ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

Том — CLXIX — Vol.

ЗБІРНИК НА ПОШАНУ
ЗЕНОНА КУЗЕЛІ

ПРАЦІ ФІЛОЛОГІЧНОЇ та ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЙ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ВОЛОДИМИРА ЯНЕВА

Мовний редактор Іван Кошелівець

Париж — Нью-Йорк — Мюнхен — Торонто — Сідней
1962

ВИДАННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА НА ЕМІҐРАЦІЇ
(1947-1962)

А. **В серії «Записок НТШ»:**

Т. 156. «В 300-ліття Хмельниччини». Збірник за редакцією Б. Крупницького. Праці ІФС. Мюнхен 1948. Стор. 170.

Т. 157. Л. Окіншевич: «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. Праці ІФС. Мюнхен 1948. Стор. 232.

Т. 158. Є. Ю. Пеленський: «Україніка в Зах.-Европ. мовах« (Вибрана бібліографія). Мюнхен 1948. Стор. 111.

Т. 159. А. Яковлів: «Український Кодекс 1743 р.» Праці ІФС. Мюнхен 1949. Стор. 211.

Т. 160. В. Кубійович: «Етнографічна карта Південнозахідньої України (Галичина)«. Праці ІФС. Лондон — Мюнхен — Нью Йорк — Париж 1953. 4-кольорова карта і 15 стор. пояснень (в українській та англійській мовах).

Т. 161. Збірник Філологічної Секції т. 24. Нью Йорк — Париж 1953. Стор. 207.

Т. 162. Збірник Філологічної Секції т. 25. Нью Йорк — Париж 1954. стор. 96.

Т. 163. В. Прокопович: «Печать Малороссійськая» та «Сфраґістичні етюди». Праці ІФС. Париж — Нью Йорк 1954. Стор. 110.

Т. 164. «Корона Данила Романовича». Збірник за редакцією о. А. Г. Великого, ЧСВВ. Праці ІФС. Рим — Париж — Мюнхен 1955. Стор. 80.

Т. 165. Збірник Філологічної Секції т. 26 за редакцією К. Кисілевського. Нью Йорк — Париж 1956. Стор. 135.

Т. 166. «У Сторіччя народин Івана Франка». Збірник Філологічної Секції. Нью Йорк — Париж — Торонто 1957. Стор. 198.

Т. 167. М. Оглоблин-Глобенко: «Історико-Літературні Статті. Праці ФС. Нью Йорк — Париж — Мюнхен 1958. Стор. 160.

Т. 168. П. Ковалів: «Основи формування української мови». Збірник Філологічної Секції т. 29. Нью Йорк — Париж — Сідней — Торонто 1958. Стор. 240.

Т. 169. Збірник в пошану Зенона Кузелі за редакцією В. Янева. Праці ФС та ІФС. Париж — Нью Йорк — Мюнхен — Торонто — Сідней 1962. Стор. VIII + 584.

Т. 170. О. Оглоблин: «Гетьман Іван Мазепа та його доба«. Праці ІФС. Нью Йорк — Париж — Торонто 1960. Стор. 408 + карта.

Т. 171. Збірник Філологічної Секції т. 30 за редакцією В. Дорошенка та Г. Лужницького. Нью Йорк — Париж 1961. Стор. 192.

Т. 172. Збірник Філологічної Секції т. 28 на пошану сторіччя народин Степана Смаль-Стоцького за редакцією К. Кисілевського. Нью Йорк — Париж — Сідней — Торонто 1960. стор. 84 + 14.

Б. **В Серії «Бібліотеки Українознавства»:**

Ч. 1. Я. Падох: «Нарис Історії Українського Карного Права». Мюнхен 1951. Стор. 131.

Ч. 2. І. Холмський: «Історія України». Нью Йорк — Мюнхен 1949. Стор. 360 + X + 4 карти.

Ч. 3. Ю. Шерех: «Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен 1951. Стор. 402.

Ч. 4. П. Зайцев: «Життя Тараса Шевченка». Париж — Нью Йорк — Мюнхен 1955. Стор. 400.

Ч. 5. П. Грицак: «Галицько-Волинська Держава». Нью Йорк 1958. Стор. 176 + карта.

Ч. 6. А. Княжинський: «Дух Нації» (Соціологічно-етнопсихологічна студія). Нью Йорк — Філядельфія — Мюнхен 1959. Стор. 292.

MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

Vol. — CLXIX — BAND

RECUEIL A LA MEMOIRE DE ZENON KUZELA

SYMPOSIUM IN COMMEMORATION OF PROFESSOR ZENON KUZELA

GEDENKSCHRIFT FUER PROF. DR. ZENON KUZELA

(1882-1952)

RÉDACTEUR: WOLODYMYR JANIW

Paris - New York - München - Toronto - Sydney

1962

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLXIX

ЗБІРНИК НА ПОШАНУ
ЗЕНОНА КУЗЕЛІ

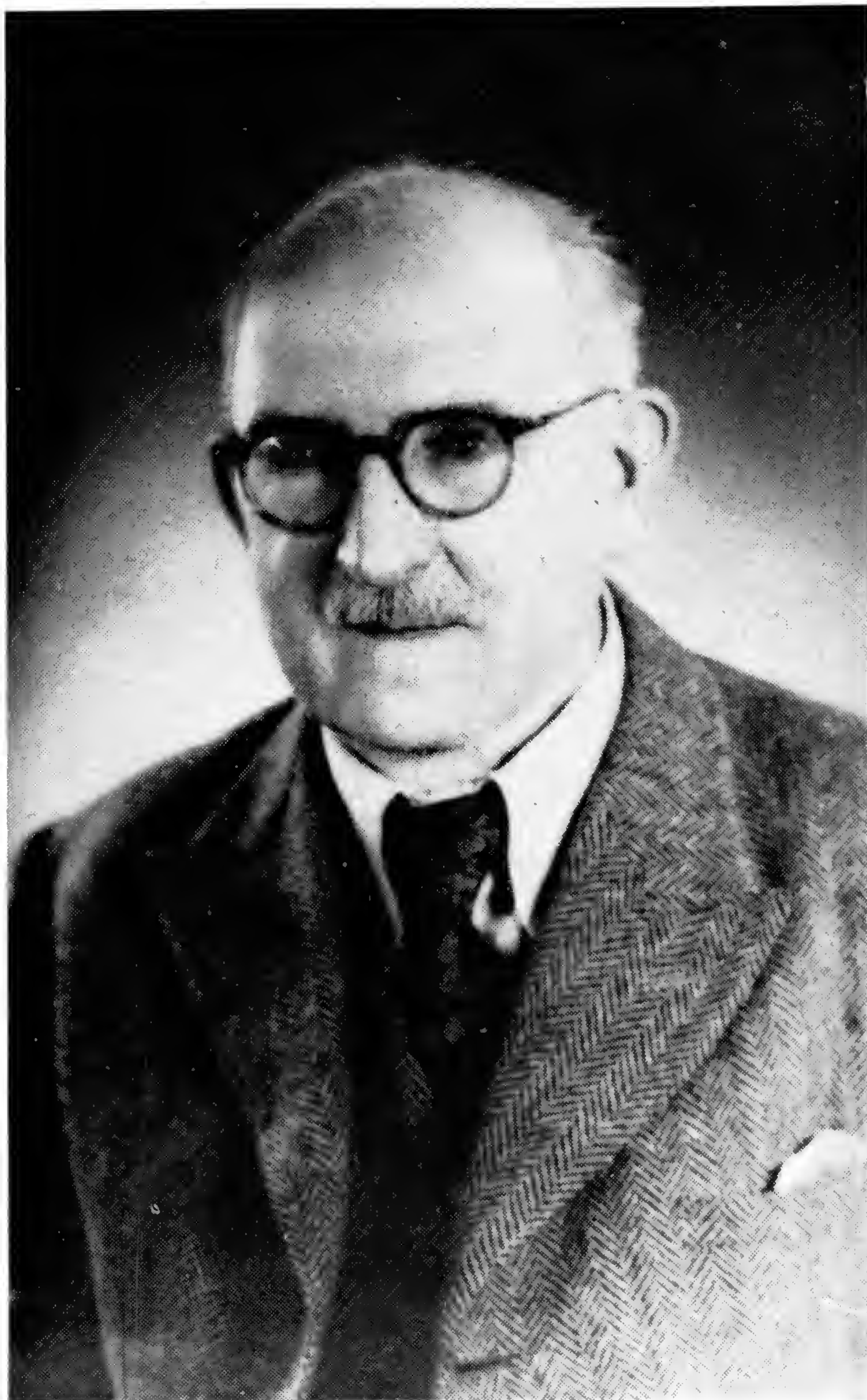
ПРАЦІ ФІЛОЛОГІЧНОЇ та ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЙ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ВОЛОДИМИРА ЯНЕВА

Мовний редактор Іван Кошелівець

Париж — Нью-Йорк — Мюнхен — Торонто — Сідней
1962

23. VI. 1882 — 24. V. 1952

С У П Р О В І Д Н Е   С Л О В О

Проєкт вшанувати заслуги Великого Громадянина — проф. д-ра Зенона Кузелі — виданням спеціяльного ювілейного наукового Збірника зродився ще за його життя, на порозі сімдесятиліття. Це зрозуміло, що вийшов цей плян від НТШ, отже від Товариства, з яким З. Кузеля був зв'язаний працею понад 40 років, — від 22 грудня 1909 р., в якому то дні став Покійний дійсним членом його Філологічної Секції, при чому останні три роки свого багатого життя — 1949-1952 — посвятив Кузеля праці на найвищому посту Товариства, — його Голови. На жаль, важка недуга, а згодом смерть не дозволили відзначити ювілею. Але Виділ НТШ на жалобному засіданні рішив видати Збірник як посмертний вияв пошани членів для свого Сеньйора. Проте, і цим разом не довелося зараз виконати постанову з причини невідрадних еміґраційних умов життя й праці, — насамперед за браком відповідних фондів. Коли однак для Виділу зобов'язання перед Покійним залишилося справою чести, тоді виконати це зобов'язання допомогли Найближчі: Родина, Друзі й Співробітники професора Кузелі, які рішили подбати про відповідні фонди. Для їх зібрання постав окремий громадський Комітет, очолений д-ром Романом Смиком з Чікаґо у ЗДА, в склад якого ввійшли: мґр. Орест Городиський, Осип Кочан, Лідія Смик (скарбник) та інж. Євген Чайковський. Користуючися особистими знайомствами, члени Комітету та запрошені Збирачі отримали датки від осіб, що безпосередньо чи посередньо знали Ім'я проф. Кузелі, зокрема за час його перебування у Баварії. Таким чином, Збірник виходить спільним зусиллям українських науковців і цілої суспільности, як вияв одної з найшляхетніших чеснот усякої спільноти: справжньої вдячности за жертвенну громадську працю впродовж десятиліть... Щоб відповідно відзначити це з б і р н е й с о л і д а р н е зусилля, ініціятори видання вміщують у додатку до цього Збірника повний список ПТ Жертводавців на доказ глибокої вдячности за їх громадський вчинок, при чому кожен із Жертводавців, що вплатив

рівновартість ціни в передплаті, отримає цю книгу замість окремої подяки.

Загальність пошани членів НТШ для свого Голови відзначена співдією двох Секцій (з якими Покійний був постійно пов'язаний діяльністю), і численною участю Авторів, про що свідчить розмір Збірника та його зміст. При тому годиться відзначити, що як Автори виступили дружньо члени в с і х ч о т и р ь о х братніх НТШ: в Европі (20 авторів), у ЗДА (17), в Канаді (4) та Австралії (1). Не менше приємним є факт, що збірник є виявом співдії т р ь о х наукових поколінь: ровесників Покійного, формованих на переломі століть, у довоєнну добу; середнього покоління, формованого в часі між двома світовими війнами, та молодшої наукової ґенерації, виобразованої вже на еміґрації, після другої світової війни. Чи може бути кращий доказ авторитету, визнання та почувань, які здобув собі З. Кузеля?..

Звичайно, першим завданням Редакції було підшукати праці Покійного, які досі не були публіковані чи пак, які були розкинені по часописах, і таким чином вже нині стали недоступні для користання. У результаті, приносимо в Збірнику три цінні причинки, з яких один важливий для характеристики дослідної методики З. Кузелі. В архіві Покійного, пощастило відшукати ще один вартісний матеріял: рукопис доповіді сл. п. проф. д-ра Ф. Колесси, присвяченої З. Кузелі у 30-ліття його наукової праці, який збагатив окрему частину Збірника, що стосується безпосередньо особи З. Кузелі.

На жаль, зібрання матеріялів, редакційні праці, друк та коректа й ревізії Збірника тривали далеко довше, ніж початково передбачувано: факт зрозумілий, якщо зважити розміри Збірника й обставину, що ні статті, ні редакційні праці ані коректи не були гоноровані. Це, вправді, підкреслює ставлення співробітників до свого завдання й відношення до З. Кузелі, — проте, спізнення Збірника спричинило задавнення матеріялів, і за це Редакція найгарячіше перепрошує усіх Співробітників. Продовження праць над Збірником зумовило м. ін. також те, що багато Авторів не побачать узагалі свої статті друкованими, бо вміжчасі вони Самі померли: їх аж сім, — м. ін. болюча картина того, які великі втрати понесла наука на еміґрації в останньому часі. Найприкріше, що збірника не побачить і Дружина З. Кузелі, яка до останнього свого віддиху цікавилася усіми подробицями, як поступають праці насамперед над забезпеченням фондів, згодом над збиранням матеріялів. Проте, великою потіхою є кінцевий результат: здійснення перебраного зобов'язання перед Пам'яттю Покійного саме у 80-ліття народин і 10-ліття смерти З. Кузелі. І з нагоди появи Збірника ініціятори почуваються до милого обов'язку подякувати всім, хто її уможливив: Авторам і Жертводавцям.

Спеціяльна подяка належиться Тим, хто свою працю жертвував безіменно, висловлюючи суґестії й поради, чи надсилаючи рецензії. Окремо дякуємо інж. А. Жуковському за безкоштовне виготовлення карт.

Наприкінці, хочемо тільки побажати, щоб ця книга дісталася на Рідні Землі, в сторону яких мав завжди скеровані свої очі Покійний, що ціле своє життя творив з думкою про кращу долю Батьківщини, якій він служив своїм знанням і своїм пером. І як цей збірник є сплатою довгу вдячности з боку найближчих співробітників Покійного, так вони гаряче бажали б, щоб ця книга спричинилася до визнання заслуг проф. З. Кузелі і в Україні та щоб вона стала для нього тим пам'ятником, на який він собі вповні заслужив.

Сарсель-Чікаґо, в жовтні 1962 р.

Комітет для вшанування пам'яті проф. д-ра Зенона Кузелі

Редакція Збірника

I

ЗЕНОН КУЗЕЛЯ

ГРОМАДЯНИН, ВЧЕНИЙ ТА ЛЮДИНА

(Біографічні матеріяли й бібліографія писань)

ЖИТТЬОВИЙ ШЛЯХ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ

(В. Я.) Трудність накреслити духовий портрет Зенона Кузелі — в його прямо винятковій всебічності, яку однозгідно підкреслюють всі, кому доводилося писати чи говорити про Покійного. Знову ж писання життєпису натрапляє на інші перепони: важкі умови життя в неспокійну добу двох світових воєн приневолювали Кузелю декілька разів міняти місце поселення, і навіть найближчі йому люди знають його життя тільки фраґментарно; до того ж події, як відомо, не сприяли зберіганню архівних матеріялів, щоб на їх підставі було можна відтворити минуле. Тому Редакція Збірника, свідома відповідальности перед пам'яттю Покійного, вирішила заступити суцільну монографію про життя й творчість Зенона Кузелі низкою коротших причинків, які виходили б з-під пера чи то фахівців, що могли б у компетентний спосіб проаналізувати один із аспектів діяльности, чи то друзів, які могли б зреконструювати один із етапів життьової дороги...

Звичайно, така розв'язка має незаперечні позитиви: беручи суто науково, — доцільніше, щоб окремо говорити про Кузелю як етнографа, лексикографа чи бібліографа (щоб обмежитися тільки трьома головними ділянками наукового досліду Покійного); але, крім того, при такому представленні сама постать виграє на плястичності, живості, близькості, а сам спосіб викладу на інтересності, коли то читач зможе глянути на долю й діяльність Кузелі за посередництвом кільканадцятьох пар очей. Тому послідовно Редакція містить у Збірнику поруч із зв'язними аналізами наукової творчости й спогади, які — поруч із внесенням специфічного тепла — вводять нас, як не можна краще, у атмосферу, що оточувала Кузелю й що конечна для правильного зрозуміння умов його праці.

Але Редакція свідома й недоліків саме такої постановки. Насамперед, вона зумовлює повторення, — навіть при численних редакційних скресленнях і переробках текстів; адже ж є певні межі скреслень, щоб тексти не втратили своєї структури,

тяглости чи суцільности. Другий недолік — протилежного характеру: при більшій кількості причинків, які насвітлюють тільки фраґменти життя, мусять трапитися певні прогалини, а крім цього губиться картина цілости. І ось треба було для пов'язання фраґментів вступного, хоч і дуже зв'язного, життєпису, який рівночасно у більш докладний спосіб змальовував би ті відомі нам деталі, які не знайшли свого насвітлення у причинках. Джерелом для життєпису послужив автобіографічний нарис Покійного, залишений в його архіві.

У життєписі будуть посилання на ті причинки, які — вміщені в Збірнику — поширюють чи уточнюють факти.

***

Зенон Кузеля родився 23 червня 1882 року у Поручині, Бережанського повіту. Його батько Франціск — з походження поляк з Мисленіц б. Кракова, проте малий Зенон виховувався у атмосфері українського священичого дому, з якого походила його мати, Іванна, сестра о. Сильвестра Лепкого, відомого під псевдонімом Марко Мурава письменника, батька поетів Богдана та Лева.

1888 року родина Кузелів переноситься до Бережан, де Зенон скінчив народну школу, а згодом гімназію (1892-1900). Гімназійним учнем заснував він і очолив 1898 року таємний гурток «Молода Україна»; на той сам час припадають початки його журналістичної праці, коли він редаґує тайні учнівські журнали та зачинає дописувати до «Діла», кореспондентом якого залишається він аж до війни [1]. Ще в гімназії теж розбуджуються в Кузелі його заінтересування для етнографії і з 1897 року зачинає він робити етнографічні записи.

Перший рік університетських студій (1900-1901) закінчив Кузеля у Львові, де слухав він викладів професорів М. Грушевського, О. Колесси, К. Студинського, К. Твардовського, Л. Фінкля й Б. Дембінського. В студентському житті принимав він активну участь, співпрацюючи у «Молодій Україні» (в якій вмістив, м. ін., студію про Марка Мураву) [2].

Продовжує студіювати Кузеля у Відні, де спеціялізується у слов'янській філології (у професорів В. Яґіча, В. Вондрака, К. Їречека, М. Решетара), у порівняльнім мовознавстві (О. Шредер, Скленарж), археології (М. Гернес), етнології (М. Габерляндт), статистиці (Юрашек) і філософічних науках (Ф. Йодль, В. Єрузалем). Природним доповненням університетських студій стають його практичні заняття, які мають йому запевнити утримання, а саме в 1901-02 рр. у Центральній Статистичній Комісії

1) Дитячі й гімназійні роки ширше насвітлені у причинку А. Чернецького. Про вплив дому на наукові, зокрема етнографічні зацікавлення пише також Є. Ю. Пеленський.

2) Про сантимент українців до етнографії і про студійну атмосферу тодішнього Львова говорить І. Витанович.

(при обробці перепису населення 1900), в 1904-06 рр. на становищі вольонтера у антропологічнім та археологічнім відділі цісарського надвірного музею, 1904-07 у музеї австрійської етнографії та, врешті, 1903-04 до липня 1906 на становищі секретаря проф. Яґіча й бібліотекаря слов'янського семінара [3]), як і урядового університетського перекладача слов'янських мов. Рівночасно Кузеля нав'язує співпрацю із німецьким науковим етнографічним журналом (Mitteilungen für österreichische Volkskunde) та Науковим Товариством ім. Шевченка; і так Кузеля провадить у Записках, з доручення тодішнього голови НТШ, проф. М. Грушевського, постійний відділ звідомлень і рефератів із західньоевропейських праць з обсягу антропології, археології й етнології. До поширення світогляду молодого Кузелі чимало спричинилася його поїздка на Центральні Землі (літом 1902 р, з півторамісячним перебуванням в Янушівці у гостинної родини Закревських і звидженням Києва), а його науковий вишкіл поглиблюється в час трьох антропологічно-етнологічних експедицій в Карпати, які відбувалися в літні місяці 1904, 1905 та 1906 років з рамени Антропологічного Товариства у Парижі й НТШ (під проводом Хв. Вовка й І. Франка).

Не переривав Кузеля також своєї громадської праці, посідаючи у віденській студентській «Січі» видатне місце [4]).

Свої студії Кузеля закінчив весною 1906 року, склавши частковий учительський іспит для середніх шкіл і здобувши 18. VI. докторат слов'янської філології та історії; осінню цього ж року склав він ще бібліотекарський іспит і поступив негайно (13. XI.) як практикант на службу до університетської бібліотеки у Відні, де був підреферентом слов'янського відділу й редактором слов'янської частини друкованого каталогу, а рівночасно співробітничав в журналі Zeitschrift für österreichische Bibliographie [5]).

Маючи певне становище, Кузеля одружився рано; його шлюб з Ольгою Авдиковською відбувся 18. VII. 1907 у Львові. З дружиною жив Покійний майже 45 років у щасливім подружжі, при чому пані Ольга ділила з чоловіком всі турботи й невигоди пізнішого довгого еміґраційного життя [6]).

Весною 1909 року Кузеля переїздить на рідні землі, до Чер-

---

3) Про ролю студій у Відні говорять всі аналізи наукової творчости З. Кузелі; вони теж підкреслюють значення практичних зайнять у час студій. Про атмосферу нав'язування зв'язків з чужинцями див. у статті Витановича.

4) Про працю Кузелі у «Січі» згадуємо тільки коротко, бо ширше говорить про це стаття В. Маркуся, а частково І. Витановича.

5) Пор. статтю В. Дорошенка.

6) Про домашню атмосферу родини Кузелів чимало говорить своїм тоном спогад пані Ольги, і тому його друкуємо у Збірнику. Про життя подружжя цікаві деталі у спогаді Р. Смаль-Стоцького, а зокрема у характеристиці о. І. Яцкова (частково також у надгробнім слові о. М. Левенця).

новець, де працював аж до першої світової війни на становищі директора слов'янського відділу й начальника читальні тамошньої університетської бібліотеки. 1913 року Кузеля дістає, крім цього, номінацію на лектора української мови в черновецькім університеті з правом іспитування у заступстві проф. Ст. Смаль-Стоцького. Поруч з цим Кузеля не переривав своєї улюбленої громадської роботи: як заступник голови «Історичного Товариства» він провадив впродовж трьох років «Курси вищої освіти»; як голова черновецької філії освітнього товариства «Руська Бесіда» він займався організацією народних бібліотек і викладів та редакцією видань; у журналі Czernowitzer Allgemeine Zeitung редаґував український літературно-науковий додаток; за браком україністів учив української мови в учительській семінарії «Української Школи». Поруч тієї професійної й громадської діяльности молодий Кузеля знаходив сили й час на наукову творчість. В час від закінчення студій до початку світової війни раз-у-раз з'являються у виданнях НТШ його синтетичні праці, що дозволяє проф. В. Кубійовичеві дати наступну характеристику: [7]

«Цих десять літ перед першою світовою війною — це фаза найбільш інтенсивної наукової діяльности проф. Кузелі. Його твори з того періоду — це майже виключно праці з обсягу української етнології й етнографії. Майже всі вони публіковані у виданнях НТШ [8]). В тому часі належить проф. Кузеля до тих молодих учених, які виросли на ґрунті НТШ у Львові і які тепер від нас відходять... Був це час найбуйнішого розвитку НТШ, що було тоді найважливішим всеукраїнським осередком науки. В той період, побіч Франка й Гнатюка, молодий Кузеля був найповажнішим українським етнографом. Нічого дивного, що за свої наукові заслуги він дістав найбільшу наукову почесть, яку міг тоді дістати український науковець — дійсне членство НТШ, і то вже на 28 році життя» (докладна дата: 22. XII. 1909).

Таким чином, справедливо можна сказати, що час праці у Чернівцях це для Кузелі найбільш продуктивний, а рівночасно найщасливіший період життя [9]). На жаль, він був розмірно короткий. Перша світова війна перериває наукову творчість Покійного, який, утікаючи перед російською окупацією, переїхав із Буковини до Відня. З цього часу він вже ніколи не вернувся на рідні землі, перебуваючи повних 38 літ на еміґрації. В цій

---

7) Проф. Кубійович, бувши в той час Ген. Секретарем НТШ, мав на жалібній Академії в пам'ять Покійного Голови Т-ва доповідь про проф. Кузелю як ученого. Академія відбулася у Парижі 22. VI. 1952. Цитовані слова — із названої доповіді.

8) Пор. бібліографію праць проф. Кузелі, а саме позиції 2-15, 28, 31 - 33.

9) Докладніше про черновецький період життя у спогадах О. Кузелевої й Р. Смаль-Стоцького.

сливе сороклітній мандрівці слід відзначити кілька періодів: після короткого побуту у Відні (1914-16) праця в таборах полонених в Німеччині (Зальцведель, 1916-20); згодом переїзд до Берліну, в якому Кузелі перебули рівно чверть століття (1920-45); після утечі перед большевиками Кузелі оселилися в Баварії, де жили 6 літ (1945-51); останні місяці Кузеля перебув у Сарселі.

До Відня Кузелі переїхали у грудні 1914 року [10]. Завдяки своїм численним зв'язкам з часів університетських студій Кузелі пощастило скоро влаштуватися при Інституті для Східньоевропейської Історії, а згодом організувати окремий дослідний Інститут сходознавства [11].

Війна не сприяла однак чисто дослідницькій праці. Кузеля дістав доручення від Союзу Визволення України виїхати до табору в Зальцведелі на працю серед українців, полонених з російської армії, які опинилися в Німеччині. Теоретично Кузеля мав переводити серед них наукові досліди, але дійсність вимагала чого іншого. На свою нову працю виїхав Кузеля в квітні 1916 року і став там головою т. зв. Просвітнього Виділу, головним завданням якого було вести освідомну роботу серед полонених. Роля Просвітніх Виділів в нашій мемуарній літературі доволі висвітлена, а вклад Кузелі у їх розбудову був дуже цінний [12]. Як досвідчений журналіст, Кузеля, крім практичної культурно-освітньої роботи, редаґує для полонених журнал «Вільне Слово» (спочатку як двотижневик, що поступово переходить на тижневик і півтижневик); на своїм посту Кузеля залишається й після закінчення війни, коли умови праці у таборах погіршали в зв'язку із сильною большевицькою пропаґандою полонених росіян. Щоправда, українці виявили багато відпорности проти тієї пропаґанди, але вона все таки зуміла покористуватися зростаючим невдоволенням, спричиненим довгим перебуванням у полоні [13] Іноді можна було стрінутися навіть з виявом ворожости. Для піднесення моралі полонених зачала діяти спеціяльна Українська Військово-Санітарна Місія, що видавала орган «Шлях», який редаґував Кузеля (1919-20); в той час це був єдиний український орган у Німеччині. «Шлях» виходив як півтижневик; його тираж становив 5000 примірників. Його ролю характеризує В. Сімович у наступний спосіб: «Коли настрої полонених змінилися, коли, не вважаючи на великі перепони,

---

10) Віденським настроям з того часу присвячена друга частина спогаду О. Кузелевої.

11) Про ролю Кузелі при заснуванні Інституту пор. статтю І. Витановича.

12) Менше відомі побутові умови, такі важливі для зрозуміння атмосфери праці. З цього погляду надзвичайно цінний матеріял дає спогад Р. Смаль-Стоцького, вміщений у Збірнику.

13) Пор. спогад В. Сімовича: «Перед двадцятьма роками», вміщений у календарі-альманаху «Дніпро» за 1939 рік.

«Українські Громади» в таборах зростали, коли українські полонені вміло обороняли свої українські позиції перед москалями, то це у великій мірі заслуга «Шляху» й умілого редаґовання цього часопису. Воно й недиво. Редаґували ж його люди, що мали за собою повні чотири роки тяжкої таборової організаційної праці!» [14]).

Після ліквідації таборів та таборового майна Кузеля переїхав у жовтні 1920 року до Берліну, спершу як член пресового відділу українського посольства [15]). Початковий період праці у Берліні влучно характеризує проф. Кубійович: «Праця Кузелі в перших 1920-их рр. припадає на час, коли Берлін став одним

З діяльности З. Кузелі у таборах полонених. Нарада діячів Просвітніх Виділів з сотн. Сиротенком, колишнім полоненим, а згодом адьютантом ген. Віктора Зелінського, командира 1-шої дивізії Синьожупанників. На нараді (кінець березня й початок квітня 1918 р.) Сиротенко виступав як спеціяльний уповноважений Уряду Центральної Ради в справі дальших формовань військових відділів з полонених.

На фото: З. Кузеля, сотн. Сиротенко, Б. Лепкий. Стоять: М. Паращук, Р. Смаль-Стоцький, В. Сімович.

---

14) В редакції «Шляху» крім Кузелі, як начального редактора, співпрацювали такі визначні сили, як Б. Лепкий, Ом. Терлецький, В. Мороз.

15) Берлінський період є для життя й творчости Кузелі настільки важливий, що йому присвячуємо окрему вичерпну статтю І. Мірчука. На цьому місці обмежуємося тільки найважливішими даними.

з головних центрів української еміґрації. Професор працює тоді головно як журналіст (редактор «Українського Слова», співредактор «Літопису»), як редактор цінних книжкових видань видавництв «Українське Слово» та «Українська Накладня»; ці обидва видавництва перевидали низку найцінніших творів нашого гарного письменства й видали ряд нових творів, м. ін, також наукових. На науковому відтинку видав тоді проф. Кузеля свій словник чужих слів і перевидав відомий словник Грінченка й Уманця. Діяльність в Берліні абсорбує проф. Кузелю настільки, що не дозволяє йому посісти катедри етнографії в Українському Вільному Університеті у Празі, в якому його іменовано 1921 року звичайним професором» [16]. Сприятливіші умови для наукової праці починаються щойно у хвилині іменування Кузелі членом Українського Наукового Інституту (10. XII. 1926 надзвичайним, 1. II. 1931 звичайним). На той час припало й 30-ліття наукової праці Покійного, яке урочисто відзначило НТШ у Львові й наукові та громадські кола у Берліні [17]. До найповажніших досягнень Кузелі у Берліні належить створення окремого Словникового Відділу при УНІнституті, який м. ін. видав «Українсько-Німецький Словник» [18]. З наукових відзначень, які отримав Кузеля у Берліні, слід назвати іменування його 1942 року дійсним членом «Історично-Філологічного Товариства» у Празі.

З берлінського періоду праці окремо треба відзначити подробицю, незвичайно важливу для пізнішої діяльности Кузелі на становищі голови КоДУС-у; ото ж один деталь вказує, що справи молоді не були йому ніколи байдужі. Ще з доручення уряду УНР, отже зараз в перші роки після переїзду до Берліну, Кузеля насамперед як секретар, а потім голова іспитової комісії для середніх шкіл організував і провадив «Товариство Вищої Освіти», яке уділювало підмоги українським студентам; це

---

16) Цитата із згадуваної вже доповіді на жалібній Академії.

17) НТШ відзначило працю Кузелі спільним засіданням Секцій, яке відбулося 30 грудня 1930 р. і на якому доповіді читали проф. Ф. Колесса (цю доповідь друкуємо у Збірнику) і проф. І. Раковський. «Святочну Академію» у Берліні підготовив 15 січня 1931 року окремий Ювілейний Комітет під проводом о. д-ра П. Вергуна (тодішнього асистента УНІ, пізнішого прелата і Апост. Адміністратора українців-католиків у Німеччині). У склад Комітету входили: М. Антонович, В. Лебідь-Юрчик і Р. Ярий. Програма Академії передбачала: відкриття — М. Антоновичем, головою Українського Академічного Товариства при Українськім Науковім Інституті; а далі доповідь о. д-ра П. Вергуна: «Життя й діяльність Ювілята»; доповідь проф. УВУ у Празі й Директора УНІнституту у Берліні Д. Дорошенка: «Наукова праця Ювілята»; доповідь проф. УВУ у Празі академіка д-ра Ст. Смаль-Стоцького: «Культурна діяльність д-ра З. Кузелі»; доповідь сотн. Р. Ярого: «Таборова діяльність Ювілята у 1916-20 рр.»; доповідь проф. шарльоттенбурзької техніки д-ра Н. Феттінґера: «Культурна праця Ювілята у Німеччині». Друковане запрошення передбачало, крім програми, ще й письмові й усні привіти.

18) Про це ширше у статті Я. Рудницького.

Т-во добилося м. ін. того, що його посвідки були визнавані німецькими урядовими чинниками і на їх підставі звільнювано студентів від університетських оплат. Від 1925 року змінилися форми допомоги студентству: Кузеля став представником НТШ при відомій стипендійній фундації ім. Гумбольдта й виєднав в ній для українських заавансованих студентів більшу кількість стипендій (зачинаючи від двох, кінчаючи на бл. двадцяти!). Зрозуміло тому, що Кузеля очолив також Комісію при берлінськім УНО, коли воно почало займатися допомогою для студентів; ця Комісія увійшла у тісний контакт із КоДУС-ом [19]).

Розгром Німеччини й наближення большевицьких військ до Берліну приневолили й родину Кузелів до виїзду в квітні 1945 на Захід. Остаточно поселилися Кузелі у баварському місті Фюрті, де першим завданням Покійного було відновлення — ще таки в 1945 р. — й реорганізація КоДУС-у відповідно до нових потреб. З цього часу аж до смерти Кузеля з допомоговою акцією для студентів є пов'язаний дуже тісно, добуваючи собі справжню любов молодого покоління й признання громадянства за сумлінну й жертвенну працю для «зміни наукової варти»; але рівночасно доводиться важко боротися за прожиток. Кузеля ще раз приневолений зайнятися журналістикою і співпрацює у тижневику «Час», який незабаром вибивається на передовий орган української еміґрації у Німеччині. Щойно з устабілізуванням відносин відновлюють свою діяльність українські наукові інституції, насамперед Український Вільний Університет, який переносить свій осідок з Праги до Мюнхену. Запрошення на катедру етнографії дістає й Кузеля (1946). Рівночасно дістає він номінацію на дійсного члена УВАН. Але новий період його справжньої наукової активности починається щойно з хвилиною відновлення праці НТШ (30. III. 1947), до якого — поруч із проф. В. Кубійовичем — вирішно спричинюється й Покійний, який м. ін. відкрив від імени Ініціятивної Групи Заг. Збори й керував ними. Ці збори, які на голову переобрали останнього голову НТШ з краю, проф. Раковського, покликали Кузелю на пост його заступника; але фактично таки Покійному довелося виконувати функції голови, бо проф. Раковський жив у Австрії, отже не міг брати безпосередньої участи у діяльності Т-ва. Таким чином останній період життя й творчости Кузелі знову зв'язаний з НТШ, як і початок його наукової праці. І тут його авторитет та досвід чимало спричинилися до відновлення Секцій та Комісій, при чому Кузеля сам очолює Етнологічну Комісію, а згодом і Філологічну Секцію (директором Секції обраний в час II Заг. Зборів; на цьому посту залишився до своєї смерти). Кузеля працює з молодечою енерґією при віднові українознавчого

---

19) Про працю КоДУС-у й ролю Кузелі в ньому — окрема стаття О. Кульчицького.

журналу НТШ «Сьогочасне й Минуле», редактором якого він був, і при реалізації одного з найбільших починів сучасної еміґрації, — при виданні Енциклопедії Українознавства. «Сьогочасне й Минуле» було заплановане як квартальник, але за матеріяльними трудношами еміґрації вийшли тільки два випуски. Співредакторство у першій (систематичній) частині Енциклопедії Українознавства (поруч із її ініціятором, проф. Кубійовичем) це остання велика праця Покійного, якій він присвятив свої сили дослівно до останнього свого віддиху; до речі, останній зошит ЕУ І з'явився вже після смерти Кузелі (в серпні 1952), хоч ма-

Перший Виділ НТШ на еміґрації (в часі наукової конференції НТШ у Міттенвальді, у вересні 1947 р.)

Сидять: Є. Храплизий, ген. секретар В. Кубійович, заст. голови З. Кузеля, дир. Філологічної Секції Л. Білецький.
Стоять: Я. Падох (кооптований), дир. Мат-прир-лікарської Секції І. Розгін, Б. Лончина (заступник), дир. Історично-Філософічної Секції І. Мірчук, о. мітр. В. Лаба, Ю. Павликовський.
Відсутні: голова І. Раковський (жив у Австрії), М. Чубатий (ЗДА), В. Щербаківський, а із заступників: Т. Білостоцький, П. Ісаїв і В. Лев.

теріял до нього він мав ще змогу переглянути й акцептувати. На тлі тієї всебічної праці у НТШ цілком зрозуміло, що після смерти проф. Раковського найближчі Загальні Збори (9. IV. 1949) головою Т-ва обрали Зенона Кузелю, який і помер на цьо-

му високому посту. З фюртського періоду праці годиться ще назвати високе відзначення Кузелі з боку УТГІ, який наділив його почесним докторатом в признанні «великих заслуг на полі журналізму, статистики, еміґраційних справ та ідеї позаочного навчання, за жертвенну працю для українського народу, зокрема в ділянці культурної пропаґанди на чужині та для українського студентства».

Президія НТШ на своєму засіданні у Мюнхені (9. V. 1950) З. Кузеля (голова НТШ у рр. 1949-52), А. Мілянич (господарський референт), В. Кубійович (ген. секретар з 1947 р.), О. Кульчицький, Л. Макарушка (голова Контрольної Комісії), В. Янів (референт зв'язку й пропаґанди).

Як голова НТШ Покійний підготовляв перенесення Централі НТШ до Сарселю у Франції, куди й сам переїхав із дружиною у червні 1951 року. Перші місяці у Сарселі були з матеріяльного погляду дуже важкі [20]), і тільки погідній вдачі й винятковому тактові Покійного пощастило навести лад та витворити атмосферу згідної співпраці. Сарсельська громада пережила в той час під проводом Кузелі й кілька ясніших моментів, до яких м. ін. належало посвячення дому Високопреосвященнішим Бучком, меценатом НТШ і фундатором дому, як і гостина кардинала Є. Тіссерана, який не раз виявив свою доброзичливість до української культури, спомагаючи щедро наші наукові й мистецькі об'єднання, в тому числі й НТШ. Кузелю й у Франції

20) Про Кузелю у Сарселі — див. спогад о. Яцкова.

стрінуло наукове відзначення, коли то обрано його дійсним членом Міжнародної Вільної Академії, в якій він м. ін. очолив Українську Секцію. Але радість Кузелі не була повна: він щораз більше занепадав на здоров'ї; недуга пістряка робила свої поступи, і нестерпні болі щораз більше виснажували його відпорність. Треба було справді дивуватися тому душевному гартові, з яким Покійний змагався з недугою, а насамперед намагався сумлінно виконувати свої обов'язки. Зокрема кожному присутньому залишиться в пам'яті останній прилюдний виступ Кузелі на Основних Зборах Европейського НТШ (23. III. 1952), на яких він ще, не зважаючи на грізний стан здоров'я, головував. Майже безпосередньо після цих зборів Кузеля пішов до шпиталю з питомим йому оптимізмом і надією на видужання й скорий поворот. Насправді ж суджене було інакше: сили лишали його щораз більше, і він помер 24 травня 1952 року, зберігаючи до останку свідомість та силу духа.

Виділ НТШ на надзвичайному жалобному засіданні вирішив для вшанування заслуг свого Голови влаштувати похорон на кошт Т-ва, заопікуватися вдовою та видати спеціяльний збірник, присвячений пам'яті Покійного. Похорон відбувся 27 травня [21]). Жалобний похід очолював тодішній Ген. Вікарій українців-католиків у Парижі, о. мітрат Я. Перрідон у супроводі численного духовенства. В церкві промовляв о. канцлер М. Левенець [22]), а над відкритою могилою проф. д-р В. Кубійович від НТШ, проф. О. Шульгин від УВАН і Українського Академічного Товариства у Парижі, інж. Є. Чайковський від КоДУС-у та д-р В. Маркусь від ЦЕСУС-у. НТШ улаштувало на пошану свого голови спеціяльні жалібні Академії у поодиноких місцях праці [23]). Останнім виявом сплачення боргу супроти невтомного працівника української культури є цей збірник із численними

---

21) Шпиталь, в якому помер Кузеля, знаходиться у підпаризькому містечку Вільжюїф; похоронений він на підпаризькому цвинтарі Сент Уан.

22) Надгробне слово містить місця, важливі для характеристики Покійного; його друкуємо в збірнику.

23) Перші жалібні Збори мали місце 1. VI. 1952 у Торонто; доповідали О. Тарнавський і д-р М. Гута. В Нью Йорку відзначено рівночасно пам'ять З. Кузелі й І. Зілинського (15. VI.), при чому Кузелі були присвячені виступи проф. д-ра Р. Смаль-Стоцького («З. Кузеля — громадський діяч») і проф. д-ра В. Лева («З. Кузеля — етнограф»). В цьому ж самому місті відбулася ще 21. VI. доповідь проф. д-ра Я. Рудницького про Зенона Кузелю й Івана Зілинського як мовознавців. НТШ у Европі відзначило пам'ять Голови Академією в Парижі (22. VI.), на програму якої зложилися наступні виступи: проф. д-р В. Кубійович: «Наукова діяльність проф. д-ра З. Кузелі»; доц. д-р В. Янів: «Проф. Кузеля — громадянин і людина»; д-р В. Маркусь: «Проф. Кузеля і студентство». Частину останньої доповіді друкуємо в збірнику. Академію в Парижі НТШ улаштувало спільно із Українським Академічним Товариством, яке відзначило пам'ять Кузелі ще й у 5-ліття його смерти окремими сходинами (Париж, 28. VI. 1957), на яких виступали: проф. О. Шульгин, проф. д-р О. Кульчицький і д-р В. Маркусь.

причинками про життя й творчість одного з чільних українських наукових робітників та з кількома десятками наукових статтей, присвячених членами НТШ у вдячній пошані своєму заслуженому голові. Але Збірник був би неповний, якщо б він поруч із біографічними причинками до поодиноких періодів життя [24а)], поруч із аналізами наукової творчости у поодиноких ділянках прояву [24б)], поруч із так характеристичними для атмосфери праці спогадами [24в)] не дав ще загальної характеристики Покійного. Бо це незаперечна правда, що на постаті Кузелі насамперед відбилися ті великі таланти, які він із собою приніс на світ. Це правда, що він їх згодом помножив завдяки витривалости в праці й глибокому почуттю обов'язку за зразком євангельської притчі. Але картина була б неповна, якщо б не згадати того незвичайного чару, який він довкруги розсівав і який йому приєднував справжніх друзів. А з цього погляду спеціяльну вагу мають однозгідні свідчення двох духовників, які, з одного боку, могли зберегти певну перспективу, бо вони з Покійним безпосередньо не співпрацювали, а крім цього пізнали його вже у пізнішім віці, які однак, з другого боку, як духовники, мали глибший вгляд у душу людини. І обидва вони, як це виразно слідно у їх причинках, були зачаровані справжньою силою духа Покійного [25)]. А їхні слова тільки підтверджує та «вічна пам'ять», яку відчитуємо раз-у-раз із посмертних згадок чи теплих спогадів, які у великій кількості з'явилися після смерти чи все ще з'являються по нинішній день в українській еміґраційній пресі.

24а) З цього погляду цінні статті Витановича, Кульчицького, Маркуся й Мірчука; 24б) аналізи Колесси й Пеленського про Кузелю-етнографа, Рудницького про Кузелю - лексикографа й Дорошенка про Кузелю-бібліографа; 24в) пор. спогади О. Кузелевої, Р. Смаль-Стоцького й А. Чернецького.

25) Ідеться про спогад о. Яцкова й про надгробне слово о. Левенця.

Антін Чернецький

ЗЕНОН КУЗЕЛЯ І «МОЛОДА УКРАЇНА»

Організація «Молода Україна» зберегла для покоління Зенона Кузелі назавжди свій чар; сам Покійний мав до неї по кінець свого повного змісту життя багато сантименту, як я це знаю з його особистих свідчень та як це виходило з вкладу його праці у підготову 50-літнього ювілею організації. Воно й зрозуміло, якщо зважити ту виняткову ролю, яку «Молода Україна» відіграла у житті Галичини. До цього ж треба пригадати, що середньошкільний гурток молоді у Бережанах, ініціятором і засновником якого був Кузеля і який повністю включився в організаційні й ділові форми «Молодої України», постав на рік скорше (1898) від студентської Організації і без зв'язку із назріваючим загальним рухом молоді. Про це пише сам Кузеля у статті, що з'явилася з нагоди 50-ліття постання гуртка [1]. Цей гурток, отже, овіяний романтикою таємности, був для Кузелі полем його першої громадської праці, був форумом його першого вияву. Пориваюча ідея «Молодої України», як і чистий ідеалізм керманичів централі — дещо старших від Кузелі — мали великий вплив на формування його світогляду й громадської постави. Тому добре розумію почування Покійного, коли він в одному з листів до мене нарікав, що наслідком воєнної скитальщини пропав йому його щоденник, який він писав як гімназійний учень, починаючи з 1894 року. І це справжня шкода. Там же ж були списані враження молодого гімназиста з так важливої епохи нашого національного дозрівання, але там були напевно й цінні матеріяли до постання таємного гуртка у

1) Стаття з'явилася у 97 числі «Америки» з 7 грудня 1948 п. н.: «50-ліття Бережанської „Молодої України"» і реферувала ювілейний з'їзд, що відбувся 1 - 2. X. 1948 у таборі в Байройті. Стаття передрукована у альманаху «Молода Україна», виданому з нагоди ювілею гімназіяльних гуртків у Бережанах за редакцією А. Чернецького (1954, 136 стор.).

Бережанах, як і подробиці про його включення у систему «Молодої України».

Імпульсом до постання бережанського гуртка були, як каже сам Кузеля [2]), з одного боку, пильне вчитування у нашу лі-

Гурток «Молодої України» в Бережанах в 1899/1900 р. Стоять; В. Кушнір, І. Боднар, З. Кузеля, А. Ц.ховський, І. Качала, В. Садовський. Сидять: Скасків, І. Бойко, Сакалюк, В. Турула, І. Ратич. Внизу: Р. Любинецький, А. Цурковський, О. Мартинович, Ф. Зарницький.

тературу, з другого боку, розмови й дискусії родинного оточення, отже головно родин Лепких і Глібовицьких, які тоді творили справжній культурний центр Бережанщини. Визнання про вплив родини для біографа дуже важливе. І здається дуже доцільним сказати кілька слів саме про родину Покійного.

Тут насамперед треба згадати інтересний і важливий факт, що батько Зенона Кузелі, Франціск, з походження не був українцем. Він прийшов до нас від чужих берегів із польської Західньої Галичини. Замолоду брав участь у польському повстанні 1863 року і опісля опинився на посаді лісника в лісах графа Потоцького, недалеко Жукова, на Бережанщині. Тут, як сусід, запізнався із сестрою о. Сильвестра Лепкого, Іванною, та оже-

2) У цій же статті, стор. 40.

нився з нею; під впливом її та шваґра пристав до українців та своїх дітей виховував як українців. Вже це чимало свідчить про духовий вплив середовища.

О. Сильвестр Лепкий був одружений із донькою бережанського декана і пароха о. Михайла Глібовицького, і саме від висококультурних родин Лепких та Глібовицьких набрав молодий Кузеля заінтересування українськими справами, літературою, наукою та політикою. З родиною Глібовицьких був посвоячений відомий бережанський діяч, адвокат і письменник Андрій Чайківський, бо його сестра була дружиною одного із Глібовицьких, урядника бережанського виділу повітового, який — в молодих літах — теж пробував пера у літературі та журналістиці.

О. Михайло Глібовицький помер, коли З. Кузеля був ще малим хлопцем, але вплив на нього з родини Глібовицьких мала його донька, дружина о. Сильвестра Лепкого, та її сестра, учителька в Жукові та Шумлянах, як теж їх брат, урядник повітового виділу в Бережанах. Так то скромні жінки, сільська «їмость» та сільська учителька зробили багато для освідомлення самого Кузелі, як теж багато зробили вони для піднесення сіл, в яких жили й діяли.

Про батька Зенона Кузелі згадує у своїх споминах Богдан Лепкий, який залишив багато матеріялів про те культурне середовище, яке творили наприкінці минулого століття на Бережанщині доми і родини Лепких, Глібовицьких, Чайківських, Дуткевичів (Павлина Дуткевич, дружина гімназійного вчителя Петра, це рідна сестра Володимира Навроцького, економіста, товариша праці Драгоманова і Франка, яка перша у Бережанах кольпортувала їх видання).

В домі о. Сильвестра Лепкого у Жукові, коло Бережан, який як письменник відомий під псевдонімом Марко Мурава, бував Іван Франко, коли навідувався до Бережан. В домі о. Сильвестра Лепкого на приходстві в Жукові народився у Франка задум і генеза його безсмертного «Мойсея» по дискусії із о. Сильвестром [3])

Атмосферу дому о. Сильвестра Лепкого описує сам Покійний Кузеля: «Це село, ніби музеальний пам'ятник з давніх часів, навівало... дивний чар. Тут була справжня давня Україна з старосвітськими звичаями, казками, піснями, віруваннями, — з усім тим, що деінде перейшло або переходило до історії. Цей дивний чар чарівної старосвітщини давався зрештою відчувати й пізніше, коли село трохи «зевропеїзувалося», і для мене в дитячих літах не було нічого приємнішого, ніж побут на Різдво чи на Великдень у Поручині. І моя мати, сестра покійного Сильвестра, залюбки перебувала в Поручині. Батько Богдана (тобто

---

3) Порівняй: Б. Лепкий: «Три портрети» (у виданні «Діла»).

о. Сильвестер А. Ч.), тоді молодий тридцятилітній священик, з одного боку, старався затримати ту старовину, а з другого — ширив просвіту й культурний побут, освідомлював село. Щодня восени і зимою він був у котрогось із селян на поминках, не спішив додому, просиджував довгі години в розмовах із селянами, і ті розмови були для них сущою школою. Здібніші хлопці приходили до нього вечорами, він їх учив та давав читати книжки. Між селом і приходством не було ні воріт, ні плота .. (Дружина о. Сильвестра), хоч з роду не без аристократичних традицій, так само любила село і селян. Чи занедужає де дитина, чи жінка має якийсь клопіт, зараз біжить до їмості».

На іншому місці Кузеля, кажучи, як то оповідання о. Сильвестра були «першими лекціями історії культури», підкреслив: «Загалом старий Лепкий був прегарним оповідачем, і ми, позбиравшися коло довгого стола, цілими вечорами слухали його цікавих оповідань. І на мене молодого вони робили велике враження, розбуджуючи любов до рідного краю, замилування до старовини і цікавість до народних звичаїв і обрядів. До сьогодні стоять мені в пам'яті його оповідання про наполеонівські війни, про австрійсько-німецьку війну, про польських повстанців з 1863 р., про «кінець світа», про духів і страхи, про гірські звичаї, про семінарське життя у Львові і т. д.» [4]).

Не диво, що Кузеля підпав під вплив середовища свояків Лепких і Глібовицьких і що у висліді рішився систематично приступити із своїми товаришами до вивчення української історії, літератури, культури, економіки, уважаючи, що це стане підставою тим успішнішої праці для рідного народу. Тому й заініціював він 1898 р., як учень 7 кляси, заснування тайного гуртка серед гімназійної молоді, приєднавши до співпраці двох ближчих товаришів, Гриця Качалу й Івана Боднара. Гуртків, властне кажучи, було два, бо осібно об'єднувалася молодь вищої, осібно нижчої гімназії; ці гуртки об'єднали незабаром — ще до іспиту зрілости Кузелі — сливе всю місцеву гімназійну молодь.

Його працю влегшив факт, що його батько, щоб уможливити дітям науку в місті Бережанах, кинув лісництво і перейшов на посаду урядника до бережанського маґістрату. На його адресу йшли, отже, газети і книжки для кружка, і в його домі відбувалися перші сходини кружковців. Знову ж о. Сильвестер Лепкий до своєї смерти, у 1901 році, опікувався кружком, давав книжки, писав статті до тайних журналів кружка («Театр і народ») та написав пролог, драматичну картину на гімназійне свято на честь Т. Шевченка у бережанській гімназії.

Але щоб зрозуміти значення кружка, треба усвідомити, що

---

4) Альманах «Золота Липа», присвячений 25-літтю літературної праці Богдана Лепкого. Альманах вийшов за редакцією З. Кузелі у в-ві «Українське Слово» у Берліні (1924). Цитовані місця із біографічного нарису Б. Лепкого пера З. Кузелі, — пор. стор. 17-18 і нотка на стор. 12.

З. Кузеля і його товариші ходили до польської гімназії. З тодішніх шкільних підручників мало що було можна дізнатися про Україну. Це я й сам добре пам'ятаю, і досьогодні залишився в мене глибокий слід тодішнього «педагогічного» підходу до наших молодих, вразливих сердець. Всесвітня історія в цісарсько-королівській Австрії говорила про князів, королів, цісарів, про війни, але так що все виходило на користь австрійської монархії та Габсбурґів. Т. зв. «Historja kraju rodzinnego» (така була офіційна назва предмету, що мав і повинен був щось сказати учням про рідний край і український нарід) була так спрепарована, що це була властиво історія Польщі і — як це підніс товариш Кузелі, кружковець Ів. Бойко — все наверх виходили «тільки такі моменти, що свідчили про польське геройство і українські невдачі, ганьбу і капітуляцію. Тому наша молодь **була здана на самоосвіту»** [5]. Про козаків згадувалося як про тих, які боролись із татарами, але вже про Б. Хмельницького тільки як бунтаря проти Польщі.

Не інакше було й з підручниками історії української літератури. Хоч ті підручники були виготовлені свідомим українцем Олександром Барвінським, але й туди зуміла краєва шкільна рада, яка за Австрії була в польських руках, влізти з своєю цензурою і своїм напрямом.

Хрестоматія старослов'янської мови і літератури була бідна та зредаґована нецікаво. Не багато вчили й фолкльору. З новішої української літератури читали ми уривки з «Енеїди» Котляревського з підкресленням гумористичного аспекту; Артемовського «Пана та собаку» із наголошенням вірности собаки своєму панові»; «Веснівку» Шашкевича; «Гамалію» Шевченка (бо там була мова про боротьбу із невірними бусурменами); «Марусю» Квітки; «Орисю» П. Куліша і «Скошений цвіт» Волод. Барвінського в уривках. Ні про наші літописи, ні про «руську трійцю» та її значення, ні про «Кирило-Методіївське братство» та його ролю, ні про Івана Франка та інших новіших українських письменників у гімназійних шкільних підручниках тоді не говорилося.

Іван Франко, як революціонер і соціяліст, був заборонений у гімназії, і тільки випадково гімназисти могли почути від старого професора польської літератури Штайнера, який колись вчив Франка: «Ty wiesz, kogo ja uczył? Uczyłem Franka! A ty wiesz, kto jest Franko?» Це було тоді, коли хлопці на годинах робили Штайнерові пакості. Але і Штайнер боявся сказати більше про Франка і хіба дуже довірочно своїм найліпшим учням, як Богданові Лепкому, таємно показував зошити Франка із гімназійними вправами.

Так само й другий вчитель Франка, україніст Микола Ба-

5) Альманах «Молода Україна», стор. 72.

чинський, мав у гімназійній бібліотеці Франкові «Коли ще звірі говорили», «Абуказемові капці», чи Кобилянської «Царівну», і давав ці книжки своїм учням читати.

Але Бачинський (як і Штайнер) про Франка згадував обережно.

Про Кобринську, Кобилянську тоді у підручниках літератури не згадувалося. Але польські вчителі і той самий Штайнер ґрунтовно ознайомлювали гімназистів із давньою і новішою польською літературою, а вже Міцкевича, Красінського і Словацького треба було таки добре вивчити і знати. Але ця дбайливість при навчанні польської літератури через аналогію мусіла викликати бажання вивчати українських письменників.

Цісарсько-королівська Австрія хотіла із гімназистів-русинів виховати льояльних, послушних урядників, а польська краєва шкільна рада та польські вчителі, замовчуючи надбання та цінності української історії, літератури, культури намагалися зробити із тих самих русинів елемент, схильний перейти в польський табір, підносячи велич Польщі, її культуру, її великі ідеали. Цим педагогам ішлося про вщеплення зневіри в український нарід.

Австрія через пальці дивилася на змагання поляків до відновлення польської держави, до польської ірденти, толерувала їх протиросійські настрої та виступи, але, борони Боже, щоб гімназисти-українці важилися виступати проти російського царату: це був державний злочин, бо ж Росія була союзником Австрії.

Австрійські урядові чинники карали на донос поляків та за їх підшептами українців за зв'язки із Центральними Землями, бо це було, за клясифікацією поляків, «схизмою і русофільством».

Тому й учням у гімназії про Україну нічого не говорили. Величали польських королів, польських героїв, австрійських цісарів як добрих і справедливих батьків народу. Розказували, як цісар орав власноручно плугом, веліли вчити вірш: «Цісарська сльоза», як то добрий цісар, підписуючи вирок смерти, заплакав і на підпис впала слеза та затерла його, і засуджений не був повішений.

Все те, що треба було і що хотілося знати про Україну, про її історію та літературу, все те треба було здобути собі самотужки, — поза школою. І з цього погляду треба розглядати й таємний самоосвітній кружок у бережанській гімназії.

Він привчив бережанських гімназистів до систематичних українознавчих студій та й давав погляд на цілість української проблеми. В цей спосіб кружок підготовляв нашу бережанську молодь до громадської праці.

Це виявилося м. ін. 1902 р., під час великого аґрарного страйку в Галичині, коли З. Кузеля займався разом зі мною і

Федором Зарицьким ширенням страйкової літератури. На вакації він привозив нові видання, і я мусів не раз до пізньої ночі помагати йому їх розсилати по всіх усюдах Бережанщини.

Звичайно, бережанська «Молода Україна» чимало спричинилася до поглиблення заінтересувань своїх членів. Серед них родилися глибші аспірації серйознішої, наприклад, наукової праці. Сам Кузеля, як учень 8 кляси, підготував на шевченківське свято весною 1900 року доповідь: «Голоси европейської критики про Шевченка». Це була чи не перша спроба його наукової праці. На жаль, доповідь залишилася ненадрукованою, а рукопис загинув у часи життєвої мандрівки нашої бурхливої епохи. Зате як перша друкована річ Кузелі збереглася силюета постати о. Сильвестра Лепкого, якому так багато він сам завдячував, а песередньо через нього завдячував чимало також і бережанський кружок.

Якщо говорити про поглиблення заінтересувань у кружку, то тут годиться згадати, що під впливом Кузелі вийшли з кружка не тільки громадські й політичні діячі, але й письменники (Франц Коковський, Остап Гайдукевич) та науковці (д-р Микола Чайковський). Але всі вони ніколи не поривали з громадським життям, із чорною щоденною працею. Не поривав з нею і Кузеля, не зважаючи на те, що в основному присвятився праці тихого кабінетного вченого. Ця громадська праця в'ється постійно барвною ниткою у його житті. За студентських часів бачимо його головою студентського товариства. Для ширшого загалу він хотів бути корисним, ладячи із своїм молодшим товаришем-кружківцем Миколою Чайковським ще за студентських часів «Словар чужих слів». Працюючи згодом на становищі бібліотекаря, підготовляє Кузеля практичний посібник бібліотекознавства для читалень. Будучи у Чернівцях університетським бібліотекарем і лектором, інтересується, попри наукові заняття, товариством «Українська Школа» та підготовляє популярні видання для Буковини. В час першої світової війни бачимо Кузелю на громадській праці у таборах полонених. На еміґрації він ніколи не поривав з журналістикою, щоб бути постійно зв'язаним з громадськістю. І це відчуття громадської праці велить йому на склоні літ з молодечим запалом організувати КоДУС, головою якого й справжнім мотором він стає. Маю враження, що не буду далеким від правди, коли скажу, що у всіх тих починах можна бачити відгук переживань у «Молодій Україні», яка насамперед готувала громадян-працівників, які уміли б жертвувати своїми амбіціями й особистою славою для загальної користи. І в цьому тайна, що Кузеля до останнього віддиху зберіг любов до «Молодої України», ідеями якої він завжди жив і яких до смерти він дотримувався. Тому він і помер так, як і жив: як великий ідеаліст, що полюбив свій народ і що, бажаючи йому щиро добра, хотів допомогти йому дійти на культурні вершини.

Ілля Витанович

ЧУЖИНЦІ - ПРИЯТЕЛІ УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ НАУКОВОЇ Й ГРОМАДСЬКОЇ ПРАЦІ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ

Відзначаючи пам'ять Зенона Кузелі й даючи у всебічних насвітленнях багату картину життя, діяльности й заслуг цієї небуденної постаті, не сміємо забути факту, що Покійний був тихим і невтомним зв'язковим українського наукового світу з представниками чужинної науки, як і з чужинецькими науковими установами й видавництвами. Він був рівночасно пильним інформатором українського наукового середовища про розвиток і новини в світовій науці в ділянках його безпосереднього зацікавлення.

Покійний не залишив списаних споминів із того вирізка своєї праці, хоч не раз висловлював бажання виконати те важливе завдання. Не зберігся також архів його широкого листування. Тому в нарисі його діяльности мусять бути прогалини й неточності. Але навіть у свідомості, що поставлене завдання переростає сили біографа З. Кузелі, не можна байдуже пройти попри факти, які були так дуже характеристичні для Покійного. При тому бажаю змалювати діяльність З. Кузелі на тлі доби й середовища, що дозволить зрозуміти, як виникло в нього оте живе зацікавлення зв'язками із чужинецьким світом.

Два є, щонайменше, джерела того його зацікавлення, з яких перше випливає з самого предмета студій — етнографії, а друге — із місця студій — Відня, з усієї атмосфери тодішнього Відня, чи пак з атмосфери діяльности української колонії у Відні.

Сантимент до етнографії був у українців наприкінці минулого століття глибоко вкорінений і загальновідомий, і я не хочу на цьому місці докладніше аналізувати цей факт і шукати його причин, підношених, зрештою, не раз у нашій науці. Пригадаю тільки гарну традицію давніх українських учнівських і студентських громад записувати етнографічний матеріял. Спочат-

ку це був вияв сантиментального народолюбства. Коли однак завдяки тому буйно розвинулася у нас етнографія як наука, записування етнографічного матеріялу стало виявом чисто наукового зацікавлення, розбуджуваного щораз частіше серед нашої молоді саме завдяки тому, що етнографія здобула собі «право громадянства». Користуючися благородною традицією записування етнографічного матеріялу, старші дослідники добирають найздібніших із зацікавленої молоді, скеровуючи увагу вибраних на систематичну й критично-порівняльну роботу.

Сантимент до етнографії виніс з своєї бережанської громади і Зенон Кузеля, який, до речі, був одним із ініціяторів заснування учнівського гуртка («Молодої України») у Бережанах. Ще на гімназійні часи (1897) припадають перші етнографічні записи Покійного. Із своїми вже виразно скристалізованими зацікавленнями приходиць Кузеля на університетські студії до Львова, і то в час, коли у Львові діяли етнографи такої міри, як І. Франко чи В. Гнатюк. Зрозуміло, що молодий адепт науки став скоро їх учнем і співробітником, і то саме в час, коли обидва названі учені в рамах НТШ і під проводом тодішнього голови НТШ М. Грушевського розгорнули пожвавлену акцію «єднання України із світом на ґрунті культури». Для накресленого завдання саме етнографія й етнологія мали спеціяльне значення й то з кількох причин.

Це був час пожвавленого розвитку етнології в західній науці, в якому проявилося намагання використовувати й упорядковувати зібраний аналітично-порівняльний матеріял у схеми генетичної соціології. Зокрема, голосна в ті часи і контроверсійна теорія Бахофена-Морґана пожвавлювала наукові досліди в тому напрямі.

Той паралелізм у розвитку світової й української етнології мусів визначити шляхи прямування.

За більше як 50 років посиленої праці українських дослідників призбирався багатий етнографічний матеріял, але українські вчені побачили незабаром, що він не був використаний, що він «стояв на боці» західньо-европейської науки. Вони зрозуміли, що замало було починів В. Антоновича й М. Драгоманова з 80-тих років, що треба було енерґічніше виводити українську науку на світову арену. Бажалося, як згадує М. Грушевський, [1] «об'яснити всі пережитки, які заховалися у різних слов'янських народів, в тім числі і українського, з загальної еволюції соціяльного життя і подружих відносин, і навзаєм — слов'янським матеріялом підкреслити **загальну** схему».

Тож українські дослідники, зокрема І. Франко і В. Гнатюк, живо в ті часи співпрацюють з віденським «Museum für österreichische Volkskunde» і пізнішим професором Кузелі у віденському уні-

1) Початки Громадянства, Відень, 1921, стор. 301.

верситеті Габерляндтом, в «Zeitschrift für österreichische Volkskunde», з німецким виданням «Archiv für Slavische Philologie», з берлінським товариством «Hermann - Barth Gesellschaft für geistige Völkerverständigung und Völkergeistforschungen», чеськими «Narodopisný Sborník Československý» та «Narodopisný Věstnik Československý» і ін.

Мозаїка народів тодішньої Австро-Угорської монархії була дуже пригожим tереном для тих порівняльних студій, і науковий взаємообмін українським матеріялом з представниками науки інших країв монархії стояв на першому плані.

Можна легко уявити, що ця атмосфера наукових зв'язків і обміну науковими матеріялами захопила й молодого адепта З. Кузелю і що він не звільнився з-під її впливу й після виїзду із Львова на дальші студії до Відня, тим більше, що тричі брав участь у наукових експедиціях НТШ, а зокрема треба пригадати факт, що М. Грушевський запросив Кузелю до співробітництва у «Записках НТШ», і то саме в ділянці, яка мала служити поглибленню міжнародніх зв'язків (як відомо, Кузеля мав з 1901 року давати до «Записок» бібліографічні огляди німецької й західньоевропейської антропологічної, археологічної й етнографічної літератури).

Самі ж зв'язки львівського середовища українських науковців із чужинецьким науковим світом послідовно поглиблювалися: так, наприклад, на весні 1903 року проф. Грушевський їздив до Парижу читати лекції з історії українського народу на запрошення засновника і керівника «Російської Вищої Школи Суспільних Наук», Максима Ковалевського.

Читали там тоді свої лекції і Хв. Вовк, який перебував тоді постійно в Парижі як професор у Вищій Школі Антропології, київський проф. І. Лучицький (відомий дослідник соціяльних відносин середньовічної Франції), проф. В. Лесевич, земляк по роду І. Мечников (тоді директор Інституту Pasteur'a), два інші наші приятелі, французькі вчені проф. A. Leroy-Beaulieu (який, м. ін., перший у Франції дав позитивну оцінку творчости Шевченка) і історик Ch. Seignobos (д. член НТШ). В тому то приязному гурті відчужених силою політичних обставин наших земляків, які мали вже світову славу в науці, і прихильних нам французьких вчених проф. Грушевський нав'язував «єднання української науки зі світом». З тієї зустрічі і в тому колі виник плян широко запляннованої енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», що до її редакції пристали м ін. і М. Ковалевський і М. Туган-Барановський. Ці широкі зв'язки і далекосяглі пляни не залишилися без впливу на молодого Кузелю, якого проф. Грушевський притягав до праці, зацікавлюючи його міжнародніми зв'язками.

Накресливши вплив наукового середовища на зацікавлення молодого Кузелі міжнародніми зв'язками, переходжу до висвітлення впливу тодішньої української колонії у Відні. В столиці

Австрії Відні студіювала українська молодь від кінця XVIII ст., а від 1868 року, згуртована в студентскім Т-ві «Січ», започаткувала вона й ширшу діяльність над взаємопізнанням з іншими слов'янськими групами; потім ця студентська організація стала взагалі ніби «амбасадою» українських справ на заході, звя'зковим посередником для українських культурних і політичних діячів з австрійської і російської займанщини. «Січ» запрошувала до себе з доповідями видатних чужинних вчених і політичних діячів і організувала виступи українських вчених і громадських діячів у віденських наукових і культурних установах.

Кузеля переїхав до Відня, після однорічних студій у Львові, восени 1901 року. З його переїздом до Відня часово збігається така знаменна подія, як сецесія українських студентів із львівського університету, опанованого поляками. Поважна частина сецесіоністів (понад 300) переїхала й до Відня, і це спричинилося до пожвавлення діяльности самої «Січі», а також до її зовнішніх виявів. Як Кузеля згадує у своїй автобіографії, при переїзді сецесіоністів до Відня, зайнявся він їх приміщенням у цьому місті.

До дальшого пожвавлення праці українського студентства на віденському ґрунті спричинилося в той час і те, що в ті роки відбувся також вільний «екзодус» української студентської молоді з центральних українських земель, і з неї дехто осів також у Відні; більшість щоправда поселилася в Швайцарії. [2])

Скріплення студентської колонії у Відні призводить своєю чергою й до пожвавлення акції зв'язків із чужинцями, яка насамперед звертається у бік інформативної служби.

У 1903 році на спільні кошти українців з австрійської й російської займанщини зачав видавати б. довголітній голова «Січі» Роман Сембратович «Ruthenische Revue» (від 1906 року назва органу «Ukrainische Rundschau»; більшу допомогу на це видання давав м. ін. український промисловець — меценат з Києва інж. Василь Семиренко). За автобіографічними свідченнями, Кузеля був постійним співробітником у «Ukrainische Rundschau» (з 1906).

Редакція цього журналу провела в 1904 році широку міжнародну анкету між видатними вченими й політичними діячами західньоевропейських країн у справі заборони українського слова царським урядом указом з 1876 року. Безпосередній привід до цієї анкети, яка мала характер протестної акції, дала також свіжа заборона царського уряду виголошувати промови українською мовою на святі відкриття пам'ятника І. Котляревського в Полтаві 1903 року та заборона царської цензури поширювати на Україні переклад св. Письма, виданого Брітанським Біблійним Т-вом.

Участь у згаданій анкеті м. ін. взяли: шведський політик

2) Перелік українських еміґрантів у Швайцарії подає Є. Бачинський в «Україні», Париж, 1950, ч. 4, стор. 250.

Dr. A. Hedin, проф. O. Browning (Cambridge), J. Schlaf (Берлін), сіцілійський проф. унів. Dr. M. Rapisardi, б. франц. міністер Yves Guyot (Париж), Van Eeden (Bussum, Голляндія), проф. F. Oppenheimer (Берлін), проф. G. Sergi (Рим), данський проф. унів. N. C. Frederiksen (Копенгаґен), незабутній норвежець Björnsterne Björnsen, який саме в тому році дістав нагороду Нобеля, проф. A. De Gubernatis (Рим), проф. E. Hasse і G. Buchholz (Leipzig), шведський посол E. Wavrinsky, епископ Dr. H. v. Schelé (Visby, Gotland), посол до німецького Райхстаґу H. v. Gerlach, George Weil (Париж), Dr. F. Hertz (Відень), проф. A. Leroy-Beaulieu (Париж) і ін.

Шведський публіцист і політик **д-р Адольф Гедін**, старенький тоді вже дідусь, хворий і спаралізований, лівою рукою олівцем писав довгі листи і до редакції «Ruthenische Revue», і статті до шведської преси, повні щирого зацікавлення і співчуття до української справи. На анкету відповів м. ін. ось такими словами:

... «Ви, звичайно, не можете собі уявити здивування тих, яким я з'ясував тут справу... Ми, на жаль, вже досить звикли до звідомлень про переслідування, яких зазнають наші скандінавські брати в Шлезвіґу і поляки в Познанщині від пруського уряду. Але російська система духового приголомшування й морального придушування вражає нас... Загроза зденаціоналізувати многомільйонний народ — це загроза необчисленної втрати для цілої цивілізації.

Насильна одноформність вбиває інтелектуальну свободу, вітальність моральних сил, що їм традиція довговікового історичного розвитку надала притаманного характеру; це нищення творчих надбань людської культури. Многобічність, вільний ріст і розвій — це все те, що чинить можливим з боку нації працювати на добро цілої цивілізації й поступу. Одноформність, це не засіб розвою цивілізації...» А. Гедін при цій нагоді з пошаною згадує пам'ятний виступ французького політика, редактора «La Patrie» C. Delamarre'а (1797-1870), який 1869 року вніс петицію до сенату в обороні «15-мільйонного, забутого історією народу»; посилається також на J. Garnier, неодмінного секретаря французького Т-ва Політичної Економії, і історика H. Martin, які теж відгукнулися в дусі Delamarre'а в «Journal des Economists» і «Siècle» в лютому 1869 року за самостійність українського народу.

Французький міністер Y. Guyot теж різко засуджував в анкеті політику Москви супроти України за те, що Москва все стримувала розвиток української культури, «колись вищої від московської», бо Москва, — писав він, — завжди «задушує народи, які вона абсорбує...»

Нідерляндець Van Eeden вважав «гніт духової свободи за найважчий гріх супроти святого Духа, бо це зневага Божих прав». Шляхетний **Бернстерне Бернсон** заявляв: ... «Я стаю по стороні тих, які підносять протест. Всі, що з нами, до якої б вони освіченої нації не належали, вважають намагання російського уряду позбавити 24-мільйонний український народ його мови, забороняючи йому друкувати українську книжку чи часопис, спроваджувати книжки чи часописи українською мовою з інших країв, виголошувати рідною мовою промови на святі великого українського поета — я кажу й ще раз підкреслюю, що всі чесні чоловіки і жінки якоїнебудь культурної нації вважають ці намагання за найдурніше, про що в колах духового життя слід було б згадувати»...

Проф. A. De Gubernatis (Рим) ствердив м. ін., що «модерне суспільство примушене подбати, щоб були знищені ті колоси, які, щоб себе зберегти, завойовують і поневолюють інші народи... Якби Фінляндія

Польща, Україна і Вірменія були вільні, тоді ніколи не дійшло б до тих безумних масакр, що їх творить Росія на Далекому Сході...«

Проф. Leroy Beaulieu нагадав, що він вже ширше висловив свою думку про сумнопам'ятний царський указ 1876 року в журналі «L'Européen», і «Revue des Deux Mondes» (1877), та що він ніколи не перестане протестувати проти замаху російського уряду на святе право народу. Від того часу він теж не занедбує, щоб у виданнях його твору «L'Empire des Tsars et les Russes» були заплямовані ці насильства, та обіцяє нагадувати про цю справу своїм студентам в «Ecole des Sciences Politiques»...

В тому ж році (1904) появилося під впливом анкети багато статтей згаданих учасників анкети в обороні української культури; до їх голосів прилучилися і інші автори в органах у Швеції: «Aftonbladet», «Göteborgs Sjäfartstindung», «Stockholm Dagblad», в Данії «Politiken» (славного данського літературного критика G. Brandes'a); в Еспанії «Joventul» (Барцельона); у Франції: «L'Européen»; в Італії: «Il Picollo»; в Англії: «The Anglo-Russian»; в Німеччині: «Berliner Zeitung» (16. VIII. 1904) і ін.

Проф. Leroy-Beaulieu почав читати в Школі Політичних Наук лекції про походження українського народу, в 1906 році проф. Louis Léger в «College de France» читав про поезію Шевченка, проф. Упсальського Університету **Люндель**, який раніше об'їздив Україну, почав у 1903 році виклади про українську мову і літературу (він тривало був у науковому контакті з НТШ). Згадати б, що тоді саме почав свої праці про добу Мазепи та про Шевченка прихильник українського народу шведський вчений д-р A. Jensen.

В рівній мірі акція Грушевського у Парижі, як і заходи Сембратовича, керовані з Відня, були незаперечним успіхом, і вони мусіли відбитися голосним відгомоном у суспільності, викликаючи певне піднесення загалу, щире зацікавлення серед інтелектуальних і громадських робітників. Зрозуміло, що ці акції зробили враження й на молодого Кузелю, тим більше, що виходили вони з його найближчого оточення. До поглиблення того зацікавлення спричинилося й загальне середовище Відня, — столиці багатоязикової монархії, як і атмосфера семінара проф. Яґіча, в якім працював Кузеля в різнонаціональнім оточенні.

Поруч із загальною атмосферою на зв'яки Кузелі з чужинцями свій великий вплив мала й його старанна підготова, до якої предистинували молоду здібну людину самі студії в чужому університеті. Адже ж треба пригадати, що Кузеля вже від 1903 року був секретарем світової слави професора Яґіча і бібліотекарем його семінарійної бібліотеки, отже на цім посту мусів день-у-день (починаючи із 21 року життя) зустрічатися з чужинцями. Не треба підкреслювати, який вплив мало це на його духову формацію, тим більше, що рівнобіжно ішла подібна громадська праця Кузелі в час його трикратного головування у «Січі» (1902-04), де вся традиція й приклад старших колеґ втягали також непомітно в атмосферу співпраці з чужинцями. Врешті, треба пригадати, що Кузеля ще студентом працював у віденських (отже німецьких) урядах і музеях і рано почав співпрацювати із чужинецькими науковими органами, насамперед із «Mit-

teilungen für österreichische Volkskunde», про що він сам у автобіографії згадує.

По закінченні студій Кузеля далі залишився у Відні і деякий час (1906-09) був підреферентом слов'янського відділу в університетській бібліотеці. При цій своїй праці він мав надалі широкі зв'язки з чужинними вченими славістами, які часто зверталися до нього за бібліографічними вказівками. На цей час припадає співпраця Кузелі в німецькому органі «Zeitschrift für österreichische Bibliographie».

Переїхавши 1909 року з Відня на працю до університетської бібліотеки в Чернівцях, Кузеля продовжує свою працю нав'язування знайомств і близько сходиться в науковій праці з заслуженим і в українській науці доцентом чернівецького унівеситету, пізніше професором у Ґрацу **Раймундом Фридрихом Кайндлем** (1866-1930), який вже більше 10 літ перед тим досліджував етнографічні пережитки Буковини й Гуцульщини та опублікував цілу низку статтей і матеріялів в різних німецьких фахових наукових журналах. [3] Він також співпрацював в виданнях НТШ і був за свої заслуги для української науки іменований дійсним членом Т-ва.

В часі першої світової війни Кузеля покинув рідні землі, щоб на них вже більше не вернутися. Живі ще деякі політичні і культурні українські діячі тих воєнних і післявоєнних часів могли б докладніше засвідчити, яку допомогу давав він на еміґрації своїми контактами з чужинним науковим світом і знайомствами з бібліотеками слов'янознавства, бібліографічними відомостями тощо. Користувалися його допомогою свої й чужинці — прихильники української справи. Покійний для тієї праці надовго покинув свою найближчу, улюблену наукову ділянку етнографії.

Першим етапом мандрівки Кузелі став Відень (1914-16). Використовуючи свої зв'язки, Покійний дістав доручення завідувати українською частиною чернівецької бібліотеки, яку він за дозволом австрійського Міністерства Освіти евакуював. Бібліотека була тимчасово включена в бібліотеку Інституту Східньо-европейської історії, що ним керував відомий приятель українців, проф. H. Übersberger. 1915 року Кузеля заснував разом з покійними вже професорами І. Раковським, С. Рудницьким і С. Томашівським, — за допомогою секретаря віденської Торговельної Палати д-ра Е. Пістора й проф. Е. Гансліка «Forschungsinstitut für Osten und Orient», при якому він зорганізував український відділ бібліотеки, передаючи до нього понад 1000 томів власних книжок. До інституту належали згаданий вже проф. Юберсберґер, а крім нього орієнталіст Креліц, Ґаєр і ін.

Переїзд Кузелі до таборів полонених у Німеччині (1916,

3) Вичислені в «Записках НТШ», т. CLVIII, Мюнхен 1948. Ю. Пеленський: «Ucrainica в західньо-европейських мовах».

Зальцведель) ставить його у цілком інакшу ролю, але умови й надалі зводять його у співпрацю з чужинцями. Наскільки блискуче Покійний зумів вив'язуватися із тих своїх нових завдань, про це проречисто говорить спогад проф. Р. Смаль-Стоцького, вміщений у цьому ж збірнику. До майбутнього історика належатиме висвітлення питання, наскільки саме таборові управи («Просвітні Виділи») зуміли вплинути на опінію німецьких військових чинників, у висліді чого прийшло до формування української збройної сили, що могла відіграти вирішну ролю у нашій визвольній боротьбі. Але у впливанні на опінію саме Кузеля був справжнім мистцем.

Чи не найбільші сліди своєї праці у напрямі з'єднування прихильности чужинців для нашої справи залишив Кузеля на черговому етапі своєї праці у Берліні, куди переїхав він в половині 1920 року і в якому перебув понад чверть століття. Вистане перерахувати тільки пости й заняття: співпрацю із німецькою науковою й політичною пресою, довголітню президентуру у Спілці Представників Закордонної Преси, педагогічну працю в німецьких високих школах і в берлінському Українському Інституті, редаґування німецькомовних видань цього останнього, спеціяльні наукові гостинні виклади про Україну в німецьких університетах, участь у десятках німецьких і міжнародних конґресів і з'їздів. Багато фактів з того періоду життя, що стосуються нашого питання, висвітлені у окремій статті проф. Мірчука, і до них я не буду вертатися; підкреслю хіба тільки важливість для «єднання української науки із світом» участи Кузелі в «річниках» інформативного наукового довідника «Minerva», в якому довіднику Покійний був довгі роки редактором слов'янського відділу, при чому його систематичність фахового бібліотекара й бібліографа стала йому при збиранні матеріялу у пригоді. Ця наукова скрупулятність зумовила, що Кузеля був незаступним у наукових інформаціях про Україну для чужинних учених, які співпрацювали з Українським Науковим Інститутом, викладали в ньому чи з доручення Інституту вели лекції з українознавства в чужинних високих школах. Згадати б тут: географа проф. А. **Пенка** (A. Penck), автора цінної монографії про Україну й д. чл. НТШ; журналіста Ґ. **Шпехта,** перекладача українських народних пісень, поезій І. Франка та драм В. Винниченка; **Г. Штадтміллера;** низки славістів, як проф. **Р. Травтмана;** проф. А. **Пальме,** куратора Інституту; директора слов'янського інституту в Берліні П. **Дільса** (Diehls), проф. К. **Маєра,** канадського проф. В. **Сімпсона,** проф. Г. **Коха** і ін. [4]

Не маємо, на жаль, записаних споминів про знайомство і взаємини Кузелі з д-ром **Павлем Рорбахом,** хоч Покійний зби-

4) Ширшу згадку про це коло прихильників української науки і співпрацю з ними Кузелі та його товаришів в УНІ, див. у праці С. Наріжного «Українська Еміґрація», Прага 1942, стор. 211-219.

рався їх написати, бо з великою пошаною згадував цього видатного вченого-публіциста, вникливого знавця проблем Східньої Европи і зокрема ролі в ній України. Праці, політичні коментарі в поточній пресі і концепції д-ра Рорбаха не тільки цікаві і подивугідні передбачливістю розвитку історичних подій на сході Европи; деякі з них і далі заслуговують на увагу наукового дослідника своєю актуальністю.

Д-р П. Рорбах (нар. 1869 р. в Латвії) знав з автопсії національні відносини колишньої російської імперії, перебувши в ній свою молодість; декілька разів (перший раз 1897 року) об'їхав поодинокі краї імперії і сусідні з нею держави, описав їх відносини, стосунок їх до Росії та небезпеку експанзії Росії для західньої Европи і Азії. [5]

П. Рорбах в своїх працях підкреслював, що західня культура не потерпить від того, якщо б Росію розбити на її складові частини, відбираючи від неї ті землі, які належать до західнього культурного циклу; особливо часто підносив він, що коли Німеччина і західня культура хочуть зберегти себе від російської небезпеки, треба допомогти відірватися від неї Україні; звідти й його концепція европейської Східньої Европи, зложеної з Фінляндії, Прибалтики, України, Прикавказької Федерації з козачими областями (донською й кубанською).

П. Рорбах рідкий виняток [6] між земляками — балтійськими німцями, які по одному чи другому боці німецько-російського кордону в більшості були русофілами, йшли в німецькій політиці разом з пруськими консерватистами і врешті відіграли сумну ролю в східньо-европейській політиці Гітлера.

Тому Рорбах весь час вів війну на два фронти — проти Росії і проти своїх земляків. [7]

Він німецький патріот, але тримався відповідно до своїх поглядів незалежно від офіційної німецької політики; він весь час Кассандрою остерігав перед небезпекою Росії Німеччину й Европу, незалежно від того, який режим буде в Росії. Він щиро і чесно обстоював самовизначення уярмлених Росією народів, перестерігаючи німецькі уряди так в час революції 1917-18 рр., як і в час другої світової війни перед мілітарно - імперіяльною політикою Німеччини на східньо - европейських теренах та перед її насильницьким втручанням у внутрішні справи самовизначення.

---

5) «Vom Kaukasus zum Mittelmeer», Leipzig 1903; Weltpolitisches Wanderbuch, Leipzig 1909.

6) До тих винятків належить і **Борис Нольде** (1876-1948), див. про нього: І. Борщак, «Україна»; Париж 1949, ч. 2, стор. 128-130.

7) Порівняй серію брошур: «Russland und Wir», 1915; «Die Alldeutsche Gefahr», Berlin 1918; «Die Russische Gefahr», статті в «Hilfe», «Tägliche Rundschau», «Frankfurter Zeitung« і ін.

Серед своїх численних проукраїнських зайнять не забув Рорбах про таку важливу справу, як про заснування «Німецько-Українського Т-ва» у Берліні (1918 р.), першим головою якого він став. Генеральним секретарем Т-ва був відомий Аксель Шмідт. Він же й став редактором видання Т-ва «Die Ukraine» (Monatsschrift für deutsch-ukrainische Volks-, Wirtschafts- und Kulturpolitik). Видавцем місячника був П. Рорбах, а його співробітником і Покійний Кузеля. Співробітничаючи із А. Шмідтом, Кузеля підготував українське видання його листів про Німеччину. Звичайно, Кузеля співпрацював згодом — матеріялами й порадою — при відомій книзі А. Шмідта «Ukraine, Land der Zukunft», яка з'явилася в Берліні 1939 року.

Маючи такі добрі зв'язки із німецьким науковим світом, Кузеля був з 1925 року до війни представником НТШ при відомій стипендійній фундації ім. Гумбольта в Берліні і виклопотав там низку стипендій для українських заавансованих студентів і молодих науковців (починаючи з двох, кінчаючи на 20 постійних стипендіях).

В автобіографічних записках Покійного зустрічаємо згадки про його виступи з викладами про Україну у Берлінському Університеті, Шарльоттенбурзькій Політехніці, в університеті в Єні; Кузеля мав також виклади про Україну в центральних і провінційних організаціях німецького й чужинецького студентства та в деяких високошкільних фахових і наукових установах. Ці подробиці дозволяють виробити собі погляд, якою всебічною була діяльність Покійного.

З доручення НТШ, Українського Наукового Інституту чи Спілки Закордонних Представників Преси Кузеля брав також участь у численних міжнародних конґресах, як от, наприклад, в конґресі американістів (1906), музейному конґресі в Берліні, в двох конґресах Міжпарляментарної Унії в Берліні, в демографічнім конґресі у Берліні, в енерґетичнім конґресі тощо. На цих конґресах Покійний виступав із доповідями, привітальними словами, з інтервенціями в дискусії. Подібно репрезентував він український науковий і господарський світ на гігієнічній виставці у Дрездені, пресовій виставці у Кельні (де помагав також організувати український відділ), на автомобільній виставці і хліборобській виставці у Берліні, в кількох ляйпціґських «торгах» («мессах») тощо. Врешті, можна сказати, що Кузеля був почесним гостем олімпіяди у Берліні (1936).

Це так коротко зібрані найважливіші виступи Кузелі у тій преважливій ділянці праці, якою є наладнування культурних зв'язків із чужиною; сам сухий перелік вказує, якою жвавою була його праця.

Відзначуючи так бодай загально співпрацю Зенона Кузелі в «єднанні української культури із світом», вшановуємо разом з тим пам'ять великодушних чужинців-приятелів України; ми

не маємо змоги в цьому короткому переліку ширше і повніше накреслити світлу ґалерію тих достойних постатей для історичного збереження й передачі в пам'ять грядучим по нас поколінням.

Відзначуючи бодай деякі сліди прецінного вкладу їх духа в скарбницю нашої культури й наших змагань за вільне місце й участь в поступі всесвітньої культури, вкажемо для повноти на довголітню й повну прикладної відданости працю в цій ділянці ще й інших визначних українців, які мають великі заслуги. На одному з перших місць треба тут згадати нашого заслуженого історика **І. Борщака,** який в численних своїх працях і останньо в своєму паризькому журналі **«Україна»** відмітив цілий ряд світлих постатей, співучасників культурних французько-українських взаємин. Подібну ролю відіграв **Євген Бачинський,** довголітній репрезентант української справи на терені Швайцарії, який, м. ін., зберіг пам'ять про шляхетних наших приятелів свободолюбних швайцарців. [8]

Ми відмітимо тут — для повноти, — що зокрема на особливу вдячність і пошану українського народу заслуговує сл. п. Giuseppe Motta (президент Швайцарського Союзу в роках 1915, 1917, 1920, 1926), щирі й палкі промови якого на зібраннях Ліґи Націй в обороні прав України в важких роках її погноблення, збережені в протоколах зібрань Ліґи, ждуть на українського дослідника і автора окремої монографії про цю велику і правдиву людину.

Згадати б також полк. **Ш. Бріке,** який 1954 року помер на 83 році життя і який м. ін. був кілька років головою Українського Допомогового Комітету в Швайцарії, — його синів: **П'єра,** редактора «Journal de Genève», і композитора **Марка,** а далі світлі імена, що їх особливо в пам'яті повинна зберегти українська студентська молодь, — проф. Halche, Альберта Picot, Бернарда Bouvier, W. Martin'a, Gonzaque de Reynolds'a, J. Martin à Cartagny і ін.

На докладніше висвітлення і збереження для історії заслуговують прихильники наші — співучасники паризького Т-ва «Cercle d'Etudes Ukrainiennes», «Friends of Ukraine» в США в 20-их роках і ін.

Цей останній перелік, до речі неповний і тому до певної міри випадковий, віддалює нас від основної теми, але я пишу із спеціяльною думкою, і, як це мені здається, ідучи по лінії інтенцій Покійного, якому ця стаття присвячена.

Покійний Зенон Кузеля, опікуючись довгі роки українською студентською молоддю й до останнього свого віддиху віддаючи їй свою жертвенну працю для її таки блага, тихо плекав надію, що ця його молодь, роз'їжджаючись перед його смертю по світу, збереже вірність ідеї того культурного єднання так, як

8) Перелік їх він подає в паризькій «Україні», 1950, ч. 4, стор. 250.

він їй служив. Він мріяв, що це буде найкращим виявом її гарячого патріотизму у пристосуванні до нових умов.

Пригадую з своїх розмов з Покійним, як він часто підкреслював вагу того українського «єднання з світом», передусім «на ґрунті науки», як основну передумову наших добрих взаємин із світом і успіхів в ньому.

В останніх листах до мене він обіцяв накреслити для пам'яті і прикладу спомин про декого із згаданих вище чужинців-прихильників України та про свої взаємини з ними, щоб приклади з минулого стали заплідненням для майбутнього. Всі ці факти кажуть здогадуватись, що одним з головних заповітів Покійного Зенона Кузелі було для його молоді, яка тепер розкинена в цілому світу, щоб вона, студіюючи по світових високих школах, пишучи свої дипломні «тези», брала на увагу також окремі монографії про життя, діяльність, думки видатних представників науки і культури — приятелів України; щоб для збереження пам'яті про них прикрашувала свої студентські і громадські домівки портретами їх, виписами з їх високих думок; щоб знайомилася з науковими установами, в яких вони колись працювали; щоб окремими святами, доповідями про їх творчість з участю їх земляків згадувала їх світлу пам'ять в нашому народі, в нашій науці; щоб відшукувала і клала вінки вдяки на могилах згаслих і радувала поважними своїми працями живих.

Василь Маркусь

СТУДЕНТСЬКІ РОКИ ВЕЛИКОГО ДРУГА Й ОПІКУНА СТУДЕНТСТВА *

Ще в Бережанській гімназії, з якої вийшло багато відомих українських діячів Галичини, оформилася національна свідомість З. Кузелі, як це ширше з'ясовано в окремім спогаді А. Чернецького. Але праця в гімназійному гуртку скоро пов'язує його із студентською молоддю, яка творила ядро «Молодої України». Цей факт має вирішний вплив на його студентські роки.

Українська національна стихія захопила молодого Кузелю, і він вже з студентських років не був тим, що лише пливе за нею, але тим, хто в своєму оточенні йде на її чолі. Перший університетський рік у Львові (1900-01) зміцнив юнацьку романтику патріотизму ще й глибокими раціонально-науковими первнями, якими збагатили знання й світогляд Кузелі визначні українські вчені, що з ними він зустрівся вже на викладах першого року. Він слухав слов'янську й українську історію й філологію у Грушевського, Колесси, Студинського. З українським науковим середовищем намагався перебувати в постійному контакті навіть тоді, коли переїхав на студії до Відня. Тут можна

*) Стаття про студентські роки З. Кузелі — це передрук із 4 числа журналу молодих «Фенікс» (випуск за 1952 р.), зі скороченням вступу, який приносив факти, відомі із спогаду А. Чернецького. Стаття становила частину доповіді, читаної на Жалібній Академії на пошану З. Кузелі, улаштованій 22. 6. 1952 у Парижі Европейським Відділом НТШ і Українським Академічним Товариством. У редакційній нотці говорилося, що, мовляв, «українське студентство найкраще відзначить пам'ять Покійного, якщо ознайомиться з його студентською біографією, яка була не менш багатою за відповідні періоди пізнішої діяльности». Автор статті був у хвилині виголошування доповіді Президентом ЦЕСУС-у і його виступ на Академії був, таким чином, офіційним становищем організованого студентства.

говорити вже про справді активну суспільно-студентську діяльність Кузелі.

Не зважаючи на поважне навантаження студіями на філософічному факультеті у Відні, де він слухав низку викладів з найрізнорідніших ділянок, та не зважаючи на добровільну й заробіткову співпрацю наукового характеру в різних інституціях (співробітник Центральної Статистичної Комісії, допоміжна сила в музеї, перекладач слов'янських праць на німецьку мову з обсягу археології, пізніше — бібліотекар слов'янського семінара і секретар у проф. В. Яґіча), З. Кузеля знаходив час і можливість брати активну участь в українському студентському житті Відня. З 1868 існувало у Відні українське студентське Товариство «Січ», яке довший час було єдиною українською станицею в столиці держави, в межах якої жило бл. 4 мільйонів українців. Віденська «Січ» провела корисну культурну й інформативну діяльність серед невеличкої української колонії та серед німецьких і слов'янських кіл столиці. Одначе ця студентська організація, яка тривало була тим українським студентським середовищем, на яке орієнтувались і студенти з Галичини, поруч із своїми періодами підйому й успіхів, знала також періоди упадку і застою. Саме в такий час послаблення діяльности віденської «Січі», коли тонус студентського життя вже кілька років відчувався у Львові, приїхав З. Кузеля до Відня. «Коли я саме в той час прийшов до „Січі", то ладу в ній не було ніякого, діловодство було кепське, а бібліотека й каса перебували в найбільшім неладі... в 1900-01 р... виділ навіть не міг здати справоздання», — пише З. Кузеля в своїй статті про історію «Січі». Студентське життя у Відні пожвавлюється щойно з прибуттям кількох активних студентів зі Львова, а особливо надала розмаху студентському життю й віденській «Січі» подія, що набрала своїм розголосом загально - національного значення. Це була відома львівська Сецесія, у висліді якої прибуло до Відня понад 300 нових студентів. З. Кузеля, хоч іще недавній член «Січі», бере живу участь у організації прийому й опіки над сецесіоністами. Разом з іншими товаришами він намагається використати факт Сецесії для спопуляризовання справи боротьби за український університет і на віденському ґрунті. Кузеля бере участь у підготові протестаційного віча та інших імпрез; зокрема багато енергії треба було витратити на поборювання решток москвофілів, які бойкотували акцію Сецесії й протесту. З прибуттям сецесіоністів студентське життя пожвавішало. З. Кузеля починає свою студентську «кар'єру» саме в цей бурхливий період — покищо головою співацького кружка. Пізніше його вибрано тричі головою «Січі» (1902-04). Період його головування належить до найсвітліших в історії цього найстаршого студентського товариства на чужині. Хоч внутрі тертя між січовиками, такі типові для студентських організацій, продовжу-

валися, зокрема на світоглядовому тлі (боротьба між соціялістами різних відтінків разом з радикалами, з одного боку, і народовцями та ідеологічно неокресленими, з другого), все таки внутрішня діяльність «Січі» позначилася активізацією. Товариство відгукувалося на всі важливіші події студентського й національного життя, скликало два віча в справі українського університету, запротестувало проти російських переслідувань на Придніпрянщині та проти денаціоналізаційної політики на Закарпатті.

За найбільший осяг «Січі» і персонально тоді вже молодого доктора Кузелі треба вважати видання ювілейного «Альманаху» віденської «Січі», зредаґованого З. Кузелею й М. Чайковським. Альманах з'явився в 40-ліття «Січі»; він має 550 стор., з чого 140 стор. припадає на дуже цінний «Історичний огляд життя в студентських українських організаціях», в якому д-р Кузеля помістив власний причинок до історії українського студентства: «Історія віденської „Січі"». Стаття написана вправною рукою історика-монографа, містить багато даних, цифер і фактів, і є, як і цілий альманах, вартісним джерелом до пізнання студентського минулого.

Закінчуючи огляд студентського періоду життя й праці З. Кузелі, треба із спеціяльним притиском підкреслити, що він вміло й корисно для національної справи поєднав в ньому свої наукові зацікавлення — студії і практичне включення в науково-дослідну працю — із суспільними зацікавленнями та актуальними потребами студентського середовища.

Ольга Кузелева

З ЧЕРНІВЕЦЬКИХ І ВІДЕНСЬКИХ СПОМИНІВ *

До Чернівців ми приїхали з Відня, на весні 1909 року. Вони зробили на нас дуже миле враження чистого й гарного міста. Мій покійний чоловік усе казав, що положенням вони нагадують Київ: місто на горі, а долиною пливе ріка Прут.

Ольга Кузеля, родж. Авдиковська, в пізніші роки життя (Берлін, напередодні 2-гої світової війни)

---

* Друкуючи спогади бл. п. Ольги Кузелі, ми керувалися кількома мотивами. Звичайно, спогади ці насвітлюють один вирізок життя Покій-

Характер міста був німецький, але ні в якому іншому місті українці не мали стільки прав і свободи, як у Чернівцях. Заступником маршалка був тоді проф. Степан Смаль-Стоцький, і йому в великій мірі треба завдячувати українізацію міста. Панівною мовою в інтеліґенції була німецька, але українську кожний мусів знати, щоб порозумітися з селянами на базарі, з службою тощо.

Їдучи до Чернівців, мій чоловік мав у пляні спокійно працювати науково, але коли побачив, скільки там праці на «народній ниві», кинувся у свою стихію. ** Не було майже неділі, щоб він не виїздив на село з доповідями по читальнях. Також і в самому місті було чимало роботи й багато установ, де треба було працювати. А мій чоловік був все на посту, забуваючи про відпочинок.

В той час були, на жаль, на Буковині різні розбіжності поміж галичанами й «автохтонами», між «правослявними» (буковинці не вимовляють твердого л) й католиками, але мого чоловіка любили. Своєю милою вдачею та тактом він зумів здобути собі загальну симпатію. І коли я передумую наше життя, то Чернівці були для нас чи не наймиліші! Молоді, здорові, не зневірені та не розчаровані ще в людях, як пізніше, — ми були тоді справжніми оптимістами.

ного і вже з цього погляду варті вміщення у збірнику. Але, крім цього, спогади насвітлюють цей вирізок життя у специфічний спосіб, відповідно до того, що їх писала людина спеціяльно близька Покійному. Вони, можна сказати, вводять читача в атмосферу щоденного життя проф. Кузелі. Врешті, приносимо ці спогади з пієтизму до Самої Авторки, пов'язаної з Дружиною 45 років життя; треба сказати, що Покійна була одною з головних інспіраторів цього збірника і до самої своєї трагічної смерти живо цікавилася, як посувається збирання матеріялів і фондів та усіма подробицями, зв'язаними із збірником.

Бл. п. Ольга Кузеля народилася 23 грудня 1883 в Кунашеві (Галичина) в давній священичій родині. Її батьки: о. Лев Авдиковський і Мальвіна, уродж. Лежогубська. В родині у великій пошані зберігалися стародавні традиції, яким Покійна залишилася вірною аж до смерти, не зважаючи на факт, що більшу частину свого життя провела на еміґрації. Пошану до традицій Вона намагалася перещепити й оточенню, зокрема новому поколінню. Згідно з тими традиціями, Покійна не мала особистих амбіцій, а жила тільки успіхами й радощами свого Дружини. Тому й її спогади є вислідом бажання дати не літературний твір, а вшанувати пам'ять чоловіка. Перша частина спогадів (чернівецькі часи) з'явилася в місячнику «Ми і світ» (у ч. 12, 1954). Друга частина — незакінчена; її найдено на столі Покійної після трагічного випадку, коли на Неї наїхав 10. VII. 1957 мотоцикль, поранивши Її смертельно. Залишений рукопис — це наче свідоцтво відношення Покійної до Дружини, з яким Вона хотіла постійно бути своєю думкою й почуваннями. Важко поранена, Ольга Кузеля померла кілька тижнів по випадку (28 липня). Похоронена у спільнім гробі з Дружиною.

** Це місце плястично підтверджує й доповнює твердження А. Чернецького про замилування З. Кузелі до громадської праці, яке він виніс із «Молодої України».

Товариське життя було досить жваве. Було жіноче товариство й два студентські — буковинський «Союз» і галицька «Січ» (опісля ще засновано корпорацію «Запороже», до якої належали лише буковинці).

Але справжнім святом для нас усіх бували весняні місяці, коли до Чернівців приїжджав український театр і гостював звичайно 1-2 місяці. Вистави відбувалися в німецькому театральному будинку, що в той час мав ферії. Наші артисти були такі щасливі, що могли заграти в справжньому «театрі», а не так, як на провінції, у всяких примітивних залях. Директором театру був тоді Йосип Стадник, а з ним були Рубчаки, Петровичі-Юрчаки, Шевченко, Осиповичева, а навіть десь у 1910 чи 1911 році Лесь Курбас.

Ми бували майже на кожній виставі, і я дивувалася силі, витривалості й енергії мого чоловіка, що серед такої праці (він тоді вже був лектором у німецькому університеті та бібліотекарем університетської бібліотеки) він знаходив на це час.

Із знайомих, з якими ми жили ближче, згадую пп. Стоцьких, Кордубів, Герасимовичів, Могильницьких, Луцьких, Білинських...

Бували також в Чернівцях різні свята і концерти; раз навіть загостила до нас (відвідуючи сестру, п. Стернюкову) Саломея Крушельницька! Я донині пам'ятаю цей прегарний концерт нашої славної співачки.

Неділями, коли мій чоловік був вільний, ми влаштовували різні прогулянки, а кожної суботи відбувалися товариські зустрічі ввечорі в каварні. Це був віденський звичай, а німці недарма називали Чернівці «kleines Wien».

Так плило життя спокійно і щасливо аж до 1914 року. Відтоді почалися вже для нас важкі часи, а ті гарні, майже безжурні дні вже не повернулися ніколи!

Зразу ми не дуже вірили, що буде війна, а крім цього ніхто й не уявляв собі, що таке війна. Пам'ятаю, що коли в половині серпня дійшло до сутичок на кордоні, ми ходили на гору дивитися, як блискають шрапнелі. І щойно коли при кінці серпня мудріші (головно жиди) почали виїжджати, тоді й ми почали замислюватися, що нам робити.

У нас був знайомий українець в намісництві, що обіцяв нас повідомити, як настане пора втікати. І вже 29 серпня, на похороні першого поляглого в бою українського старшини (якого ми ховали з великими почестями), нам сказали, що пора вже виїздити тим, хто про це думає. Повернувшись додому, ми обережно приготували матір і поволі почали пакуватися. Всі ми думали, що виїзд буде тимчасовий, на кілька днів чи тижнів. Чоловік побіг навіть до міста і на всякий випадок замовив знайомого візника. Це було ввечорі в суботу, а в неділю вночі австрійські війська потиху залишили місто. Ми жили проти військової ко-

мендатури, і я перша, почувши гамір, вибігла на балькон та зараз зміркувала, що вже все пропало.

Мій чоловік негайно побіг покликати замовленого візника, але вже було запізно. З усіх боків палали пожежі (австрійці палили маґазини збіжжя) й лунали вибухи, висаджували в повітря мости. Поприходили знайомі, що також думали разом утікати, і так ми просиділи разом до ранку в похоронному настрої.

Російські війська ввійшли до Чернівців щойно на третій день. Перші в'їздили на конях козаки, співаючи українських пісень. Це нас ніяк не розвеселяло, бо думалося — наступає ворог і співає наших пісень!

Зразу був спокій, лише жидів дещо турбували. Бурмістром (посадником) міста москалі призначили румуна д-ра Боканчу (румуни були москвофілами). Він був добрий знайомий мого чоловіка, людина статечна, і при його допомозі можна було дещо зробити. Зенка інколи кликали як перекладача, це досить нервувало, але справді важкі часи настали щойно тоді, коли на місце військової прийшла цивільна влада. З нею появився також сумнозвісний д-р Ґеровський, буковинський москвофільський діяч, що знав усіх українців. Тоді щойно почалася небезпека! Зокрема був загрожений мій чоловік, що підписував раніше відозви про організацію Січових Стрільців (всі інші, що разом з ним підписували, вчасно виїхали). Тому ми рідко коли ночували вдома, криючись по безпечніших місцях. Це багато спричинилося до того, що Зенко захворів на тиф. Для мене були це дуже важкі хвилини. Я сама його доглядала і звичайно до третьої години ранку вичікувала, чи не прийдуть робити «ревізію» (трус), бо звичайно в тій порі впадала російська поліція.

Під час недуги відвідували нас добрі знайомі та потішали, як могли. Великою поміччю для нас у ті важкі хвилини був Нестор Смаль-Стоцький (молодший брат проф. Романа). По трьох тижнях мій чоловік міг вже з трудом вставати, але зате захворіла я. Під час моєї хвороби, вже щораз голосніше почали говорити, що австрійці наближаються. Раз навіть вибухла паніка, що росіяни втікають і будуть висаджувати в повітря всі важливіші будинки. (А ми ж жили саме коло комендатури). Чоловіка тоді не було в хаті, лиш я сама — хвора. Можна собі уявити жах, який я пережила!

Москалі справді того самого дня відступили, але спокійно, забравши лише з собою посадника Боканчу та багато своїх прихильників. Але кожний знав, що це «визволення» може бути лиш хвилеве, бо це ж границя. І тому люди почали панічно виїздити. Лише чоловікам у військовому віці не можна було виїжджати. Отже, для нас дорога була замкнена. Платні не виплачували, я хвора, весь час чути з фронту стрілянину, а тут ще до всього вістка про військовий побір («мустерунґ»), що його при-

їжджає робити чужа комісія (щоб не було надуживань). Кого приймуть до війська, вже більше не пускають додому.

І в цьому важкому становищі ми зазнали справжньої чудесної опіки Божого Провидіння. Той «чужий лікар», який був при комісії, був українцем і, порозумівшись з нашими людьми, дав чоловікові звільняючу карту. Та однаково ми не могли виїхати, бо Зенко працював у військовій цензурі. Та цим разом австрійці вже обіцяли попередити, коли будуть вдруге відступати.

І справді, за декілька днів, 25 листопада, коли ми разом з запрошеними гістьми сиділи за обідом, вбігла служниця і крикнула від порогу: «Надслині чекають санки (була тріскуча зима, понад 20 ступенів морозу) і вояк просить, щоб панство зараз виходили, бо москалі вже зайняли головний двірець і треба їхати на західній!..»

Ми вже раніше були дещо «спаковані», але не було часу думати й про запаковані речі. Схопили дві валізки й наплечник і покинули вже назавжди нашу, таку милу, хату.

***

Відень зимою 1914 року! Коли ми по нашій утечі з Чернівець та важкій мандрівці, яка тривала майже три тижні (ми їхали через Сучаву, Румунію, Семигород, Мадярщину!) добилися до Відня, ми не пізнали давньої столиці, відомої нам з 1907-09 років. Яка величезна зміна... Відень був раніше справді великою европейською столицею — живий, ясний, розспіваний, прив'язаний до свого цісаря й цісарського двору. Коли люди тільки побачили цісарську повозку (авт ще тоді не було!), зупинялися й на радощах вигукували: «Hoch! Hoch!» А яка чудова околиця: підгірські софійські Альпи, Каленберґ, Леопольдберґ, Ґрінцінґ, радісний Пратер, а понад усе чудовий «синій» Дунай. Все це ідеально гармонізувало із вдачею людей, і можна було прекрасно зрозуміти, що віденці були такі привітні та веселі, погідні. Нам, «рутенцям», вони видавалися навіть завеселими, зокрема жінки. А ми завжди, зокрема деякі, відчували ностальґію за Галичиною, не зважаючи на те, що на ферії їздили додому чи в Карпати, щоб дихнути своїм повітрям...

І цей чудовий, радісний, ясний, блискучо-чистий Відень став тепер якимсь понурим, забрудненим, навіть непривітним. Аж увечорі, коли ми з чоловіком, шукаючи за родиною та знайомими, блукали по відомих нам та багатих на спогади «рінґах», трохи пригадали собі давні гарні часи. Ось ті самі каварні, — як і раніше переповнені. В них ще більше чужинців, ще різноманітніша публіка. І ось щохвилини можна почути так нам відомі поздоровлення: «А-а-а, і ви тут, отче сусідо!» І вже двоє пан отців падають в обійми, як на празнику, тричі цілуються, не звертаючи уваги на віденців, що тоді не дуже приязно на такі «екс-

траваґанції» дивилися. Загалом тоді у Відні кривим оком дивилися на галицьких втікачів, зокрема українців! Цьому чимало завинили поляки й галицькі жиди, які наших людей обвинувачували в москвофільстві. Ми досі ще не знали, і аж у Відні дізналися про сумної пам'яти Талергоф, і це також чимало спричинилося до пониження настрою. Скільки попало туди неповинних людей через злобні доноси...

Коли ми відшукали рідних і знайомих, чоловік почав розглядатися за працею та думати, як нам улаштуватися. Мій чоловік працював у Відні ще перед війною 1907-09 рр., — у віденській університетській бібліотеці, і його зразу ж прийняли на працю, на давнє місце.

З наукового світу було багато знайомих, як наприклад, низка професорів: Ст. Дністрянський, Ст. Рудницький, Ст. Томашівський, І. Раковський і ін. Можна було думати про організацію наукової праці. Завдяки одному віденському професорові, давньому знайомому мого чоловіка, якого прізвища не пам'ятаю ***, українські науковці дістали до своєї диспозиції гарне приміщення. Було 4 чи 5 кімнат до праці; велика бібліотека. Витворилася відповідна атмосфера, і можна було вільніше віддітхнути після переживань та турбот та зачати продуктивніше працювати. Звичайно, у воєнні часи спокій тільки відносний і короткотривалий. І ось прийшли нові журби, хоч їх, щоправда, не можна й порівнювати з тими, що їх ми переживали в час другої світової війни... Адже ж не було безпосередньої небезпеки для життя. Спочатку ще й настрій був доволі бадьорий... Але вже скоро з'явилися песимісти (а в житті воно завжди якось так, що песимісти мають рацію...), і дуже скоро зачали вони, як це тоді називалося, «крякати»... І це поволі почало виснажувати сили й нищити нерви. Мій чоловік був оптимістом, але я чомусь скоро зачала «крякати».

В спогаді живо стають наші неділі. Всі ми збиралися в церкві св. Варвари. Людей було дуже багато, — церква усіх не вміщала. Але ж був «майдан». І на «майдані» було місце зустрічі. З усіми можна було наговоритися, дізнатися про мале й велике, про сплетні й воєнні новини. Чим далі ставало сумніше. Зачалися нові покликання до війська, забирали людей навіть старших і хворовитих. І з харчами ставало важче. Бувало навіть гірше, як під час другої світової війни. Картки були, але не було тої організації, як згодом у Німеччині. Найгірше було з хлібом, що був клейкий і прямо неможливий до їдження. Єдиний можливий до їдження хліб («Anker Brot») важко було отримати,

*** Ідеться про проф. Е. Гансліка; помічним при виєднанню приміщень і оформленню тієї нашої спільноти праці був також секретар Віденської Торговельної Палати д-р Пістор.

і за ним вичікували довгі черги. За інші припаси було не так тяжко, ало почалася скоро дорожнеча.

Все ж, погані настрої не розбили нам товариського життя, яке було весь час доволі оживлене. Звичайно, кожного дня треба було зайти до каварні на «чорну», щоб зустрітися із знайомими та разом «пожуритися». Окремо треба згадати, що українська громада організувала великі концерти. Аджеж у Відні опинилися майже всі галицькі й буковинські «Бояни» із своїми дириґентами. Вони відбували систематично свої проби. Ми з чоловіком приймали пильну участь у співанках, які перемінялися у приємні товариські зустрічі. До найповажніших концертових виступів належала Шевченківська академія на весні 1915 року, що відбулася у найбільшій віденській концертовій залі з участю військової оркестри. Хор був утворений із усіх «Боянів», які підготовлялися до виступу окремо. Щойно генеральні проби були спільні. На концерті співали під дириґентурою Остапа Нижанківського. Солістами були Анда Остапчуківна й тенор Пасічинський. В програмі були: «Б'ють пороги» М. Лисенка (при акомпаньяменті оркестри) і «Вулиця» Ф. Колесси. На концерті було багато віденців, що захоплено приймали виступи.

До театрів ми не ходили часто. Зенко був дуже занятий, а при збільшеній дорожнечі і грошей не ставало. Це ж був поважний видаток. Не так, як перед війною, коли ми, молоді й без претенсій, брали квитки на четвертому поверсі, зокрема до опери, й захоплено слухали всіх найбільших «слав». Скільки то їх перейшло тоді перед нашими очима... Частіше ходили ми на пополудневі симфонічні концерти до «концертового дому». Але усе таки товариське життя найбільше зосереджувалося у каварнях, — «під аркадами» чи у менших, у Плянера чи в центральній. Там ми зустрічалися з відомим композитором С. Людкевичем; з молодшим товаришем чоловіка ще з бережанських часів д-ром Миколою Чайковським, ред. Кушніром та до усіх прихильним генерал-авдитором Захарієм Павлюхом. Можу ще сказати, що Зенко бував часто у студентськім товаристві «Січ», з яким був зв'язаний ще із своїх студентських часів і в якому його завжди радо зустрічали. І тут пригадувалися завжди ті незабутні, іноді радісні, іноді трагічні, але завжди величні хвилини з-перед років, такі повні сподівань і напруження: збори, резолюції, дискусії. Зокрема одна подія з тих часів залишилася незабутньою: атентат Січинського і відгук, який він викликав в усіх студентських громадах. Цього піднесення у «Січі» у воєнні часи не було.

Роман Смаль-Стоцький

СПОГАДИ ПРО ЗЕНОНА КУЗЕЛЮ

І я вже доходжу до сімдесятки, шлях і мого життя наближається до тієї пристані, де вже жде корабель, хоча день і година його відпливу ще невідомі... І повільнішим кроком вже йду, і часто вже затримуюся, щоб віддихнути, щоб глянути назад та зміряти ту пройдену дорогу, по якій мене Провидіння допровадило із зеленої Буковини аж сюди поза океан. І бачу, як часто шлях мого життя то перехрещувався, то літами йшов рівнобіжно з життям нашого дорогого небіжчика — голови НТШ, Зенона Кузелі.

I

З якою ясністю виринають в моїй пам'яті прегарні Чернівці, столиця Буковини! Як Київ над Дніпром, так і Чернівці над Прутом, положені на горі й вилискують на сонці золотими банями величавої палати Православної Митрополії, разом із банями і вежами інших церков, а поміж ними височіє найвища вежа міської ратуші понад увесь обрій. Все місто поринає в зелені парків на тлі далекої гори Цецини із рештою замчища. Я вже гімназист найвищих кляс, член таємного гуртка гімназистів при товаристві «Січ», і добре пам'ятаю ту сенсацію дня в українській суспільності, вістку, що українець з Відня перенесений до бібліотеки університету: Зенон Кузеля.

Українські Чернівці стояли тоді в тяжкім змаганні з румунами й німцями, за кожну державну посаду, за кожну школу, професуру, ба суплентуру, за кожне староство... чи листоношу. Муравлиною працею, крок за кроком, розбудовувалось українське життя, і вся громада раділа кожним успіхом, що скріплював «національний стан посідання». Добре пам'ятаю потім Зенона й його дружину при різних нагодах в домі моїх батьків. Вони пристали до «соборницького кола» в Чернівцях, що не визнавало кордонів між Буковиною й Галичиною і поміж Австрією та Росією. Це був гурт ліберальної молодої ґенерації, що поміж

ними вели перед: Василь Сімович, Мирон Кордуба, Остап Луцький, Гриць Герасимович (що побудував моїй сестрі першу в українському стилі хату в Чернівцях), Платон Лушпинський та низка інших діячів. До них заїздив і Богдан Лепкий, і їм сприяла Ольга Кобилянська. І Зенон Кузеля відразу пірнув у громадську й наукову працю тієї Буковинської України, що пишалася перед світовою війною тим, що була першою українською землею, в якій самі українці собою рядили. Кузеля писав у наукових журналах і пресі, Кузеля викладав в організаціях, Кузеля створив в університеті взірцеву бібліотеку українознавства, а знамените знання німецької мови зробило його й нашим гідним репрезентантом поміж німцями в Чернівцях, що були ще дуже впливовою групою населення і, разом із знімченими жидами, надавали німецького вигляду торгівлі та промислові міста.

Кузеля з своєю милою дружиною, званою загально «сонцем», був товариським осередком молодої ґенерації, члени якої сходилися щосуботи вечорами в одній із каварень на гутірку; ці зустрічі популярно називалися — «сонце сходить», і, якщо приїздили позамісцеві приятелі, то розмови кінчались дійсно з сходом сонця.

В 1910-их роках я поїхав на захід вчитися в університетах, а як з кінцем 1914 року я добився з Мюнхену до звільнених від москалів Чернівець, все українське життя війна й московська окупація знищили. Дім батьків був виграбований москалями. Як вихор листя, так війна людей порозкидала по всіх сторонах... Одна відслона життя нашої Буковини скінчилась.

II

Разом із моїм 41 полком піхоти я відступив, під час великих морозів 1914 року, із Чернівець через Дорна Ватру на Семигород; наші Кубанці гнали нас поперед себе. Вкінці перевезли нас до Штірії на переформування. І тут при лікарськім перегляді мене звільнено з армії — «герцфелер», і я добрів до Відня.

Просто з двірця поїхав до каварні Райхсрат і там за півгодини про все довідався: де мої батьки, де наші буковинці. Зустрів Василя Сімовича, що зараз запровадив мене до Союзу Визволення України на Йозефштрасе 79. Тут познайомився я з союзівцями, що вислали мене емісаром СВУ до Мюнхену для політичної праці. Союз незабаром договорився з німцями в справі таборової діяльности, і мене спершу приділили до табору Раштат, потім до Вецляру, а вкінці до Зальцведеля, де я знову зустрів Зенона Кузелю, як голову союзівського Просвітнього Виділу. Членами його були ще Василь Сімович, Володимир Левицький, Олександер Семенів, Петро Бендзя, Петро Мороз і звільнений з полону син Євгена Чикаленка — Петро та якийсь несамовитий гайдамака з псевдонімом Гаркуша.

Табір полонених! Біля п'яти кілометрів за містечком розляглося місто дерев'яних бараків з кількома великими анґарами, оточене колючим дротом, з вежами по всіх сторонах та вартами. На чолі комендатури стояв генерал Дікергоф і управляв табором з цілим штабом старшин. СВУ здобув від німців велику поступку, що в його таборах були тільки українці та що організацію всякого внутрішнього життя табору перебирав його Просвітній Виділ, а його голова був представником тієї організованої суспільности полонених перед німецькою владою. Для зв'язку з нею визначувало міністерство війни спеціяльних політичних старшин, що мали «переконувати» комендантів таборів щодо доцільности всіх жадань просвітніх виділів.

Так під проводом Зенона Кузелі скоренько розрісся табір Зальцведель на справжню українську республіку. Народна школа вчила читати й писати неписьменних, курси середньої освіти доповнювали науку, а вечорами діяв народний університет. Табір мав свій український театр, бібліотеку, знаменитий хор і оркестру, свою українську газету з редакцією, що провадила й журналістичні курси та об'єднувала таборових письменників. І церква власна з хором діяла. У таборі було безліч організацій, політичних гуртків і кооператива. Щочетверга відбувалося віче у великій залі, на якому голова Просвітнього Виділу інформував таборовиків, а хтось з Просвітнього Виділу мусів прочитати доповідь про воєнну ситуацію на фронті. І свій «чорний ринок» мав табір, так звану «товкучку», де все можна було купити або продати чи виміняти.

Корінне населення табору, разом з хворими й шпиталем, не перевищувало 4 - 5 тисяч осіб, а решта, до шістдесят тисяч, а то й більше, були поза табором у «робітничих командах», по селах, маєтках, шахтах, фабриках, і ціла сітка наших мужів довір'я пов'язувала їх з табором Зальцведель і діставала від нього пресу, книжки, доповідачів і т. д.

Вкінці були переведені демократичні вибори в таборі, обрано було таборову раду, а таборова рада виділила з себе «правительство табору», і голова Просвітнього Виділу посередничав тоді поміж внутрішньою, українсько-таборовою, та зовнішньою німецько-військовою владою.

Вся ця многогранна, колосальна праця, що вкінці завершилася відмаршем полків Синьої Дивізії на схід, концентрувалася в руках Зенона Кузелі. Раненько він уже був у таборі, а пізно вночі повертався: безнастанні засідання і Просвітнього Виділу, і таборових організацій; безнастанні турботи за папір для друку, за фарби, матеріяли для театрів, за музикантів і ноти, за «мужів довір'я», за різні «пляни таборової праці», її імпрези, концерти, прогулянки, звіти до централі СВУ в Берліні і т. д. Не забуваймо, що все це наше життя імпровізувалося з дня на день під час першої світової війни, з її страшними психічними

напруженнями, з голодом у Німеччині. Пригадаймо собі й ту страшну психозу, що поміж полоненими викликало життя за дротами... Найліпші приятелі так собі взаємно обридли, що перегризали собі горла та розвалювали організації, а все це кінець-кінців опинялося для «налагодження» в руках Зенона Кузелі.

Тільки професійний бібліотекар, що звик до систематики й ладу, та людина його характеру й вдачі могла подолати всі ці завдання. Так і стоїть він перед моїми очима в цім сірім місті бараків: в пенсне, завжди урівноважений, із дозою сухого гумору; людина, що ніколи голосу не підносила, що нікого не образила, завжди привітлива, безмежно терпляча, завжди до всіх прихильна, завжди ділова, завжди з тенденцією до синтези, до чесного компромісу поміж розсвареними таборовими групами ради інтересів України. Він був ходячою енциклопедією україністики й ходячим архівом, що містився по всіх кишенях убрання і всіх шухлядах помешкання. Його широкі наукові зацікавлення та знання існуючих проблем змушували його використовувати кожну вільну хвилину до читання і до безнастанних записок і нотаток; навіть під час засідань і дискусій в таборі він все щось знаходив у мові таборян гідне нотатки, а з тих нотаток поставали пізніше доповіді й статті. Знаменито начитаний у всій німецькій політичній літературі війни, він мав великий особистий вплив на генерала, коменданта табору, та виховав на українофілів його старшин. Так він досягнув того, що низка наших полонених старшин мали право вільного руху в цивільних убраннях і на колесах об'їздили близькі робітничі команди.

Правда, часто траплялися й «авантури», бо наші земляки були дійсні майстрі щодо всякого роду несподіванок. Раз в таборі, під вечір, ранньою осінню, пам'ятаю, приходить адьютант генерала і негайно викликає Зенона Кузелю, а він захопив і мене на «всякий випадок». Перед комендатурою стоїть генерал Дікергоф, до краю роздратований, бо «бюрґермайстер» міста прислав нову жалобу на «українерів», що вони «грабують» у містечку хліб, мило, ярину і т. д. Отож він вирішив у присутності Просвітнього Виділу провести трус у тих двох компаніях, що ходили щодня з табору на працю до містечка. Ми тільки надійшли, і (біс любить жартувати) наш сотник Мелешко в'їздить на колесі, в цивільнім убранні в табір з «рюкзаком» на плечах; по-військовому повернув праворуч голову, щоб честь віддати, а тут водночас в рюкзаці «гласом веліїм» закукурікав когут. «Герштельт». Забрали німці клятого когута.

Зенон Кузеля спокійно перекладає виправдання сотника, що то його «наречена німка» дала йому когута, на уродини, що він відмовлявся, але вона таки поставила на своєму, і від себе додав: «Пане генерале, це лірика, і ми колись були молоді, а ка-

З. Кузеля серед полонених в часі спеціяльної місії сотн. Сиротенка (посередині у білій кучмі). Фото в офіцерському таборі полонених у Ганновер-Мюнден.

З. Кузеля сидить перший зправа, побіч нього — Б. Лепкий, а далі сотн. Мусієнко, полонений, голова української військової аґентури в таборі, утвореної ген. Зелінським. Перший зліва: І. Личко, за ним стоїть В. Сімович. Точно за Б. Лепким сотн. Скитський з військової аґентури.

пітан Мелешко наш взірцевий старшина». Зм'як генерал і наказав повернути нещасного півня... А вже робітнича компанія вмаршувала в табір, і німецькі вояки чвірку за чвіркою почали переводити «лайбесревізіон», включно до кишень. І дійсно несамовиті речі, — рідко був який полонений, що нічого не «шмуґлював» у табір. Перед нами росла ціла купа цигарок і тютюну, купа мила, цілі ковбаси, куски м'яса, торби з мукою, фасолею, цукром, купа буряків червоних, помідорів, цибулі, часнику; генерал лютує, а Зенон Кузеля тонким голосом тільки повторює: «Гунґер, гер ґенераль, гунґер! Голодні люди дістали пожертви! Населення співчуває, бачите, це високохристиянське ставлення німців! За те ми їх шануємо. Дійсно, німці Зальцведеля гідні нащадки Шіллера й Ґете»... І поволі генерал розгублюється... і вже не кричить. Тут привели козарлюгу, що щось виглядає дуже товстим. «Це також голодний?» — іронічно питає генерал «гер доктора». Та вже почали оглядати нещасного, і виявилося, що він п'ять великих хлібів в пласкі платки перерізав і бандажами круг черева й тулуба обмотав. Товариш козарлюги стоїть збоку, спустивши очі, а штани ззаду звисають йому до колін. «Що за мара, чоловіка з пропуклиною гоните на працю?» — гремить генерал.

Зачалась ревізія, і німець витяг з штанів голову капусти, а потім другу й третю, далі п'яту, і тоді ми всі разом почали реготатися, вітаючи кожну наступну голову капусти. Врешті їх було сім. І Зенон Кузеля спокійненько й миленько генералові вияснював, що це все «вина голубців і борщу», даючи генералові докладний виклад про українську кулінарну штуку, — і генерал зачав слину ковтати, пригадав собі, що вечеря дома жде, махнув рукою, сів у бричку й поїхав додому. Зенон Кузеля мав до його серця «ключ»; він знав, що син чи брат генерала у російському полоні, і завжди умів сантиментальним слівцем згадати, що кожне добре діло генерала для нашого полоненого з певністю доля нагородить добрим ділом для сина, там десь, в далекій Росії... Наступного дня вже авантура була «в порядку». Просвітній Виділ сотий раз обіцяв вплинути на таборян, щоб не «шмуґлювали» жодних товарів з міста до табору, які є на «картки» для німецької людности...

Незабаром конференція всіх таборів СВУ у Німеччині обрала мене делеґатом таборів до централі СВУ в Берліні, по від'їзді Олександра Скорописа-Йолтуховського через Стокгольм до Петрограду, з уповноваженням брати участь в Установчих Зборах. Я виступив проти цього пляну, і це цілковито зіпсувало мої особисті відносини з Скорописом, але конференція, під впливом Сімовича й Кузелі, підтримала мій погляд, і демонстративно вислала мене до централі. Там пережив я й Берестейський мир і формацію й висилку Синьої Дивізії, та врешті ліквідацію всіх таборів СВУ.

Так чотири роки під час першої світової війни жила таборова Україна. Діячі її створили для всіх полонених переживання, що ніколи не забулися: свідомість соборности нашої нації. Поміж цими діячами наших таборів стоїть у першім ряду і Зенон Кузеля, невтомний, невсипущий робітник, всеціло відданий українській справі.

І так знову одна відслона життя України закінчилась. Невміння Центральної Ради використати і зберегти національний і військовий капітал, створений у таборах СВУ — це початок нашої державної трагедії.

III

Події в Австрії та на Україні скоро кинули мене в ряди нашої дипломатії. Як представник Західньо-Української Республіки в Німеччині я дістав доручення сполучити врешті посольства в одно посольство УНР, і після відкликання посла Порша уряд визначив мене його наступником. По відступі уряду з України на Захід, наше посольство залишалось ще кілька літ — до 1923 року єдиним символом нашої державности, з визнаними пашпортами й консулярними функціями. Берлін став чи не найбільшим центром нашої еміґрації, аж до переїзду багатьох до Праги.

До Берліну переїхав і Зенон Кузеля; тут оселився й Богдан Лепкий, його близький свояк і сердешний приятель, тут жив і Василь Сімович, тут діяло багато організацій, громадських і політичних, а крім цього добре організована Студентська Громада.

І знов Зенон Кузеля працює на всіх відтинках, і мені як послові доводилося часто використовувати його на німецькім терені, на якому він мав широкі зв'язки. Зокрема заприязнився він з Акселем Шмідтом, з Павлом Рорбахом та іншими провідними публіцистами. В Берліні було дві організації закордонних журналістів. Одну творили чолові представники провідних щоденників або аґенств, і вона не приймала інших журналістів до себе. За ініціятивою Зенона Кузелі всі інші журналісти закордонної преси організувалися в свій Союз і виявляли на берлінському терені дуже жваву діяльність. Його душею і довголітнім головою був Зенон Кузеля і як такий дуже успішно поборював москвофільські впливи балтійських баронів поміж німцями. Посольство теж завдячувало йому організацію університетських викладів для нашої молоді та організацію ювілею Богдана Лепкого в посольстві.

Скоро по конференції в Ґенуї німецький уряд визнав уряд совєтської України і поліційною силою передав палату посольства большевикам. Я виїхав до Праги навчати в університеті.

Зенон Кузеля залишився в Берліні, повернувся до наукової діяльности, зблизився з гетьманським табором і Українським

Науковим Інститутом, що почав продовжувати культурну працю нашого посольства в Німеччині.

І знов одна відслона українського життя закінчилась.

**
*

Якщо я задумуюся над всіми відслонами нашого життя за останнє півстоліття, то маю враження, що світла цілком переважають тіні. Попри всі неґативні риси нашого чубатого характеру, конструктивні сили, що творили і творять додатні цінності, були і є в сталому зрості. Які виклики доля не кидала українству, українці завжди уміли, під час усіх трагедій Европи, імпровізувати свої форми суспільного й культурного життя; вони не допустили ні на хвилину до перерви тяглости нашого історичного процесу, що об'єднував у цілість окуповані краї й еміґрацію, і виявили подивугідну культурну й політичну соборницьку динаміку, яка тепер охоплює американський континент.

Невмируща нація.

Де є коріння цієї динаміки? Хто творці цього переможного поступу української ідеї в світі?

Стають перед моїми очима низка діячів науки та громадського життя, низка людей здебільша консервативного напряму або напряму «здорового мужицького розуму», низка людей, що глибоко погорджувала урапатріотичною фразеологією і, з скромністю всіх визначних науковців, посвячувала себе буденній праці. Це були ті франківські каменярі, що не тільки лупали скалу, а й підбудовували фундамент і виховували молоду ґенерацію.

Вони не любили почестей, їх насолодою був сам процес праці.

В першім ряду тих будівничих наших національних фундаментів стоїть Зенон Кузеля.

Іван Мірчук

ЗЕНОН КУЗЕЛЯ В БЕРЛІНІ

Завданням моєї статті є представлення всесторонньої діяльности проф. д-ра Зенона Кузелі на берлінському ґрунті.

Коли поставити цю проблему ширше, то мусимо, на жаль, ствердити факт, що такі завдання в обставинах нашого еміґрантського життя зустрічаються з щораз більшими труднощами. Якщо маємо справу з одиницями, що зійшли вже з арени цього світу, то мусимо в першу чергу спиратися на спогади сучасників, що перебувають ще між нами. А таких, на жаль, залишилося ще не дуже багато. Велику поміч могла б нам дати українська преса з міжвоєнних часів, але тут, на жаль, її немає. Цей брак дається відчути саме на прикладі проф. Кузелі. З нагоди 30-літнього ювілею його наукової та громадської діяльности появилися в різних наших органах статті, присвячені тодішньому ювілятові. Але де можна, наприклад, знайти річники нашої преси з 1930/31 року? Я був присутній на ювілейному святі в Берліні, яке організував комітет під головуванням о. д-ра Вергуна, але з пам'яті можу тільки сказати, що прийшли з цієї нагоди дуже чисельні привіти від своїх і чужих, наприклад, від Митрополита Кир Андрея, від тодішнього канцлера Німеччини та багато інших. Але вже не можу собі пригадати, які реферати були відчитані на цій академії. А що ж говорити про події, свідком яких я не був? *

Я приїхав до Берліну в 1926 році, і тому попередня діяльність покійного професора мені відома тільки з оповідань його

---

* Редакція збірника отримала — вже після надіслання статті проф. Мірчука — примірник ориґінального запрошення на святочну академію з нагоди 30-літньої наукової й громадської праці проф. Кузелі. На запрошенні названі всі передбачені доповідачі й члени ювілейного комітету. Прізвища подаємо на іншому місці (пор. стор. 9-та). Відтворення змісту академії радше випадкового характеру й воно аж ніяк не зменшує стійкости твердження автора статті; тому воно залишене в тексті.

самого або третіх осіб, оповідань, які залишилися в моїй пам'яті тільки в загальних рисах.

Знаю, що проф. Кузеля переїхав до Берліну влітку 1920 року, після ліквідації табору полонених кол. російської армії у Зальцведелі, де він провадив жваву освідомну працю серед полонених української національности та видавав таборові органи. В Берліні Кузеля працював спочатку як співробітник пресового відділу українського посольства. В січні 1921 р. перебрав дирекцію видавництва «Українське Слово», на цьому посту й за-

Редакція «Українського Слова» (Берлін, 1922) В. Леонтович, Д. Дорошенко, О. Крита, І. Герасимович, Б. Лепкий, З. Кузеля, С. Томашівський.

лишився аж до ліквідації в-ва у 1926 році (ліквідація наступила за браком фінансових джерел на еміґрації). У в-ві працював він як головний редактор щоденника «Українське Слово» (з грудня 1921 до 1923 року, при співпраці проф. Д. Дорошенка) і як редактор видань, яких з'явилося б. 50 томів, в тому числі: перевидані фототипним способом словники Грінченка й Уманця, «Слов'янський Світ» Д. Дорошенка, мистецька монографія про Архипенка (українською, англійською, французькою і німецькою мовами), двотомова антологія української поезії («Струни»), ювілейний збірник, присвячений Б. Лепкому («Золота Липа», з нагоди 50-ліття поета). Видавництво приступило також до вида-

вання курсів заочної освіти (1924-26). Курси виходили за ініціятивою й за редакцією проф. В. Коваля, — співредакторами були проф. Кузеля й проф. Б. Лепкий.

З інших важливіших журналістичних і видавничих зайнять Кузелі в той час треба назвати його співробітництво у видавництві «Ратай», яке за вивезені гетьманом гроші з Києва випустило 3 чи 4 книги; технічну редакцію й співробітництво у ілюстрованім часописі «Літопис», що виходив за редакцією проф. С. Томашівського (1923-24); редаґування видань «Української Накладні» — після виїзду проф. В. Сімовича з Берліну (1924); очолення редакції «Osteuropäische Korrespondenz», інформативного органу, видаваного українськими націоналістами німецькою мовою (з 1926 року). Кузеля співпрацював також у видаванім проф. Томашівським журналі «Політика».

Поруч із видавничою діяльністю, Кузеля брав участь у громадськім житті. Від 1924 року впродовж майже десяти років він був головою «Української Громади», а після виїзду проф. Лепкого з Берліну (1926) виконував ще обов'язки голови «Українського Допомогового Комітету», «Комітету Опіки над Утікачами», «Товариства Охорони Могил» тощо.

Через цю працю Кузеля не прийняв запрошення Українського Вільного Університету у Празі, щоб очолити в ньому катедру етнографії (запрошення 1921).

Одначе всесторонність Кузелі виявляється в тому, що, побіч цієї журналістичної роботи, він цікавився також економічними питаннями і старався тут подати помічну руку. Коли західньо-українські землі, головно Східня Галичина, опинилися в межах польської держави, наші економічні організації як Молочарський Союз, Союз для збуту худоби та інші втратили всяку державну підтримку, що вони її мали за часів Австрії, а вона їм була тепер тим більше потрібна, що їх організаційна сітка, усі клітини, в наслідок воєнних дій, були або цілком знищені, або зазнали великих втрат. Капітал у формі резервних фондів, потрібний для відбудови та розбудови нашого господарського життя, був майже цілковито знищений через інфляції польської валюти. Тоді наші економісти вирішили пошукати чужого капіталу, який у формі позики міг би спричинитися до піднесення нашого господарського життя. Знаю, що переговори в справі отримання кредитів велися в Празі з однією з найбільших фінансових чеських інституцій «Živnostenska Банка». Так само німецькі фінансові кола виявили зацікавлення цією проблемою в надії, що хліборобський надмір нашого населення можна буде направляти до Німеччини, яка після втрати Познанщини на користь Польщі не могла з власної продукції задоволити потреби населення. Знаю з оповідань, що й тут Кузеля, хоч не економіст, помагав своїми знайомствами у переговорах з німецькими чинниками.

Одначе, так журналістична праця, як і нав'язування контактів з чужинецькими чинниками лежали поза сферою справжніх інтересів Кузелі, який своїми студіями у Віденському Університеті під керівництвом Яґіча, славіста світової слави, а також своєю працею в університетській бібліотеці у Відні, як референт слов'янської літератури, далі своїми дослідами під керівництвом такого авторитету, як Вовк, та розвідками в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка» був в молодих роках предестинований до наукової кар'єри. Одначе переїзд з Відня до Чернівець, мабуть з родинних міркувань, до певної міри відсунув його від цього прямого шляху до цілі, наміченої вже в молодих роках і виправданої безперечними інтелектуальними здібностями молодого адепта науки. Перша світова війна, залишення варстату постійної праці в Чернівцях та переселення до таборів російських полонених в Австрії та Німеччині для дуже важливої з національного боку освідомлюючої праці серед царських вояків українського походження відтягнули покійного професора від основних його завдань і може були причиною, що вже і після війни та по ліквідації таборів він не вернувся безпосередньо до наукової праці, а кинувся у вир різних занять, зв'язаних з тодішнім політично-державним життям українського народу. Ця всесторонність, розбивання духової енерґії на різні ділянки притаманні українській вдачі, і ми можемо її запримітити у різних наших провідних одиниць. Для ілюстрації візьмім такий маркантний приклад, як Франко, що мав велику духову енерґію. Якщо б він зосередив свій інтерес тільки на одній тематиці, був би дійшов цілком певно до дуже визначних результатів. Одначе, він був одночасно поетом, письменником, істориком літератури, політиком, журналістом та науковцем. На усіх цих ділянках він дав непересічні твори; але оскільки величніші були б успіхи його праці, якби він обмежився тільки однією сферою... І так само Кузеля кидається на всі боки, береться за кожну роботу, якщо тільки цього вимагав національний інтерес.

Звичайно, при цьому розпорошуванні енерґії мали своє значення й фінансові моменти, зокрема у важкий післявоєнний час, — і вони приневолювали жертвувати науково-дослідницькою працею для заробітку на прожиток.

Під цю категорію побічних занять належить його дуже жива участь в Союзі Закордонних Журналістів («Verband ausländischer Pressevertreter») в Берліні, в якому він головував протягом кількох років (1930-36). Міг би хтось закинути, що це справа меншої ваги та що не було конче потрібним витрачати свою енерґію на такі цілі. В дійсності воно виглядало дещо інакше, бо ця організація все ж таки охоплювала біля сотні представників різних держав і національностей, так що кожний німецький уряд мусів рахуватися з нею. Це мало своє значення хоч би навіть після перебрання Гітлером влади в 1933 році, бо тоді попадали в руки

Ґестапо і представники чужих народів, за яких президія союзу мусіла інтервеніювати та домагатися звільнення. В таких обставинах не було байдужим, хто стоїть на чолі союзу. І ми вважали це за національний здобуток, що саме українець був членом президії, а опісля довгі роки президентом установи, яка на берлінському ґрунті мала своє значення. Не хочу тут широко розводитися над тим, що наслідком цієї обставини українські члени тієї організації, числом коло 10, займали там досить поважне

Закордонні журналісти відвідують нову німецьку фабрику. Перший зліва І. Мірчук з дружиною. З. Кузеля, голова Союзу Закордонних Журналістів, посередині (з мапкою). З українців на фото, крім названих: М. Селешко (6-тий зліва) і С. Чучман (8-мий).

місце і користувалися всякими удогідненнями й користями, що стоять до диспозиції преси, зокрема чужинецької. За свою довголітню працю на становищі голови Кузеля був обраний почесним головою Союзу.

Вже ближче відношення до науки мала редакція української частини в Науковій Енциклопедії «Minerva — Jahrbuch der gelehrten Welt», в якій містяться відомості про наукові інституції, університети, високі школи, інститути, дослідні катедри та наукові товариства в цілому світі. Кузеля перебирає це надзвичай-

но важливе завдання 1926 року і виконує його блискуче впродовж десяти літ, збираючи матеріяли для цього річника з усіх українських земель. В засаді це не був річник, бо нові видання цієї енциклопедії появлялися не щороку, а щокілька років. Але це не істотне, колосальне значення для нас має факт, що в цьому збірникові світового маштабу можна було знайти всі українські наукові організації чи то на східніх, чи західніх землях, чи на Буковині, чи Підкарпатті, чи, врешті, на еміґрації — в Европі та за океаном. Кузеля листувався з усіми цими установами також на Радянській Україні, домагаючись від них докладних інформацій з поданням не тільки самої організаційної схеми, засягу праці, але навіть і персонального складу. Цей збірник ішов на весь світ і був підставою для ознайомлення зацікавлених кіл з науковою мережею якоїсь держави чи національности. Для нас ця книга була чинником першої ваги, бо на неї можна було посилатися при кожній нагоді, коли хтонебудь сумнівався в існуванні такої чи іншої установи.

Науково-дослідного характеру набирає діяльність Кузелі на берлінському ґрунті з часу заснування Українського Наукового Інституту в 1926 році, завданням якого була насамперед дослідна праця в межах існуючих при ньому катедр: В. Липинський — історія української державности, Д. Дорошенко — історія внутрішніх, головно соціяльних, господарських та культурних відносин на Україні, з окремою увагою до Козацької Держави, І. Мірчук — духові та релігійні течії на Україні у зв'язку з подібними явищами у інших слов'янських народів і В. Залозецький — матеріяльна культура на Україні. Із збільшенням фінансових засобів інституту були запроєктовані в найближчому майбутньому катедри: української літератури і мови, етнографії й етнології та історії українського права. Цим не вичерпувалася праця інституту, до його завдань належала інформація німецьких та закордонних кіл про здобутки в ділянках духового, культурного та економічного життя на Україні, передача здобутків західньоевропейської культури й науки українським науковим колам і врешті історичне дослідження та представлення культурних зв'язків між Україною та чужиною з спеціяльною увагою до Німеччини. Додатково можна сказати, що при інституті існували стипендії для молодих кандидатів науки, які під керівництвом професорів мали готуватися до своєї майбутньої кар'єри. З цих кандидатів хочу назвати тільки декілька прізвищ: проф. д-р Б. Крупницький, проф. д-р К. Чехович, о. прелат д-р П. Вергун, д-р Д. Олянчин, д-р М. Гнатишак, д-р І. Лоський та інші.

Кузеля з самого початку до безпосереднього складу інституту не належав, одначе вже 10 грудня 1926 року, отже кілька тижнів після відкриття цієї установи, іменовано його надзвичайним членом разом з такими світилами української науки, як

проф. д-р І. Горбачевський, проф. д-р С. Смаль-Стоцький, проф. д-р О. Колесса, проф. д-р С. Томашівський, проф. Д. Антонович, проф. В. Щербаківський, проф. д-р Л. Білецький, І. Кревецький, проф. д-р І. Крип'якевич та проф. В. Тимошенко. Кузеля виступає з своїми науковими працями вже в перших виданнях Інституту. «Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin», які мали більш інформативний характер, згідно з наміченою програмою, містять його реферат про діяльність «найвизначнішого сучасного українського етнографа та заслуженого організатора української наукової праці на Західніх Землях Володимира Гнатюка», який помер 6. 10. 1926 року на 55 році життя. Тут Кузеля дає короткий, але вичерпний образ організаційної праці цього вченого, за редакцією якого вийшло 38 томів «Етнографічного Збірника» і 20 томів «Матеріялів для української етнології», як видання Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Побіч цього, знаходимо в цьому рефераті названі та коротко зреферовані ориґінальні праці Гнатюка, вислід його дослідної роботи — як «Знадоби до української демонології» (3 томи), «Українські весільні обряди і звичаї» (2 томи), далі його публікації німецькою мовою, як: «Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes», і т. д. Не знаю, чи існує про цього науковця така вичерпна хоч коротка друга праця.

Так само в 1 томі Наукового Збірника Інституту «Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin» містить Кузеля довшу розвідку: «Причинки до етнографічної діяльности Опанаса Вас. Марковича» з приводу 60-ліття його смерти. Не заходячи в детальне представлення біографічних даних, Кузеля аналізує свіжо оголошене листування Марковича з дружиною Марком Вовчком та його співробітниками. [1])

Коли з ініціятиви прелата проф. Шрайбера видавництво «Deutschtum und Ausland» випускає окремий том з працями співробітників інституту під заголовком: «Das geistige Leben der Ukraine in der Vergangenheit und Gegenwart», Кузеля бере участь у цьому збірному виданні своєю працею про українську етнографію («Die ukrainische Volkskunde»), в якій подає літературу до цього предмета за останні 150 років. Не легке це було завдання, хоча б навіть на 20 друкованих сторінках подати огляд цього багатого матеріялу, бо саме ця ділянка належала з політичних причин до дозволених і тому улюблених студій, які, переплітаючись з історією, філологією та історією письменства, дозволяли дослідникові створити собі доволі живу картину культурного стану нації. Вихідною точкою для Кузелі є невелика праця Григорія Калиновського з 1777 року: «Описание народных обрядов в малой России и Слободской украинской губернии». Після цього слідує аналіза наукових праць з цієї ділянки, яка доходить аж до ді-

1) Порівняй стор. 75.

яльности «Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук», до «Українського Етнографічного Товариства в Києві» з його «Записками» та «Бюлетенями» та популярною газетою «Побут» і до «Всеукраїнського Етнографічного Комітету», що в 1928 році розпочав видавати місячник «Краєзнавство». Свій огляд закінчує Кузеля твердженням, «що сучасна українська етнографія поволі направляє воєнні шкоди і береться продовжувати перервану головно воєнними подіями роботу за допомогою нових, хоча не так дуже кваліфікованих сил». Автор зацитованих рядків не передбачав, що в скорому часі дійде майже до повної ліквідації наукової праці, а тим самим і етнографічних студій на Радянській Україні. Згідно з наміченою програмою, співробітники інституту Кузеля, Мірчук, о. Вергун і Залозецький влаштовують у 1929 році на запрошення «Католицького Академічного Клюбу» цикл викладів на тему: «Україна і Церковна Унія», які у наступному році вийшли окремою книгою з вступним словом митрополита А. Шептицького. Кузеля виступає тут з дуже цікавим причинком про «Вплив Церкви на українське простолюддя», в якому старається в загальних рисах представити нам ті засоби, за допомогою яких Українська Католицька Церква та Українська Православна Церква формували духову структуру українського народу. До цих засобів належать: церковна пісня, проповіді, св. Письмо, церковні свята, піст, безпосередній контакт з духовними особами і т. д.

Щойно коли в часі важкої недуги Липинського звільнилося його місце в інституті і Кузелю покликано — 1 лютого 1931 року — як дійсного члена на катедру етнографії та етнології, він міг розвинути наукову діяльність у повному розумінні цього слова. Насамперед треба було працю інституту переставити на дещо відмінні рейки після переборення кризи в 1931 - 32 роках. Фонди зменшились, і тому не можна було видавати дорогих збірників, на які попит був порівнюючи невеликий, а треба було випускати у світ менші розміром публікації, присвячені одній темі, а зате частіше. Таким способом постають нові серії «Beiträge zur Ukrainekunde» (Причинки до українознавства) і «Ukrainische Kulturberichte» в німецькій та українській редакціях. Інспіратором та редактором цих видань був Кузеля; він підшукував авторів, піддавав їм теми і так само поміщував свої причинки в деяких зшитках. Так в ч. 3 (Beiträge), присвяченому М. Грушевському, з нагоди його смерти, — є, побіч реферату куратора інституту проф. д-ра А. Пальме про Грушевського, як особистість: «Hruschewskyj als Persönlichkeit» та праці проф. Б. Крупницького про Грушевського як науковця, стаття Кузелі про діяльність цього ученого на західньоукраїнських землях. В 6 шевченківському зошиті з 1937 року Кузеля помістив свою доповідь про «Шевченка та його національно-політичний заповіт», яку він читав на шевченківському святі в Берліні 24 квітня 1936 року. Одна-

че справжньою його доменою, над якою він панував всевладно, були німецькі та українські «Kulturberichte» (Культурний Бюлетень). Тут він мав нагоду виконувати програму, встановлену при заснуванні інституту — інформація німецького наукового світу та зацікавлених кіл німецької громадськости про все те, що діється та діялось на культурному секторі України, а з другого боку — передача найновіших відомостей українському громадянству про здобутки науки в Західній Европі. Не маю можливости переказати тут зміст коло 50 чисел одного та другого видання. Хочу звернути тільки увагу, що в 1939 році вийшов широкий та цікавий змістом том цього Бюлетеню під заголовком «Westukraine» (Західня Україна). Для історії хочу тут згадати факт, що після заключення договору приязні між Німеччиною і Совєтським Союзом цей том був сконфіскований і дальша поява Бюлетеню була припинена тому, що західньо-українські землі, на підставі цього договору, перейшли під владу заприязненої большевицької держави і тому вже не вільно було зачіпати зв'язаної з цими землями тематики. Матеріял розміщений на 52 великих (4^0) сторінках друку, охоплює такі питання: Кузеля: «Характеристика національних відносин на Західній Україні» (з картою і таблицями), Б. Крупницький: «Історія західньоукраїнської території», М. Антонович: «Західньоукраїнські землі після 1914 року», І. Мірчук: «Культурне значення західньоукраїнських земель», Р. Димінський: «Господарство Галицько-Волинських областей», Р. Димінський: «Національно-економічний розвиток в Галичині», С. Сірополко: «Українське шкільництво на західньоукраїнських землях», Я. Рудницький: «Завдання сучасної української науки», проф. Кеніґсберґського Університету К. Г. Майєр: «Німецька людина в світлі української народної традиції», Кузеля: «Положення українства в Румунії». Після цього слідує бібліографічний показник з рецензіями про найновіші праці німецькою та українською мовами, що мають відношення до попередніх рефератів. В цьому самому творі слідують далі доповіді про Підкарпаття. Кузеля: «Карпатська Україна», М. Антонович: «Державно-правний розвиток і становище Карпатської України від 1917 року до жовтня 1938 року», Мірчук: «З історії духового життя на Карпатській Україні», В. Кубійович: «Природні підстави Карпатської України в межах нових її границь», Р. Димінський: «Господарство Карпатської України», Е. Олександрівський: «Шкільництво на Карпатській Україні». І знову на закінчення рецензії праць німецькою та українською мовами про найважливіші питання, між якими обговорено дуже цікаву статтю Роберта Новака про майбутнє Карпатської України, яка появилася в журналі геополітики під редакцією Альбрехта Гавсгофера. Широкий діяпазон тем, підбір відповідних референтів є найкращим показчиком редакторських здібностей Кузелі в ділянці наукової тематики. Можна сміливо

сказати, що ця публікація як зразок дає нам характеристику матеріялів, що вміщувались в обох виданнях, так зв. «Культурних Звідомлень».

До цієї самої сфери діяльности належить редакція журналу «Сиґнали», видаваного українською мовою на доручення німецького міністерства пропаґанди. Цей журнал виходив різними мовами для народів, що попали під суверенітет Гітлера. Отже мало виходити і українське видання, приготовано було вже до друку кілька чисел, але ні одне з них не побачило світу, бо пляни нацистів стосовно окупованих українських земель підлягли під впливом політики Еріха Коха радикальним змінам.

Побіжно треба тут згадати, що Кузеля був лектором української мови в Берлінському Університеті, при чому поширював свої лекції на інші ділянки україністики, не обмежуючися тільки самим мовним навчанням. Педагогічний характер мали й спеціяльні курси в інституті, організовані для німецьких студентів з обсягу української історії, культури, етнографії, економіки та інших фахів. Так само Кузеля виступав з викладами в Берлінському Університеті від інституту, при чому одна його доповідь про Швайпольдта Фіоля появилася друком в «Річнику Ґутенберґа».

Перед вибухом другої світової війни та в перші її роки серед німецьких видавців виявилося більше зацікавлення українською проблематикою і тим самим відкрилася більша можливість видавати ширші твори на українські теми. Так виходить німецькою мовою «Історія України» Б. Крупницького в двох виданнях, а рівночасно з цим виринає проєкт випустити невелику енциклопедію України німецькою мовою під назвою «Handbuch der Ukraine», — проєкт, який дійсно був реалізований в 1941 році. В цьому, в даний момент дуже потрібному, творі, що знайшов тридцять німецьких позитивних рецензій таких поважних фахівців, як, напр., Рорбах, виступає Кузеля, як автор цілого ряду статтей, що дають короткий, але докладний огляд порушеної проблематики: «Український народ» (етнографічна студія), «Національні меншості на Україні», «Українська преса» та «Еміґрація, її причини і наслідки». Про значення цієї книги та вартість поміщеного в ній наукового матеріялу хай свідчить факт, що цей підручник вживали за рекомендацією німецьких професорів як джерело для семінарійних праць в німецьких університетах.

Одначе, завершенням праці в Берліні та найвищим досягненням наукової діяльности Кузелі є монументальний українсько-німецький словник, яким створив він собі monumentum aere perennius. Щоправда, працею над словником поділилися Я. Рудницький і Кузеля; перший з них взяв літери від початку до «О», а другий від «П» до кінця. Перша частина нараховує 531 сторінок друку, між тим як друга охоплює сторінки від 532 до

1494, так що взаємне відношення обох частин є 1 : 2. Українсько-німецький словник став віддавна пекучою конечністю, бож досьогочасні словники були перестарілі так, що стояли далеко позаду в порівнянні із розвитком української літературної мови та її лексики — або вони були малі об'ємом, щоб задоволити навіть дуже скромні вимоги. Подібні публікації маємо ще тільки італійською мовою Є. Онацького: українсько - італійський словник 1941 року (сторінок 1736) і повний українсько-англійський словник К. Андрусишина 1955 року (сторінок 1163). Але найбільший попит мав в момент його появи безперечно українсько-німецький словник. Треба тільки висловити жаль, що німецько-українська частина, хоч була вже зложена майже в цілості, не появилася перед приходом большевиків до Ляйпціґу, де вона друкувалася в накладні Гарасовіца.

Не моя це річ як людини не фахової забирати голос в дискусії над оцінкою цього дуже поважного твору або давати критику діяльности Кузелі як етнографа та етнолога. Зробили це його ближчі фахові колеґи, як, наприклад, Філарет Колесса, що на засіданні секцій НТШ в грудні 1930 року схарактеризував його як визначного представника репрезентованої ним дисципліни. Моїм завданням було подати в хронологічному порядкові головні етапи творчости Кузелі на берлінському ґрунті, людини, що в пантеоні української науки займає одне з перших місць.

Олександер Кульчицький

ЗЕНОН КУЗЕЛЯ ЯК ОРГАНІЗАТОР І ГОЛОВА КОМІСІЇ ДОПОМОГИ УКРАЇНСЬКОМУ СТУДЕНТСТВУ

Кожного, хто береться писати про якийсь аспект біографії чи дати загальну психологічну характеристику Зенона Кузелі, — вражає обставина багатогранности його постаті. Вчений, що на 28 році життя був вже обраний дійсним членом НТШ, головою якого став на еміґрації; журналіст, що вже від 1898 року співпрацює у «Ділі», в 1921-23 рр. є редактором берлінського щоденника «Українське Слово» і до самої смерти принагідно принаймні до преси дописує; — культурно-науковий публіцист-інформатор чужинецького світу в «Osteuropäische Korrespondenz» та «Minerva — Jahrbuch der gelehrten Welt», — що, за влучними словами проф. Ярослава Рудницького, репрезентував «тип українського науковця-амбасадора» [1]; громадський діяч від ранньої молодости, що ще на гімназійних лавках став засновником тайного гуртка учнів «Молода Україна», — в останню добу свого життя він був ще й виховником молоді і її приятелем як організатор КоДУС-у і його довголітній голова на еміґрації. Особливу цінність і чар постаті Кузелі як людини творила обставина, що всі ці різнорідні аспекти його так багатогранної діяльности не існували тільки **побіч себе**, а тим паче собі не протиставилися, але навпаки в'язалися поміж собою гармонійно і взаємно доповнювалися. Так, напр., він як вчений у почутті конечної тяглости наукової думки відчував особливу потребу «зміни варти» відповідним вихованням молодого покоління, що стверджує проф. Кисілевський у своїх спогадах про померлого [2], наводячи слова Покійного, що «нам потрібне молоде наукове покоління». Очевидно у прихильності і приязні Покійного до молоді грали ролю не

1) «Новий Шлях». Вінніпеґ, 17. III. 1955.
2) «Свобода». 13. VII. 1952.

тільки раціональні міркування про суспільні потреби громадськости; — йшлося про багато більше, — і це, на думку автора цих рядків, в Покійного дуже виразно виявлялося, — про почуття справжнього сприяння молодим, новим формам життя, юнацькому розмахові, молодечому «елян віталь», щоб вжити терміну Берґсона, — йшлося про справжню симпатію до юности і юнацтва. Якщо б так не було, діяльність Кузелі у ділянці допомоги молоді не могла б набрати тих розмірів і тієї незвичайної успішности, що її виявляє історія КоДУС-у, установи, із якою

Українські студенти у Берліні на «Коляді» у Кузелів (8. I. 1936).
На фото: зправа — Кузелі Зенон і Ольга, Я. Никорак (стоїть), Т. Сосницький, А. Фіґоль, В. Соловйов, О. Тарнавський, З. Тимків, О. Фундак, Р. Димінський, Р. Єндик, Смереканич.

найтісніше зрослося життя і діяльність Покійного в 1945-1952 роках.

Громадська установа — це форми суспільної дії, це гроші й люди; гроші, що їх можна вираховувати, і люди, що їх дії часто не можна оцінити, чи скорше — досить оцінити. КоДУС, що його коротку історію треба на цьому місці відтворити, був заснований у Кракові в 1940 році як клітина УЦК і працював первісно у складі: о. д-р І. Гриньох, д-р Р. Глинка, д-р Б. Лончина. На терені Німеччини допомогу нашому студентству почало в 1940 р. Українське Національне Об'єднання (УНО); допомогова

акція зосередилася в Берліні в рамках Комісії, що діяла як автономна одиниця під проводом З. Кузелі. До її складу входили: проф. д-р І. Мірчук, представники УНО, студентства і УЦК (від останнього — д-р А. Фіґоль) [3].

Обставини війни пересунули КоДУС до Західньої Німеччини. У серпні 1945 року він опинився в Фюрті. Головою та, треба сказати, одночасно й серцем Установи став Зенон Кузеля, дібравши вужчу президію в особах Т. Волошина як секретаря і інж. Є. Чайковського як скарбника. До персоналу Установи належали в 1946-50 рр., в часі найбільшої наснаги дії КоДУС-у, ще й машиністка, архіварка, книговод. Співосновниками КоДУС-у на еміґрації і ревними його співробітниками були покійні професори Е. Храпливий і Р. Димінський, що їх пам'ять і заслуги КоДУС вшанував створенням стипендії їх імени.

Діяльність кожної допомогової установи найкраще визначається числами. У випадку КоДУС-у вони справді переконливі і промовисті. В 1941-44 роках пересічно 840 стипендіятам в краю і за кордоном подавано допомогу на загальну суму 2 881 000 золотих і 1 464 600 райхсмарок, — в 1945-51 роках було в середньому щорічно 500 стипендіятів, що одержали 527 244 райхсмарок і 206 234 нім. марок. Роблячи підсумок 15-річної праці (1940-55), Управа КоДУС-у звітувала, що загально уділено стипендій бл. 2600 студентам на суму 446 800 долярів.

Щоб від вирахування грошей перейти до оцінки зусиль людей, треба згадати, що на попередньо названі суми складалися значні пожертвування Католицької Церкви, Його Еміненції Кардинала Тіссерана і Апостольського Візитатора Ексцеленції І. Бучка (дотація 25.000 дол. після валютної реформи в Німеччині) та кількох заокеанських установ, як УККА, ФДУК, ЗУАДК, — а також суми, здобуті наполегливими збірковими акціями серед громадянства. Якщо для виєднання перших вистачало поваги й авторитету, дипломатичного хисту і морального кредиту Покійного, то для широко закроєних, систематичних і постійних збірок треба було плянових і наполегливих зусиль цілої установи, зразково керованої Кузелею.

Кузеля виявився небуденним організатором праці установи, що їй присвячував весь свій час і всі свої турботи. Щоденно виходило з КоДУС-у 30-40 листів, диктованих Покійним, треба відмітити, із особливою стилістичною майстерністю, що не знала готових шабльонів і вміла послуговуватися все новими відтінками виразу. Точність і швидкість в полагоджуванні листування стала приповідковою до того ступеня, що давала навіть привід до непоганих анекдот [4].

---

3) Дані про КоДУС пор. В. Янів: «Студентство» у Енциклопедії Українознавства, частина І, стор. 960; О. Кульчицький: «КоДУС в 15-ліття своєї діяльности» в тижневику «Українське Слово». Париж, 18. XII. 1955.

4) Секретар мюнхенської Філії КоДУС-у, д-р Є. Перейма жартував,

Не менш дбайливе було фінансове господарство КоДУС-у. Вираз **«резерви»** належав до найчастіших та, як відчувалося, найбільш символічних, важливим змістом насичених слів у розмовах із керівником КоДУС-у. Якщо картотека різнородних адрес, потрібних для ведення установи, є ще сьогодні однією з найобильніших серед подібних українських картотек, то це є у великій мірі вияв особливої турботи Кузелі про належну і доцільну організацію праці. Організаційний талант і великий громадський досвід голови КоДУС-у виявлявся цілком особливо у веденні загальних зборів КоДУС-у, на які приїздили до Фюрту представники різних установ-членів, що по нарадах за спільним обідом в часи перерви єдналися в товариському обміні думками. І як голова зборів і як господар в товариській площині, Кузеля залишав завжди незвичайно миле враження і тривкий спогад у присутніх. Своїм підходом він вмів надавати праці й життю установи, в якій головував, особливого стилю; вмів витворити своєрідні традиції та справжню прив'язаність до КоДУС-у, — до деякої міри витиснути на співробітниках і приятелях печать «прикметностей», як казав, — «кодусівців». У молоді зумів він теж собі здобути не тільки пошану, але й справжню популярність своєю прихильністю і чемністю. Тією чемністю і доброзичливістю молодь часто надуживала [5]).

Коли йшлося про те, щоб спробувати охопити все сказане про діяльність Кузелі як організатора і провідника КоДУС-у одним, синтетичним і оцінюючим поглядом на фоні цілости його життя і діяльности, — треба б глянути на «кодусівську» діяльність Кузелі з погляду можливостей розгорнення його творчої особовости взагалі.

Не підлягає ніякому сумнівові на основі сказаного, що Кузеля для підтримки молоді зробив дуже багато, набагато більше, ніж хтонебудь інший зміг би на його місці зробити. Вклад його праці в справу допомоги молоді тим цінніший, що Кузеля працював в цій ділянці не тільки з обов'язку і не тільки під тиском життєвих потреб, але й з нахилів своєї, як ми на вступі сказали, багатогранної особовости, що, мабуть, нерадо обмежувалася б однією спеціялізованою ділянкою.

Те, що вклав він душу і серце впродовж останнього десятиріччя свого життя в діяльність КоДУС-у, з природи речі примусило його залишити перелогом наукову ділянку, ділянку етнографії, у якій так мало хто на еміґрації працює, що, до речі,

---

що централя до тої міри посунула довершеність у листуванні, що відповідала на листи, які щойно мала отримати.

5) Дружина Покійного оповідала інколи авторові цих рядків просто неймовірні факти, як то студенти, приїхавши не раз серед глибокої ночі до Фюрту, приходили таки вночі на приватне помешкання професора у стипендійних справах, «не досить розрізняючи, як це говорила вона питомим їй іронічним способом, функції й обов'язки КоДУС-у й рятункового поготівля...»

спонукало КоДУС по смерті Кузелі створити особливу наукову стипендію його імени для студій українознавства, особливо етнографії. Кузеля, завдяки своїй знаменитій пам'яті, дарові обсервації та «вчуванню» в індивідуальні і колективні психіки, був для наукової праці у своїй ділянці особливо обдарований, і тому, очевидно, величезна громадська шкода, що він не міг її продовжувати. Всяка діяльність в ділянці культури є, як за-

Загальні Збори КоДУС-у у Фюрті (21. XII. 1949 р.)
Сидять: С. Бобеляк, о. П. Смик, О. Кульчицький (містоголова з 1947 р., а після смерти З. Кузелі його наступник на пості голови), С. Комарецький, З. Кузеля (голова 1945-52) і його дружина Ольга, І. Розгін, о. В. Танчак.
Стоять:Б. Гук, Р. Кос (частково закритий), Б. Комарчевський, Г. Дудка, В. Янів, Д. Пеленський, О. Городецький, І. Мірчук, М. Хустинський, Г. Комаринський, Р. Ільницький, Є. Перейма, Т. Волошин (секретар з 1946), В. Шуст, В. Кубійович, К. Рогозинський, П. Курінний, Є. Чайковський (скарбник у 1945-54 рр.).

уважує філософія культури, діяльністю серед «космосу вартостей», та тому має своєю першою основою **вибір поміж вартостями,** що їм треба служити. Вибір виникає із співдії не завжди між собою згідних внутрішніх нахилів і назверхніх можливостей їх здійснити, — та інколи, як це теж стверджує філософія культури, не вільний від драматичних, а то й трагічних рисок. Що ці назверхні обставини наукової праці на еміґрації не дозволяють згаданому виборові нормально довершуватися і тим са-

мим теоретично-науковим настановам здійснюватися, — є сутньою рискою нашої культурної еміґраційної дійсности, у якій можливо допомогти у студіях на хліб 3000 стипендіятам, а не можна створити, — не зважаючи на те, що людина живе не тільки хлібом, — хоча б небагатьох стипендій для справжніх науково-дослідчих працівників. Це все нерозв'язані а може й нерозв'язні проблеми нашої культурної політики, які усвідомлюємо собі тільки тоді, коли доводиться при якійсь нагоді синтетичним поглядом охопити вже завершену біографію одного із нечисленних і поступово щораз то рідших працівників нашої науки на еміґрації.

Філарет Колесса

ОГЛЯД ПРАЦЬ ПРОФ. Д-РА ЗЕНОНА КУЗЕЛІ З ОБСЯГУ ЕТНОГРАФІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ *)

(Доповідь, прочитана на спільному засіданні секцій НТШ, присвяченому відзначенню тридцятліття наукової діяльности проф. Кузелі) **)

Серед наукових робітників, що в останні 30 років визначилися в ділянці української етнографії, визначне місце посідає

---

*) Про працю проф. Кузелі як етнографа приносимо дві статті і робимо це з кількох причин; насамперед, щоб відзначити спеціяльні заслуги Покійного саме на тому полі, на якому він як учений найбільше проявився. Крім цього, праця проф. Колесси має своє спеціяльне значення, як історичний матеріял; це ж ювілейна доповідь, присвячена 30 років тому людині, яку хочемо відзначити і сьогодні цим збірником. Звичайно, від прочитання доповіді до смерті Ювілята минуло 22 роки, і тому доповідь вимагала доповнень. Таке доповнення дає наступна праця доц. Є. Пеленського. Щоправда, вона є не тільки доповненням, але охоплює також роки, про які була вже мова у першій праці. Редакція збірника замовила огляд доц. Пеленського в час, як ще не була в посіданні доповіді проф. Колесси, і цим пояснюються певні дублювання. Проте, підхід обидвох авторів є настільки різний (хоч у остаточній оцінці обидва автори є цілком згідні), що обидві характеристики, вміщені навіть поруч, не втрачають своєї цінности, а радше навпаки: вони себе доповнюють. Крім цього, автори — представники двох різних ґенерацій українських етнографів, згідних у оцінці заслуг Кузелі. А це має свою вимову.

Коли праця проф. Колесси дає радше характеристику поодиноких праць, входячи іноді навіть у подробиці змісту (що має свою велику вартість для молодших дослідників, які не мають доступу до раніших видань НТШ), погляд доц. Пеленського радше присвячений характеристиці тла. Не від речі сказати на цьому місці, що праця Є. Ю. П., спеціяльно замовлена редакцією збірника, є одною з останніх праць цього нашого передчасно померлого дослідника. Містячи її посмертно, як вияв пошани автора до творчости проф. Кузелі, хочемо рівночасно відзначити також пам'ять самого автора, який з НТШ пов'язаний був працею й почуваннями майже чверть століття!

**) Засідання мало місце у Львові 30 грудня 1930 року.

д-р Зенон Кузеля. З молодих літ зацікавлений збиранням етнографічного матеріялу, опісля ж притягнений проф. М. Грушевським, тодішнім головою Наукового Товариства ім. Шевченка, до наукової праці, Кузеля починає її ще 1901 року в бібліографічному відділі «Записок НТШ», де до 1909 року появилося коло 90 його рецензій і рефератів і де він подавав огляди антропологічної, археологічної й етнографічної літератури за 1900-6 рр. Здобувши собі основну підготовку з обсягу слов'янської філології (у В. Яґіча, В. Вондрака, К. Їречека) та праісторії й етнології студіями у Віденському Університеті й у тамошніх етнографічних музеях (під проводом М. Гернеса і М. Габерляндта), Кузеля виступає вже в 1905 році з більшими оригінальними працями у виданнях НТШ і протягом дальшої наукової діяльности зосереджує свою увагу головно на отсих завданнях:

1) дослідження мандрівних тем усної словесности;

2) дослідження старовинних обрядів і звичаїв та зв'язаних із ними вірувань українського народу.

В обох напрямах Кузеля виходить поза рамці української словесности й етнографії: його порівняльний дослід розтягається на широке коло сусідних і дальших народів та, спираючись завжди на найновіші здобутки науки й пребагатий, старанно підібраний матеріял, дає цінні доповнення дотеперішніх праць у згаданих напрямах.

В студіях Кузелі з обсягу усної словесности видно філологічну обґрунтованість і всесторонність школи Яґіча, в дослідах над обрядами й віруваннями помітний вплив провідних ідей Ф. Вовка.

До першої групи належить праця **«Угорський король Матвій Корвін в слов'янській усній словесности»** («Записки НТШ», т. 67-70 і окремою відбиткою у Львові, 1906). Подаючи аналізу мотивів, зв'язаних з іменем Матвія Корвіна, Кузеля обговорює цілу низку мандрівних тем, що напливали до слов'ян головно від романських і германських народів і сплiталися тут із пісенними й казковими мотивами та з місцевими переказами й споминами про популярні в народних масах історичні особи. Тут належать ось які теми слов'янських пісень та оповідань: а) метання корони і чудесний вибір короля божим судом; б) поворот мужа на весілля жінки; в) турецька царівна звільняє героя із неволі; г) юнак, перебраний за жінку, зводить неприступну дівчину; ґ) заточені, сплячі лицарі чекають пробудження. При тому Кузеля усюди відмічає старанно т. зв. loci communes, мотиви, спільні багатьом пісням подібного, а навіть різнородного змісту (нпр., перебирання; поєння й годування лицарського коня; птахи — післанці; суха палиця або сухе дерево випускає листя; обернення підків задньою стороною наперед для відвернення погоні; стинання голів, порівняне з кошенням; епічні числа і т. ін.); такі мандрівні мотиви грають важливу ролю в спорідненні творів

усної словесности. Перехрещення східніх і західніх впливів, зв'язки усної словесности й книжної літератури, перехід епічних лицарських пісень у дрібніші жіноцькі, характеристика балядових пісень, їх історично-побутовий підклад, рухливе життя варіянтів, значення рефренів, роля народних співців лицарської й пізнішої доби, — це проблеми, на яких залюбки зупиняється Кузеля в своєму досліді, що кидає світло на розвиток народної поезії слов'янських і сусідніх народів та на історію мандрівних тем. На підставі такого порівняльного досліду Кузеля приходить до важливих висновків, що **«мотиви майже всіх знаних нам баляд у слов'ян були тільки відбликом західніх германських і романських первовзорів»** (стор. 58).

Користуючись знаменитим виданням словінських народних пісень проф. Карла Штрекеля (1895-98), автор присвячує особливу увагу мало відомим до того часу словінським варіянтам, що мають велике значення для дослідження мандрівки балядових тем, бо творять дуже цінну ланку в ланцюзі переймань; через те Кузеля в порівнянні з попередніми дослідами (І. Созоновича, М. Халанського й ін.) робить значний крок вперед.

2) Окрему розвідку присвячує Кузеля слов'янським балядам на тему **«Хлопець, перебраний у жіночу одіж, зводить дівчину»** (Науковий Збірник на пошану М. Грушевському, 1906); автор показує, що слов'янські пісні того змісту в своїй головній основі не мають нічого самостійного й склалися в залежності від західньоевропейських баляд і новель: південнослов'янські версії найближче споріднені з німецькими, а словацькі й чеські з італійськими. Висновки автора можемо тепер доповнити заваженням, що від словаків перейняли цю пісню не тільки закарпатські, але й галицькі лемки, як показує варіянт в нашій найновішій збірці (Етногр. Збірник, т. 39-40, 1929, ч. 432).

В цій самій розвідці обговорює Кузеля й слов'янські пісні на тему **«Пан дістається в мішку до хати мельника і зводить його доньку»**. Порівняння вказує, що лужицькі серби і поляки перейняли цю пісню від німців. [1]

3) Тут годиться ще згадати розвідку Кузелі **«Наші сільські оповідачі»**, що вийшла в альманасі «Січ» (1908).

Автор характеризує типи відомих йому з молодих літ сільських оповідачів казок, та на основі власного досвіду в записуванні казкового ма-

1) Мотив хитрощів із мішком знаємо також із українських анекдотів (с. Ходовичі, п. Стрий, рукописна збірка): наймит, хотячи переконати господаря про невірність його жінки, приносить його в мішку до кімнати, де господиня мала сходини з коханцем, і в відповідний момент починає приспівувати:

Як ти добрий чоловік,
То возьми ти собі ніж
Та розріж ти собі міх,
Та возьми си макогін,
То по жінці, то по нім:
Жінку раз, єго два,
Най не каже: гоппапа!

теріялу висловлює цінні зауваження про відношення варіянтів, що не раз далеко відбігають один від одного; «до головної теми... дочіплюються споріднені мотиви з інших казок, комбінуються із старими і приймають новий вигляд: з простих казок робляться довші, скомпліковані, щоб знов колись, в міру потреби, скоротитися або перейти до складу інших; ...через це не раз із широко оброблених тем зустрічаємо тільки невеликі відламки, і то, звичайно, як складові частини інших».

... «Усі ті зміни і переміни залежать у першій мірі від оповідачів, що оперують казковим матеріялом відповідно до свого образовання, стану, віку і цілі, для якої його репродукують» (стор. 3).

До другої групи праць д-ра З. Кузелі (про українські народні обряди й вірування) належить:

1) Впорядкування матеріялів з полудневої Київщини, зібраних о. М. Г. **«Дитина в звичаях і віруваннях українського народа»**, що обіймають VIII і IX тт. «Матеріялів до української етнології», видання Етнографічної Комісії НТШ (Львів, 1906 і 1907).

Прозоре угруповання матеріялу, пояснення, примітки, паралелі з української й чужомовної літератури, врешті багата бібліографія предмета — все це вказує, скільки праці й знання вложив Кузеля в це видання. Перші три розділи (Вагітність, Порід, Обряди і звичаї по уродженню дитини), що дають образ життя жінки від початків зрілости до приведення дитини на світ, — це оригінальна праця Кузелі, в якій він на основі обширного українського матеріялу дав, як сам каже, «огляд усіх поглядів і вірувань нашого народу про дитину, оцінюючи його вартість і місце в матеріялі інших народів». Оце двотомове видання дає дуже поважний причинок до студій над формами людського співжиття, зокрема ж над статевим життям українського народу, і заразом освітлює досі занедбуваний, а такий важливий розділ української народної обрядности. Треба тільки жаліти, що не довелося авторові виготовити заповідженого третього тому цього видання, який мав охопити матеріяли про пастуший і школярський вік дитини, дитячі забави, ігри, співанки, передражнювання, приказки, жарти, — із критичним обробленням усього матеріялу у вступній розвідці.

2) Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі, Етнографічний збірник т. XXXI-XXXII, 1912, стор. 133-202. Це перший у нас, при тому дуже повний і вичерпний, огляд описів, матеріялів і студій з обсягу української похоронної обрядности; автор подає зміст та оцінює вартість поодиноких праць, вказуючи також на їх недостачі та найважливіші дезидерати.

З цінних помічень автора про територіяльне розміщення дотеперішніх описів українських похоронних звичаїв виявляється, що є ще цілі смуги з цього погляду не досліджені» [2]) туди передусім треба би спрямувати збирацьку працю.

---

2) Таврійська, Воронізька, Курська губ., Кубань, пограничні українсько-волоські околиці, Закарпаття, українські колонії; слабо розсліджена з етнографічного боку погранична північна смуга: про білорусько-укра-

Багата, дуже старанно зібрана бібліографія підносить високо вартість цієї праці Кузелі, що стала необхідною для орієнтації в дослідах над українськими похоронними обрядами та віруваннями про душу й загробове життя.

3) Найціннішою з праць цієї групи і найбільш оригінальною вважаємо розвідку **«Посижінє і забави при мерци»**, що появилася в «Записках НТШ», т. CXXI-CXXII, 1914-15.

Автор подає опис 95 забав при мерці, що ще з початком XX віку водилися подекуди, головно в прикарпатській смузі української етнографічної території, та виявляє їх близьке споріднення з аналогічними забавами хорватів і румунів; при кінці долучено ще поважну збірку нових матеріялів, що стосуються української похоронної обрядности.

У вступній студії автор зазначає старовинність українського «посижіння» (стороження при мерці), що веде свій початок з передісторичних часів і стоїть у безпосередньому зв'язку із старослов'янською «тризною». Подаючи влучну характеристику українського «посижіння», він вказує на його веселий, розгульний характер: «посижіння» зберегло й досі вигляд «похвального і прощального пиру, на якім не бракує сміху, забав і музики». «За цілий час „посижіння" мерлець грає ролю господаря і головної особи»...; «денекуди він сам бере участь у забаві, і з ним роблять фіґлі, як із живим, промовляють до нього, щоб розсмішити і т. п.»Автор звертає увагу на комічні проповіді й голосіння при забавах, у яких один з учасників грає ролю небіжчика; такі забави (подекуди з ознаками симпатичної магії, як це зауважує К. Грушевська в «З примітивної культури», 107-8), мали первісно за ціль — оживити небіжчика, відборонити його від смерти. За влучним зауваженням автора, первісним призначенням «посижіння» було не тільки стереження покійника перед злими, демонічними силами, але також оберігання живих перед шкідливим впливом самого ж покійника. В тому зв'язку автор обговорює цілу низку обрядів очищення й апотропеїчних заходів, у яких вживається вогню, світла, води, заліза, соли, часнику і т. ін. Усе це показує, який важливий причинок дає Кузеля своєю працею для освітлення української похоронної обрядности і тих культурних пережитків, що з глибокої незапам'ятної старини під охороною обряду збереглися аж до наших часів.

При тім праця Кузелі, використовуючи найновіші етнологічні досліди, особливо цінна ще й порівняльними вказівками на похоронну обрядність різних народів та на історичні свідоцтва й багату літературу предмета.

4) У зв'язку з попередніми працями Кузелі з розділів 2) і 3) стоїть його розвідка **«Причинки до народніх вірувань з почат-**

їнське й польсько-українське пограниччя маємо матеріял, записаний майже виключно чужими етнографами (стор. 172-3).

ком XIX ст. Упирі і розношення зарази» («Записки НТШ», т. 80, 1907).

Автор відмічає основні риси віри в упирів, що в дуже первісній формі збереглася аж до новіших часів у слов'янських народів, особливо у болгарів, українців та білорусів. При тім дає добрий перегляд збірників із відповідним етнографічним матеріялом, історичних свідоцтв та наукових студій над віруваннями про упирів.

Друга частина цієї розвідки присвячена народним віруванням про відгонювання зарази.

Живучість згаданих вірувань та вживання апотропеїчних заходів для відгонювання мерців і зарази ще на початку XIX в. підтверджується двома губерніяльними розпорядками з 1803 року.

5) Весільній обрядності присвячена розвідка З. Кузелі **«Ярмарки на дівчата»** — причинок до укр. етнології. (Привіт Ів. Франкові, Львів 1914). Автор обговорює на широкому порівняльному підкладі старовинний звичай сватання й умовлювання подружжя на сходинах, що відбувалися в час церковних празників та ще в XIX в. зберігалися подекуди на українській етнографічній території (бойківсько - гуцульське пограниччя і особливо Закарпаття) і були поширені також у волохів, угорців, сербо-хорватів, москалів і ін.

Ці ярмарки в'яжуться нерозривно з весільними звичаями як пережитки давнього подружжя через купно; не без підстави добачає в них Кузеля відгомін старослов'янських весняних празників, тих «Игрищ межю селы», що їх згадує Початковий літопис.

У зв'язку з досліджуванням усної словесности та обрядів і вірувань займався Кузеля також збиранням етнографічного матеріялу. Сюди належить

6) **Бойківське весілля в Лавочнім** Стрийського повіту (Матеріяли до української етнології, X. 1908, стор. 121-150). Це цінна збірка весільних пісень з Бойківщини, переплетена описом весільних обрядів, зроблена при допомозі запитника, зладженого Ф. Вовком.

При кінці подано огляд відповідної літератури.

Щоб пособляти систематичному записуванню етнографічного матеріялу, придатного для наукових дослідів, та притягнути до цієї справи широкі кола українського громадянства, Кузеля зладив український переклад твору Дж. Ґама (G. S. Gomme) **«Фолкльор.** Підручник для збирачів народних вірувань та звичаїв з переднім словом З. Кузелі».

Своїм перекладом Кузеля бажав задоволити здавна відчувану потребу української літератури, даючи в руки українського читача добрий підручник, що інформує про завдання фолкльору і техніку збирання матеріялів.

В цьому зв'язку годиться згадати, що Кузеля видав у 1907-09 роках цілу низку **відозв і запитників у справі збирання етнографічних матеріялів.**

Своїми пізнішими працями Кузеля занимається історією **української етнографії;** сюди належить його популярно-наукова розвідка **«Пам'яті Хв. Вовка»** з дуже влучною характеристикою знаменитого українського вченого (під проводом якого Кузеля відбув у 1904-06 рр. три етнографічні екскурсії по Лемківщині, Бойківщині й українському Закарпаттю) та короткий огляд його праць з обсягу антропології, етнології, етнографії й археології.

В своїх **«Причинках до етнографічної діяльности Опанаса Марковича»** (Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts, T. 1, Berlin, 1927) * Кузеля користується джерелами: листами подружжя Марковичів і листом Оп. Марковича до Ол. Шишацького-Ілличa, що кидають нове світло на збирацьку працю Оп. Марковича, саме його визначну участь у Номисовім збірнику приказок з 1864 року та у збірнику Метлинського з 1854 року.

Ці обидві розвідки треба вважати цінним причинком до історії української етнографії.

Вкінці годиться сказати, що Кузеля протягом своєї практики в бібліотеці Віденського Університету призбирав **чужомовну бібліографію** всього, що стосується усієї української території (1909 вона обіймала вже 10000 заголовків), а крім того **бібліографію української етнографії.**

Перераховані праці Кузелі — це поважний вклад в українську наукову літературу, тим цінніший, що автор зв'язує завжди досліди з обсягу української етнографії з найновішими здобутками европейської науки, виявляючи незвичайну ерудицію й обізнаність з відповідною просто необсяжною літературою, які можна здобути тільки довголітньою науковою працею і тільки у великих наукових центрах.

Кузеля, побіч І. Франка й В. Гнатюка (хоч значно молодший від обидвох), є одним із найкращих представників порівняльного напряму й того поглиблення в ділянці української етнографії, що починається з виступом М. Драгоманова; зв'язуючи нашу науку з досягненнями передових слов'янських і західньоевропейських учених, він користується ними для освітлення пребагатого етнографічного й фолкльорного матеріялу, призбираного давнішими поколіннями українських етнографів.

Воєнне лихоліття, що такими від'ємними наслідками відбилося на діяльності НТШ, спричинило також тривалу перерву

---

* Це двомовне (німецько-українське) видання мало подвійну назву: поруч із німецькою (якої вживає автор статті) теж і українську: «Записки Українського Наукового Інституту в Берліні».

в науковій праці Кузелі, та він тепер ** ще в силі віку; в продовженні його дослідної праці українська наука чекає ще чогось великого, хоч би історії української етнографії, що виправила б недостачі перестарілої вже, а все ще єдиної праці А. Пипіна (История русской этнографии. III. Этнография малорусская. Пб. 1891) та довела б її до наших часів.

Маймо ж надію, що бодай тепер, коли упливає вже 30-ий рік від появи перших рецензій Кузелі в «Записках НТШ», обставини зложаться щасливіше для нашого Шановного Вченого й Товариша наукової праці, одного з найстарших членів нашої Етнографічної Комісії, та дозволять йому, щоб він всі свої сили міг присвятити виключно тільки своїм улюбленим студіям, чого й бажаємо йому з усього серця.

**) Звичайно, це місце стосується 1930 року, але залишаємо його без змін, для збереження ориґінальности історичного документу, яким є ця доповідь на ювілейнім засіданні.

Євген Юлій Пеленський

ЗЕНОН КУЗЕЛЯ — ЕТНОГРАФ *

I.

Молоді роки Зенона Кузелі пройшли в час особливого піднесення в етнографії, однаково загальноевропейській, як і зокрема українській. Кінець 19 і початок 20 сторіч це час жвавих дискусій про цілі та завдання науки про простолюддя і зокрема про народну творчість та намагання знайти нові методи досліду, по змозі найбільш універсальні, і поглибити існуючі.

Правда, часи старої мітологічної школи Братів Ґрімів («Kinder- und Hausmärchen», 1812, «Deutsche Mythologie», 1835) і збирача українських пісень Зоріяна Доленґи-Ходаковського («O słowiańszczyźnie przedchrześciańskiej», 1819) давно проминули; в походження всього фолкльорного надбання з праіндоевропейської доби вже ніхто більше не вірив, але Ол. Потебня, етнолог і мислитель, модерними методами виявив, що найстарша верства українських обрядових пісень — колядки, веснянки, весільні пісні — постала ще задовго до християнства. Віджили також значною мірою теорії Т. Бенфея і його школи про походження всього фолкльорного матеріялу з Індії («Pantschatantra», 1859), до голосу прийшли Е. В. Тайлор і його т. зв. антропологічна школа (Дж. Фразер, «Golden Bough», 1890, Ендрю Лянґ і ін.), які твердили, що фолкльор поставав не лише в праіндоевропейській спільноті чи в Індії, але що й у всіх інших спільнотах поставали відповідні фолкльорні твори на відповідному рівні культури. Та всі вони однаково визнавали окреме визначне місце України, чи то як посередника між Індією та Европою, чи то як ориґінального творця.

Це останнє підтверджували яскраво, поруч давніших дослідників, що проходили великі простори України, записуючи

---

*) Ця стаття, автор якої помер 29 вересня 1956 р., наспіла до редакції 13 лютого 1956 року й була однією з останніх наукових праць Покійного.

радше випадково народні пісні і інші твори від Ходаковського до Головацького і молодого Потебні, нові дослідники, що старалися новими методами досліду пізнати всебічно побут одного села чи однієї области (т. зв. стаціонарний метод), проживаючи серед простолюддя довший час. Висліди наукової експедиції Павла Чубинського спільно з іншими членами «Юго-Западного Отдела Географического Общества» в Києві («Труды», I-VII, 1872 - 1878) були великі. Слідом за тим пішли численні дальші синтетичні збірки етнографічних матеріялів з поодиноких областей України, щоб назвати Оскара Кольберґа («Pokucie», 1882-89, «Przemyskie», «Chełmskie»), Б. Грінченка з Чернігівщини («Этнографические материалы», 1895-99), В. Ястребова з Причорноморщини («Материалы по этнографии Новороссийского Края», Одеса, 1894), В. Шухевича («Гуцульщина»), В. Гнатюка («Етнографічні матеріяли з Угорської Руси») і б. ін. Це намагання до повноти, до синтези видне і в інших етнографічних виданнях цього часу, що не обмежуються випадковими записами, а стараються подати по змозі якнайповніше всі дотогочасні записи з поодиноких ділянок народної творчости, як наприклад коломийки, приказки, народні казки й ін.

Історично-порівняльна метода, започаткована у нас працями В. Антоновича і М. Драгоманова, розвинута у працях М. Сумцова, І. Франка, В. Гнатюка і ін., відкривала нові перспективи для фолкльорного досліду. Порівняння етнографічного матеріялу різних країн виявило численні запозичення чи загальну широку міґрацію мотивів, але все ж таки серед моря інтернаціонального добра давало змогу відкрити й національне, пізнавати з національної творчости українську психіку, «душу народу».

Етнографія ніколи не була сухою наукою, але втішалася серед громадянства особливим сантиментом так само, як, наприклад, історія. Широкий загал ставився з пошаною до етнографії і до селянства як носія національної творчости, а збирання фолкльорних матеріялів вважав за національний обов'язок.

Ця атмосфера, як і нові методи етнографічних записів досліду фолкльору, що давали виправдану надію остаточного наукового осягу: зібрати і систематизувати та історично-порівняльною методою вивчити все його багатство, не могли не полонити й заохочувати молодих адептів науки.

Одним з них був Зенон Кузеля.

II

З родинного дому на галицькому Поділлі виніс Кузеля замилування до всього, що гарне, зокрема любов до поетичного слова, однаково надрукованого в книжці, як і збереженого в усному переказі. Ця любов поглиблювалася завдяки ближчій і дальшій родині, що жила теж такими ідеалами; вона поглиблювалася в школі завдяки учителям, у гімназійному самоосвітньо-

му гуртку і в університеті. Вона й визначила шлях Кузелі-ученого, як етнографа і мовознавця та книгознавця.

Початкові основи етнографічної підготови Кузеля дістав у родині, зокрема від Марка Мурави, про якого писав і згадував з найбільшою пошаною. Поглиблював ці знання в середній школі і в університеті, де студіював етнографію: у Львові у професорів О. Колесси і К. Студинського, а згодом у Відні у проф. М. Габерляндта, а археологію у М. Грушевського й М. Гернеса. **

Вже від 1897 року, себто ще учнем гімназії, він збирає етнографічні матеріяли, а студентом університету стає волюнтарем у Цісарськім Надворнім Музеї в антропологічнім та етнографічнім відділі (1904-1906) та в Австрійськім Етнографічнім Музеї у Відні (до 1907). Праця в етнографічному музеї під орудою проф. Габерляндта була доброю практичною заправою для молодого вченого. Ще кращою школою була його участь в антропологічно-етнографічних експедиціях в Карпати під проводом Франка і Хв. Вовка, що їх влаштовувало Наукове Товариство ім. Шевченка спільно з Антропологічним Товариством у Парижі в 1904, 1905 і 1906 рр. Під орудою цих двох великих учених Кузеля проводив антропометричні поміри населення Карпат від Татрів по румунську границю, збирав етнографічні й ономастичні матеріяли та закуповував етнографічні експонати для музеїв — Етнографічного Музею НТШ у Львові, Олександра III в Петербурзі та Етнографічного у Відні.

Поруч університетських студій та практичної роботи під час експедицій в Карпатах і самостійних прогулянок, в тому числі і в центральну Україну, Кузеля посиленно працює над собою. Він читає малощо не всю етнографічну та антропологічну літературу, присвячуючи чимало уваги теорії і методиці. Йому належить м. ін. цікава вступна стаття до українського перекладу визначного на свій час теоретичного підручника Ґама «Фолкльор» (Коломия, 1909).

Вже своїми першими науковими працями Кузеля звертає на себе увагу наукового світу. Його широка етнографічна освіта, як і багатство нових помічень і думок заповідало визначного вченого. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, що вело тоді широко розгорнуту і глибоко задуману працю над збиранням, систематизуванням і досліджениям українського фолкльору, притягає його до найближчої співпраці. Це було не абияким відзначенням молодого вченого, що ще два роки перед закінченням університету, в 1904 році, став членом Етнографічної Комісії НТШ, а вже в 1909 році, незабаром по закінченні університету, був іменований дійсним членом філологічної Секції НТШ.

** Про університетську освіту З. Кузелі пише також Ф. Колесса, але цього місця не пропускаємо, щоб не розбивати тексту Є. Ю. Пеленського, тим більше, що деякі подробиці автор дає нові (про львівський період студій).

Він захопився новою методою досліду, що її впровадив фінський учений А. Арне (т. зв. історично-географічна метода), щоб згодом стати одним з найвизначніших її представників на Україні. Метою Арне було усистематизувати все багатство світових фолкльорних мотивів, звівши їх спершу до найосновніших, від яких пішли дальші варіянти. В зв'язку з цим Кузеля стає постійним співробітником Міжнародного Союзу Етнографів і його видань («F. F. Communications»). Він був постійним делеґатом НТШ до Міжнародного Фолкльорного Союзу у Гельсінках (Ф. Ф. Ф.), одним з його довголітніх секретарів і визначним співробітником цілої низки казкових мотивів.

Був він і довголітнім постійним співробітником цілої низки закордонних журналів, щоб назвати лише німецькі «Archiv für Slavische Philologie», «Zeitschrift für Oesterreichische Volkskunde», «Zeitschrift des Vereines für Volkskunde», чеський «Narodopisný Věstnik», фінський і міжнародний «F .F. Communications», французькі, польські і т. п.

III

Перші ж наукові праці Кузелі - етнографа виросли з його ранніх зацікавлень і студій. Він зачав від коротших і довших рецензій та поглядів, що стали появлятися в «Записках НТШ» вже від 1901 року. Незабаром завершилися вони систематичними оглядами: «Антропологія, археологія і етнографія в західньо-европейській науковій літературі останніх років» (Записки НТШ 1904, т. LIX, ст. 1 - 65), «Антропологічні й археологічні часописі за 1904 рік» (Записки НТШ 1904, т. LXIX, ст. 172 - 183), «Етнографія в західньо - европейських часописах» (Записки НТШ, т. LXXI, ст. 166-194, т. LXXII, ст. 148-184).

Такі вичерпні огляди появилися і за наступні роки, майже аж до початку першої світової війни.

Бібліографія української етнографії назавжди залишилася для Кузелі, що був не лише етнографом, але й бібліографом, ділянкою, що їй він присвятив чимало уваги.

Різні, більші й менші бібліографічні показники та огляди українських етнографічних видань містить він і згодом, особливо у закордонних етнографічних журналах.

Тут слід згадати хоч би про більші бібліографічні праці як «Огляд студій і бібліографія» в кн. «Похоронні звичаї і обряди» за редакцією В. Гнатюка (Етнографічний Збірник НТШ, т. 31-32) та «Бібліографія праць про думи й кобзарів» в кн. Ємця «Кобза і Кобзарі» (Берлін, 1923).

Працюючи за починами і заходами Етнографічної Комісії НТШ, Кузеля виготовив і опублікував низку запитників для посилення і поглиблення наукових записів з різних ділянок фолкльору. Поруч загальних, впровідного характеру, як «Про потребу й техніку збирання етнографічних матеріялів», (Чернівці,

1909), слід згадати тут запитники в справі збирання загадок, баляд, весільних обрядів, похоронних звичаїв і ін.

Вже ці самі запитники вказують на широку етнографічну освіту, глибоке знання народного побуту та хист до систематики і синтези.

Етнографічні записи Кузелі друкувалися головно в «Етнографічному Збірнику» НТШ у Львові. На окрему згадку заслуговують описи весільних обрядів з Бойківщини, Гуцульщини і Буковини, похоронних звичаїв, забав при мерці, далі загадки, приповідки, гагілки, анекдоти. Багато з цих записів були зібрані на основі виготовлених Кузелею запитників. Етнографічні записи і збірки Кузелі відмінні своєю точністю і сумлінністю, належать до кращих у нашій науці.

Не менш важливе значення мають основні опрацювання загального етнографічного матеріялу з різних ділянок етнографії, зібраного Кузелею, як і іншими дотогочасними записувачами.

Кузеля був одним із перших українських етнографів, що зайнялися систематично вивченням дитячого фолкльору, такого прецікавого для кожного етнолога, вже хоч би тим, що серед дитячих звичаїв, розповідей та ігор збереглося чимало прастарого, як, наприклад, стара зброя: спис, лук, скоростріл чи праща залишилися до наших часів серед дитячих іграшок.

Коли в 1905 році НТШ дістало багаті матеріяли з дитячого побуту з південної Київщини, зібрані о. М. Грушевським, Етнографічна Комісія НТШ передала їх до зредаґування Кузелі. Він усистематизував цілу збірку, попередив її вступом, подав пояснення, численні паралелі до записів, однаково українські, як і чужі, та вичерпну бібліографію предмета. Вийшли вони п. н. «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» («Матеріяли до української етнології», тт. 8-9, Львів 1906-1907). Матеріяли о. Грушевського, опрацьовані Кузелею, є і досі найціннішою працею, що появилася з ділянки дитячого побуту на Україні. Інших праць на цю тему не можна й порівнювати з цією, за винятком хіба єдиної збірки Ніни Заглади «Побут дитини с. Старосілля» (вид. Української Академії Наук, Київ, 1928.).

Слідом за збіркою Грушевського появилася основна теоретична розвідка Кузелі «Про студії над дітьми» («Матеріяли до української етнології», т. 9, Львів, 1909 і окр.).

Кузеля зібрав і приготував до друку велику збірку українських баляд, що, на жаль, пропала з початком першої світової війни, як і чимало інших.

Студії і записи Кузелі з обсягу української народної медицини дали йому змогу стати одним з головних співробітників великої праці д-ра А. Кронфельда і О. Говорки про народну медицину. Також матеріяли з інших слов'янських країн у цій праці належать його перу.

Вичерпна праця про статеве життя українського простолюддя П. Тарасевича («Geschletsleben des ukr. Bauernvolkes», I-II, Leipzig, 1904) вийшла при найближчому співробітництві З. Кузелі.

Дальшою, природно, ділянкою було опрацювання поодиноких етнографічних тем. Найкраща з цього роду його студій це «Угорський король Матвій Корвін в слов'янській усній словесності». Це одна з перших цього роду широко задуманих українських студій історично-порівняльної школи. Автор дослідив всі мотиви теми в їх зародженні, мандрівці по різних слов'янських країнах, у їх взаємних впливах та вкінці в остаточному вигляді.

З дальших студій можна тут назвати «Посижіння і забави при мерці», де Кузеля висловив чимало цілком нових думок і спостережень. Він, наприклад, правильно вияснив такі заходи біля мерця, як тягнення за руки, підношення з домовини і ін., що цілими поколіннями вважалися некультурним варварством, власне як прастарі магічні заходи і обряди збудити мертвого, привернути його до життя.

Незвичайно інтересна також його студія про вплив Церкви на український народний побут. («Der Einfluss der Kirche auf das ukrainische Volksleben» в кн. «Ukraine und die Kirchliche Union», Берлін, 1930, стор. 77-93).

Завершенням всіх цих праць Кузелі слід вважати спроби подати загальні огляди української етнографії, а зокрема духової культури. Належать тут синтетичні розвідки в «Українській Загальній Енциклопедії» (Львів, 1932 і наст.), де Кузеля зредаґував відділ етнографії, вміщаючи в ньому і низку своїх власних опрацювань (Духова Культура, Матеріяльна Культура, Одяг і ін.). В новому виданні («Енциклопедія Українознавства», Мюнхен, 1949 і наст., що вийшла за редакцією В. Кубійовича і З. Кузелі) останній опрацював теж у відділі «Етнографія» низку власних статтей-розвідок: «Історія української етнографії», «Племінний розподіл і етнографічні групи», у Матеріяльній культурі «Господарство», «Ремесло», «Народне будівництво», «Одяг і взуття», у Народній духовій культурі «Народні звичаї і обряди». Ці і інші цього роду розвідки Кузелі зайвай раз доводять глибоке знання автора і його вміння відповідно представити матеріял, підкреслюючи найбільш суттєві і найбільш питомі національні риси так, що можна жаліти, що автор не залишив вичерпної монографії про український фолкльор.

Деякі енциклопедійні опрацювання українського народного побуту вийшли також чужими мовами, як «Ukrainische Volkskunde» («Das geistige Leben der Ukraine» 1930), «Das ukrainische Volk («Handbuch der Ukraine» за редакцією І. Мірчука, 1941) і в англійській перерібці цієї книжки («Ukraine and its People», 1949).

Окрему увагу присвятив Кузеля історії української етнографії. Ще перед першою світовою війною виготовив він на замовлення НТШ «Огляд української етнографії» німецькою мо-

вою, що пропав, як і ін. рукописи, під час війни. Друком вийшли праці про різних українських етнографів як М. Марковича та про учителів Кузелі — Івана Франка, Хведора Вовка і Володимира Гнатюка.

Огляд наукового доробку Кузелі, як і багатьох інших українських учених, не був би повний, якби не згадати про невідрадні умови, в яких доводилося їм працювати. Кузеля жив і працював під час двох найстрашніших в історії світу воєн, що проходили в значній мірі на землях України. Половина його життя пройшла на еміґрації, що теж мало від'ємний вплив на науковий доробок етнографа. Був він одним із великого кола визначних українських етнографів, як І. Франко, М. Грушевський, М. Сумцов, А. Лобода, Б. Грінченко, В. Гнатюк, Хв. Вовк, Ф. Колесса й ін. Обставини склалися так, що ніхто з них, частинно за вийнятком Ф. Вовка і М. Грушевського, не залишив повної монографічної праці про український побут. Також ніхто з них не залишив рівного собі учня. Тож на синтетичну працю про українську етнографію доведеться ще чекати, але Покійний зробив саме в напрямі підготови до неї дуже багато.

Ярослав Рудницький

ЗЕНОН КУЗЕЛЯ ЯК ЛЕКСИКОГРАФ

Мовознавство, а зокрема його лексикографічна й лексикологічна ділянка, стояло завжди в сфері зацікавлень Зенона Кузелі.

Ще як студент у Відні він пройшов добру філологічну школу в відомих славістів Ватрослава Яґіча й В'ячеслава Вондрака. Основи слов'янського мовознавства, староцерковна граматика, порівняльне мовознавство з діялектологією, палеографія й історична граматика слов'янських мов — усе це були предмети, яких вимагала програма студій у Віденському університеті в рамках слов'янської філології. І хоч головне поле уваги молодого адепта славістики в Відні лежало в ділянці етнографії й бібліографії, проте без основ слов'янського мовознавства й філології не була мислима ніяка праця в віденському славістичному осередку. З другого боку, поле етнографії включало в себе з природи речі знання народної термінології для поодиноких явищ матеріяльної, духової та соціяльної культури. Нам здається, що власне тому, що Кузеля цікавився передусім етнографією, його мовознавчі інтереси зв'язалися нерозривно з дослідами словництва. Практичні мотиви, а саме жива потреба в тому часі доброго німецько-українського й українсько-німецького словників, була побічною, марґінальною причиною його зацікавлень лексикографічною роботою. Після переїзду до Чернівець З. Кузеля співпрацював з проф. В. Кміцикевичем над великим німецько-українським словником, а також — найправдоподібніше за намовою проф. Ст. Смаль-Стоцького — узявся за редакцію словника іншомовних слів при співпраці з д-ром М. Чайковським. Цей словник, що опісля вийшов у Чернівцях у 1912 році першим виданням під наголовком **«Словар чужих слів»** за співробітництвом д-ра М. Чайковського, а другим окремим виданням у 1918 році під назвою **«Словник чужих слів»** за виключним авторством З. Кузелі, був першою піонерською роботою цього типу в українському мовознавстві.

Зразкований на найкращих тогочасних німецьких, польських, російських і ін. словниках, а передусім на відомому словни-

кові Гайзе, словник З. Кузелі стояв на висоті вимог тодішньої мовознавчої науки й давав відповідь на основні питання запозичених слів в українській мові. Цей словник пережив кілька видань, чи передруків, включно з фототипічними виданнями на американському терені. В передмові до нього автор пише ось що:

«Словар чужих слів» роблений вповні самостійно і, хоть в нім використані всілякі чужі праці, опертий на власнім матеріялі уложенім при помочі словарів Грінченка і Желехівського та діялектологічних словарів Верхратського, Гнатюка і Шухевича. Розуміючи під чужими словами все, що увійшло в уживання за цілий час історичного розвою української мови, я не вагався містити в словарці і нині загально знані та зрозумілі вирази, а з другого боку новіші діялектологічні позички, хоть задля браку місця, вибирав лише, що важніше (напр., географічні, історичні і церковні терміни). Через се має словар чисто українську марку, якої звичайно не мають подібні видання (принайменше польські і московські).»

В цілому цей «Словар» містив поверх 12 тисяч слів, у тому числі 2900 пера М. Чайковського (головно математично-природничі терміни). Як джерельна й перша така праця на більшу скалю, цей словник відограв велику ролю в розвитку української лексикографії (майже всі праці про запозики в українській мові виходили від нього) і в розвитку української культури. [1])

Як лексикограф із певним, спеціялізованим зацікавленням, З. Кузеля щораз більше цікавиться словництвом, стає м. ін. членом Комісії Мови НТШ, постійним референтом і співробітником краківського «Рочніка Славістичного», де реферує нові появи з ділянки українського мовознавства, термінологічним експертом та лектором української мови в Високій Чужинецькій Школі (мов) у Берліні.

Орієнтуючися прекрасно в нових лексикографічних працях, З. Кузеля щораз більше відчував недостачу доброго українсько-німецького словника. Отак і постала в Берліні з початку 30-их років ідея такої праці, і Покійний почав до неї підготову. Вона йшла в двох напрямках: збирання матеріялів та підшукування можливих джерел фінансування такої праці. Тим часом пішла нагінка на українське слово й українську культуру в УССР. З. Кузеля добре орієнтувався в усіх термінологічних заходах щодо «наближення братніх мов» в СССР, і його ідея не тільки зміцніла, але набрала іншого відтінку: опрацювати не тільки українсько-німецький словник, але взагалі, на зразок колишнього Грінченкового українсько-російського словника, дати українському народові великий підручний український словник академічного типу з німецькими еквівалентами, але з виписками й цитатами з модерних українських авторів, фол-

---

1) Я пригадую, що ми, студенти української гімназії в Стрию, часто користувалися цим словником у праці, а я часто вивчав напам'ять сторінку за сторінкою, і власне цей словник був моєю першою «енциклопедією.»

кльору тощо. Збирався далі матеріял і пішли посилені старання в справі фінансової забезпеки праці. В 1937 році вони увінчалися успіхами: Український Науковий Інститут у Берліні під керуванням проф. І. Мірчука виклопотав від Німецької Науково-Дослідної Ради (Deutsche Forschungsgemeinschaft) стипендію на одну допоміжну силу для праці над словником. З. Кузеля почав розглядатися за кандидатом на місце співробітника новоствореного з тієї нагоди «Словникового Відділу» Українського Наукового Інституту. Саме в той час підписаний склав докторські іспити й був промований на доктора слов'янського мовознавства у Львівському університеті.

Зовсім несподівано дістав я після промоції в травні 1937 року листа від З. Кузелі з пропозицією переїхати до Наукового Інституту в Берліні на працю над словником. Звичайно, я не вагався ні хвилечки й негайно почав старання про виїзд закордон. Тим часом львівське староство з уваги «на публічну безпеку» відмовилося видати мені візу й пашпорт. Не помогли рекурси до міністерства в Варшаві, восені 1937 року я сидів безнадійно на безплатній практиці в академічній гімназії у Львові. Та З. Кузеля не вгавав. Звертався до послів і інших політичних чинників, натискав усі ґудзики, щоб мене «визволити з неволі», як пізніш він жартома говорив. І так врешті в грудні 1937 року сенатор Остап Луцький, взявши перед львівським старостою відповідальність за мене на свою особу, виклопотав мені пашпорт і візу на один рік. Негайно після цього я виїхав закордон, везучи з собою матеріяли до спортової термінології (над якою я тоді працював) та виписки з Антонича й інших модерних поетів.

Почалася інтенсивна праця в «Словниковому Відділі» УНІ. Від 8 ранку до 5 по полудні сидів я в УНІ і опрацьовував призбирані матеріяли, плянував словник, ексцерпував нові матеріяли тощо. За якийсь час прийшов до нашого відділу ще один співробітник — д-р Сократ Іваницький, людина всіх чеснот, роботяща й віддана справі. Атмосфера праці була прекрасна. З. Кузеля, зайнятий багатьма іншими справами в Інституті й поза ним, залишив працю з довір'ям на нас, і ми старалися не захитати його. Не було одначе тижня, щоб наш «шеф» не прийшов до відділу й не приніс нового матеріялу з своїх ексцерптів. Не маючи змоги вдень, З. Кузеля працював ночами й робив виписки з преси, журналів, наукової літератури, белетристики, поезії, радіо, тощо. Кожне його слово було виписане з контекстом на карточку з поданням автора й місця твору чи статті й з неодмінним значком «Кз» на долині в правому ріжку. Власне сьогодні, коли всі матеріяли пропали через воєнні дії, важко сказати точно, скільки матеріялів мало згадану позначку «Кз». Немає одначе сумніву, що на приблизно сто тисяч карточок у нашій тодішній картотеці понад 50 тисяч були записані рукою Кузелі.

Як згадано, цей словник був задуманий на більшу скалю. Тим часом змінилися обставини і в політичному світі, і в самому Інституті. Заносилося на війну, а в УНІ прийшов новий куратор в особі д-ра Ґерулліса. Треба було приспішити працю й відмовитися від великого словника. Ґерулліс зарядив точний розподіл праці над словником середнього формату: мені доручив опрацьовувати букви А - О, а Кузелі П - Я. З кінцем 1939 року мав початися друк словника. І справді перші букви були готові вже в 1939 році, а друк почато в 1940. Через поспіх і воєнні дії не можна було внести весь призбираний матеріял у цю працю. А проте зроблено, що було можна в даних обставинах, і після різних перешкод наш **«Українсько-німецький словник»** таки вийшов у Ляйпціґу в 1943 році при співпраці д-ра С. Іваницького (проти моєї волі не названого в титулі) й д-ра К. Г. Маєра з Кеніґсберґу.

В розподілі праці Кузелі припала найцікавіша з морфологічного боку буква «П» (й дальші). З цієї букви починається багато приростків в українській мові, як от «па-», «пере-», «перед-», «пред-», «по-», «при-», «під-» і т. д. І ось З. Кузеля завдав собі великого труду розробити функції приростків в українській мові й точно їх поперекладати на німецьку. Він пішов далеко далі вперед щодо цього, ніж інші українсько-німецькі словникарі, та й взагалі далі, ніж усі досьогочасні лексикографи. У тому велика вартість його праці й новум, що його він вніс в українське мовознавство. Отак для прикладу можна навести приросток «по-», що його в усіх дотеперішних словниках характеризували як виразник перфективности дії (поробити, подарувати, поспівати й ін.). Тим часом З. Кузеля влучними перекладами попередавав найтонші значеневі відтінки цього префікса в українській мові, і можна зробити окрему студію на основі його матеріялу. Те саме з іншими наростками не тільки на «п», але й дальші букви («роз-», «у-» тощо). Цим З. Кузеля промостив у нашій лексикографії шлях для всіх інших українсько-іншомовних словників, і, здається, годі собі в майбутньому уявити автора українсько-англійського, українсько-французького чи інших словників, який міг би пройти повз ті здобутки української лексикографії, що їм промощував шлях Покійний.

Хоч обидва словники, чужих слів та українсько-німецький, це найголовніші праці З. Кузелі з ділянки української лексикографії, проте вони не вичерпують цілости його мовознавчої діяльности. Він приготував рукопис українського правописного й ортоепічного словника на 15 тисяч слів, був автором географічної номенклятури в підручнику д-ра Бонакера (1942), склав обезпеченеву термінологію (1943), приготував на спілку з інж. Романом Димінським сільсько-хліборобського словника (при співпраці д-р Марії Пшеп'юрської), допомагав у виданні українсько-німецьких словників технічної термінології інж. Жуковсько-

го й медичної термінології д-ра Р. Смика (1944). Окрему увагу присвятив З. Кузеля словникові поетичних новотворів, які він пильно визбирував із нових літературних видань і носився з думкою видати їх опісля в формі словника.

Великою трагедією не тільки для самого ініціятора й подвижника «Словникового Відділу» УНІ була війна й пропажа всього роками назбираного матеріялу. З карточок не збереглося нічого, а з друкованих праць небагато примірників, що й досі на Заході належать до бібліографічних рідкощів.

Вийшовши голіруч із воєнної хуртовини, Кузеля не вгавав у праці. Це був дивний тип оптиміста старої школи, що ні в чому не зневірювався й ні за яких обставин не закладав рук бездільно. Вийшовши на нову еміґрацію, він кинувся в вир праці й академічного життя, не забуваючи при цьому улюбленого словникарства. Знову почалося збирання матеріялів, карточки, ексцерпти. Маючи великий досвід у праці й будучи сам часткою історії української лексикографії, він скомпілював цікавий огляд п. н. «Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва», друкований у фюртському «Часі» за 1947 рік. *) На превеликий жаль, не вдався нам плян видати другим виданням наш українсько-німецький словник із поправками й доповненнями. Повоєнна Німеччина на переломі 50-их років не була зацікавлена в видаванні словників цього типу, а приватних українських засобів для цього не стало. І після смерти сл. п. З. Кузелі не виявлено було зацікавлення цією працею, не вважаючи на те, що ще й досі відчувається потреба в цьому словникові так у науці, як і в практичному житті. Дозволимо собі висловити думку, що однією з гідних форм вшанування пам'яті Покійного українського вченого було б перевидання українсько-німецького словника — цього визначного пам'ятника української лексикографії на чужині в першій половині двадцятого сторіччя.

⁂

Коли сьогодні з перспективи літ підсумувати вклад З. Кузелі в скарбницю української лексикографії, то треба сказати без перебільшень, що заслуги його на цьому полі немалі. Він був піонером у повному розумінні цього слова в лексикографії іншомовних словників та дав ініціятиву й працю для багатьох інших лексикографічних проєктів, з яких тільки частині пощастило побачити світло дня. Як відданий українській справі патріот З. Кузеля завжди стояв на сторожі українського слова — найкращого й найдосконалішого виразника української душі, української культури в минулому й сучасному. В історії української лексикографії 20 століття він займає своє видне місце.

---

*) Цю працю друкуємо в «Збірнику», щоб зберегти її й удоступнити українському науковому загалові.

Володимир Дорошенко

ПРОФ. Д-Р ЗЕНОН КУЗЕЛЯ ЯК БІБЛІОГРАФ

Бібліотекар з фаху *, Покійний З. Кузеля був, поза всіми своїми численними науковими й громадськими заняттями, також і бібліографом, бож саме з бібліотекарською працею тісно в'яжеться й бібліографічна. І хоч за призначенням йому не судилося займатись виключно цією останньою (як і бібліотекарством) *, бо, з одного боку, працював він як визначний науковий робітник в ділянці етнографії й мовознавства, а з другого — мусів за вимогами хвилини присвятити значну частину часу громадським справам, проте він залишив по собі й низку різних бібліографічних праць.

Бібліографією зайнявся Покійний ще на університетській лавці, постачаючи від 1901 року до «Записок НТШ» у Львові, на доручення їх редактора голови Т-ва проф. М. Грушевського, докладні огляди праць з антропології, археології і етнології, міщених у західньоевропейських наукових журналах. Це була так звана резюмована бібліографія, де при кожній позиції подавався коротенький зміст, для кращої орієнтації читача. Хто свого часу стежив за тими оглядами Кузелі, той мусів із признанням поставитися до сумлінности й пильности їх автора. Подолати цю мозольну, справді муравлину бенедиктинську працю, яка заповнювала тисячами позицій грубі десятки сторінок «Наукової хроніки» «Записок», міг Покійний тільки тому, що був у той час бібліотекарем слов'янського семінару проф. В. Яґіча в університеті у Відні. До того ж часу належить і цінна бібліографія, що її додав Кузеля до своєї двотомової етнографічної праці «Дитина

* До своєї бібліотекарської професії Кузеля підготовлявся в час університетських студій як бібліотекар слов'янського семінару при катедрі проф. Яґіча. Після складання докторських риґорозів (18. VI. 1906) Кузеля склав в листопаді цього ж року **бібліотекарський** іспит у радників Гааса і Гіммельбауера у Відні. На посту бібліотекаря працював він у перші роки після студій, а саме 1906-1909 рр. у Відні, 1909-1914 рр. у Чернівцях.

в звичаях і віруваннях українського народу» (НТШ, 1906-1907), підготовані до друку Покійним на підставі матеріялів о. Марка Грушевського.

Працюючи згодом (1906-09) як підреферент слов'янського відділу віденської університетської бібліотеки, редаґує Покійний слов'янську частину її друкованого каталогу (1906-1907), а рівночасно бере діяльну участь у відомому австрійському бібліографічному журналі «Zeitschrift für österreichische Bibliographie», де

Наукова конференція НТШ у Берхтесґадені (5 - 7. III. 1948 р.)
Сидять у першому ряді (зліва): С. Комарецький, ген. В. Петрів, х, Б. Іваницький, Д. Зайцев, З. Кузеля (у той час заст. Голови, який у відсутності проф. Раковського у Німеччині виконував практично функції Голови Т-ва), В. Кубійович, І. Мірчук, ген. П. Шандрук, В. Щербаківський.
2-гий ряд: В. Лев, В. Радзикевич, х, М. Стахів, Є. Ю. Пеленський, О. Оглоблин, П. Зайцев, х, В. Дорошенко, В. Доманицький.
Стоять у першім ряді: О. Грицай (збоку), В. Стецюк, І. Тесля, М. Дольницький, І. Федів, о. Кравчук, О. Цісик, Я. Рудницький, Рудницька, Р. Димінський, М. Васильїв, В. Гришко, Я. Пастернак, І. Витанович.
2-гий ряд: В. Янів, Б. Лончина, х, Г. Мартинець, х, х, Ю. Старосольський, Я. Падох, О. Колянківська, М. Колянківський, Г. Сидорук (два обличчя заслонені), Д. Горняткевич.

провадить відділ слов'янської, в тому числі і української бібліографії (1907-1909). Крім того, він містив тоді рецензії й бібліографію української літератури в великозаслуженому видавництві Польської Академії Наук у Кракові «Rocznik Slawistyczny» (по рік 1914).

Працюючи як бібліотекар у Чернівцях **, Кузеля перегля-

** На становищі директора слов'янського відділу й начальника читальні. Як любитель книги й щирий приятель народу, Кузеля займався в той час, поруч із своєю професійною працею, як голова черновецької філії освітнього товариства «Руська Бесіда» — організацією народних бібліотек.

дав майже всі журнали XVIII-XIX ст. у важніших европейських і всіх слов'янських мовах і склав бібліографію статтей і розвідок з українознавства, що містилися в цих часописах. Так склалася у нього картотека з понад 50.000 заголовків. Тоді ж склав він і перший у нас показник псевдонімів і анонімів українських авторів. На жаль, ця цінна праця загинула під час першої світової війни, яка припинила бібліографічну працю Покійного, з одним тільки винятком: семитижневе перебування в Чернівцях під російською окупацією в 1914 р. використав він для уложення бібліографії відозв і оповісток окупаційної влади.

Діставшися в грудні 1914 до Відня, Покійний займався на еміґрації науковою, а також журналістичною і педагогічною діяльністю, працюючи у виданнях «Союзу Визволення України», а насамперед з доручення Союзу у таборі полонених українців — вояків російської армії в Зальцведелі, в Німеччині. І тут у березні 1918 р. з таборової друкарні вийшла накладом «Видавництва Товариства ім. Куліша» його цінна книжечка «З культурного життя України». В ній Кузеля подав докладні відомості про українську пресу, видавництва, книгарні, друкарні, бібліотеки й «Просвіти», що постали на широкому просторі Наддніпрянської України в час українських визвольних змагань і власної державности 1917-1918 рр.

Лишившися в Німеччині й після розв'язання таборів СВУ, Кузеля працював у 1921-26 рр. у видавництві «Українське Слово», як редактор його окремих видань і спеціяльної популярної серії під заголовком «Бібліотека Українського Слова» (коло півсотні брошур). До всіх цих книжок дає він численні пояснення і бібліографічні показники. З-поміж всіх цих показників на окрему увагу заслуговують дуже цінна бібліографія праць про українські думи й кобзарів, долучена до книжечки Ємця «Кобза та кобзарі» (1923), та бібліографія писань Б. Лепкого *** в присвяченому йому збірнику «Золота Липа» (1924). Склав Покійний також і каталог видавництва «Українське Слово» (2 видання, Берлін, 1922-23), а згодом і каталог української накладні Я. Оренштайна (Ляйпціґ, 1926). В цьому останньому він подав зміст виданих Оренштайном книжок і рецензії на них.

В берлінський період свого життя Кузеля опрацював низку бібліографічних праць німецькою мовою.

І так треба згадати бібліографію української етнології, додану до його розвідки «Die Ukrainische Volkskunde» в збірнику «Das

*** Щоб вказати на педантичність автора, наведемо, що бібліографія писань Б. Лепкого обіймала 292 позицій (вміщених на стор. 232-253) і складалася із наступних відділів: І. Книжкові видання Б. Лепкого (поз. 1-64); II. Книжки, зредаґовані або видані Б. Лепким (поз. 65-100); III. Часописна література: А. Гарне письменство: 1. Вірші (поз. 101-151); 2. Проза (152-166); Б. Літературно-наукові статті, критика й бібліографія (167-206); В. Статті (207-277); IV. Деякі музичні композиції на слова Б. Лепкого (278-292).

geistige Leben der Ukraine» (1930), бібліографію головнішої літератури про Унію («Bibliographie der wichtigsten Literatur über Union der östlichen Kirche mit Rom») в збірнику «Ukraine und kirchliche Union» (стор. 119-133), а також дві коротенькі статтейки про українську пресу в «Handbuch der Weltpresse» (3 видання. Ляйпціґ-Франкфурт, 1937) та в «Handbuch der Ukraine» проф. І. Мірчука, 1941 р., стор. 158-163 (повторену і в англійському виданні цього енциклопедичного збірника, яке вийшло 1949 р. в Мюнхені, стор. 102-106). На спілку з д-ром М. Гнатишаком Кузеля зладив показник чужомовної літератури про Україну для виставки в Кельні.

Редаґуючи етнографічний відділ першої Української «Загальної Енциклопедії», що вийшла за редакцією проф. д-ра І. Раковського, подав Покійний і літературу до того відділу.

Опинившися після упадку Німеччини на скитальщині в Баварії, не припиняв Покійний і тут своєї бібліографічної праці. В ч. 1-2 органу НТШ «Сьогочасне й минуле» за 1949 р. бачимо початок його більшої бібліографії чужомовної літератури про Україну від 1944 почавши (стор. 145-149: «Нові книжки в чужих мовах про Україну й сумежні краї і народи»). На жаль, ця праця не була опублікована в цілості через припинення журналу. Покійному належить також і бібліографія етнографічної літератури в ЕУ, якої співредактором він був.

Тоді ж таки Кузеля склав і «Малий адресар українського організованого життя на чужині», що вийшов накладом очолюваної ним «Комісії Допомоги Українському Студентству» (КоДУС), 1949, стор. 48. Цей адресар подає відомості про українські наукові, громадські й церковні установи у всьому вільному світі, про бібліотеки й музеї, українську пресу й видавництва та книгарні. Книжечка на зразок зальцведельського показника 1918 року.

Це були б головніші бібліографічні праці Покійного. Поза ними багато дрібнішого матеріялу, порозкиданого по різних українських та чужинецьких періодиках і енциклопедіях, що його годі тут вичисляти. Нічого й казати, що Кузеля був постійним співробітником українських бібліографічних часописів: «Книжка» (Станиславів, 1920-22) і «Українська Книга» (Львів, 1937-39).

Але крім друкованої бібліографічної праці Кузелі слід згадати ще й про організований ним при Українському Науковому Інституті в Берліні, де він працював з 1926 р., «Архів української преси», в якому він зібрав комплект українських газет і журналів з краю і на еміґрації. Йому належить і величезна збірка з цього часу вирізок статтей і заміток на українські теми з поточної чужинецької преси — понад 300 тисяч вирізок, які він переслав для вжитку факультетові закордонних студій берлінського університету.

Якщо давати характеристику Кузелі, як бібліографа, не можна поминути мовчанкою його підготовної праці для розбу-

дови наших бібліотек. Як один з нечисленних фахових бібліотекарів і бібліологів давніших часів, він присвятив чимало уваги питанням бібліографічної техніки й фахової організації бібліотек і читалень. 1909 р. видав він у видавництві львівської «Просвіти» перший українською мовою порадник «Як закладати й вести бібліотеки» і опрацював зразки друків для бібліотек і читалень, які — видані просвітніми товариствами «Просвіта» у Львові й «Руська Бесіда» у Чернівцях — увійшли в загальне уживання. В цьому напрямі співробітничав також у «Письмі із Просвіти», пропаґуючи м. ін. шкільні й мандрівні бібліотеки. Для бібліотеки НТШ він опрацював докладну інструкцію каталогізування книжок. Для університетської бібліотеки у Берліні випрацював він схему транскрипції української абетки, а відповідний матеріял передав також до пруської державної бібліотеки у Берліні.

З цього огляду бібліографічної праці Покійного ясно виходить, як дуже була вона різнородна й плідна, як дуже відзначалася вона своєю сумлінністю, об'єктивністю й науковою докладністю. Можемо додати, що кожна оцінка діяльности Кузелі як етнографа ніколи не помине його заслуг як бібліографа. То й не диво, що смерть Кузелі відчули українські бібліологи й бібліографи як болючий удар, бо українська наука могла надіятися від Покійного ще чимало цінних праць з цієї так важливої ділянки.

о. Іван Яцків

ПАМ'ЯТІ СПРАВЖНЬОЇ ЛЮДИНИ

«Господь не лишить благих, ходящих незлобієм...»

Кожного разу, коли доводиться мені відправляти Богослуження в молитовниці дому наших науковців у Сарселі, маю враження, що когось там завжди бракує, хоч усі теперішні мешканці і працівники цієї наукової установи займають свої місця в невеличкій каплиці.

А бракує тих, що колись одні з перших являлися на кожному Богослуженні, бракує колишнього Голови НТШ проф. Зенона Кузелі і його дружини Ольги.

Часом здається, що може ця побожна подружна пара спізнилася, може ось-ось вони надійдуть і стануть знову разом з усіма молити Господа... Та ні, ми вже ніколи їх не побачимо, не почуємо їхньої мови...

24. травня 1952 року, в пополудневі години, згасло життя людини з непересічними прикметами духа, правости характеру і незвичайної доброти серця. Не стало між живими професора Зенона Кузелі.

Не мені підносити його заслуги перед українською наукою, — це зроблять фахівці науковці; не вдасться також у короткім нарисі охопити довголітньої жертвенної праці ідейного українського громадянина, — це насвітлять належно історики нашої доби.

Я тільки коротенько згадаю про покійного професора як людину. Висловлю сердечні почування, що розбудилися були в наболілому серці кожного, хто знав проф. Кузелю, коли надійшла вістка про його смерть.

Не довго * знав я Покійного особисто, і шкодую тепер, що не використав кожної нагоди, щоб побувати в товаристві цієї не-

---

*) Проф. Кузеля переїхав до Сарселю з Німеччини в перші дні червня 1951 року, отже жив у Сарселі не цілий рік.

буденної людини. Але й того короткого часу мого знайомства вистачило, щоб виробити собі поняття, що подібних йому людей в нашому народі, а особливо тут, на старому континенті, вже лишилося дуже мало.

Покійний професор був представником і ветераном ще тієї старої ґвардії визначних українських народних діячів, до якої належали такі постаті, як Олександер Барвінський, Іван Киве-

Гостина ЙЕм. кардинала Тіссерана у Сарселі (24. IX. 1951).
Сидять: В. Кубійович, о. мітр. Я. Перрідон, кард. Є. Тіссеран, З. Кузеля, о. монс. Дюменіль.
Стоять, перший ряд: о. І. Леськович, о. Левек, І. Борщак, М. Глобенко, О. Кульчицький, о. Бравн (секретар «Суспільної Опіки», — т-ва, яке опікувалося домом у Сарселі).
Стоять, другий ряд: Е. Ґудз (довголітня урядничка КоДУС-у), Д. Сіяк, Є. Чайковський, С. Глобенко (заслонене обличчя), Д. Піснячевський, Т. Волошин, французький сотрудник сарсельської парохії (прізвище невідоме), П. Шумовський, о. М. Василик, М. Мостович.

люк, Григорій Цеглинський, Стефан Федак, Кость Левицький, Богдан Лепкий, о. Тит Войнаровський і померлі вже на скитальщині Іван Раковський, о. Леонид Лужницький, о. Дем'ян Лопатинський та інші, подібні їм, вже тепер покійні українці-патріоти, які в першій половині XX віку репрезентували перед світом український народ, його культуру і науку. Вони були носіями нашої релігійної і національної традиції, українських звичаїв і українського духа. Вони, зрісши серед рідного середовища і вглибившися в душу народу, зрозуміли як слід його по-

треби, вичули його недолю, — і для того всього, що рідне й святе, пожертвували свої сили, свою працю і своє знання. Деякі з них, до яких належав і покійний професор, навіть перебуваючи поза межами рідної батьківщини, не переривали своїх зв'язків з народом.

Незабутньої пам'яті проф. Кузеля, що своєю неструдженою працею висунувся до головних представників української нації наших часів, був при цьому завжди людиною скромною і привітною. Хоч осягнув наукові титули і різні почесні гідності, — попри всю свою повагу, він ніколи не вважав за пониження себе по-приятельськи приставати з людьми не тільки набагато молодшими літами від нього, але й з меншим досвідом і знанням. Умів кожному порадити, але й сам радо шукав поради, звіряючися із своїми клопотами і труднощами, доцінюючи при цьому думку чи погляд іншого. Завжди привітний і усміхнений, а до того ще й товариський, гостинний і послужливий, що радо хотів би до кожного прийти з поміччю, — він зумів швидко з'єднати собі симпатію і любов оточення. Не розчаровувався невдачами важких часів або часом і людською байдужністю, хоч не раз доводилося йому переживати скрутні години. З цього погляду саме період життя у Сарселі був дуже повчальним, бо життя групи наших науковців після їх переїзду з Німеччини було з матеріяльного погляду дуже важке. Щоб сяк-так уможливити собі життя, на початку було організовано спільну кухню (при чому на всі витрати денно калькульовано рівновартість коло пів доляра, що зокрема ще тому не було вистачальним, що у Франції були харчі доволі дорогі). Початкові жителі серсельської «обителі» самі працювали на городі, щоб в цей спосіб зменшити витрати на харч. Звичайно, це впливало від'ємно на наукову продуктивність, а у висліді відбивалося на настрої. До цього ж житлова площа була невистачальна, а умебльовання кімнат більше ніж скромне, що ще тільки збільшувало внутрішнє невдоволення. Що цей період пощастило переможно закінчити, до цього чимало своїм тактом, прикладом і погідною вдачею спричинився саме покійний Кузеля.

Та вершком всіх його чеснот, як людини, була глибока практикована релігійність, що її так мало доводиться зустрічати у нашої освіченої верхівки, яка релігійні практики звикла подекуда вважати тільки за якусь холодну офіційність або звичну традицію, а рідко — потребу душі.

Таким прикладним християнином був проф. Кузеля в Берліні, коли послуговував при Богослуженнях Апостольському Адміністраторові о. д-рові П. Вергунові, тепер згаслому на засланні мученикові за нашу святу Церкву і народ; таким дбайливим про релігійну зовнішність очолюваної ним наукової установи був і в Сарселі й таким залишився до кінця свого життя.

З подивом треба згадувати ось хоча б, наприклад, ту тепер

так рідко зустрічану патріярхальну пошану до нашого духовенства і до церковної традиції, що її покійний професор на кожному кроці виявляв, чи то супроводжуючи з набожністю отця-душпастиря по кімнатах домівки НТШ з йорданською водою, чи то розносячи сам особисто, не зважаючи на дошкульну вже недугу, збіркові карти, щоб на них зібрати від наших «безгрошових» науковців бодай маленькі «вдовині лепти» церковного податку на свою рідну Церкву...

З усіх моїх зустрічей із покійним професором залишаться, мабуть, назавжди в пам'яті дві останні, про які коротко згадаю.

Було це 22 травня 1952 року, в день літнього Миколи, в четверговий поранок, коли соняшні промені почали заглядати до шпитальної кімнати, місця останніх днів життя і терпінь голови НТШ Зенона Кузелі. Я прийшов туди, щоб приготувати Покійного до хвилини надходячої катастрофи, що вже віддавна нависла над його вкрай вичерпаним тілом, і уділити йому св. Тайну Оливопомазання. На превелике моє здивування, того дня я застав професора зовсім притомним, і хоча він дуже терпів, все таки намагався на моє привітання викликати властиву йому, завжди привітливу усмішку. Під час уділювання св. Тайни професор слідкував уважно не тільки за зовнішніми обрядовими чинностями, але й за змістом молитов, повторюючи за мною шепотом деякі молитовні слова. Після щирого акту жалю і розбудженої любови до Бога наступило ще останнє розгрішення, і Покійний, поцілувавши хрест, сказав, що почуває себе зовсім добре. Прощаючися зі мною і дякуючи за духовну прислугу, довго, вже востаннє, стискав мою руку, а потім заснув. Це намагання вітати й прощати відвідувачів усміхом зауважив не тільки я, але й всі, без винятку, його гості. Ця усмішка верталася часто в час розмови, не зважаючи на просто вийняткові болі й виснаження недугою.

Вдруге побачив його таки через кілька днів, під час похорону, коли також соняшного ранку зібралася ціла сарсельська сім'я під проводом теперішнього голови Е НТШ, проф. д-ра Володимира Кубійовича, щоб спільно, при відчиненій домовині, востаннє попрощатися із своїм головою. Коли відчинили домовину, ми побачили професора, що спав вічним сном, з нерозлучною усмішкою на змученому життєвою мандрівкою і терпінням мертвому лиці.

Пригадую собі, що ми поклали йому на груди медалик Богоматері. Він за життя любив перебувати багато в товаристві чи то своєї невідступної дружини, чи то гуртка своїх співпрацівників, — то хай і в позасвітній мандрівці перебуває в товаристві, — під опікою Цариці травня, що саме в Її місяці він закінчив свій життєвий шлях.

І спочив проф. д-р Зенон Кузеля в чужій, холодній землі, а над його могилою виросла гора запашного квіття, — наявний

доказ щирих і сердечних почувань любови та жалю тих, що оплакували невіджалувану втрату справжньої людини.

Та бувають випадки, що хоч людина вмерла, але вона таки ще чимось живе. Хоч дальше життя вже пливе без неї, хоч її уряд, становище займають інші, її працями користуються другі, хоч вона вже не може нічого творити ні говорити на доказ своєї життєвости, а таки та людина не пропала, де в чому вона ще й далі живе. Чи то через діло, яке створила, чи через благородний вплив словами і добрими прикладами, вона зуміла вже за життя спорудити собі невмирущий пам'ятник вічної і доброї пам'яті, якої бажають кожному покійникові при похоронах і поминках.

Прикладом такої людини, що хоч вмерла, та не зовсім загинула, є саме покійний проф. Кузеля. Хоч він помер вже тому вісім років, він живе. Живе в спогадах, в нашій вдячності для нього, живе в установі і організації, для якої працював. Ми з таким самим теплом згадуємо про нього сьогодні, як і ставилися до нього тому вісім років. Однаково болієме над його втратою сьогодні, як і в хвилі його смерти. Він живе в одухотвореному пам'ятникові гуманности, жертвенности і праведности життя, і цей пам'ятник він збудував собі під час своєї життєвої мандрівки на землі. «Non omnis moriar» — наче причувається нам з його гробу, — не зовсім я помру, бо частинно полишу себе живущим в плодах мого життя. Вже тепер, в восьмиліття його смерти, можемо ствердити, що не тільки не завмирає пам'ять про нього, як це буває з кожною пересічною людиною, але навпаки, витворився вже навіть певного роду культ пошани до Покійного.

І хоча проф. З. Кузеля відійшов вже у вічність, однак духово буде жити і далі в змаганнях та ідеях його послідовників, які керуватимуть долею української науки.

***

Внедовзі, після відзначення українським громадянством Парижу, з рамени Українського Академічного Товариства **), п'ятиріччя невіджалуваної смерти бл. п. проф. З. Кузелі, перестало битися 28 липня 1957 року шляхетне серце його дружини Ольги з Авдиковичів Кузелі, на 74 році її життя. В наслідок трагічного випадку, стомлена тугою п'ятилітньої розлуки, з'єдналася вона з довголітнім другом життя, щоб там у вічності відзначати спільно, що припадав якраз на той час, золотий ювілей свого подружжя (про який Покійна часто згадувала) ***)

Вихована в патріярхальному дусі галицьких священичих родин, Пані Ольга Кузеля лишалася вірною тим засадам усе

**) Мова про Академію, яка відбулася під предсідництвом тогочасного Голови Українського Академічного Товариства, проф. О. Шульгина, 28. 6. 1957 р.

***) Вінчання Кузель відбулося 18 липня 1907 р. у Львові.

життя, і не могли її «змодернізувати» навіть довгі роки перебування поза батьківщиною, в західньоевропейських столицях. Бувши людиною доброго серця і правости характеру, вона гидилася інтриґами, крутійством та всякими низькими, негідними людини засобами досягнення наміченої мети. Ніжної і веселої вдачі, була дуже уважлива на тонкі форми товариського життся, а через це уникала дбайливо всього, чим могла б когось образити чи зробити прикрість. Співчутлива до біди й нещастя тих, що потребували помочі, готова була на всякі жертви, щоб тільки обтерти сльозу горя свого ближнього. Це відчула в першу чергу наша студіююча молодь, для якої гостинний дім Панства Кузелів у Берліні стояв завжди отвором. І як за свого життя тішилася Покійна загальною пошаною і симпатією, так у важких і довгих передсмертних терпіннях розбуджувала щире співчуття у кожного, хто довідався про трагічний випадок, що спричинив смерть. Її життєвий шлях від хвилі одруження був так тісно зв'язаний з життям згаслого професора Зенона Кузелі, що неможливо говорити про одне з них, а не згадати про друге. Після смерти чоловіка, покійна Ольга відчувала велику самоту, що просто межувала із беззмістовністю дальшого життя. Її стан можна б описати словами з книги Екклезіяста: «І зробилося мені життя ненавидним, і огидло мені все, що діється під сонцем, бо все воно марнота й утома духа». Хоч всіма поточними справами свого оточення, а навіть і загальносвітовими подіями живо цікавилася, проте жила більше спогадами, ніж сучасністю. Відчувала нічим незаступиму пустку. Коли ж хто старався серцем збагнути почування цієї самотньої жінки, як вона, ніким не бачена, із сльозами в очах, набожно переглядала пам'ятки по покійному професорові, той виносив враження, що ці останні роки життя бл. п. Ольги Кузелі були властиво повільним догоранням у полум'ї.

Щоб і в цьому осамітненні вчинити своє життя хосенним, Покійна, як глибоко віруюча людина, старалася творити добрі вчинки для душ померлих. Вона раділа, коли могла кожного місяця замовити заупокійну Службу Божу не тільки за душу свого чоловіка або когось із рідні, а й узагалі за душі померлих. Маймо надію в Бозі, що Господь за ці її жертвенні вчинки милосердя буде милосердний і до її душі.

***

На одному з підпаризьких цвинтарів видніється могила; на надгробній плиті вириті написи тих, що в тому гробі вічним сном спочили. Це спільний гріб зразкового християнського подружжя, Зенона і Ольги Кузель, що своїм чесним, ідейним і гідним життям заслужили собі на вічну вдячну і добру пам'ять в теперішніх та наступних поколіннях нашого народу.

о. Михайло Левенець

НАДГРОБНЕ СЛОВО У ДНІ ПОХОРОНІВ *

«Добрий рабе, благий і вірний, в малому був Ти мені вірним, над многими тебе поставлю.»

(св. Матей, XXV., 21)

Надворі весна в повному розквіті. Скрізь запашний цвіт, немов мережа на прибраній свіжою зеленню землі. Замаєні поля й ліси, а в них гомінкий, радісний спів пташин і ясне сонце, що день-у-день знімається на синю блакить неба та наповнює всесвіт життєдайним теплом. А в наших серцях сьогодні, коли стоїмо над цією домовиною, що криє в собі тлінні останки блаженної пам'яті Покійника — всіма люблено і так дуже шанованого професора Кузелі, осінній холод... Неначе морозні дрожі проходять нам по спині на саму згадку, що ми прощаємося з ним назавжди. Що прощаємося з тим, хто ще кілька тижнів тому сидів поміж нами, що й під час своєї важкої недуги укладав пляни праці і думав над розбудовою наукових установ так, що нікому й на думку не приходило, що так нагло й швидко прийдеться йому все залишати й розставатися з своєю улюбленою дружиною, з якою прожив понад сорок років, з своїми друзями-науковцями, з своїми улюбленими студентами, що для них він став гейби прибраним батьком, та з своєю, в глибині леліяною мрією — вернутися на звільнену Батьківщину і там ще працювати над її відбудовою.

Оповідають, що в глибині дівичих бразільських пущ, де не стояла ще ніколи людська нога, живе чудова, дивна, т. зв. райська птиця. Вона має таке біле-біліське пір'я, що тільки найбіліший сніг може з ним рівнятися. І скільки разів над лісами за-

* Це слово, досі ніде не друковане, приносимо, як документ. Воно є рівночасно цінним причинком до характеристики Покійного.

виснуть чорні хмари з громами, блискавками та зливним дощем, ця птиця стрілою підноситься вгору, туди, де блакить і усміх сонця, та літає там так довго, поки не втихне буря та не обсохне земля. Бо вона не хоче змочити та сплямити свого сніжнобілого пір'я.

Дорогі в Христі! Таким сніжнобілим птахом, що посеред бурі життя, посеред громів і злив, які біля нього з шумом проко-

Остання знимка З. Кузелі, після Основних Загальних Зборів НТШ у Европі (під домом НТШ у Сарселі, 23. III. 1952). З. Кузеля, в той час голова Централі НТШ, провадив як предсідник Загальні Збори й був обраний головою Контрольної Комісії. В кілька днів пішов до шпиталю на лікування, з якого не вернувся.
Сидять: о. канцлер М. Левенець, О. Кузеля, І. Борщак, В. Кубійович (ген. Секретар Централі і голова Е НТШ), З. Кузеля, о. мітр. Я. Перрідон, О. Кульчицький (містоголова Е НТШ), В. Янів (секретар Е НТШ), Ґ. Гудко, П. Шумовський.
Стоять, перший ряд: В. Маркусь, В. Сенютович-Бережний, О. Жданович, Р. Голіян, А. Кішка, С. Янів, Є. Чайковський, М. Мостович, М. Глобенко.
Стоять, другий ряд: Т. Волошин, Д. Сіяк, С. Глобенко, Л. Кульчицька, Б. Кентржинський, Е. Ґудз, Д. Чайковський, Д. Піснячевський, В. Нестерчук.

чувалися, вмів своєю душею піднятися понад темні хмари брудного, зловісного світу, розливаючи на своє довкілля радість ясного сонця, був саме бл. пам'яті професор Зенон Кузеля.

Погідний, ясний характер, свята душа й благородне серце, безмежний такт і уважність до всіх, муравлина працьовитість і гаряча любов до свого народу — ось ті прикмети, які ціхували

його життя від ранньої молодости аж до останнього віддиху на чужині. Зразковий християнин, вірний син своєї Церкви, невтомний робітник, великий громадянин, славний лицар послідовности у виконуванні своїх обов'язків, незаступимий і незабутній приятель студентів, до яких безупину горіло любов'ю його серце, — а над усім цим домінувала в нього глибока віра в Бога, позначена ділами у здійсненні Божих заповідей. Все усміхнений і ввічливий, хоч докраю втомлений працею, він мав зрозуміння до молодих, і до старших, а навіть і до дітей. Навіть по найкоротшій з ним розмові кожний відходив від нього заспокоєний, підбадьорений, сповнений новою силою і надією. Навіть коли недуга зломила його тіло і прикувала його до ліжка, коли довгі, безсонні ночі в лікарні нищили до останку його сили, навіть тоді погідність духа, усмішка його уст і ввічливість були безнастанними дарами його добрячого серця для всіх, що приходили його відвідати. Ця погідна усмішка й закам'яніла на його мертвому обличчі.

Серед найважчих болів, що про них він майже не згадував, він як вірна Божа дитина, ні на хвилину не заломився, навпаки, ще й болів над тим, що серед нашої провідної верстви є люди, які так мало уваги присвячують своїй душі та так часто ломлять Божі заповіді, наче б не мали доказів на те, що ні особистого, ні народного щастя не вдається досягнути без Бога.

Отже можемо сміливо твердити, що Покійний всеціло здійснив слова Христового євангелія: «Немає більшої любови від тої, як хто душу свою положить за друзів своїх». Справді, він всю душу і все своє страдальне життя віддав на службу Богові й Батьківщині, тому при кінці свого трудолюбивого життя міг сміливо сказати про себе за св. Павлом: «Я доброю боротьбою боровся, свою дорогу скінчив, віру зберіг, — на останок мені призначується вінок праведности, що мені його дасть Господь».

Мудрий Соломон поставив при вході до єрусалимської святині дві великі колони, що на одній з них велів написати: «Бог скріпить», а на другій — «В ньому сила». І ми сьогодні, проводжаючи Покійного на вічний сон, випишім вогнистими буквами у наших серцях, в серцях наших дітей і в серці всього народу оці мудрі слова, що їх сказав цар Соломон: «В ньому сила!» В Бозі черпав силу покійний професор Кузеля для своєї праці для добра нашої святої Церкви і нашого народу. Безмежне довір'я до Божої справедливости кріпило його на важкій, тернистій дорозі життя.

«Бог скріпить!» кличе він востаннє і до нас. Досягла вас проба важка, — пам'ятайте, що це людське, але знайте, що вірний Бог дасть вам силу й поміч, щоб її перенести. Він вас скріпить і благословить, лиш залишіться вірні його законам!

⁂

За хвилину холодна, чужа земля нас розділить і надійде мить прощання. Спи спокійно, струджений робітнику Божий! У наших серцях Ти збудував собі живий пам'ятник, і вдячну пам'ять про Тебе збереже у своїх серцях наше громадянство і наш народ.

З сльозами в очах прощаємося з Тобою.

Прощайте! — кличе теж і Покійник.

Прощай, вірна моя подруго! Довгі десятки років ти ділила зі мною спільне, важке життя і була моєю справжньою приятелькою і помічницею. Дякую тобі за твоє добре серце, за твою любов і поміч. Особливо дякую за дбайливу опіку в час моєї недуги. Хай Господь і добрі люди мають тебе у своїй опіці!

Прощай, моя сестро і ви всі, мої рідні, розкинуті по широкому світу, що до вас ще й не дійшла вістка про мою смерть!

Прощайте ви, мої друзі, що своєю відданістю і щирою приязню не раз змили гіркість з моїх буднів!

Прощайте панове, товариші наукових варстатів. Моє серце було заєдно сповнене любов'ю до вас і нашої спільної праці. На цей жертівник я склав усі мої сили, то ж пробачте мені, якщо я, знеможений недугою, не докінчив своєї праці. Я далі буду з вами і молитиму Господа, щоб просвічував ваш тяжкий шлях, заощадив вам терпіння і благословив вашу працю на добро і славу нашого народу.

Прощайте всі мої знайомі і ви всі, що, зібравшись тут на молитву, прийшли віддати мені останню прислугу.

Прощайте мої рідні — золоте Поділля і зелена Буковино, прощай моя Батьківщино — Україно! Я служив тобі все моє життя і мріяв скласти свої кості на твоїй землі. Прийми ці нездійснені мрії, як мою останню жертву для тебе.

Прощайте всі і не забувайте мене в своїх молитвах, бо вони єдині ще потрібні мені на дорогу до вічности — до Бога.

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПИСАНЬ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ [1])

зложив **Володимир Янів**

1**) Марко Мурава. «Молода Україна». Львів 1900. [2])
2*) Рецензія на «Сборникъ харьковскаго историко-филологи-

1) При відомій всебічності З. Кузелі скласти повну бібліографію його писань за еміґраційних умов — неможливо; адже ж більшість орґанів, в яких Покійний проявився як журналіст (чи які він навіть сам редаґував), сьогодні недоступні. А втім взагалі треба сумніватися, чи будь-коли пощастить подати бібліографію писань Кузелі-журналіста, не зважаючи на те, що доволі добре відомі органи, в яких він співпрацював; річ у непідписаних статтях, таких частих у щоденній чи періодичній пресі, авторство яких розшифрувати не вдасться. Натомість бібліографія наукових праць та писань З. Кузелі доволі повна, і ми нею й обмежуємося в основному у цьому зіставленні, вміщуючи із публіцистичних статтей тільки спеціяльно відомі чи характеристичні; натомість узгляднено в бібліографії також праці науково-популяризаторського характеру й деякі інформативні статті про українське наукове чи культурне життя. Звичайно, і тут будуть деякі прогалини й неточності, тим більше, що тільки частину матеріялу можна подати de visu; ця група писань буде відзначена зіркою, вміщеною після порядкового числа позиції. Тільки в тому випадку бібліографічні дані є повні й провірені. Щодо інших зібраних матеріялів, то ми їх подаємо а) на підставі сучасних рецензій чи рефератів, оголошень, каталогів, змістів, вміщуваних на обкладинках (зокрема Записок НТШ) тощо; ці дані доволі певні, але можуть бути неповні (зокрема, брак паґінації); б) на підставі аналіз творчости З. Кузелі, при чому треба припускати, що автори мали змогу працю бачити, чи пак її титул занотувати; в) на підставі нотаток самого Покійного; це джерело найбільше сумнівне, бо записки були роблені у пізнішому віці, і з пам'яті. Група «в» бібліографічних матеріялів буде позначена двома зірками після порядкового числа. Звичайно, різнорідні джерела (а-в) уможливили взаємний контроль, і це скріплює імовірність точности (за винятком, коли матеріял був поданий виключно на підставі записок Покійного, який тому є відповідно відзначений). Неможливістю дати всі бібліографічні матеріяли de visu пояснюється деяка неоднорідність бібліографічних даних.

Матеріяли подаємо а) за мовою видання, вміщуючи насамперед дані про писання в українській мові, а після них бібліографію праць на чужих мовах. Робимо це виключно з технічних причин, щоб графічне оформлення було якнайкраще; б) в рамцях обидвох відділів порядок затримуємо засадничо хронологічний, відступаючи від принципа тільки тоді, коли матеріял був міщений під одним наголовком впродовж кількох років, як це мало місце з бібліографічними оглядами Кузелі, мі-

ческаго общества» т. XII. у З НТШ т. 40 (Бібліографія, ст. 33-34). Львів 1901. [3])

3*) Рецензія на працю: Dr. M. Schorr: «Organizacya Żydów w Polsce» у З НТШ т. 44 (Бібліографія, ст. 7-16). Львів 1901. [3])

4*) Нові праці над історією початків Славянства. З НТШ т. 52 (Наукова Хроніка, ст. 1-24) і т. 54 (НХр. ст. 1-36). Львів 1903. [4])

5*) Антропольоґія, археольоґія й етноґрафія в західноевропейській літературі останніх років. З НТШ т. 59 (Наукова Хроніка, ст. 1-65). Львів 1904. [5])

6*) Етноґрафія в західноевропейській літературі останніх років. З НТШ т. 60 (Наукова Хроніка, ст. 1-25) і т. 61 (НХр. ст. 1-25). Львів 1904. [6])

щеними у Записках НТШ, або коли дрібніші статті з'являлися в одному періодичному органі («Вісник СВУ», «Літопис», «Час» тощо).

Тому що багато матеріялу вміщено у Записках НТШ, посилання скорочується: З НТШ.

Правопису наголовків не модернізуємо.

2) Ближчих даних (числа, сторінки) нема. Самі дані викликають сумнів: С. Лепкий (Марко Мурава) помер 1901 року, отже некролог не міг бути вміщений 1900 року, хібащо дане число «Молодої України» вийшло вже 1901 року, але було ще позначене минулим роком. Все таки цю позицію приносимо на підставі записок Покійного, бо це перша поважніша друкована стаття Кузелі, і від неї, властне кажучи, зачинається його письменнича діяльність.

3) В дальшому наукові рецензії З. Кузелі відзначаємо тільки сумарично, а в бібліографії під окремими позиціями будуть називані тільки поважні бібліографічні огляди. Щодо двох перших рецензій зроблено вийняток, бо це перші наукові рецензії і перші причинки З. Кузелі, вміщені у З НТШ. До цього ж рецензія на працю д-ра Шорра, як це видно вже з кількости сторін, — ґрунтовна, і вона свідчить про наукову методу автора. З цього часу зачинається постійна співпраця З. Кузелі із З НТШ, як рецензента фахової літератури, яка тривала аж до першої світової війни; про це свідчать наступні числа: 1904 року він вмістив наступну кількість рецензій та заміток: т. 57 — 1, т. 59 — 1, т. 60 — 1; 1905: т. 63 — 1, т. 64 — 3, т. 65 — 1, т. 66 — 1, т. 67 — 1, т. 68 — 3; 1906: т. 69 — 4, т. 70 — 3, т. 71 — 5, т. 72 — 2, т. 73 — 4; 1907: т. 76 —5, т. 77 —2, т. 78 — 6, т. 79 — 1; 1908: т. 81 — 2, т. 82 — 8, т. 83 — 4, т. 84 — 1, т. 85 —4; 1909: т. 87 — 2, т. 89 — 1; 1910: т. 94 — 3, т. 95 — 7, т. 96 — 2, т. 97 — 2, т. 98 — 8; 1911: т. 101 — 12, т. 102 —14, т. 103 — 5, т. 104 — 10, т. — 105 — 2, т. 106 — 7; 1912: т. 107 — 9, т. 108 — 5, т. 109 — 6, т. 111 — 14, т. 112 — 19; 1913: т. 113 — 2, т. 115 — 2, т. 116 — 4. Таким чином, З. Кузеля вмістив у З НТШ в 1901-1913 рр. (у 1914 р. Записки не містили бібліографічного відділу) не менше 202 рецензій та бібліографічних заміток, не рахуючи сотень томів зреферованих праць у Оглядах (пор. позиції 4-8). Сумарне зіставлення рецензій зроблене на підставі перегляду відповідних томів Записок.

4) Це перший з цінних та вичерпних бібліографічних оглядів, які Кузеля згодом містив систематично аж до 1909. В цім першім рефераті обговорено 17 різних праць.

5) Хоч в наголовку відзначено, що огляд обійматиме також праці із етнографії, виділено насправді ці останні у окремий реферат (пор. поз. 6), так, що наголовок не відповідає змістові.

6) Щоб схарактеризувати величезну працю, вложену в огляди, вкажемо, що реферати, названі під ч. 5 і 6, характеризували — іноді дуже

7*) Антропольоґічні й археольоґічні часописи за р. 1903. З НТШ т. 63 (Наукова Хроніка, ст. 1-20). Львів 1905.
Подібні огляди з'являлися під цим самим наголовком і в наступні роки, а саме:
за р. 1904 — З НТШ т. 69 (ст. 172-183) і т. 70 (ст. 177-190). Львів 1906.[7]
за р. 1905 — З НТШ т. 77 (ст. 183-202). Львів 1907.
за р. 1906 — З НТШ т. 82 (ст. 189-205) і т. 83 (ст. 185-198). Львів 1908.

8*) Етноґрафія в часописях за р. 1903. З НТШ т. 64 (Наукова Хроніка, ст. 1-15) і т. 65 (НХр. ст. 1-17). Львів 1905.
Подібно й у наступні роки:
за р. 1904 — З НТШ т. 71 (ст. 166-194) і т. 72 (148-184). Львів 1906. [8]
за р. 1905 — З НТШ т. 78 (ст. 179-202) і т. 79 (ст. 165-210). Львів 1907.
за р. 1906 — З НТШ т. 85 (ст. 159-190); Львів 1908. і т. 87 (ст. 102-165). Львів 1909.

9*) Лист Ол. Гатцука до Мікльошіча. З НТШ т. 66 (Miscellanea, ст. 1-4). Львів 1905.

10*) Угорський король Матвій Корвін в славянській устній словесности, розбір мотивів, звязаних з його іменем. З НТШ т. 67 (ст. 1-55), т. 68 (ст. 55-82), т. 69 (ст. 31-69), т. 70 (ст. 86-113). Львів 1905 і 1906. [9]

11) Хлопець, перебраний у жіночу одіж, зводить дівчину. Науковий Збірник на пошану М. Грушевському. Львів 1906.

12) Дитина в звичаях і віруваннях українського народа. Матеріяли до української етнольоґії й археольоґії, т. 8 і 9. Львів 1906-1907. (Це матеріяли о. М. Г(рушевського), опрацьовані й видані З. Кузелею. Кузеля дав вступ, пояснення, паралелі, як теж склав бібліографічний показник. Кузелі належать також три перші розділи — про вагітність, порід і обряди та звичаї по уродженні дитини). [10]

докладно — бл. 230 журналів та книжок, відзначаючи зокрема, чим вони корисні для українського дослідника. Подібно в оглядах журналів з 1903 року (антропологічних, археологічних та етнографічних) характеризовано бл. 85 позицій, за 1904 рік — бл. 200. Останній огляд етнографічних журналів за 1906 рік реферував на 96 сторінках зміст 275 журналів.

7) Поодинокі відділи З НТШ («Наукова Хроніка», Бібліографія, «Miscellanea» тощо), мали до 1905 року окрему паґінацію, тому в посиланнях треба було відзначувати, поруч із сторінкою, відділ. 1906 року наступає зміна і кожен том Записок має свою окрему, але одноцілу, паґінацію, тому з цього року при посиланнях відділу не відзначуємо.

8) Титул дещо змінений, а саме: «Етнографія в **західноевропейських** часописях за рік 1904 з деякими доповненнями за рік 1903».

9) Це перша поважна синтетична студія Кузелі, високо оцінена фаховими колами (пор. думку Ф. Колесси й Є. Ю. Пеленського у статтях, вміщених у цьому Збірнику).

10) Позиції під 12) і 15) знайшли дуже добру оцінку в праці проф. д-ра А. Фішера: Rusini. Львів - Варшава - Краків, 1928.

13*) Причинки до народніх вірувань з початком XIX ст. (Упирі й розношенє зарази). З НТШ т. 80 (ст. 109-124). Львів 1907.

14*) Вірування гуцулів про бурі з останніх днів червня 1885 року. З НТШ т. 86 (ст. 146-149). Львів 1908.

15) Бойківське весілля в Лавочнім, Стрийського повіту. Матеріяли до етнольоґії й археольоґії, т. 10 (ст. 121-150). Львів 1908. [10)]

16*) Наші сільські оповідачі. «Січ» — Ювілейний Альманах (ст. 237-241). Львів 1908. [11)]

17*) Історія віденської «Січи». «Січ» (ст. 465-485). Львів 1908.

18*) Дещо з житя української молодіжи в Одессі. «Січ» (ст. 531-532). Львів 1908.

19) Про потребу й техніку збирання етнографічних матеріялів. «Діло» ч. 155 за 1909 р. Передрук «Українська Хата» ч. 5 (ст. 260-266).

20) В справі збирання етноґрафічних матеріялів. «Буковина» ч. 152. Окрема відбитка. Чернівці 1909.

21) Фолкльор (переклад твору Дж. Ґама). Підручник для збирачів народних вірувань та звичаїв з переднім словом З. Кузелі. Коломия 1909.

22**) Про студії над дітьми. Львів 1909.

23**) Про народні й вандрівні бібліотеки. «Письмо з Просвіти». Львів 1909.

24**) Як закладати й провадити народні бібліотеки по селах. Календар Просвіти на 1910 р. і окремою відбиткою. Львів 1910.

25**) Ціль і значіння студентських бібліотек. Львів 1910.

26) Bucovinica. «Каменярі» ч. 23 і 24. 1910.

27) Словар чужих слів. (12000 слів чужого походження в українській мові) Зібрали др. З. Кузеля й М. Чайковський. Зредаґував др. З. Кузеля. Чернівці 1910, ст. VIII + 368. [12)]

28*) Причинки до студій над нашою еміґрацією. З НТШ т. 101 (ст. 144-158), т. 105 (ст. 175-204) і т. 107 (ст. 129-163). Львів 1911 і 1912.

29**) Про діловодство в народніх бібліотеках. «Народний голос». Чернівці 1912.

30**) Про читальні й народні бібліотеки в черновецькій окрузі. «Буковина». 1910-1912 (?)

31) Українські похоронні звичаї й обряди в етноґрафічній літе-

11) Позиції 16-18 вміщені у збірнику «Січ» — «Альманах-у в пам'ять 40-их роковин основання Товариства «Січ» у Відні, зредаґованім З. Кузелею (спільно з М. Чайківським). Це перша поважніша редакційна праця Кузелі. Вона справді замітна, як це вже видно з кількости сторінок друку (XII + 542), як і кількости авторів (бл. 75-ти із 87 статтями, літературними творами й науковими причинками). Зокрема цінний «Історичний огляд життя в студентських українських організаціях», вміщений на стор. 386-533 Альманаху й виданий окремою відбиткою. Редактором огляду був З. Кузеля. Альманах і відбитка з'явилися 1908 року.

12) «Словар» рецензований В. Гнатюком у З НТШ т. 98, ст. 201.

ратурі. Етнографічний Збірник т. 31-32 (стор. 133-202). Львів 1912. З цінною бібліографією.

32*) Ярмарки на дівчата. З НТШ т. 117-118 (ст. 321-332). Збірник присвячений І. Франкові у сорокліття його письменницької праці. Львів 1913. (Випуск З НТШ за 1913, з'явився 1914)

33*) Посижінє і забави при мерци в українськім похороннім обряді. З НТШ т. 121 (ст. 173-224). Львів 1914. і т. 122 (ст. 103-160). Львів 1915.

34*) Статті у періодику «Вістник Союза Визволення України». Відень.

Галицькі еміґранти в Росії	в чч. 29-52 за 1915 р.
Український відділ на віденській виставі «Опіка над виселенцями»	в чч. 63-64 за 1916 р.
Голоси західно-европейських письменників про Шевченка та його творчість 13)	в чч 81-82 і 91-92 за 1916 р.

35*) З культурного життя України. Бібліотека полонених Українців табору Зальцведель ч. 5. Ст. 85. Зальцведель 1918. 14)

36**) Рік 1918 на Україні. Бібліотека полонених Українців табору Зальцведель. Зальцведель 1918.

37*) Памяти Хведора Вовка. Власним накладом. Ст. 19. Зальцведель 1918.

38) Словник чужих слів. 12000 слів чужого походження. Українська Накладня. Львів-Київ 1919.

39) В 60-ті роковини смерти Тараса Шевченка. Бібліотека «Українського Слова» ч. 2. Ст. 32. Берлін 1921. 15)

40) В пяті роковини смерти Івана Франка. Бібліотека «Українського Слова», ч. 5. Ст. 32. Берлін 1921. 15)

41) Спис важнішої літератури про кобзарські думи й кобзарів. У книжці: В. Ємець: Кобза та кобзарі. Бібліографічний показник З. Кузелі, що обіймає 168 заголовків, вміщений на стор. 100-111. Бібліотека «Українського Слова» ч. 34. Берлін 1923.

42*) Катальоґ «Українського Слова». Берлін 1923. 16)

43*) Низка статтей, оглядів і заміток у тижневику «Літопис», видання «Українського Слова». Берлін 1924. 17)

Ретра ст. 11

13) Ця стаття підписана З. К-я. В цьому ж самому річнику «Вісника СВУ» (1916) є ще дві менші замітки, підписані ініціялами З. К., а саме: Із зайнятих українських земель. Ч. 67-68. і Вищість української культури. Ч. 77-78.

14) Доволі цінний довідник, який на підставі сучасного пресового матеріялу дає інформації про розвиток культурного життя у відродженій Україні. Довідник складається з наступних розділів: Передмова; І. Українська преса (інформації про 101 пресовий орган!); II. Українські видавництва (цінні бібліографічні вістки про бл 400 книжок, упорядкованих за видавництвами, яких автор нарахував до 100!); III. Українські друкарні й книгарні; IV. Українські «Просвіти» й бібліотеки.

15) Тільки редакція З. Кузелі.

16) Видання важливе з бібліографічного погляду. Містить точні дані про бл. 40 книжок.

17) ЛІТОПИС політики, письменства і мистецтва; тижневий огляд під

Невідомі твори М. Лисенка 26
Ватрослав Яґіч (посмертна згадка) 37
Бібліотека Хв. К. Вовка 43
Зруйнованння могили М. Лисенка 43
Цензурні справи на Україні 45
Доля української науки 58
Курси українознавства в Берліні 60
Українські таборові часописи в Німеччині 73
Ганаки 73
Словники української мови й термінолоґії 75
Берлінська хроніка 75 і 206
Фелікс Люшан 107
Розкопки в старому Біблос 121
Вечір української літератури 122
Вечір української культури 122
Славянська етноґрафія 122
М. Гоголь по німецьки 139
Чеська Національна Бібліотека 140
Шлезьке етноґрафічне товариство 140
Арношт Мука 171
Нові болгарські журнали 172
Славянський Інститут у Липську 188
З південно-славянської статистики 188
Українська антологія по московськи 223
Українці в Болгарії 223
Нові твори Ів. Манжури 236
Ілюстровані переклади Гоголя 263
Українська книжкова та ґрафічна вистава у Празі 300
Шевченкіяна 304
Нова праця про «Слово о полку Ігоревім» 332

44*) Богдан Лепкий. Біографічний нарис. «Золота Липа». [18] Накладом в-ва «Українське Слово». Ст. 9-89. Берлін 1924.

45*) Бібліоґрафія писань Богдана Лепкого. [19] «Золота Липа». Ст. 231-253. Берлін 1924.

46*) Причинки до етноґрафічної діяльности Опанаса Васильови-

редакцією С. Томашівського. Виходив накладом в-ва «Українське Слово» в Берліні від 22. XII. 1923. Числа не мають окремої паґінації, яка є послідовна для цілого річника. З. Кузеля тісно співпрацював у виданні, виконуючи м. ін. функції технічного редактора. Зумисне подаємо титули його статтей, не тільки для повноти бібліографічного огляду, але тому що вони вказують на ширину зацікавлень автора, при чому все таки Кузеля обмежується темами, пов'язаними з наукою й культурою, приносячи часто цінний матеріял з погляду історії. Крім названих статтей у «Літописі» вмістив Кузеля ще 31 коротшу чи менше характеристичну замітку (і вони, здебільша, позначені тільки ініціялами).

18) «Золота Липа» — це ювілейний Альманах, виданий з нагоди 25-ліття літературної творчости Б. Лепкого (1897-1922). Він дбайливо зредаґований З. Кузелею, який — поруч із біографічним нарисом і бібліографією писань — вмістив ще 11 творів визначних сучасних письменників, присвячених Ювілятові (сторінки 91 - 132; О. Бабій, М. Голубець, А. Чайківський, О. Луцький, К. Трильовський, Р. Купчинський, К. Гриневичева, М. Рудницький, О. Дучимінська, В. Пачовський, В. Бирчак). На стор. 133-227 є 30 — віршових та прозових — творів Лепкого. Альманах цінний також репродукціями знімок, які сьогодні мають, як унікати, історичну вартість.

19) Бібліографічний показник подає 292 позиції.

ча Марковича. Записки Українського Наукового Інституту т. I. (ст. 168-179). Берлін-Липськ 1927.

47*) Статті в УЗЕ («Українська Загальна Енциклопедія»). Львів-Станиславів-Коломия.

Матеріяльна культура	Том III. стовпець 423-429
Сучасний одяг	430-436
Духова культура [20]	521-529

48*) Статті в циклостильнім місячнику «Вісти з Українського Наукового Інституту» в Берліні. [21]

Український народній одяг	ч. 9 з 1934 р.
Українське ремесло в його історичнім розвитку	ч. 11 з 1934 р.
Брати Ґріми	ч. 15 з 1935 р.
Михайло Грушевський та його діяльність на Західній Україні	ч. 15 з 1935 р.
Проф. Станислав Дністрянський як громадянин	ч. 18 з 1935 р.
Німець Швайпольт Фіоль як основоположник українського друкарства	ч. 20 з 1935 р.
В справі нашого правопису	ч. 22 з 1936 р
Початки українознавства	ч. 34 з 1937 р.
Лист до Видавництв, Редакцій та Авторів	ч. 35 з 1937 р.

49*) Українсько-німецький словник. З доруки Українського Наукового Інституту в Берліні склали Зенон Кузеля й Ярослав Рудницький при співпраці Карла Г. Маєра. Накладня: Отто Гарассовіц. Ляйпціґ 1943. [22]

50*) Статті у тижневику «Час». [23]

Великдень — свято весни	ч. 29 з 1946 р.
В 68-річчя «Просвіти»	ч. 66-67, 69 і 70 з 1947 р.
Освіта Шевченка	ч. 75 з 1947 р.
Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва [24]	ч. 88, 91, 97, 100, 101, 106 і 110 з 1947 р.
Рік праці КоДУСу [25]	ч. 118-119 з 1948 р.
Проф. д-р Є. Храпливий (посмертна згадка)	ч. 190 з 1949 р.

20) Крім названих трьох підписаних статтей, вміщених в гаслі «Україна», Кузеля підготовив гасла, що стосуються етнології, а також українського життя в Німеччині.

21) Вісти з Українського Наукового Інституту в Берліні (ВУНІ) виходили щомісячно, циклостильним засобом, на прибл. 10 стор., за редакцією З. Кузелі. Перше число з'явилося в травні 1933 року. ВУНІ з'являлися до 1938 року. (Останнє мною бачене число: 39-те за 31. V. 1938). Всіх чисел було, мабуть, 45. Звичайно, З. Кузелі належить багато непідписаних статтей та заміток, але їх авторства сьогодні встановити не можна. Тут подаємо тільки статті, підписані автором, або резюме його доповідей.

22) Як про це кажеться на іншому місці (в статтях І. Мірчука й Я. Рудницького), Кузеля опрацював матеріял П - Я, вміщений на сторінках 532-1194; крім цього, він зладив бібліографічний показник («Джерела»), який подає на сторінках XII-XIX 264 позицій. Цілий словник нараховує бл. 98000 слів.

23) Тижневик «Час» виходив від січня 1946 р. до 3 липня 1949 року у місті Фюрт у Баварії. Згромадивши низку співробітників, став одним з найповажніших українських органів на еміґрації. З. Кузеля був занятий в ньому як мовний редактор. Відповідно до загального тону тижневика, Кузеля мав змогу містити в ньому ґрунтовніші статті.

24) Стаття, яка не втратила й насьогодні своєї наукової цінности; передруковуємо її у Збірнику.

25) Стаття не підписана; авторство встановлене на підставі записок автора.

51*) Організація науково-інформаційної праці закордоном. Науковий Збірник Українського Вільного Університету, т. V. Ст. 59-65. Мюнхен 1948.

52*) Українознавство в Німеччині 1939-45. Сьогочасне й Минуле, т. I. Ст. 49-56. Мюнхен - Нью Йорк 1948. [26]

53*) 50-ліття бережанської «Молодої України». «Америка», ч. 97 з 7. грудня 1948 р. Стаття з'явилася також у тижневику «Час» ч. 164 з 1948 р., а опісля (по смерти автора) була передрукована у збірці: «Молода Україна»; Альманах з нагоди ювилею гімназіяльних гуртків в Бережанах. Ст. 40-43. Бережани - Мюнхен - Нью Йорк 1954.

54*) В далеку дорогу. Сьогочасне й Минуле, т. 1-2. Ст. 3-7. Мюнхен - Нью Йорк 1949.

55*) Нові книжки в чужих мовах про Україну й сумежні країни й народи. Сьогочасне й Минуле т. 1-2. Ст. 145-149. Мюнхен - Нью Йорк 1949. [27]

56*) Східно-азійська українська колонія. Ювілейний Календар - Альманах Українського Народного Союзу на 1949 рік. Ст. 151-155.

57*) Низка статтей в ЕУ/I. (Енциклопедія Українознавства. Том Перший. Мюнхен - Нью Йорк 1949) [28]

Дотеперішні українські енциклопедії	ст. 9-11
Назва території й народу (вступ)	12
Історія української етнографії [29]	187-194
Племінний розподіл і етнографічні групи	194-199
Господарство	202-210
Ремесло	210-214
Народне будівництво	214-219
Одяг і взуття [30]	219-227
Народні звичаї й обряди	228-244
Лексикологія (історичний огляд)	324-326
Історія української бібліографії [31]	966-969
Книгарство й кольпортаж [32]	1004-1005

58*) Колядки й щедрівки. Українське Слово. Париж 1952. Різдвяне число. [33]

59*) Різдвяні звичаї і обряди. Українець-Час. Париж 1952. Різдвяне число. [33]

---

26) Цей том вийшов за редакторством З. Кузелі.

27) Бібліографічний показник, не закінчений з причини припинення видавання журналу. Доведений до літери О (включно).

28) Том перший — це синтетична частина ЕУ, яка вийшла за головною редакцією В. Кубійовича й З. Кузелі. Під датою появи — треба розуміти рік, коли ЕУ почала з'являтися, бо насправді друк тривав протягом 1949-1952 рр. Крім загального редакторства Кузелі належало ще редаґування окремих відділів, а саме: 1. Загальна частина. 2. Видавництва й преса 3. Бібліотеки, архіви й музеї.

29) Стаття писана спільно із П. Одарченком.

30) Спільно із Л. Бурачинською.

31) Спільно з Є. Ю. Пеленським.

32 Спільно з Ю. Сірим.

33) Позиція 58 і 59 спеціяльно цікаві, як останні друковані (і, мабуть, останні писані) речі З. Кузелі.

60**) Über die Korbhölzer. Archiv für slavische Philologie. Berlin 1906.

61**) Bibliographie der Bibliographien der ukrainischen und slavischen Literatur. Zeitschrift für österreichische Bibliographie. Wien 1907-09. [34]

62) Originalbeiträge zur ukrainischen Volksmedizin. Vergleichende Volksmedizin von Kronfeld und Hovorka. Stuttgart 1908.

63) Die Ausländer über die Ukrainer. Ukrainische Rundschau. Wien 1909. Nr. I, S. 27-34; Nr. 3, S. 124-128; Nr. 4, S. 166-170; Nr. 8/9, S. 333-336.

64) Die Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. Berlin 1911. Nr. I, S. 314-317.

65) Das ruthenische Nationaltheater. Czernowitzer Zeitung. 1912. Nr. 101.

66**) Beiträge in der «Zeitschrift des Vereins für Volkskunde».

Jahrgang 1925/26. Berlin.

Buchbesprächung: V. Jemec: «Kobza ta kobzari». S. 131

Buchbesprächung: S. Rudnyćkyj: «Ohlad nacionalnoji terytoriji Ukrajiny». S. 140

I. P. Novyćkyj (Nekrolog) S. 196

Die ethnographische Gesellschaft in Kiew S. 197

Jahrgang 1926/27.

V. Hnatjuk (Nachruf)

67*) Volodymyr Hnatjuk. Ein Nachruf. Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts, Heft I, [35] S. 70-73. Berlin 1927.

68**) Schewtschenko - Gesellschaft der Wissenschaften. Der Nahe Osten. Berlin 1927.

69**) Die Ukraine unter Fremdherrschaft. Berlin 1928.

Die Selbständigkeitsbesträbungen in der Sowjetukraine S. 9-26

Die Ukrainer in Rumänien S. 42-48

70) Die ukrainische Emigration in Amerika und ihre Bedeutung für das Mutterland. Der Nahe Osten. II. Berlin 1929. Heft 10 und 11.

71**) Ukraine und die kirchliche Union. Herausgegeben von Dr. Z. Kuziela. Berlin 1930.

Der Einfluss der Kirche auf das ukrainische Volksleben S. 77-93

Bibliographie der wichtigsten Literatur über die Union der östlichen Kirche mit Rom (mit besonderer Berücksichtigung der Ukraine) S. 119-133

72) Die Ukrainische Volkskunde. Das geistige Leben der Ukraine in der Vergangenheit und Gegenwart, in der Serie «Deutschtum und Ausland», herausgeg. von Prälat Georg Schreiber. S. 164-182. Münster 1930.

73*) Статті і причинки в Ukrainische Kulturberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts. Berlin 1933-1939. [36]

---

34) Наголовок праці спеціяльно непевний, як теж і дата. Згадки, робленої на підставі записок Покійного, не хочемо пропустити, бо це рання бібліографічна праця, до цього ж вміщена у чужинному органі.

35) Книжка редаґована Кузелею.

36) Це німецьке видання «Вістей Українського Наукового Інституту». Виходило початково як місячник, на циклостилі, згодом друком, але рідше. Від 1933 до 1939 року вийшло 44 чисел за редакцією Кузелі. На жаль, не було змоги мати всіх чисел, тому дані — неповні. Крім статтей, Кузеля містив також рецензії, так, наприклад, в числах 25-35 (1936-37) з'явилися

Hruschewskyjs Werke in den westeuropäischen Sprachen Nr. 15-16/1935
Die Ukraine. I. Raum und Volk Nr. 17/1935
Die Ukraine. II. Anzahl der Ukrainer Nr. 18/1935
Die natürliche Bewegung der Bevölkerung der Ukraine in der Zeit von 1897-1932 Nr. 21/1935
Anfänge der ukrainischen Buchdruckerkunst Nr. 23/1936
Schewtschenko im Lichte der europäischen Kritik Nr. 25/1936
Der bolschewistische Vernichtungskampf gegen die Ukrainische Nationalkultur Nr. 27-28/1936
Mykola Lysenko (1842-1912) Nr. 35/1937

74*) M. Hruschewskyj und seine Tätigkeit in den westukrainischen Ländern. Beiträge zur Ukrainekunde herausgegeben vom Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut. III. Heft, S. 29-37. Berlin 1935.

75**) Der Deutsche Schwa'pold Fiol als Begründer der ukrainischen Buchdruckerkunst (1491). Gutenberg-Jahrbuch. Mainz 1936.

76*) Schewtschenko und sein national-politisches Vermächtnis. Beiträge zur Ukrainekunde herausgegeben vom Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut. VI. Heft. S. 31-42. Berlin 1937.

77) Handbuch der Weltpresse. Eine Darstellung des Zeitungswesens aller Länder... Unter Leitung von Prof. Dr. K. Römer. 3 Aufl. Frankfurt a. M. 1937. Матеріял про українську пресу зладив З. Кузеля, він поданий на ст. 322, 327, 333, 373-375.

78**) Das ukrainische Genossenschaftswesen. Deutsche Berufszeitung. Berlin 1938.

79**) Veränderungen in der Zusammensetzung der ukrainischen Bevölkerung in den letzten Jahren vor dem Kriege. Kongressbuch des demographischen Kongresses zu Berlin. 1938. 37)

80*) Die Westukraine. Ukrainische Kulturberichte des UWI. Nr. 39-44. Berlin 1939. 38)

його рецензії на такі твори: Дві появи д-ра Вольфа про українське народне ремесло, вміщені у німецькій фаховій пресі (ч. 26); Кубійович: Зміни в стані населення на українських землях в СССР за останні роки, Прага 1936 (ч. 29); Слово — журнал української філології; Львів 1936/37 (ч. 31); Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, річник I, Берлін 1936 (ч. 32); Звідомлення РСУК, Львів 1937 (ч. 32); новелі Ст. Вінценца: Na wysokiej połoninie, Варшава, 1936 (ч. 30 і 32); A. Wrede: Deutsche Volkskunde auf germanischer Grundlage, Берлін 1936 (ч. 32); Я. Рудницький: Українська мова та її говори, Львів 1937 (ч. 33-34); Я. Неврлі: Граматика й правопис української мови, Ужгород 1937 (ч. 33-34); спеціяльні випуски «Ukrainische Kulturberichte» (ч. 33-34); VI зошит «Beiträge zur Ukrainekunde» про Т. Шевченка (ч. 33-34); Угрин - Безгрішний і А. Лотоцький: Коротка граматика української мови (ч. 33-34). Разом 12 рецензій. Щоб усвідомити вклад праці Кузелі у редакцію, треба додати, що в той самий час (в чч. 25-35, 1936-37) з'явилися ще його огляди преси разом 7, як і 28 коротших вісток про різні події з українського культурного життя.

37) Назва конґресового видання не цілком певна. Дата також тільки наближена (може бути також рік 1939).

38) Редакція З. Кузелі. Це видання вилучено, як осібну позицію, бо це насправді окрема книжка. В цій збірній праці, яка має 52 ст. (ін кварто), Кузеля вмістив три причинки, титули яких наводимо; а крім цього, 7 рецензій на книжки, що стосуються тематики.

Charakteristik der nationalen Bevölkerungsverhältnisse in der Westukraine. S. 1-5
Die Lage des Ukrainertums in Rumänien. S. 31-33
Die Karpathen-Ukraine. S. 39-40

81*) Beiträge in dem Sammelwerk: Handbuch der Ukraine. Im Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin herausgegeben von Prof. Dr. J. Mirtschuk. Otto Harrassowitz. Leipzig 1941.
Das ukrainische Volk S. 31-56
Die nationalen Minderheiten in der Ukraine S. 84-98
Die Presse S. 158-163
Die Auswanderung, ihre Ursachen und Wirkungen S. 164-177

82*) Ukraine and its people: edited by I. Mirchuk Ph. D. Ukrainian Free University Press. Munich 1949. 39) 40)
The Ukrainian People p. 29-31
The Social Structure of the Ukrainian Community p. 61-66
The Different Areas of Ukraine, their Nationality and Political Position p. 67-71
National Minorities in Ukraine p. 94-101
Ukrainian Press p. 102-106
p. 107-114

---

39) Цей Збірник є, власне кажучи, переробкою попереднього німецькомовного «Гандбуху», а отже й статті З. Кузелі — це переробка його попередніх статтей з 1941 року.

40) Наприкінці доцільно подати наступну підсумовуючу заувагу, яка може спричинитися до зрозуміння життьового твору З. Кузелі:

В цій бібліографії в окремих позиціях, яких є 82, відзначено тільки важливіші праці, при чому в деяких позиціях лучено відомості про кілька статтей, якщо вони не мали спеціяльного значення і з'явилися у одному збірнику (зокрема енциклопедичного характеру) чи в одному періодику. Короткі замітки чи рецензії (здебільша сиґновані тільки ініціялами) відзначено сумарично у посиланнях. Якщо б однак додати всі названі праці та всі посилання разом, то ця бібліографія називає чи подає згадку про 441 праць, статтей чи самостійних заміток З. Кузелі.

II

ПРАЦІ ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ

А. ЕТНОГРАФІЯ

Зенон Кузеля

ІВАН ФРАНКО ЯК ЕТНОГРАФ *

Іван Франко вважається слушно найбільшим поетом Західньої України й визначним науковцем великої міри й широких інтересів. Немає майже ніякої наукової ділянки, в якій Франко не працював би та не залишив поважних слідів своєї творчости. Знаємо його як всестороннього знавця нашої старої й книжної літератури, як плідного й спостережливого дослідника старих джерел, як видавця пам'ятників нашого давнього письменства, як історика літератури й небуденного критика, як неоціненного знавця чужих літератур від найдавніших часів по сьогодні, як історика культури в найширшому цього слова значенні і вкінці як заслуженого наукового редактора.

Досить переглянути обидва списки його писань і бібліографію його праць, розвідок, матеріялів, рефератів і рецензій у самих «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка», щоб з подивом ствердити широкий діяпазон його наукових заінтересувань, що свідчать про його велику освіту, глибоке знання, легкість схоплювати суть обговорюваних тем і не меншу майстерність передавати їх в ясному представленні українському читачеві.

Ця всесторонність мала своє джерело в незвичайній живості та вразливості франкового духа, що ніколи не спочивав, ніколи не заспокоювався досягненим, а завжди активно поривався вперед, захоплюючи у своєму творчому поході все нові гадки, теми та ідеї. А поза тим Франко, як це він сам заявив на своєму ювілеї 25-літньої літературної й наукової праці, наче

* Матеріял з недрукованої спадщини; була це доповідь Покійного, читана на святочних сходинах на честь І. Франка, улаштованих НТШ у Мюнхені, 13. VI. 1947 року. Поруч З. Кузелі як доповідачі виступали: Л. Білецький («Мойсей Франка на фоні тогочасної доби»), Я. Рудницький («Поетичний наголос у Франка») і М. Стахів («Франко як суспільний діяч»).

муляр заповнював цеглинами свого знання й своєї продуктивної праці усі прогалини нашого тодішнього культурного життя, що виявляло ще стільки недоліків, і тому з обов'язкової конечности віддати себе на послуги своєму народові мусів займатися й ділянками, що, може, лежали й далі сфери його ближчих інтересів.

Та все, що мало безпосередній зв'язок з українським народом, особливо ж з народною масою, з якої він сам вийшов і для якої працював ціле своє життя, цікавило його цілою душею і весь час від самих початків його творчої праці притягало його увагу й виявлялося в цілій низці цінних творів і видань.

Франкова праця в ділянці етнографії, про яку менш усього належно згадується, бо її затемнюють своєю великою вагою його досягнення на полі історії нашого письменства, була справді тільки потребою його чулої душі; її не покидав він до кінця свого життя й став тут мулярем і будівничим не з обов'язку праці для власного народу, а з власної волі, заспокоюючи свої задушевні інтереси.

Це сердешне ставлення до розслідів народного життя й народної культури слідне в усіх його наукових працях, не менше, ніж і в його поезіях і новелях, що дають нам велике багатство в змалюванні нашого народного побуту. Ця сторінка Франкової праці жде ще свого дослідника і дасть нашій етнографії не один незвичайно цінний причинок до пізнання нашої народної маси. Франко етнограф з замилування, тому його етнографічні інтереси незвичайно широкі й охоплюють усі прояви духової й матеріяльної культури.

Це видно найкраще із змісту журналу «Життя й слово», що поважне місце відводив фолкльорові, та з його живої діяльности в Науковім Товаристві ім. Шевченка в секціях і комісіях та в фахових виданнях особливо «Записках», «Етнографічному Збірнику» й «Матеріялах до української етнології», поминаючи ряд статтей, рефератів і рецензій в різних журналах і часописах, як «Зоря», «Літературно-Науковий Вісник» тощо.

Франко перш усього фолкльорист і прекрасний знавець української народної літератури, з якою запізнавався й запізнався в терені, бо народне життя любив студіювати й для цього залюбки перебував на селі в різних частинах нашої території. Місяцями пересиджував він у Нагуєвичах Дрогобицького повіту, в Дидьові та Мшанці на Бойківщині в гостинних домах українських етнографів о. Івана Кузева й о. Михайла Зубрицького, на Поділлі в Лосячі й Циганах Заліщицького повіту в отця Глібовицького, в Жукові Бережанського повіту в отця Сильвестра Лепкого, та на Великій Україні, куди виїздив у 80-их роках минулого століття, щоб зазнайомитися з тамошнім життям і побутом.

Попри улюблене рибальство, Франко знаходив завжди до-

волі часу, щоб піти «між людей» на село, поговорити з ними та пошниряти по їхніх домівках та обійстю за предметами матеріяльної культури. Маючи бистре око і великий обсерваційний змисл, Франко підхоплював багато рис нашого селянського побуту, яких інші й не завважували, і зберігав їх в своїй добрій пам'яті, бо багато записів не любив робити.

Для українських пісень, мелодій, байок, казок, загадок, леґенд, анекдотів і приповідок Франко мав феноменальну пам'ять, і коли було треба, цитував з пам'яті довші тексти.

Це мав я нагоду сам частіше бачити під час одної з наукових експедицій в Підкарпаття під проводом Хведора Кіндратовича Вовка, в якій я разом з Франком брав теж участь як член і секретар. Франко значну частину часу — експедиція тривала кругло два місяці — проводив стоячи при столику, але радо відривався від праці для так званих «ходів» і «розшуків», а крім того не раз переривав писання і втручався в наші розмови, присвячені різним питанням, що виринали при льокальних розслідах. помірах та фотографуванні. Його завваги й інтерполяції були завжди дуже цікаві і звичайно схоплювали найхарактерніші моменти.

В час своїх поїздок Франко звертав увагу й на такі сторінки народного життя, які щойно зачинали інтересувати пляново наших етнографів, і задля цього обстоював завжди гадку, що всі етнографічні студії повинні робитися за відповідною підготовкою та всесторонньо з усіми подробицями. Попри строго фолкльорну чи етнографічну працю, Франко систематично розглядав старі записи й книжки, шукав старих рукописів і збірників, робив виписки із метрик, дуже цікавився іменами й прізвищами, як справжній предтеча студій на цьому полі, розпитував про народні вислови та термінологію, взагалі старався зазнайомитися із місцевою ономастикою у зв'язку з переказами та леґендами, стежив за історією селянських родів та всюди присвячував пильну увагу сімейному й громадському життю села та його економічним обставинам. Велика шкода, що тільки невелика частина того, чим Франко цікавився і що так добре опановував, могла бути використана в його власних працях і причинках та в фахових виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка.

При цій нагоді слід згадати, що Франко як запальний рибалка підготовив номенклятуру риб і передав її до користування музеєві Наукового Товариства ім. Шевченка, в якому переховується теж чимало предметів, придбаних або подарованих Франком.

Дуже часто приймають, що Франко був немузикальний, одначе це неправда. Франко мав добрий слух і добру музичну пам'ять і з усіма нюансами вмів передавати пісні знавцям нашої музики. Знаємо між іншим, що він переспівав Миколі Лисенко-

ві в 1885 році під час свого перебування в Києві цілу низку галицько-українських народних пісень, що були тоді захопили нашого славного музиколога й композитора. Особисто знаю теж, що Франко залюбки співав до фортепіяна пані Дарії Глібовицькій, що з його голосу творила фортепіянові композиції на народні теми. Сам Франко у «Зорі», у «Житті й Слові» та в пресі кілька разів звертав увагу на записування пісень з голосом, чого наші тодішні етнографи рідко дотримувалися, обмежуючися записами самих текстів, та підкреслював велике значення нашої народної пісенности. Не поминав він при цьому народних церковних пісень і зокрема дуже цікавився нашими колядами й щедрівками та збірниками старих церковних пісень.

Про його спеціяльне заінтересування народними піснями свідчить низка критичних праць над текстами наших народних пісень, які він всюди по змозі зрівнював із старими рукописними записами у всіляких співанниках і збірниках, щодо яких був одним з найкращих знавців і збирачів, щоб яко мога далі сягнути в минуле, реконструювати первісні форми пісень і зв'язати їх з епохою, в яку вони постали. І коли Володимир Антонович і Михайло Драгоманов в 70-их роках минулого століття займалися тільки історичними піснями, послуговуючись попри історичні пояснення лише текстуальною сторінкою пісень із зазначенням важніших варіянтів, то Франко поширив свої студії на баляди й побутові пісні й використав для цього багатий український і чужий дослідний матеріял. Його об'ємиста праця «Студії над українськими народними піснями» (Львів, 1913), хоч не рівна щодо вартости в останніх частинах твору, єдина у нас цього роду робота, в якій поєднані всі методи обробки: філологічна; текстуальна з реконструкцією первісних форм; історично-генетична, з розслідом розвитку й варіянтів і виказуванням історичних і льокально-побутових впливів; порівняльно-сюжетова, з використанням й глибоким знанням пограничної сусідської й західньо-европейської народної творчости.

При цьому Франко ніколи не попадав в односторонність використовування так зв. паралель, що так сильно захопили наших етнографів кінця XIX століття під впливом зразкових праць Ю. Ліпперта, Коскина, Ї. Полівки, Деми і інших. В одному з листів до мене з приводу розгляду балядової теми «Хлопець перебирається за дівчину», Франко досить різко висловився про надуживання паралель і радив користуватися ними тільки там, де вони мають безпосередній зв'язок із обговорюваною темою.

Самими ж так званими мандрівними темами Франко постійно цікавився, використовуючи це у своїх студіях над казками, леґендами, народними романами, апокрифами і т. д. У зв'язку з тим досить згадати його непроминаючої вартости працю про Варлаама і Йоасафа. Ці мандрівні теми в байках, казках і ле-

ґендах цікавили його настільки, що він деякі із тих творів переклав на українську мову, а чимало іншого подібного матеріялу використав у своїх відомих творах віршем і прозою, як «Лис Микита», «Абукасимові капці», «Коли ще звірі говорили» і т. д.

Франко надавав великої ваги використовуванню нашої старинної книжної літератури для того, щоб знайти там сліди нашої давньої народної творчости і зрозуміти характер епох, в яких поставали деякі роди нашої народної літератури. Це він сам робив залюбки, і сліди цих заінтересувань зустрічаємо в багатьох його поетичних творах, напр., у збірці «Мій ізмарагд».

Велике знання чужої народної словесности та культури давніх часів допомогло Франкові дати світовій науці неперевищену досі працю про приповідки й пословиці, в якій в 6 томах зібрано, зіставлено і пояснено весь запас наших приповідок, з зазначенням посвоячених тем у інших народів. Такої праці не мають і великі культурні народи, і вона довгі ще роки буде виконувати своє велике наукове завдання.

Одначе, як уже бачимо з цього викладу, інтереси Франка виходили далі поза фолкльор та охоплювали різні ділянки етнології. Франко знав добре народні звичаї й обряди й розсліджував з великою ґрунтовністю вірування та світогляд українських народних мас.

Матеріяльна культура нашого народу, зокрема ж наша сільська й селянська культура цікавила його дуже інтенсивно. Франко досліджував між іншим наше народне будівництво, типологію наших селянських хат і проявляв інтерес до народної ноші, народного мистецтва та до народного приладдя. На ці теми Франко не писав багато, одначе досить перечитати його зразкову працю про «Експедицію на Бойківщину» (Ekspedition ins Bojkenland), оголошену у віденському журналі «Zeitschrift für Österreichische Volkskunde», щоб належно оцінити Івана Франка як визначного модерного етнолога.

Щоб закінчити огляд етнографічної діяльности нашого великого Покійника, згадаю ще, що не чужі були йому студії над народною медициною та економікою.

Відзначивши всебічні заслуги Фракна, як етнографа-дослідника, треба ще зокрема відзначити ролю Франка як організатора наукових дослідів у ділянці етнографії, високо оцінюваної чужинцями; тут годиться пригадати, що Франко був першим головою Етнографічної Комісії НТШ.

Всі наведені деталі підтверджують основну тезу доповіді про всебічність заінтересувань Франка - етнографа та про його тепле ставлення до етнографії. Не диво, що він запевнив собі й у цій ділянці тривке місце.

Петро Одарченко

ЛЕСЯ УКРАЇНКА І УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

«Я все покидаю: садочки рясні,
І темні діброви, і ниви ясні,
З собою несу я лиш рідні пісні.»
Леся Українка

«Її життьова праця, почавшися з народної пісні і відбігши потім дуже далеко, скінчилася народною піснею.»
Климент Квітка

Вступ. Українська народна поезія з найдавніших часів була одним з найважливіших чинників у розвитку української національної культури. Неоціненні скарби українського фолкльору стали основою українського національного відродження. Нова українська література, починаючи з І. П. Котляревського, найтісніше зв'язана з українською усною народною творчістю. Нове українське письменство, як справедливо зазначає С. О. Єфремів, «з'явилося на світ, як результат цікавости до народного життя, що захоплювала його всіма сторонами і найперше звертала увагу якраз на усну народну поезію, бо нею народ найкраще і найповніше виявляв себе» [1]. Всі українські письменники в своїй літературній творчості зазнали могутнього впливу народної поезії. Дуже часто ті самі люди працювали і на літературному і на етнографічному та фолкльорному полі. Геніяльний поет українського народу Т. Г. Шевченко найповніше розкрив світові невичерпні багатства народної мови, народної пісні, народної поетики. Шевченко, як каже П. О. Куліш, «узяв голос і

1) С. Єфремов. Історія Українського Письменства. Вид. 4. Ч. І. Київ - Ляйпціґ. 1924, стор. 283.

склад своєї речі високої од тих пісень і дум ... душа поезії нашої народної... стала душею його музи» [2]. Шевченко в своїй творчості продовжував традиції талановитих народних співців - кобзарів, розвивав ці традиції, збагачував. На базі народної поезії Шевченко творив нові пісні, «в єстві своєму народні... Мова народної поезії ніби його природна мова», — зазначає Д. Чижевський [3].

Такою ж природною мовою великої української поетки Лесі Українки була мова Шевченкова, мова української народної поезії. Рідної мови Леся Українка навчилася з уст народу. Народна поезія справила на поетку могутнє враження і визначила її творчий шлях. Леся з дитинства виховувалася на найкращих зразках української поезії. Леся Українка була невтомним збирачем творів української народної поезії, була також і талановитим виконавцем народних пісень. Надхнена величною красою українського фолкльору, Леся Українка найкращий свій твір «Лісову пісню» написала на матеріялі усної народної творчости.

1. Український фолкльор в житті Лесі Українки

В розвитку Лесі Українки велике значення мали такі фактори: безпосередня близькість до народу, безпосереднє знайомство з багатою українською народною творчістю, великий вплив матері Олени Пчілки та дядька-етнографа М. П. Драгоманова і, звичайно, та багата і різноманітна лектура, яка великою мірою сприяла поширенню світогляду Лесі Українки і збагатила її здобутками національної і світової культури.

Особливо велику ролю в вихованні Лесі відіграла її мати Ольга Петрівна Косач, видатна українська діячка, етнограф, письменниця і педагог. Палка патріотка, віддана працівниця на ниві української національної культури, людина з сильною вольовою вдачею — О. П. Косач, відома в літературі під псевдонімом Олени Пчілки, зробила все можливе, щоб виховати своїх дітей в українському національному дусі і щоб підготувати їх до активної діяльности на ниві літератури і культури. Олена Пчілка в листі до Ом. Огоновського так писала про це: «В дітей мені хотілося перелити свою душу й думки, — і з певністю можу сказати, що мені це вдалося. Не знаю, чи стали б Леся і Михайло українськими літераторами, коли б не я? Може б стали, але хутчій, що ні... Від батька вони не могли б навіть навчитися української мови, бо він нею не вміє говорити. Власне я «наважила» й завше окружала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближчою, — щоб вони змалку пізнавали її, як

---

2) П. Куліш. Чого стоїть Шевченко яко поет народній. П. Куліш. Твори. Т. VI. Львів. 1910, стор. 489.

3) Дмитро Чижевський. Історія Української Літератури. Нью-Йорк. Вид. УВАН у США. 1956, стор. 425.

найбільше. Життя зо мною та посеред волинського люду сприяло тому» [4]).

Мати Лесі Українки зросла в українському оточенні, і тому вона так любила український народ і його творчість. «Можна сказати, — пише Олена Пчілка, — що українська течія оточала нас могутньо: се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народна думка і чого держався тодішній народний побут... Усі народні обрядовості не минали нашого двору» [5]). У своїй автобіографії Олена Пчілка так само відзначає могутній вплив народної поезії на її ранні дитячі роки: «Українська пісня — а мама мала гарний голос, було шиє і все співає, — казка, приказка... — то все з перших часів нашої свідомости дитячої було нашим поживком» [6]).

Багато цих полтавських пісень перейняла Леся Українка від своєї матері Олени Пчілки та від своєї гадяцької бабусі Єлисавети. А живучи на Волині, Леся перейняла від місцевої людности пісні, звичаї та повір'я волинські.

«І співала мама дітям своїх гадяцьких пісень, і співано навколо дітей пісень місцевих, волинських», — пише один із біографів Лесі Українки [7]). Двоюрідна сестра Лесі Українки Шишманова-Драгоманова, згадуючи про дитячі роки Лесі, розповідала, як одного разу вся Косачівська родина виїхала на полювання; всі розбрелися по лісу, а «Леся тим часом сиділа і плела віночки з квіток та жита та співала вже трошки зі мною та з мамою своєю українських пісень. І пісні ці я теж ще пам'ятаю, пісні інші, як ті, що співала на Полтавщині: «Виступцем тихо йду», «Посію я рожу, поставлю сторожу», «Бувайте здорові, шляхи та дороги», а дальше «звягельські люди»... От так то сидить маленька Леся, держить віночок з волошок і співає з нами тихесеньким голосом. А навкруги чарівний, літній український вечір, на краю ліса тихо догорає огнище, на котрім варили кашу, і мисливці збираються вже з усіх сторін» [8]).

Багато пісень Леся перейняла й безпосередньо від волинського люду. Українські народні пісні, які мала Леся чула в дитинстві, вона запам'ятала на все життя. Сама вона добре співала і незадовго до смерти вона проспівала багато пісень своєму чо-

---

4) См. Огоновський. Історія літератури рускої. Ч. III, від. 2. Львів. 1893, стор. 1127.

5) Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. («Україна», 2-3, 1926. стор. 49).

6) Олена Пчілка. Автобіографія. (В кн. О. Пчілка. Оповідання. До друку виготовив Т. Черкаський. Харків. «Рух». 1930)

7) Гліб Лазаревський. Молодість Лесі Українки. Біографічне оповідання. Вінніпеґ 1943, стор. 16. (Перше видання з'явилося у Львові 1937 р.)

8) Л. Шишманова-Драгоманова. «Рада», 5. XI. 1913. (Цит. за працями: М. Драй-Хмара. Леся Українка. К. ДВУ. 1926, стор. 11 та В. Курашова. Матеріяли до наукової біографії Лесі Українки. В кн. Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. І. К. 1954, стор. 200)

ловікові К. В. Квітці для запису на музику. «Сі пісні, — пише К. Квітка, — переймала Леся Українка найбільше від люду свого рідного і коханого волинського краю в дитячі літа і в ранній молодості... Деякі тексти записала Леся і її брат Михайло коло 1890 року безпосередньо від волинських селянок і селян, але більшу часть Леся держала в пам'яті ввесь свій вік і продиктувала мені в кінці мая і початку червня 1913 року в Кутаїсі» [9]. К. Квітка свідчить також, що «Олена Пчілка з любов'ю переносила в родинне життя кращі мелодії, які знаходила в народі» [10].

За свідченням К. Квітки, Леся п'ятилітньою дитиною запам'ятала весняні танкові пісні.

Любов до української народної поезії виховувалася також і відповідною лектурою. Як свідчить сестра Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк, «найулюбленішими книжками у Лесі і її брата Михайла були томи «Трудів» Чубинського з українськими народними піснями та казками» [11] та казки Рудченка [12]. Крім того однією з найулюбленіших книжок була книжка під назвою «Сербські народні думи й пісні» в українському перекладі М. Старицького. В родині Косачів навіть ігри дитячі були так би мовити «фолкльорного характеру». «Гралися вони (тобто Леся і її брат Михайло) в різні вичитані події: в різні українські народні казки, в «юнака та білу вілу» з сербських дум. Міша був юнак, а Леся віла біла (її навіть малою прозвали «віла біла») та в різні пригоди з грецьких мітів» [13].

Українські казки Леся любила так само, як і пісні. Знала вона їх безліч. Особливе враження на малу Лесю справили різні народні повір'я, зокрема повір'я про мавок. Як свідчить О. П. Косач-Кривинюк [14], Олена Пчілка часто возила малу Лесю і Михайла на весну й літо до села Жабориці, щоб вони тут жили в селянсько-українському оточенні. Народні пісні, казки, обряди, звичаї, повір'я народні і чудова волинська природа справили таке велике враження на Лесю, що воно залишилося на ціле життя і стало джерелом творчого надхнення, в наслідок якого Леся Українка в останні роки свого життя написала один з найкращих своїх творів «Лісову пісню».

Деякі образи цього твору зародилися в уяві Лесі Українки

---

9) Народні мелодії з голосу Лесі Українки. Записав і упорядив Климент Квітка. Ч. І. К. 1917, стор. 1-2. (Цит. за кн. Олег Бабишкін, Варвара Курашова, Леся Українка. К. ДВХЛ. 1955, стор. 19)

10) Там же, стор. 1. (Цит. за М. Драй-Хмара. Леся Українка. К. ДВУ. 1926, стор. 11.)

11) Ольга Косач-Кривинюк. З дитячих років Лесі Українки. (В кн. Леся Українка. В дитячому крузі. Авґсбурґ. 1946, стор. 3)

12) Ольга Косач-Кривинюк. Звягель. З життя Лесі Українки. («Наше Життя». Додаток до часопису «Наше Життя», ч. 13(45). Авґсбурґ. 1946, стор. 11)

13) Ольга Косач-Кривинюк. З дит. років Лесі Українки. 1946, стор. 4.

14) Ольга Косач-Кривинюк. Звягель. 1946, стор. 11.

під час перебування її у гостині в знайомої родини в с. Скулині, за 15 верстов від с. Колодяжного. Ось як розповідає про це сестра Лесі Українки: «Побули ми трохи в Скулині, а потім з своєю господинею пішли до лісу, туди, куди її свояк дядько Лев вибрався з бидлом на літо. То було урочище Нечімне з великим лісовим бездонним, як говорили тамтешні люди, озером. З одного боку озера був смараґдово-зелений, дерновий, облудний берег, що йшов хвилями під ногами і, прориваючись, не давав приступитися до самої води, з інших боків береги були зарослі очеретом та різними хащами. Кругом озера був старий густий великий листвяний ліс, з одного боку він підходив до поля, а з другого переходив у старезний сосновий бір, що простягся на багато верстов.

У дядька Лева в Нечімному була хатина і шопа на сіно з трьома стінами і стріхою, з четвертого боку шопа була відкрита якраз у бік озера. В тій шопі на сіні ми ночували, тоді були саме місячні ночі, і Леся навіть і вночі мала перед очима той краєвид з «Лісової пісні», який був би найдокладнішою декорацією до неї, коли б я була малярем та намалювала його, як пам'ятаю й досі. Видко, що й Леся його пам'ятала й все те, що їй мріялося, коли вона на нього дивилася, бо... в листі до матері каже: «І над Нечімним вона (мавка) мені мріла, як ми там ночували — пам'ятаєш? — У дядька Лева Скулинського... Зачарував мене сей образ на ввесь вік».

У дядька Лева ми пробули три дні і дві ночі, ходили геть скрізь по лісі, в бір, коло озера. Дядько Лев не палив у хаті, а клав огнище надворі, там і варив страву, там і грівся вночі, ночуючи на дворі біля огню та раз-у-раз наглядаючи свого бидла. Ходячи по лісі та коло озера, надто ж сидячи біля вогнища, почули ми багато, багато оповідань про той ліс, про озеро, про всяку «силу» лісову, водяну, польову та про її звичаї і відносини між собою та з людьми» [15].

Тут почула Леся і оповідання про мавок, і цей образ вона носила в своїй уяві цілий вік, поки не відтворила його в своєму безсмертному творі «Лісова Пісня». Сама Леся Українка в листі до матері, писаному року 1911, відкидає будь-який літературний імпульс до написання свого твору і пише: «Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще й здавна тую мавку «в умі держала», ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами. Потім я в Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділася мавка. І над Нечімним вона

---

15) Варвара Курашова. Матеріяли до наукової біографії Лесі Українки. (Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Т. І. Київ. В-во Академії Наук Української РСР. 1954, стор. 201.)

мені мріла, як ми там ночували — пам'ятаєш? — у дядька Лева Скулинського... Видно вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов «слушний час» — я й сама не збагну чому. Зчарував мене сей образ на весь вік» [16].

Це свідчення Лесі Українки, що вона в дитинстві, наслухавшись оповідань про мавку, «бігала самотою в ліс», нагадує оповідання І. Франка «Мавка». В ньому розповідається, як п'ятилітня селянська дівчинка Гандзя, наслухавшись розповідей про мавок, тікає від нужденної домашньої обстановки на лоно розкішної природи в ліс, бажаючи побачити мавку [17].

Всі ці враження дитячих літ відіграли велику ролю в розвитку поетичної творчости Лесі Українки не тільки раннього її періоду, а й останніх років її життєвого і творчого шляху.

2. Леся Українка як фолкльористка

В 70-х роках минулого століття розпочалася особливо активна фолкльористична діяльність в Україні. Сім величезних томів етнографічних матеріялів, опублікованих в «Трудах» П. Чубинського, капітальні праці В. Антоновича і М. Драгоманова про історичні пісні українського народу, праці І. Рудченка про українські народні казки та про чумацькі пісні, збірники пісень М. Лисенка, праці М. Драгоманова про політичні пісні українського народу, дослідження українського фолкльору в наукових працях М. Драгоманова, І. Франка, О. Потебні, М. Сумцова та інших вчених — все це було здійснене в 70-90 рр.

І Леся Українка була також захоплена цим загальним потужним рухом, цією широкою течією збирання і дослідження творів української усної поетичної творчости. Її безпосередніми вчителями і порадниками були її мати Олена Пчілка та її дядько вчений - фолкльорист світової слави М. П. Драгоманів.

Ще року 1890 дев'ятнадцятилітня Леся в одному з листів до М. Драгоманова просила дати їй потрібні вказівки в справі методів записування фолкльорних матеріялів: «Чи не вкажете мені творів про методи етнографічні, а власне про способи записування пісень? Чи не знаєте часом добрих нових французьких та німецьких збірників народніх пісень?» [18] У відповідь на цього листа М. Драгоманів дає потрібні бібліографічні довідки, рекомендуючи зокрема журнал «Melusine» [19].

---

16) Ів. Ткаченко. Недруковані листи Лесі Українки. «Червоний Шлях». 1923. К. VIII. стор. 241. (Цит. за: Віктор Петров. «Лісова Пісня». В кн.: Леся Українка. Твори. Том VIII. За заг. ред. Б. Якубського. К. «Книгоспілка». 1928, стор. 157)

17) Іван Франко. Твори. Том 2. Нью-Йорк. «Книгоспілка», 1956, стор. 74-81.

18) Гліб Лазаревський. Цит. праця, стор. 36.

19) Рукописна збірка копій листування Лесі Українки з М. Драгомановим, що зберігається в архіві проф. С. М. Драгоманова. Лист М. П. Драгоманова з 24. XII. 1890.

Ознайомившися з науковими методами записування народних пісень, Леся Українка з великим ентузіязмом взялася до праці. Цієї праці не спинила навіть тяжка хвороба, що надовго позбавила її змоги виходити з хати. Тоді Леся звернулася до знайомої сільської дівчини, що мала дуже добрий слух. Ця дівчина дістала завдання від Лесі розпитувати старих людей про пісні і переймати їх, засвоюючи тексти і мелодії. І дівчина сумлінно виконувала ці доручення: попереду вона сама навчалася пісень, а потім приходила до Лесі і співала їй. Таким способом Леся Українка записала дуже багато пісень в селі Колодяжному.

В листі до М. Драгоманова (18. XII. 1891) Леся Українка так хвалилася своїми успіхами: «Я взагалі маю щастя до етнографії, — не тільки не стрічаю недовір'я собі, а, навпаки, — сама іншим разом мушу покладати кінець етнографічним студіям. Досить того, що за чотири місяці маю 150 обрядових пісень зібраних» [20].

Особливо захоплювалася Леся оригінальними мотивами цих пісень. В тому ж самому листі до М. Драгоманова (18. XII. 1891) двадцятилітня Леся висловлює свої погляди на вагу записування не тільки текстів, а й мотивів пісень: «Мене дуже займають оригінальні мотиви сих пісень, їх же — я знаю добре — ще ніхто не записував. Тепер, наломившись на записуванні нот, ся робота не видається вже мені дуже тяжкою, одна тільки біда, що не вмію просто з голосу писати, без помочі інструменту. А вже збірників пісень без голосів я тепер не признаю, отже через те і сі три пісні посилаю Вам з голосами. Перша пісня (Ой, у полі корчомка) має типічний волинський (чи взагалі правобережний) мотив: без фіоритур, мелодія проста починається і кінчається тією самою низькою нотою. Мотив другої пісні зовсім подібний до московських, власне до **салдатських** пісень, які пішли в моду скрізь по селах після турецької війни. Та й про саму пісню мені моя дівчина каже, що то «московська» пісня; чи то вона зроду «московською» була, про те вже я не беруся розважати. Третя коротенька пісня співається до танцю, таких пісень в нашій стороні дуже багато, певно не менше, ніж в Галичині коломийок. Я не можу вибачити галичанам, що вони не записують мотивів своїх коломийок, або роблять з них якісь неможливі airs brillants і надають їм такі ультра глупі назви, як, напр., «Вітрогон». Ну, та вже і українським пісням часом не краще приходиться, се вже я мала нагоду побачити, програваючи Лідині ноти, — пожаль ти ся, Боже, на наші вуха! Що мене надто мучить, то се варіяції «sur des airs favorits de l'Ukraine», і взагалі хотіла б я знати, яка то шельма впровадила моду на варіяції?!» [21]

В одному з листів до І. Франка (11. X. 1893) Леся Українка писала, що вона збирається пробути у Києві цілу зиму і в цей

---

20) Там же. Лист Лесі Українки до М. П. Драгоманова з 18. XII. 1891.
21) Там же.

час візьметься до праці над упорядкуванням тих фолкльорних матеріялів, які бажає одержати від Лесі Українки І. Франко. Як видно з листа, це були купальські пісні та інші обрядові пісні, що їх записала Леся Українка. Перш ніж посилати ці пісні, Леся хоче дати їх М. Лисенкові, щоб він проредаґував мотиви пісень. Надаючи велике значення мотивам, Леся так визначає їх вартість: «Я, бачте, думаю, що пісня без мотиву тільки наполовину жива» [22].

Такої ж самої думки додержувався один із найвидатніших дослідників українського фолкльору О. Потебня. Він, як зазначає О. Дей, «обстоював необхідність дослідження пісень в єдності їх мелодичної та словесної сторін, вважаючи, що пісня, особливо лірична, без мелодії втрачає половину життя й ціни» [23]. Цієї думки додержувався також і М. Лисенко та І. Франко. Захоплюючися художньою майстерністю народної пісенности і вважаючи, що ця висока майстерність української народної пісні досягається органічним поєднанням слова і мелодії, Іван Франко, як зазначає Олексій Дей, «протестував проти запису самих текстів пісень без мелодій, знаючи, що пісня без мелодії лише наполовину жива, що слова становлять лише половину чаруючої сили народніх пісень» [24]

Свою збірку купальських пісень Леся Українка послала Іванові Франкові, і вони були надруковані в журналі «Житє і слово» 1894 року. На жаль, ці пісні були надруковані без мелодій, хоч редакція двічі в примітці обіцяла видати ці мелодії окремим аркушем. Ця праця Лесі Українки видана під заголовком «Купала на Волині» [25]. Спочатку подано опис купальського обряду в Ковельському повіті, а також і в Звягельському повіті. Потім подано 49 текстів купальських пісень. До кожного тексту додано примітку, в якій зазначено, в яких збірниках народних пісень є варіянти до даного тексту. Свою цінну фолкльористичну розвідку Леся Українка закінчує такими словами: «Записані мною і подані тут волинські купальські пісні — це матеріял настільки цікавий, що варто було б їх науково обробити. Не маючи тепер на це часу і спромоги, подаю їх і так, щоб не лежали даремне, а послужили б для розширення поля при спеціяльних студіях над нашими обрядовими піснями.

При піснях я записала мотиви, до них належні, бо уважаю,

---

22) Листи Лесі Українки до І. Франка. (Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Т. І. К. 1954, стор. 41)

23) О. Дей. Фолкльористика 70-90 років. (Українська народна поетична творчість. Том І. Київ. «Радянська Школа». 1958, стор. 137. Академія Наук Української РСР. Інститут Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії)

24) Олексій Дей. Іван Франко і народна творчість. К. ДВХЛ. 1955, стор. 75.

25) Леся Українка. Купала на Волині. (Леся Українка. Твори. Том XII. Нью-Йорк, 1954, стор. 3-18)

що записати пісню без мотива, значить зробити половину справи, тим більше, що по мотивах обрядових пісень можна уважати часом, наскільки є стародавня яка пісня» [26]. Далі Леся Українка зазначає, що, записуючи пісні та їх мелодії, вона «хотіла наближатися, як можна більше, до фонографічної достотности, щоб удати як найвірніше всі найдрібніші одміни вимови і всі модуляції мотиву, бо уважаю це ідеалом усякого збирача усних народних матеріялів» [27].

Отже бачимо, що Леся Українка в своїй праці «Купала на Волині» виявила себе справжньою серйозною дослідницею українського фолкльору, озброєною науковою методою фолкльористики.

Леся Українка особливо любила українські народні ліричні пісні, вважаючи, що вони мають найбільшу вагу для вивчення вдачі народу. Ліричні пісні з їх безпосередністю, щирістю і високою поетичною майстерністю та правдивістю відображення думок, почувань, настроїв і вдачі народної найбільше приваблювали Лесю Українку — ліричну поетку з найміцнішим голосом. «Я таки не можу дивитись на народну поезію «літературним поглядом», і може через те я люблю наші ліричні пісні», — писала Леся Українка, зазначаючи далі: « ... мені завжди здається, що коли де можна добачити вдачу народу, то се скоріше в ліричних піснях та «коломийках» ... , ніж в балядах та піснях історичних» [28].

Проте в своїй фолкльорній діяльності Леся Українка не обминала і баляд. Про це свідчить один із листів, в якому юна фолкльористка писала до свого дядька: «Чи не прийняли б Ви од мене етнографічних матеріялів... На пробу Міша оце мусить Вам послати скілька волинських «баллад», що я йому диктувала, як він був тут у мене; прийміть їх, коли вони будуть кудинебудь судні» [29].

Леся Українка часто допомагала своєму дядькові М. П. Драгоманову, виконуючи окремі доручення і завдання в діляняці збирання фолкльорних матеріялів. 1893 року Леся Українка одержала від М. Драгоманова листа, в якому він просив Лесю зібрати і прислати йому потрібні для його наукової праці з народної демонології потрібні матеріяли. У відповідь на цього листа Леся виконала дядькове прохання і написала йому такого листа: «... просили, щоб Вам прислали різні повір'я, що стосуються до чортів. Осе я знайшла деякі дрібнички між своїми матеріялами, то посилаю Вам, може на що придадуться» [30]. Разом

26) Там же, стор. 18.

27) Там же.

28) Петро Одарченко. Леся Українка і М. П. Драгоманів. (Леся Українка. Твори. Том 3. Нью-Йорк. 1954, стор. 28)

29) Там же.

30) Там же.

із цим листом Леся прислала М. П. Драгоманову три повір'я з Колодяжного (1. «Кажуть, що комарі — чортові слуги, і ту кров. що випивають, несуть чортові»; 2. «Земля, що в чоловіка за нігтями, то чортова земля». 3. Народне оповідання про розплату з чортом душами родичів.). Всі ці три повір'я розповідала Лесі Мотря Дяченкова з м. Миропілля, Звягельського повіту. Леся була у великій приязні з нею. Мотря Дяченкова була мамкою Олесі Косач. Від неї Леся Українка навчилася багато місцевих волинських пісень.

У своїй праці над збиранням і записуванням творів українського фолкльору та його дослідженням Леся Українка співпрацювала також з Іваном Франком. Року 1904 Леся звернулася до І. Франка з таким проханням: «Оце надумую видати маленький збірничок танцюристих пісень народніх (бачте, як розвеселилась?) для народу ж. Мають туди увійти переважно волинські пісні, до яких мелодії я попросила записати п. Квітку, а се ще хочу просити Вас дозволити мені взяти до мого збірничка і ті 5 пісень до танцю, що колись, у Буркуті, записав від Вас п. Квітка. Мелодії у нього є і початкові слова (чи, властиво, окремі куплети). Але якщо дозволите мені умістити сей матеріял, то може будете ласкаві прислати по кілька (хоч 2 - 3) куплетів на кожну мелодію. Я була б Вам дуже вдячна за те, хоч і сором мені, що завдаю Вам роботу. Ваші пісні починаються так: 1) Ой, на горі лен поламався, а до мене дяк женихався, 2) Ой, чи не ти то гребелькою йшла, ой, чи не ти то хусточку знайшла?, 3) На воді човен вихитує ся, 4) Ой, на горі біла глина, ой ой, ой, 5) Сабадашка» 31).

Цей збірничок танцюристих пісень зберігся в архіві Лесі Українки і тільки в 1946 році він був опублікований у Львові під назвою «Народні пісні до танцю» 32).

І. Франко знав дуже багато мелодій українських народних пісень і вмів їх так добре співати, що з його голосу К. В. Квітка у 1901 р. записав народні мелодії згаданих в листі Лесі Українки пісень до танцю. Мелодії пісень з голосу І. Франка записували також і М. Лисенко (1886) і Ф. Колесса (1912) 33).

Особливо плідне було співробітництво Лесі Українки з К. В. Квіткою, видатним діячем в ділянці музичної етнографії.

Леся Українка познайомилася з К. В. Квіткою восени 1898 року, а 1907 року одружилася з ним.

Довідавшися, що К. Квітка вивчає народну музику і записує народні мелодії, Леся Українка запропонувала К. Квітці записати всі пісні, які вона зберігла в своїй пам'яті і які вона за-

---

31) Листи Лесі Українки до І. Франка. Лист з датою: Тифлис. 15-28. IX. 1904. (Леся Українка. Публікації... Т. І. 1954, стор. 72)

32) Там же, стор. 73.

33) О. Дей. І. Франко і народна творчість. К. 1955, стор. 49.

своїла не за друкованими виданнями, а безпосередньо з співу з уст народу.

К. Квітка записав багато пісень з голосу Лесі Українки. Перший збірник українських народних пісень, записаних з голосу Лесі Українки, вийшов у світ 1902 р. [34] Він містив всього 10 пісень. Черговість пісень у збірнику визначила сама Леся Українка. Найулюбленішою піснею Лесі Українки, за свідченням К. Квітки, була пісня «Ой, на горі пшениченька» [35].

Наслідком співпраці Лесі Українки і К. Квітки був також збірник дитячих ігор, пісень і казок з Ковельщини [36].

В передмові до цього видання Леся Українка розповідає про спосіб збирання цих пісень: «Матеріяли сі... не було записано від якоїсь однієї людини з народу, вони збиралися довго в пам'яті моїй; мало не всі їх я знаю, як то кажуть, «зроду», перейнявши їх ще дитиною від сільських дітей, а матеріяли з Ковельщини мені трапилось не раз перевіряти на місці пізніше» [37].

Найбільшу кількість мелодій, що їх записав з голосу Лесі Українки К. Квітка, видано в двох частинах в 1917 і 1918 рр. У першій частині вміщено 122 мелодій, а в другій частині — 103 мелодії. Отже це видання найповніше подає мелодії пісень, записані з голосу Лесі Українки [38]. Докладний огляд музично-фолкльористичної діяльности Лесі Українки, зроблений К. Квіткою, опубліковано в 1956 р. [39].

Цінним вкладом Лесі Українки у вивчення української народної музичної творчости була написана нею характеристика видатного українського кобзаря Гната Гончаренка, що її надруковано в праці Ф. Колесси «Українські народні думи» [40].

Леся Українка разом із К. Квіткою записала багатий репертуар Гната Гончаренка, представника харківської групи кобзарів. Великою заслугою Лесі Українки була організована нею фолкльорна експедиція для записування дум. Це було в 1908-1910 рр. Хоч Леся Українка в той час переживала матеріяльну скруту, хоч вона тоді була хвора і потребувала грошей для лікування, проте вона на власні кошти організувала цю експедицію, обмежуючи себе в щоденних витратах та відмовляючи собі в конче потрібному для неї курортному лікуванні. Для участи в експедиції Леся Українка запросила Філарета Колессу. О. К. Бабишкін у своїй праці про Лесю Українку цілком слушно зазначає, що це був «вияв справжнього патріотизму Лесі Україн-

34) Климент Квітка. Музично-фолкльористична спадщина Лесі Українки. (Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Том 2, Київ. В-во Академії Наук Української РСР. 1956, стор. 429.

35) Там же.

36) Там же, стор. 430.

37) Там же, стор. 432.

38) Там же, стор. 444.

39) Там же, стор. 429-446.

40) Там же, стор. 446.

ки, її безмежної любови до творчих надбань українського народу» [41]).

В цій експедиції брав участь також відомий ілюстратор Шевченкового «Кобзаря» Опанас Сластьон, і, звичайно, сама Леся Українка з своїм чоловіком К. В. Квіткою. Експедиція провела надзвичайну цінну роботу, записавши на фонографі мелодії українських дум.

Леся Українка, лишившись для Ф. Колесси як субсидіятор невідомою, поставила перед ним певні вимоги: «Особа, що дає субсидію на екскурсію, строго обмежує мету сеї субсидії записуванням історичних кобзарських дум і пісень і щоб записування всяких інших мелодій не одбирало часу і коштів від екскурсії з згаданою стисло метою» [42]). Наводячи уривки з цього листа, Ф. Колесса відзначає: «Нашу письменницю дуже турбувала думка, що мелодії дум могли б залишитись незаписаними своєчасно та могли б назавжди пропасти для наукового досліду: тому вона так настоювала на негайне їх списання і видання, хоч би дешевою літографією, і журилася, як би то навіть власним коштом видати фонографічні записи мелодій дум» [43]).

Українські народні думи, що їх виконував Гнат Гончаренко, Леся Українка записала особисто. Про це вона так писала в листі до Ф. Колесси: «Мені особисто не жаль тепер ні часу, ні клопоту, покладених на сю справу: одно, що я дедалі більше впевняюся в нагальності справи рятування дум, а друге, що кобзар Гончаренко незвичайно інтересна людина і з етнографічного і навіть з белетристичного погляду, так що я почуваюся цілком нагородженою за клопіт тими скількома днями, пробутими в його товаристві» [44]).

Ф. Колесса, не одержавши дозволу їздити по селах, зупинився в Миргороді. За допомогою Сластьона до Миргорода приїхали співці дум, серед яких найвидтнішим був кобзар Михайло Кравченко, від якого Ф. Колесса записав найбільше мелодій дум [45]).

Увесь зібраний матеріял був опрацьований Ф. Колессою і виданий у Львові в двох томах [46]). «Видання Колесси, — зазначає П. Д. Павлій, становить виключне явище не тільки в українській, але і в світовій фолкльористиці як багатством записів

41) Олег Бабишкін, Варвара Курашова. Леся Українка. Життя і творчість. К. ДВХЛ. 1955, стор. 306.

42) Там же.

43) Там же, стор. 307.

44) Там же.

45) Ф. Лавров. Кобзар Михайло Кравченко. («Народна Творчість та Етнографія», ч. 2. 1958, стор. 28)

46) Мелодії українських народніх дум. Списав по фонографу і зредаґував Філарет Колесса. Серії I і II. «Матеріяли до української етнології». Тт. XIII, XIV. Львів. 1910, 1913.

текстів і мелодій, так і ґрунтовними дослідженнями їх музики» [47]).

Організатором і учасником цієї важливої фолкльорної експедиції, що дала такі багаті й цінні наслідки, була Леся Українка. Все своє життя геніяльна поетка українського народу не кидала праці над збиранням, записуванням, збереженням і увічненням перлин української народної творчости та майстерним використанням в своїй оригінальній поезії її образів, мистецьких засобів, її мудрости і краси, її музичности і ритмічного багатства, її життерадісности і світлого оптимізму.

Як Леся Українка використала український фолкльор у своїй творчості, на який високий філософський і поетичний рівень піднесла вона фолкльорні образи та мистецькі засоби в своїх оригінальних творах і зокрема в безсмертній «Лісовій Пісні» — це окрема велика тема, яку спробуємо висвітлити в окремій статті.

Велика українська поетка розпочала свій життевий шлях піснею і закінчила його також піснею. П'ятилітньою дитиною вона запам'ятала деякі весняні танкові пісні, і це вже, як вірно зазначає К. Квітка, «був несвідомий початок її чинности».В останні дні свого життя, покинувши від знесилення свою останню повість, Леся Українка диктувала тексти пісень своєму чоловікові. Ото ж, каже К. В. Квітка, «її життєва праця, почавшися з народної пісні і відбігши потім дуже далеко, скінчилася народною піснею» [48]).

Свій життєвий шлях поетка сама визначила ще тоді, коли їй було дев'ятнадцять років:

«На шлях я вийшла ранньою весною
і тихий спів, несмілий заспівала...»

Такими словами починається її поезія «Мій шлях». А закінчується вона таким побажанням:

«Бажаю так скінчити я свій шлях,
Як починала: з співом на устах!»

Бажання поетки здійснилося...

---

47) П. Д. Павлій. Думи. Українська Народна Поетична Творчість. Том І. К. 1958, стор. 442.

48) Народні мелодії з голоса Лесі Українки. Записав і упорядив Климент Квітка. Ч. І. Київ. 1917, стор. 1. (Цит. за кн.: М. Драй-Хмара. Леся Українка. Життя й творчість. Київ, Державне Видавництво України. 1926, стор. 11)

Ярослав Рудницький

ДО ПИТАННЯ СИСТЕМАТИКИ УКРАЇНСЬКО — КАНАДСЬКОГО ФОЛКЛЬОРУ *

Українська етнічна спільнота в Канаді творить найсильнішу слов'янську групу в цій країні, перевищуючи щодо числа всі інші слов'янські групи, взяті разом (поляків, росіян, чехів, словаків, південних слов'ян і ін.). Складаючи близько 3% усього канадського населення, українці займають тут четверте місце після брітанської, французької та німецької груп. [1]

В 1951 р. близько 90% канадських українців подали українську мову як свою рідну. Церква, національні організації, рідна школа, українське друковане слово (преса й книжка), а насамперед родина — все це сприяє вдержанню рідної мови в приватному мововжитку й засвідчує реальну можливість найкращої розв'язки мовного питання української спільноти в діяспорі — досконалої двомовности (перфектного білінґвізму), що ми її висунули в 1949 році зараз по приїзді на американський континент як ідеал кожного українця поза межами України. [2]

Українці в Канаді зберегли не тільки свою стару культуру, але розбудували її й добавили певні нові здобутки. Це стосується однаково як матеріяльної, так і соціяльної, так врешті й ду-

*) Читано на науковій конференції НТШ в Торонто, в жовтні 1955 р.

1) Пор.: В. Ю. Кисілевський. Слов'янські групи в Канаді. Славістика УВАН, ч. 12, Вінніпеґ 1951; І. Тесля. Канадійські українці у світлі свіжо оголошених матеріялів перепису людности Канади 1951 р. Наукове Т-во ім. Шевченка, Торонто, Канада, Бюлетень. Матеріяли IV-ої Наукової Конференції НТШ, Торонто, ч. 1(4), 1953, ст. 65-73.

2) Пор.: «До проблеми української мови на еміґрації», Календар-Альманах Нового Шляху на 1950 рік, Вінніпеґ, стор. 43-46: «Ідеал українця поза тереном української Батьківщини повинен бути: добре знання української мови побіч одночасного доброго знання мови довкілля. Отак перфектна двомовність розв'язує питання рідної мови на еміґрації», стор. 45.

хової культури. В цій останній ділянці на окрему увагу заслуговує усна народна творчість, фолкльор.

Мова й усна народна творчість канадських українців цікавили мене ще довго перед приїздом до Канади. [3] В 1949 році я розпочав теренові студії в цій ділянці й продовжую їх до сьогодні. Зворотним пунктом в моїх дослідах був рік 1953, коли я дістав окрему наукову стипендію від Ради Гуманістичних Дослідів (Humanities Research Council) з Оттави й матеріяльну допомогу від Манітобського Університету в Вінніпезі. Це вможливило мені відбути наукову подорож по Канаді й особисто зібрати великий матеріял для українсько-канадської фолкльористики й діялектології. [4] Одночасно я мав змогу поробити деякі загальні спостереження до методології теренової праці в цих ділянках та дійти до певних висновків щодо систематики фолкльорного матеріялу, важливих, на мою думку, не тільки для українського фолкльору в Канаді, але й взагалі для народної словесности на терені т. зв. Нового Світу. Залишаючи на боці методологічні питання, важливі зокрема для діялектології, хочу на цьому місці торкнутися проблем, зв'язаних із систематикою української народної словесности в Канаді.

Збираючи всі можливі прояви української усної словесности в Канаді, ми не обмежувалися виключно текстами українською мовою чи українсько-канадським діялектом. Ми записували матеріял й іншими мовами, зокрема англійською, оскільки він походив із уст канадійців українського походження чи стосувався українського життя в Канаді.. Тим то термін «українсько-канадський фолкльор» у найширшому розумінні охоплює сукупність усіх виявів українсько-канадської усної народної творчости, без уваги на те, чи вони зафіксовані в українській, чи в якій іншій мові, а теж і без уваги на те, чи вони походять від канадійців українського, чи іншого походження, коли вони зафіксовані в українській мові або торкаються українського життя в цій країні.

Кілька коротких прикладів ілюструватимуть нам це широке розуміння українсько-канадського фолкльору.

а) Текст українською мовою (пісня):

Ані стежечки, ні дорожечки,
Но ліс та й вода,
Куда я гляну та й подивлюся —
Не рід — чужина.

---

3) Пор.: Die Erforschung der ukrainischen Sprachinseln. Leipzig 1941, окрема відбитка з «Zeitschrift für slavische Philologie». Vol. 17; а також: Переміщені назви, стаття в «Пу-Гу», ч. 37, Авґсбурґ 1947.

4) Цей матеріял був уже частково оголошений в українсько канадській пресі, напр. «Новий Шлях», «Канадійський Фармер», «Український Голос» і ін., а тепер є в друку в формі книжки під наголовком: «Матеріяли до українсько-канадійської фолкльористики й діялектології» в виданнях УВАН у Вінніпезі (том I — 1956 р., том II — 1958 р., том III — 1960).

Ані стежечки, ні дорожечки,
Тілько зелений гай,
Куда я гляну та й подивлюся,
То все чужий край.

Цей текст співала п. В. Юрчак у Робліні, Манітоба, 18 травня 1953 року, як спогад про перші дні перебування в Канаді. Він походить отже від канадійки українського походження, стосується українсько-канадської дійсности й наспіваний чистою українською літературною мовою.

б) Текст українсько-канадським говором:

«Шандро» (місцевість в Алберті, Я. Р.)

То прийшли туда перші люди, і їх дуже велика фамілія була. А найстарший Ей Ес Шандро, то він був наш посол та, як кажут, мембер оф парлямент. Він там був яких двайціть років у парляменті... То був рієл пайонір з тої кантрії, що ми прийшли. Ми знали, що Шандро пост оффіс було, але я думаю, шо то через то, шо Шандро — велика фамілія була, то наша пошта си називала «Шандро»...

Цей текст награний від І. Павлюка в Калґарах, Алберта, 30 серпня 1953 року, має виразні говіркові прикмети, походить теж від українця-канадійця й відноситься до українсько-канадської дійсности, а саме до однієї з назов українського походження в Алберті.

в) Текст в англійській мові:

When the first Ukrainian railway workers wanted to have better food they sent a delegate who told the foreman: «Mister! No pork — no work, No pie — good bye!» The answer was: «Come on John, come on here, lots of whisky, lots of beer.»

Цей текст записано від одного канадійця українського походження в Рівертоні, Манітоба, 3 серпня 1955 року; хоч він англійською мовою, проте стосується українсько-канадського життя, і ми враховуємо його разом із двома попередніми до українсько-канадського фолкльору в широкому розумінні цього терміну.

Крім цього, широкого, є ще вужче розуміння українсько-канадського фолкльору. Вузьке розуміння цього терміну охоплює тільки певні вияви української усної народної творчости, а саме тільки такі її види,що були створені українською етнічною групою вже на канадському терені й тематично торкаються виключно канадської дійсности.

З цього погляду всі три наведені тексти належатимуть одночасно й до українсько-канадського фолкльору в вузькому розумінні цього слова, бо вони властне всі були створені в Канаді й усі стосуються українсько-канадського життя. Можна назвати такий фолкльор «властивим», чи «новоствореним».

Крім цього роду фолкльору в Канаді існує велика кількість українських пісень, оповідань, сміховинок, леґенд, приповідок,

загадок і ін., привезених нашими переселенцями з України. В широкому розумінні слова «українсько-канадський фолкльор» вони теж належать до української народної словесности в Канаді. Їх співають уже молодші покоління, які не були в Україні, представники яких — уродженці Канади. Як приклад цього імпортованого фолкльору подаємо одну з пісень коломийкового типу, яка своїм змістом вказує на ґенезу в «Старому краю», на Лемківщині:

2) Рубав я чатину овечкам назиму.
Рубав я чатину овечкам на зиму.

Юж тоту чатину вівці обгризают,
Юж нашу молоду замуж видавают.

Сідит собі коло стола медже дружечками,
Обтерат си личко струсіми перами.

Хочай би ти обтерала зраня до вечора,
Юж не будеш така панна, як ти била вчора.

(Й. Дзьобко, Вуднорт, Манітоба, 1. 7. 1955).

Фолкльор цього типу можна назвати українським фолкльором у Канаді, ґенетично зв'язаним із українською батьківщиною. Означуємо його коротко: «перенесений», або «імпортований» фолкльор.

Є ще третій рід фолкльорних явищ у Канаді. Це адаптовані тексти, пристосовані до українсько-канадської дійсности. Як приклад подаємо текст оповідання про Шевченка:

ґ) Приїжджаю я до Саскатону на жнива. Побачив свого товариша, котрий уже був тут довше замешканий. І приходимо до него в гості. Але що в ті часи (ще 28 і 29-го року) не так дуже то всьо славне було, поставив він фляшку горілки. І ми п'ємо. Дав він нам по одній чарці, ну, то ми тільки так пооблизувалися. Кажем до товариша: «Друже, та давай нам ще по одній, та ж Тарас Шевченко пив по дві!» То він дав іще по одній. Випили ми то і кажемо до него: «Та ж Тарас Шевченко пив по три!» Він дав нам ще по одній і каже так: «Пив, але платив! А ви нічого не платите!»

(І. Рошко, Калґарі, Алберта, 2. 6. 1953)

Цей текст вказує на фолкльорне пов'язання двох дійсностей: українсько - канадської й «старокраєвої». Тим то його не можна ставити ані до категорії українсько-канадського фолкльору в вужчому розумінні, ані до перенесеного (імпортованого) фолкльору. Він стоїть посередині між обома родами фолкльору. Можна його назвати мішаним або гібридизованим фолкльором.

На цьому роді усної словесности вичерпуються всі основні можливості українсько-канадського фолкльору. Як бачимо, їх небагато, всього три категорії:

1) властивий новостворений українсько-канадський фол-

кльор, тобто українсько-канадський фолкльор у вужчому розумінні;

2) перенесений український фолкльор із «Старого краю» та

3) мішаний (або гібридизований) фолкльор.

***

Подані нижче три різні приказки коротко й ясно ілюструють усі названі категорії фолкльору:

1) властивий новостворений українсько-канадський фолкльор: «Коби мені до Вініпку, там я найду хліба дрібку»;

2) перенесений фолкльор: «Зі спання нема коня, з лежі не буде одежі»;

3) мішаний (гібридизований) фолкльор: «За цента козу би гнав до Вінніпеґу».

(Ця остання приказка перероблена з «старокраєвої»: «За цента козу би гнав до Коломиї», чи ін. міст, залежно від околиці).

А ось інші приклади з назовництва:

1) До українсько-канадського фолкльору належать місцеві назви, створені українськими піонерами в Канаді, такі, напр., як **Зелена, Гори, Згода, Мирнам** і ін.

2) Перенесений фолкльор ілюструють т. зв. переміщені назви, як **Україна, Галич, Новий Київ, Полтава** й ін.

3) Мішані (гібридизовані) назви відповідають третій категорії українського фолкльору в Канаді, напр., **Укалта** (Україна - Алберта); **Мелеб** (Мельник-Лейбман) й ін.

***

Відрізнення трьох основних категорій усної народної творчости на терені Нового Світу має не тільки формальне значення як упорядкування, тобто систематика відповідного матеріялу. При цього роду впорядковуванні фактів маємо виразно проведену хронологію поодиноких фолкльорних типів. Ясно, що перенесений фолкльор буде найстаршою верствою усної словесности, бо він існував іще перед переселенням його носіїв на новий терен. Знову ж властивий українсько-канадський фолкльор має всі ознаки нового наверствування, свіжо створеного на нових теренах. Те саме стосується й до мішаного (гібридизованого) фолкльору: він хоч генетично сягає до часів перед переселенням, проте своїми іноваціями, які могли постати тільки пізніше, каже визнати себе за нове наверствування.

Існування всіх трьох родів фолкльору: перенесеного, мішаного й властивого в народній творчості даної етнічної групи свідчить про її зрілість і творчу снагу. Вона не тільки зберігає традиції, привезені до нової країни, але розбудовує їх і доповнює новими творами, чим виявляє поступ і засвідчує своє духове багатство, побіч великих культурно-творчих потенцій.

Анна Галина Горбач

ОСОБЛИВОСТІ ЕПІЧНОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ

Дума, героїчний епос доби козаччини, різниться від російських билин та від героїчного епосу південних слов'ян перш за все своїм елегійно-ліричним тоном. Цей елемент у неї спільний із похоронними голосіннями, і тут можна погоджуватися з думкою Ф. Колесси, що козацька дума розвинулася з похоронних голосінь. [1]) Найбільше спільного з голосінням виявляють «невольницькі плачі» — найдавніший прошарок думи. Розповідний елемент у думі сильнішає щолиш з часом, у ході її зростання, а сама вона поступово залишає свої ліричні особливості — щобільше, вона стає реалістичною, щоб у своїй останній фазі розвинутися в сатиру. Такий розвиток можна спостерігати й на закінченнях окремих дум: найдавніші думи («невольницькі плачі») всі мають трагічне закінчення; а що певніші стосунки запановують у козацькому світі, то життєрадіснішою стає дума. Порівняно з героїчним епосом південних слов'ян та росіян дума не набула свого незмінного обличчя: вона була жанром, який ще розвивався, як епічна пісня вона ще може й не досягла вершка свого розвитку, як уже стало занепадати її життьове підґрунтя, середовище, яке її породило, — козацький світ. Найстарші бо думи постали з початком 16 ст., наймолодші ж у 2 половині 17 ст.

Як паросток української поезії, зокрема, як своєрідне продовження чи то особливий вицвіт похоронного голосіння — дума розвинула, поруч тих характеристичних рис, які її в'яжуть із цим родом народної поезії (про них далі), ще й свої власні епічно-стильні особливості, які надають їй характеру героїчного епосу, а звідси й дозволяють ставити її поруч російської билини чи сербо-хорватської «лицарської пісні» (юначка песма). Саме на тих «епічних» засобах стилю, їх аналізі й функції в думах хочемо спинитися; йдеться про ті «епічні спільні місця», що трапляються в усіх думах, про ті мистецькі прийоми співця, що їх він

1) Ф. Колесса. Українські народні думи і їх відношення до народних пісень, віршів та голосінь. ЗНТШ т. 132.

мусів собі засвоїти, щоб могти надати мистецької форми якомусь даному змістові, якійсь події, йдеться про збагнення таємниць його імпровізування.

Самі ці засоби можна поділити на зовнішньо-формальні й на композиційні елементи. До перших належать такі традиційні епічно-стилеві засоби, як «спільні епічні місця», що зустрічаються в кожній думі, і що їх можна перенести в усяку епічну пісню; це — епітети-прикметники, епітетні числівники, дієслівні ідіоматичні вислови, подвійні синонімічні й аналогічні вирази, здрібнілі слова, ближчі окреслення, звертання, повторення прийменників та сполучників. Згодом, коли дума стала втрачати своє підґрунтя, на якому виросла, з шабльонного вживання цих елементів виникло їх недоречне стосування. Композиційні засоби знову ж виступають тільки в межах однієї думи; сюди належать віршовий паралелізм, неґативно-позитивне порівняння, повторювання однакових абзаців (уступів) пісні та тридільність як елемент композиції.

Розглянемо за чергою ці стилістичні засоби дум. [2)]

Епітети-прикметники це найбільша й найпоширеніша група зовнішньо-формальних засобів думи; вони становлять головний прийом при імпровізуванні. Вони можуть повторюватися в тій самій формі в усіх думах чи то в різних варіянтах якоїсь думи абож врешті як постійний придаток даної особи чи речі в різних частинах однієї думи: світ, у якому живе співець і який він нам передає в думі, не знає безбарвних предметів і людей. Епітет надає своєму іменникові конкретніших рис, увидатнює й ступенює їх. Щоб краще окреслити функцію й значення епітетів у думі, розділимо ці епітети на: тавтологічні й на такі, що означують чи то ближче окреслюють якість та позитивне цінування.

Тавтологічні епітети називають таку прикмету, яка вже

---

2) За змістом думи поділяються на декілька циклів:І. Думи про турецьку неволю: Плач невольників (ПН), Невольники (Н), Маруся Богуславка (МБ), Сокіл (С), Іван Богуславець (ІБ); II. Думи про море: Олексій Попович (ОП), Буря на Чорному морі (Бу), Кішка Самійло (КСа); III. Думи про степ: Втеча трьох братів із Озова (Вт), Самарські брати (СаБ), Хведір Безрідний (ХБ), Сірчиха й Сірченки (Сі), Смерть козака при долині Кодимі (СКо), Розмова Дніпра з Дунаєм (РД), Прощання козака (ПроКо), Отаман Матяш (ОМат). IV. Думи з доби хмельниччини: Корсунська битва (КоБ), Похід на Молдавію (ПМол), Смерть Богдана Хмельницького (СХм), Хмельницький і Барабаш (ХіБ), Оренди (О), Козак Голота (КГо), Козацьке життя (КЖ), Ґанджа Андибер (ҐА); V. Моралізаторські думи, думи про рід: Вдова й три сини (Вд), Сестра і брат (СіБр), Іван Коновченко (ІК), Плач Зозулі (ПЗоз). — Хронологічно найстарші це думи про турецьку неволю й визволення з неї; наступним етапом можна вважати думи про боротьбу козаків з турками й татарами. Молодші думи, зокрема з доби хмельниччини, — бадьоріші й кінчаються переважно перемогою козака. Моралізаторські думи постали, мабуть, разом з думами про степ та море, з якими вони й стилістично тісно пов'язані. — Варіянти дум подано у прикладах малими літерами (а, б, в...). Ми користувалися виданнями дум К. Грушевської, Українські народні думи, І, Київ 1927, та Ф. Колесси, Українські народні думи, Львів 1921.

включена в іменнику, що його вони супроводжують; вони вже тільки підсилюють та увидатнюють якусь окреслену сторінку, яка співцеві видавалася важливою, напр.: *байраки* зелені (Вт, СаБ); *гаї* зелені (Вт:л); *вода* холодна (СаБ); *дощик* дробен (Н, ОП:е); *могили* високі (Вт:н), великі (Вт:д); *поле* чисте (Вт, ОП, КГо, КЖ, С:б). Інколи такі епітети-прикметники творені від того самого кореня, що й іменник, якому вони додані: *вік* вічний (Вт:н,т, ХБа); висока *висота* (С:б,в); конная *конниця* (Вт:з,с,т); піша *пішаниця* (Вт:а,с,т,у,О); старший *старшиною* (КСа, ОП); чужа *чужанина* (Вт:ґ,о,СаБ). Цікаво при тому відмітити, що епітети, які додаються тваринам — і то приязним, і ворожим людині — майже всі стосуються барви: *вовки* сіриї (Вт); *голубоньки* сивенькі (Вт, СаБ, Бу, ПН); *зозуля* сива (Вт, СаБ, Вд, ПН); *орли:* чорнокрильці, чорнопері, сизокрилі, сизі (Вт); *соколи* ясні (С, ОП, СаБ, Вт); *кінь* вороний (ОП:і).

Якість та цінування речей окреслюють такі епітети: *вітер* буйний, тихий; *води* холодні, довольні, великі, погожі, здорові (Вт), тихі (НП, МБ); *камінь* білий (Бу), тяжкий; *степ* чистий (Вт: б,г,і), великий (Вт:ж,о), високий (Вт:д,н), широкий (СаБ); *тумани* великі, сизі, сині, темні, сильні (Вт); *хмара* чорна; *хуртовина* лиха (ОП). Часто тут трапляється епітет *козацький* як синонім слова *лицарський;* він може додаватися й до окреслень частин тіла, посіданих предметів тощо, напр., *голова* (Вт, СаБ+, Вд, Сі), *душа, серце* (Вт) *ноги* (Вт, СаБ, ҐА, КГо), *кінь* (ІК, Вт, Вд, Сі, ОП), *каша* (ОМат), *слава* (СаБ:г,ґ), *звичай* (КСа, СаБ, ОМат, ІК, СХм, КГо, Вт:а). Як антипод виступає тут епітет *турецький, бусурменський,* рівнорядний із епітетом *проклятий, триклятий.* Це безперечний доказ, що думи постали в козацькому середовищі. Самому ж козакові додається постійно епітет *бідний, молодий,* — яким співець хоче розбудути в слухачів співчуття до його долі.

Із своїм іменником епітет зростається в нерозривне ціле й співець такі епітети повторює, скоро тільки йому доводиться говорити про дотичні речі чи людей. Як же ж такий епітет уже «стерся», втратив експресивність, іменникові для ґрадаційного скріплення додаються іще й дальші, нові епітети: *баша* турецький-бусурменський (Н, ПН); *брати* мої рідненькі, старші, миленькі (Вт:і); *віра* проклята бусурменська (Н, ПН, МБ, КСа); *гніздо* драгоцінно-шкарлатноє (С:а); *голова* козацька-молодецька (ПЗозулі); *гості* нелюбі-немилі (Вт); *здоровля* козацьке-молодецьке (Вт:і, СаБ:д); *кінь* вороний добрий молодецький (ОП:і; *луги* темні високі (СаБ); *неволя* тяжка турецька (Н, ПН, МБ); *очі* козацькі-молодецькі (ОП:ґ,з,і,к); *руки* голі християнські (КСа); *сторона* чужа далека (С:б); *сторони* дальні-далекі (СаБ); *судно* козацьке-молодецьке (ОП, Бу); *тіло* козацьке-молодецьке (Вт); *сирота* безщасна безрідна; *чоловік* бездільний та безрідний (СаБ); чужий *чужанина* безрідний - бездільний - безпомошний (Бу:в,г,ґ); *шлях-дорога* широкая-довга (Вд).

Епітетні числа це дуже улюблений прийом всякої епічної народної поезії. Дума знає три такі групи чисел: 1 - 12, 24 - 84 та від 350 вгору. Найулюбленіше число *три;* воно відограє немалу ролю і в композиції думи (пор. елементи тридільности). Це число зустрічається зокрема при родинних стосунках (три брати, три сестри), що дуже нагадує стосування його по українських народних піснях та казках. Число *чотири* це тільки своєрідне скріплення, ґрадація числа 3 (по *три* пучки тернини, по *чотири* червоної таволги — КСа). Інші ще улюблені числа це *сім* та *дванадцять;* числа 13 та 14 можна уважати теж тільки ґрадацією цифри 12. З-поміж другої групи чисел (24 - 84), яка трапляється вже куди рідше і здебільша подає, наприклад, роки неволі, ще найчастіше зустрічається число *сорок*. Чисел же ж від 350 вгору дума вживає здебільша, називаючи число людей; з цього погляду дума доволі реалістична й мало схильна до гіперболіки, яка в народному епосі росіян та південних слов'ян щодо чисел звичайно дуже яскрава.

Дієслівні ідіоматичні вислови належать теж до традиційних засобів стилю думи. Всяку пряму мову здебільшого попереджує устійнений зворот, складений з (тавтологічного, звичайно) іменника-об'єкту внутрішньої дії та з дієслова (словами промовляє, сльозами обливає). Ці вислови бувають повторювані ще й з початком наступного абзацу-уступу як обрамування наведеної попередньо прямої мови (що мовить словами, обіллється сльозами). Кінець прямої мови теж відзначується окремим завершним зворотом (тоє промовляє); при тому трапляються й випадки з недоречним стосуванням цього останнього звороту: співець його вживає навіть тоді, коли попередньо власне й ніхто нічого не говорив...

Окрему групу становлять такі ідіоматичні вислови, що застосовуються при наказах чи закликах; вони складаються з дієслова та з прислівника *добре:* добре *дбати, вчинити, знати, матися*. Врешті в розпорядженні у співця є ще й такі звороти, які говорять, як було виконано дотичну дію, виражену дієсловом: *промовляти* згорда, стиха; *мати себе* смутно; *квилити* жалібно; *гуляти* безпечно; *голову склонити* низенько.

Словесний паралелізм, себто подвійні синонімні й аналогічні вирази, — це числово друга — після епітетів — група зовнішньо-формальних елементів думи. Такі вирази полягають здебільша на тавтології й складаються з поставлених поруч двох синонімних або аналогічних виразів; таким подвоєнням досягається ґрадації експресивности. За змістом їх можна розділити на: тавтологічні подвійні вирази (з однаковим етимологічним коренем) та синонімно-аналогічні. З формально-граматичного погляду йдеться тут про складення двох іменників, прикметників, дієслів чи то дієслова з іменником. Серед тавтологічних подвійних виразів: *прикметник з прикметником* (чи то прислівник з

прислівником) бідна-побідна (ІК), дальним-далеким (СаБ), дивен та предивен(ІК, КСа:в,ґ), рано-порано; тут сприросткований другий член пари тільки ступенює прикмету, висловлену в першому члені-виразі; *дієслово з дієсловом* — при чому інперфективність дії першого дієслова скріплюється: а) дуративністю дії другого члена — жити-проживати (КСа:г,ґ, Вт:и, Вд, Сон) б) чи таки імперфективністю — грати-вигравати (КоБ), зоряти-озоряти (СКо), стелити-постеляти (Вт,в) абож ітеративністю, яка надає цілості характеру довгого тривання, — тим досягається враження, що кінця названої дії й не видно — їхати-поїжджати (Вт:т), квилити-проквиляти (Н, ОП, СаБ, Вт), хвалити-вихваляти (КГо); *дієслово з іменником* (синтактично це здебільша присудок із тавтологічним внутрішнім об'єктом дії) — вибирає на вибір (КСа:б), дивувати дивом (ОП), обідати обід (ХБ), процвітати цвітом (КСа:а,в, СКо:а). Серед синонімних подвійних виразів: *два іменники* — вовки-сіроманці (Вт), за гордостю, за пишностю (Бу:б), кайдани-залізо (Н), люлька-бурулька, на могоричі, на підпитках (Вт:г), шапка-бирка (ҐА, КГо), шлях-дорога (РД); *два прикметники* — безрідний і безплеменний (Бу), горда та пишна (ІК), милі і любі (Вт), нищі-убогі (Вт); *два дієслова* — ні думає, ні гадає (ХБ, ОП, Вт, ПМол, КГо, Бу), плакати-ридати (МБ, С, КСа, ХіБ), подобати і влюбити (ІК), потурчитись-побусурменитись (МБ, КСа). Серед аналогічних подвійних виразів: *два іменники* — безпиття-без'їжжя-бездоріжжя, безхліб'я-безвіддя-безголов'я, безріддя-безздоровля-безсліддя (Вт), брат-товариш (Н:б, в), вода й погода (Вт:н), горе-біда (ХіБ), городом-улицею (Бу:б), пили-тумани (Вт:д), сребро-злато; *два прикметники* (чи то прислівники) — бездольний-безрідний (С), гірко-сильно (Вт:г), добрий і вірний (КСа:в, ХіБ), кревний і сердешний (СаБ), при чому трапляються такі подвійні вирази і з протилежними значеннями: видимо і невидимо (Вт:д,ї), відомо і невідомо (Вт:н), рано і пізно (ОП:і), старі і нові кайдани (КСа:в), до нових воріт до ламаних (КЖ); *два дієслова* — допити-доїсти (ОП:є), лаяти-проклинати (Н, ПН, Вт, МБ), лягати-спочивати (Вт:а, Сі), посікти - порубати (Вт:і, ІК, Сі).

Здрібнілі (пестливі) форми слів це істотна ознака не лише дум, але й народної поезії східніх слов'ян взагалі; думі вони надають зокрема ліричного тону, а стосуються іменників, прикметників та прислівників. Їх функція емоційна; крім шабльонових увідних, заспівних рядків пісні, яким співець залюбки додає здрібнілі слова — щоб з'єднати в слухачів співзвуччя для своєї пісні (як то: рано-пораненько, та на чорному морі на камені біленькому) — та ще в римах (неділеньку: пораненьку, рідненьких: сивеньких), дума вживає димінутивів зокрема при звертанні-промові до осіб, а це особливо тоді, коли від дотичної особи чогось очікують, її про щось просять: брати мої *миленькі*, старші *рідненькі* (Вт), *братці, братіки* (Н, ОП:а, Вт, СаБ, ІК), сестро

рідненька (СаБ), *старенькая жоно* (ІК). Особу, до якої звертаються, порівнюють до якоїсь популярної в народній поезії птахи, а тоді й епітет цієї птахи вживається в здрібнілій формі: сестро *рідненька, як голубонька сивенька* (ПроКо). У здрібнілій формі виступає й назва улюбленої, бажаної речі: на *подвіречко* упади (Н), *доріженьку* покажіте (Вт:д), — в тому й епітет козацької зброї: *ясненька* зброя (КГо), по три *кульки* (СКо), військовії *суремки* (СаБ); далі ж як вислів любови: *матуся,* мати *рідненька, вірненький* товариш, до *серденька* прикладає. Димінутиву вживає співець, щоб розбудити в нас співчуття до свого героя: *голововонько* козацька — коли козак у небезпеці (Вт, ПН, ОП:д,і, КСа), *пригодонька, незгодонька* (ПН:в,ґ), *ніжки-рученьки.* Прислівник трапляється теж у здрібнілій формі, що пісні надає особливого ліричного забарвлення: *жалобненько* квилить (С, ОП, Бу, Вт, ПЗоз), — загуди (Н, ПН), *низенько* головку склони (С, ОП). У пізніших думах, що мають уже куди реалістичніший характер, здрібніння вживається для вислову насмішки чи іронії: *головку,* як галку, зняти (ХіБ, ПМол), *доріженька* барзо крута (КоБ), *жидівочко* моя Ряся (О), *жіночки-голубочки* (КЖ). Врешті вживання димінутивів співцеві врізується в пам'ять настільки, що про окремих осіб чи речі він говорить уже в здрібнілій формі, навіть як вона й не на місці: дрібен *дощик* (при бурі на морі! ОП:е), ой, *братіку* мій менший, як *голубонько* сивий (при одночасних поганих намірах — Вт:ж).

Титульні окреслення - формулки характеризують ближче кількома заподачами героя чи особу, що виступає в ході розповіді, при чому співець додає й своє наставлення до цієї особи: баша турецький-бусурменський, недовірок християнський (Н:а, г,ґ), дівка-бранка Маруся, попівна-богуславка (МБ), три братіки рідненькі, як голубоньки сивенькі (Вт); виступають такі титульні окреслення зокрема в прямій мові у зверненнях. В дальшому цю титульну формулку-шабльон співець повторює вже скрізь там, де мова про дотичну особу. Побудовано таке окреслення паралельно за допомогою аналогічно нанизаних поруч себе заподань; подекуди таке нанизування ступеньовано: ой ви, орли сизокрилі; ви, гості нелюбі, немилі (Вт).

Як у билинах та в сербо-хорватських «лицарських піснях», *пряма мова* і в думах починається зверненням-викликом до дотичної особи чи речі: гей, бідні невольники (МБ:б,в); ей, земле турецька, віро проклята бусурменська (Н, КСа:в,д, Вт:е,ж,и); Кішко Самійло, гетьмане запорозький, батьку козацький (КСа:а, б). Зчаста особа, до якої спрямоване звернення, порівнюється з популярними птахами, і навпаки — птахи, яких стосується звернення, називаються *братами:* брати мої милі, як *голубоньки сиві* (Вт, СаБ). Інколи таке титульне окреслення-звернення стосується і в іронічному значенні: вовці-сіроманці, орли чорнокрилі, *гості мої милі* — вмираючи, промовляє козак у степу до вовків

та орлів, що надходять розшарпувати його тіло (спершу ж звалися: *гості нелюбі-немилі!).* При таких звертаннях співець залюбки стосує повторення, яке тоді ще скріплює експресивність: ой, *городе, городе* Сороко (ПМол), ей, *дуки,* — кажуть, — ви, *дуки* (ҐА); гей, *корчмо, корчмо-княгине* (КЖ). Якщо таке звернення-заклик стосується загалу абож якщо йдеться про висловлення якоїсь поуки, то тоді саме звернення з титульним окресленням-формулкою пропускається: Приснився мені сон чуден та пречуден... (ІК). Можна теж помітити, що пізніші думи — до речі, економніші, ощадніші в обходженні з словним матеріялом, — загалом пропускають і таке звернення до якоїсь окресленої особи чи гурта: Пийте, гуляйте... (О); Я, каже, важу на твою ясненьку зброю (КГо); можливо, що йдеться тут про тенденцію, яка завмерла разом із заником вже дальшої продуктивности дум, бо в важливих діялогах таке титульне окреслення у звертаннях трапляється і в часово пізніших думах: *Панове молодці...* (у промові Б. Хмельницького: СХм).

Повторювання прийменників (і рідше *сполучників)* перед двома складовими членами якоїсь синтактичної групи широко відоме й народній пісні та казці і відображує той ступінь примітивнішого, передлогічного мислення, коли речення ще не творило стрункої цілости, впорядкованої перспективно за важливістю членів, а тільки передавало на одному пляні логічно (й синтактично) неперероблені враження й думки, як вони напливають в поле уваги. У думі співець свідомо застосовує такий синтактично-стилістичний прийом, щоб надати пісні архаїчного, святкового забарвлення; йдеться тут про повторення прийменника: а) перед рівнорядними членами ряду в випадках, де нині вживається підрядна конструкція з двох іменників, з-поміж яких перший узалежнений від другого — наприклад, як «родовий цілости» тощо: із правої руки, із мізинного пальця (Бу), себто — «з мізинного пальця правої руки»; б) перед прикладкою (апозицією): *з-під* города, *з-під* Азова, *у* город, *у* Азов, *до* річки, *до* Самарки (Вт). До речі, архаїзованого забарвлення мові дум надають і ті церковнослов'янізми, що тут трапляються (златоглавий, паче, среброзлато, тогда, Цариград) як і т. зв. довгі форми прикметників у випадках, коли в розмовній мові у південно-українських говірках вживаються стягнені (дорогая, дорогую, дорогоє, золотії). Як і прикладка, повтореним прийменником чи сполучником може бути розділений і синонімний чи аналогічний подвійний вираз: *до* тернів *до* байраків, *із* тернів *із* байраків (Вт), *і* шанувати *і* поважати (ОП). Важливу ролю відограють такі повторювані прийменники та сполучники зокрема при віршовому паралелізмі, розпочинаючи паралельні вірші думи.

Звичайно цей прийом епічного розповідного стилю, що трапляється й у билинах, уважано за споріднений із т. зв. заповнювальними, додатковими слівцями, що то їх співці інколи стосу-

ють, щоб заповнити вимагане віршовою схемою число складів; алеж у думі про це не може бути мови, бож вона не має якогось окресленого числа складів у вірші, а саму речитативну мелодію співець імпровізує досить вільно.

Ненамісне, недоречне стосування зовнішньо-формальних елементів пояснюється віковим усним передаванням дум; де героїчний епос може похвалитися довгим віком, там частіше трапляються й перекручені, незрозумілі місця, фальшиві чи невідповідні епітети тощо. Переємні завчені зовнішньо-формальні елементи втрачають свою первісну функцію й свій глузд, якщо занепаде той героїчний дух, висловом якого й була ця поезія, — якщо наступить переміна в тому суспільному середовищі, в якому ця поезія постала. Недоречне стосування зовнішньо-формальних елементів у героїчному епосі вважають другою вже фазою такого занепаду; до першої ж зараховують — помішання мотивів, перекручування імень і окреслень. Коли в 19 ст. записано думи, то вони вже знаходилися в першій фазі такого занепаду: тут уже трапляються помішання мотивів (напр., Вт й СаБ тощо) та зокрема такі поперекручувані назви, як от: (земля) *арабська* — агарська, агарянська, срабська, рабська, грапська, аранська, гаранська (Бу); назву річки Міус схоплено як аналогічну до «байрак» і перемінено на загальний іменник: до байраків, *до міусів* (Вт); за асоціяцією до *«квилить-проквиляє»* створено відповідник *хвилі прохвиляє* (Бу). Недоречне стосування зовнішньо-формальних засобів у думах зустрічається ще тільки дуже зрідка, як ото: *теє зачуває* (хоч попередньо зовсім не було прямої мови!); *бідні невольники* (хоч мова про турецького башу!).

***

Тоді як зовнішньо-формальні елементи можна перенести з однієї думи до іншої, чи то таки в межах одної думи, то *технічно-композиційні засоби*, за допомогою яких співець мистецьки оформлює даний матеріял, уже прибраний тими зовнішньо-формальними засобами, перейнятими в своїй співацькій школі чи від традиції, трапляються тільки в рамках однієї думи (й її варіянтів).

Віршовий паралелізм. Паралельно побудовані вірші думи здебільшого становлять якийсь один коротший чи довший, змістово замкнений уступ-абзац у ході розповіді: вони влегшують граматичне римування, а з синтактичного погляду вони утворені з однаково побудованих паралельних речень; вирізняються тут два типи, що й виявляють поміж собою розходження в побудові: а) паралельні вірші, що починаються *сполучником* або *прийменником: І будем* до байраків, до міусів прибігати, *І будем* ми тернове віття, верхи стинати, *І будем* тобі, найменшому брату, піший пішаниця, на познаку покидати (Вт); *А* половину місяця в хмару уступило, *А* із Низу буйний вітер повіває, *А* по

Чорному морі супротивна хвиля уставає (ОП:п); *Альбо* їх порубано, *Альбо* постреляно, *Альбо* в горду тяжку позаймано (Вт:д); *Да* у головах сідала *Да* жалібно кувала (ПЗоз); *При* бідній годині, *При* нещасливій моїй хуртовині (СаБ); *Та на* високий вал його виношайте, *Та на* тихий вітер його пускайте (С). Подібно трапляються вірші, що починаються *започинальним дієсловом «стати»: Стали* козаки ґалеру до города Січи приганяти, *Стали* січовії козаки тоє зобачати, *Стали* вони із пушок гримати (КСа); б) паралельно побудовані питання й відповіді, при чому відповідь тут це заперечення попереднього запиту: Чи його сильні дощі затопили, Чи його буйні вітри заносили? Ні сильні дощі його не затопили, Ні буйні вітри його не заносили (С:б). Такі паралельно побудовані питальні речення можуть стояти самі про себе і без цієї неґативної відповіді — вона ніби пропущена: Чи у пристані-лимані, Чи у Цариграді на базарі, Чи на Чорному морю? Отакий віршовий паралелізм може бути побудований з ґрадацією, при чому він тоді спертий на тридільності, і його третій (або четвертий!) член-вірш завершує цю ґрадацію: Первим цвітом процвітана — синіми киндяками оббивана, Другим цвітом процвітана — турецькою білою габою оббивана, А третім цвітом процвітана — християнською кров'ю мальована, Четвертим цвітом процвітана — невольниками обсаджена (КСа:а).

Паралельно побудовано і *неґативне* та *позитивне порівняння,* зокрема на початку думи в заспівних віршах: Ой, у неділю *не дробні дощі накрапали, Не сині тумани вставали,* Як із города із Азова *три брати рідненькі утікали* (Вт:г). Особливо залюбки вживається неґативно-позитивне порівняння у найдавніших думах, коли заноситься на якесь нещастя, заповідається смерть: То не чорна хмара налітала, Не буйні вітри війнули, Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалась (Вт:д). Або: Стала чорна хмара на небі наступати, Стали свої голови у річки Самарки покладати (СаБ:а). Така його функція поширюється з часом і в моралізаторській думі про вдову й її трьох синів: неґативно-позитивне порівняння вживається тут вже на початку кожного уступу-абзацу.

Повторювання однакових уступів-абзаців створюють широкий розповідний стиль; промова, наказ, доручення, прохання, заклик — згодом повторюється ще раз тими самісінькими словами і в тій же самій черговості, вже — як виконувана дія; акція поступає далі аж після такого повторення: «Кажу вам, турки-яничари, добре дбайте, Із ряду до ряду захожайте, По три пучки тернини червоної набирайте, Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте» (КСа, Н:а), і безпосередньо після того тими ж словами оповіджено про виконування цього наказу: То ті слуги, турки-яничари, добре дбали...

Сюди належать і згадувані вже побудовані паралельно питання-відповіді: Чи твоє дунайське гирло моїх козаків пожерло,

Чи твоя Дунай-вода моїх козаків забрала? Ні моє дунайське гирло твоїх козаків не пожерло, Ні моя Дунай-вода твоїх козаків не забрала (РД).

І віршовий паралелізм, і неґативне й позитивне порівняння і повторювання тих самих уступів-абзаців — побудовані здебільшого на *тридільності*. Як уже згадано, число «три» в народній поезії вживається залюбки; в думі тричленування застосовано і як частковий композиційний чинник: в думі ОП човнів розбило на *три* частини, і окремий натиск покладено на *третю* серед них — там бо знаходиться й герой; у «Втечі» братів теж *три*, і наймолодший, *третій* брат (що втішається симпатіями співця) своїх старших братів наздоганяє аж *тричі*. Тридільність виступає й при переліку — при проклинанні, при поділі здобичі, при змальовуванні нещастя-смерти (очима не згляне, ногами не пуйде, руками не зведе); при тому таке тричленування пов'язане з ґрадацією: І рука не воздойметься, і серце не осмілиться, і душа до смерти гріха не викупиться (Вт:ї).

Ще Ф. Колесса вказував на ті моменти, що спільні думі з народною піснею, похоронним голосінням та з літературою 17-18 ст. Те, що думу в'яже з іншими родами народної поезії, це перш усього епітети, що в думі куди багатіші й різноманітніші, а далі — спільні порівнювані образи: люблених осіб порівнюють до кількох популярних птах (голуб/ка/, сокіл, зозуля); в тому й велика схожість дум з голосінням. Здрібнілі пестливі форми слів це теж спільна риса всієї української народної поезії, як і окремі ідіоматичні звороти (зокрема з тавтологічним внутрішнім об'єктом дії: раду радити, думу думати), віршовий паралелізм, тридільність і подібна синтакса: з паратактичними чи асиндетовим нанизуванням речень та відсутністю логічного перспективування по синтактичних групах. Від історичних пісень різнить думу її широкий розповідний стиль: співець думи має більше часу для змальовування, повторювання, він здвоює побліддлі, зужиті епітети, застосовує подвійні синонімні вирази — засіб, що діє скріплююче, ґрадаційно. Він описує свої постаті досить докладно ще й за допомогою титульних окреслень-формулок. Знову ж історична пісня, з якою дума має чимало спільного в тематиці, — скупа на слова: вона рахується з кожним виразом, бож це в'язана мова: кожна строфа творить тут замкнуту цілість, яка дається перенести й до іншої пісні (звідси таке багатство варіянтів пісень!). Тоді як у народній пісні віршовий паралелізм вживається частіш для аналогії (порівняти б кількакратне його застосування у початкових строфах пісні «Стоїть явір над водою...»), то в думі він стає технічним засобом, шабльоном — зчаста використовуваним на те, щоб розгягнути вшир досить скупий розповідний матеріял-фабулу. І в тому ще одна спільність думи з голосінням, що теж виявляє тенденцію розтягатися вшир.

Петро Зварич

ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ Й ПОСТУПУ В МАТЕРІЯЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ У КАНАДІ

Коли в 1891 році два небилівські українці Василь Єлиняк і Іван Пилипів(ський) як перші приїхали до Канади, а 1895 д-р О. Олеськів відвідав її та описав можливості цієї «обіцяної землі», відтоді відкрився новий світ для галицьких і буковинських селян і зараз почалася спочатку принагідна, а невдовзі масова еміґрація. Одні виїздили самотньо на спробу або на заробіток, не раз за позичені гроші, інші, продавши маєток за добру ціну, виїздили з родинами на сталий побут з наміром отримати безплатно наділ землі (гомстед) і стати багачами-дідичами.

Канадські еміґранти перших років ішли до роботи в лісах, копальнях, при будові шляхів, залізниць, каналів, а також на фарми між старих колоністів. Вони тяжко працювали й ощаджували, що могли, та висилали гроші до краю на поліпшення свого господарства або на спровадження родини до Канади на сталий побут. Ті, що прибули з родинами і мали 2-4 сотні долярів на початок господарювання, брали безплатні наділи землі, вичищали цілину під управу, робили огорожу поля й будували господарські будинки, виконуючи в той спосіб приписані законом обов'язки. Ставши громадянами Канади, вони отримували контракти на власність дарованої землі.

Перших наших поселенців розміщувано посеред колоній старших іміґрантів різних національностей у Манітобі, на рештках гіршої якости землі — лісистої, кам'янистої, мочаруватої та вапнистої. Тяжко жилося цим поселенцям, бо праці не бракувало, а пожитку мало, і по роках змагань і гіркого досвіду вони змушені були покидати своє жалюгідне господарство та переноситися з родинами на сталі заробітки до міста, де згодом доробилися гарного майна, а їх діти мали нагоду одержати вищу освіту в школах і здобути поплатні становища в торгівлі, індустрії та

всякого роду інших професіях. Велика частина фармерів, що покинула непридатні до управи землі, переселилася до нових провінцій Альберти і Саскачевану, де мали нагоду вибрати собі найкращу й найдогіднішу землю, чи то на чистих степах, чи в лісі, серед гаїв, чи над рікою або над ставами й озерами. Натрапивши на добрі землі, вони заохочували своїх рідних і знайомих в селі, приїздити якнайскорше і бути їх сусідами.

Так і настала масова еміґрація до Канади з початком цього століття, що тривала до початку першої світової війни. За цей час переселилося коло сто тисяч *) осіб із Західньої України до західніх провінцій Канади. Це є так звана стара іміґрація першої доби. [1] Середня іміґрація другої доби тривала від 1922 до 1935 року і принесла коло 67 тисяч *) свіжого населення, [2] з чого майже половина осіла в містах уздовж усієї Канади, а решта розташувалася по фармах, серед давніх поселенців, і тут, скоро доробившись, вони закупили на виплат господарства і скоро зрівнялися з старими фармерами.

Найновіша, себто третя іміґрація, — це так звані «скитальці», або «депісти», [3] що прибули до Канади після другої світової війни, почавши від 1947 до 1955 гоку. Вони прибули до цього краю в час найбільшого розвитку і розросту цієї країни і мали щастя, що за короткий час свого побуту в сприятливих відносинах стали твердо на своїх становищах, і багато з них матеріяльно зрівнялися з старими поселенцями завдяки своїй вправності.

Головною причиною першої еміґрації наших селян до Канади був брак землі й недостача життєвих засобів. Усіх їх вабила безплатна фарма, свій ліс на ній, вільне полювання, свобода, рівність. В Канаді не було ні податків, ні військової служби, ні жандармів і «екзекутників».

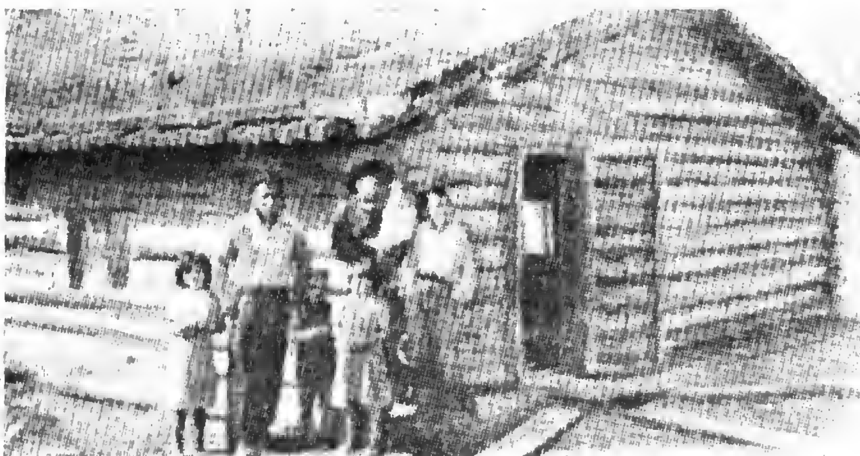
Алеж не бракувало і розчарувань для новоприбулих іміґрантів, коли їх вивезено в пустий степ чи узлісся, де треба було найперше збудувати бурдей-землянку з дерева і дернини, щоб охоронитися від холоду й комарів. Така землянка мала вигляд буди з дахом, а під нею яма метрової глибини. Вхід до неї заслонювано веретою, доки пізніше не вставлено дверей з дощок. Вікно в причілку на дві шибки; постіль з вориння, вистелена сіном і накрита веретою. При дверях шпаргат, або бляшана кухня до варення й печення хліба. На середині скриня, що служила за стіл, і лавка або пара ковбків до сідання. Береги навколо ями заступали полиці, де розложено кухонні речі, убрання тощо. В цій буді містилася ціла родина все літо або зиму, доки не збудовано вигіднішої хатини з дерева на одну чи дві кімнати, з сіньми, а

---

*) Числові дані узгіднені з ЕУ.
1) Це були здебільша неграмотні селяни й робітники.
2) Насамперед кваліфіковані робітники й підприємці.
3) Серед них багато з вищим образованням, а багато різних фахівців.

Мал. 1.

Мал. 2.

Мал. 3.

Мал. 4.

Мал. 5.

Мал. 6.

Мал. 7.

Мал. 8.

часом з ґанком. Стіни, стелю і підлогу будовано з тесаного дерева і виліплювано мішаною глиною на обидва боки. Дах пошивали соломою або накривали сіном. Така хатина служила 5-10 літ для цілої родини, а коли родина ліпше доробилася, будовано вигідні просторі хати з гебльованих і фуґованих дощок; дахи накривали ґонтами і малювали цілий будинок знадвору і всередині. Під підлогою обов'язково була вигідна пивниця на переховок ярини, а під дахом дві кімнати до спання. Спереду будовано ґанок, веранду або й ґалерію. Вікна подвійні підсувалися вгору, а двері, роблені на фабриці, складалися з 5 тафлів. Такі хати наші поселенці навчилися будувати від англійців і, хоч стіни в середині були порожні, проте хати були теплі взимку, бо знадвору стіна була вибита двома шарами фельцованих дощок і шаром асфальтового паперу, який не перепускав вогкости й вітру до середини. З середини стіни і стелі були пляйстровані, вибиті гладкими без сучків дощинами або виліплені кольоровими паперами. Ті хати будовано по містах і на фармах від 1915 до 1945 року і кошти такої хати становили 1-2 тисячі долярів, залежно від величини.

Під час другої світової війни воєнна індустрія дала нагоду заробляти вдвоє більше, а ціни на фармерські продукти рівнож подвоїлися, так що підприємливі фармери скоро й легко позбулися боргів, зачали купувати найновіші машини, авта, троки, трактори, комбайни. Вони будували наймодерніші доми нового стилю, повертаючи попередні хати на курники, шпихлірі та хліви. Модерна хата коштує тепер 10-15 тисяч долярів і виглядає як вілла та дає всяку можливу вигоду й комфорт. Модерна хата обов'язково має пивницю (сутерени, бейсмент) з бетону, з вікнами, щоб в разі потреби можна в ній поробити кімнати. Перший поверх складається з просторої мешкальної кімнати, їдальні або гостинної, кухні, лазнички і 2 - 3 кімнат, призначених для

Пояснення до малюнків до статті П. Зварича

Мал. 1. Типова землянка, в яких жили наші поселенці у перших роках після поселення в Канаді. Побіч зліва копиця сіна (1899 р.).
Мал. 2. Хата, збудована на новому місці поселення за зразками, відомими з Рідних Земель; колиба піонера з Буковини.
Мал. 3. Хата Т. Воробця, будована в зруб, покрита ґонтами (1901 р.).
Мал. 4. Зразок новішої хати, збудованої на фармі І. Зварича, 1910 р.
Мал. 5. Хата, комора, стайня, курник, хлів, стодола на фармі А. Шандри, першого українського посла у Альберті (1910 р.)
Мал. 6. Стайня та хлів на фармі В. Саламандика (1919 р.).
Мал. 7. Хата міщанина Д. Щербанюка у Венґревил (Альберта), збудована 1912 р. За хатою ґараж на авто.
Мал. 8. Зразок найновішої хати, яку будують у містах та на фармах. В таких хатах мешкають в рівній мірі заможніші (промисловці, підприємці, професіоналісти), що й середньозаможні (фармери, робітники, ремісники). Ціна хати прибл. 5000 дол., але бувають і дорожчі (10 — 12000).

спальні. Між стінами є вільне місце для одежі. Зовнішні стіни викінчені цементовою штукатурою (стукко) або вогнетривкими азбестовими плитками, а дах накритий асфальтовою ґонтою. Внутрішні стіни викінчені алябастром і помальовані пастильними кольорами. Підлоги з твердого дерева, виложені квадратовими плитками, мов шахівниця, з пластики або з грубої церати. Кухня має стіни здолу до половини виложені плитками з пластики, а горою шафи на всяке кухонне начиння і столовий виряд. В пивниці уміщений так зв. «форнес» (центральний огрівач), з якого повітря розходиться рурами до всіх кімнат. Тут також міститься пральня з машиною до прання; зимою тут можна сушити білизну. Стіни лазнички виложені до половини плитками з пластики вигляду мармору, а в ній уміщена ванна, умивальня, кльозет і туалетна шафка з домашніми медикаментами. В пивницях є також верчена криниця, з якої мотор помпує воду до збірника, а звідси рурами вона розходиться до кухні, пральні і до лазнички (зимна і тепла). Перед хатою дехто будує гарний ґанок з скляними вікнами. Вікна фронтові великого розміру з грубого скла, що коштують найменше 100 дол. одна шиба; вікна заслонюються венеційськими фіранками, а з середини занавісами з дорогих матерій. Щодо умеблювання, то воно відповідає всім вимогам комфорту; подібне умеблювання можна побачити в домі бізнесмена, фахівця, фармера і не одного робітника. На підлозі килими, довкола стін вибивані дорогими матеріями софи й крісла, фабричні залізні ліжка з пушистими матрацами, шафа з туалетними приладдями, нікелеві столи, столики і крісла, креденси, заповнені срібним і фаянсовим начинням, стоячі і настільні електричні лямпи, шафа на книжки з кольоровими шибами, грамофон, радіо- і телевізійні апарати, всякого роду електричні прилади до вжитку в кухні, машини до шиття і т. д. Електричні і телефонні дроти розгалужені між фармерами, більше половини поселенців мають в своїх домах телефони і електрику, яку вживають не тільки в хатніх потребах, але також у господарстві до помпування води для худоби, до різання січки та мелення ґрису для свиней, до млинкування та до вжитку в кузні (яка є конечна на кожній економічній фармі), до доєння корів.

Таким чином, вигляд фарм за минулих 20 літ змінився до невпізнання. Первісні фармери за 15 літ стали з нічого багатими і посідали до 200 акрів управної землі, до 100 акрів пасовиська і 20 акрів лісу; вони мають вигідну 4-кімнатну хату, стайні, пересічно 6-10 коней, 8-10 корів, 10 ялівок, 20-30 свиней та стільки ж овець, без числа дробу, всяке потрібне устаткування, як вози, сани, плуги, борони, сівалку, косарку, грабарку, жниварку, молотарку, що все разом вартувало б не більше 20 тисяч. В часі і після війни фармери розбагатіли ще більше. Вони мають майна вдвоє, а то й втроє більше: від 40 - 80, а то й до 100 тисяч дол.;

вони докупили землю, найновішого виробу тяжку машинерію, як трактори, троки, комбайни, бульдозери, дорогі авта, скроплювачі до нищення бур'янів, табуни молочних корів і расових свиней. Вони всі мають модерні хати, огрівані ґазом або електрикою. Опаловий ґаз в містах розходиться рурами до хат, а на фарми доставляють його у великих бляшаних тенках (бочках) в згущенім або плиннім стані. Щоб модерну машинерію на фармі економічно вживати і нею оперувати, кожний фармер мусить бути й добрим механіком і аґрономом, чого він вже від батька учиться, а крім того доповнює своє знання на курсах аґрономії. Всяку роботу на фармах виконують машини, а коні вже вийшли з ужитку, і їх випродано на м'ясо — на годівлю лисів і тхорів, які плекаються по «ренчах». Машини пересипають збіжжя з шпихліра до трока, набирають гній на віз і розкидають його по полю, згортають сіно і складають в стирту або в'яжуть його спрасоване в «бейли» (в'язанки) на продаж, корчують ліси, копають рови, висипають дороги, копають криниці. Фармерські хутори віддалені один від одного так, як у краю село від села, а вся земля між ними належить фармерам. Дороги між хуторами висипані; майже половина доріг — шутровані, а головні шосе — асфальтовані. Автобуси щоденно звозять дітей з фарм до міських шкіл (народних, середніх і вищих).

Матеріяльне становище поселенців у Західній Канаді ще покращало, коли в 1947 і 1948 роках відкрито в Альберті, в околицях заселених українцями (Ледук і Редвотер) багаті джерела нафти й ґазу. Десятки фармерів отримали тоді до мільйона долярів за винайм землі, відсотки з продукції й різнородні відшкодування. Деяки з фармерів вступили до спілок і набули відповідну машинерію до верчення криниць для нафтових компаній. Вони заробляють чимало. Звичайно, це ще більше спричинилося до піднесення життєвого рівня й відбилося на матеріяльній культурі українських іміґрантів. [4]

---

4) Про релігійно-моральний та культурний стан, як і про організаційне життя пишу на іншому місці, тим більше, що вичерпання цієї теми переступило б рамці статті для збірника.

Осип Берест

ЛІКУВАЛЬНІ ЗАСОБИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ МЕДИЦИНІ *

І. ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Новий напрям в медицині лікувати недуги рослинами (фітотерапія), відкриття в грибках антибіотиків (пеніциліна, стрептоміцина, авроміцина та ін.), врешті новітні досліди в ділянці т. зв. доглибної психології, що займається головно просліджуванням підсвідомости, — кинули зовсім нове світло на лікувальні засоби народної медицини. Українські етнографи і лікарі (І. Борусовський, Б. Грінченко, В. Демич, З. Кузеля, В. Милорадович, О. Потебня, П. Чубинський, В. Шухевич, подібно з чужих: Р. Кайндль, Кребель, Ф. Регож, Й. Талько-Гринцевіч і ін.) займалися головно збиранням матеріялів української народної медицини. Вони не старалися подавати докладнішої аналізи записуваних ними засобів народної медицини, за винятком, може, замовлянь (О. Ветухів, П. Єфименко, В. Петров). Особливі заслуги перед дослідженням української народної медицини *мав Покійний З. Кузеля*. Його праця п. н. «Originalbeiträge zur ukrainischen Volksmedizin» входить в склад капітальної книжки: Kronfeld - Hovorka: «Vergleichende Volksmedizin». Книжка та вийшла друком в Штуттґарті в 1908 році і лишається досі підставовим джерелом для кожного дослідника народної медицини.

Засоби, що їх застосовує народна медицина, поділяються звичайно на раціональні і нераціональні. З практичних причин ми переведемо поділ цих засобів на три головні групи: А. *Лікування рослинами* (фітотерапія). Б. *Лікування таємними, магічними* або т. зв. *симпатичними способами і засобами*. В. *Замов-*

* Доповідь, читана на II-ій Науковій Конференції европейського НТШ (Рим, 1953). Цій тематиці присвячував свої досліди й Покійний З. Кузеля (в ранні роки), що й відзначає автор статті.

лання, разом з певними магічними діями. Насамперед подаємо коротку характеристику кожної групи зокрема.

А. Годиться відмітити, що багато рослинних ліків народної медицини увійшло вже в склад офіційної медицини. Великі заслуги в дослідженні лікувальних рослин на Україні належать Юрію Липі, українському лікареві, який трагічно загинув у ході подій другої світової війни.

Б. До т. зв. магічних ліків належать: цвіль та порхавки проти гарячки і для лікування ран; — смола, зовнішньо проти запалення суглобів; мед на рани; ластівячі гнізда на шию проти запалення горла і дифтерії. Рівночасно стосуються магічні дії, як дмухання на хворі місця, потирання слиною, перетягання хворого через вузькі місця, зав'язування вузлів, закопування хвороби в землю або забивання в дерево, сплавлювання хвороби з водою. Недугу також викурювали, відстрашували галасом. Відоме також як засіб проти недуги споживання всякої погані (т. зв. «брудної аптеки»), як сеча, кал, гній; в цей спосіб народні лікарі хотіли зогидити хворобу, яку народ уважав за живу істоту (демон, нечиста сила). Врешті відомі спроби перенести хворобу на живі тварини (пса, кота, морську свинку, голуба, рибу), на рослини або на небіжчика. Рожу (бишиху) спалювано при магічних діях.

Треба зазначити, що в ході дослідів виявилося, що багато з цих т. зв. магічних ліків мають в собі лікувальні складники. Стосується це в першу чергу до цвілі та порхавок, що в них діють антибіотики (пеніциліна та ін.); меду, що його сьогодні застосовує офіційна медицина при недугах серця; смоли, що в ній є іхтіоль, головний складень протизапальних частей. Знаємо сьогодні також, що в сечі є гормони, якими лікують всілякі недуги. Їдження печінки пса, хворого на скаженину, як лік проти скаженини, або пиття його крови, їдження голови гадини проти її укусу знаходять певну аналогію в модерній імунології.

В. Замовляння, заклинання, заговори або зашіптування, що їх досі уважали за пересуди, є — разом з магічними діями — наймогутнішим ліком серед засобів народної медицини. Вони є сильним психолікувальним засобом, що його діяння пояснюємо діянням суґестії. Баба - шептуха є народним психотерапевтом, а її заговори чи заклинання мають найкращу форму словної суґестії. Для етнографів заговір звичайно є поганським мітом, що з часом набрав ціх релігійного світогляду, а деколи прибирає форму молитви. На цьому місці треба підкреслити, що замовляння, які зустрічаємо в українській народній медицині, виявляють той самий стиль і зміст, що замовляння проти хвороб у давньому Вавилоні, в старій Греції, Римі і в народній медицині у інших народів.

II. НАРОДНІ ЛІКУВАЛЬНІ ЗАСОБИ НАЙЧАСТІШИХ НЕДУГ В УКРАЇНІ

1. Гарячка — Febris.

Тиф, запалення легенів, туберкульозу та інші недуги, що супроводяться високою температурою, народ називав гарячкою. Лікували гарячку:

А. Відварами та настоями таких рослин: глухої кропиви (Lamium album), шалвії (Salvia officinalis), бібника трилисника (Menyanthes trifoliata), димниці звичайної (Fumaria officinalis), лісового часнику (Alliaria officinalis), блаватників (Centaurea cyanus), деревія кривавника (Achillea millefolium), стоногівця (Scolopendrium vulgare), полину (Artemisia Absinthum), жарки середушника (Erythrea centaurium), кори білої верби, дуба, каштана і тополі.

Б. Магічні засоби. Проти гарячки уживали цвілі на хлібі або на салі, а також малі рибки, що їх витягали з живота великих риб, сушили, порошкували та пили з горілкою (антибіотичне діяння). В Стрию та його околиці пили проти гарячки гноївку. Застосування гною як лікувального засобу відоме не лише в народній медицині усіх европейських народів, але й серед народів Далекого Сходу (Китай, Корея). В Полтаві лікували одного хлопця з гарячки в той спосіб, що його перестрашили, що його повісять. В Гусавці, Чернігівської области, хворий від гарячки цілував померлого в малий палець руки або ноги, або лише доторкався до нього. Це було «переношення» недуги на померлого. Як амулети проти гарячки носили на шиї: висушене око ведмедя, голову гадюки, частини віника, яким замітали під час водосвяття, свячений хліб, хруща або живу жабу. Був відомий також засіб обкадження хворого шкірою гадини або підперезування шнурком, вкраденим на чужому обійстю.

В. Замовляння. Твердо зварене яйце ділили на 77 частин і давали хворому. Він ішов з ними на ріку, кидав по кусникові яйця в воду і замовляв: «Є вас 77, я даю вам сніданок всім». Кожний раз, як хворий п'є воду, повинен сказати: «В Ім'я Отця і Сина і Святого Духа, опускає мене горячка, бо в понеділок (або іншого дня) було Різдво» [1]).

2. Гостецъ — Ревматизм — Polyarthritis.

Гостець суглобів, м'язів та ґіхт називали також: сухий гостець, гризь, грижа, тріскотня. За причину ревматизму уважав народ простуду, лихий погляд або викопання бузини, в корінннях якої сидить чорт.

Лікували гостець:

А. Відварами таких рослин: лопуха (Lappa maior), корешника гіркого (Polygala amara), любистку звичайного (Levisticum officinale).

---

1) Подане за З. Кузелею.

кори ясеня. Зовні прикладали на болючі місця: стрижень стовбура бузини (Sambuccus nigra), варене листя бузини, настій з дикого полину (Arthemisia vulgaris), вивар з мухомора (Agaricus muscarius) або з крушини (Rhamnus Frangula). Хворі місця завивали листям берези, натирали хріном або пекли кропивою (Urtica-dioica).

Б. Магічні засоби та ліки. Хворі суглоби мазали смолою, обкладали теплим гноєм, завивали червоним сукном або людським волоссям, брали до ліжка морські свинки (перенесення недуги). Викопували коріння поседу (Bryonia alba) і в ямку вкладали кусник хліба, сіль і мідяний гріш.

В Девянці, Полтавської області, давали гризти хворі місця недужого новонародженій дитині або дитина дотикала болючі місця руками. Гуцули вірили, що болі в крижах зникають, якщо освоєний ведмідь переступить хребет лежачого хворого.

В. Замовляння. «Вигризання грижі» відбувалося в той спосіб, що знахарка кусала (гризла) хворі місця, притискала їх і при тому замовляла: «Гризю, гризю! Ти водяная, ти вітряная, ти вогненная, ти пекельна, ти заспана, ти заслана! Я тебе вимовляю, я тебе вибавляю, я тебе загризаю! У тебе три зуби, а в мене сім! Я тебе з'їм. Не я тебе загризаю, Матер Божа тебе загризала, і духом надихала, і до помочі ставала! Від семи до восьми, а від восьми до дев'яти !То все у тебе три зуби, а у мене сім, я тебе з'їм!»

Те замовляння знахарка повторяла дев'ять разів. Під час того хворий клячав біля печі перед отвором до комина. Вкінці знахарка благословила хворого ножем, робила знак хреста на землі і відкидала ніж.

Коротка аналіза замовляння [2]): Ствердивши причини грижі (вітряна, водяна і т. д.), ворожка «вигризає» зубами хворобу, при чому стають їй до помочі Небесні Сили (Мати Божа). Числа три, сім, дев'ять є магічними числами, що їх зустрічаємо у всіх заклинаннях, починаючи із старого Вавилону!

3. Пропасниця — Malaria.

Пропасниця була однією з найбільш поширених недуг в Україні. Залежно від околиці називали пропасницю: трястя, трясуха, трепетуха, хвебра, лихоманка, тітка, жарка, лихорадка. Існують різні народні перекази про те, як постала пропасниця. Народ вірив, що існує 77 родів пропасниці, з яких найголовніші були: степова, вітрова, водяна, гнойова, підтинниця, переполошна, прозірна, від спання, від напою та від риби (відповідно до причини, яка пропасницю викликає).

А. Лікував народ пропасницю *тими самими рослинами,* що ми їх пізнали при лікуванні гарячки. Крім цього, Ю. Липа подає такі народні ліки проти пропасниці: відвар коріння соняшника

---

2) За З. Кузелею.

(Heliantus annuus), напар з листя подорожника (Cichorium Intybus), бабки ланцетуватої (Plantago lanceolata). Але як найважливіші рослини проти пропасниці Липа вважає кору з тополі, липи, верби, дуба, далі свічурник жовтий (Gentiana lutea) та коріння гребінника звичайного.

Б. Магічні способи. Хворого треба було перелякати пострілом над вухом або розбити біля його голови несподівано горнець. В основі цих дій лежить намір відстрашити хворобу (демона), як це робиться у різних східніх народів. Ліки брудної аптеки («Dreckapothcke»): пиво з оливою, оцет із сіллю, чорна кава з хроном, табака з молоком жінки, курячі яйця з плюсквою, сеча з чорною кавою, очі з рака, шкіра гадини, мочена в горілці і т. д. Ціль цих ліків викликати огиду в недуги, щоб пішла собі куди інде. Найкращий спосіб позбутися пропасниці: скинути сорочку і положити її на дорозі. Хто ту сорочку знайде і вбере, на того перейде недуга. Також радили наступний засіб: волосся або нігті хворого вложити в лушпинку з яйця і вкинути в воду чи закопати. Викурювали пропасницю паленням смоли, кінських копит або прутиків з віника, що ним замітали церкву. Радили лягти спати на дев'ятій межі; у сні мала з'явитися пропасниця як біла жінка. Тоді треба було скоро встати і бігти додому. Дивним дивом знаходимо тут аналогію до лікування сном в святинях давнього Єгипту, Греції й Риму. В новітніх часах відомий звичай в Китаї лягати спати хворим на гробах, щоб у сні з'явилися духи померлих та дали пораду,як лікувати недугу!

В. Замовляння. Замовляння проти пропасниці — це звичайно молитви, в яких виступають дівиці (дочки Ірода), що спричинили хворобу. Звичайно, ті «дівиці-трясавиці» зустрічає святий, який захищає людей перед ними. Молитва проти лихорадки: «Во Ім'я Отця і Сина і Святого духа! Виходять з моря Оскана 77 дівиць прекрасних. Стрітив їх преподобний Павхнутій і питає їх: „Звідки ви дівиці?" Вони одвічали: — „Із моря Оскана ідемо в світ людям кості ломити, в жар кидати." Тоді преподобний Павхнутій почав їм наказувати і дав їм по 77 ран. Вони стали його просити: „О, преподобний Павхнутій, помилуй нас! Хто твоє ім'я буде на собі носити, того будемо оминати і підемо по ріками, по морями, по очеретами"». Ту молитву писали на папері і завішували хворому на шиї [3]).

4. Покусання змієм.

Найбільше боявся народ покусання сірими зміями, які він називав «гадюки». Але були ще інші назви на змії: жмія, гадина, веретенник, полоз.

---

3) Молитва з Ольшани, харківської області, записана І. Борусовським (пор. бібліографічний показних).

Вірування, які в'яжуться із зміями, відповідають подібним мітам і культам у інших народів.

Народ вірив, що змія є знаряддям Божої сили та що змія кусає лише лиху людину. Якщо змія покусає невинну людину, вона відповідає за те перед Господом Богом. Подібно як у інших народів, український народ приписував зміям певні магічні прикмети. Напр., була поширена віра в домову змію. Такої змії не вільно було ані бити, ані вбивати.

Лікування: якщо когось покусала змія, промивали рану оцтом, кислим молоком, обкладали рану листям тютюну, або натирали рану мізком гадини, що вкусила. Останній спосіб відомий у всіх майже екзотичних народів. Як вже згадано раніше, ідеться тут про засіб примітивної імунізації. Але в який спосіб цей звичай поширився також в українській народній медицині, годі певно сказати. Чи це є рід архетипів Юнґа, про які буде ще мова, чи може цей звичай був передаваний з покоління в покоління? Можливо, одне і друге!

Лікування зелами. Внутрішньо уживали відварів таких рослин: рута (Ruta graveolans), бодяшок (Geranium phacum, robertianum), дикий часник (Allium porrum, ursinum), ясень.

Б. Магічні засоби. Обклади з квасного молока, в якому держали жабу.

В. Замовляння. «Прийшов „фон", пустив жильце в скіру, з скіри в м'ясо, з м'яса в печінку, з печінки в селезінку, з селезінки в серце, з серця в селезінку, з селезінки в печінку, з печінки в м'ясо, з м'яса в скіру, з скіри в „фон"!» 4)

Замовляння проти укушення змії було відоме також в єгипетській, вавилонській та староіндійській медицині. Але замовляння, подане Кузелею, особливо характеристичне, тому що в ньому подана відворотня дорога, якою отрута змії має вийти з тіла людини: «з серця через скіру знова в „фон"» (змію). Тому саме це замовляння цитує Вільке 5) з поданням джерела.

5. Уроки (пристріт, прозір)

Народ вірив, що уроки можуть спричинити різні недуги. Але існує також хвороба «уроки», яку спричинити може чужий лихий погляд (зір). Урокам відповідає «Der böse Blick» у німців або «jettatore» в романських народів. Звичайно уроки об'являються болями голови і блюванням. Особливо легко підпадають урокам діти. Від уроків охороняють дитину дрібні червоні коралі або червона стяжечка, що її завішують дитині на шиї або на ручці. Також охороняє перед уроками голка гострим кінцем до гори, або сорочка, ношена навиворіт.

Якщо існує підозріння, що хтось захворів від уроків, тоді

4) З. Кузеля.
5) див. бібліографічний показник.

покликають ворожку чи бабу-шепетуху. Коли вона ствердить, що недуга таки від уроків, тоді вона закликає: «Присвятая Богородиця на воздусі стояла, нам Господа Милостивого на поміч прохала. Святий Отче Миколаю, стань мені до помочі, до нарожденного, молитвяного і хрещенного раба Божого Н. Н. пристріт ізмовляти. Пристріт-пристріще, і уроки-урочище: подуманий, насланий, названий, вітряний, водяний, вогняний, дівочий, парубочий, мановий, шляховий — я тебе вишіптую, я тебе ізмовляю, я тебе ізсилаю: із його рук, із його ніг, із його плечей, із його карих очей, з його пальців і сімдесят суставців. Тут тобі не стояти, жовтої кости не ламати, червеної крови не спивати, світом не нудити, серцем не в'ялити. Іди собі на очерети, та на болота, на бистрії води, на гнилі колоди. Там тобі буде де пити, — гуляти і очерети ламати. Я тебе ізнимаю, ізсилаю, не моїм духом — Господнім, не моїми силами — Господніми. Не я помагаю, сам Сус Христос помагає» [6].

Замовляння відбувається серед всіляких магічних дій, напр., ворожка уживає під час замовляння жевріючих вугликів, які вона вкидає до води, а хворий відкриває уста, на знак, що уроки вийшли йому устами і т. п.

Вже поверхова аналіза замовляння від уроків виявляє, як давні мітичні обряди, помішані з новими релігійними віруваннями. Цікаве, що баба-шепетуха виступає тут як лікар, — психотерапевт з тонкощами психоаналітики. Ствердивши, що недуга однак від пристріту, вона старається докладніше окреслити хворобу (пристріт дівочий - парубочий, лановий, шляховий). Далі вона стверджує, де саме недуга (демон) умістилася та які спустошення вона заподіяла. Щойно тоді приступає до усунення хвороби з усіх органів людського тіла, при чому взиває на поміч Господню силу. Місце вигнання хвороби (демона) також визначене докладно. Це ті місця (ліси, очерети, болота), про які народ вірив, що в них перебуває «нечиста сила».

III. ПСИХОЛОГІЧНА АНАЛІЗА ПОШИРЕННЯ ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАСОБІВ НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ

Як виснити, що усі засоби народної медицини у всіх народів світу, починаючи від найдавніших часів до сьогодні, в основному ті самі? Як виснити, що всі магічні засоби разом з замовляннями, починаючи від Вавилону та старого Єгипту через Грецію, Рим та середньовічні часи знайшли свою дорогу до народної медицини усіх народів?

На це питання відповідь дає модерна (доглибна) психологія.

Юнґ відрізняє особову і колективну підсвідомість. Колективна підсвідомість виростала тисячами літ як світогляд, що

6) За І. Борусовським.

творився можливо від початку існування людини. В тому світогляді витворилися з часом певні психологічні ціхи, погляди, обряди, що їх Юнґ називає архетипами або домінантами. Архетип, за Юнґом, це певного роду готовість відтворювати, серед певних обставин, такі самі або подібні мітичні образи. Образи ті мають таку силу, що стає зовсім ясне, чому мільйони людей підлягають впливам таких самих ідей. З другого боку, наша колективна душа живе далі підсвідомо в світі магії, чарів, демонів та чарівниць, у світі, що виповняв могутньою силою увесь духовий зміст наших предків. Зі свого боку (не входячи в аналізу теорії Юнґа) хочу ще підкреслити можливість зовнішніх впливів (контактів) між народами на протязі віків, що також мусіли причинитися до формування певних практик. Засоби народної медицини здаються підтверджувати тезу, що душа людини, в основному, залишилася сьогодні такою самою, якою була тому тисячі літ, не зважаючи на величезний поступ техніки й цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА:

Demytsch W. Literarische Studien über die wichtigsten ukrainischen Volksheilmittel aus dem Pflanzenreiche. Dissertation. Dorpat 1888.

Rehož František. Ludova lečba u haličskych Malorusu. («Čas. česk. Musea», 1891-92.)

Bartek Max. Die Medizin der Naturvölker. Leipzig 1893.

Kuzela Z. Originalbeiträge zur ukrainischen Volksmedizin. (Kronfeld - Hovorka: Vergleichende Volksmedizin. Stuttgart 1908.

Borusowskyj Iwan. Originalbeiträge zur ukrainischen Volksmedizin. (В тому же самому збірному творі).

Wilke Georg. Die Heilkunde in der europäischen Vorzeit. Kurt Rabitsch. Leipzig 1936.

Липа Юрій. Лічничі рослини в давній і сучасній українській народній медицині. Львів 1937.

Jung C. G. Über die Psychologie des Unbewussten. Zürich 1942.

Петрів В. Замовляння і голосіння. Видання УВУ. Мюнхен 1946 (циклостиль).

Sigerist H. E. A History of Medicine. Volum I. Primitive and Archaic Medicine. Oxford University Press. 1951. (Там же подана дуже чисельна література)

Степан Килимник

ОБЛИВАНИЙ ПОНЕДІЛОК

Серед різних народних звичаїв, зв'язаних із святами давнього соняшного циклу, дуже поширений був звичай водяного очищення, сполучений в сучасну пору із звичаями Великоднього циклу.

Вогонь і вода були «найвищими чистителями й святителями» 1) в давнину. Вони залишилися до певної міри і на сьогодні такими. Ці стихії, за віруванням, мали «необмежені сили й властивості»: проганяти й відвертати лихі сили; надавати сили Матері-Землі (Деметрі) для родючости, для високих урожаїв та приплоду; подавати здоров'я, радість, добробут та багатство людині і т. д.

Одна з характеристичних цитат, що ілюструє сказане:

... «З найдавніших часів зрозуміли велике значення води не лише для людей і всяких тваринних і рослинних організмів, але й для всього життя Землі... Декотрі з перших грецьких філософів ставили воду навіть на чолі розуміння речей в природі й вся стародавня мудрість визнавала воду стихією світа первісною (первозданною) або вихідною - початковою» 2).

На дальшому місці це твердження розвинуте:

... «Воді рік, озер, джерел і криниць надають ті ж чудодійні сили, що й весняному дощу, себто сила родючості, сила цілюща, очищаюча і, врешті, сила пророкуюча-віща. Тому численні народні звичаї, істотню частину яких складає вода» 3).

Можна сміливо сказати, що вода в сказаннях всіх індоевропейських народів грає важливу ролю. У мене на підтвердження цього є близько 30 цитат зо святих книг різних релігій, з вірувань різних народів; зокрема часті вислови, як «вода жи-

---

1) За висловом численних етнографів, зокрема: М. Грушевський в «Історії релігійної думки на Україні» (Львів, 1925). Подібні окреслення дають світові клясики етнографії, як О. Пипін, Едуард Тейлор (лектор оксфордського університету) й ін.

2) Энциклопедическій Словарь Брокгауза и Ефрона, т. VI А, книга 12, С-Петербург, 1892, ст. 706.

3) Там же, ст. 748.

ва», «вода очисна», «вода ревнощів», «вода свята», «вода караюча», «вода мертва». Води рік — це часто для предків священні води; так напр. вода Ґанґу для індусів, Ніла для єгиптян, Тигра й Ефрата для сумерів, аккадів, вавилонян, Іордану для жидів, Дунаю для слов'ян, Дніпра для наших пращурів, Рейна для давніх німців тощо.

Тому то у циклі соняшних свят цим стихіям віддавалась особлива пошана й святість. На початку весни існували ритуали очисних вогнів та обливання водою. Зокрема, глибока віра була в чистителя-воду; коли на весні дівчина і хлопець будуть облиті водою, вони цілу весну й літо будуть чисті, здорові, сильні, розумні; — дівчина одружиться з вимріяним хлопцем, а хлопець — з дівчиною.

Сам процес обливання виконувався приховано, несподівано, зненацька. А проводився так:

На другий день Великодня, до сходу сонця, дівчина йде до криниці по воду. Що вона у той час «відчитує», проказує, чи думає — трудно нині сказати.

Певні вияснення можуть принести розповіді старих людей; з цього погляду важливий запис, який пощастило мені зробити в дорозі до Канади, під час очікування корабля у місті Бремені (1949 року). Інформаторками були дві старенькі бабусі: Вероніка Боднар з села Славна, повіт Зборів, і Варвара Романюк з села Войнилів, повіт Станиславів. Вік обидвох — 75 років.

Розповідання бабусі Вероніки Боднар (дослівно):

«О, я добре пам'ятаю: коли була іще молоденькою дівчинкою, як збудили мене неня, іще далеко до сходу сонця, і послали по **очисну воду** (так і сказала — С. К.) до криниці: «Не вмивайся в хаті, доню, а швидше бери коновки та біжи хутчій по воду до криниці біля Петрів... Там верба саме заглядає в криницю, то є добре. Там і вмийся й на свою вроду подивися, яка ти видаватимешся.» А про те, що хтось може обілляти водою — ні слова!

— Неню, мені страшно!

— Не бійся, сьогодні ходять по землі душечки наших дідів-прадідів... Вони охоронять... На Великоднім тижні, доню, лихі сили не мають влади, не мають сили, не чинять зла у ці дні... Потім звернулися до дєдя:

— А може ви проведете?!

— Та де там! Хто бачив?..

І я пішла сама... Страх мене обійняв... Врешті йду спокійно... Враз на мене хлюснуло холодною водою з-за плота... Певно мало не коновка води... Я так перепудилась, що упустила коновки й сама впала... А це облив мене мій хлопець.

Він підбіг до мене, підняв мене, притулив свої губи до моїх і сказав: «Це ж я, не лякайся! Я довго тебе ждав... Ну, ну! Це ж добре, поберемось... А файно тебе облив!»

Страх від мене відійшов, я його посварила трохи і не оглядаючись, — так не оглядатися сказали мені неня, — пішла далі. Коли дивлюсь, хтось за мною йде... Я пізнала по ході свого хлопця, і подумала: Добре, я ж і тебе обіллю!

Ось я і біля криниці. Заглянула у воду, побачила себе, як радили неня, набрала води, умилася, — хоч я вже й так була вмита до сорочки... Оглядаюсь, а мій уже тут. Я до нього промовляю, заговорюю, а сама хвать коновку й на нього! А він схопив другу — і на мене! У хлющ обоє

мокрі... А тут почали підходити дівчата, а за ними хлопці — зчинилось тут щось дивне! Хлопці почали обливати дівчат, а ті хлопців — усі були мокрі, з усіх тече вода, мов були на великій зливі, під дощем... Що набере котра дівчина води в коновки — то й вилили, то й вилили... Врешті почали хлопці набирати воду і вже лили на всіх, хто під руками, бо попереду обливав хлопець лише свою дівчину. Ледве я схопила свої коновки та на плечі... Пішла від криниці, як знову хлопці схопили мої коновки з плечей та й усю воду вилили на мене... Лише мій (хлопець) допоміг мені втекти, і то я ледве принесла по півконовки додому.

Неня й кажуть:

— Це дуже добре, доню, віддасишся! Ще цього року віддасишся. А тепер ставай за плотом і облий якогось парубка так, щоб він тебе не бачив, що ти стоїш.

Я з глечиком води й присіла за плотом. Дивлюсь — іде парубок. Я хлюсь на нього!

— Дідько б твоїй матері! Тобі не вистачає хлопців обливати?! Чую таке... Дивлюсь, а це не парубок, а титар ішов вранці до церкви. Я зніяковіла, але сховалася і він мене таки не бачив. Набрала знову води. Стою. Коли вже добре бачу: йде сусідній парубок, Гриць. Тільки порівнявся, а я хлюсь! Він за мною, а я вмить у сіни...

Оце я пам'ятаю, о, пом'ятаю добре!»

Тут забрала слово друга старенька бабуся, Варвара Романюк. Вона пояснила, що удосвіта спершу обливав своїх дітей дєдьо, а насамперед доню на порі:

— Умийся, доню, як земля дощем на весні... Будь розумна, здорова, багата й красна, як земля від води й сонця на весні!

Так внесли ці старенькі «етнографи» ясність у поняття й зміст «Обливаного понеділка». Найцінніше було те, що старенькі розповідали з надзвичайним надхненням і мова у них барвиста та емоціональна — текла з уст. Наче душа їх знову вселилась в тіло юначки. Очі від спогадів сяли, рухи пожвавішали. Цінно було для мене й те, що ці бабусі були галичанки. Треба відзначити, що деякі звичаї найкраще зберіглися саме в Галичині.

Дещо доповнив і Омел'ян Бобко зі села Красилів на Волині:

— «Тато казали до доні на виданні: 'Будь весела та красна, як весна; будь багата, як земля; будь розумна, як сонце; будь здорова й чиста, як весняна вода'.»

На Полтавщині, ще в XIX стор., в таких селах, як Озеряни, Євминка, Ладан — був звичай виходити під перший весняний дощ всією родиною, «щоб покропив». А першим весняним дощем вважався дощ теплий, коли розвиваються дерева [4]).

На Поділлі був звичай обливатися водою, а навіть вкидати у воду дівчат, у річку. Був цей звичай майже по всій Україні. Згадується цей звичай в історичних пам'ятниках XVI-XVII стор.

«Некоторіи криницам, озерам за обфитость урожаю приносили, а часом на оферу и людей топили — що и тепер по некоторих сторонах безрозумніи чинят под час знаменитого праздника воскресенія Христова: зобравшися молодіи обоего полу и взявши человека въкидают у воду, и

---

4) З дослідів автора на Лівобережжі та на Правобережжі, зокрема на Поділлі в повітах: Вінницькому, Брацлавському, Літинському, Лятичівському та Ушицькому.

трафляет за спорядженьем тих богов, то есть бесов, иж вкинений в воду албо о дерево албо о камень розбивается албо утопает.» 5)

На Чернігівщині в більшості затратився звичай обливатися водою на другий день Великодня, але в селах Подеснянських та розташованих на річці Остерці — залишився звичай, що молодь ходила у цей понеділок вмиватися до річки та злегка одне одного окроплювало з руки в обличчя річковою водою. Останніми часами цей звичай занепав.

На Київщині, як і на Поділлі, великодній понеділок іще носив до останніх часів назву «водяний понеділок», «дощовий понеділок», хоч дуже часто у тих місцевостях звичай обливання вже був забутий, не існував.

Досить добре зберігся звичай обливання дівчат на Гуцульщині:

... «Дівки того дня дають легіням (парубкам) галунки (крашанки) і писанки. Не дає сама, а ховає за пазуху, а легінь відбирає від неї, звівши вперед з нею легку боротьбу. Діставши врешті, веде дівку до води, обіллє водою, буває, що й скупає цілу» (Зелениця і Надвірнянщина) 6).

П. Яшан у своїх нотатках-зошитах з етнографії подає:

«Великодній понеділок на Городенщині називали теж «вливаним» або «обливаним». Того дня вранці парубки заходили до дівчат і обливали водою; інколи «лише про око», а інколи так добре, що дівчина мусіла передягатися...» 7)

У багатьох місцевостях був звичай окроплювати худобу при першому вигоні у поле та обливати пастуха 8).

Треба пригадати, що на Поділлі, Волині та в Галичині у минулому був звичай обливати попа:

... «До циклу цих весняних обливань належить також і обливання попа, яке відбувається як де і коли: або в призначений час, або власне так, щоб зробити це несподівано» 9).

Іван Панькевич подає про обливання водою на Закарпатті:

«Другий день Великодніх свят називають Купалом, тоді обливають водою» 10).

На Буковині та Закарпатті утримався звичай обливання водою лише де-не-де, але майже на всій території України, у всіх її землях цей «магічний», колись чарівний і дуже «важливий»

---

5) Чтенія Київські, том II, ст. 43; М. Грушевський. Історія Української літератури. Київ-Львів 1923, том I, ст. 174.

6) Матеріяли до української етнографії та етнології та археології (Етнографічної комісії НТШ), том VII, ст. 241.

7) П. Яшан з Городенки — за освітою правник. Стрічався я з ним на еміґрації в Австрії й користувався його дуже інтересними зошитами, які він підготовив, як великий аматор етнографії під заголовком: «Звичаї мого села». Цитата з зошита III, ст. 117-118.

8) М. Грушевський. Історія української літератури, том I, ст. 185.

9) Там же.

10) Д-р Іван Панькевич. Великодні гри й пісні Закарпаття у «Етнографічнім Збірнику НТШ», присвяченому пам'яті В. Гнатюка (томи Збірника XXI-XXII, ст. 333).

звичай-ритуал перейшов у звичайні забави дорослих хлопців і дівчат, без розуміння його історичного походження та значення. Отже, в повноті до останніх часів цей звичай зберігся на Волині та в Галичині, але є сліди його загальної пошириности.

Тому зовсім виправдано знаходимо в ЕУ [11]) таке підсумовуюче твердження:

«З обміном крашанок пов'язаний також обряд ,обливання', що досі відбувається у Західній Україні на другий день Великодня (,обливаний понеділок').»

Що залишки звичаю були доволі сильні, про те може свідчити факт, що звичай перенісся і на еміґрацію, як це можу сказати з власної обсервації. Як приклад, назву табір у Ляндек (Австрія), де обливаний понеділок справляли 1947 і 1948 року. У день обливаного понеділка діставалося всім, а навіть директору табору, французькому письменникові Мартену та Катерині Прінцес, англійці. А щодо дівчат, то їх з ніг до голови пообливали, а доньок о. Колянківського намочили цілком. Характерно, що за це ніхто й ніколи ні на кого не сердився, а приймав наче б то з приємністю, хоч у більшості терпів святочний одяг.

Мимоволі напрошується питання: що визначав цей ритуал в давнину та як він застарий? Чи є подібні звичаї в інших народів? Чи є подібний звичай у народів нині, близьких ступенем свого розвитку до первісної культури Русі-України? (Себто, до культури наших пращурів).

Трудно відповісти на ці питання твердо й впевнено. Але досліджуючи питання — звичаї обливання водою та шанування води в добу первісної культури нашими пращурами, як й іншими народами світу — ми можемо відважитись зробити певні висновки.

Нижче цитата з твору С. Рейнака, яка підтверджує, що звичай був поширений у світі, але він мав дещо відмінне значення, як у нас:

... «Цікавий зразок ми маємо в оповіданні про Данаю, цю царівну, замкнену батьком у башту-вежу, яку Зевс відвідав у вигляді золотого дощу. Раніш розуміли в цьому оповіданні алегорію: оповідання підтверджує будьто з допомогою золота завжди щастить пройти через важкі замки й ґрати. Ті, що вдовольнялися таким глупим поясненням, не повинні були займатися мітологією. Даная у грецькій мові визначає Землю, або богиню Землі. А навіть у наші дні в Румунії, в Сербії, в деяких німецьких землях, —коли довго не буває дощу, його викликали через звичай-обряд, що виходив з принципів симпатичної маґії: роздягали молоду дівчину і урочисто обливали її водою. Природа, збуджувана почуттям змагання, поступалася у відношенні Землі так, як люди зробили у відношенні дівчини. Цей небесний дощ — справжнє золото, що падає з неба» [12]).

Отже, в інших народів — обливання водою незайманої дівчини, це викликання дощу.

---

11) ЕУ/І, том І., ст. 234, у статті З. Кузелі: «Літній цикл календарних обрядів».

12) С. Рейнак. Орфей — Історія світових релігій, 3-тє російське видання, ст. 106.

Як відомо нам з історичних джерел, своїх та чужоземних, з етнографії та наших традицій — вода й вогонь дійсно були в ті далекі часи «великими чистителями й святителями». На початку кожної пори року пращури наші мали свята на честь сонця - вогню та води, як святощів.

На весні при зустрічі сонця, весни, Лади та духів-душ — Ладо-пращурів, та під час воскресення - пробудження природи — маємо винятково найпишніші свята — шанування цих стихій і всього пов'язаного з ними.

Весняні великодні вогні очищують «весі» (села - поселення) і всі території, куди лише досягає відблиск вогнів.

Ці вогні розкладалися напередодні Великого дня — у лісі, на лузі, на березі річки, ставу чи озера, на кладовищі, — з XVII - XVIII стор. біля церкви. Через ті вогні скакала молодь парами — очищалася для одруження, для щасливого життя; тими вогнями в давнину чаклували майбутній добробут — урожай, здоров'я, приплід, багатство, щасливе подружнє життя, мир, злагоду, любов і спокій та відганяли всі лихі сили, все зле [13]).

Отже, за дослідами і відповідними історичними та етнографічними джерелами звичай обливання є дуже старий, без сумніву це витвір доби родового побуту. В основі цього звичаю є очищення людини від усього лихого; через чарівні властивості води — передання людині здоров'я, добробуту; страхування від напастей, лихих сил, вроків (зочнення); очищення перед одруженням (підбір пари) та символ щасливого подружнього життя і т. д.

Культ води був у всіх стародавніх народів і у нас.

---

13) Пор. С. Килимник. Вогні Великодньої ночі; стаття, вміщена в 76. ч. місячника «Нові дні» (Торонто, 1956).

Євген Онацький

КУЛЬТ І СИМВОЛІКА СОНЦЯ У ВІРУВАННЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

І. Культ сонця був поширений на Україні з найдавніших часів; мабуть, як тільки оселилися в ній хліборобські народи, зараз же з'явився і культ сонця, бо соняшний культ нерозривно в'яжеться з хліборобством, тоді як скотарство і, особливо, звіроловство в'яжуться більше з культом місяця.

Тому вже на жертовниках трипільських хат, як і на жертовниках скитів - хліборобів (напр. у городищі - зимовищі біля Мотриного манастиря), як і на трипільських моделях хат бачимо символи сонця в вигляді концентричних кругів, а пізніше в вигляді розеток. Такі самі концентричні круги, символи сонця, бачимо на пізніших писанках, а розети довгий час були обов'язковою прикрасою божників української хати та столів, що заступили собою стародавні жертовники.

В давній Русі сонце почиталося в постатях аж двох богів — Хорса і Дажбога, а місяць не мав у нас ніякої божеської іпостасі.

Цей культ сонця дотримався аж до останніх часів, набравши помітного християнського забарвлення. І так, сонце уявлялося в нас, як лице Боже, промені якого освічують увесь світ. [1]) Іноді це лице Боже набирає справді космічних розмірів:

> «Сонце — обличчя Боже, то рай, там сидить Бог, Алей Божий, та душі, що собі на рай заслужили. Сонце зразу було дуже велике, але відколи люди настали, воно все зменшувалося, бо як лише чоловік народиться, відривається кусень сонця, з якого постає звізда; а як чоловік умирає, його звізда гасне і падає; часом падає так багато звізд, що, видно, тоді в світі десь великий помір. Коли вмерлий був праведний чоловік, то звізда вертається до сонця, як ні, то падає в світ. Із таких звізд, що гаснуть, як умирає неправедний чоловік, і падають, не вертаючись до сонця, постає місяць...» [2])

---

1) П. Чубинський. Труды Этнографическо-статистической Экспедиции в Западно-русский край. Петербург 1872; т. I, ст. 4.

2) Матеріяли до української етнології; видання Етнографічної Комісії НТШ; том VII., ст. 4.

«... Сонце — то праве лице Боже (місяць — ліве). Всякий проте нині, побачивши сходяче сонце, здіймає побожно покриття голови, а, звернувшися лицем до сходу, віддає йому глибокий поклін і, хрестячись, шепче слова молитви: «Слава Тобі, Господи, за личенько Твоє Господнє, що ся показало праведне; слава Тобі, Просвіщенноє...» 3)

А ось друга молитва до сонця:

«Добрий день тобі, Сонечко яснеє. Ти — святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, величне і поважне. Ти освіщаєш гори й долини і високі могили. Освіти мене, рабу Божу, перед усім миром... добротою-красою, любощами і милощами, щоб не було ні любішої, ні милішої від раби Божої... Яке ти ясне, величне і прекрасне, щоб і я була така ясна, велична і прекрасна перед усім миром християнським. На віки - віків, амінь.» 4)

На Звенигородщині казали:

«В нашій місцевості селяни вважають сонце за святе. Коли вечеряють, обідають, чи так що їдять надворі, невідмінно хрестяться до схід сонця. Як забавляють маленьких дітей, то показують на сонце і питають: — «Де Бозя?» Старших дітей, коли виряжають у поле пасти худобу, навчають: — «Іди, моя дитино, паси; в хліб не пускай, бо сонечко побачить, Богові скаже. Не спи, гуляй; тільки як будеш гуляти, не кривися з праведного сонечка, не кидай на сонце грудками, бо Бог хліба не дасть. І пальцем не показуй на сонечко, бо око йому виколеш; не плюй на сонце, бо буде тьма над нами, Бог поставив святе світило, воно так само може покарати, як і Господь...» 5)

До сонця не можна повертатися задом, кажуть на Звенигородщині, бо то тяжкий гріх. Коли жнуть на полі, то заходять постать проти сонця і під час праці не забувають про те, щоб не стати до сонця спиною. Бог дозволяє тільки раз стати до сонця спиною, це тоді, коли людина відміряє тінь, щоб довідатися, коли полудень. 6)

«Як я була ще дівчиною, то було іду на роботу, то мати покійні так мені наказують, щоб не відпочивати на сонці, бо людина, як спочива, то може й задрімать і повернутися спиною до праведного сонця, то щоб і не згрішити, бо то ж людина сонна, а то ж тяжкий гріх. Отож трапляється часом, що людина здоровісінька і чогось несподівано вмре на полі. То ж тільки від того, що прогрішить проти сонця, то Бог і покарає...»

«То ж кажуть, що сонце йде, світить нам і дивиться, що люди роблять; воно ж усе бачить, але люди грішать, і всі ті гріхи падають на сонце плямами. Як найбільше людина грішить, то найбільше на сонці плям, то воно вже до вечора зробиться таке замурзане, аж гливе. То через те ж то воно на ніч заходить за землю та йде в море купатися. І ото коли викупається, то рано й вийде з-поза гір до нас, то яке воно чисте та червоне, і як воно гарно сяє...» 7)

В усіх вищенаведених текстах сонце — святе, але не бра-

---

3) Матеріяли...; том XI, ст. 7.

4) Чубинський, «Труды», том I, ст. 93.

5) Етнографічний Збірник; видання Етнографічної Комісії НТШ, том VII, ст. 133.

6) Там же, ст. 134.

7) Там же.

кує й виявів більш простацького відношення до сонця, що набирає не тільки людського вигляду, але й людських хиб. Навіть житло сонця міститься іноді на землі, і сонце вранці вилазить на небо по драбині, а ввечорі злазить (теж драбиною) на другому кінці неба. Вдень воно подорожує небом у світлих і теплих ризах, які потім, як лягає спати, скидає з себе і розвішує. Коли б хто знайшов ті ризи, то, надівши їх, міг би й сам виконувати функції сонця. Сонце має свою матір і хапає собі дівчат з-поміж людського роду. Одному парубкові пощастило проте відібрати свою вкрадену сестру і втекти з нею, поки сонце спало. [8]

II. Аналізуючи культ сонця точніше, треба відзначити, що сонце — джерело всякого життя: поки воно живе, живе все на світі. Справжня смерть приходить тільки з заходом сонця. Так, гадюка, яку вбито вранці, продовжує ворушитися до заходу сонця. Косарі, себто одірвані ноги довгоногого павука, теж косять до вечора. На Харківщині тому казали, що не можна вагітній жінці купатися при заході сонця, — був би викидень. [9]

Багато й інших забобонів в'яжуться з заходом сонця, як символом спаду життєвої енерґії: «По заході сонця — дідьча година». [10] Тому після заходу сонця навіть воду, де купали дитину, не можна виливати надвір. [11] «По заході сонця не можна виносити з хати сміття, бо й добро винесеться». [11] «Не можна жати пшениці по заході сонця, бо снітій буде». [12]

Заходячи, «сонце лягає спати», це теж одна з причин, чому цей момент в'яжеться з різними забобонами: «А шить, то ніяк не можна тоді, як сонце заходить, бо очі будуть боліти. Що вже там не є, а тих хвилин кілька можна для праведного сонечка посвяткувати, бо йому оте тільки й свято...» [13]

III. Сонце — символ весни. В українських колядках часто зустрічається образ трьох космічних товаришів — сонця, місяця й дощу, яким відповідають пізніші святі Микола (або Дмитро), Юрій і Петро, а іноді й сам Бог. Отже сонце в цій трійці символізує весну, бо в суперечці, хто з них найсильніший і людям найприємніший, сонце зазначає:

Нема над мене!
Як же я зійду в неділю рано,
Зогрію ж бо я гори й долини,
Гори й долини, поля й діброви,
Морози спадуть, а роси стануть... [14]

---

8) Чубинський. «Труды...», том І, ст. 5-6.

9) порівняй: проф. Н. Сумцов у «Киевской Старине» за 1889 рік, X, ст. 24-31.

10) І. Франко. Галицько-руські приповідки (видані у «Етнографічних Збірниках» НТШ), том II, ст. 160.

11) Х. Ящуржинський у «Киевск. Стар.» за 1893 р., VII, ст. 76-77,

12) І. Франко. «... Приповідки», том III, ст. 135.

13) Етнографічний Збірник НТШ, том VII, ст. 134.

14) М. Грушевський. Історія української літератури, том IV, ст. 383.

Ця колядкова символіка ніби суперечить фактові, що найбільше сонячне свято Івана Купала святкувалося літом, але не треба забувати, що й Великдень був у нас колись власне великим соняшним святом весни, коли сонце «гуляє», чи «грає», чи навіть «скаче». [15)]

IV. Сонце — символ радости: «Як сонцем усі радуються, так аби мною всі люди радувалися». [16)] У колядках співається: «Ой, що ж ти скажеш, яснеє сонце? — Ой, як зійду я в неділю рано, то зрадується ввесь мир на землі...»

V. Сонце — символ щастя. На Гуцульщині молода на весіллі дивилася через калач на захід, а мати тоді її цілувала й казала: «Абись була, як сонце, щасна!..» [17)] «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», —каже нещаслива людина, дожидаючись зміни на щастя. [18)] Або «Засвітить сонце і в моє віконце», себто буде колись і в мене щастя. «Оглянулося сонце над вечір, що вдень не світило», — каже людина, що її все життя переслідувала недоля, а тільки при кінці життя всміхнулося якесь щастя.

VI. Сонце — символ довершености, досконалости. «І сонце свої хиби має» — себто й найкраща річ має свої хиби. «Світить сонце, хоч пес на нього бреше», — себто чесна людина не звертає уваги на оббріхування негідників.

VII. Сонце — символ найвищої справедливости або й байдужости. «Сонце на всіх однаково світить». «Сонце світить на добрих і злих...»

VIII. В колядках і в пестливій мові сонце символ коханої жінки або й господині дому:

Що то місячок — то господарчик.
Що то сонячко — то господинонька.
Ясниї зірки — то його дітки. [19)]

Літнеє сонце — то дівоче серце, зимове ж сонце — вдовине серце:

Бо у дівчини таке серце, як у літі сонце:
Хоча воно й хмурненьке, коли ж веселеньке;
А у вдови таке серце, як у зимі сонце:
Хоча воно й гріє, зимний вітер віє... [20)]

Зимове сонце — також мачуха:

«В зимі сонце, як мачуха, світить, а не гріє.»

IX. З-поміж численних символів сонця спинимося на головніших.

---

15) Матеріяли до укр. етнол. (НТШ), том VI, ст. 176, і М. Грушевський. Історія укр. літерат., том I, ст. 169.
16) «Матеріяли...», том VII, ст. 259.
17) «Матеріяли...», том V, ст. 31.
18) І. Франко. «... Приповідки», том III, ст. 148.
19) Чубинський. «Труды...», том I, ст. 160; Грушевський. Іст. укр. літ., том I, ст. 215.
20) Запыски Юго-Западного Отдела, Киев 1874, том II, ст. 537.

Яйце як символ сонця.

Різні наші дослідники, головно давньої мітологічної школи, вважали яйце, особливо червоне, за символ сонця. Так Сумцов в своїх «Культурных переживаниях» писав:

«Культове шанування червоного яєчка дуже давнє, воно попередило християнство... Поганинові воно представлялося символом сонця, яке, як відомо, було для нього головним об'єктом культу. Шанування червоного яйця було викликане первісно ідеєю про весінне відродження сонця або, певніше, всієї творчої сили природи. Палке літнє сонце слов'янинові-поганинові представлялося в різних виглядах — чи то Божеського лиця, чи то колісниці, чи то обручки, чи то птиці. В казках часто оповідається про жар - птицю, яка являється символом літнього, чи весіннього сонця. Одного її пера досить, щоб освітити весь сад. Чародій краде жар-птицю, але не вбиває її, бо неможливо вбити сили природи, що постійно відроджується. Перш ніж втратити свободу, жар-птиця встигає знести яйце: вдягнене в тумани і хмари, сонце представляється золотим яйцем, що його поклала жар-птиця...» 21)

Для другого, пізнішого, дослідника, В. Щербаківського, яйце, а властиво крашанка («червоне яєчко»), чи писанка, виступає, як символ сонця, з двох причин:

1. Воно має в собі зародок півня, соняшної птиці.

2. Воно, як писанка, вкрите орнаментом, що складається головно з символів сонця:

«На Великдень, себто коли день стає більше ночі, коли сонце посідає вже повну свою силу, тоді й знаки сонця набувають більшої сили, і писанка, себто яйце, вкрите знаками сонця, являється найкращим антропейом, себто чортогоном, оберегом проти всякої нечистої сили...» 22)

Але ж не треба забувати, що всі речі, освячені в церкві, чи й поза церквою, а не тільки писанки, робляться «чортогонами».

Коли залишити осторонь домисли вчених, то треба визнати, що в наших народних віруваннях ніде не слідно символізації сонця в яйці.

Півень — як символ сонця. Вже в відомих аналах Тутмозиса III (1531-1447 до Христа) півень згадується, як «провісник кожного дня», і, як такого, його знають і шанують протягом тисячоліть аж до наших днів по всій земній кулі.

В українсьчій загадці — «Сидить півень на вербі, спустив коси до землі» півень символізує сонце. Вважають, що і на писанках півень фіґурує, як зооморфічний образ сонця. 23)

Колесо — як символ сонця. На Лубенщині, на Івана Купала, з гори Третяків пускали колесо, обмотане запаленою соломою — «щоб завжди світило сонце». 24) Біля підніжжя гори був

---

21) «Киевск. Стар.», 1889, VII, ст. 35-37.

22) Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. 1926, ст. 116.

23) Сумцов у «Киевск. Стар.», 1891, VI, ст. 378.

24) О. Дамаскін у «Голосі» (Берлін) за 1 серпня 1943.

великий ставок, і розкладалося багаття так, щоб можна було перескочити його просто в воду, і одержати, отже, одночасно і вогневе і водяне хрищення, чи властиво очищення.

Подібні обряди були відомі в усій Европі, і з їх приводу С. Рейнах свого часу писав:

«Поміж чисельними варіянтами обрядів, які мають на меті в різні моменти року піднести чи оживити силу сонця, зазначено також і звичай запалювати колеса і кидати їх з гори до річки, яка тече під нею. Звичай котити запалене колесо схилом гори видається природним наслідуванням бігу сонця на небі. Підроблюючи хід сонця на небі, допомагали йому таким чином відбувати свою подорож точно і вірно.» [25]

Звичай котити запалені колеса спостерігався і в багатьох місцях Німеччини та Австрії. Один середньовічний письменник пояснював цей звичай тим, що на Івана Купала сонце, дійшовши найвищого пункту на небі, починало, як запалене колесо, котитися додолу. [26]

У пам'ятках ґалло-римського мистецтва Юпітер з'являвся деколи з колесом в руках, або коло ніг. Це колесо, на думку Рейнаха, без сумніву, символ сонця. [27]

Слід цієї символіки зберігся в українських піснях:

Крокове колесо
Вище тину стояло,
Много дива видало.
Чи бачило, колесо,
Куди милий поїхав?..

В Галичині, натомість, співали про «Вербове колесо»:

Вербове колесо
Коло гостинця стояло,
Трос дива видало:
Єдно диво на діди,
Друге диво на баби,
Третє диво на дівки. [28]

Ів. Франко помилково пояснював, що «Вербове колесо — кружок дівчат», а то тому, що цю пісню співали дівчата, ходячи колом. Але вербове колесо — це сонце, що його прославляється в веснянках.

Іноді колесо приладовували до високої жердини і все це разом звали «сухим дубом». [29] О. Потебня вбачав в цьому колесі й в сухому дубі символ сонця і пригадував пісню про сухого дуба, що «горить...» [30]

---

25) S. Reinach. Cultes, Mythes et Religions. Paris 1904 - 1912, том IV, ст. 49-50.

26) J. G. Frazer. Il Ramo d'Oro. Roma 1925, том III, ст. 176.

27) S. Reinach. Orfeus. Histoire générale des religions. Paris 1922, ст. 171.

28) порівняй: «Зоря». 1860, ст. 511.

29) М. Максимович. Собраніє сочиненій. Том II, ст. 507.

30) Русский Филологический Вестник. Варшава. Річник за 1883, ст. 125.

Треба також зазначити щодо виразу «вербове колесо», що й сама верба в символіці українського народу, перейшовши шлях від образу ідеального предвічного дерева, що на ньому перебувають надприродні істоти, до символа неба, що тримає на собі сонце, робиться також символом сонця, як у загадці: «Стоїть верба посеред села, розпустила гілля на все Поділля». [31)]

Що ж до виразу «Крокове колесо», то крокіс пристосовано до колеса, як символа сонця, тому що він цвіте червоно, і сам собою символізує гарного парубка:

«Ой, де Петрусь походив, червоний крокіс посходив».

Такі є найважливіші символи сонця.

---

31) І. Головацький. Вѣнок русинамъ на обжинки. Відень 1846-1847, ст. 280.

Іван Сидорук

ПОЛІСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ СЕЛА ЛЮБЯЗЬ («ЛЬБЄЗЬ») НАД ПРИПЯТТЮ 1)

Нагодою зустрічі молоді на Поліссі, що веде до знайомства, кохання і подружжя, є, звичайно, «вечурки́», «музи́ки», сходини на вулиці, під церквою або зустріч і знайомство на «пра́зни-ку», себто — прощі.

Якщо хлопець уподобає собі якусь дівчину, він відводить її додому, заходить до неї, гуляє з нею. Коли обоє полюблять себе і дівчина погоджується вийти за нього «за́муж» — тоді хлопець, або як часом кажуть «жени́х» просить своїх батьків, щоб «ішли́ в свати́» до її батьків.

Раніше дівку для «молодця́» вибирали іноді батьки без його згоди, тому лише, що вона була «бога́та і здорова». Це траплялося рідко, а тепер взагалі не було.

1. Заскалля 2). Перед сватами «засила́ють заска́ллю». В «заска́ллю» йде мати молодого з хлібом під рукою, завиненим в «насті́льник». Зайшовши в хату молодої, вона каже: «Сла́ва Бо́гу», сідає на покуті і міцно тримається за лавку, «щоб невістка потом добре трималася хати», та повідомляє, що сьогодні вечором прибудуть сюди свати від її сина.

---

1) Записано від селянської сім'ї Гереців (мати — Ганна, 50 р., неграмотна; батько — Іван, 52 р., грамотний), автохтонів села «Льбєзь» (12 км. на захід від злуки Прип'яті зі Стоходом), ґміни Любешів, пов. Камінь-Коширського (за німецької окупації, здається, пов. Пинськ), в ДП-таборі в Байройті, в 1948 р. Особливо помічний мені був їх син, студент Михайло Герець, за що я тут сердечно дякую йому та його всій родині.

Пісні й назви записані фонетично і з наголосом, так що вони можуть бути предметом діялектологічних дослідів. Часом подаю й відповідні пісні з інших сіл (зазначуючи зразу ж їх походження). Інтерпретації подій — моїх інформаторів, а коли інакше, тоді це зазначую.

До цієї праці заохотив мене проф. д-р З. Кузеля. Нехай вона буде тепер жменею землі із братнього Полісся на могилу великого патріота, вченого, а передусім незвичайно шляхетної Людини.

2) Від «скалля́» — гурток бджіл, що йде шукати нового вулика для молодого рою.

Думку молодої та її батьків про це вона не завжди довідується. Та коли молода або її батьки відмовляються — тоді свати навіть не пробують там щастя.

Хліб, який несе мати, ідучи «в заска́ллю», не показує в молодої й вертається з ним додому.

2. *Сватання.* В свати йде рідний і «хрещо́ний» батько молодого, з хлібом і горілкою за пазухою (під свитою), з довгими киями (значення цього інформатори не знають!).

Спочатку вони розмовляють з батьками молодої на різні теми, а потім батько молодого говорить: «Віте нас ни питаїте, а ми ни ка́жимо. Ми пришли́ засва́тати вашу дочку за моґо́ си́на...», — або щось подібне.

Коли батьки погоджуються віддати свою дочку заміж, то шукають її, щоб мати й від неї відповідь. Часто вона каже: «Як батько й мати — так і я...» Молодої нема ніколи дома в часі приходу сватів, а десь у сусідів, щоб не сказали люди, що вона виглядає сватів. Як почують згоду молодої, свати міняються хлібом і за чаркою домовляються про «запо́їни». В противному випадку хлібом не міняються.

3. *Запоїни.* Запоїни роблять в хаті молодої, 3-4 тижні перед весіллям, в святочний день по полудні. З боку молодого присутні рідні і хресні батьки, з боку молодої — ближча і дальша родина. Це ширша гостина, на яку горілку ставить молодий. Тоді домовляються про час весілля і від «запоїн» дівчина вважається зарученою, або «запи́тою». Коли батьки молодого (рідний і хресний) — відтепер «свати» — ідуть додому, молода виносить їм з комори «дари́» — льняні полотна, і перев'язує ними сватів через плече. Під руку дає ще кожному по хлібині, завиненій у «нати́кані» або вишиті рушники. Подорозі співають:

«Бо́ром-бора́ми ішли́ свати́ з дара́ми.
Ой, усім сва́тикам льняне́ньки,
А ме́му свікорку крамне́ньки...»

На запоїнах співають багато довільних пісень, але музик і танців ще нема. Давніше молодий не був ані в сватах, ані на запоїнах. Перша офіційна зустріч з молодою була на т. зв. «лю́бинах», які відбувались у молодої по запоїнах. Це також прийняття, на якому була лише найближча родина. Останньо «лю́бин» не було; молодий з молодою зустрічались на запоїнах.

4. *Вінки.* В Любязі не в'ють, а «ши́ють винки́», бідніші з паперу, багатші з «китайо́к» (стрічок) у неділю. Вінок для молодої шиють дівчата — дружки. Молодий і його родичі мають «квитки́» або «буке́ти» (з кількох квіток) з паперу або китайок. Свахи самі собі роблять «вінки» і пришивають їх до хусток на лівому боці. Для бояр роблять «вінки» дружки молодої. Вони пришивають їх до шапок «бояр» після вінчання, викравши їх потайки, а бояри мусять їх потім викупляти грішми. Тоді співають так:

«Дру́жечка согришйла, у неділю винкй шйла...»

По інших селах Полісся, напр., на Кобринщині, вінки вили давніше тільки з барвінку, а пізніше і з паперу лише в суботу, яку звали «диво́цький ве́чор», або «збірна субо́та», де співали так:

«Збю́рная субо́та наста́ла, Га́нночка диво̀чо́к збира́ла;
Садовйла в ха́ти рада́ми, все за тисовйми стола́ми.
— Сяда́йте диво́чки в радо́чок, та звййте гладе́нько вино̀чок.
То я вам диво́чки оддя́чу, низенъким уклоном запла́чу.»

Далі дівчата просять благословення батьків:

«Поблагословй, ба́тьку й ма́тюнко, нам вино́чок поча́ти,
Га́нночці своїй, молоде́сенькій, на ручнйк за̀втра стати.
— Оста́нній мій день дівува́нечка — вино́чок з барвйночка.
Мина́є моя́ ро́зкюш дівоцька́, вся моя́ гуля́ночка.
Жа́ль мені, ба́тьку́, жа́ль мені, ма́тй, вас ра́но покида̀ти
Ще ж я молода́, ненаучона́, тай не дам собі ра́ди.
Завезу́ть мене́ на чужйноньку між чужі, лихі лю́де.
Не поспіватй, не погулятй, часу́ - хвйлі не бу́де.
Обся́дуть діти, ще й робо́тонька — чужий ба́тько і ма̀ти...
Поблагословй, ба́тьку й ма́тюнко, нам вино́чок поча́ти.»

Батьки благословляють, а дівчата співають далі:

Хай благословйть Бог, свята́ Ма́ти на̀ше дітятко лю́бе.
Живй, слухняна́, му́жу вірная — то й ща́стя-доля бу́де.
Слу́хай свікорка і свикру́хоньки, бо така́ Бо́жа во́ля;
Бу́деш у добрі та в роско̀шонці, в обо́рі і на по́лі.
Бу́дуть дітонькй, як той мак цвистй, хоро́ши, вродлйвиї;
Бу́дуть во́лики круторо́гиї, ко́ники вороиї,
Бу́де пшенйця́-жйто родйти, мед-винó у барйлах;
Бу́дуть сусіди всі поважа́ти, бу́деш всім лю́ба, мйла.
Но не забува́й ба́тька й ма́тера, свого́ ро́ду і плоду.
Благословляю тебе, дітятко, на любов і на згоду.»

(Село Запруди, ґм. Яремичі, пов. Кобринь, Явдося Повзун, 60 р., неграм., з запису В. Лагодюка)

Вінки в'ють тільки дівчата і лише для дівчини; для вдовиці нема вінків, бо вінок — це символ невинности.

5. *Коровай.* У Любязі під час шлюбу або й після в домі молодого «корова́йниці», запрошені молодим молодиці з його роду й одна з роду молодої (не сміють бути бездітні жінки й удовиці!), печуть «курува́й». Його прикрашують сонцем, місяцем, зірками, голубами та застромляють 2 шйшки» (одна гілка на 3, а друга на 2 розгалуження, обвиті тістом), а після спечення оздоблюють його гілками ялівця, стеблами вівса, пшениці, калиною, квітками й китайками. Одночасно печуть «подру́чник» для молодого (хліб овальної форми), з яким він іде в понеділок до молодої й до кінця весілля з ним не розстається. Коровайниці бавляться у молодого цілий день, співають пісень, переважно жартівливих, напр.:

«На́ші корува́йниці ла́си, поїли куба́си.
Сир, ма́сло полиза́ли, корува́я ни пома́зали...»

В піснях також посилають молодого за прикрасами для коровая, після прикрашення якого іде до молодої «передуї́жджа», себто посланці від молодого «з дара́ми до па́ннучки», а саме: «дружко́» з нагайкою, «марше́лок» з «дере́вком» (патичок 30-50 см. довжини), на якому ув'язана біла хустинка, дві свахи з дарами (калачі, черевики...), співаючи:

«Ми йде́мо до па́ннучки, несемо пуда́ручки;
Тонки́ї, біле́нькиї, з папе́ром румне́нькиї...»

6. Весілля у молодої. Неділя. Інформатор про Берестейщину й Підляшшя, В. Дмитріюк [3] каже, що на Підляшші весілля у молодої починається вже в суботу. Доказом є оця пісня:

«У субо́тоньку, по нишпо́роньку — годи́на,
Ізбера́ється вся Ганно́чина роди́на...»

Молода ходить із «дружка́ми», а молодий із «дружбами» і запрошують усю родину і знайомих так: «Про́симо вас на весіллечко. Просить батько, мати, брат, сестра... і прошу я». Молода падає перед кожним на коліна, а старшим цілує руку. Молодий кланяється кожному тричі в пояс.

В Любязі весілля починається в неділю і при запросинах нема окремих звичаїв. До шлюбу благословить батько рідний, або хрещений, і молоді йдуть або їдуть осібно і зустрічаються щойно в церкві. З молодим іде «дружко́» (дружба) і 2 «сва́хи», а з молодою «брат» і 4 - 5 «дру́жок». В Любязі й у Запрудах (пов. Кобринь), їдучи до вінця, не співають, а в Костомлотах (Підляшшя) співали так:

«Нема́ попа́ вдома́, поїхав він до Холма́,
Клю́чиків добува́ти, церко́вку одмика́ти, двоє діто́к винча́ти...»

Після вінця (по шлюбі) молоді виходять із церкви, а дружки в Любязі співають так:

«Де́куймо попо́нькови як све́му бате́ньквуи,
Що нам діточки́ звинче́в, не мні́го за шлюб узе́в:
За шти́ри золоти́ї, за діти молоди́ї...»

Або:

«Со́ничко за го́ру ко́лисом іде́
Яснеє за го́ру ко́лисом іде́,
А там Га́нночка з вінча́ння йде.
— Три вітри дуро́гою за мно́ю мулудо́ю.
Розма́й му́ю ко́су єк лі́тную ро́су...»

3) Д-р мед. Василь Дмитріюк, родом із Костомлотів (пов. Біла Підляська), довголітній діяч і посол Берестейщини до польського сойму в 1922 р.

На Кобринщині в Запрудах співали так:

«Їде Га́нночка із винча́ннечка
Її ба́тенько зустріча́є.
І зустрі́нувши пита́єцця:
Де́ ти, ді́тятко, вино́к взяла́?
— Була́, ба́теньку, в Бо́жім до́мі,
В Бо́жім до́мі, причи́стому.
Там Божа Мати винки вила́
Й мені́, батеньку, уділи́ла,
На головоньку наложила
І до Андрійка прихилила.»

(Записав В. Лагодюк.)

Деколи співають також (у Любязі):

«Пудману́ли ми попа́, єк жи́тнього снопа́;
Він нам діти звинче́в, ни мні́го за шлюб узе́в;
Дали́ йому п'ятачи́ще, а він ду́мав, що рубли́ще» [4]).

Весільний похід з музиками іде до молодої. З боку молодої іде весь рід, від молодого «ста́руста» з хлібом під рукою, перепоясаний червоним поясом через плече (з правого на ліве), «дружко́» з нагайкою, з якою він не розлучається до кінця весілля, дві свахи та кілька чоловіків.

Прибувши до порога, дружки співають:

«Ви́йди, ви́йди, мату́хно з калаче́м,
Бо вже твоє́ ді́тятко з паниче́м...»

Молодих виходить вітати мати «з калаче́м», помащеним медом, який вона ділить між ними. На Берестейщині і Підляшші (В. Дмитріюк) вітають молодих тільки хлібом і сіллю, а на Кобринщині (Сидорук) батько виносить діжку, накриту кожухом вовною наверх, на якій стоїть хліб і сіль та дві чарки горілки, яку молоді, не допивши, виливають вгору, а мати обсипає їх пшеницею або вівсом, просячи до хати.

В Антополі при тому співають так:

«Метьо́на гу́лонька із конця́,
Привезьо́на дівонька з пуд вінця́,
Си́пнула зо́ло́та з рукавця́.
За е́ю ба́тинько ступа́є, тоє зо́лото збира́є.
— Ни збира́й, ба́теньку, не збире́ш,
Но мої сльозо́ньки розолле́ш.
Розолле́ш сльозо́ньки на ріки,
Розплиту́ть косо́ньку навіки...»

Або:

«Ой, гула́ пчі́лка, гула́, ко́ло но́вого дво́ра.

---

4) В Костомлотах (пов. Біла Підляська) — такий варіянт:
Ошука́ли ми попа́ як дурно́го хло́па,
Дали́ йо́му ше́ляга, а він ду́мав золото́го.» (В. Дмитріюк)

То не пчілонька гулá — то дівонька плáкала,
Із вінцю́ приїхавши, свóму бáтенькови до ніг впáвши:
«— Ой, мій бáтеньку рідний, розвінчáй типéр мене́.
Розминя́й пирстьóночки, розв'яжи́ білі ру́чки...»

(м-ко Антополь, пов. Кобринь,
записав Василь Янчук.)

В Любязі після зустрічи матір'ю «стáруста» йде в хату, а за ним «брат» молодої впроваджує рушником молодих і решту роду. Дружки співають:

«Ой, брат сестру за стіл веде, калину - малину. (2 р.)
Ой, брат сестру за стіл веде, червону єк ягодину.» (2 р.)

Молоді обходять тричі стіл «за сóнцем», хрестячись і цілуючи хліб, і сідають за стіл «на пóкутті» під образами, де над ними горять дві свічки, зліплених і зігнутих у формі підкови (знак згоди і щастя). Молодий сидить праворуч молодої. Дружки стоять і співають:

«Сіла пáра на пóкуті, а над ними свічі горя́ть.
В котóрого-ж ясній гори́ть?
Над Андрійком ясній гори́ть, а над Гáнночкою погасáє;
Коски́ мáють — задимáють, слъозки́ кáплють — заливáють.»

Слідує обід, а по ньому батьки молодої «затанцьóвують» з хлібом, від чого починаються танці. Всі приспівують:

«Бáтько — мáти наперід, а за ни́ми увéсь рід...»

Тим часом дружки викрадають шапки від родини молодого — «боéр» і пришивають до них «винки́» (квітки з паперу), після чого вони мусять їх викупляти грішми.

По вечері дружки співають:

«Чогó свáтики сидитé, чом ду дóму не йдéтé?
Ще Гáнночка нáша, ни вáша, з собою не возъмете.
У понидідок прийдете, нам грошики привезете,
Собі Гáннучку возъмéте...»

Коли «буéри» — родина молодого — збираються додому, дружки співають:

«Ой, надворі плю́тá (= слóтá), останься Андрійку ту́тá.
Бу́демо винки́ ви́ти, бу́демо попивáти,
З тобóю розмовля́ти...»

В часі відходу «буéр» дружки співають:

«Місяцю з зорéю ни свити́ никóму,
Но засвити́ нáшим свáтикам,
Щоб їм ви́дно булó йти ду дóму...»

Коли «бояри» з молодим і музиками вернуться додому, «курувáйници» співають:

«Молоди́й Андрійку, дé ж ти бувáв, що ж ти чувáв?
— Був я в дівки - перепілки» (2 р.)...

Цим кінчається весілля першого дня.

7. Понеділок. У молодого і молодої.

У молодого свахи прикрашують і печуть коровай і відправляють до молодої «передуї́жджу» — себто посланців (дружко, маршалок і 2 свахи) «з дара́ми до па́ннучки».

Молода і дві дружки ховаються перед ними, сідаючи втрьох на запічку, а їх накривають з головами рядном. Свахи співають в хаті молодої:

«Зажжи́, дружко́, сві́чку, та́ шука́й на за́пічку;
Зажжи́, вусковую, та шука́й мулоду́ю.»

Дружко повинен угадати, котра з трьох є молодою. Він запалює сірника і кидає на неї та віддає їй дари. Якщо він віддав дари не для молодої — то мусить їх викупити й передати таки молодій. По цьому батьки молодої гостять «передуїжджу», а дружки молодої співають:

Наї́хала передуї́жджа, пи́шная, бога́тая;
Сі́ла, свинню́ з'ї́ла.
На стулі́ ни кі́стучки, під стуло́м ни кро́шички...»

«Передуїжджа» довго не бариться у молодої і повертається додому. Молода пересилає ними якесь печиво для молодого. По дорозі свахи співають:

«Ми були у паннучки, носили пуда́рочки;
Тонкиї, біле́нькиї з папером румненькиї.»

8. Перепій. У молодої і молодого (окремо, у хатах) зачинається перепій. У Любязі (Пинщина) перепивають тільки грошима, на Кобринщині також і худобою, одежею, а часом навіть і землею. Гроші, що перепив молодому його рід, належать молодій і він по приїзді до неї передає їх молодій. Перепивати починають батьки, при чому свахи у молодого, а дружки у молодої співають так:

«Перепи́й мі́й ба́теньку,
По́внею — повне́нькею, (2 р.)
До́лею добре́нькею.»»

Тоді молода чи молодий сидить за столом, а кожний, хто перепиває, кладе гроші на тарілку, кажучи: «Перепива́ю тебе́ добро́м, ща́стєм і до́лею до́брею». Молоді наливають кожному чарку горілки, яку гості не допивають до дна, а виливають вгору, поза себе, «щоб так молоді скакали» — й були здорові.

Дружки співають:

«Ой, не стій ро́де за пличи́ма, та ни свити́ очи́ма.
Про́симо усі́х до ха́ти, Га́нночку вспомага́ти.»

Або:

«Ступлю́ я на кали́ну, та й гукну́ на роди́ну,
Прибу́дь, прибу́дь, моя роди́но, ік ме́му перепо́ю.»

В Кобринщині (с. Доропівичі) співали так:

«Хоч із-за́ мо́ра перепливайте,
Таки Ганно́чку перепива́йте.
Хто волика́ми, хто корювка́ми,
Ще й добро́м - щастєм та грошика́ми.»

(Олена Сущук, 50 р., негр.)

В деяких селах перепивають молодих разом, особливо коли дівчина виходить на далеке село.

Косу молодої розплітає старший брат (не підрізують в Любязі, в інших селак так!), перед приїздом молодого.

9. *Виправа по молоду.* Закінчивши перепій, молодий з «боєрами» (староста, дружко, «підкурувайчий», «маршéлок», свахи) вибирається до молодої. Тоді свахи співають багато пісень:

«Ізбира́йтеся, із'їжджа́йтеся всі боє́ри до сто́лу.
Ой, се́димо, тай поі̂демо всі разо́м в доро́гу.
Ми і̂демо на чужи́ноньку по вірную дружи́ноньку.»

Або:

«Стоі̂ть дубо́чок, стоі̂ть зелене́нький,
На Ду́най похили́вся.
Сиди́ть Андрі́йко, сиди́ть молоде́нький,
В доро́гу наради́вся;
Держи́ть ху́стоньку в пра́вій ру́ченці,
Сльозоньки́ втира́є;
Své́му ба́теньку, své́му рі́дному,
До ніжок упада́є:
«— Дай же, ба́теньку, дай же, рі́дненький,
Де́віть ко́ників, пуд мою́ дружи́ноньку...»

Або:

«В понеді́лочок ра́но, у кругі́ столи́ ста́ли.
Поза ті́ми стола́ми жинишко́ з свахами
В дуро́женьку збира́ється, ба́теньку́ви кланя́ється.
Ба́теньку́ви кланя́ється, дру́гий раз пита́ється:
«— Ой, мій ба́теньку рі́дний, чи мні там ночува́ти,
Чи мні там ночува́ти, чи додо́му приїжджа́ти?»
«— Ой, мій си́ночку рі́дний, приїжджа́й чуть-чуть к сві́ту,
К ране́нькому обі́ду...»

Або:

«На тисо́вому столі́ дорогі́й тува́р стоі̂ть.
Ой, чи́й же ж то тува́р? — То Андрі́йкув корува́й.
Заслужив у батенька, тай повезе до тестенька.»

З молодими їдуть також «музи́ки». Коровай бере «підкурувайчий», і всі тричі обходять вози (за сонцем!), а після сідають на них. Коли рушають з подвір'я, свахи співають:

«Засту́чено, забу́рчено у князе́вим дворі́ ра́но;

Не со́кіл вилітáє — си́вий кінь вибигáє.
Си́вий кінь вибигáє — Андрíйко виїжджáє.
У доро́женьку би́тую, по дíвоньку запи́тую.»

По дорозі свахи співають ввесь час різних пісень, як ось:

«Ой, сусíдочки тай голу́бочки, про́симо вас,
Не перехо́дьте дуро́женьки в бо́жий час.
Нехáй перéйде Госпо́дь Біг і бáтенько мій,
І я́сная зорá — мáти моя́».

На Кобринщині, в с. Запрудах співали так:

«Вираджáй, бáтьку, си́на, дай йому ви́рад до́брий:
Дай вози́ поко́вани, дай ко́ни ворони́ї,
Дай боя́рів добíрних, дай свáнечку співáчку,
Дай маршáлка скакунця́, дай музи́ку ігранця́...»

А в дорозі:

«Там бо́ром, бо́ром, боровино́ю,
Їде Андрíйко із дружи́но́ю.
Сéмеро свáття, всі ко́ло йо́го,
Дружки́ боя́ре, оди́н в одно́го.
Пуд їми ко́ни всьо́ воронéньки,
Шаблí при бо́ці ся́ють на со́нці.
Їдут до тéстя за молодо́ю,
По посáг, ко́ни й по го́стру збро́ю.
А сам Андрíйко, смíлий - охо́чий,
Він не боїться тéмної но́чи.
Чого́ ж я мáю но́чи боя́тись —
Дружи́на в мéне як соколя́та.
Кíньми рознесéм, кого́ споткáєм,
Мечéм, шабля́ми всіх порубáєм,
Андрíй між ни́ми як со́кіл в'є́ться,
Кінь воронéнький пуд ним аж б'є́ться.
Рáдий, весéлий, дружи́ну поїть,
Бо тáм чекáє тéсть з молодо́ю.»

(Записав учитель Василь Лагодюк)

10. Окуп. Перед подвір'ям молодої нежонаті парубки, які не запрошені на весілля, затримують коні молодого і «буе́р» і вимагають від нього окупу за молоду. Вони «відбирáють посільщину». Молодий дає їм горілку, ковбасу і хліб і щойно тоді може їхати до молодої.

11. Зустріч і прийняття бояр. На дворі у молодої свахи співають:

«Ой, день добрий тому, хто в сітому дому,
Старому - малому, господару дорогому.»

Двері до хати молодої замкнені. Молодий і «бое́ри» приходять до них, а свахи співають:

«Ой, дайте нам во́лю, на курувáй кумо́ру;

На боéри — свитлúцю, на кóні — стайнúцю.»

Із хати відповідають їм дружкú:

«Не дамó вам вóли, й на курувáй комори
Ни на боéри свитлиці, ни на кóни стайнúці.»

А далі дружки запитують:

«Ой, чогó ж свахú наїхали?
Чи по горóх, чи по сачевúцю,
Чи по дівку, чи по молодúцю?»

Коли їм не відчиняють дверей, — то свахи співають:

«Ой, Андріййку, братóчку,
Завертáй назáд кóни, (2 р.)
Тай поїдем ду дóми...»

Мати молодої відчиняє двері і в хату першою входить сваха та обсипає молоду різним збіжжям. Її супроводить дружко молодого. Вступаючи в хату, сваха співає:

«Я не на гáнок ізийшлá,
Я у свитьóлочку ввийшлá.
Свитьóлку оглядáти, Гáнночку обсипáти:
Вувсóм - пшинúцею, усякою пашнúцею,
Вувсóм - жúтом, щаслúвим бúтом.»

Старша сваха стає на ослоні і обсипає збіжжям молоду, а дружко пильнує, щоб вона не впала, або щоб її дружки молодої не скинули, що вони й стараються зробити.

Виходячи з хати, сваха співає:

«Я жéртуньки знáла і в кáртоньки грáла,
Молодý Гáнночку вувсóм обсипáла.
Вувсóм-пшинúцею, всякою пашнúцею;
Вувсóм-жúтом, щаслúвим бúтом.»

Коли сваха обсипає збіжжям, батько молодої частує горілкою гостей перед порогом. Молодий горілки не п'є, а виливає поза себе, як кажуть: «щоб життя не було гірке».

Батько молодої запрошує всіх у хату. Першим входить староста, а молодого і решту гостей впроваджує дружба рушником.

12. Викуп місця біля молодої. На місці молодого біля молодої сидить її брат і не хоче його покинути. Тоді дружба, опровадивши бояр тричі кругом столів, викупляє місце біля молодої для молодого у її брата. Викупляє також місце для музикантів, бо на їх місці сидять інші «музиканти», які, замість скрипок, тримають качалки. Дружки молодої не хочуть пускати свах за столи, а свахи хочуть вигнати їх піснею:

«Кúша сорóки з хáти, гóди вам скриготáти,
Бо налетіли ворóни із чужóї сторóни.»

Коли ті довше впираються, дружба (дружко) викупляє свахам місце в старшої дружки, а решту виганяє нагайкою із-за

столів. Бояри не сідають на викуплених місцях, але стають біля них так само як і молодий. Тоді батько молодої бере молодих за руки і тричі садовить їх (підводить і садовить). Після цього всі сідають на своїх місцях. «Підкурувáйчий» ставить «курувáй» на стіл, а свахи знов співають:

«Ой, дáйте нам вóлю, на курувáй кумóру...»

що і робить батько молодої, відімкнувши комору. Коровай вносить у комору підкоровайчий і ставляє на скрині молодої; з ним іде дружко і сваха, де їх частують. Вернувшись із комори, сваха знов співає:

«Ой, далú ж нам вóлю, на курувáй кумóру...»

Після цього батьки молодої частують усіх гостей горілкою, заправленою медом, яку всі п'ють склянками, а далі подають обід. По обіді свахи співають до дружка:

«Дрýжечку - кохáнчику, звелú нам погýлéти,
Трóшечки погулéти, ніжечкú поламáти.»

А потім до матері молодої:

«Свáнечко мúла, глядú, чи хáта біла,
Як підéмо гулéти, щоб сýкні не вкалéти.»

Дружба випроваджує свах до танцю, які тривають до від'їзду, крім підвечірку й вечері, коли всі їдять. Танці переплітаються жартівливими піснями (це «вúтинки»), як напр.:

«Ми в дорóгу ходúли, нóженьки потомúли,
Хоч про Бóга дбáйте, по келíшку дáйте.»

Або:

«А я з дóброго рóду, п'ю горíлку як вóду,
Три килíшки у ротóк, щоб не бóлів животóк.»

Молодий і староста у молодої не танцюють і не скидають навіть верхнього одягу (свити, чи кожуха), будучи готовими до від'їзду. Перед вечором свахи нагадують старості про його обов'язки словами:

«Не впивáйся, пúшний стáросто, медкóм,
Бо ще ж нáша Гáнночка під замкóм.
Під замкóм замурóвана висóко,
Ой, ще ж бо нам тай дудóмоньку дáлеко.»

Перед вечерею «підкоровáйчий» вносить коровая в хату, а свахи співають:

«Нагнíвався курувáй в комóронці стóячи.
Ой, п'ють, гудýть, менé не звуть, пúшного курувáйця...»

Після свахи звертаються до молодої так:

«Забирáйся, молодá Гáнночка, поїдеш із нáми...
— Ой, рáда б я з вáми їхати...
Моя матýхна, єк зозýленька, жєль її покидáти.»

В часі вечері та й потім свахи або дружки співають про розлуку доньки з батьками. Напр., в Антополі (пов. Кобринь) співають так:

«Чи я тобі, ой мій бáтеньку, з осинú ни казáла?
Ни горú пóля й ни сій жúта, ни бýду жúта жáти.
Чи я тобі, моя́ мáмонько, із виснú ни казáла?
Ни копáй грáдки і ни сій рýтки, ни бýду поливáти.»

(записав Василь Янчук)

В Любязі співають так:

«Ой, оглéдишся, моя́ матýхно, без мéне,
Чи ліпша бýде мéнша дочка од мéне?
Чи вúпере кошýленьку білéньку,
Чи постéлить постіленьку мнякéньку?»

Або:

«Щитáй, бáтеньку, білиї грóши,
Я в тебé булá жнець хорóший,
Низéнько жáла, кóлос збирáла,
Я в тебé, бáтеньку, грошéй ни брáла,
Тепéр-же, бýдеш жинці наймáти,
По-золотóму за день давáти.
По-золотóму, ще й по-другóму,
Бýдеш давáти женцю́ чужóму.»

В Костомлотах (пов. Біла Підл.) співають так:

«Там у садóньку, у вишньóвому,
Там дві зозýльки кую́ть. (2 р.)
Кую́ть вонú не накую́ться,
Не мóжуть розлúнутись. (2 р.)
Там у комóрі, на нóвій скрúні,
Там дві систрінки плáчуть. (2 р.)
Плáчуть вонú, не наплáчуться,
Ни мóжуть розийтúся. (2 р.)
— Тобі, систрінко, нóвая скрúня,
А мні бýде старáя. (2 р.)
Тобі, систрінко, рідная мáти,
А мні бýде чужáя.» (2 р.)

(В. Дмитріюк)

Далі свахи в Любязі співають:

«Кúдай, мáти, в піч дрóва, оставáйся здорóва.
Загрибáй, мáти, жар, жар, чи ж тобі дочкú не жаль?
Загрибáй, мáти, пóпил, ми твою́ дочкý схóпим.
Ой, схóпимо рученькáми, повезéмо кониченькáми».

13. *Молода покидає батьків.* По вечері бояри збираються додому і забирають із собою молоду. Молодій виносять на віз «ві-

но» або «придане» [5]: скриню з придбаною за дівочі літа одежею та полотном, постіль, подушки, перину і накривають рогожею. Свахи жартівливо співають:

«Постійте вóзи, хоч на дорóзи, забула мати рогожу дати.
Не так забула, як не зробила, бистра річенька не зародила;
Мати проспала, дочка програла, пішла по рибрій, зима настала.»

Молода в сльозах прощається з батьками, родом і сусідами; всім тричі кланяється в пояс і цілується. Староста, попрощавшись з батьком молодої, виходить, а за ним підкоровайчий з короваєм. Молодих проводить дружко рушником з хати, а за ними виходять усі свахи молодого, а з роду молодої «при́да́н», який сідає на скрині, та «прида́нка», що сідає на постелі. Старша сваха несе молодій у мішку величезну хлібину (15-20 кг.), спечену з однієї діжки. Тісто з діжки не розділюють на менші хлібини тому, «щоб життя молодих не кололось» — себто, щоб не брали розводу. Цієї хлібини мало б вистачити молодій до нового хліба у свекра.

Похід на чолі зо старостою обходить тричі вози, а після сідають на них. Перед від'їздом батько молодої ще частує горілкою («оглоблльóве»), і вози з молодими і боярами рушають.

На Кобринщині цей похід проводять парубки з боку молодого верхи на конях з шаблями, в чубатих шапках з китайками і їх називають «коза́ки». Їхати «в коза́ки» — це була велика честь для молодого хлопця. В Любязі цього не було.

Рушаючи в дорогу, свахи від молодої прощаються з батьками піснею:

«Добраніч, батеньку, добраніч, бо я вже їду не наніч,
Бо я вже їду за ріки, кидаю батенька на віки...»

Молоду везуть дуже скоро і несподіваними дорогами, «щоб, — як кажуть, — відьми не могли наробити лиха для молодих».

14. Зустріч невістки. На дворі у молодого свахи співають:

«Тýпу кóники, тýпу, привезли́ на двір стýпу.
Не стýпу — колоди́цю, не дівку — молоди́цю.»

—

Ви́котили, ви́точили, медовýю бóчку,
Ви́сватали, ви́манили у бáтенька дóчку.
Ми ж її не коти́ли, самá коти́лася,
Ми ж її не сватали, сама свáталася.
Ми ж її не хотіли, самá захотіла,
Наки́нула сирмнéжину, поміж нáми сіла.»

Всі злазять з возів, крім «при́даних» і стають перед зачиненими дверима. Свахи співають:

«Не бíйся, свекрýхно, що невíхна малá.
Ми ж її підви́щимо, зóлота підси́племо.»

---

5) Коли невістка помре, не маючи дітей, придане забирає її родина назад. Інакше воно лишається дітям.

З хати виходить батько з горілкою і мати з калачами вітати молодих, а потім староста вводить у хату, в такому ж порядку, як і по повороті з шлюбу. Коли вони обійдуть тричі столи (за сонцем), батько молодого садовить на покуті на розстеленому кожусі і благословить їх, а вони йому кланяються [6].

Дружко йде до «приданих» і викупляє у них придане молодої та зносить з возів у комору. Потім вертається до хати і знімає з обличчя молодої «пла́та» (тонке полотно, яким колись молодиці завивали голову), яким було закрите обличчя під час дороги, і віддає його матері молодої. Батьки молодого ідуть тепер танцювати, а свахи співають:

«Ой, свекру́хна та пуд скрива́льцем скака́ла,
Скóком, скóком, скокоши́цями, з чóрними та й очи́цями.»

15. Здіймання вінка. Молоду без «скрива́ла» ведуть у комору, де з неї здіймають вінок, а завивають, колись у «пла́та», а тепер у ху́стку [7]. Після цього свахи співають до «при́даного», яким є переважно брат молодої:

«Ой, бра́тцю, при́данцю, познава́й свою́ сестри́цю.
Вчóра булá у винóчку, а тепе́р у платóчку.»

Часом молода скидає вінок щойно тоді, коли їх в понеділок відводять з музикою спати в комору. Там молода роззуває молодого і скидає вінок і кладе його на скрині. Для молодих властиво нема часу «спати», бо їх дуже скоро будять з музикою і цей звичай має лише обрядовий характер. Ні молодій, ні її батькам на весіллі ніхто не допікає за поступки молодої в часі дівування ані одним словом.

Гостина і танці в хаті молодого тягнуться до пізньої ночі. Тут вже співають веселих пісень для розваги, які не зв'язані з обрядом, напр.:

«На весі́ллі булá, ни полу́днувала,
Помале́ньку скачу́, бо я ї́сти хочу́.»

Ці «витинки» співаються під музику. Танцюють козацький танок — «мете́лицю», «окóлицю», козака, польку, краков'яка.

16. Перезóв (вівторок). Рано молода сама робить порядки в хаті свекрухи та прикрашує стіни своїми рушниками, які сама пряла, ткала і вишивала за дівоцьких літ. Потім посилає всіх «боéр» і молодого з музикантами по свій рід, щоб прибув до неї в гості. По дорозі і назад свахи співають:

---

6) В Дорогичинському повіті (село Застав'є) молодих зустрічає на порозі свекруха з діжкою, в яку кладе «стегнину» (шинку), горілку, хліб, сіль. Молода при вході в хату мусить стати на діжку. Свахи співають:
«Винóсь ма́ти діжку, приві́з син неві́стку,
Висóку як ялину, чирвóну як калину. (Уляна Родак, 78 р., негр.)

7) В деяких селах Ковельщини (напр., в Турі) підстригали молодій волосся по шию, щоб «відрізнити молодицю від дівки».

«Ой, дóбрая та й годи́нонька настáла,
Що Гáнночка по роди́ноньку послáла.
Ой, послáла шти́ри кóники, п'єтий віз,
А шóстого да й возни́ченька, щоб привіз.»

Молодий з «приданим» (братом молодої) запрошує весь рід молодої до себе, де їх жде молода. Перед порогом молодого «перизвенки» (дівчата з роду молодої) співають:

«Ви́йди, Гáнночко, з хáти, приї́хала мати;
З усéю роди́ною, за свéю дити́ною.
Ви́йди, Гáнночко, ви́йди, чи нимá тобі кри́вди;
Поскáржся рóдонькови, узьмéмо до дóмоньки.»

Замість молодої виходить свекор її і запрошує «перизвéн» до хати. Молодої в хаті нема. Сідаючи за стіл, «перизвéнки» співають:

«Задзвонили стіни: перизвéни сіли;
Угнулися лáвки: сіли ж перизвéнки.»

Подають гостям різні страви (ковбасу, шинку, яєчницю, драглі, просяну кашу, пиріг, — приготовані раніш) і напої на стіл, а «перизвенки» співають:

«Ми не хóчемо вáшого питтé, покажíть нáшеє диттé;
Що кóло нас годувáлося, рóзуму набирáлося;
Що кóло нас пи́ло-ї́ло дай від нас полетíло.
Полетíло як титéронька, покажíте нам типéронька.
Нихай ви́йде повитáється, про здорóв'є запитáється.»

В часі співу виходить дружко молодого, переодягнений за молоду. Він хоче вітатися з перевязаними і цілуватись, стараючись когось вкусити. Перезвяни пізнають обман і співають: «Ой, сíто ни нашеє, сíто ни хорóшоє» (2 р.), а далі знов домагаються, щоб показали «ї́хнеє дитé», попередньою піснею, яка далі переходить у скаргу:

«Ой, сви́снула рабá гý́твонька на двóрі,
Убизвáлася молодá Гáнночка в комóрі:
«Ой, ви́пусти, ви́пусть, мíй же свéкорку, з невóли.»
— «Ой, не ви́пустю, моє дíтятко, никóли...»

Тоді щойно виходить молода з комори, тричі кланяється і цілується з «перизвéнами», а вони дають їй гостинці з її дому: хліб, сир, ковбасу, які молода збирає у хвартух. «Перизóв» співає: «Ой, сíто да й нáшеє, ой, сíто хорóшеє...» (2 р.) В світлицю входить «свикрóв» («свикруха») з заправленою медом горілкою, якою вітає перезвян. Горілку п'ють склянками, щоб скоріш упоїти «перизóв». Перезвянки співають в часі сніданку:

«Ой, смачнеє снíданнечко, смачнеє, що наша Ганночка варила,
Хоч вона сириною топила, смачнеє снíданнечко зварила.»

17. *Бити тетерю.* По снíданні «б'ють тетéру». Це виглядає так: ще до приходу перезву на ніч ставлять горщик, «слúжку

са́ла», ковбасу, хліб... Коли перезов танцює, хтось із нього розбиває горщика, а в той час падає мов мертвий дружко. Перезвяни (переважно молоді хлопці) беруть сало, хліб, ковбасу з печі і несуть на стіл, «верта́ються з упольо́ваною тете́рою», а пізніше ідуть з горілкою до «мертвого» дружка, оживляти його. Йому ллють в уста горілку — при реготі присутніх — і він встає. Тоді всі йдуть їсти «тетеру».

Цілий день «перизо́в» у молодого співає, танцює і бавиться. Спеціяльних обрядів аж до вечора в цей день нема. Під час снідання, обіду, полудня (підвечірка) і вечері співають різних пісень, напр., коли господарі ставлять страви і припрошують їсти, свахи співають:

«Ї́жте ка́шеньку до дна́, в нас телу́шечка одна́;
Да й та́я спузни́лася, в Петрівку втили́лася.»

Або:

«Не погляда́йте ско́са, нема́ цілого про́са.
Ми свахи́ молоди́ї товкли́ про́со до вдне́ї.»

Між танцями і забавами співають, напр.:

Ішла́ Га́нночка, ішла́ молода́ й пуд кали́ною ста́ла,
Ру́чки згорну́ла, во́чки спусти́ла, сильне́нько заплака́ла.
Пришла́ до не́ї мату́хна її: — Чого, до́нечко, пла́чеш?»
— «Ой, е́к же мні, моя мату́хно, та й типе́р ни плака́ти?
Єк всі дружечки́ косонькй ма́ють, а мене́ не прийма́ють.»
— Іди́, до́ничко, у свитьо́лоньку, там молоди́чки гра́ють;
Там молоди́чки, е́к яго́дочки, то й тебе́ привита́ють.»

—

«Ой, коти́лася ви́шня чере́шня з-за гір'я.
Ой, проси́лася молода́ Га́нночка з-за стілля:
— Ой, пусти́ мене́, молоди́й Андрійку, з-за стілля,
Нехай я вба́чу свого́ ба́тенька подвір'я.
— Ой, була́ ж тобі да й субо́тонька — неділя,
Да й було́ ба́чити свого́ ба́тенька подвір'я.
— Ой, у п'е́тницю вино́чки ві́ла, — не вспіла,
А в субо́тоньку ро́су-ко́су чеса́ла,
А в неділеньку до шлю́боньку ста́ла.»

—

«Молода́я Га́нночка, молода́, да й повела́ ко́ники до са́да.
Не так же до са́ду, — до череди́ да й звеліла гуля́ти до середи́.»

Або:

«За сінню, у зелено́му зіллю соловейко щебе́че.
Верни́сь, верни́сь, молоди́й Андрійку, тебе́ бате́нько кли́че.»
«За сінню, у зеле́ному зіллю солове́йко щебе́че.
— «Ой, хоч кли́че, хоч не кли́че, то я не верну́ся;
Єк ви́служу в москале́х військо, то й назад я верну́ся.»

В часі обіду чи полудня, коли нема молодого в хаті, «перизвєнки» співають:

«Ой, ди́вно нам, ди́вно, що зе́тя не ви́дно;
Десь ко́ням обрік но́сить, що перизве́н не про́сить.»

18. Ділення короваю і перепій. В останній день весілля (середа або четвер) перед вечерею «підкурувайчий» вносить коровай з комори до хати. Мати молодої обвішує коровай рушниками, які потім дружко роздає гостям. Перший бере собі, далі батькам молодих та іншим. Після цього знімає з короваю всі прикраси: шишки й голубці, та ділить їх, а далі ріже поземно сам коровай, який також ділить. Верхню частину ріже надвоє для обох родів, середину ділить дрібно і роздає «запорожцям» (глядачі, що не запрошені на весілля стоять за порогом, дівчата між ними часом співають дотепних або й злосливих пісень, а хлопці — коли їх не почастують, то й роблять «пакість», напр., вкинуть ступу в колодязь), а спідню частину дружко віддає музикантам.

В часі поділу короваю дружки чи перезвянки і свахи співають:

«Дружко́ курува́й кра́є, золоти́й но́жик ма́є...»,

а після поділу:

«Поділи́ли курува́й — оста́лося зі́лле,
Ой, сму́тоньку-упа́доньку, де ж на́ше весі́лле.»

За вечерю сідають обидва роди разом з молодими, а після вечері «перепивають молодих на нове господарство». Перед молодими стоїть тарілка, де кладуть гроші, і горілка, якою молодий частує кожного, хто їх перепиває: грішми, вівцями або й полем.

В Берестейщині дружкó, стукаючи києм у балку, кричить: «Прошу всіх до перепою!», а свахи співають:

«Ой, роде, роде богатий, не стій у сіньох, іди до хати,
Іди до хати перепивати. (2 р.)
Знати Андрійка, що не сиротонька, знати молодого, що не сиротонька.
Є кому стати перепивати. (2 р.)
Батенько стає перепиває, рідненький стає перепиває.
Перепивай, мій батеньку, перепивай мій рідненький:
Волами, коровами, битими талярами,
Житом і пшеницею, щастєм і здоров'єм:
«Бувай, Андрійку, здоровий!»
Все то Андрійкови на вспомаганнє, все молодому на вспомаганнє.»

(В. Дмитріюк)

Далі це саме про матері і т. д.

В Любязі в той час, коли молодих перепиває мати молодої, дружки співають:

«Пропила мати дочку в місті на риночку (2 р.),
За одну кватирочку...»

На цьому властиво кінчається *ритуальна* частина весілля.

19. Від'їзд перезви. Перед від'їздом додому «перезвянки» співають про себе, нібито від молодої:

«Іди póде додóму, щоб ни булó дотьóну; (дорікань)
Бýдуть мені дотинáти, що обпúв бáтько й мáти,
З велúкою родúною зо свéю дитúною.»

Перезов запрошують до трьох днів, якщо багатий молодий; відходить після ділення короваю. Збираючись додому, співають:

«Ой, зéтинько да й голýбонько, глядú нáшу дочкý,
Коб не стоя́ла тéмної нічки пуд вікнóм,
Щоб не втирáла дрібних сльозóк рукавóм,
Коб не булá пометілочка в хáти.
«Ой, зéтинько, та й голýбочку, пригорнú нáшу дочкý (2 р.)
Як гóлуб голýбочку,
На чужій сторóноньці ік своїй голóвонці.»

Роди прощаються, а свахи співають на прощання:

«Місяцю з зорóю, не свитú никóму,
Но засвитú перизвéнучкам, щоб вúдно йтú дудóму.»

В часі відходу перезов співає:

«Ой, біг зáйчик чéрез гáйчик — та й заліг.
Прóсить тéстенько своґó зéтинька, щоб надвіз.
— Надвезú ж менé, мій зéтиньку, за ріки,
Кúдаю тобі своє́ дітятко на віки».

20. По весіллі. На другий день по весіллі (четвер або п'ятниця) молодий кличе батьків молодої до себе на обід. Спеціяльних обрядів у цей день немає. До найближчої неділі молода не йде відвідувати матері, бо мусить привикнути до нової хати. Щойно у неділю молода йде до матері з своїм чоловіком, свекром і свекрухою і ближчою родиною молодого «з пиругáми», себто хтось несе «у навúсці» 12 подовжніх пшеничних хлібів. Вони залишаються там аж до вечора, а коли вертаються, мати молодої кладе їм «у нависку» своїх 12 пирогів.

У четвер «по пирогах» молоді і свекор ідуть «по пригін» з хлібом і горілкою. Дочці дають корову, вівці, кури, які того ж таки дня переганяють до свекра. Курицю обносять тричі кругом ноги стола — щоб хати трималась.

На другу неділю батьки молодого просять «в гостúну» батьків молодої, що від весілля звуть себе «сватáми». Цим весілля остаточно закінчується.

21. Коли сирота виходить заміж, батька її заступає хресний батько. Весілля коротке, сумніше, бо «коли сироті женитись — то й ночи не стане». (Ще коротше весілля вдовиці, і без вінка!). Є й відповідні пісні, напр., у понеділок, коли молодих садовлять за стіл, свахи співають:

«Знáти Гáнночку по похóдойку, що не бáтейко 'ддáє;
Що велúкий двір, а малéнький збір, не вся́я родúнойка.

Пошлю́ зозу́льку на Вкраї́нойку по всю́ю роди́нойку,
А соко́лика висо́ко до не́ба, бо нам ба́тийка тре́ба.
Зозу́лька лі́не, ві́стойки нисе́, що роди́на є й бу́де;
Соко́лик лі́не, ві́стойки нисе́, що ба́тийка ни бу́де.»
(Олена Сущук, 50 р., неграм., с. Деропівичі, пов. Кобринь)

Ця пісня знана й у Любязі, тільки закінчення інше:
«Нима́ соловейка з е́сного не́ба, нима́ бате́нька, хоч трѐба;
Ни зозу́льки з Украї́ни, ни ме́ї роди́ни.»

Україну дуже часто згадують у піснях на Поліссі, але ніколи в Білорусі! Ось напр.:
«Ой, скри́понька із ли́поньки, а смичо́к із ру́ти,
Як загра́є — се́рце в'яне, в Украї́ні чути.»
(Микита Строчук, 51 р., грам.,
с. Лущики коло Запруд, пов. Кобринь)

Про часом нещасливу «долю замужем» оповідає пісня:
«Ой, давно́ я, давно́, в мату́сі була́,
Вже та́я дорі́жка терно́м заросла́.
Ой, заросла́ терно́м, ще й шепши́ною,
Де я прохожа́ла да й дівчи́ною.
А я ту шепши́ну мічо́м ви́сечу,
До свеї мату́сі крильми́ полечу́.
Ой, ся́ду я впа́ду в вишньо́вим саду́,
На кра́йній чере́шні, на са́мім верху́.
Да й бу́ду кова́ти, не вимовля́ти,
Ой, щоб не позна́ла мене́ рі́дна ма́ти.
А мій же бате́нько по са́ду хо́дить,
Своі́х невисточо́к ране́нько бу́дить;
— Невістки́, — голубки́, слу́хайте мене́,
Що то в на́шім саду за пташи́на є.
— Ой, то не пташи́на — то ва́ша дочка́,
Без ща́стя вроди́лась, без до́лі зросла́,
В чужу́ю сторо́нку да й замуж пошла́.
Чужа́я сторо́нка од вітру шуми́ть,
Чужий же бате́нько не б'є, да й боли́ть,
Чужа́я мате́нька слова́ми в'яли́ть,
Ви́йде до сусі́док неві́стку суди́ть:
— Неві́стка леда́ща, не хо́че роби́ть,
При́йде неді́ленька, йде до ко́рчми пить;
При́йде понеді́лок — голо́вка боли́ть,
Ви́йде в по́ле жа́ти — ляга́є да й спить.»
(Зося Чернякович, 44 р., неграм.,
с. Нобиль, ґміна Морочно, пов. Пинськ)

Весільні прастарі звичаї та мова весільних пісень, а також і щоденна мова й побут в'яже тісно всі тут згадані місцевості з рештою української етнографічної території. З браку місця не можу тут вказати на особливості поліського говору, але наведені тексти є з цього погляду важливим матеріялом.

Василь Лев

КОЛЯДИ Й КОЛЯДКИ В СЕЛІ СТАРИЙ ЯЖІВ, ЯВОРІВСЬКОГО ПОВІТУ

Село Старий Яжів, що колись належало до Яворівського повіту, а тепер району Рава Руська в Галичині, лежить на шляху Яворів - Немирів. Крім компактного центру, має 20 присілків, розкинутих навкруги нього на віддалі 2-5 кілометрів [1]. Прилягає до лісів, що простягаються на віддалі 2-3 кілометрів в північно-східньому напрямі і належить до лісової смуги Львівсько - томашівського Розточчя. Як указують топографічні назви та перекази, село було в давні сторіччя тереном татарських і турецьких воєнних мандрів та вітало козацькі відділи Хмельницького. Збереглася тут і пам'ять про старовинний манастир, що був скасований за часів цісаря Йосифа II.

Усна словесність Старого Яжева багата, різноманітна, базована на давніх і сучасних переказах і леґендах та на сучасних розповідях і подіях. Дещо про минуле села занотовано в хроніці, написаній з початком нашого століття тодішнім дяком Семеном Ціпивком, в спосіб ляпідарний, хронікарський. На жаль, ця хроніка пропала в час другої світової війни. Опубліковано тільки деякі уривки з неї в часописі «Мета» [2].

На основі зібраних фолкльорних матеріялів, записаних мною в Ст. Яжеві ще перед війною та привезених до Америки, колядний репертуар цього села можна поділити на коляди й колядки, а в тому коляди старшого і новішого походження, коляд-

1) Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych Krajów słowiańskich T. III. Warszawa 1882, ст. 541-2. Не всі дані точні, як також деякі назви присілків змінені. Сьогодні постали ще більші зміни.

2) В. Лев: Цікавий документ. (Виїмки з хроніки с. Старий Яжів) «Мета». Львів. 1932, чч. 28, 29.

ки з українським вертепно-побутовим елементом, колядки — парафрази, колядки щедрівкового характеру.

До групи **коляд старшого типу** належать традиційні церковні коляди, складені в XVI-XVIII ст. невідомими авторами, школярами - спудеями, бурсаками, що вложили в них свій увесь поетично-віршоробський хист; лаконічно описану в євангеліях подію народження Богочоловіка вмістили вони в коротку розповідь з подекуди гіперболічними описами та передали її простим стилем, невибагливою мовою з притаманними XVII і XVIII сторіччям макаронізмами і церковнослов'янізмами. Це знані нам коляди: «Бог Предвічний народився», «Дивная новина», «Вселенная веселися», «Нова радість стала», «Новая радість світу ся явила», «Возвеселімся всі купно нині», «На Рождество Христа всі ми веселі» і т. д. Записані в різних пісенниках та видруковані в «Почаївському Богогласнику» (1790) і в інших подібних збірниках; передруковано їх у нашому столітті у т. зв. кантичках зі зміненою мовою, пристосованою до сьогоднішньої, і декуди зі зміненим змістом, розуміється, на некористь первовзорів.

До **коляд новішого походження** належать коляди, складені переважно духовними особами — монахами та світськими, друковані в молитовниках, церковно-релігійних журналах та в збірниках церковних пісень, як напр.: «Прилетіли серед ночі ангели із неба», «В Вифлеємі місті стала ся новина, що Пречиста Діва породила Сина» та ін. Сюди належать також коляди, видані перед війною у Львові концерном І. Тиктора, а писані світськими авторами, і також друковані в різних журналах для молоді. Вони прості й невибагливі змістом, побудовані на євангельських мотивах, тільки забарвлені українським патріотичним елементом. У них просять колядники Дитя - Ісуса про кращу долю Україні, а Христос пригортає до Себе український народ (І) [3]. В церквах звичайно співається коляди старшого типу.

До **коляд старшого типу** треба зачислити коляди леґендарні та з вертепно-побутовим змістом, які стали дуже популярними в Ст. Яжеві й довколишніх селах в 30 рр. нашого сторіччя.

З-поміж **леґендарних коляд** визначається коляда про втечу Божої Матері перед Іродовою погонею, зустріч рільника, що сіє пшеницю і ввічливо вказує Богоматері шлях до Єгипту та в нагороду жне вже другого дня чудесним способом достиглу пшеницю. А Іродові посіпаки, почувши про втечу Невісти в той час, як рільник сіяв пшеницю, залишають погоню. В збірнику колядок і щедрівок, зібраних і впорядкованих В. Гнатюком, ця коляда належить до мотиву «Чудо з пшеницею» [4].

---

3) В доповненні подані при кінці тексти деяких коляд, нумеровані римськими цифрами.

4) Колядки і щедрівки. Зібрав і впорядкував Володимир Гнатюк. Етнографічний збірник, тт. 35 і 36. Львів 1914. Т. 35, ст. 33-35: «Чудо з пше-

До цього типу коляд належить також коляда, названа в збірнику В. Гнатюка «Розмова Богородиці з Христом» [5]. Коляда, записана в Яжеві, майже ідентична з друкованою, тільки побільшена двома останніми строфами. Тут леґендарний мотив має елементи нашого побуту (колиска, перина, бочка пива, або вина, для пастушків). (III).

І ще замітна інша коляда, що крім леґендарного мотиву має також соціяльну закраску. Тут розказується, як Пресвята Діва приходить у Вифлеєм і шукає нічлігу:

Прийшла Вона до богача на ніч ся просити:
— Богачу, богачу, переночуй мене,
Бо темная нічка заходит на мене. —
Не хтів Її богач переночувати,
Іно казав своїм слугам за браму вигнати,
За браму вигнати, псами зачувати.
А тії ся пси полякли, на коліна всі поклякли.

Мати Божа йде далі.

Прийшла Вона до бідного на ніч ся просити:
— Бідний чоловіче, переночуй мене,
Бо то темная нічейка заходит на мене. —
— Ой, рад би я рад тя переночувати,
Ані хліба, ані соли, ніщо вечеряти.
— Не хцу бо я, не хцу твої вечеройки,
Іно ти мя пусти до свої шопойки. —

Бідний приймає Марію, Яка кладеться в шопі (стайні) на в'язанці «горохлянки» і вночі приводить на світ Божого Сина.

В тридцятих роках стали дуже популярні **коляди вертепно-побутового характеру,** співані звичайно по домах. Вже в церковній коляді старшого походження «Согласно співаймо» проявляється український побутовий кольорит. Пастухи, що приходять з поклоном до Ісуса, мають українські ймення:
Тут:

Стефан бас тримає, а Іван заграє,
Макарій тенора, най ідут до двора.

А далі:

Побачив Гарасим, що то є Божий Син,
І скочив по струні сівши на штири коні.

Ця коляда знаходиться в кожному новочасному збірнику коляд, званому «кантичка». Метафорична картина з останньої строфи нагадує мотив про гру Бояна зі «Слова о полку Ігореві» (Боян пускає десять соколів-пальців, на стадо лебедів-струн). Ця церковна коляда є немов перехідним в'язлом до колядок чисто вертепно-побутового характеру. Хоч ті коляди визначаються релігійним пієтизмом і пошаною до Святої Родини, вони базовані на українському народно-побутовому кольориті та забарвлені жартівливим, веселим тоном. Писані простим розповідним

ницею». На стор. 36 подані інші збірники, де знаходяться варіянти цієї колядки.

5) Там же. Том 35, стор. 36 і наст. «Розмова Богородиці з Христом».

стилем. Основний мотив: українські пастушки, що спали в стайні на стриху, пробуджуються від голосного говорення в сні і крику, а один з них, злазячи додолу по драбині, звихнув (або зломив) ногу. Інший пастух «повідає всім новину», що народився Христос, та взиває всіх, щоб брали хто що має і несли з поклоном до шопи «вітати Пана». Пастушки забирають свої дари (гуску, курку, яєць півкопи, барана, сніп гречки тощо) і йдуть до шопи. Там співають і танцюють, а пастушок, бідний Михаїл, що не мав що дати, грає на піщавці (фуярі). Пастушок каліка, що кривий, «по стаєнці на костурках танцює поволи». За те Свята Родина приймає їхні дари щиро, дає їм заплату, а «Христос ручки розкладає, всіх до Себе пригортає». (IV, V).

Зміст і форма цих колядок вказують на походження їх із часів шкільної вірші і вертепної драми. Авторство їх невідоме, приписуване тільки нашим спудеям-бурсакам і дякам-пиворізам XVI-XVIII ст., що для заробітку складали прості, невибагливі вірші світського і релігійного змісту, між ними й коляди, з яких одні базовані на чисто біблійному тексті — короткі, лаконічні розповіді (це коляди першої групи старшого типу), а другі побудовані на тлі українського народно-побутового кольориту згідно з тодішньою західньо-европейською манерою — надавати біблійним картинам національний кольорит і костюми. Достосовуючися до вимог публіки, перед якою співали спудеї коляди, автори надавали їм звичайно веселий, жартівливий тон, як у тодішньому вертепі — ляльковій грі (у другій його частині) [6]. Цього типу коляди збереглися до наших днів, відродилися в трохи зміненій формі і стали улюбленим репертуаром в різдвяному колядному часі в 30-их рр. аж до вибуху війни.

До останньої групи колядного репертуару належать **коляди парафрази й пародії**, що їх не співають не тільки в церкві, але й дома, хіба хтось для жарту й розвеселення товариства прорецитує кілька строф. Тому ці коляди майже призабуті. У них тільки натяк на евангельські події. От, напр., на мелодію коляди «Предвічний родися пред літи» співають таку пісню:

Пішов я до куми до хати,
Зачав я там колядувати;
Там горівку попивают,
Мене в хату не пускают,
Не пускают!
Там на пийцу пироги стояли,
Мене до них та й не допускали;
Я ся до них присував,
По два, по три витягав,
Витягав!

З дальших строф довідуємося, що цього колядника приловили на гарячому вчинку (краденні пирогів), добре побили так,

6) Гл. М. Возняк: Початки української комедії. Львів 1919, ст. 138-142.

що ледве втік він з хати, але таки помандрував до корчми, де заспокоїв свою «спрагу».

Хоч цих коляд небагато й не тішаться вони популярністю, вони збереглися до останніх часів в старій рукописній книжечці, що її ще в 1943 р. я бачив у одного свідомого селянина в Ст. Яжеві й відписав з неї кілька коляд. Як свідчить якість паперу, барви ясно-зеленаво-сірої і письмо кириличне та гражданське, деколи латинське, ця книжечка, формату поперечного піваркушевого, постала на початку XIX ст. і є відписом одної із пісенних збірок XVIII ст. З нумерації пісень видко, що бракує в книжечці п'ять перших пісень і першої строфи шостої. Вони звичайно затитуловані: «Пѣснь» або «Пѣснь на Рождество Христово». На картках, що залишилися, записані 13 пісень, всі, крім одної, на Різдво Христове. Крім знаних коляд, як «Бог Предвічний», «Согласно співайте» т. і., є тут саме пісні з веселим, гумористично-пародійним підкладом. Із поданих серед текстового додатку коляд (VI, VII, VIII) пізнати їх дуже простенький зміст та звичайну віршоробну форму без справжніх поетичних засобів. Це радше складена силабічним віршем римована проза з малою частиною біблійного змісту та більшою побутового. Тут прямо маємо перелік українських імен, невеликі описи побутового елементу та штучну книжну мову. Зо змісту й тону коляд, як також і їх мови, пізнати, що авторами їх були не школярі-спудеї, а дяки-пиворізи, що тільки думають про щедру їжу та ще щедріше питво. Напевно й дяк переписував, уподобавши собі зміст цих пародійних коляд, що для нього, як особи, яка в селі на всяких урочистостях має бути дотепна, були матеріялом для розвеселення слухачів. Такі коляди є свідоцтвом тодішних зацікавлень нашого простолюддя та його мистецького смаку. Вони є частинкою духової культури нашого народу.

Крім названих родів коляд і колядок співають також у Старому Яжеві в дні коляди («на ко́ляду» — другий день Різдва) пісні-колядки, що близькі змістом і формою до щедрівок. Щодо змісту вони призначені для господаря, господині, парубка, дівчини, а також і малих дітей. Колядки, співані господареві й господині (IX), більш леґендарного характеру, інші більш світського (X, XI). Всі вони давнього походження, часів дохристиянських і перших століть християнства в Україні. Мотиви цих колядок знані в цілій Україні, як свідчить текст подібних коляд у збірнику В. Гнатюка. Так, напр., одна з колядок, співаних для парубка, належить до циклу «Парубок косить». Подібну записав у с. Зіболки, Жовківського повіту, Я. Пастернак [7]. Колядка «Дівчина пише» (XI) подібна до колядки, співаної для жидівської дівчини, записаної А. Мусяновичем у с. Віжомля, Яворівського повіту [8].

7) Етнографічний збірник, т. 36, ст. 72.

8) Там же; том 36, ст. 216. На ст. 217 подана численна література з паралелями цієї колядки.

В Старому Яжеві й сусідніх селах співали ці колядки і «на коляду» і деколи на Щедрий Вечір.

Як підтверджують цитовані літературні джерела предмету, описані коляди й колядки с. Старий Яжів належать до колядних мотивів української літератури й усної словесности та визначаються актуальністю тематики, традиційністю й релігійним пієтизмом та пошаною рідного побуту. Простий зміст і форма, без високомистецьких поетичних вартостей більш близькі широким масам нашого народу і тому й не сходять вони з репертуару народної творчости.

Описані й цитовані коляди й колядки це вибір із багатої словесної скарбниці села Старий Яжів, яка буде опублікована в монографічній праці про названу місцевину.

Тексти деяких коляд і колядок

I

Новітня коляда

Там у Вифлеємі, сталася новина:
Там повила Мати Божа та Божого Сина.
В пелени повила, в сіно положила:
«Люлі, люлі, Любий Сину, Ти Божа Дитина»!
А як Го повила, ревно заплакала:
«Ні колиски, ні подушки, де ж Тя буду клала?»
А Ісус Маленький ручки розкладає,
Всі діти з цілого світа до себе скликає.
«О, Ісусе добрий, красний, як ті квіти,
Пригорни до Себе нині українські діти!»
Щоби були добрі, щоби були щасні,
І здорові, і розумні, як ті квіти красні!»
«Ти, Дитятко Боже, на пахучім сіні,
Дай нам щастя, кращу долю славній Україні.»

II

Народився в Вифлеємі Ісус Малейкий
Межи волами, межи яслами яко Син Божий.
Зі сходу сонця, зі сходу сонця три царі ідут,
Ісусу Христу нарожденному дарунки несут.
А іден миро, другий кадило, а третий злото,
Щоби тримали в небі куруну та й всі три за то.
А як ся Ірод о тім довідав, о той новині,
Казав рубати дітям голови у Вифлеємі.
Як ся Пречиста Діва Марія о тім дізнала,
Зараз з Ісусом аж до Єгипту з міста втікала.
Ой, як Марія, ой, як Марія з Христом тікала,
Здибала хлопа, сіяв пшеницю, тай му казала:
— Ой, сій же, сій же, хлопе, пшеницю, завтра будеш жав;
Скажеш жомнірам, пшеницю я сіяв, як будут питав.
Зачали жиди, зачали жиди за Христом бічи,
Здибали хлопа, здибали хлопа пшеницю жнучи.
— Ой, жнучи(й), жнучи(й), чис ти не видів якой невісти,
Малеє дитя, малеє дитя з собом несучи?
— Ой, видів, видів, пшеницю сіяв, як Вона ішла,
Ісуса Христа Нарожденного на руках несла.

— Бодай же тобі, бодай же тобі кат голову стяв,
Щос ї видячи, щос ї видячи тай не затримав!
— Вже не доженем, вже не спіймаєм Божой Матери,
Мусим вертати, мусим сказати то Іродови.

III

Коляда з циклю «Чудо з пшеницею»

В широкій долині дзвізда ся явила,
Де Пречиста Діва Мати Сина породила.
Як Го породила, до колиски клала:
«Люлі, люлі, Мій Синочку, а я буду спала».
«Зачекай но, Мамо, хоч їдну годину,
Най Я піду і принесу з царества перину.»
«Сину ж Ти, Мій Сину, де Ти того годен,
Їще нема дві годині, як Ти ся народив.»
«Мамо Моя, Мамо, то ж за дві годині
Бог сотворив небо, землю і всьо сотворіння.»
Зійшов ангел з неба, сточив бочку пива,
Всі пастушки понапував, і ще повна била,
«Пийте, пастушата, то з Божої волі,
З Суса Христа рожденного, Матери Божої!»
В широкій долині, зеленій ліщині
Назбирала Мама цвіту Маленькій Дитині.
«На Тобі цвіточку, Моє Миле Дитя,
Піде слава на цілий світ і на ціле житя!..»

IV

Коляда вертепного характеру

Нині ся явила весела новина:
В Вифлеємі Панна Чиста породила Сина.
В яслах породила, в пелени повила,
Сінце красне, як лелію Єму постелила.
Сінцем постелила, сінцем Го накрила,
Не в палатах, но в стаєнці Ісуса повила.
О, красніше сіно над ружові квіти,
Бо на тобі Цар предвічний возлежит повитий.
А там віл і осел Пана пізнавают,
Упадают на коліна, пару загрівают.
На той час пастушки із тоєї страни
Со своїми бидлятами у кошарі спали.
О самой північи ясность засвітила,
Всю кошару навоколо й сплячих обступила
«О благовістию вам радость велію,
Що знайдете в Вифлеємі Владику й Марію.»
На той час пастушки в страху повставали,
Біжат борзо у Вифлеєм і несут Му дари.
А Семко ягнята, А Грицько барана,
Мартин вівцю, Іван козу приносят до Пана.
А бідний Михаїл та не мав що дати;
Казали му пастушкове на піщавці грати.
А Стефан на скрипку, Василь на цимбали,
Павло трубку невелику, Панько на фуяру.
Федьо і Микола не могли стримати,
І з утіхи і з вохоти пішли танцювати.
А Лесько каліка, що кривий на ноги,
По стаєнці на костурках танцює поволи.
Витай, Нарожденний, в яслах положенний,
Ти бо єси Цар предвічний на небі й на земли.

А ми з пастушками поклон Му оддаймо:
Чистим серцем і з покором Єго вихваляймо!
Предвічний Монарху, позволи нам дати,
Бисмо могли із Тобою в небі (во вік) царствувати.

V

Коляда вертепного характеру

В Вифлеємі місті Христос ся родив
Із країв далеких до нас приходив.
Великий то Пан над нами,
Ізбавитель наш коханий,
З неба зісланий!
Пастухи, шо пасли бидлята в полях,
Полягали спати у своїх стайнях.
А іден з них пробудився:
«Чогось Матвій розкричався
Під воборогом!»
Уставайте, братя, чось Матвій кричит,
А Гаврило собі, як медвідь бурчит.
Ту прибігли всі до него:
Ти, Матвію, шо такого? —
Питают їго.
Стефан і Лазарко спали в студолі,
Як почули голос по правім долі.
Стефан бере кожушину,
Лазар їго за чуприну:
«Чекай, ше не йди!»
А Гаврило спавши в стайни на стриху,
Злазив по драбині, звихнув си ногу.
«Аж теперка я каліка,
Нещасливий аж до віка,
Бом ногу звихнув!»
«Зачекайте, братя, ніц вам не шкодит;
Повім вам новину: Христос ся родит!
А теперка хто шо має,
Най зі собом забирає,
Підем витати!»
А Микита мав же свого барана,
Закинув на плечі, поніс до Пана;
А Стефан мав качку, курку,
А Сафатко взяв сопівку;
Пішли до Пана.
А Микола мав же яєць півкопи,
Забрав в вопавчину, поніс до шопи.
А Михавко взяв кобасу,
Бо вже більше не мав часу —
Витати Пана.
А Лесько сніп гречки несе Дитяти,
А Івас цимбали, буде му грати.
А на дворі туча, на дворі гуде;
А на дворі заверуха, не йди, брате, без кожуха,
Там тя розтрясе!
Як прийшли до шопи, зачали грати,
Убогі пастирі стали гуляти.
«Почекай но, милий брате,
Як ти будеш танцювати,
Як нога болит?»
Гаврило каліка на то не зважав,
Взявся за підбоки, так дуже гуляв;

Обернувся суда-туда,
Аж ся стрясла всяя буда;
Так дуже гуляв!
Йосиф і Марія на то зважали,
Убогим пастирям подякували,
Христос ручки розкладає
І їм царство обіцяє
На віки, амінь!

VI

Коляди з записаного збірника

1. Возвеселімся, а не смутімся,
Всі християне, днесь нам пристане.
Рефрен: Бог нам днесь родився,
В пелени повився, в яслах.
2. Треба то знати, же і з бидляти
Створитель нині лежит на сіні.
3. Во яслах лежит, всіх в руках держит
Непостижимий, Неогорненний.
4. Ангели святії дают нам знати;
Вийшли пастиріє Христа витати.
5. Перший Микита сам Бога вита,
При яслах ставши, шапочку знявши,
6. Ахар з Тарасом піснь поют гласом;
Скоро прибігли, зараз запіли.
7. Андрух із Костем був у Бога гостем.
Чого жадали, то отримали.
8. Федько з Прокопом бігли викопом,
А Стець з Борисом там бігли лісом.
9. Никифор з Іваном пред Христом Паном
Пили горівку, грали в сопівку.
10. Грає аж мило дуба Курило,
А ти, Матвію, грай шоломію.
11. Василю, Гнате, сядь в головочки,
Рач промишляти, як маю грати.
12. Василь теж свище, руками плеще.
Грайте, пастиріє, повім пісньєще.
13. А ти сядь в ніжок і заграй в ружок,
Климе, Михавку, грай хорошенько.
14. А єден Лучка, хитрая штучка,
Видів здалека Бога чловека.
15. Сень подорозі в драбинястім возі
Привіз горівки штири барівки.
16. Савка з Якимом, як з свов братинов,
Несли барана до Христа Пана.
17. Касіян з синами біг берегами,
Віз пива бочку тому голубочку.
18. Сопрун і Мина привезли сіна
Тої годинки аж до храминки.
19. Марко теж ледом прудко із медом
Там прибігає, Христа витає.
20. Димитрій хитрейко прибіг пильнейко,
Сам у порога обачив Бога.
21. І всі Івани Богу поддани
Роблят місточок через поточок.
22. Через моравку зробили лавку
Труш із Хомою под храминою.
23. Там теж пивари принесли дари:
По колачеви Христу Цареви.

24. Іосифови по пирогови
Невісті дали, би Бога оглядали.
25. Тоди рибаки бігли по раки,
І по плотиці Христу Владиці.
26. Гаврило вічку ослови січку,
А Стах волови приніс полови.
27. Ви теж, жоночки, купно і дівочки,
Всі прибігайте, Христа витайте.
28. А єдна Дося спекла порося;
Нім Бога вздріла, порося з'їла.
29. Там теж у двериц бібки і перец
Марта стояла і продавала.
30. Всі приходили, Бога хвалили;
З Єго рождества всі ся веселили.

VII

Коляда з записаного збірника

1. Нуте, нуте, братя сосіди,
Покиньмо нужду, забудьмо біди;
Нех ся помножит наша потіха,
Клопіт і біда пропасть до лиха. —
Треба, треба, браття камрати,
Рождшу ся Богу поклон отдати [9]).
2. Чи чуєш ти, Грицю, Василю,
Як на повітрю ангели піли,
Слава во вишних Богу нех буде,
Вам мир на земли, добрії люде.
рефрен
3. Сказав тоє наш Мудрий Лука,
Що до радости єсть за принука,
Бо народився Спас наш в яскини,
Повит в пелени лежит на сіні.
рефрен
4. Все тоє винна бідная Єва,
Же з'їла яблко з грішного древа,
В неволю ввела всіх своїх дітей;
Прийшов Спаситель їх вибавити.
рефрен
5. А знаєш ти, Олексо, Гнате,
Где треба нести поклон Дитяти?
Бо Єго Мати зложила в ясли,
З котрих ся осел із волом пасли.
рефрен
6. Треба (вам) также і тоє знати,
Який то поклон нести Дитяти.
Повідав тоє старий Данило,
Же Єму дают злато, кадило.
рефрен
7. Злато, ливан і смирну царі
Принесли Єму од себе в дарі;
А ми, селяни, бідниї хлопи,
Що хатка має, несім до шопи.
рефрен
8. Що кто має з доброй охоти,
Даймо, а прийме Той Пан Золотий.

---

9) Два останні рядки повторяються після кожної строфи, як рефрен.

А врешті даймо Ісусу Христу
Душу і тіло, а собі чисто.
Прийми, прийми, наш Любий Пане,
Бо Ти даємо, на що нас стане [10]).

VIII

Коляда з записаного збірника

1. Над вертепом світит бардзо ясно,
Над шопою блищится як сонце красно.
Вийди з буди, Іване, глянь на небо, Стефане,
Що там такоє з гори ясноє.
2. Звізда веде королі з далека до шопи,
Монархове б'ют поклони, якби прості хлопи,
На коліна вопадают, дарунки оддают
Богу Нашему і Предвічному.
3. Злато, миро, кадило близько жолнарами,
Триста коней козацких, а всі з бандурами,
Весело грают, Дитя втішают
Бога Нашего і Предвічного.
4. Ой, піду я за Вами, буду помагати,
Чей ми Бог дасть щастливоє спасеня дождати;
На бандурці заграю, бо цимбалів не маю,
Тай на фуяру Богу Нашему і Предвічному [11]).

IX

Колядка - щедрівка для господаря й господині

Зійшов місяць серед неба,
Ясень місяць на заході [12]).
За ним зірнички, єго сестрички.
Ой де їдеш, пане-брате?
Ой їду я до господара,
До господара, до господині.
«Вибирайся, господарейку,
Бо прийде Господь на вечеройку.
Щоби столойки були тисові,
Щоби обруси були лляннії,
Щоби стравойки що передниї.
Щоби хлібойки житний, пшеничний,
Житний, пшеничний, Богу величний.
На здоровлейко, господаройку,
Здоровля тобі на челядойку,
На челядойку, шо в тім домойку;
Щастечко тобі на худобойку,
На худобойку, що в тім двоpойку» [13]).

---

10) Цю коляду цитує В. Гнатюк у передмові до 36. тому Етнографічного збірника, стор. VII-VIII, як одну з друкованих у збірниках побожних пісень («Богогласник») з XVII-XVIII ст. Записано її і у Струтині Вижнім у 1864 р.

11) Паралелю до цієї коляди, радше різдвяної вірші, цитує М. Возняк у «Історії української літератури», т. III, стор. 270-271.

12) Рефрен, що повторюється після кожного рядка.

13) Деколи в цьому закінченні пропускається деякі слова відповідно до стану господаря.

X

Колядка - щедрівка парубкові

I. Там за горою, за високою, —
Не шуми рано смеречиною! [14)]
Там Івасейко стоїт з війною,
Стоїт з війною, з обороною.
Пише листойко аж до батейка:
«Батейку, вставай, войска додавай!»
Батейко не встає, войска не дає.
II. Там за горою, за високою, —
Там Іванейко стоїт з війною,
Стоїт з війною, обороною.
Пише листойки аж до матінки:
«Матінко, вставай, войска додавай!»
Матінка не встає, войска не дає.
III. Там за горою, за високою, —
Там Івасейко стоїт з війною,
Стоїт з війною, з обороною.
Пише листойко аж до милої:
«Милейка, вставай, войска додавай!»
Милейка встала, войска додала.

XI

Колядка - щедрівка для дівчини

I. Насеред села світлойка нова, —
Світлойка нова, я воріхова! [15)]
А в тій світлойці тисові столи.
За столойками ґречна паннойка,
Ґречна паннойка, гей Ганунейка. [16)]
Шиє шитейко бардзо дрібнейке.
Прийшов до неї батейко її.
«Ганупю, дитя, чиє то шитя?»
«Ой, тому, тому, шо вам потому.»
II. Насеред села світлойка нова, —
А в тій світлойці тисові столи.
За столойками ґречна паннойка,
Ґречна паннойка, гей Ганунейка!
Шиє шитейко бардзо дрібнейке.
Прийшла до неї матінка її:
«Ганупю дитя, чиє то шиття?»
«Ой, тому, тому, шо Вам потому.»
III. Насеред села світлойка нова, —
А в тій світлойці тисові столи,
За столойками ґречна паннойка,
Ґречна паннойка, гей Ганунейка.
Шиє шитейко бардзо дрібнейке.
Прийшов до неї милейкий її:
«Ганупю, дитя, чиє то шитя?»
«Ой, тому, тому, тобі самому!»

---

14) Рефрен, що повторюється після кожного рядка.
15) Рефрен, що повторюється після кожного рядка.
16) Ім'я дається відповідно до того, як називається дівчина.

Зенон Кузеля

ПОБУТ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА Й ЗМІНИ В ПОБУТІ ЗА ОСТАННІХ 25 ЛІТ (1917 — 1942)

(Програма для збирання відомостей про родинні звичаї й обряди *)

А. Загальні відомості

1. Назва села, району й области, звідки подаються вісті. Коли б місцевість за останніх 25 років змінила свою назву, подайте по черзі всі назви, зокрема офіційну й народну.
2. Подайте ім'я й прізвище, вік, заняття й склад сім'ї дома й поза домом.
3. Зазначіть, чи Ви вродилися в цьому селі, а коли ні, то звідки прийшли Ви.
4. Чи ваші батьки з цього села або звідки й коли зайшли?
5. Чи маєте власний двір і відколи?
6. Чи вмієте читати, ходили до школи, читали які книжки?
7. Подайте коротко, де ви за свого життя бували, чи служили в армії тощо.

---

* Серед невикористаних матеріялів З. Кузелі найдено і цей запитник, який друкуємо повністю на цьому місці. Робимо це з пієтету до пам'яти Покійного, щоб зберегти якнайбільше з його недрукованої спадщини, але, крім цього, матеріял має незаперечне теоретичне значення, даючи систематичне упорядкування етнографічної проблематики й схему досліду, складену на підставі глибокого й всебічного знання предмету й довголітньої практики. Це ж один із дослідників творчости Кузелі, Є. Ю. Пеленський, дав таку оцінку давніших анкет Покійного: «Вже ці самі запитники вказують на широку етнографічну освіту, глибоке знання народного побуту та хист до систематики й синтези». Друкована анкета є тільки потвердженням сказаних слів, і як така вона характеристична для оцінки Кузелі як етнографа. До цього ж вона дозволяє простудіювати методи праці, а отже має значення для психології творчости Кузелі. І, врешті, чисто практичний аспект: запитник можна ужити й тепер, міняючи тільки відповідно до умов, що потрібне.

Б. Родини

8. Які знаєте звичаї й обряди, зв'язані з родами?
9. Де злягає жінка до родива?
10. Чи кличуть до породів лікарів або віддають до родильних домів?
11. Чи беруть «бабу», як її запрошують і які її права й обов'язки?
12. Що вживають проти тяжкого родива (чи, нпр., розв'язують усе зав'язане, розмикають замки тощо?
13. Чи вірять в «уроки» і «злу силу» і як забезпечують перед ними вагітну, породіллю й немовлятко?
14. Як вітають прихід немовлятка на світ, чи відмавляють тоді яку молитву чи замовляння?
15. Чи є обряд впровадження новонародженця у члени родини й громади?
16. Які звичаї зв'язані з перерізуванням пупця і що роблять з «містищем»?
17. Чи ворожать про долю дитини в залежності від дня народин?
18. Що думають про «недільні» діти й діти в «чепці»?
19. Що думають про «близнюків», «трійняків» тощо?
20. Що думають про мертвонароджену дитину і що роблять з нею?
21. Чи вірять у підкинені діти, т. зв. «відміну»?
22. Чи христять дітей, де й коли, а коли не христять, коли перестали?
23. Коли і як надають ім'я дитині й яких при цьому придержуються церемоній?
24. Хто вибірає імена й по кім звичайно дітей називають?
25. Яких імен найбільше вживають, які імена «модні» тепер, які були давніше й хто спричинив ті зміни? Подати імена в такій формі, в якій на селі вживається.
26. Чи нешлюбним дітям надають окремі імена і які?
27. Чи беруть кумів, яких придержуються при цьому церемоній, та які їхні права й обов'язки?
28. Які обряди зв'язані з першим купелем дитини?
29. Чи вживають до купелю «непочатої води» та якого зілля і в що загортають дитину після першого купелю?
30. Чи й коли справляють «христини» або «родини», кого туди просять і що дають їсти?
31. Чи приносять які дарунки дитині, породіллі або бабі і які саме?
32. Чи дають обрядовий хліб і чи роздають гостям т. зв. «виноград» і з чого він складається?
33. Як довго породілля «нечиста» і як її «очищують»?
34. Чи знають «зливки», коли і як їх відбувають? Описати докладно вживаний обряд.
35. Яких рослин (і квітів) уживають до купелю, при «зливках» і на «родинах»?
36. Чи знаний ще обряд «похристин»?
37. Чи знають у вас «пострижчини» і «роковини» і коли їх справляють?
38. Чи знаний у вас обряд, яким батько приймає сина за свого?

В. Діти

39. Чи знаєте які звичаї, зв'язані з першим годуванням дитини?
40. Хто і як годує дітей без матері (або по смерті матері) і чи годують уже дітей штучно?
41. Де тримають малих дітей і як коло них ходять?
42. Чи вживають у вас колисок і як вони виглядають?
43. Як заспокоюють, присипляють і забавляють малих дітей та що їм приспівують? Подайте важніші «колискові» пісні.
44. Як довго дають дітям ссати і взагалі, чим їх кормлять у першому році життя й пізніше?
45. Чи дають дітям примочку на сон і чи роблять які заходи, щоб змінити вигляд голівки, носа чи інших частин тіла?
46. Як учать дітей говорити?
47. Подайте зразки початкової дитячої мови й слова, вживані пестливо до дітей.
48. Як учать дітей ходити і чи є для цього які допоміжні прилади?
49. Які знаєте дитячі іграшки?
50. Розповіджте, як живе мала дитина в передшкільному віці, зокрема в другому, третьому, четвертому й п'ятому році життя, як її миють, чешуть, харчують, убирають і причепурюють?
51. Відколи беруть малих дітей до хатньої або іншої роботи та саме до якої?
52. Які знаєте дитячі ігри, які тільки для хлопців або тільки для дівчат, а які спільні? Подати опис з наведенням місцевих назв.
53. Чи діти беруть участь у яких обрядових і святкових іграх, хороводах, танках тощо? Подати описи.
54. Чи знають у вас «вичислювання» при іграх? Подати тексти.
55. Чи діти співають пісень і яких?
56. Які знаєте смішні дитячі передражнювання, примовки (нпр., до місяця, до весни, до поодиноких звірят), язиколомки (нпр., «перша копа копаком»), загадки і таке інше?
57. Чим займаються у вас діти в шкільному віці? Яка їх участь у домашній та заводовій праці? Зокрема, що роблять дівчата дома, в хазяйстві, в колективах тощо в віці 6 - 14 років життя?
58. Чи дорослі діти вчаться грамоти, ходять до школи, відвідують читальні. читають книжки й газети, належать до яких організацій, вправляються в руханці тощо?
59. Чи є які окремі ігри дорослих дітей до часу парубочення й дівочення?
60. Як одягається у вас шкільних дітей і підлітків літом і зимою, у будень і свято?
61. Чи є у вас «безпритульні» діти, як поводяться і яких щодо них уживають засобів? Що діється з дітьми круглими сиротами?

Г. Від статевої зрілости до весілля

62. В котрім році життя проявляється статева зрілість хлопців і дівчат, як вони самі реагують на це й чи зв'язані з тим які обряди?

63. Коли починають статеві зносини, з ким і при яких нагодах?
64. Що в відносинах між обома статями вважають за звичайне й пристойне, а чого соромляться?
65. Як дивляться на парубочу й дівочу чистоту, зокрема на дівицтво, й чи його доховують до весілля?
66. Чи знають статеве самозаспокоєння (онанію)?
67. Коли зачинають парубочити й чи є з тим зв'язаний який обряд?
68. Коли дівчата зачинають дівочити і чи зв'язаний з тим який обряд?
69. Чи є у вас «парубоцькі» громади або відповідні дівочі згуртування та які їх завдання?
70. Яке є звичайне відношення між молоддю обидвох статей, як запізнаються, полюблюються, «ходять із собою» й як доводять до подружжя або розходяться?
71. Як запізнаються парубки й дівчата з молоддю других сіл і яке відношення місцевої молоді до позамісцевих? Чи є при цьому які непорозуміння або конечність відповідно «вкупитися»?
72. Які права й обов'язки та звичаї тих, що «ходять із собою»?
73. Де сходяться молоді обох статей, дома, на вулиці, при спільній роботі, в читальні чи деінде?
74. Чи відбуваються у вас «досвітки», «вечерниці» та інші подібні сходини та як на них і після них поводяться молоді обох статей?
75. Чи відома у вас «вулиця» і як на ній молодь поводиться?
76. Чи прийняті у вас які нові форми сходин, коли й де танцюють і які вживаються у вас танці й забави? Подати опис із зазначенням місцевих назв.
77. Чи відомі вам т. зв. «ярмарки на дівчата»?
78. Чи молодь робить у вас різницю в відношенні до осіб іншої національности (москалів, поляків, жидів тощо)?
79. Як передражнюються парубки й дівчата? Подати пісні, примовки.
80. Чи є звичай разом спати перед засватанням і де це відбувається?
81. Чи прийняті у вас передшлюбні статеві зносини між парубками й дівчатами й як ставляться до всіх тих питань сама молодь, батьки й загал?
82. Чи знають «притулу» або інші форми статевого зближення?
83. Чи трапляються у вас випадки «вільних» чи продажних статевих зносин?
84. Чи поширені у вас венеричні недуги й які?
85. Чи вживають яких засобів проти запліднення?
86. Чи скидають плід, що роблять на те і хто тим займається?
87. Чи є в вашому селі, зокрема в вашому сусідстві, нешлюбні діти, як до них, до «покритки» і до «зводника», ставляться батьки й односельчани й хто виховує й удержує нешлюбних дітей?
88. Як пізнають вагітність і що в цьому часі вагітній вільно й що застережено?
89. Як розпізнають, чи буде хлопець чи дівчина, та що роблять на те, щоб був хлопець?

Ґ. Весілля

90. Як відбуваються тепер «сватання», чи може їх заступили інші звичаї?
91. Чи знані у вас «розглядини» й «обзорини»?
92. Чи висилають «сватів», який церемоніял сватання, а чи може заручуються або й вінчаються без сватання?
93. Чи батьки мають важне слово в справі подружжя своїх дітей? Чи може молодята побираються без огляду на волю батьків?
94. В якому віці женяться хлопці й віддаються дівчата?
95. Чи є у вас старі парубки й старі дівчата і з яких причин?
96. Чи побираються молодята різних національностей?
97. Чи бувають у вас подружжя між близькими своякам?
98. Чи матеріяльні обставини грають яку ролю при заключенні подружжя?
99. При яких умовах женяться вдівці й побираються вдовиці?
100. Яку ролю грають при цьому діти із попередніх подруж?
101. При яких умовах женяться й побираються розведені? Чи були такі випадки у вашій сім'ї?
102. Чи живуть «на віру», з яких причин і як до цього ставляться?
103. Чи доховують іще обряд «заручин» у хаті молодої й які при цьому доховалися звичаї (примовки, перев'язування рушниками, благословення хлібом тощо)?
104. Які робляться у вас підготування до весілля й коли?
105. Чи держався хто у вас церковних приписів щодо весілля, давав на «оповіді» тощо, коли ні, коли перестали це робити, та чому?
106. Як повідомляють про весілля і чи молода просить на весілля та кого?
107. Чи справляють «дівич-вечер»?
108. Чи розплітають косу молодій та при якому церемоніялі?
109. Чи кличуть «дружок» і яка їх роля?
110. Чи вбирають «вильце» або «деревце» і як його прибирають?
111. Чи печуть «коровай», з чого, коли і як його прикрашують, коли ні, що дають на його місце?
112. Чи відбувалося у вас церковне вінчання, а коли вже ні, то коли перестало вживатися й чи та коли втратило звичаєву силу?
113. Чи був у вас пан-отець і коли його не стало та при яких умовах?
114. Чи не вінчалися тайно у свому або у поблизькому селі?
115. Коли відбувалося вінчання?
116. Чи «вінчання» іде перед «весіллям» і що та відколи вважається важнішим «вінчання» чи «весілля»?
117. Чи батьки дають «благословення» й як виглядає цей церемоніял?
118. Яку ролю грає брат у весільних обрядах?
119. Опишіть як у вас тепер відбувається «весілля»?
120. Коли його обходять, де і як довго?
121. Чи відомий у вас «весільний поїзд»?
122. Чи вживають у вас при весіллі «старостів» і «дружків» і що вони виконують за обов'язки та які мають права?

123. Чи зачинають весілля від хати молодого і чи додержуються там яких звичаїв і обрядів (нпр., обходити стіл, «їздити конем» коло діжі, благословення)?
124. Як відбувається «поїзд» дружини молодого, чи вживають «коротви», роблять «перейму», переправляють з братами молодої, дають «викуп» тощо, чи може заступили це іншими звичаями й якими?
125. Як відбувається весілля в хаті молодої, чи обтинають їй косу, накладають очіпок і що при цьому роблять і співають?
126. Як виглядає весільна вечеря і чим приймають?
127. Чи і коли молода переходить до молодого і при яких обрядах?
128. Чи знають обряд «комори» й «ламання калини» та ще сповіщають весільних гостей про вислід «шлюбної ночі»?
129. Чи знають обряд «перезви»?
130. Які пісні співають іще на весіллі, зокрема які сороміцькі?
131. Коли весільний обряд відбіг уже від старого, традиційного, подайте його теперішній вигляд і переміни за час вашої пам'яти?
132. Чому наступили переміни або скорочення весільного обряду, з господарських причин, чи під натиском нових обставин або інших чинників?
133. Як убираються на весілля?
134. Чи справляють музики?
135. Чи дають «посаг» і який?
136. Чи йдуть до «виводу» й знають обряд «зливок»?
137. Чи святкують роковини весілля й 25-ліття й 50-ліття подружжя?
138. Чи хотять мати в подружжі дітей і скільки та в якому відступі? Скільки дітей було у ваших батьків і в вашій сім'ї та в сусідів?
139. Чи вживають яких засобів, щоб не було дітей забагато?
140. Що роблять, коли в подружжі нема дітей, щоб були?
141. Чи бажають собі мати перш за все хлопця, чи ні і чому?
142. Чи бездітні приймають чужу дитину за свою і як вибирають собі таких приймаків?
143. Який внутрішній лад у сім'ї, які права й обов'язки чоловіка, жінки й дітей та як виглядає сімейне життя?
144. Чи найстарший син має які окремі права й яке становище поодиноких дітей в сім'ї, особливо в справах подружжя й дідицтва?
145. Що діється з синами, як оженяться, й дочками, коли вийдуть заміж за пристая? Чи лишаються дома, чи виходять з сім'ї і як наладжують своє життя?
146. Як у вас дідичать за законом, а як за народним звичаєм?
147. Чи доховують подружної вірности і як дивляться на позашлюбні любовні зносини?
148. Чи у вас розводяться, з яких причин і з чийого приводу? Хто у вас і у вашій сім'ї розвівся, через що та хто розведений женився вдруге чи втрете?
149. Як ставляться до розводів батьки й діди?
150. Чи живе із собою дальша родина? Чи відвідуються і з якої нагоди?
151. Чи у вас відвідуються, хто і з ким, з якої нагоди (свята, празник,

христини, весілля, похорони тощо) і які при цьому заховуються церемоніяли?

152. Чи приймають гостей взагалі, а чим і як при святочних або окремих нагодах?

153. Як у вас харчуються в різні часи й які зайшли зміни за останні часи?

Д. Хвороби

154. Який здоровний стан у вашій сім'ї й у сусідів за часи вашої пам'яти?
155. Які найбільш звичайні хвороби у вашому селі і які зокрема в вашій сім'ї?
156. Що роблять проти найважніших хвороб (шлунка, легенів, серця, горла, зубів, очей тощо) і яких засобів уживали ви самі?
157. Як радять собі в наглих випадках (зломаннях, пораненнях, обпареннях, затроєннях тощо) і як рятують від соняшного удару, приголомшення громом, зомління, удушення й утоплення?
158. Які були у вашому селі заразливі недуги і що роблять, щоб їх відвернути, та як їх лікують?
159. Чи можна хвороби переносити на других і яких до цього вживають заходів?
160. Що роблять на випадок хвороби? Чи кличуть знахарів, або «замовників», «випростувачів» тощо і чи є такі у вашому селі? Коли нема, чи є такі в околиці та як до них ставляться люди?
161. Чи «відмовлюють», «замовляють», «зашіптують», скидають «вуголь» і т. ін. Чи можете описати таке лікування й подати тексти?
162. Чи збирають лічничі зела для всякого лікування, які саме, проти чого і хто тим займається?
163. Які знаєте ліки із звіриного світа (нпр., псячий товщ) і до чого їх уживають?
164. Чи удавалися у вашому селі до лікаря, чи був у селі або в околиці лікар або який лікарський персонал?
165. Чи був у селі шпиталь, амбуляторія, родильний дім, саніт. пункт, притулок для дітей і ін.?
166. Звідки брали ліки?
167. Від чого померли ваші найближчі і в якому віці?
168. Скільки літ мають найстарші люди в вашій сім'ї, у сусідів та в найближчому оточенні?
169. Скільки дітей померло в вашій сім'ї та в сусідів, від чого та в якому віці?
170. Подайте загальні завваги з обсягу народної медицини.

Е. Похорони

171. Які «знаки» віщують смерть?
172. Як поводиться сім'я дома при смерті голови родини?
173. Що роблять на «тяжку» смерть? Чи доховалися давні звичаї вживати «освячених речей» (нпр., свічки) й «дзвонити по вмерлому»?

174. Як готовиться вмираючий на смерть, чи скликає сім'ю, дає останню волю, прощається, явно кається? Чи сповідається перед смертю?

175. Як і кому дають знати про померлого й чи не зазначують як дому, в якому лежить покійник? Чи не палять огнів перед воротами?

176. Як «прибирають» покійників і хто тим займається? Чи миють, чешуть, обрізують нігті покійника та що роблять з «мертвецькою» водою, нігтями й гребенем?

177. Як одягають покійників і чи не вживають для цього давніх, уже не вживаних одягів, що вкладають на голову чоловікам й як вив'язують жінок, зокрема як одягають дітей, парубків і дівчат?

178. Де кладуть померлих, на лаві, на столі чи деінде й чи роблять різницю між старшими й дітьми?

179. Як «наряджують» померлого, чи кладуть йому руки навхрест, ставлять хрестик у руки, світять свічки?

180. Яких приписів придержуються у хаті, де лежить покійник? Чи одчиняють вікна і двері, заслонюють дзеркала, ставлять на вікні посуду з водою, обертають хатню обстанову і т. інше?

181. Що роблять у хазяйстві в час, коли лежить покійник? Що тоді заборонено робити (нпр., сіяти й садити)?

182. Хто відвідує покійника, чи тільки рідня, чи ціле село? Який церемоніял тих відвідин?

183. Чи ніччю «стережуть» душу й сходяться на «посижіння» і як при цьому псводяться?

184. Чи відбуваються при мерцеві які ігри й забави, т. зв. «лубок», «свічення», «лопатки», й чи нема звичаю «забавляти» померлого й робити його учасником забав? Коли так, то опишіть усе з найбільшою докладністю.

185. Чи відмовляють при мерцеві молитви, читають псалтир?

186. Хто робить «труну», коли і з якого дерева та як вона виглядає? Чи роблять «віконце» для душі і коли вкладають покійника в «труну»?

187. Як довго лежить мрець у хаті?

188. Що вкладають мерцеві до труни, чи додають харчі, хліб і сіль, персні, гроші тощо?

189. Які обряди при виносі труни з хати? Чи забивають віко труни й чим, чи посипають її житом, стукають нею об поріг, чи вживають при цьому маку, сокири, осикових кілків тощо?

190. Що роблять в хаті зараз після виносу тіла, чи не обходять тричі діжі, не розбивають горшків або чи не роблять іще яких інших заходів?

191. Що взагалі роблять проти цього, щоб мрець не вернувся до хати?

192. Що роблять під час виносу труни з худобою і як відбувається її прощання з хазяїном?

193. Хто виносить труну з хати і як?

194. Чи небіжчика несуть чи везуть на місце вічного супочинку, а коли везуть, то чим: возом, кіньми, волами чи може саньми (влітку)?

195. Чи не ховають небіжчиків без домовини?

196. Як виглядає похоронний похід, у якому порядку йдуть, хто його веде?
197. Чи співають при цьому жалібних пісень і чи «голосять»? Запишіть «голосіння» і зазначіть, хто «голосить»?
198. Де ховають померлих, хто копає яму й що за це дається?
199. Як відбувається сам похорон? Чи відправляють які церковні церемонії, а коли ні, то які інші? Чи хто промовляє? Чи «запечатують» гріб? Як прощається сім'я з померлим?
200. Як відзначають могилку, чи ставлять хрести, чи садять дерева й квіти?
201. Чи залишають що на могилках (нпр., горнець, поживу)?
202. Чи сходяться після похорону на «комашню»? Який при цьому церемоніял (обмивання, дотикання печі тощо) і приписані страви?
203. Чи поминають померлих, як і коли?
204. Чи знають і як обходять «третини», «сорокоусти», «роковини» «задушки» й інші поминальні дні?
205. Чи носять жалобу по померлих, по яких (нпр., по батьках), яку і як довго? Яка жалібна фарба?
206. Як ховають людей, що вмерли неприродною смертю, нпр., повісільників, потопельників і що про них оповідають?
207. Чи, як і де ховають убитих і жертви терору?
208. Як і де ховають мертвонароджених дітей?

Б. МОВОЗНАВСТВО

Зенон Кузеля

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК І СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИЦТВА *

Про значення словників і їх ролю в культурному житті

Еміґраційне положення, зокрема брак потрібних книжок і підручників викликали пекучу потребу перевидання або зложення найконечніших словників. Це дає мені сьогодні привід розглянути історично нашу словникову справу й дати короткий огляд того, що зроблено на цьому полі, що в дотеперішній праці треба вважати позитивним, а чого ще недостачає або що ще не відповідає новочасним науковим і практичним вимогам.

Пересічний український інтеліґент знає про наше словництво небагато: звичайно згадується словники Грінченка, Уманця, Поповича й Кміцикевича, дехто знає ще про Желехівського, академічний словник української мови та про існування всяких термінологічних словників, але на цьому кінчаються відомості на цю тему, коли полишити «клясичні» словники, що загалом не тішаться великим поважанням. Ця непоінформованість у словникових справах зв'язана тісно з невідповідною оцінкою словникових праць, що, з одного боку, вважаються царином наукових інтересів, з другого ж беруться під увагу тільки для практичного вжитку, коли з різних причин вирине потреба перекласти щонебудь з чужої мови на українську, або, що вже рідше, з української мови на чужу мову. Мало ще людей користується

---

* Цей огляд з'явився у тижневику «Час» (Fürth, Баварія) у числах 88, 91, 97, 100, 101, 106 і 110 за 8. і 29. VI., 10. і 31. VIII., 7. IX., 12. X. і 9. XI. 1947. Тому що він і досьогодні не втратив своєї вартости, передруковуємо його без жодних істотних змін, щоб зберегти його для користування філологів, зацікавлених українською лексикографією.

українським словником для того, щоб поінформуватися в ньому про саму українську мову, про її лексикальне багатство та її різноманітність і всесторонність, про стан сучасного мовного матеріялу в народному й літературному вжиткові, про його поширення й відтінки, про його історичний розвиток і сучасний формальний бік та взагалі для того, щоб вважати його невідступним і дорогим товаришем-інформатором при всіх нагодах не тільки для поправного знання, але й для зрозуміння свого найбільшого скарбу, рідної мови, тої рідної мови, що не покидала нас у найтяжчих часах на протязі довгих століть, доховала в собі відблиск нашої національної культури й заховала нас або допомогла нам заховати нашу національність. Щоправда, частина вини за таке відношення до наших словникових праць спадає і на самих лексикологів, що не раз невідповідним трактуванням предмету, легковаженням принципіяльних основ національного словництва і явною тенденційністю або безкритичністю підривали авторитет не лише своїх, але й подібних, кращих праць інших лексикологів. Недармо ж уже Партицький мусів відкинути при редаґуванні свого практичного словника цілу низку галицьких «страшилищ» в роді словника Петрушевича, а Грінченко відложити цілком набік словарні спроби Піскунова, Тимченка й інших словникарів, з якими ще далі запізнаємося. А скільки ж упереджень викликали невдалі виступи деяких наших «неологів», що без потреби й проти духа української мови творили цілі полки начебто українських термінів, що, очевидно, не втрималися, але рівночасно й осмішили нашу словникову справу. Моя ґенерація пригадує собі, напр., з якими посмішками відносилися у нас, і то не на Великій Україні, але й у Галичині до лексикальних праць, а зокрема до мови проф. Верхратського, забуваючи поза його незручними неологізмами або недоладними поясненнями (в роді гаргара — ein grosses blau bemaltes Zimmer) про незвичайну цінність його«Знадобів до словаря южноруського» (Львів 1877) та його записів народних слів і важних діялектологічних словничків.

Та не зважаючи на всі принципіяльні промахи й методологічні недотягнення, наше словникове придбання доволі велике, далеко більше, як звичайно думають навіть більш поінформовані українознавці. Наше словництво має давнє минуле й заслужених, навіть визначних представників, яких не можна поминути при нових працях і якими і ми відповідно покористуємося, коли приступимо, може незабаром, до підготовлення більшого українського словника, що відповідав би тому, що сьогодні вимагається від модерного словникового підручника, який має бути рівночасно й українською граматикою, й історичним дороговказом розвитку мови, й діялектологічним атлясом, вірним поучником термінологічним і вкінці правописним провідником.

Словники старої й церковно-слов'янської книжної мови до Котляревського

Наше словництво починають звичайно з Котляревського, що в додатку до перших пісень своєї «Енеїди» (1798 р.) оголосив «Собраніе малороссійских слов» з відповідними поясненнями [1]). Але це не цілком вірно.

Як наша відроджена література своїми початками сягає далеко старших часів, так і словництво проявилося у нас уже на кілька століть перед Котляревським. Його початки можна бачити в старих «Азбуковниках», що мали завдання пояснювати незрозумілі церковно-слов'янські слова, а також біблійні та грецькі імена звичайною, «простою» мовою, «понеже, — як читаємо в монографії Засадкевича про Мелетія Смотрицького (стор. 80), «в святих кныгах словенскаго языка мнози річи неудобь разуміваеми обрітаються». Із «азбуковників», що в рукописах були поширені по всій Україні, особливо в XV-ому столітті, повстають у другій половині XVI-ого століття перші спроби справжніх словників, що відомі під назвою «лексиконів».

Перший такий рукописний лексикон появився в додатку до Острозької Біблії з 1581-ого року п. з. «Лексис с толкованіем словенских мовъ просто» й був видрукований архимандритом Амфилохіем в «Чтеніях при Имп. Общ. Истории древностей российских при Московском Университете» за 1884-ий рік. Він обіймав лише 7 листків і давав короткі пояснення церк. - слов'янських слів простою, цебто українською мовою, напр., адь — пекло, бреніе — кал, благодать — ласка, милоть — кожух і т. д. Із цього невеличкого словничка повстав [2]) у найближчому десятилітті перший друкований словник відомого зах.-українського вченого, священика Лаврентія Зизанія Тустановського, родом з Вильни, що ввесь час прожив на Волині й деякий час був учителем і проповідником у Галицькому Ярославі, а потім учителем у львівській братській школі. Словник Зизанія п. з. «Лексисъ сирѣчь реченія въкратъцѣ събраны и из словенскаго языка, на просты рускій діялектъ истолкованы» появився в 1596-ому році у Вильні як додаток до його граматики й мав уже характер звичайного церк.-слов'янсько-українського словника, в якому «руські» та «церк.-слов'янські слова», в числі 1061, пояснено простою, а властиво книжною мовою, що її тоді вживали на Україні, не раз зовсім ідентичною з теперішньою українською мовою, що й видно з оцих виїмків: «юноша» — парубок, «месть» — помста, «рака» — труна, «абіе» — зараз, «баня» — лазня, «вириги» — пута, «безмолствую» — въ затишу живу, безъ гомону, «подвигъ» — ширмірство, битва, валка і т. д.

---

1) Див. Б. Грінченко. Огляд української лексикографії (Записки НТШ, т. 66, ст. 1.).

2) Як доказав М. Возняк у своїх «Причинках до студій над писаннями Лаврентія Зизанія» (ЗНТШ, т. 83).

«Лексисъ» Лаврентія Зизанія став джерелом для багатьох рукописних азбуковників XVII та XVIII-го віків і вживався загально аж до 1627-ого року, коли появився друком у Києві цінний «Лексіконъ славеноросскій, именъ Тлъкованіе» визначного львівського філолога й пізнішого управителя друкарні Києво-Печерської Лаври Памва Беринди. П. Беринда, працюючи при редаґуванні й друку церковних книг у Стрятині, Крилосі, Львові й Києві, завважив скоро, що «великославный, и в мовѣ шырокій, языкъ славенскій... словъ до выразумѣня темных не мало в собѣ мает» і що через незрозумілість слов'янських слів і сама православна церква «власным сынам своимъ въ огиду приходитъ», і рішився скласти «в поощреніе искуснѣйшимъ и въ пользу спудеемъ» свій власний практичний лексикон, тим більше «аки», як згадує в передмові, «не сущу тогда лексикону, развѣ любомудра Киръ Лаврентія Зизанія».

Лексикон Беринди — це вже велика книжка в чвертку (4°), що містить на 475 шпальтах велику силу словарного українського матеріялу, перебраного не тільки із словничка Зизанія і з різних писань Максима Святогорця, Манойла Ритора й інших, але теж і просто з буденного народного вжитку. Беринда вже свідомий свого завдання й усюди не раз дуже влучно розмежовує церк.-слов'янський елемент від народного, українського, користуючись при цьому не лише українськими народними словами, але й уживаними в народнім побуті термінами, старими пережитками, переказами й повір'ями, через що його праця має, як каже Житецький в своєму «Очерку литерагурной исторіи малорусскаго нарѣчія в XVII вѣкѣ» (Київ 1889, ст. 42), також етнографічну й історично-філологічну вартість.

Для ілюстрації наводжу кілька виїмків, з яких уже видно, яку цінність являє для нас цей призабутий «Лексикон», на основі якого Житецький зложив свою характеристику української літературної мови XVII-ого століття: горе — біда, гряду — іду, прихожу, бытіе— битность, днесь — сегодня, крава — корова, бразда — борозна, вижду — вижу, заграждение — загороженье, їже — которій, келихъ — чаша, кръвь — кровъ, «що в тѣлѣ є», мзда — нагорода, милоть — кожух, гуня, ризошвець — кравець, баснь — казка, зижду — будую, же — тежъ, форми як: брыджуся, дрождж, соромъ, тіпоґрафія, пѣря (з періє), камѣням, спиратиметься.

Лексикон Беринди був дуже поширений. 1653 р., вже по його смерті, цей словник «яко потребный и пожитечный многимъ» був надрукований вдруге у Кутеїнському манастирі ігуменом Іоілем Турцевичем. Словником Беринди користувалися залюбки пізніші українські лексикографи XVII й XVIII-ого століття, в першій мірі невідомий автор рукописного словника «Синонима славеноросская» з кінця XVII-го віку, що появився друком щойно 1888-ого року в «Кіевск-ій старин-і», а потім окремо в зга-

дуваній праці Житецького «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке» (Київ 1889, ст. 102 в другій шпальті). Цей словник не дорівнює, щоправда, Бериндиному Лексиконові, але він важний, навіть дуже важний, бо це перший українсько-церк.-слов'янський словник, в якому «простий український діялект» дочекався заслуженої чести, що його пояснювано «широким і великославним славенским язиком». «Синонима славенороссская» — це справжній словник тодішньої київської української мови з усіма її народними елементами й цілою низкою вживаних тоді чужих слів, перейнятих з польської мови або за польським посередництвом. Між словами подибуємо тут м. ін. такі як: анімуш, бабка (зілля), баволна, баламут, банка (посудина), банкет, бардиш, бачу, башта, баюра або «зтік вод», бедра, безвстидний, бездолюк, безженец (кавалер), безодня, безпечно, без розсудку, бервено, берег, бирки (льос), бисага, битвуюся, бич, блазен, близкий, близна, близняк, блискавица, блукаю, бліхарня або прачка, богатир, богобойний, бондар, божница, божуся, бокотливий (у Шухевича — бокозийник, зизоокий), болото, болт (стріла, у гуцулів бовт), болість, болячка, борец, браня, брехач, будовник (архітект), буйний, бунти, бунтовник, бура, бурда, бута, бистрий, бінда албо чепец і т. д.

Вплив «Лексикону» Беринди не обмежився тільки на «Синониму славенороссkую». Він став основою «Лексикона слав'янсько-польського», надрукованого в друкарні супрасльського манастиря 1722 року й перевиданого пізніше в 1751 і 1765 році п. з. «Лексіконъ славенско-полскій» в додатку до Почаївської «Богословії» [3]. Сильні впливи Беринди й згаданого Лексикону, що рівняються майже дослівному відтворенню, бачимо теж у двох рукописних працях волинського бернардина Зарудницького з першої половини XVIII-ого століття, що зберігаються в бібліотеці товариства «Просвіта» у Львові й були описані д-ром І. Бриком [4], а саме «Лексіконъ сиричь Синонима» (1745) і «Толкування імен власних» (з 1747 р.).

Як далеко в наші часи сягали впливи цих видань, видно з того, що ще в 1830-ому році Львівський Ставропигійський Інститут видав передрук з «Лексикону», хоч під іншим заголовком як «Приручный словаръ славено-польскій».

Ми спинилися умисне довше над тими предтечами нашого новітнього словництва, щоб показати, як скоро й сильно прокинувся у нас інтерес до рідної лексикографії, та звернути увагу на речі мало відомі або й невідомі. Та політичні невдачі XVIII-ого століття й московське нищення національно-культурних окремішностей українського народу спинили у нас лексикографічну роботу, що так гарно заповідалася, на майже ціле століт-

3) Були й пізніші видання, напр., з 1804 р.
4) ЗНТШ, т. 133 з 1922 р.

тя. Все ж таки вже перед Котляревським були в нас спроби використання українського лексикального матеріялу.

Безперечно мало хто знає, що українські слова, зібрані на наказ цариці Катерини II., — їх разом 65, та не всі вони українські, — появилися в «Сравнительн-ому словар-і всѣхъ языковъ и нарѣчій», що вийшов у чотирьох томах в рр. 1787-1789 та в новій перерібці в 1790-1791 рр. під редакцією Палласа. І Грінченко, підготовляючи свій відомий «Словник української мови», не знав нічого про існування українського словника Федора Туманського, що був надрукований 1793-ого р. в «Россійск-ому Магазин-і» в додатку до «Лѣтописца Малыя Россіи» п. з. «Изъясненіе Малороссійскихъ реченій въ предшедшихъ листахъ». Це рід енциклопедичного словничка, в якому подрібно пояснюється такі слова як «гетьманъ», «курень», «полки», «фортель», а далі й звичайні вирази як «звычай», «утиск», «паша», «путо», «човен», «потреба», «шкода», «супліка» і т. д. Всіх слів у словнику 333.

Словники кінця XVII-ого до початку XIX-го сторіччя

Далеко більший і повніший був уже словничок, поміщений І. Котляревським на 23 сторінках у додатку до третьої частини першого видання «Енеїди» з 1798 р. під окремим заголовком «Собраніе малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеидѣ»... Він обіймав уже 972 слова, до яких у 3-ому виданні «Енеїди» з 1809-ого року прибуло ще 153 нових слів. Здебільшого зустрічаємо тут слова, що знаходяться в тексті поеми Котляревського: до них, крім російського перекладу, додано ще й відповідні речові пояснення. В «Собранії» зібрано переважно сутоукраїнські слова, термінологічні вислови з обсягу української культури й чимало чужих слів, уживаних у XVIII. ст. на Україні як, напр., куделя, балка, ковтки, ланці, злидні, варенуха, свита, ринка, колиска, вітряк, дармоїд, зовиця, каплиця, деркач, товкач, рада, знахор, цебер, цвинтар,ґринджоли, ґудзики, дзвониця, малахай, гаріль, тімаха, цера, гаркуша і т. д.

Як бачимо, словник Котляревського невеликий, але цінний своїм змістом; він сповняв на протязі 20-ти років і ще й пізніше велике культурне завдання, аж доки не появилися подібні новіші словнички Павловського, князя Цертельова й Войцеховича. Перший з черги був «Краткій Малороссійскій словарь», друкований автором першої української граматики [5] — О. Павловським в 1818-ім році. Словник Павловського, що містить у собі 1131 слово, незвичайно цікавий і цінний своїм чисто народним лексикальним матеріялом, знанням предмету й старанною редакцією, що ставить його вище праці Котляревського й усіх

---

5) Грамматика малороссійскаго нарѣчія.

дальших лексикографів аж до Афанасєва-Чужбинського. Матеріял Павловського розпадається на 4 частини, з яких найбільша перша, загальна; в другій частині (149 слів) поміщені слова з природознавства, третя частина (71 слово) — приносить «хресні імена», особливо мало схожі з московськими (як от Кирило, Якилина, Мехтод і т. д.), а остання містить «фразы, пословицы и приговорки малороссійскія» (всіх 143), між ними й такі, як «москаля везти» в означенні «обманювати», «попа везти у решеті» в означенні — «брехати» і т. д.

Мало помітно перейшов, не згаданий навіть Грінченком [6], словничок кн. Цертельова в його «Опыт-і собранія малороссійскихъ пѣсней» (1819 р.). Це невеликий словничок і містить на 6 сторінках всього 218 слів, але вони важливі тим, що не наведені ані в Котляревського, ані в Павловського.

Сумної долі зазнав рукописний словник «Малорусскаго съ Русскимъ» невідомого автора, мабуть оберсекретаря Сената Новацького, що післав свій рукопис до Петербурзької Академії Наук, що доручила 1818-ого року видання словника Н. І. Гнідичу й двом «любителям словесности, знающим малороссийское наречие», Г. Капнисту и князю Цертелеву». Але «любителі словесности» скрипт загубили, і він досі не віднайшовся.

Першим словником української мови, складеним окремо, а не як додаток до других праць, був словник Івана Войцеховича, надрукований 1823 р. п. з.: «Собраніе словъ малороссійскаго нарѣчія» в «Трудах Общества Любителей Российской словесности при Имп. Московском Университете» [7]. Об'ємом він мало що більший за словарі Котляревського й Павловського, — в ньому 1173 слова, — зате в ньому трохи більше нового матеріялу й перші спроби граматичних і етимологічних пояснень.

Підготовчі Словникові Матеріяли

30-і і 40-і роки XIX-ого століття були доволі вбогі на лексикографічні праці, — але й тоді чимало сирого лексикального матеріялу появилося в додатках і поясненнях до етнографічних збірок і деяких літературних творів, напр.: в «Думках і піснях» Могили (1839), в «Pieśni ludu ruskiego w Galicji» Жеґоти Паулі (1840) і т. д. Щойно 50-і роки принесли нове й значне оживлення на лексикальному полі, підтримуване деякими заслуженими провінціональними публікаціями (напр. «Черниговскими Губернскими Вѣдомостями», особливо у рр. 1851, 1853 і 1854), петербурзькою «Основою» (1861-1862) й галицькими народовецькими журналами (особливо «Вечерницями» 1862-1863 й «Правдою»).

В цьому часі зачинають появлятися більші збірки лекси-

---

6) В його цитованім вже «Огляді української лексикографії».

7) Москва 1823. Т. III, ст. 284-326.

кальних матеріялів (як, напр., Чабанський словар Я. Кухаренка в «Основі», 1862), систематичні лексикографічні праці, як, напр.: праця П. Єфименка про слова, що ввійшли в українську мову з німецького (Черниговские Губ. Вѣдомости» за 1859), праця М. Левченка про місцеві назви українців під ту пору («Основа» 1861), праці Яшенка й Новицького про дитячу мову, перші словнички діялектологічного матеріялу (напр., М. Халанського про Харківщину й Курщину в «Русском Филологическом Вестнике» за 1882 р.), а вкінці перші, але відразу незвичайно цінні збірки термінологічного характеру. Маю тут на думці дві праці, надруковані в 1-ому томі київських «Записок юго-западного отдѣла Русскаго Географического Общества», «Опыт словаря народных названий растений» А. Роговича та «Список растений» Ф. К. Волкова (цебто Хведора Кіндратовича Вовка), що дають мало не до тисячі українських назв на латинські ботанічні терміни, а в Галичині перші праці І. Верхратського, особливо його «Початки до уложення номенклятури й термінольогії природописної, народної» (від 1864-79) та «Знадоби до словаря южноруского» (Львів 1877), що побіч штучних і незугарних термінів дають і чимало чисто-народного матеріялу. З термінологічного боку Галичина випередила зрештою російську Україну, бо вже по році 1848-ому виявилася потреба витворити українську термінологію для шкільних підручників і для адміністрації. Австрійський уряд скликав був навіть у 1849 р. окрему юридичну комісію, зложену з Я. Головацького, Гр. Шашкевича й Ю. Вислобоцького, яка в короткім часі виготовила величезний том (понад 300 сторін) правничо-політичної термінології, що появився друком у Відні 1851-ого року п. з. «Juridisch-politische Terminologie» (Deutsch-ruthenische Separatausgabe). Вона, щоправда, не стояла на належній висоті, але була основою до далеко кращого «Німецько-руського словаря висловів правничих і адміністраційних» (518 сторінок), виданого адвокатом Костем Левицьким у публікаціях Наукового Товариства ім. Шевченка 1893-ого року.

Словарі — попередники словника Грінченка

Паралельно до цього оживленого збирання сирого лексикального матеріялу й витворювання української фахової термінології на народних основах ішла, починаючи від 50-их років минулого століття, дальша праця над загально-словниковими спробами, до чого з кожним роком прибувало більше свіжого й перевіреного матеріялу.

Першою такою, і то цілком удатною спробою був «Словарь малорусскаго нарѣчія», укладений О. Афанасьевим-Чужбинським (1817-1875), автором гарної збірки віршів «Що було на серці» (1855). Його словник зачала видавати в 1855 р. Петербурзька Академія Наук, але довела його, на жаль, тільки до букви И.

Особливо щасливим для української лексикографії був рік 1861, коли, крім цінних причинків в «Основі», появилися аж два українські словники, Закревського в Москві й Шейковського в Києві. «Словарь малороссійскихъ идіомовъ» Миколи Закревського (1805-1871), що появився як 3-ій том його етнографічної збірки «Старосветский Бандурист», був на свій час цілком видатною працею. Автор використав для неї понад 60 джерел, між іншим Беринду, літописи Самовидця, Величка, Ханенка, Марковича і т. п., й старався в першій мірі подавати тільки питомі українські слова «отличные от русских». «Словарь» Закревського має 11.127 слів, до яких крім перекладу додані, щоправда, не всі добрі, пояснення й приклади.

Другий словник, київського студента К. Шейковського «Опытъ южно-русскаго словаря» був задуманий як велика 4-томова праця й так сильно розреклямований автором, що навіть Куліш здержався з виданням свого українського словника, заповідженого в «Основі». Одначе Шейковський не сповнив надії тодішнього громадянства: його «Опытъ» лишився справжнім, до того невдатним «опитом» й закінчився на 1-ому зшиткові, що містив у собі ледве 1087 слів. Щойно в 1884-ому й 1886-ому роках появилися два випуски 5-ого тому нового «Опыта», але й вони принесли тільки кінець словника від букви Т по Ю, бо решта згоріла під час пожару в 1878-ому році. Зрештою сам словник випав блідо, а що найважніше, чимало слів видумано автором, через що словником треба користуватися з великою обережністю.

Перша заборона українського письменства в Росії у 1863-ому році припинила на рівно 10 років усяку літературну, тим самим і лексикологічну працю на Україні. Вона, як знаємо, перенеслася до Галичини, де й справді скоро появилися початок словаря о. Антона Петрушевича (1865) та повний словар проф. О. Партицького (1867). «Словар русскій» або «Корнесловіє русского языка» А. Петрушевича був призначений для вжитку шкіл, але не знайшов ніякого практичного відгомону й обірвався на 74-ій сторінці на слові «видко», бо «видко», що галицько-українська суспільність не мала ніякої цікавости до «древного (справді дерев'яного) языка» з такими словами як «безпрокій», «величествіе», «вельможедержавіє» і т. д. Недармо довідуємося з «увѣдомленія» від видавця Теодора Білоуса в Коломиї, що «вже рокъ минає, якъ «Слово» многократно ко предплатѣ взивало, вже и кромѣшными картинами въ 2.000 екс. розосланими всю Русь ко предплатѣ взывало: но ко удивлению и съ жалемъ сказати мусимо, що за рокъ єдва 50 предплатителей зголосилось».

Цілком інший характер й іншу вартість має «Німецько-руський словар» — «Deutsch-ruthenisches Handwörterbuch», зложений професором української мови у Львові Омеляном Партицьким. Це велика, двотомова праця, що займає понад 800 сторінок дру-

ку в дві шпальти й являє собою вислід кількалітньої праці самого впорядчика й його співробітників із «руського сіменища» у Львові. Партицький поставився дуже поважно до своєї праці й використав по змозі, як сам каже, «ввесь скарб української бесіди, оскільки йому книжки й словарі українські дозволили», а крім цього, «збирав слова народні в наших горах і на Буковині», й використав різні збірки народних слів, «між котрими — як читаємо в передмові до словаря — відзначилися найбільше словарці пп. Маґури й Карпинського й п'ятитомовий рукописний словар о. Скоморовського.»

Словар Партицького був на свій час дуже гарним підручником для австрійських українців і доховав досьогодні ще чимало цінного матеріялу. Йому роблено потім з українського боку слушні закиди, що впровадив до словника й тим самим закріпив багато штучних слів і висловів тодішньої галицько-української літературної мови, але цю слабість треба було перебути. Зрештою термінологічні вислови Партицького не всі були погано видумані або перейняті з «язичія» або з польської й особливо з російської мови. Очевидно, що й сьогодні мусимо з усмішкою читати такі переклади як: Griff — возьмлене, Schinder — возьмитель, Aufrechterhaltung — наблюдане цілости, Blumist — любитель цвітів, Entlarvung — здоймлене машкари, Undenklichkeit — незапам'ятність, Weiberhass — ненависть баб і т. д.; але попри те зустрічаємо там і дуже вдатні терміни, як, напр., виробня, виробничий, що в останніх часах були навіть перейняті термінологічною комісією ВУАН і дали привід до нагінки з боку Хвилі, Каґановича й Фінкеля за «відривання української мови» від спільного російського пролетарського фронту. Для прикладу наведу ще кілька термінів, на які м. ін. звернув увагу й проф. Р. Смаль-Стоцький в його праці «Українська мова в совєтській Україні» (Варшава 1936): автодидакт — самоук, автомат — саморух, аґонія — часування (гуцульське), адьютант — прибічник, азот — душець, акт — дія, аліментa — виживне, амальґам — сумішка, мішанка, аналізувати — розбирати, архітект — будівник, будівничий, астрономія — зірництво, атентат — замах, атом — первець, бібліотека — книгозбір, вентилятор — вітрогон, горизонтальний — поземий, гуманність — людяність, геометер — землемір, дефект — недолік, хиба, брак, експропріяція — вивлащення, елемент — первина, ідіосинкразія — природна відраза, імпульс — понука, інтервал — проміжка, каліграфія — краснопис, коментатор — толковник, контраґент — умовник, ліцитація — випродаж, маґазин — склад, оранжерія — теплярня, пільот — керманич, ревматизм — гостець, транспорт — перевіз, фризура — причіска і т. д.

70-ті роки зазначилися у нас появою двох доволі популярних, але неоднаково цінних словників. Перший з них, «Словниця української (або югової - рускої) мови» Фортуната Піскуно-

ва, появився 1873-ого року в Одесі й втішався великою популярністю на Україні так, що вийшов навіть другим виданням у році 1882, але не мав ніякої наукової, а навіть практичної вартости. За те дуже цінний другий словник «Опытъ русско-украинського словаря» Михайла Левченка (Київ 1874). Він не великий, 188 сторінок, але совісно й із знанням зроблений. Він довго був єдиним добрим підручником до науки української лексики і, як каже проф. А. Кримський [8]), «відслужив велику службу українцям».

Відома царська заборона з 1876-ого року відбилася знову тяжко на словарних працях. Відтепер центр лексикологічних праць переходить до Західньої України, де в 1882 році починає виходити випусками «Малоруско-німецкий словар» Євгена Желехівського, закінчений 1886-ого року по смерти Желехівського дир. Софроном Недільським. Великий, двотомовий словник проф. Желехівського обіймає 1117 сторінок великої вісімки в два стовпці й містить, можна без перебільшення сказати, ввесь тоді відомий лексикальний український матеріял, а крім цього чимало нового матеріялу, вибраного з новіших українських видань і зібраного між народом. Щоправда, Житецький віднісся до нього занадто критично й назвав його «звичайним перечисленням українських слів, зіставленим без усякої критики джерел», але вже Грінченко мусів у передмові до свого словника признати, що «Словар» Желехівського був, як на свій час, коштовним здобутком української лексикографії, бо тут уперше зведено до альфабету й пояснено велику кількість слів» та що до появи Грінченкового словника «не було ні одного друкованого словаря, що переважив би в цьому словар Желехівського». Крім цього, словник Желехівського віддав европейській науці велику прислугу, бо щойно він уможливив европейському вченому й читачеві познайомитися з українською мовою й українським письменством. Інша річ, що словник Желехівського ніколи не може бути справжнім і певним порадником у справах української мови й лексики, він не подає всюди джерел і не переводить належної критики матеріялу, він, крім цього, сильно обтяжений діялектними формами й перестарілими неологізмами, що непривичного й непідготовленого читача може часто звести на хибну дорогу. Для наукових цілей словар Желехівського ще й досі не втратив своєї вартости.

Зате тільки для повноти і задля територіяльного значення згадую «Русько-мадярський словар», виданий у Будапешті 1883-ого року Ласловом Чопеєм, і пристосований до тогочасних потреб Закарпатської України.

90-ті роки минулого століття виявили велике оживлення на лексикальному полі. В цьому часі появляється ціла низка цін-

---

8) «Зоря», 1896, ст. 358.

них словарних і термінологічних праць по обох боках кордону, на Великій Україні м. ін. праці П. Житецького й О. Потебні, в Галичині розсліди й причинки Ів. Верхратського, О. Макарушки, К. Студинського, Вол. Левицького й інших, що разом положили великі заслуги над розслідами, оцінкою й усталенням нашого лексикального, зокрема термінологічного матеріялу. На жаль, короткий огляд не дозволяє нам спинятися довше над цією ділянкою, до якої вернуся ще принагідно в новому огляді про наші граматики і розсліди над розвитком і станом нашої рідної мови.

Особливе живе заінтересування українським словництвом виявив львівський літературно-науковий журнал «Зоря», що м. ін. між рр. 1890-98 видав великий 4-томовий «Словар російсько-український», зібраний та впорядкований Михайлом Уманцем і Спілкою, під чим скривається одеський письменник і бібліограф Михайло Комар. Словар Уманця має на меті «пособити українцям читати твори російського письменства» й тому, мабуть, не числився як слід з вимогами наукової певности й точности. Бо хоч Уманців словар зробив теж свою службу й був потім навіть мною після справлення помилок перевиданий в 1923 році, то все ж таки він має чимало хиб і прогалин, м. ін. пропускає слова, так мовити, спільні українській і російській мові, не дає всюди добрих перекладів, переміщує зачасто слова різних значень і користується забагато штучними неологізмами й навіть перекрученими словами. Як би навіть не оцінювати словар Уманця критично й обережно, треба ним користуватися.

Майже рівночасно з словарем Уманця з'явився між роками 1896-99 у Києві двотомовий «Русско-малороссійскій словарь» відомого граматика Є. Тимченка, але він відіграв меншу практичну ролю від словника Уманця, бо обмежився на сухому перекладі слів, пропустив у принципі всі чужі слова й не використав навіть важного українського матеріялу; для прикладу тільки згадаю, що не використано Котляревського, Квітки, Гребінки, Руданського, Левицького, Мирного та всіх новіших українських авторів.

Цілком інший характер й іншу вартість має «Руско-німецкий словар — Ruthenisch-Deutsches Wörterbuch», зложений професором української мови у Львові Омеляном Поповичем, що мав чисто практичне призначення й для шкільного вжитку вповні вистачав, через те дожив ще досі двох дальших видань. Але словар Поповича, хоч об'ємом не такий уже малий, бо має 318 сторінок, закороткий, занедокладний і без відповідних пояснень і фразеології й тому поза потреби школи не може виходити.

Словник Бориса Грінченка

Так представлялося наше словарництво по кінець XIX-го століття. Воно, як бачимо, не бідне, але й не видало праці, що охоплювала б увесь або принаймні найважніший матеріял. Спроби видати таку словарну працю не раз робилися; як згадувалося, вже П. Куліш робив приготування до видання «повного українського словника» й зібрав чимало цінного матеріялу при помочі своїх співробітників такої міри як Г. Кулішиха, В. Білозерський, М. Костомаров, О. Маркович, Т. Шевченко й М. Симонів (Номис). Але з його праці нічого не вийшло й він передав матеріял киянам, що продовжували збирання й впорядковування слів під проводом Павла Житецького, якому вдалося м. ін. здобути великі й цінні збірки Г. Залюбовського, М. Лободовського й О. Павлова. Цей багатий матеріял перебрали до редаґування відомі українські філологи В. Науменко й Є. Тимченко й приладнали до друку ввесь словар, що мав появитися прилогою до «Київської Старини». В 1897-ому році появилися й справді перші аркуші словника аж до слова «борозна», але друк перервався, бо вийшла змога представити скрипт Петербурзькій Академії для премії М. Костомарова. Так увесь матеріял передано в 1902 році до нової редакції Борисові Грінченкові, що після кількалітньої праці зладив чотиритомовий «Словарь української мови», що появився 1909 року у Києві. Праця Грінченка неоціненна, й кожний, що нею користується, з подивом і вдячністю ставиться до неї, як до писаного й непохитного пам'ятника живого українського слова. — Словар Б. Грінченка приносить понад 60.000 слів, але це вже не звичайний спис з перекладами, а докладна студія кожного слова з усіма його значеннями. Грінченко, хоч сам не філолог, виконав величезну й складну редакційну роботу, в якій виявився великим знавцем української мови й українського лексикального матеріялу. На жаль, Грінченко був обмежений щодо величини праці й не міг переходити призначеного об'єму, через що багато матеріялу не могло бути використаним. Та він марно не пропав. Спадкоємці Грінченка передали його ВУАНаук, і вона використала його в своєму академічному словникові, що зачав виходити у Києві від 1927-ого року під редакцією проф. Аг. Кримського й при близькому співробітництві відомих учених філологів В. Ганцова й Г. Голоскевича та вдови по бл. п. Борисі М. Грінченковій. Словник Грінченка, що між іншим вийшов по справленні друкарських помилок окремим фототипічним виданням під моєю редакцією у Берліні 1924, а потім був передрукований фірмою Ельснера для Харкова, дав щойно змогу відповідно користуватися українським лексикальним матеріялом і уможливити дальші праці на цьому полі, що концентрувалися коло Наукового Товариства ім. Шевченка, Наукового Товариства у Києві й знайшли гарний відгомін серед групи черновецьких

філологів і лексикологів. У тому часі виходить мій перший «Словар чужих слів» (Чернівці 1910), в якому при допомозі М. Чайковського й словників Желехівського й Грінченка зроблено вперше зіставлення й пояснення чужих слів в українській мові і то не лише новітніх, але вже й давіми часами прийнятих у народну й літературну мову. 1919 року показалася потреба видання іншого «Словника чужих слів», що був зладжений мною на протязі одного року й появився потім у кількох виданнях в Европі й Америці. В Чернівцях, де випадково працювали між іншим такі гарні мовознавці як проф. Ю. Кобилянський, проф. В. Кміцикевич і проф. В. Сімович, появилися в цьому часі кілька нових словників, а саме «Латинсько-український словар» Ю. Кобилянського (1912), друге видання словника В. Поповича (1911) й великий німецько-український словник В. Кміцикевича й Спілки «Deutsch-ukrainisches Wörterbuch», Чернівці 1912, 672 стор. великої 8о в дві шпальти), в якому найбільше лексикальних матеріялів вложили Кобилянський та Кміцикевич, а допомагали активно своїми матеріялами та вказівками проф. В. Сімович і я. Мені була й доручена технічна редакція Словника й випрацювання загального пляну й усіх друкарсько-технічних засобів, що щойно уможливили, на не так уже великому місці, вмістити велику кількість матеріялу.

Визвольна боротьба й часи незалежности

Та всі ці, хоч як старанні праці, стали до певної міри застарілі й неповні, коли з проголошенням української незалежности й заснуванням української держави українська мова здобула широке право державного горожанства та ввійшла в уживання не тільки в школах і уряді, але й у всіх ділянках публічного й господарського життя. Тоді перед усіма стала доволі нагло пильна потреба модернізування української мови й пристосування до вимог життя. Термінологічні питання, що перед тим зокрема пильно й совісно оброблювалися в секціях НТШ у Львові, щоб тільки згадати цінні термінологічні праці В. Левицького з обсягу математичних наук і обширний «Начерк географічної термінології» проф. Степана Рудницького [9], мусіли тепер вийти з поважних наукових ляфораторій для поспішної праці, через що не одна спроба виходила не зовсім бездоганно й вимагала пізніших коректур.

Навіть табори полонених стали в 1917-ім і 1918-ім р. термінологічними і словарними робітнями й тут повстали між іншим німецько-українські словники Н. М. (цебто Б. Лепкого), П. Лисецького й мій другий словник чужих слів у Зальцведелі. Під

---

9) Збірник Мат.-природописно-лікарської Секції НТШ, т. XII, Львів 1908.

фаховим проводом проф. Сімовича та при співучасті проф. Р. Смаль-Стоцького, М. Гладкого й моїй виготовлено на основі Грінченкового словника першу частину «Словника українських синонімів», користуючися для цього колективною допомогою співробітників з усіх теренів Східньої України. На жаль, цей словник загинув у час революції.

У Києві, Одесі, Кобеляках, Вінниці, Кам'янці Подільському, а навіть у Гельсінках готуються й друкуються в різних виданнях російсько-українські й українсько-російські словники, термінологічні порадники та правописні словники. Із тих не раз ефемерид доховали до сьогодні свою вартість словники К. Дубняка, В. Дубровського, І. Огієнка, Г. Голоскевича й ін. й навіть дочекалися, як, напр., «Правописний словничок» Голоскевича та українсько-московський словник В. Дубровського багатьох видань.

Повоєнні часи

Третє десятиліття XX-ого століття принесло деяке заспокоєння й дало нову змогу до нової спокійнішої роботи, що тим разом зосередилася в ВУАНаук з її Інститутом Української Наукової Мови в Києві. Інститут приступає в половині третього десятиріччя до зорганізованої словарницької й термінологічної праці, що зазначилася кількома десятками прегарних публікацій, з яких можемо тільки деякі згадати, щоб не обтяжувати новими заголовками й датами. І так незвичайно цінні: Російсько - український словник правничої мови А. Кримського (Київ 1926), Російсько-український словник під редакцією того ж Кримського, а далі С. Єфремова (3 томи Київ 1927-1928), Словник хемічної термінології О. Курило (Київ 1925), Словник геологічної термінології П. Тутковського (Київ 1923), Номіна анатоміка україніка (Київ 1925), Словник зоологічної термінології М. Шарлеманя (Птахи, Київ 1927), технічні словники, а саме Німецько-російсько-український словник термінів з обсягу механіки з українськими та російськими показниками Т. Секунди (Київ 1925), Словник технічної термінології (Комунальне господарство) В. Туркала й В. Фаворського (Київ 1928), Словник технічної термінології (Мірництво) Ю. Трихвилова й Д. Зубкова (Київ-Харків 1930), Словник механічної термінології (Силовні) (Київ 1929), Словник будівельної термінології С. Булди (Харків-Київ 1930), Словник математичної термінології Ф. Калиновича (чиста математика, Київ 1925, II. теоретична механіка, Київ 1926), й Ф. Калиновича — П. Холодного (III. астрономічна термінологія, Харків 1931), Словник військової термінології С. і О. Якубських (1928) і вкінці — «Історичний словник українського язика» Є. Тимченка (2 книги по букву Ж включно, 1930-32).

А й попри те виходить у цьому часі на советській Україні та

в Галичині низка гарних або доволі добрих словарних праць, що варті ближчої уваги. Із цих видань слід зазначити «Словник польсько-український та українсько-польський» І. Свєнціцького (Львів 1920), правничий словар К. Левицького (Львів 1920), Російсько-український словник С. Іваницького й Ф. Шумлянського (2 томи, 2-е вид. Катеринослав - Ляйпціґ 1923), Російсько-український і українсько-російський словник О. Ізюмова (в багатьох виданнях), Український стилістичний словник І. Огієнка (Львів 1924), Російсько-український технічний словник В. Дубровського (2. вид. Київ 1926), Німецько-український словник І. Шаровольського (Київ 1929), Українсько-польський і польсько-український словник Є. Грицака й К. Кисілевського (Львів 1931, 2 томи), «Музичний словник» З. Лиська (Стрий 1933) та українсько-німецький словник Калиновича (1931).

Одначе 1931 та 1932 роки були останніми, що давали ще нові й цінні лексикальні праці. З розгромом Української Академії Наук мусіла припинитися позитивна наукова праця на цьому полі: старих лексикографів позасуджувано й інтерновано, а нові, настановлені Постишевим, проводили уже в своїх працях нову комуністичну лінію винищувати українські прикмети української мови й наближати українську мову до т. зв. «квітучої пролетарської московської мови». В такому дусі й напрямі перевидаються старі термінологічні словники, з яких прогнано всякі «виробні», «голосники», «тепломіри» і т. д., щоб заступити їх московськими термінами; в такому дусі підготовлялися нові словники як, напр., «Ботанічний Термінологічний Бюлетень Інституту Мовознавства», ч. 3. (Київ 1935) і «Виробничий Термінологічний Бюлетень УАНаук (Київ 1935) й видавався пропаґандивний «науковий» журнал Академії «Мовознавство». — Про всі ті справи інформують м. ін. дві окремі публікації Українського Наукового Інституту в Варшаві, а саме праця С. Сірополка «Народня освіта на совєтській Україні» [10] й монографія Романа Смаль-Стоцького «Українська мова в совєтскій Україні» [11].

Праця на еміґрації

Та ця нагінка на українську мову й термінологію не спинила дальшого розвитку української лексикографії. Вона знайшла собі притулок поза границями московських впливів, за кордоном, особливо на еміґрації, в Німеччині, частинно теж у Чехії та Італії. Українська еміґрація в Чехо-Словаччині зазначила свою участь у лексикографії виданням більшого «Медичного латинсько-українського словника» д-ра М. Галина (Прага 1926), Чесько-українським словником Щербини (1935) та кількома термі-

10) «Праці», т. XXII, Варшава 1934.
11) Там же, т. XXXIV, 1936.

нологічними спробами з обсягу техніки, лісівництва та сільського господарства; м. ін. «Матеріяли до української технічної термінології» (Прага 1925), «Російсько-український сільсько-господарський словник» (Подєбради 1927-31) і «Німецько-український лісо-технічний словник» (Подєбради 1928). В Італії, в Римі, виходить у 1941 році обширний, базований на Грінченкові й Желехівському, українсько-італійський словник (Vocabulario ucraino-italiano) — Є. Онацького, цінна праця з доволі широким використанням української фразеології.

Але головним і живим центром від половини 30-тих років нашого століття стає Берлін, а саме словниковий відділ «Українського Наукового Інституту», що пляново забрався до систематичної словарної праці, придбав для неї відповідних співробітників і випустив або зредаґував низку словників. Словарниковий відділ зайнявся, від 1936-ого року починаючи, систематичним збиранням і виписуванням лексикального матеріялу для великого словника української мови з публікацій, що появилися після словника Грінченка, й призбирав до ½ мільйона карток з контекстами й докладним зазначенням джерел. Крім цього, в його віданні були значні ексцерпти Кузелі й Я. Рудницького і багаті словникові матеріяли — зібрані на Буковині д-ром Л. Когутом і проф. Кміцикевичем, та термінологічні зіставлення багатьох співробітників і прихильників Словарникового Відділу м ін. М. Бардаха, О. Гузаревої, Р. Димінського, О. Жуковського, В. Кміцикевича, Т. Княгиницької, К. Купчанка, П. Франка, Є. Храпливого, В. Щербаківського і ін. При редакційній допомозі Відділу появився напередодні війни «Німецький та український летунський словник» (Берлін 1939) І. Ільницького-Заньковича, а після цього більша кількість фахових, термінологічних і практичних словників і підручників, м. ін. причинки проф. І. Горбачевського до української номенклятури неорганічної хемії [12], «Німецько-український підручний словник» [13] Ганни Наконечної, «Українсько-німецький підручний словник» [14] Яр. Рудницького, «Німецько-український технічний словник» Жуковського-Кузелі, ілюстровані українсько-німецькі словнички в видавництвах Франке та Ляйпціґського Бібліографічного Інституту, два практичні словники з обсягу машинознавства й фабричного виробництва Кузелі й Жуковського, медичний німецько-український словник Р. Смика і т. д. Словниковий Відділ підготовив, крім цього, до друку й почав уже друкувати більший «Українсько-німецький і німецько-український хліборобський словник» під редакцією інж. Р. Димінського й З. Кузелі. Війна припинила цю працю, на яку витрачено більш двох років інтенсивної і ста-

12) Beiträge zur Ukrainekunde. T. VII, 1941.

13) Deutsch-ukrainisches Taschenwörterbuch, II вид. 1941.

14) Ukrainisch-deutsches Wörterbuch. Leipzig 1941. (кілька видань).

ранної праці — при допомозі кількох фахових сил (аґр. В. Кужіма, М. Пшеп'юрської).

Та головну вагу Відділ поклав на зладження більшого українсько-німецького й німецько-українського словника, що відповідав би вимогам нового часу і брав на увагу наші новіші мовні придбання та сучасну термінологію. За таким пляном появився з початком 1943 року «Українсько-німецький словник» З. Кузелі й Я. Рудницького [15]), що на кругло 1.500 сторінках містить майже 100.000 слів, і мав вийти у дальшому виданні, що вже підготовлялося, у двох томах в об'ємі 2.000 сторінок. Авторам присвічувала ідеальна ціль зібрати в словнику найважніші слова й вислови, що їх уживається в широкому житті сучасности. Крім цього, в словник увійшли слова, що хоч і перестарілі подекуди, а проте мають свою вагу при читанні давніших творів чи з уваги на термінологічні моменти. З цих міркувань втягнено в словник і деякий готовий матеріял, одначе усюди відзначено його відповідними ремарками. Більшу увагу автори звертали на складені слова й головно на приростковані дієслова, що тут обширно наведені вперше. Уперше використано в словнику ширше українську ономастику, наведено всі імена й взято під увагу топографічні назви, назви гір, річок, місцевин, народів, країн тощо, наскільки вони в'яжуться з українською культурою, історією, господарством, — щоб між іншим зазначити теж їхню правописну форму, при чому автори видержано притримувалися академічного правопису. Багато праці присвячено наголосові і флексійним формам, уживаючи до цього модерних засобів і цілої низки скорочень. Автори розділили між себе працю так, що Рудницький опрацював букви А - О (ст. 1-531), Кузеля букви П - Я (532 - 1494).

Німецько-українська частина, зложена й зверстана, не могла вже, на жаль, появитися через воєнні події. Так само мусіли припинитися дальші праці над виготовленням практичного українсько-німецького і німецько-українського словника на зразок середніх словників Лянґеншайдта в приблизно 600-700 сторінок друку — та, що найважливіше, в неосяжне майбутнє відсувається праця, яку Інститут і «Німецько-Дослідча Спільнота» доручили мені, зладити чотиритомовий словник української мови, бо ввесь для цього придбаний матеріял опинився покищо в не наших руках.

Треба зазначити, що в часі війни у Львові й Кракові появилося теж кілька словникових праць, що віддали громадянству важливу прислугу; із них згадаю особливо — Німецько-український підручний словник Я. Яреми (Львів 1941), Німецько-укра-

---

15) Українсько - німецький словник (Ukrainisch - deutsches Wörterbuch). З доруки Українського Наукового Інституту в Берліні склали Зенон Кузеля і Ярослав Рудницький при співпраці Карла Г. Маєра. Ляйпціґ 1943 (накладня: Отто Гаррассовіц)

їнський словник Українського Видавництва — (Краків 1941) і Правописний словник О. Панейка (2 доп. видання, Львів 1941).

Воєнні події викликали також появу кількох німецько-українських, російсько-українських та інших словників і порадників, а теперішні часи зазначилися знову низкою практичних англійсько-українських і українсько-англійських словників та передруком деяких давніших праць. Так словарна праця не устає й при найгірших умовах знаходить змогу проявити себе, як цього вимагають інтереси хвилі.

Сподіваймося, що для цієї праці незадовго знайдуться сприятливіші умови та що буде змога знову продовжувати дальше давнішу спокійну систематичну роботу.

Пантелеймон Ковалів

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ІНШИХ СХІДНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

У славістичній літературі панували досі твердження про спільноту тих чи тих слов'янських мов, основані на більшій чи меншій кількості спільних прикмет (найчастіше фонетичних). На підставі цих прикмет (напр., повноголосся) робилося висновки про спільне походження східньослов'янських мов з ніякими фактами не засвідченої «спільноруської прамови». Всі інші, не спільні прикмети, властиві кожній мові окремо (напр., українське *і* з *о*, *е*; російське *г*, *к*, *х* зам. *з*, *ц*, *с*, втрата кличної форми тощо) розцінювалося як пізніші явища, що розвинулись на ґрунті окремих східньослов'янських мов у процесі їх дальшого розвитку.

Ще П. Лавровський у своїй праці «Обзор особенностей малорусского наречия» додержувався принципу шукання в українській мові прикмет, спільних з іншими слов'янськими мовами. Це дало йому підставу твердити, що українська мова розвинула в собі «такі своєрідні риси, як і інші слов'янські мови» і «що між цими рисами багато є таких, які безперечно дають їй право на таке ж самостійне місце, яке займають інші слов'янські мови». Українська мова, на думку Лавровського, є в близькій спорідненості з російською, а з другого боку також і з сербською мовою.

Цю методологічно хибну позицію Лавровського відзначив П. Житецький [1], вказавши на те, що він підбирає неістотні прикмети української мови, обминаючи такі з них, які становлять головну її особливість. Таким засобом, мовляв, можна зробити що завгодно; можна навіть доказати близькість української мови до чеської. Житецький налічив дев'ять прикмет, спільних

1) Очерк звуковой истории малорусского наречия. 1897, ст. 11.

українській, сербській і чеській мовам. Але чи випливає з цього, що всі ці мови перебувають між собою в особливій близькості? Звичайно, ні!

Отже, принцип схожости, що його клали в основу своїх дослідів учені, методологічно себе не виправдав. Слушно зауважує Житецький, що вказівка на схожість може бути одним із засобів наукового дослідження, але не вичерпує собою засобів наукової аналізи [2]. Це стверджує і Є. Карський [3], вказавши на те, що взагалі у питанні споріднености мов «необходимо рассматривать их всесторонне, чтобы, увлекшись чертами сходства, не пропустить черт различия и не предположить ближайшего родства там, где есть только случайное совпадение, или же заимствование». Виходячи з цих правильних методологічних настанов, Карський зокрема щодо білоруської мови зазначає, що «и белорусское наречие должно считаться самостоятельным». Це він умотивовував такими даними: «Цілокупність її (білоруської мови П. К.) характерних рис не повторюється ні в одній слов'янській мові; не кажемо про південний говір великоруський, де зустрічаються зрідка окремі особливості білоруського говору. Ця їх спорадичність найкрасномовніше говорить про їх походження — запозичення з білоруської мови, що їй ці риси властиві в усьому її складі» (Там же). І далі, ідучи за Житецьким [4], Карський каже, що в білоруській мові «багато більше оригінальности, бо в ній є й такі риси, які зустрічаються не в великоруських говорах, а тільки в українській мові і до того ж риси, які важко піддаються теорії запозичень» (Там же) [5].

Спільні прикмети в сусідніх мовах, хоч би їх (цих прикмет) було багато, не можуть бути доказом одности, коли в цих мовах є особливі риси, що відрізняють одну мову від другої як окремі системи [6]. Напр., такі є своєрідні прикмети української мови,

---

2) Op. cit. 158.

3) Обзор звуков и форм белорусской речи. 1885, ст. 158.

4) Очерк звуковой истории..., ст. 256.

5) На таких же методологічно хибних позиціях стоять і сучасні совєтські лінґвісти, які, додержуючись групової теорії, щоб довести одність структури і внутрішніх законів розвитку сідньослов'янских мов, вдаються до старого засобу пояснення деякими змінами, спільними для східньослов'янської групи мов. До таких спільних змін, наприклад, В. Г. Орлова (Развитие русского языка и история народа. Вопросы языкознания, 1953, ч. I, 62) залічує такі фонетичні процеси, як: занепад слабих **ъ, ь** та зміна сильних **ъ, ь** в **о, е**; сполучення **ър, ьр, ъл** та ін. фонетичні та деякі морфологічні і синтаксичні процеси.

6) На це вказує також російський історик В. Мавродин (Древняя Русь, Огиз. 1946): «Спільність давніх східнослов'янських мов не була їх тотожністю. Діялекти східніх слов'ян відрізнялись один від одного, і ця різниця була не тільки наслідком збереження якихось окремих рис давніх мов доісторичної пори, що з них в епоху глибокої давнини склались простослов'янські мови, тісно зв'язані між собою спільними вихідними формами, головним чином, в наслідок роздрібнення слов'янської мови на діялекти» (ст. 91-92).

як: м'яке *ц*, *і* (< *о*, *е* в нових закритих складах), *и* (< *у*, *і*), яких немає в російській і білоруській мовах; або спільні прикмети в українській і білоруській мовах, як *и*, (< ъ, ь перед j), *ри*, *ли* (< *rъ*, *rъ*, *lъ*, *lь*), *в-у*, *і-й* на початку слова, яких немає в російській мові.

Цікаві думки щодо цього подає П. Бузук в статті «Взаємовідносини між українською та білоруською мовами» [7]. Бузук твердить, що спільність прикмет між сусідніми мовами ще не доказує, що ці мови вийшли із спільного джерела. Тому, на його думку, навіть важко зробити будь-яку клясифікацію слов'янських мов, і саме визначення меж для окремих мов — умовне, зокрема між білоруською і українською мовами [8]. Він припускає думку, що на території так званих перехідних говорів білоруської і української мов могла б виникнути нова мова, якби там утворився культурно-політичний центр, чим, мовляв, пояснюється той факт, що О. Курило в своїй праці «Фонетичні і деякі морфологічні особливості говору с. Хоробричів» навмисне не визначає, якої національности мешканці цього села, бо вважає цю говірку за перехідну; але що сама людність Хоробричів (і сусідніх сіл теж) зве себе литвинами, треба, на думку Бузука, відносити його до Білоруси, з чим нібито погоджувалася й О. Курило в усній розмові з Бузуком [9].

Основною рисою, що відрізняє білоруську мову від української, Бузук уважає м'якість приголосних перед *е*, *и* та *акання*. «Коли ми, — каже він, — проведемо межу на підставі твердости чи м'якости приголосних перед *е*, *и*, тоді ми повинні будемо до білоруської мови зачислити говори (з дзеканням) Турова (кол. Мінськ. губ.) і Заблудова (Гродн. губ.), що їх зразки надруковано в «Хрестоматии по малорусской диалектологии» Н. Дурново (ст. 22-23, 28-29) [10].

З погляду сучасної науки принциповим у розв'язанні проблеми формування східньослов'янських мов є не більша чи менша близькість між ними, бо такий підхід до справи методологічно був би цілком хибним, а структурні особливості кожної мови.

---

7) Записки Історично-філологічного Відділу УАН, кн. VII-VIII, 1926, ст. 423.

8) Див. І. Сидорук. Проблема українсько-білоруської мовної межі. Slavistica. Праці Інституту Слов'янознавства УВАН, 3, 1948, ст. 5. Також: Jury Šerech. Zur Frage der Ukrainisch-Weissruthenischen Sprachgrenze. ORBIS. Bulletin International de Documentation Linguistique, II, 1, 1953. Лювен, ст. 40.

9) Op. cit. 425. Порів. ще: П. Бузук. К вопросу о составлении диалектологической карты белорусского языка. Сб. статтей в честь А. Соболевского. Ленинград, 1928, ст. 316.

10) Op. cit. 425. Не дивно, що І. Зілинський в статті «Львів чи Заблудів» (Стара Україна, 1924, II-V, Львів, ст. 58), обговорюючи питання про мовну приналежність Заблудова, прийшов до висновку, що «для остаточного розв'язання питання про приналежність Заблудова до української території» покищо немає підстав, і взагалі «неможливо розмежувати єдиною лінією українських і білоруських говорів».

Саме на ці особливості й треба звертати увагу в дослідженні багатьох явищ — фонетичних, морфологічних, синтаксичних і навіть лексичних і наголосових [11]), як критеріїв у розв'язанні проблеми формування східньослов'янських мов.

Ще К. Михальчук відмовився «шукати характеристичности мови в її зовнішніх моментах» і «переносить питання в сферу структурних особливостей мови» [12]). «Перенесення питання в площину структури мови і порівняння не просто складників мови, а співвідношень і функцій складників мови, — ось те нове, що принципово відрізняє Михальчука від його сучасників» [13]). Цей підхід до питань мови, до її структурних особливостей дав можливість Михальчукові значно глибше підійти до питання формування слов'янських мов, ніж це робили його сучасники. В зв'язку з цим у нього утворився зовсім інший погляд на таке відоме в українській фонетиці явище, як процес зміни давніх *о, е* в нових закритих складах, і цим Михальчук підготував ґрунт для своїх наступників, як С. Смаль-Стоцький [14]), В. Ганцов [15]), О. Курило [16]) та ін. А самий процес зміни *о, е* в нових закритих складах, як одна з найважливіших структурних особливостей української мови, великою мірою проливає світло на розв'язання проблеми формування східньослов'янських мов.

Нині лінґвістична наука не може вже задовольнитися виключно самим історизмом, що його трималася молодограматична школа. В центрі уваги сучасних славістів стало структурне вивчення мови. Дослідження структурних законів звукової системи стало нині незаперечним фактом. Не тільки статична описова граматика, але й історія мови може користуватися цими структурними законами. Один з основоположників фонологічної школи Н. Трубецкой надає великого значення дослідженню фонологічних структурних законів. «При поясненні алфавита давніх вимерлих мов, при теоретичній реконструкції давньої стадії розвитку звуків, при визначенні спорідненоcти хронології певних звукових змін, — пише Трубецкой, — знання фонологічних структурних законів оберігає дослідника від багатьох помилок» [17]).

---

11) Див. Митрополит Іларіон (проф. д-р Іван Огієнко). Український літературний наголос. Вінніпеґ, 1952, ст. 20.

12) Ю. Шерех. Кость Михальчук. УВАН. Вінніпеґ, 1953, ст. 28.

13) Там же.

14) Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, 1913.

15) Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. Записки Історично-Філологічного Відділу УАН. 1923, кн. II-III.

16) Спроба пояснити процес зміни **о, е** в нових закритих складах у південній групі українських діялектів. Історично-Філологічний Відділ УАН. Зб. ч. 80, 1928.

17) N. Troubetzkoy. Zur allgemeinen Theorie der Phonologischen Vokalsysteme. Travaux du cercle linguistique de Prague. Prague, 1929, № I, p. 65.

Звідси випливає важливість типологічного підходу до вивчення мовних явищ чи структурних особливостей мови. Власне, ці структурні особливості становлять певні типи. Таке порівняльне дослідження типів робить велику послугу зокрема в реконструкції давньої стадії розвитку якоїсь мови. Так, наприклад, кашубська мова первісно належала до польського типу; генетично вона близько споріднена з польською мовою. Але через те, що вона увійшла в коло балтицьких мов (шведська, норвезька, естонська, лотиська, литовська, дол.-німецька), в ній існує, як і в інших мовах цієї групи, так звана політонія (про це далі). Одночасно через утрату палятальности консонантів вона стала, у протилежність до польської мови, радикально вокальною [18])

Це дало підставу дослідникам говорити про типологічну одність слов'янських мов у минулому [19]). Розпад цієї одности призвів далі до утворення нових типів. Нині багато фонологів дотримується думки, що розпад типологічної одности спов'янських мов стався в зв'язку з занепадом слабких глухих *ъ, ь*. Порушений був закон відкритих складів, що лежав в основі цієї типологічної одности, внаслідок чого утворились нові закриті склади. Головних типів слов'янських мов є два: 1) *вокальний*, що характеризується максимальною диференціяцією вокалів, і тому цей тип зветься *політонічним;* 2) *консонантний*, що характеризується максимальною диференціяцією консонантів, і це привело до паляталізації консонантів [20]). До другого типу дається залічити головним чином мови російську і польську, до першого — всі інші (розуміється, за винятком всяких можливих діялектних відхилень). Ті мови, що були посередині між цими двома типами, так би мовити «полярними» типами, мали тенденцію за час свого розвитку бути підо впливом то з одного, то з другого боку. До цих мов належить саме словацька мова [21]), а також, можливо, частково й білоруська мова.

---

18) A. Isačenko. Versuch einer Thypologie der slavischen Sprachen. Linguistica slovaca. Bratislava. 1939-1940, I-II, p. 74.

19) Див. докладніше: P. Kovaliv. The Problem of the Typology of the Slavonic Languages. The Slavonic and East European Review. XXXIII (80) 1954.

20) A. Isačenko. Op. cit. 75.

21) A. Isačenko. Op. cit. 74-75. Цікаво, що фонологічна географія за типологічним принципом встановлює деякі окраїнні типи, як це видно з статті Новака (L. Novák. Slovenské a podkarpatoruské narečia vo svetle europskej fonologickej geografie. Linguistica Slovaca, I-II. Братіслава, 1939-1940, ст. 104). На думку Новака, найяскравіший окраїнний характер мають українські карпатські говори, що разом з польською, сх.-словацькою і ляським діялектом чеської мови визначаються своєю м'якісною кореляцією «на самому краю евразійского мовного комплексу, який взагалі спадається з територією Совет. Союзу», тоді як сусідня область русино-угро-німецька, крім східніх (молдавських) румунських говорів, з більшістю чеських і словацьких говорів належить уже в цьому пункті до європейської групи мов, якій тепер фонологічне поняття кореляції в системі приголосних цілком чуже, крім невеличких винятків (ірляндська мова).

Занепад глухих *ъ, ь* досі вчені переносили на ґрунт окремих слов'янських мов, відриваючи таким чином від загальної системи розвитку глухих *ъ, ь*, що безперечно належить до епохи слов'янської одности [22]. І в цьому фонологічна метода розкриває нам нові шляхи дослідження. Виясняється, що занепад глухих, процес, що мав у своїй основі певні фізіологічного характеру умови, порушив собою ще праслов'янський закон відкритих складів. Дальші процеси, викликані занепадом слабих глухих *ъ, ь*, відбувалися вже на ґрунті окремих слов'янських мов, як наприклад, процес рефлексації основних *о, е* в нових закритих складах, що в різних слов'янських мовах і навіть у різних діялектах тієї самої мови відбився по-різному [23].

З погляду утворення двох мовних типів східнослов'янські мови не становлять собою будь-якої типологічної єдности: російська мова належить до консонантного типу, українська — до вокального. Що ж до білоруської мови, то вона тільки частково могла б належати до консонантного типу через непослідовну паляталізацію приголосних. Наприклад, паляталізація приголосних перед *е, і* (да мяне, у пятніцу, ручнік), але цілковита диспаляталізація *р, дж, ж, ч, ш* (широкай, мяжы, гаспадара, вару вячеру), диспаляталізація губних *б, п, м* перед йотованими голосними, в кінці слів і перед приголосними (сьцеп, сям'я, б'ю, п'е) [24].

---

22) З приводу слов'янської одности А. Мее (A. Meillet. Le slave commun. Париж, 1924) каже, що однісţь виявляється не в тому, що слов'янські мови мали давні спільні форми, а в тому, що в цих мовах відбувалися однакові зміни — в усіх чи, принаймні, в більшості з них. Напр.: занепад глухих **ъ, ь**, заміна аориста формою зложеного минулого часу на **лъ** тощо. І теперішня подібність слов'янських мов залежить у великій мірі від того, що вони, мовляв, розвивалися рівнобіжно і зазнавали подібних змін. Див. рецензію Є. Тимченка на перше видання книги Мее «Україна», 1-2, 1925, Київ, ст. 183.

23) Наприклад, досі усталений був погляд про так звану «замінну довготу» в українській мові в ранні часи, викликану нібито занепадом глухих **ъ, ь**, тобто подовження в попередньому складі давніх **о, е**, що через стадію дифтонгів потім перейшли в **і**. Але ще К. Михальчук (Киевская Старина, 1893, ст. 15) звернув увагу на той факт, що дифтонги типу **уо** не могли розвинутися в українській мові в **і** чисто фонетичним шляхом. К. Михальчук, що, за словами А. Кримського (Филология и погодинская гипотеза. Киев, 1904, стр. 95), був найбільш компетентним в питаннях української діялектології, чітко розрізняв північні й південні українські говори.

В. Ганцов у своїх працях «Характеристика поліських дифтонгів» і «Діялектологічна клясифікація українських говорів» (Записки Історично-Філологічного Відділу УАН. 1923, кн. II-III, і 1924, кн. IV) цілком ствердив це. Після докладних студій цього явища він прийшов до висновку, що в основі північно-українських говорів лежала інша мовна система у порівнянні з південно-українськими говорами. Тобто йому довелось відкинути погляд, що зміна **о, е** в **і** в південно-українських говорах проходила ту ж саму стадію, що й у північно-українських говорах. Див. ще В. Богородицкий. Общий курс русской грамматики. Казань 1903, ст. 423.

24) Я. Станкевич. Падручнік крывіцкае (беларускае) мовы. Реґенсбурґ 1947, ст. 31, 32, 38.

В російській мові паляталізація приголосних послідовна, обіймаючи собою майже всі групи приголосних. В українській мові, навпаки: диспаляталізація приголосних перед *е, и*, диспаляталізація губних *б, п, в, м* і шиплячих *дж, ж, ч, ш* і частково *р*. З другого боку, українська мова (частково й білоруська) багата на політонію, що проявляється особливо в численних рефлексах давніх *о, е* в нових закритих складах та в рефлексах *ѣ*, чого немає в російській мові (тут порушення закону відкритих складів цілком інакше позначилося на дальших, зв'язаних з цим порушенням звукових процесах).

В галузі морфології типовим для української мови є між іншим утворення нової системи відміни прикметників, системи, збудованої на основі певних корелацій у закінченнях твердого і м'якого типу. Висновки, що їх зробив В. Сімович [25] про відміну українських прикметників, як про «нову, логічно утворену систему», заслуговує на увагу тим, що ця нова система структурно є в органічному зв'язку з розвитком голосних *е, и* та відповідною диспаляталізацією приголосних [26]. Система ця глибоко відрізняється від системи прикметникових відмін інших слов'янських мов. Білоруська система відміни прикметників є в структурному зв'язку з аканням. Порівн.: босага, босаму; Божага, Божаму [27].

Немає сумніву, що такі ж відрубні системи відмін можна

---

25) До морфології українських прикметників. Slavia, 1933-34, XII, ст. 26-44.

26) Диспаляталізація приголосних перед **е, и** в сучасній українській мові — це одна з найважливіших прикмет її типологічної відрубности від інших східньослов'янських мов. Між славістами досі існує розходження в поглядах на те, чи приголосні перед **е, и** в українській мові в давнину були тверді чи м'які. Найбільшим оборонцем погляду про давню м'якість приголосних перед **е, и** в українській мові був А. Шахматов (Archiv für Slav. Philologie. XXV). З ним пішли: А. Соболевский (Лекции по истории русского языка. Ст. 42, 135), С. Кульбакін (Украинский язык. Харків 1918, ст. 35), Н. Дурново (Очерк истории русского языка. Москва 1924, ст. 144), Б. Ляпунов (Slavia. III. 690), Т. Лер-Сплавінський (Rocznik Slawistyczny. VII. 93), А. Кримський (Украинская грамматика. Москва 1907, I, ст. 192), П. Бузук (Нарис історії української мови. Київ 1927) та ін.

Але цей погляд у свій час рішуче заперечив К. Михальчук у формі листа до В. Богородицького (Ученые Записки Казанского Университета, 1903, декабрь, 23-30). Диспаляталізацію приголосних в українській мові К. Михальчук ставить у причинну залежність від змін українського вокалізму, тобто від зміни **е, и** через переміщення артикуляції цих голосних в більш задню частину і набуття ними гортанного відтінку. Власне, це й призвело, на думку Михальчука, до виділення української мови як окремої системи. В наслідок переміщення артикуляції голосних **е, и** диспаляталізувалися не тільки губні приголосні, але й зубні і шелесні.

Пізніше це ствердили в своїх дослідах: С. Смаль-Стоцький і Т. Ґартнер (Grammatik der ukrainischen Sprache, Відень 1913), В. Ганцов (Зап. іст.-філ. від. УАН, V, 1925, ст. 263), К. Німчинов (Зап. іст.-філ. від. УАН, IX, 1926, ст. 246-253), О. Синявський (Червоний Шлях, кн. 1-2, ст. 245; теж: Зап. іст.-філ. від. УАН, XIII-XIV, 1927, ст. 264-276).

27) Я. Станкевич. Op. cit. 101.

вбачати і в інших граматичних категоріях, а також і в синтаксі. Всі ці факти (а їх можна знайти багато більше після спеціяльних дослідів) доказують, що східнослов'янські мови типологічно належать до окремих систем. Ці факти проливають яскраве світло на проблему формування східнослов'янських мов [28].

28) Спеціяльно проблемам формування східньослов'янських мов ми присвятили більшу працю; див. Записки НТШ, т. 168.

Erwin Koschmieder

DIE ALTRUSSISCHEN KIRCHENGESÄNGE ALS SPRACHWISSENSCHAFTLICHES MATERIAL

Die heutige russische Kirchenmusik weist verständlicherweise ein Nebeneinander zeitlich und qualitativ verschiedenster Positionen auf. Das Repertoire besteht aus einem lückenlosen Übergang von einfachsten Sprechgesängen und gesangsmässig feierlicher Textlesung (lectio solemnis) bis zu den kompliziertesten Schöpfungen der Kunstmusik russischer Komponisten im 19. und 20. Jahrhundert. Dabei steht urälteste aus Byzanz ererbte Tradition neben moderner Musik, und die Auswahl für die Zusammenstellung eines Gottesdienstes ist verhältnismässig gross. Wie bekannt, ist die russische Kirchenmusik prinzipiell nur Gesang und, wenn man von den mit Orchester begleiteten geistlichen Konzerten im italienischen Stil aus längst vergangenen Zeiten absieht, a capella Gesang, ohne Orgel und andere Instrumente. Die Geschichte dieser Musik lässt sich verhältnismässig weit zurückverfolgen, denn wir haben handschriftliche Denkmäler der russischen liturgischen Musik bis in die Anfänge des ostslavischen Schrifttums hinauf. Und der Anschluss an die bysantinischen Vorbilder lässt sich im 12. und 11. Jahrhundert mit Deutlichkeit erweisen. Die handschriftliche Überlieferung ist dabei verhältnismässig zahlreich. Wir haben an Handschriften aus dem XI. Jhrh.: 1, XII.: 20, XIII.: 4, XIV.: 4, XV.: weit über 100. Trotzdem ist bisher für die Erforschung dieses reichen Materials nur wenig geschehen, etwa im Vergleich mit der Erforschung nichtmusikalischer Handschriften. Speziell die Auswertung für die Sprachwissenschaft ist über Allgemeinplätze wenig hinausgekommen, obwohl doch gerade durch die musikalische Grundlage dieser Handschriften zu erwarten war, dass hier manches für die Sprachwissenschaft wichtige Material erschlossen werden könnte. Die bisherigen Arbeiten findet man hervorragend zusammengestellt in dem bekannten Buch der M-me V e r d e i l - P a l i k a r o v a; «La Musique byzantine chez les Bulgares et les Russes» (1953) und neuerdings in dem glänzenden Bericht von L. Mokrý «Súčasný stav najbližšie úlohy bádania o cirkevnoslovanskom speve» (Sbornik Fil. Fak. Univ. Komenského. IX. 1958, č. 76, S. 211 ff.). Es sei mir gestattet hier an 2 Beispielen zu erweisen, dass gerade das Musikalische dieser Handschriften für die

Sprachwissenschaft durchaus nicht ohne Bedeutung ist. Ich will versuchen zu zeigen, dass sich aus ihm heraus eine wichtige Bestätigung für die Frage der Halbvokale (Hv) sowie für die Frage des Intonationsverlustes im Ostslavischen ergibt.

Es ist seit langem bekannt, dass die ältesten ostsl. Hss. die Hv. sehr regelmässig gebrauchen *), regelmässiger jedenfalls als viele aksl. Hss. südslavischer Provenienz. Man hat daraus den Schluss gezogen, dass damals bei den Ostslaven die Hv. noch als Phoneme ins phonologische System gehörten. Es erwies sich jedoch, dass Fälle von Schwund und Vokalisation schon im 11. Jh. nicht so ganz selten waren. Bei genauerer Untersuchung kam man jedoch zu dem Ergebnis, dass diese Fälle nicht auf den Einfluss der Umgangssprache des Schreibers auf die Form der Hs. zurückzuführen, sondern eben einem dem Schreiber vorliegenden südslavischen Original zuzuschreiben seien. Es zeigte sich nämlich, dass die Vokalisation der Hv. in den Gruppen tъrt, tьrt, tъlt (tьlt) erst im 12., im Norden sogar erst im 13. Jh. auftrat. In diesen Gruppen aber war die Vokalisation bestimmt ostslavisch, da sie südslavisch ja zu ganz anderen Ergebnissen gewandelt wurden.

Hieran aber ist eines unsicher. Woher haben wir die Gewissheit, dass die normalen ъ, ь mit den ъ, ь der Gruppen *tъrt, tьrt, tьlt, tъlt* g l e i c h z e i t i g vokalisiert worden sind? Š a c h m a t o v hat das einfach angenommen. Die Beweise dafür aber fehlen. Ja, zieht man in Betracht, dass die Reflexe der Hv. in der Gruppen *tъrt* usw. in den meisten slavischen Sprachen ganz andere sind, als die der normalen Hv. (*tъrgъ* = poln. *targ* usw.), so gewinnt die Behauptung von der Gleichzeitigkeit ihrer Vokalisation nicht an Wahrscheinlichkeit. Dass diese Reflexe im Ostslavischen dieselben sind, also *torg* und *son*, *pervyj* und *deń*, beweist an sich noch nicht die Gleichzeitigkeit beider Vokalisationsprozesse. Es könnte doch wohl trotzdem sein, dass *son* und *deń* schon im XI. Jh., *torg* und *pervyj* dagegen erst im 12./13. Jh. gesprochen wurden. Hier scheinen mir die Musikdenkmäler aber die Richtigkeit der Šachmatovschen Auffassung der Gleichzeitigkeit von *sъnъ* = *son* und *tъrgъ* = *torg* usw. zu bestätigen. Sie schreiben über den Hv. sowohl in starker als auch in schwacher Stellung stets Notenzeichen. Wäre der Schwund der Hv. in schwacher Stellung schon im 11. Jh. vollzogen gewesen, als die Ostslaven die Kirchengesänge aus Byzanz übernahmen, so hätte doch wohl eine Notation der geschwundenen Silben gar nicht eintreten können. Die halbvokaligen Silben aber sind im Ksl. so zahlreich, dass bei der Übernahme der Melodien das Problem gar nicht zu umgehen war, nur ist es wieder komplizierter als man meinen möchte.

Die Ostslaven übernahmen im 11. Jh. Schrift und Kultus von Bulgarien. Dabei übernahmen sie auch die kirchenslavische Sprache aus Bulgarien, die bekanntlich sich doch schon in vielen Punkten vom damaligen Ostslavischen unterschied. Während manche Unterschiede klar auf der Hand liegen wie z. B. *trat* *torot* usw. in *gradъ* *gorodъ* usw. und das Ksl. der Ostslaven dabei sich einfach für die ostslavischen oder südslavischen Formen entscheiden musste, also sich z. B. in den *tort*-Gruppen für das südslavische *trat* entschied, in den urslavischen *tъrt*-Gruppen aber für das ostslavische tъrt, lagen die Verhältnisse bei den Hv. schwieriger. Diese waren im Bulgarischen des 11. Jh. schon weitgehend geschwunden bzw. vokalisiert. Die bulgarischen liturgischen Hss. aber schrieben die Hv. traditionell immer

---

*) Vgl. zum folgenden Verf.: Schwund und Vokalisation der Halbvokale im Ostslavischen (Welt der Slaven, 3, 1958, 124-137).

weiter, wenn auch oft mit vielen Fehlern. Man hat deswegen, wohl ganz mit Recht angenommen, es müsse schon im Bulgarischen eine künstliche Aussprache der Halbvokale in der Kultsprache geherrscht haben, die sich von der der meisten Dialekte stark unterschieden habe. Und diese künstliche Aussprache, so meint man, müsse wohl in Ostslavien mit dem Kult von den Bulgaren eingeführt worden sein. In der Alltagssprache aber, und damit hat man entschieden recht, muss das Ostslavische des 11. u. 12. Jh. seine eigenen, aus dem Urslavischen ererbten Hv. gesprochen haben. Davon zeugen die nichtkirchlichen Denkmäler, die weltlichen Urkunden des 12. Jh., die die Hv. überall schreiben, wie sie überall die ostslavische Lautung schreiben. Ob nun aber die Kultsprache in diesen Fällen sich für die südslavische künstliche Aussprache oder für die ostslavische entschied, ist gar nicht so leicht zu sagen. Viele haben diese Frage für die künstliche Aussprache entscheiden wollen. Ich bin der Ansicht, dass sie nicht recht haben. Dagegen spricht die konsequente Schreibung *tъrt* usw., nicht wie im Ksl. *trъt* usw. Diese muss, wie heutiges *torg, pervyj, golk, volk* beweist, der ostslavischen Aussprache entsprochen haben. Heutiges *torg* usw. muss ja als Vorstufe tъrg im Ostslavischen gehabt haben. Schreiben also die Denkmäler, und zwar auch die kirchlichen, konsequent *tъrgъ* usw., so haben sie sich, wie in *-tъ* der 3. Person sg. und pl., eben für die ostslavische Lautung entschieden und nicht wie in *gradъ* usw. für die südslavische — mit konsequenter Auseinanderhaltung von *tъrgъ* usw. und *krъtъ* usw. Waren also ъ und ь tatsächlich für die Hss. des XI und XII Jh. die Zeichen für die Hv. des Ostslavischen, dann ist nur die Frage zu klären, ob die doch ganz ansehnliche Zahl von Schreibungen wie день, дне oder дня beweist, dass Schwund und Vokalisation der Hv. damals schon eingetreten oder in Entwicklung war — *vor* der Vokalisation *tъrgъ* >*torg* usw. — und ъ ь nur aus Tradition nach bulgarischem Muster geschrieben wurden.

Gegen eine solche Auffassung sprechen zwei gewichtige Umstände: 1) das Eintreten des Chaos der «Chomonie» in den weltlichen Urkunden des 13. Jh., wobei ъ und o einerseits sowie ь, e und ě anderseits dauernd miteinander verwechselt werde. (vgl. meine Älteste Novgoroder Hirmologienfragmente Lfg, 2, S. 61 ff.) und 2) die konsequente und ständige Notierung von Tönen der Melodie über den Hv. in den ältesten Denkmälern der ostslavischen Kirchengesänge des 11. u. 12. Jh.

Zu 1) ist nur kurz zu sagen, dass es nicht verständlich wäre, wenn diese offenkundige Reaktion auf Schwund und Vokalisation der Hv. erst 200 Jahre nach diesen Prozessen und nicht sogleich bei der ersten Verwendung der kyrillischen Schrift auf die ostslavische Sprache in Urkunden des 12. Jh. eingetreten wäre. Gerade bei den weltlichen Urkunden, die doch z. B. sogar *gorodъ, golova* usw. schrieben, wäre das völlig unverständlich. Es hätte ja nicht der geringste Grund vorgelegen, von der wirklichen Aussprache abzuweichen, was man ja auch sonst gar nicht tat.

Zu 2) Ist darauf hinzuweisen, dass die Noten über den Hv., sogar in Fällen, wo die Schrift aus Platzmangel den Buchstaben weggelassen hat, doch deutlich die Silberzahl verrät. Ein *dъnьsъ* war noch deutlich 3-silbig *) und nicht einsilbig *dńeś*. Eine bulgarische Aussprache aber können wir wie gesagt nicht vorschieben — und war ein дънъсь dann dreisilbig, wie die Musikzeichen das deutlich zeigen, dann

*) Vgl. z. B. Verf.: Die ältesten Novgoroder Hirmologienfragmente. 1, S. 26,6 und 308,14.

galt es eben *дънъсъ* und nicht *dnes*. Dabei fällt noch eines sehr stark ins Gewicht: altbulgarische Vorbilder dieser Musikdenkmäler aus dieser Zeit, auf die man doch nur eine angebliche Tradition beziehen könnte, kennen wir nicht, und es scheint so, als hätten solche überhaupt nicht existiert, und als sei die Notierung dieser Gesänge erstmalig in solchen Hss erst bei den Ostslaven im 11. Jh. erfolgt. War also die Aussprache der Hv. ostslavisch und дьньсь ausweislich der Noten sicher 3-silbig, so waren die Hv. bestimmt im 11. Jh. noch nicht vokalisiert.

Man kann also durchaus sagen: die Musikdenkmäler des 11. und 12. Jhs. geben uns eine gute Bestätigung für den linguistischen Ansatz des Schwundes und der Vokalisation der Hv. im 12./13. Jh.

Die Prosodie (Akzent, Intonation, Quantität) im Ostslavischen erfährt ebenfalls eine interessante Beleuchtung durch die Denkmäler der Kirchenmusik. Es fällt schon bei oberflächlicher Betrachtung der Notation auf, dass sich in ihrer Beziehung zum grammatischen Akzent etwas Grundsätzliches im Laufe der russischen Entwicklung geändert hat. Die heutige Krjuki-Notation drückt in ihrer Neumen ausser dem Verlauf der Melodie in Intervallen auch die rhythmische Gliederung in Hebungen und Senkungen aus, indem bestimmte Neumen nur den rhythmisch betonten Iktus der Melodie bezeichnen (den «guten Taktteil» kann man nicht sagen), andere wieder nur die unbetonten Silben. Stets rhythmisch betont ist, z. B. die «strěla» =⁻ dagegen unbetont z. B. «golubčik», ein Auftakt. Solche Ikten aber wie die «strěla» stehen stets über Silben mit dem grammatischen Akzent der Sprache, so dass ein tonisches Prinzip in einer Iktus - Akzent - Harmonie ersichtlich ist, ähnlich wie in unserer Gesangsmusik. Nun stimmen aber die alten Gesänge des 11. und 12. Jh. mit den heutigen u. a. insofern nicht überein, als die Iktuszeichen da nicht immer auf denselben Silben stehen wie heute der Akzent, z. B. *)

Hirmologium 154,1: небо, 154,5: небо, 156,5: доухъмь
156,7: любъви, 158,3: кръвию, 164,9: оуслышахъ,
210,13: бога, 220,11: богъ, 78,3: богъ, 23,3: богъ

Daraus wäre es naheliegend zu schliessen, dass eben diese Wörter im Ostslavischen des 11. Jh. anders betont wurden als heute. Dieser Schluss aber wäre nicht bindend, denn abgesehen davon, dass dabei oft theoretisch ganz unmögliche Akzentuierungen entstünden, sind eben diese Ikten nicht fix, denn dasselbe Wort kommt auch mit anderen Ikten vor, z. B.

neben оуслышахъ auch оуслышахъ 166,7 und 166,13; neben
бога auch бога 154,7; neben доухъмь auch доухъмь 86,10;
neben пѣсньми 142,1 auch пѣсньми 142,13; neben тѣмь
же 214,11 auch тѣмь же 218,5; neben господи auch господи
12,10; 22,4; 22,11; 42,4; господи 18,3; u.s.w.

*) vgl. oben S. 246 Anm.

Da erhebt sich zunächst doch die Frage, ob sich nicht die Iktusfunktion der «strela» geändert hat. Das aber ist auch unwahrscheinlich, denn einmal hat die griechische Entsprechung der «strela» das Zeichen Diple mit der Oxia , ebenso wie die heutige «strěla» die Eigenschaft auf betonten Silben zu stehen (vgl. VERDEIL-PALIKAROVA); dann aber steht die strěla in den alten Hss ausweislich der Kadenzen gerade im Iktus, z. B. in der «pastela», einer im Ton I häufigen Kadenz:

Nur steht heute unter der strěla immer die grammatisch betonte Silbe, ebenso wie im Griechischen. Während es heute heisst

, (griech. ὁ Θεὸς ἡμῶν), hat das Hirmol. 34,6 Христе Боже нашь mit dem von der Melodie der Kadenz geforderten Iktus *bóže*, der sich mit dem sprachlichen Akzent *bóže* nicht deckt. Solche Verstösse gegen das tonische Prinzip der Iktusharmonie kommen in den alten Hss sehr oft vor, sogar in den Kadenzen, z. B. степеньмь вѣрьі βάσει τῆς πίστεως 14,10 (Kadenz) 14,10. Богъ нашь ὁ Θεὸς ἡμῶν 78,3. Es ist also aus den Abweichungen der Ikten in den Neumen der heutigen und der alten Gesänge nicht, oder wenigstens durchaus nicht immer, auf Abweichung in der grammatischen Betonung der Wörter zu schliessen, sondern grundsätzlich zunächst nur auf eine Unempfindlichkeit der Iktusdiskrepanz: in den ältesten ostslavischen Gesängen brauchten Iktus und grammatischer Akzent offenbar nicht zusammenzufallen.

Das ist umso auffälliger, als in den griechischen Vorbildern dieses tonische Prinzip streng gewahrt wurde. Ja es wurde unter Umständen sogar die Kadenz geändert, um Iktus und Akzent in Einklang zu bringen; während es normalerweise in den Pastela-Schlüssen heisst: φιλάνθρωπε, μεγαλύνοντες ἥλιος, Κύριε usw. mit dem Schema ◡ ◡ ─́ ─ ─, das mit der Wortbetonnung übereinstimmt, kommen ab und zu Fälle vor, in denen der Akzent nicht auf der dritten Silbe von hinten steht, wie z. B. τῶν πατέρων ἡμῶν, ἀνατείλας ἡμῖν usw. In solchen Fällen hat nun das Griechische nicht einfach den Iktus auf die drittletzte, unbetonte Silbe gelegt, sondern auf die viertletzte, betonte und die vorletzte Länge zerdehnt in zwei Kürzen, z. B. ἀνατείλας ἡμῖν Hoeg 41 κένωσει αὐτοῦ Hoeg 45 ἄγων ἡμᾶς Hoeg 59 τῶν πατέρων ἡμῶν Hoeg 77 τῶν πατέρων ἡμῶν Hoeg 80 (Vgl. The Hymns of Hirmologium. I. Transcribed by A. Ayoutanti and M. Stöhr, vervised... by Carsten Hoeg. Copenhaque 1952)

Dieser Umstand zeugt eindeutig davon, dass im Griechischen die Kadenz ◡ ◡ ─́ ─ ─ brauchbar war, wenn der Schluss ein Proparoxytonon war, ein Ausdruck mit dem grammatischen Akzent auf der drittletzten Silbe. Trug aber die viertletzte (und die letzte) Silbe den Akzent, so wurde diese Kadenz nicht gegen den grammatischen Akzent verwendet, sondern in eine Variante umgeformt: anstatt ◡ ◡ ─́ ─ ─ sang man ◡ ◡ ─́ ◡ ◡ ─

Dass es sich im Griechischen dabei nur um Varianten einer Kadenz nicht aber um

zwei verschiedene Kadenzen handelt, zeigt eindeutig die oben schon angeführte Notation.

Im Ostslavichen war das offenbar anders. War der Schluss kein Proparoxytonon, kein Daktylus, d. h. trug er nicht einen grammatischen Akzent auf der drittletzten Silbe: X x x, so wurde diese Kadenz, die «Pastela», doch ohne weiteres verwendet. Ein sprachliches Gebilde X x X x z. B. wurde ganz einfach mit dem musikalischen Rhythmus ⏑ ⏑ –́ — — vereinigt, so dass eine Kadenz von der Form X̆ ˘ x́̄ X̄ x̄ mit Iktusdiskrepanz enstand, wie z. B. in Bože̋ nášь Hirmol. a. a. O. 34,6. Es kommen allerdings auch im Ostslavischen Schlüsse wie ⏑ ⏑ –́ –́ — — vor, z. B. ѡ̈тьць нáшйхъ 240,7 aber diese beruhen wohl zum Teil auf den griechischen Vorbildern τῶν πατέρων ἡμῶν

Das Problem also, mit dem wir es hier zu tun haben, lässt sich in folgende Frage fassen: Wie kommt es, dass die Iktusharmonie, die heute im russischen Kirchengesang besteht, und im byzantinischen des 10/11. Jh. bestand, im Ostslavischen des 10./11. Jh. nicht bestanden hat?

Schon auf den ersten Blick scheint es, dass eine Antwort sich aus der griechischen sprachlichen Entwicklung auch für das Ostslavische ablesen lässt. Es ist allgemein bekannt, dass auch im Altgriechischen ein Zwang zur Iktusharmonie in Dichtung und Gesang nicht bestand: der Iktus, die Arsis, des homerischen Hexameters konnte durchaus im Widerspruch zum grammatischen Akzent stehen und brauchte mit ihm durchaus nicht zusammenzufallen:

πολλῶν ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω
–́ — | –́ — | –́ ⏑ ⏑ | –́ ⏑ ⏑ | –́ ⏑ ⏑ | –́ —

Das tonische Prinzip der Iktusharmonie, das für die byzantinische Poesie im 10. und 11. Jh. allgemein gilt, tritt erst mit dem Dichter Nonnos (6. Jh.) auf. Es hat sich also auch im Griechischen derselbe Wandel einmal vollzogen wie im Ostslavischen: anfänglich Iktusdiskrepanz — später Iktusharmonie. Es liegt also nahe, jetzt nach Gründen dieses Wandels zu fragen.

Auf die Frage nach den Gründen dieses Wandels im Griechischen hat die Sprachwissenschaft überzeugend geantwortet, dass da im Altgriechischen nicht etwa eine Primitivität im rhythmischen Gefühl des Dichters zugrunde gelegen hat. Man hat vielmehr nachgewiesen, dass dieser Wandel ein deutliches Symptom des Übergangs vom «musikalischen Akzent» zum «expiratorischen Akzent» sei, der den Übergang von der «quantitierenden» zur «akzentuierenden Metrik» hervorgerufen habe. An dieser Feststellung haben wir für das Griechische keinen Anlass zu zweifeln.

Es erhebt sich nunmehr die Frage, ob wir im Übergang von der Iktusdiskrepanz zur Iktusharmonie im ostslavischen Kirchengesang ebenfalls Symptome eines solchen Wandels in der slavischen Prosodie sehen dürfen, oder ob wir darin nur die Folgen einer grossen Primitivität des rhythmischen Gefühls vor uns haben. Beides ist durchaus möglich und bedarf einer behutsamen Erwägung.

Über die rhythmischen Verhältnisse des ältesten ostslavischen Kirchengesangs gibt es meines Wissens bis heute noch keine wissenschaftliche Untersuchung,

denn die Übertragung der ältesten Notation bereitet noch immer grundsätzliche Schwierigkeiten. Trotzdem glaube ich über unsere Frage jetzt schon ein bestimmtes Urteil fällen zu können. Die Frage der Primitivität ist nämlich eine Frage des künstlerischen Niveaus der alten ostlavischen Gesänge, und diese lässt sich beantworten. Es ist bisher schon verschiedentlich über das Niveau der Übersetzung in unseren ostslavischen Kirchengesängen gesprochen worden. Besonders Jagić hat sich gelegentlich seiner Ausgabe der Menäen von 1095/97 sehr abfällig über das sprachliche Niveau geäussert. Und gewiss: vergleicht man es mit den Übersetzungen Kyrills und Methods, so muss man schon feststellen, dass auf den ersten Blick ein deutlicher Niveauunterschied fühlbar ist. Aber abgesehen schon von der ganz unbestrittenen Meisterschaft der Slavenapostel im Übersetzen, wird dabei eines vergessen: die anderen Übersetzungen der Apostel sind Prosa, hier aber handelte es sich um gebundene Sprache. Wir können heute noch nicht sagen, welchen rhythmischen Gesetzen die slavischen Liederübersetzungen folgten, — auf jeden Fall hatten sie eine Melodie zu berücksichtigen, die einem bestimmten Kompositionsprinzip folgte und auf einem rhythmisch gebauten Texte beruhte. Beides aber war von Primitivität im griechischen Original weit entfernt. Nach allem aber, was wir aus der Notation entnehmen können, ist die Übernahme der griechischen Prinzipien in den slavischen Übersetzungen mit grosser Sachkunde durchgeführt worden. Das sieht man an der Gestaltung der Kola. Die griechischen Originale setzen sich aus sich oft wiederholenden Teilmotiven mosaikartig zusammen, wobei gewisse Teilmotive als typische Schlusskadenzen und Halbschlusskadenzen eine wichtige kompositionelle Rolle spielten. Die inneren Teilmotive aber waren stark durch Einschubtöne, die besonders mit dem Ison ausgedrückt werden konnten und dann eine mehr oder weniger häufige Wiederholung des letzten Tones darstellen, erweiterungsfähig. Auch dieses Material ist weder im Byzantinischen noch im Altslavischen bisher untersucht worden. Aber die auf dem Kirchenslavisch der Ostslaven beruhende russische Tradition ist eingehend von Voznesenskij erforscht, und dabei hat sich ergeben, dass das Prinzip der mosaikartigen Verwendung von Teilmotiven, und besonders die kompositionelle Rolle der Kadenzen in den slavischen Übertragungen vollkommen gewahrt wurde. Ein solches Verfahren bei der Übernahme zeigt eine vollkommene Einsicht des Übertragers in die Kunstprinzipien seines Vorbildes. Da kann von «Primitivität» keine Rede mehr sein.

Wenn also rhythmische Betonung gegen sprachlichen Akzent, nicht auf dauernde Kunstfehler, d. h. nicht auf mangelndes künstlerisches Niveau zurückzuführen ist, so ist nunmehr zu untersuchen, ob sie nicht im Sprachlichen begründet ist und nicht ähnliche prosodische Verhältnissen zugrunde gelegen haben können wie im Altgriechischen, — wo ja auch nicht der grammatische Akzent den Vers konstituiert hat, — und da sieht man leicht, dass wir auf der richtigen Fährte sind. Auch im Slavischen, besonders gerade im Ostslavischen hat sich ein ebensolcher Wandel der Prosodie vollzogen wie im Griechischen: das Ursl. besass Intonationskorrelationen wie Akut und Zirkumflex im Griechischen, oder wie man früher sagte: «einen musikalischen Akzent», den das Ostslavische später verloren hat, und wenn im Altgriechischen wegen des «musikalischen Akzents», die Iktusharmonie noch nicht nötig war, so war sie im Urostslavischen offenbar auch wegen der Intonationskorrelation, d. h. wegen des «musikalischen Akzents» nicht nötig. Die Zeit dieses Wandels mit solchen Erwägungen zu bestimmen, ist nicht leicht,

da wir hier keine direkten Zeugnisse haben. Man kann zwar sogleich sagen: das kann nur nach dem 11. Jh. eingetreten sein, — und die Notwendigkeit diese Wandels ergab sich erst durch den Übergang zu der heutigen, rein expiratorischen Akzentuierung. Danach gäbe uns die Iktusdiskrepanz zunächst nur einen *Terminus, post quem* an die Hand, denn der Verlust der Intonationskorrelationen könnte danach nur nach dem 11. Jh. eingetreten sein.

Nun brauchen wir noch einen Nonnos - Zeugen für die Festlegung des Termins des vollzogenen Wandels zum expiratorischen Akzent. Den aber liefern uns die weltlichen Dokumente. Im Anfang des 13. Jh. gibt es Urkunden, die ь, e und ě so wie ъ und o derartig chaotisch miteinander vertauschen, dass zu dieser Zeit ohne Zweifel der Verlust der Halbvokale und der Intonationen schon eingetreten war.

Trubetzkoy hat nämlich (Zeitschrift für slavische Philologie I, 287 ff.) durch sprachwissenschaftliche Erwägungen festgestellt, dass zwischen dem 11. und 13. Jh. der Quantitätsunterschied und der Intonationsunterschied im Ostslavischen untergegangen sind. Er stützte sich dabei auf die «Dehnung» der Vokale *e* und *o* zu *i* im Ukrainischen, wenn sie in Silben vor einem schwindenden Hv. standen, z. B. *nosъ* > *nis*, *narodъ* > *narid*, und *nesъ* (— *neslъ*) > *nis*. Es müssen damals noch Quantitätskorrelationen im Ostslavischen bestanden haben, denn sonst wäre ihr Fortleben in Qualitätsalternationen nicht verständlich. Vor dem Schwund der Hv war in den Formen *nosъ* und *nosa* das *o* dassselbe. Erst der Schwund der Hv. brachte, eine Ersatzdehnung, hervor, die in *nosa* nicht eintrat. Sie ist im heutigen Ukrainischen *nis* || *nosa* erhalten, und das Bestehen dieser Alternation im Ukrainischen hat das Bestehen der Quantitätskorrelation in *e* : *ē* und *o* : *ō* zur Voraussetzung. Das war im Süden des ostslavischen Gebits, also in der heutigen Ukraine in der zweiten Hälfte des 12. Jh. der Fall. Im grossrusischen Raum aber, wo die Hv. erst um die Wende zum 13. Jh. schwanden, war der Quantitätsunterschied schon nicht mehr vorhanden, so dass die Alternation *e* : *ē* = *o* : *ō* beim Schwund der Hv. nicht mehr bestand und also auch keine Fortsetzung mehr finden konnte; daher grr. *nos* || *nosa*. Der Schwund der Quantitätsunterschiede ging also auf dem ostslavischen Sprachgebiet rascher vor sich als der der Hv, und trat ein, als die Hv im Süden schwanden, im Norden aber noch bestanden, und als dann im Norden die Hv auch endlich schwanden, waren dort schon Quantitätsunterschiede nicht mehr vorhanden. Mit diesen Quantitätsunterschieden etwa gleichzeitig aber müssen die Intonationsunterschiede nach Trubetzkoy auch geschwunden sein, denn Spuren von ihnen finden wir auch noch im Ukrainischen in *soroka*, *horod* || *holivka* mit einer Absetzung des «neuen Akuts» vom alten Zirkumflex und alten Akut.

Man kann also den Schwund der Intonationsunterschiede mit dem der Hv für das 12. Jh. ansetzen. Das aber passt genau zu unseren obigen Überlegungen auf Grund des Verhaltens unserer Hss zur Iktusharmonie: im 11. Jh. müssen in der Prosodie des Ostslavischen noch die Intonationskorrelationen, d. h. der «musikalische Akzent» bestanden haben. Die Musikhandschriften bestätigen also auch hier die sprachwissenschaftlichen Thesen über das Bestehen der Intonationsunterschiede bis zum 12. Jh. aufs beste

Юрій Шевельов

ЧЕРНІГІВЩИНА В ФОРМУВАННІ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

До постави питання

Мова літератури в Гетьманщині 17-18 ст., поскільки вона спиралася на усну мову, відбивала насамперед українські північно-східні говірки. Причини цього ясні з першого погляду: культурні центри Гетьманщини — Батурин, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб, ба й Київ лежали на терені цих говірок. Зрештою й суто кількісно ці говірки були мовою більшости населення. У дальшому я зватиму ці говірки чернігівськими, бо їхнє ядро лежало на терені сучасної Чернігівщини, але не слід спускати з ока, що тоді не різнилися істотно від суто чернігівських говірок і говірки сучасної північної Полтавщини, які тепер мають перехідний характер на північній основі. Отже, з десятьох полків, на які була поділена Гетьманщина, п'ять можна вважати за суцільно північно-українські з говіркового погляду (Стародуб, Глухів, Чернігів, Ніжен, Прилука), чотири — за переважно північно-українські (Лубні, Переяслав [1]), Гадяч, Миргород), і тільки один говорив лише мовою південно-східнього типу (Полтавський).

Ця чернігівська традиція української літературної мови не згасла одночасно з ліквідацією Гетьманщини, а плекалася або давалася взнаки протягом усього 18, а почасти й на початку 19 ст. Характеристичний деталь, що свідчить про збереження цієї

---

1) Про північну основу переяславських говірок, що відчувається ще й тепер, див. О. Д (орошкевич). Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок, Переяславського пов. на Полтавщині, Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука, Київ 1915; В. Брахнов. Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині. **Полтавсько-київський діялект — основа української національної мови.** Збірник статтей. Ак. Наук. Укр. РСР, Київ 1954. Щодо лубенських говірок — у тому ж збірнику І. Варченко. Рефлекція давнього **о** в лубенських говірках, зокрема ст. 67.

традиції, є те, що в історичних творах кінця 18 — початку 19 ст. козацький гетьман Самійло Кішка систематично виступає в північно-українській фонетичній формі — *Кушка,* — так, приміром, у Краткое описание Малороссии [2], у Краткое описание о козацко-малороссийском народе П. Симоновського [3], у Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще А. Ріґельмана [4] і, нарешті, в «Истории Русов» [5].

Становище це яскраво відбилося в виданому 1786 р. описі Чернігівського намісництва Оп. Шафонського. Шафонський ділить українські говірки на три групи. Перша група, що її він зве північно-західньою смугою (між Десною, Іпуттю, Сожем і Дніпром), не викликає в нього спеціяльної оцінки, він тільки відзначає її близькість до білоруських говірок. З приводу того, що я називаю тут чернігівськими говірками, Шафонський пише: «Другая северо-южная или средняя полоса, от севера к югу лежащая, заключает в себе жителей, которые между реками Десною, Сеймом, Сулою по город Лубны, от Лубен вправо опять к реке Десне и Днепру по город Киев обитают, как-то уезды: часть Глуховского, Кролевецкого, Коропский, Конотопский, южную часть уезда Сосницкого, уезд Березинский, по левую сторону Днепра лежащие селения уезда Черниговского, уезд Борзенский, Нежинский, Прилуцкий, по правой стороне реки Сулы лежащие селения уезда Лохвицкого, Глинского и Роменского, уезд Остерский, Киевский, часть Козелецкого, Пирятинский и часть Лубенского. В сей полосе *самый чистый* малороссийский язык употребляется, который литовского очень мягкого, ни *степного грубого* и *тяжелого выговора* не имеет». Те, що лежить далі на південь, зневажливо схарактеризоване такими словами: «Во всей сей полосе наречие употребляется твердое и грубое и от обеих первых отменное, например: в Полесье говорят: *конь, нож, вол,* в Глухове и Нежине — *кунь, нуж, вул,* а за Лубнами —*кинь, ниж, вил»* [6].

Не треба спеціяльно доводити, що ані поняття чистоти мови, ані поняття «грубости» не мають об'єктивних підстав у цих і подібних судженнях, а тільки відбивають соціяльну оцінку мовців. Літературна мова не тому літературна, що вона чистіша й «ніжніша», а тому здається витонченішою й чистішою, що во-

---

2) Видане при Летопись Самовидца. Киевская временная коммиссия для разбора древних актов. Київ 1878. Див. за показником.

3) Чтения Общества любителей истории и древностей российских при Московском университете, 1847, ст. 4.

4) Чтения..., 1847, ч. I, ст. 35-37; ч. II, ст. 169.

5) У виданні О. Бодянського — История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского. Москва 1846 (Відбитка з Чтения...), ст. 45. Кушка тут названий Дам'яном.

6) Черниговского наместничества топографическое описание... сочиненное... Афанасием Шафонским. Цитую з видання М. Судієнка, Київ 1851, ст. 24-25. Підкреслення мої.

на літературна. Свідчення Шафонського — свідчення про вищість тих говірок, які він звик частіше бачити й чути в літературному оформленні.

Становище починає змінюватися на межі 18 і 19 ст. У своїй книжці «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях», ч. I, виданій 1798 р. в Петербурзі, Яків Мих. Маркович уважає за «грубі» вже не на південь від чернігівських положені говірки — назвімо їх тут і далі умовно полтавськими, — а ті, що лежать на північ від чернігівських, себто в термінології Шафонського литовські або поліські; щождо чернігівських і полтавських говірок, то вони для нього вже стоять на одному рівні. Він пише, що північні мешканці «употребляют грубейшую пищу... Такова участь и наречия их, которое щекочет ухо малороссиянина степной и средней полосы» [7]. Якщо для Шафонського північні говірки були невтральні, чернігівські — забарвлені позитивно, а полтавські — неґативно, то для Марковича неґативного забарвлення набрали північні говірки, а чернігівські і полтавські розцінюються однаково. Бачимо переоцінку цінностей, але пріоритету полтавських говірок ще нема.

Цей пріоритет стверджує «Грамматика малороссийского наречия» Ол. Павловського, що її рукопис був викінчений на 1805 рік. Для Павловського зразкові ті говірки, де *о* чергується з *і*, себто полтавські (південно-західніх він не знав), тоді як «ближайшие к Литве и грубейшие малороссияне выговаривают оное так, как *у* или *ю*, мешая будто с *j*» [8]. Хоч найближчою для Павловського особисто була саме мова чернігівського типу з чергуванням *о* з *у* або з *и*, як він це часом ненавмисне прозраджує, особливо в тих словах, етимологія яких йому була неясна (*далыбу* 32, *магайбу* 44, *пробу* 53; *дзвин* 2, *паныв* Gen. pl. 6, 91, *одырвецьця* 85, *потым* 90, *одбрыв* 93, *у одный свытыні* 36 та ін.), але він орієнтується на вимову з *і* і запроваджує її скрізь, де тільки міг того допильнувати. Називаючи північні говірки київським наріччям, він прямо констатує переорієнтацію літературної мови на південні говірки: «Однако же я не спорю и в том, что *ныне* (підкреслив я. Ю. Ш.) полтавское наречие киевскому предпочитается, и не без причины» [8а].

Так переорієнтація української літературної мови з чернігівської основи на полтавську припадає приблизно на час 1786-1805 рр. Причин її, мабуть, треба шукати в піднесенні Полтави й пізніше Харкова як культурних центрів при одночасному за-

---

7) Цитую за А. Лазаревский. Прежние изыскатели малорусской старины. Киевская старина 47, 1894, ст. 370.

8) Ал. Павловский. Грамматика малороссийского наречия... СПБ 1818, ст. 4.

8а) Ал. Павловский. Прибавление к грамматике малороссийского наречия, или ответ на рецензию, зделанную (sic!) на оную грамматику. СПБ 1822, ст. 15-16.

непаді старих центрів на Чернігівщині. Тут знаходять свій початок ті факти, що стали за основу загально поширеної тези про полтавську (і київську) основу нової української літературної мови, себто мови від часів Котляревського.

Часто повторювані формули легко втрачають свій зміст і стають порожнім загальником, відірваним від фактів. Якщо під говірковою основою літературної мови розуміти певну суму найтиповіших фонетичних, морфологічних і словникових прикмет, то твердження про південно-східню говіркову основу української літературної мови слушне. Але коли приймається, що літературна мова в усьому тому, що робить її системою, збігається з системою говірки, то це — принаймні в випадку української мови, ані трохи не відповідає дійсності. Українська літературна мова як система збудована на різноговірковій синтезі. Кількісно, мабуть, серед цеглин цієї будови переважають полтавсько-київські, хоч і цього не можна твердити категорично, бо ніхто такої статистики не зробив, якщо взагалі її зробити можливо. Але вирішує тут не кількість.

Деінде я показав участь у українській літературній мові південно-західніх елементів і важливість цієї участи, як і шляхи їх проникання до літературної мови [9]. Та переважна маса цих елементів продирається до літературної мови після 60-х років 19 ст. Чи означає це, що перед цим українська літературна мова, — орієнтовно беручи в межах 1798-1863, — була чистою південно-східньою мовою? Досить простого погляду на факти, щоб піддати сумнівові подібні твердження. Найвиразніше це видно в морфології дієслова, де факти ясні навіть для спостерігача, не озброєного лінґвістично. Південно-східні говірки зліквідували чергування приголосних у першій особі однини дієслів 2 дієвідміни (*ходю, молотю, возю, носю*), втратили закінчення *-ть* у 3 особі однини тих таки дієслів не під наголосом (*він ходе, носе*). Були спроби впровадити ці форми в літературну мову (лисаветець Тобілевич, слобожанин Олесь, південно-киянин Кримський та ін.), але вони не прищепилися. Звичайно кажуть, що тут на перешкоді стала книжна традиція. Але яка книжна традиція? Найдавніша книжна традиція була церковнослов'янська, та вона дала б форми типу *хожду, м(оло)щу*... Книжна традиція, про яку тут мова, — це традиція літературної мови, спертої на чернігівські говірки.

Чи вона проявилася тільки в морфології дієслова? Це було б щонайменше дивно.

Іґнорування чернігівської традиції в розвитку нової літературної мови базується не на дослідженні матеріялу, а радше на деяких теоретичних постулятах. З одного боку, воно випливає

---

9) Юрій Шерех. Галичина в формуванні нової української літературної мови, Мюнхен 1949 (Циклостиль).

з народницького заперечення української літератури перед Котляревським як штучної, схоластичної, протинародної. Котляревський у цій оцінці виступає піонером нового підходу, нової орієнтації — на селянина й його мову, він починає літературну мову заново, на мало не порожньому місці. Усе фальшиве в цій народницькій концепції. Жадна літературна мова не буває народною. Котляревський відтворював радше мову бурсаків-семінаристів і дрібних панів, ніж селян. І нарешті, він був більше продовжувач попередньої традиції, ніж новатор, тим менше — революціонер. Переємність між мовою літератури 18 і 19 ст. далеко більша, ніж це припускається.

Подруге, знову ж таки в народницькому дусі, літературну мову ототожнили з літературою, а літературу з біографією письменників. Полтавського походження Котляревського й київського походження Шевченка вистачило для тези про києво-полтавську основу літературної мови. Тим часом полтавець Котляревський зовсім не конче мав писати достеменно полтавською говіркою, і звенигородчанин Шевченко міг дуже далеко відходити від рідної говірки. Літературна мова — штучний витвір високо розвиненого суспільства, а не відтворення почутого «з уст народу».

У цій статті можна тільки поставити питання. Але, здається, навіть того малого матеріялу, що може бути тут поданий, вистачає для того, щоб висунути такі дві тези:

1. Чернігівська традиція була обмежена, але не припинена в українській літературній мові 19 сторіччя. Протягом усього 19 ст. Чернігівщина істотно впливала на літературну мову, і цей вплив існує й тепер.

2. Для першої половини 19 сторіччя (орієнтовно 1798—1863) змагання чернігівських елементів з полтавськими й південно-київськими було визначальне для формування української літературної мови, як для часу від 1863 р. визначальне було змагання південно-західніх елементів (галицьких) із східніми (південно-київськими, полтавськими й чернігівськими) [10].

На доказ цих тез наведу деякі факти з мови Павловського, Котляревського й Шевченка.

Павловський у своїй Граматиці, як уже сказано, свідомо орієнтується на полтавський тип мови. Та об'єктивно велику данину він сплачує чернігівському типові. Причин цього було дві. Поперше, Павловський, як я намагаюся довести в іншому місці [11], біографічно був зв'язаний з околицями Глухова або Пу-

10) Нагадую, що межу між «полтавськими» й «чернігівськими» говірками я проводжу тут так, що північну частину Полтавщини (приблизно до межі південно-східніх і перехідних говірок на мапі Ганцова — див. ЗІФВ ВУАН 4, Київ 1924) розглядаю як частину чернігівських говірок.

11) G. Y. Schevelov. «Die Grammatik der kleinrussischen Mundart» von Pavlovskij und ihr Autor. Zeitschrift für slavische Philologie, XXVII, 1, 1958.

тивля, себто з типовими чернігівськими говірками. Подруге, Павловський був зв'язаний з літературою свого часу. Він сам перелічує її головні твори: «Напечатанная и публикою с удовольстием принятая и перелыціованая Виргилієва Енеида; Діалоги рожественській и воскресенській; Вірша, говоренная Запорозьському Гетьману на Велык-день; Замысл на попа, и еще некоторые» [12].

Згадані діялоги — це, мабуть, інтермедії з «Комическое дѣйствіе на Рождество Христово» Митрофана Довгалевського і з «Воскресение мертвих» Георгія Кониського. Вони рясніють такими північно-українськими формами, як *Пархум, остронуг, тулко; рабои, курат* (= рябої, курять), *да* (= та) тощо [13]. Вірша на Великдень своєю мовою не така витримано чернігівська, але і вона має в своїй мові сильне північне забарвлення:

а. Спорадично *у* з *о* в первісно закритому складі: *пробу;*

б. Спорадично зберігається без змін *о* в закритому ненаголошеному складі: *дождав, под ноги, карностъ, подбит, подпрягу;*

в. Спорадично стверділе *р: цара* (Род. відм.);

г. Дав. відм. одн. іменників чол. роду на *-у: Адаму;*

ґ. Наз. мн. прикметників на *-и: ворота отперти;*

д. Часті нестягнені прикметники: *злии духи, власныи мухи, тое, злии раны;*

е. Дієслова 2 дієвідміни зберігають у 3 особі одн. закінчення *-итъ* не під наголосом: *крутитъ, мислитъ* [14].

Яскраво північний характер мови «Замысла на попа» І. Некрашевича, священика с. Вишеньки Остерського повіту, з його *вюн, тюлки, титарує* (тверде *р!*), *правитъ* (3 особа одн. з закінченням *-итъ!*) [15] — річ загально відома і не потребує доказів.

Отже, й уся літературна традиція, на яку спирався Павловський, — до «Енеїди» я ще повернуся, — була чернігівська. Біографічні обставини й культурна традиція спільно схиляли Павловського всупереч його принциповій настанові на північний характер його мови. Що ж дивного, що знаходимо силу північних елементів і в його фонетиці, і в морфології, і в словнику. У фонетиці, крім уже згаданого спорадичного *у, и* з *о*, відзначу:

а. *о* зберігається в закритих складах не під наголосом: *гонéцъ* (32), *зáщепка* (36), *лóскот* (43), *мановцéм* (44), *хýтор* (63) та ін.;

б. Спорадично проявляється акання: *позяхаю* (52), *казявка* (70), *ракіта* (72);

---

12) Павловський, ст. 111. Правопис українських слів зберігаю, за винятком кінцевих **ъ**, правопис російського тексту в Павловського модернізую.

13) Беру приклади на вибірку з О. Білецький. Хрестоматія давньої української літератури, Київ 1949, ст. 340, 350.

14) Там таки, ст. 368-370.

15) Н. Кістяківська. Твори Івана Некрашевича, Київ 1929, ст. 20.

в. *и* переходить в *і* по *к, г: кій, кітиця* (39), *сокіра* (59), *дорогімы* (89) та ін. [16]);

г. *р* стверділо: *вечераю* (28), *чвыра* (103) та ін.;

ґ. *й* по *и* має тенденцію відпадати: *шуты глечычок* (85), *прыдеш* (89) та ін.;

д. Іменники типу *зілля* мають довгі приголосні плюс *е* (Павловський позначає його ѣ): *насінънѣ* (7), *весільлѣ* (28) та ін.;

е. *д* чергується з *ж* в дієсловах 2 дієвідміни: *паскужу* (50), *шкожу* (66) та ін.

У морфології Павловський знає:

а. Дав. одн. іменників чол. роду на *-у: пану* (6), *козаку* (98) та ін. Форма на *-ові, -еві,* за його словами, «редко употребляется в именах вещей одушевленных..., а и того реже в неодушевленных» (6), хоч, відповідно до його високої оцінки південних говірок, ця форма означає, на його думку, «умягчение грубости наречия»;

б. Нестягнені прикметники: *гарная — гарнеѣ — гарныи* (10);

в. Наз. відм. мн. прикметників на *-и: густы терны* (90);

г. Займенник *сей* має в непрямих відмінках *і: сіх, сім, сіми* (в літературній мові ці форми відбилися в формі сполучника *буцім* із *будь + сім!*);

ґ. У 3 особі одн. дієслів 2 дієвідміни закінчення *-ить* не під наголосом: *крутыть, мутыть* (96) і тільки так.

Нарешті словник Павловського — типово чернігівський, але розмір цієї статті не дає змоги подати докладну аналізу лексики, і я змушений відіслати читача до вже згадуваної моєї статті про Граматику Павловського.

Якщо мова Павловського в намірі — полтавська, а в суті переважно чернігівська, то в Котляревського знаходимо вже перевагу полтавських елементів. Чернігівські елементи в нього не зумовлені біографічно, а завдячені тільки літературній традиції. Проте вони раз-у-раз виступають як варіянти полтавських форм. Н. Янко-Триницька висловила думку, що «варіябельність усіх елементів мови, що так різноманітно виявляється в мові Котляревського, є неминуча на перших етапах розвитку всякої літературної мови» [17]). Та напевне кількість варіянтів була б куди менша в Котляревського, якби він просто фіксував одну — полтавську — говірку і не мав би віддавати данини літературній традиції. А так знаходимо в нього поруч *сирівець,* з південним оформленням, і *яловець,* з північним, (I, 28), *од* і дуже рідко *від, зомну* (II, 27), *локоть* (II, 28), але *мізок* (IV, 3); *замуж* (III, 50); дав. одн. «Він *Даресові* задасть» (II, 34), але «Дай моєму *Да-*

---

16) Пор. в околицях Яготина й на Роменщині — П. Бузук. Діялектологічний нарис Полтавщини. Український діялектологічний збірник 2. Київ 1929, ст. 173, 194.

17) (Н.) Янко-Триницька. Паралелізми в мові Ів. Котляревського. Мовознавство 10, 1936, ст. 79.

ресу сили (II, 32); наз. відм. мн. прикметників на *-и:* «Ви... *ради* мордувать людей» (VI, 94); часто вживані нестягнені прикметники [18]); чергування приголосних у 1 особі одн. дієслів 2 дієвідміни: «Я бебехів вам *надсажу*» (II, 21) тощо. Щоправда, вагання в цих категоріях можна знайти і в самих (центрально-) полтавських говірках, де вони завдячені впливові північно-українських говірок, але кількість варіянтів у мові Котляревського тяжко пояснити самим посиланням на варіянтність полтавських говірок.

Самі варіянти різних списків і видань «Енеїди», зібрані Марковським [19]), показують характеристичні вагання між північними й південними — чернігівськими й полтавськими — формами. Наприклад, на одній лише навмання взятій сторінці (155) знаходимо варіянти *пѣзна* — *позна* (рефлексація *о* в закритих ненаголошених складах), *гиряви* — *гирявы* (закінчення наз. відм. мн. прикметників), *да* — *та, прійшли* — *пришли* (втрата *й* по *и), утыхомырся* — *утихомиръся* (ствердіння *р* чи брак його). Численні збіги лексики Котляревського з словником Павловського, спертим на чернігівські говірки, я наводжу в своїй уже згадуваній статті про Граматику Павловського.

Отже, мова Котляревського при своїй виразній полтавській основі ввібрала в себе з літературної традиції чимало чернігівських елементів. Було б цікаво й важливо простежити їх докладніше в Котляревського й котляревців, як і в ранніх романтиків, але рамки цієї статті обмежують мене до самої постави питання.

Творчість Шевченка не принесла українській літературній мові звільнення від північно-українських елементів, хоч у нього вже годі шукати таких виразно північних проявів, як перехід *о* в *у* тощо, навіть у рештках. Увагу на північно-українські елементи в мові Шевченка звернено вже давно, поскільки йдеться про фонетику й морфологію. Синявський, що вивчав цю сторону мови Шевченка за його рукописами — конечна передумова для студій мови Шевченка, — перелічує типові властивості поетової фонетики й морфології. З них деякі характеризують північні говірки, головне в їх смузі, перехідній до південних говірок. Назву тут ці риси, спрямовуючи за більшим числом прикладів до Синявського:

1. *о, е* в закритих складах часто не переходять в *і* не під наголосом, — починаючи від форми *ясен* у перших рядках *«Причинної»,* пор. також *регот, осень, окром* [20]) тощо. Важко сказати, якою мірою можна вбачати в цьому данину літературній

18) Пор. приклади там таки, ст. 61, 63, 65.

19) М. Марковський. Найдавніший список «Енеїди» І. П. Котляревського й деякі думки про генезу цього твору, Київ 1927, ст. 110 і далі.

20) О. Синявський. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення. Культура українського слова, Збірник І. Київ 1930, ст. 13, 14; М.

традиції. Можливо, що має рацію Синявський, коментуючи це явище так: «Вплив північно-українських говорів у цім саме був досить помітний у тому говорі, що до нього належав Шевченко» [21]). Безпосередній вплив говірки міг пробитися також у

2. Спорадичне ствердіння *р: ликарувати*, гіперичне *крюки*, вагання між *байстрюк* і *байструк* [22]).

Але в дальших випадках годі думати про вплив Шевченкової говірки, якщо навіть припустити слабкі північні впливи на неї:

3. Перед початковим *о-* не буває типового для південно-київських говірок протетичного *г: оріхи, виострю* [23]);

4. Ненаголошені *о, у,* за рідкими винятками, не плутаються [24]);

5. В іменниках типу *зілля* поруч нормального *-а* є випадки з *-е* після подовжених приголосних: *весілле, возліссе, камінне* [25]);

6. У дієсловах 2 дієвідміни в 1 особі одн. *д* переходить у *ж: нужу, блужу, посажу;*

7. Присвійні прикметники в наз. мн. мають закінчення *-и: царевы князи;* спорадично також інші прикметники: *мы жонаты, булы б багаты* [26]);

8. Часті нестягнені прикметники. За підрахунком Синявського 833 нестягнені форми на 1892 стягнені [27]). Варт додати до цього, що дуже часто нестягнені прикметники виступають без стилізаційної функції, не архаїзуючи й не фолкльоризуючи мови, як, напр., у «Наймичці»: «*Болящая* Щодень, щогодина, Ледве чути, питається»;

9. Дієслова 2 дієвідміни в 3 особі одн. зберігають не під наголосом закінчення *-итъ: побачитъ, голоситъ* [28]).

10. Дієприкметники закінчуються на *-ений,* не лише на *-аний* (роблений) [28]).

Синявський хоче розглядати всі ці факти як вияв говірки Шевченка. На його думку, «діялектна батьківщина Шевченкова займала місце хоч і не на території північно-українського наріччя, але все ж доволі близьке до перехідних на північній основі говірок» [29]). «Вкраїнську мову йому «дала» рідна його Звениго-

---

Сулима. Рідко вживані прийменники в Шевченковій мові. Науковий збірник XXVI, 1927, ст. 155.

21) О. Синявський. Дещо про Шевченкову мову. Україна 1925, 1-2, ст. 110.

22) Синявський. Елементи..., ст. 16-17.

23) Синявський. Елементи..., ст. 19.

24) Синявський. Дещо..., ст. 106.

25) Синявський. Елементи..., ст. 15-16.

26) Синявський. Дещо..., ст. 107; Елементи..., ст. 23.

27) Синявський. Елементи..., ст. 20.

28) Синявський. Дещо..., ст. 103.

29) Там таки, ст. 109.

родщина,... коли ще лексично він збагачував її з інших джерел, то така річ як морфологічна структура, а особливо звукова система цілком завдячують Звенигородщині», — вважає Синявський [30]).

Пристати на це важко. Північні говірки не сягають так далеко. Що перехідні говірки «доволі близькі», не пояснює появи північних елементів у говірці поетового рідного села. Синявський припускає, що в Шевченка не було активного зацікавлення мовою. Щоб довести це, він посилається на хаотичний правопис Шевченкових рукописів. Але неуважність до письма не означає неуважности до мови. Шевченко не був байдужий до питань мови. У листі до Корсуна з січня 1842 р. він писав: «Тилько дрюкуйте своею граматыкою, бо вона мени дуже полюбылась» [31]). Збірки лексично-фразеологічних матеріялів були в сфері його інтересів. Його високу оцінку «Записок о Южной Руси» П. Куліша [32]) можна віднести до всіх трьох складників збірки — фолкльорних, літературних і мовно-фразеологічних матеріялів.

Далеко природніше буде вбачати в північно-українських елементах мови поета, число яких до речі до часу заслання Шевченка не меншає, а радше більшає, вплив на нього, з одного боку, безпосередньо літературної традиції, а з другого і головне, — вплив його друзів і знайомих з поміщицько-письменницьких кіл. Це був період, коли поет обертався переважно серед цих кіл, і попри часткові відштовхування від них, йому було не легко уникнути їхнього впливу. Цілком природно, що до певної міри Шевченко в манерах і в мові пристосовувався до цього свого нового оточення. У літературу Шевченка впроваджував чернігівець Гребінка (з Пирятинського повіту Полтавської губ.). Ще в Петербурзі до Шевченкового найближчого оточення належали пирятинець В. Григорович і Г. Тарновський з Борзенщини. Оточення мочеморд мало за осередок маєток Віктора Закревського Березові Рудки на Пирятинщині, роман Шевченка з В. Рєпніною відбувався там таки (Яготин). Ми знаходимо Шевченка раз-у-раз то в Тарновського в Качанівці (Борзенщина), то в Лизогуба в Седневі (Чернігівського пов.), у Волховських у Мосівці (Пирятинщина), у Бальменів у Линовицях (Пирятинщина), у Афанасьєва-Чужбинського в Іськівцях (Лубенщина), у Ґалаґанів у Сокиринцях (Прилуччина), у Й. Бодянського в Густинському манастирі (Прилуччина). Серед знайомих Шевченка ми зустрічаємо Віктора Забілу (Кукуріковщина, Борзенського пов.), Солонин, Селецьких, Капністів, Бурковських, Лукашевича — і всі вони зв'язані з тією ж територією і, безперечно, ко-

---

30) Там таки, ст. 102.

31) Т. Шевченко. Повне видання творів, т. XI. За ред. Павла Зайцева. Варшава - Львів 1935, ст. 19.

32) Там таки, ст. 156.

ли говорили по-українськи, вживали говірки чернігівського типу. Мемуарист засвідчує, що багато пань з цього оточення читали Шевченкові його поезії, і «він особливо хвалив чистоту полтавської говірки», — у суті речі це була чернігівська говірка в її південній частині. У Москві Шевченко теж зустрічає насамперед представників північних говірок — О. Бодянського й М. Щепкина. Київський період приносить близьке знайомство з воронiжцем Костомаровим і надто з такими виразними чернігівцями, як П. Куліш і В. Білозерський з сестрою. Серед кирило-методіївців можна згадати ще пирятинця Андрузького [33].

Розуміється, були серед українських друзів Шевченка й люди з інших теренів, але кількісна і якісна перевага чернігівців не підлягає сумнівові. У цьому слід перше, ніж деінде, шукати причини того, що елементи північно-української традиції української літературної мови не були перекреслені в поетичній мові Шевченка, хоча роля їх була, звісно, другорядна. Є й прямі вказівки, що «чернігівці» правили деякі твори Шевченка, напр., О. Бодянський — «Гамалію», П. Куліш — «Наймичку» та ін. [34]. Майже релігійна шана Кулішева до української мови («Украина и украинский язык сделались теперь моею истинною святынею» [35] мала логічним наслідком вимогливість до мови літературних творів, що виходили з-під пера кирило-методіївців.

Виділити північно-українські елементи в словнику Шевченка при теперішньому стані українського мовознавства, коли не порядкуємо ані словниками говірок, ані словниками мови окремих письменників, а зокрема надто мало знаємо з цього погляду про рідну говірку Шевченкову, — річ майже неможлива. Проте, можна висловити припущення, базуючися між іншим на позначках у словнику Грінченка, що північно-український характер мають такі вжиті Шевченком слова, як *заверюха* («Катерина»), *покотьоло* 'кружало' (там таки), *ралець* («Гамалія»), *буцім* 'наче' («Сон»), *бадьоритися* (там же), *шматок* 'кусень', 'кавалок', («Сліпий»), *багно* 'болото' («Посланіє»), *цуратися* 'зрікатися', («Посланіє»), *вадить* 'нудить' (там же), *луда* (там же), *ковтун*

---

33) Відомості про знайомих Шевченка в 40 роки беру з книжок О. Кониський. Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченка. Одеса 1898, ст. 129 - 235; М. Шагинян. Тарас Шевченко. Москва 1946, ст. 140 - 171; П. Зайцев. Життя Тараса Шевченка. Мюнхен 1955, ст. 48-147. Відомості про походження кирило-методіївців ласкаво подав мені Музей-Архів УВАН у Нью Йорку.

34) У листі до Бодянського з 13. 5. 1844 р. Шевченко пише: «Гамалія» не поправлений, як ми з Вами тоді поправляли, бо без мене надрюкований полукацапом», — Твори, XI, ст. 30. Про «Наймичку» див. там таки, ст. 187 (Лист до Куліша з 5. 12. 1857).

35) Лист до Оп. Марковича з 14. 3. 1846, опублікований В. Міяковським у розвідці «Люди сорокових років» — «За сто літ» 1, Київ 1927, ст. 50. Пор. у цій же публікації дуже цікаві висловлювання на мовні теми в листі Куліша до Костомарова з 27. 6. 1847 і П. Сердюкова до Куліша (Ст. 53-54, 70-75, особливо ст. 72).

(«Відьма»), *стужа* (там же), *стрига* (там же). Можливо, що ці слова ведуть нас до чернігівських говірок.

Переважна більшість цих слів уже була використана в літературній традиції до Шевченка. Наприклад, у Павловського знаходимо *заверюха* (95), *покотьоло* (52), *шматок* (66), *багно* (25), *цураюся* (64), *вадить* (28), *ковтун* (40); *буцім, ралецъ* фігурують у Котляревського. Настанова на використання лексики з різних діялектів може бути проілюстрована вже з «Катерини», де на протязі однієї сторінки читаємо: «Реве, стогне *хуртовина*» — «Утомилась *заверюха*» — «Еге, бачу, яка *фуґа!*»

У другій половині 19 ст. чернігівські елементи в мові активно підсичував Куліш, вплив якого був тим більший, що він був не тільки сам письменник, а і редактор, і організатор літератури, до того ж винятково темпераментний і рухливий. Йому разом з Оп. Марковичем завдячує, мабуть, чернігівські елементи своєї мови Марко Вовчок. Пізніше таку ж ролю відігравав Грінченко. Поза цим його вплив виявився в упорядкуванні ним найавторитетнішого словника української мови. Там Грінченко особливо широко використав зібрані ним і іншими на Чернігівщині фолкльорні й діялектні матеріяли. Та й поза тим питома вага чернігівських елементів у словнику Грінченка, узятих чи то з фолкльору, чи то з письменників-чернігівців, незмірно більша, ніж місце Чернігівщини в загальній території України [36]. А визначальний вплив словника Грінченка на дальший розвиток літературної мови — факт безперечний, хоч і не досліджений у деталях.

Так створилася та ситуація, що в 19-20 ст. північні говірки поволі відступали й відступають перед південно-східніми, але вплив північних говірок у їх чернігівському варіянті на літера-

---

36) Погляд А. Шахматова про недостатню репрезентацію північно-українських говірок у словнику Грінченка («Мы отметили в словаре, собранном редакцией «Киевской старины»..., опущение северно-малорусского лексического материала, лишь случайно проникшего из подвергшихся сплошной выборке этнографических сборников» — А. Шахматов. Отзыв о словаре украинского языка, представленном редакцией журнала «Киевская старина» на соискание премии Н. И. Костомарова. Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за словарь малорусского наречия 29 декабря 1905 г. СПетербург 1906, ст. 10, пор. також ст. 46) в дійсності стосується до говірок Менської, Гродненської, Седлецької й Люблинської губерень (5), себто говірок, найдалі висунених на північ, перехідних до білоруських і південно-білоруських. Про справді чернігівські елементи Шахматов писав: «Впрочем, далеко не весь северно-малорусский материал подвергся исключению. Мы находим в словаре ссылки на тексты, записанные в тех частях Черниговской и Волынской губерний, также Радомысльского уезда, которые принадлежат к области северно-малорусского наречия» (7-8). З другого боку, як свідчить В. Чапленко (Українська літературна мова, XVII ст. — 1917 р., Нью Йорк 1955, ст. 273), І. Нечуй-Левицький, з властивим йому нахилом перебільшувати, закидав 1905 року й пізніше чернігівську орієнтацію «київській спілці» упорядників мови (С. Єфремов, Грінченко та ін.).

турну мову, хоч і не такий великий, як на початку 19 ст., мав тривалий характер. Він не був такий активний і ґвалтовний, як вплив Галичини, тому він не спричиняв таких запальних дискусій. Але своєю сталістю й послідовністю він чимало сприяв синтетичному характерові української літературної мови. Твердження про києво-полтавську основу її (власне, південно-київську й південно-полтавську) і з цього погляду потребує якщо не заперечення, то чималого обмеження, а вся історія літературної мови постає перед очима дослідника далеко складнішим і динамічнішим процесом.

Нью Йорк, 1955.

Олекса Горбач

ЛІТЕРАТУРНА МОВА БАЧВАНСЬКО-СРІМСЬКИХ УКРАЇНЦІВ («РУСИНІВ»)

Ледве чи багатьом україністам відомо щось ближче про існування окремої літературної мови 30-тисячного відламу українства у Юґославії — бачвансько-срімських «русинів»; посиленого розвитку ця мова зазнала за останніх 15 років, знайшовши застосування не лише в окремій національній пресі, в церковно-релігійному житті та скромних літературних початках, — як це було до 1945 р., — але й у народньому та нижчому середньому шкільництві (1951/2 р. 9 нар. шкіл із 48 учителями та 1737 учнями), у радіомовленні (від грудня 1949 р. у програмі радіостанції в Новому Саді) та в видавничій діяльності (за 1945-52 роки 47 назв у 62 000 примірників).

Найперше кілька слів з історії поселення бачванців. Пожаревецьким договором 1718 р. Австрія здобула бачвансько-банатську рівнину після війни з турками і на створеній тут «військовій границі» оселила сербів-утікачів з-під турків. Не задоволені австрійською політикою серби стали в 1730-50-их рр. масово еміґрувати з Бачки (м. і. і в Ново- та Слов'яно-сербію на Україну) і на їх місце австрійці почали спроваджувати угорців, німців, хорватів, словаків та українців з північних комітатів Угорщини — як вільних селян-поселенців на державних добрах. 1744 р. прибув перший гурт українських родин з околиці Требішова (Земплинський комітат) у залишене сербами село Керестур (1751 року тут засновано першу українську греко-католицьку парохію); 1765-67 рр. прибули нові гурти поселенців у недалеку Куцуру — з Боршодського (із с. Мучонь, 20 клм на півн.-зах. від Мішкольца), Абауйського та Шариського комітатів. [1] Національна окремішність тутешньої греко-католицької церкви та

1) Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája, Ruthenok, Zombor 1896; Fr. Steltzer: Geschichte der Bacška, 1863, ст. 81

прилучення бачванських гр.-кат. парохій до хорватської гр.-католицької єпархії в Кріжевцях у 1788 р. врятували нових поселенців від зугорщення (як сталося з подібними українськими колоніями, в Банаті, що зугорщилися та зрумунщилися в 2-ій половині 19 ст.) й посербщення (православні бо тут у Бачці — серби; римо-католики — це угорці та словаки). Впродовж 18-19 ст. з «Горніци» (Карпат) прибували нові поселенці й оселювалися в сусідстві Керестура (у Кулі, Дюрдьовому, Вербасі, Новому Саді); незвичайною працьовитістю ця колонія зуміла втриматися і впродовж 19 ст. ще й поширитися на врожайний задунайський Срім (у місцевості: Шід, Беркасово, Бікіч, Міклушевці, Петровці, Бачінці, Мітровіца тощо) [2]. Новоприбулі 19 ст. (головне к. 1868) лемки («горня́ці») з Бардіївщини мовно засимілювалися до бачванців [3], точніш — керестурців [4], осередком бо культурного життя стало для бачванців найстарше їх село — Руський (Бачванський, Великий) Керестур.

Культурно-церковні зв'язки бачванці втримували весь час головне із Закарпаттям: їхні священики вчилися в пряшівській та ужгородській семінаріях (крім заґребської, спільної з хорватами-уніятами Жумберку). У давній Угорщині церква мала право втримувати свої конфесійні народні школи; в Бачці це запевнило українцям навчання національною мовою. Аж до 1918 р. учителі приходили сюди з Закарпаття; звідти ж приношено сюди й церковні та інші видання, а з ними й панівну на Закарпатті літературну мову — «язичіє» [5]. Звідти ж перенесено сюди в 2-ій половині 19 ст. й русофільські тенденції в літ. мові, помітні зокрема в Пряшеві. З Галичиною почалися зв'язки після 1848 року, коли сюди стали надсилатися львівські видання (зокрема «Просвіти») [6] та в 20 ст., коли до Львова стали приїздити сту-

---

2) М. Ковач: Зоз историї и националного живота Русинох у Сриме и Славониї. «Руски народни календар 1948 р.», ст. 20-30, Р. Керестур;

М. Винай: Кратки прегляд историї Русинох у Бачкей и Сриме, «Руски народни календар 1947 р.», ст. 33-42, Р. Керестур.

3) У с. Беркасово ще живе кілька старих людей, внуків приселених із с. Лукова на захід від Бардієва лемків, які ще вміють говорити «по-горняцьки».

4) Існують дрібні фонетичні різниці поміж говіркою Р. Керестура й Куцури — напр. в множині мин. часу дієслів: **булі, робелі** РК, **бул'і, робел'і** Куц; крім того, кілька лексичних різниць («пампушка»: **бухта** РК, **пампушка** К; «рід калачів»: **череґ'і** РК; **геровці** К; «попіл»: **ґар** РК, **пірн'а** К; «туфлі»: **чарапі** РК, **шуфі** К; «розвилення дерева»: **чечерк'і** РК, **рошешк'і** К; «конюшина»: **бетел'іна** РК, **требікон'іна** К). Характеристичне, що приселені в Дюрдьово куцурці зберігають мовні особливості свого села.

5) М. А. Поливка: История народней школи у Руским Керестуре, «Руски календар 1933 р.», ст. 113, Р. Керестур.

6) Я. Виславски: Даскельо слова з нашей историї. На основу дописованя Д. Виславского з єдним патриотом зос Львова 1848 р., «Руски календар 1934 р.», ст. 151-4, Р. Керестур.

денти-теологи. До затіснення цих зв'язків багато причинився В. Гнатюк, опублікувавши етнографічні матеріяли з Бачки як теж заторкнувши питання про походження бачванців і загалом пряшівських українців («руснаків»-уніятів): чи це «пословачені українці», а чи «поукраїнщені словаки» [7]. В 1900-39 рр., — зокрема поміж обома світовими війнами, — постійно кілька богословів-бачванців студіювало й у Львові. Не без помітного національно-політичного, а вслід за тим і літературномовного впливу пройшли і зустрічі бачванських студентів із студентами-українцями на студіях у Загребі, Беоґраді чи Римі в 1920-41 рр. За час угорської окупації Бачки 1941-4 рр. студенти-бачванці зустрічалися з закарпатцями в Будапешті чи то в середніх школах в Ужгороді й Мукачеві.

З Закарпаття і з Галичини принесла народницька інтеліґенція кінця 19 ст. думку писати для народу зрозумілою йому його ж мовою; бо ж ні церковно-слов'янського «язичія», ні літературної української мови тут не розуміють добре. Не виключене, що на таку думку навели тутешню інтеліґенцію спроби народницького закарпатського письменника Олександра Павловича (1819 - 1900), уродженця Шарищини, — писати поезії своєю рідною говіркою, дуже близькою до бачванської [8]. В. Гнатюкові 1897 р. під час його побуту в Бачці місцеві інтеліґенти говорять [9], що мова ця мала б послужити не тільки жменьці бачванців, але й двісті тисячам пряшівців (тоді в кордонах Угорщини).

Прийнята В. Караджічем для літературної мови сусідніх сербів засада «пиши, як говориш», гасла галицьких народовців і раціоналістично-просвітні міркування — все це заважило в молодого похорватщеного керестурця теолога Ґабора Костельника (1886-1948), що він закидає мало-помалу віршувати хорватською мовою [10] і 1903 р. складає першу поему-ідилію бачванським діялектом «З мойого валала» (села) і друкує її 1904 р. в Жовкві. Як мовну основу цієї поеми приймає говірку рідного Р. Керестура. Під впливом цього ж «Нестора» нової бачванської літератури Руське Народне Просвітнє Дружтво, засноване після створен-

---

7) В. Гнатюк: Руські оселі в Бачці (в полудневій Угорщині), ЗНТШ 22, ст. 1-58, 1898; Русини Пряшівської епархії і їх говори, ЗНТШ 35-36, ст. 1-70, 1900; Етнографічні матеріяли з Угорської Руси, Етнографічний Збірник т. 9 (1910), т. 25 (1909), т. 29 (1910), т. 30 (1911).

8) F. Tichý: Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi, Прага 1938, ст. 101, 194.

О.Горбач: До питання про початки нашої окремої літературної мови, «Шветлосц» III, 2, ст. 130-3, Р. Керестур 1954.

9) В. Гнатюк: Руські оселі в Бачці, ЗНТШ 22, ст. 55.

10) Ф. Тихи: Ґ. Костельник як поет родзеней жеми. «Руски календар 1937 р.», ст. 30-9; С. Саламон: Прегляд творчосци Ґ. Костельника, «Руски календар 1935 р.», ст. 49-56; Д. Варґа: Кратки исторични препатрунок кнїжовней творчосци у нашим народзе, «Шветлосц» I, 1, ст. 5-39, Р. Керестур 1952.

ня Юґославії, куди увійшла й Бачка, — у Новому Саді 2. 7. 1919 року прийняло бачванський діялект як літературну мову своїх видань [11]). Від 1920 р. це РНПДружтво стало видавати цією мовою свої щорічні «Руск-і календар-і» (до 1941 р.) з багатою сільсько-господарською, культурно-просвітньою й літературною частинами; в цій останній стали друкуватися твори молодих письменників-бачванців(крім Ґ. Костельника — поетів М. Виная, Я. Фейси, О. Костельника, прозаїків М. Ковача, С. Саламона, М. Буїли, Є. Петриґали-Ковач), й переклади з української літератури (Т. Шевченка, С. Руданського, Б. Лепкого, М. Коцюбинського, В. Стефаника, І. Франка). Тижневик «Руски Новини» (1923-41) — крім новин, оглядів життя бачванців та загалом українців, статтів на політичні, економічні й культурні теми, — вміщує в фейлетонах теж ориґінальні та перекладні літературні твори. 1937-41 рр. появляється ілюстрований місячник для шкільної дітвори «Наша заградка», редаґований М. Ковачем. Крім кількох літературних видань (драми Ґ. Костельника «Єфтайова дзивка» 1924, поезій Я. Фейси «Пупче» (Мак) 1929, «Русько-українського альманаху» 1936, (де подано вибір творів бачванських письменників з українськими перекладами прози) та збірки бачванських народних пісень Ю. Біндаса й О. Костельника 1927 р., — видано ще кілька публікацій церковно-релігійного змісту (молитовники, катехизм, біблійна історія тощо) та дві-три читанки для перших кляс народної школи.

Норми мови цих видань подавала виготовлена Ґ. Костельником «Граматика бачваньско-рускей бешеди», видана у Срімських Карловцях 1923 р. Її основа це говірка Р. Керестура. Там теж мимохідь згадано й *«застарілі»* форми, вживані ще старими людьми (*на драже / / на драги* «на дорозі»; *тов драгов / / ту драгу* «тією дорогою») [12]). Свої погляди на стосунок бачванського говору до словацької та до української мов зформулював він згодом у статті «Наша бешеда» [13]). Деякі доповнення до граматикальних формульовань Ґ. Костельника подав ще згодом мо-

---

11) Ґ. Костельник: Чом сом постал українєц?, «Руски календар 1936 р.», ст. 74. Рішення цих зборів бачванської інтеліґенції з 3. 7. 1919 р. звучало так: «Понеже ше наш югословяньски руски язик указал способним за водзенє културного розвитка нашого народу, понеже ма у себе свойства и силу дальшого розвивання, понеже наш югословяньски руски народ не сце опущиц и забуц свой прадїдовски язик, алє го сце усовершиц, прето ше прима, да ше як язик нашей рускей писовнї, на котрим ше ма темелїц, будовац и розвивац просвита нашого югословяньского руского народу, вежме тот наш живи мацериньски язик, на котрим бешедую тераз нашо Русини у Бачкей, Сриме и Славонiї». (Л. Биндас: XV рочнїца РНПДружтва, «Руски календар 1935 р.», ст. 36).

12) Ґ. Костельник: Граматика бачваньско-рускей бешеди, ст. 52, Сремски Карловци 1923.

13) Ґ. Костельник: Наша бешеда, «Руски календар 1937 р.», ст. 40-53.

лодий бачванський філолог Ґ. Надь [14]. Поза тим устійнені Ґ. Костельником граматичні норми втримуються й досьогодні.

Керестурська говірка — як цього можна сподіватися на підставі історії заселення Бачки — належить до мішаних українсько-східньословацьких «земплинсько-ужського типу» в термінології словацького діялектолога С. Цамбела [15]; при тому слід пам'ятати, що й самі східньословацькі говірки мають перехідний польсько-українсько-словацький характер з перевагою словацьких елементів. Мішані земплинсько-ужські говірки постали в наслідок переймання українським населенням цього східньословацького наріччя. У Бачці цей говір прийняв ще низку сербських, угорських та німецьких позичень, зокрема в лексиці.

Назвемо найважливіші особливості цієї керестурської говірки, а в дальшому й літературної мови бачванських українців, розділюючи їх на елементи тих мов чи мовних груп, з яких вони могли бути взяті.

I. Західньо-слов'янські (словацько-польські) особливості:

1) збереження праслов'янських груп *dl*, *tl*, *(мидло, кридло, билїдло, плет(ол), плєтла;* але позичене церковне *молитва // модлїц ше*, чи новотвір за сербською мовою *чуло*, «*змисл*»),
2)збереження праслов'янських груп *gv*, *kv* *(гвизда* «зірка», *квеце* «зілля»),
3) розвиток праслов'янських груп *dį*, *tį*, *kt* > *dz*, *c* (медзи «між» // *меджа* «межа», *ноц, боляци* «болячий» // *мачоха, родичи* «батьки», *ґачи* «штани»),
4) збереження праслов. початкового *je* *(єшень, єлень, єден*, — але *озеро*, мабуть, під церковно-українським впливом),
5) стягнення типу *бац ше* «боятися», *шац* «сіяти», *тей добрей* «тієї доброї; тій добрій»,
6) заник закінчення — *ть* / *тъ* в 3. особі одн. і множ. теперішнього часу дієслів (*чита* — *читаю; шедзи* — *шедза),*
7) відсутність вставного *l* після первісно пом'якшених губних та *м* *(составени* «складений», *конопи* «коноплі» // *граблї, любя* «люблять»», але: *здравле),*
8) міжслівна фонетика південно-польського, словацького й лемківського типу, коли глухі приголосні поголоснюються на межі

14) Ґ. Надь: Як ше правя часовнїково меновнїки на -нє, и -це, «Руски календар 1935 р.», ст. 116 - 20; «Отца» чи «оца» у ґен. - акк. синґулара? «Руски календар 1936 р.», ст. 115-7; Даскельо слова о локат. синґ. меновнїкох стреднього роду на -о, «Руски календар 1937 р.», ст. 72-6; (Г. Г. Н.): «Овисни» чи «зависни» у бачваньскоруским язику, «Руски народни календар 1947 р.», ст. 83-8.

15) S. Czambel: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov, I. Osnovy a iný materiál rečový, I. Vychodnoslovenské nárečie, Turčiansky Sv. Martin 1906, ст. 122, 150 і далі.

слів і складів перед плинними *м, н, л, р* (*були зме* «ми були», *брад ми гутори* «брат мені каже»),
9) енерґійний приступ при вимові початкових голосних, а тому перед голосними, що починають слово, немає поширених і в українській літературній мові і по говірках протетичних г-, й-, в-; бачванці, як і лемки, вимовляють: *око, ухо, ігелка, андя* «братова, заміжня жінка», *езер* «тисяча» (правда, є й: *вон, вона, воно, вони),*
10) палятальна вимова передньоязикових *н, л* перед праслов. голосними переднього ряду (перед *ę, і, ě, е, ь*), подібно як у польській мові та в частині словацьких говірок (*гледац* «шукати», *од нїх, хвалїц, несц, железо, дзенъ* «день»); пор. ще пом'якшування зубних *т, д.*

II. Словацькі особливості:

1) розвиток праслов'янських груп *tort, tolt, tert, telt* > *trat, tlat, tret, tl'et, крава // коровче* «бур'ян»; *слама* — але: *соловей; древо* — але: *чересло, черева* «кишки», *череп, черешня, череново зуби; млеко, плевнїк* «клуня» — при чому рішуче переважають форми без повноголосу; форми з *teret* відомі всім східнословацьким говіркам; є й польські відповідники цих груп: *млоди* «жених» // *млади* «молодий»; в бачв. літ. мові є виразні нові українські позичення: *осторожни, необережни, норов, захоронка,*
2) сплинення праслов. *у — і* в одному голосному *і* (правописне *и, ï*!), з тим, що перед давнім *і* зубні приголосні пом'якшені (*син, добри; предзиво* «прядиво», *житнїско),*
3) сліди словацької часокількости в різному трактуванні коротких і довгих рефлексів праслов. *ę, ě, е*: короткі — *пейц, päť* «п'ять»; *белави, belavý* «білявий»; *печени, pečený, pero,* довгі — *пяти, piaty* «п'ятий»; *били, biely* «білий»; *печинка, pečienka, пирко* (а звідси й: *пиро* «перо»!), *pierko* «перце»; перед короткими рефлексами праслов. *ę, ě, е* губні приголосні ствердли, — перед довгими ж рефлексами праслов'янських *ę, ě, е* розвинулося *i̯*; *це* *i̯* враз із наступним довгим *ě, е* розвинулося в *і* в керестурській говірці (як і в східній частині східньословацьких говірок — на схід від р. Торіси): *шмих, smiech,* але: *вишмеяц, швичка, писок,*
4) закінчення *-ем, -ім* в 1. ос. одн. тепер. часу (*вяжем, робим;* закінчення *-ам* у дієслів на *-ац (-ати)* типу *читам, читаш* — властиве ще польській мові та лемківсько-бойківським говіркам),
5) творення 1. ос. однини минулого часу дієслів допоміжними частками *сом, ши (читал сом, читал ши);* творення активного дієприкметника минулого часу на *-лъ* у чоловічому роді — на словацький лад: *вед(ол), мог(ол), клад(ол), пред(ол),* «пряв» (у дієслів з інфінітивною основою на приголосний),
6) закінчення орудного однини жіночих іменників, прикметників і займенників на *-у* (давніш і на *-ов*): *тоту добру драгу* «цією

доброю дорогою»; форми на *-ов* можна б пов'язувати і з *-оў* по півд.-зах. українських говірках,

7) усунення давнього чергування задньоязикових *к, г/ґ, х* з передньоязиковими (із *ц, ж, ш* у бачванців!) в давальному-місцевому однини жіночих основ на *а: в руки, на драги, в мухи* (супроти давніших: *на руце, на драже, в муше);* йдеться тут про наслідок сплинення форм давального-місцевого із родовим (відоме й східньословацьким говіркам), що наступило під впливом відповідних форм прикметників-займенників *(/на/ тей широкей драги* — родовий, давальний, місцевий однини) і родового-місцевого множини *(/на/ тих широких драгох).*

III. Польські особливості:

1) устійнений на передостанньому складі слова наголос, як у лемківських та східньословацьких говірках *(и́гла* «голка», *коля́да; за́ нъго* «за нього» — *за-нь + його),*

2)праслов'янське тверде сонатичне *ṛ* розвинулося в *ар (карчма, парток* «обрус», *гарло // герлїчка* «горлиця»; як вийнятки: *горбок, горбати, корч),*

3) диспаляталізаційний вплив передньоязикових твердих приголосних на попереднє м'яке сонатичне *ŕ̥* і отже його перехід в *r = ар (умар: умрец; штварти: штверц; чарни: чернїца; церне: тар(н)ки* «терня»: «дерен (ягоди)» // *наперсток; (жертва, мертеец,* мабуть, під церковним впливом),

4) перехід передньоязикових *т, д* в *ц, дз* (почерез стадію *ц', дз'!)* перед праслов'янськими голосними *ę, ě, е, і, ь (цагац* «тягати», *недзеля* «неділя», *дзешец* «10», *ходзиц* «ходити»); як і в східньословацьких говірках; цей процес не заторкнув творив із наростком *-тель (учитель, спаситель)* та низки позичень із церковнослов'янщини, українщини й сербщини *(невидими* «невидний», *надїя, земледїлец. недотепни, деловодя* «керівник» = серб. delovodja),

5) змішання прикметникових і займенникових закінчень в орудному й місцевому однини чоловічого й середнього роду *(тим добрим сином // дзецком, в тим добрим сину // дзецку),* відоме й зах.-лемківським говіркам),

6) обнижуючий вплив *л* на вимову попереднього голосного *і* в минулому часі дієслів, як і в східньословацьких та південно-малопольських говірках *(ходзел, -ела, -ело, -ели: ходзиц; ношел: ношиц* «носити»); звідси й заміна закінчення інфінітиву *-ец* (із *-ěti*) закінченням *iti: видзиц, лецид, желенїц ше* «зеленіти»,

7) творення вольових форм у первісно кінцево-наголошених дієслів на лад первісно накорінно-наголошених, себто без закінчення в однині та зв'якового голосного *-і-* в множині, як у словацькій мові та в лемківських говірках *(идз/ме, -це: шедз* «сиди»).

IV. Українські (в тому й лемківські) особливості:

1) розвиток праслов. *g* у висліді т. зв. другої праслов'янської палаталізації дав тут *з'* (= *ж* секундарно: *по драже* // *по драги*); можливо, що рефлексом праслов. *ch* за таких же умов було східньо- й півд.-слов. *с'*, а не зах.-слов. *ш*, та сьогодні це важко ствердити через секундарний перехід *с'* > *ш* (*в муше* «в мусі», *в чаше* «в часі»),

2) розвиток первісно ненаголошених праслов'янських груп *trъt*, *trьt*, *tlъt*, *tlьt* = *tirt*, (*trit*) *tlit* як і в східньословацькому *тирвац* «тривати», *кирвавиц*, *дирґац* «дригати», *гирмиц*, *пирскац*, *кертица*, *стиржен* «стрижінь», *пирщ* «прищ», *хрибет*; *блиха*, *слиза*),

3) розвиток праслов'янського сонатичного *l̥* = *ol* (*витолковац*, *волна*, *полни*, *колбаса*, *чолнок* «ткацький човник», *жовти*, *вовк*), хоча трапляються й польські рефлекси (*длуги* «довгий», *длобац* «довбати», *слунко* «сонце», *слуп* «стовп», *тлучиц* «товкти», *тлусти* «товстий»),

4) розвиток *е* в *о* після шелесних перед наступним твердим складом (*чоло*, *пчола*), що в вужчому засязі виступає і в польській мові,

5) розвиток *i̯e* (із праслов. довгих *ě*, *ē*) в *'і* (*бида*, *гнїздо*, *грих*, *дзивка*, *хлїб*, *рика*, *ридки*), як і в східніх східньословацьких говірках, а що коротке праслов. *ě* дало тут *е*, то звідси двоякі рефлекси: *ě* = *і* // *е* (*клїтка* // *приклет* «сіни»), при чому немало позичено й з української мови та з церковнослов. (*ришучи*, *свидоми*, *безсовисни*, *змист*, *взагалї*; *вира* // *вериц*; є й кілька польських рефлексів (*бляди* «блідий», *грац* «гріти», *за-дзац* «наділи», *цадзиц* «цідити», *цали* «цілий»),

6) лемківське закінчення 1. ос. множ. тепер. часу в дійсному й наказовому способі *-ме*, відоме й словацькій мові (*читаме*, *читайме*, *читали зме*),

7) закінчення *-ого*, *-ому* в родовому й давальному однини чолов. і серед. роду прикметників і займенників (*того доброго*, *тому доброму*), характеристичне для земплинсько-ужських перехідних говірок та для мови «осіб українського походження» [16].

8) заник категорії родовости в наз. множ. прикметників та займенників (*тоти добри нашо людзе*, *добри братово дзеци*), як і в східньословацьких говірках; польська й словацька мови тут розрізняють два роди: чоловічо-особовий та жіночо-предметовий.

V. Українськими або словацькими можна уважати:

1) розвиток праслов'янського *ǫ* в *u* (*угел*, *добру руку* — знах. одн.),

2) розвиток праслов'янського *ъ* в *о* (*сон*; *вонка* «надворі»,

---

16) S. Czambel: Slovenská reč..., ст. 166.

орудн. одн. *сином, братом; горбок; грудочка)*, у словацькій мові: *ъ = о, е, а;* є ще, правда, низка випадків із польським рефлексом *ъ = е: бечка, деска, здеймиц, крев, вежнї* «візьми» та *і* (з польського діялектного подовженого *é): дищ* «дощ», *тиж* «також».

VI. Особливості, притаманні тільки східньословацьким говорам, чи то тільки декотрим з-поміж них (в тому й бачванському):

1) за аналогією до прикметників, займенників і числівників перенесено закінчення місцевого множини і на родовий множ. в усіх родах іменників (при чоловічих особових — і на знах. множ.): *синох* «синів», *женох* «жінок», *местох* «місць; міст»,

2) шепелява вимова *с', з'* як *ш', ж'* (= *ш, ж* в бачвансько-українській) перед праслов'янськими голосними *ę, ě, е, і, ь* як теж у сполуках: *сл', сн', см', сп' св', зл', зн', зв', зб' (жем* «земля», *жвир* «звір», *шветло* «світло», *шлєбода, шмерц, шпивац, в пашме // в пасму, швети // шйяти//святи* «святий»); але позичок із церковнослов'янщини і української мови та з сербського цей процес не заторкнув *(слїдующи // шлїд, послїдни, свитски // шветски* «світовий», *свидомосц, засиданє, священик, милосердни // шерцо: слика* «образ, знімка»; *сетиц ше* «почуватися»): на думку Цамбела [17]), вимова шепелявих *с', з'* як твердих *ш, ж* виникла під угорським впливом у межових із угорською етнічною територією східньословацьких говірках: тому що угорській мові звуки *с', з'* чужі, угорці висміювали таку вимову в своїх сусідів; можливо, що йдеться тут про вплив мови послов'янщених угорців,

3) закінчення *-о* в називному-знахідному множини присвійних займенників та прикметників, як і прикметників із наростком *-ови (мойо и братово дзеци, вашо шпижово колєса),* перенесене з жіночо-середніх і мішано-родових форм збірного числівника типу *штверо, пецеро* (звідки й: *двойо, тройо* і далі: *мойо, нашо, братово, шпижово!),*

4) конструкція знахідного з інфінітивом після дієслів, що означають бачення, слухання, — замість побічного речення *(видзел го писац* «бачив, як він писав»), поширена може під впливом мови німецьких колоністів у Спіші,

5) орудний відмінок із соціятивним прийменником *з(оз)* вживаний і в інструментальному значенні *(бере з(оз) руку* «бере рукою»),

6) поширена конструкція присвійного давального від особових займенників типу *шестра ми* «моя сестра» — може, не без південнослов'янського впливу (такі конструкції відомі м. ін. східньо-сербським говіркам).

---

17) Там таки, ст. 130.

З *німецької мови,* крім низки лексикальних позичок (назви ремесел і ремісн. виробів, знаряддя) та синтактичних германізмів, перейнято ще — чи на Пряшівщині, чи в Бачці:

1) вживання називного (а не родового) імен після головного (від 5 вгору) та збірного числівника *(пейцме хлапци // пецеро жени пошли),*

2) вживання неозначеного числівникового займенника *еден* в значенні узагальнюючого неозначеного родівника *(жем не содержи состойки, котри су потребни за живот едней рошлїни; да зна значене техники за едну државу),*

3) вживання займенника *його* замість присвійного займенника *свій (жертвовал шицки його способносци).*

Позичення з *угорської мови* стосуються головно лексики (в тому й побутової та сільськогосподарської: назви посвоячень, кінського запрягу, рибальства, адміністрації тощо); їх частково вже витіснили сьогодні сербізми. Інші угорські позички — синтактичні (головно щодо порядку слів — типу *Штефан воєвода* замість *воєвода Штефан,* — чи з препозицією родового-давального приналежности — типу *добрей жени єй ґазда,* угор. *az jó nönek férjei*) сьогодні майже зникли.

Сербська мова це для бачванців мова, з якою вони зустрічаються — зокрема за останніх 40 років — на всіх ділянках державно-публічного життя й її вплив далі не лише постійно діє на лексику розмовної мови бачванців, але асимілює й її синтаксу. Повінь лексичних позичень із сербського найбільша. Також усі европеїзми приходять до бачванського в сербській формі, а з тим вриваються й сербські словотвірні елементи (напр. прикметниковий суфікс *-ошки, -ички: филолошки* «філологічний», *технички* «технічний», чи напр.: *хумани* «гуманний», *карактер, експлоатисац* «експлуатувати», *инспирирац* «надхнути», *историйски* «історичний»). У зв'язку з тим перейнято в чоловічому роді европеїзми на *-о (даєден луксузни ауто, тот кино, тот радио),* як це є в сербській мові. До важливіших синтактичних позичень із сербського належить прийняття сербської системи дієслівних видів (напр. вживання теперішнього часу від доконаних дієслів і в значенні повторюваної дії: «... *гнїздо прави у долїнки на жеми; ту знеше вайца и лягне препилчата*» себто «будує гніздо в заглибині на землі; тут несе // зносить яйця й висиджує перепеленят»), й деяких сполучних слів, а з ними й будови підрядних речень (напр., *да* «хай, щоб», *да не* «якби не» —в наказово-бажальному значенні: *теди дай руку, да идземе по дражкох своїх смутни, неми; Иля замодлї свойого сушеда, да ю вожи пред Дюру* — та в умовно-іреальному значенні: *нїч би ше не зробело, да роботнїк не уложел свой труд* «нічого не було б зроблено, якби робітник не був уклав своєї праці»; *сциснул бим ци руку, лем да ши ту тераз* «... якби ти була тут»). У зв'язку з тим дуже звузилося — подібно як і в серб. — вживання інфі-

нітива: його заступлено особовою формою дієслова зі сполучним словом *да (радзели ше, же цо да робя; дзвигнул руку, яґод да пришага* «неначе присягати»). Під сербським впливом заникла й виразна питайна інтонація в залежних питальних реченнях, а в зв'язку з тим бачванська говірка ще поширила тут вживання сполучного слівця *же* — щоб вирізнити цю категорію підрядних речень *(питал ше, же цо му; радзели ше, же цо да робя);* подібне вживання *же* відоме й східньословацьким говіркам — мабуть, під угорським впливом [18])

Є ще низка лексикальних особливостей, які в'яжуть земплинсько-ужський тип говірок з бачванською включно із польською та українською мовою, і меншою мірою — із словацькою; розвиток бачванського говору, зокрема його літературної мови, пішов у дальшому по лінії віддалення від словацької й польської лексики та наближення до сербської й української.

З цього короткого перегляду видно, що в фонетиці бачванської говірки переважають західньо-слов'янські (словацькі й польські) мовні особливості; східньо-слов'янські менш чисельні й до того пізніші. Такі мішані мовні особливості виявляються вже в Бардіївському листі з першої половини 18 ст. [19]) (*žadnomu // naszeho; zolotich, ve zoloce // cratko; na hordlech // duluho; dzen*). Вони виникли в висліді тих складних колонізаційних процесів, що їх зазнала сьогоднішня Східня Словаччина: Спіш, що до 1193 року належав до Польщі як і сусідня Шарищина по р. Топлу, були первісно заселені поляками; українська колонізація поширилася сюди наприкінці 13 ст. й осіла головне на викорчуваних бескидських хребтах [20]); отим лемківським клином розірвано зв'язок Шарищини з польським материком, а в висліді наступило її мовне поукраїнщення. Від південного заходу йшла сильна колонізаційна хвиля словаків, що відступали перед угорським натиском і турецькими нападами. На південному сході (давній земплинський і західня частина ужського комітату) первісне українське населення мовно пословачилося аж пізніше; як цей процес проходив ще на початку 20 ст. у Собранеччині, розповідає й словацький діялектолог С. Цамбел [21]). Причинами експансії словацької мови — супроти української тут і польської на Спіші — він уважав: її вище соціяльне й культурне становище (нею залюбки користувалася в розмові з простолюддям зугорщена аристократія; місцеві словацькі римокато-

---

18) S. Czambel: Rukověť spisovnej reči slovenskej, 3 вид., Turčiansky Sv. Martin 1919, ст. 326.

19) I. Pankevič: Chrestomatie ukrajinských tekstu ze současné a staré ukrajinské literatury s přílohou ukázek z historické mluvnice a dialektologie, Praha 1954, ст. 306; S. Czambel: Slovenska reč, 180 хибно датує його початком 15 сторіччя.

20) S. Czambel: Slovenska reč, ст. 29, 41.

21) Там таки, ст. 185.

лицькі й кальвінські священики були освіченіші від православних чи уніятських українських; нею порозумівалися при купецьких взаєминах поляки, українці та угорці [22]. Не слід при тому забувати, що з словацького терену виходили й мандрівні ремісники й крамарі [23].

З уваги на декотрі особливості східньословацьких говорів польський славіст З. Штібер висловився був, що, мабуть, ідеться тут про якийсь перехідний діялект поміж мовами північно-західніх і південних слов'ян [24]; ми змодифікували б цю думку настільки, що йдеться тут первісно про перехідний діялект і до *східньо*-слов'янської мовної групи *(на драже; ъ = о;* оминання сонантного *r* із *trъt, trъt* тощо); інші укр. мовні особливості принесла з собою нова хвиля пастирської гірської колонізації (в 13-14 ст.), яка згодом улягла словацькому мовному впливові; саме при перейманні українцями (а не, як це волів би Штібер, — спішськими німцями!) зах.-слов. палятальних зубних *с', з'* (що й досі для східньо-українського вуха звучать шепеляво як *ш', ж')* змішано їх із власними м'якими *ш', ж',* які згодом у частині говірок (в тому і в бачванській) ствердли в *ш, ж (жем* «земля», *швет* «світ»).

Відсутність найтиповіших українських мовних особливостей [25] і низка різких власних особливостей (м. і. дзекання-цекання) утруднюють позичання з українського до бачванської літературної мови.

Тому незвичайно звучать у бачванській літературній мові сьогодні такі засвоєні вже позички з української літературної мови, як от: *рижни, нєришучи, обережни.*

З другого боку відсутність повноголосу в бачванському говорі *(злато, драга, млєко, штреднї)* подібно, як і в сербській мові, полегшила переймання з сербської мови: їх число — залежно від окремих авторів та тематики — втроє-вчетверо перевищує українізми. З таких же самих причин легше давніш приходилося позичати і з церковнослов'янської мови, зокрема як зва-

---

22) Там таки, ст. 182-4.

23) B. Gunda: Az orosz vengerec «házaló kereskedö» jelentésének néprajzi vonatkozásai, Ethnographia LXV, 1-2, ст. 76-87. Будапешт 1954.

24) Z. Stieber: Ze studiów nad gwarami słowackimi południowego Spisza, «Lud Słowiański», I (1929-30) A, ст. 138.

25) Фонологічна система бачванського діялекту різниться від такої ж системи української літературної мови (й більшости говірок) зменшеним на 8 числом фонем (серед голосних немає українського **и**; серед приголосних же немає палятального ряду т'/д', с'/з', ц'/дз', р') та ще відсутністю характеристичного українсько-білоруського варіянта ў до фонеми **в** (після голосних). Так само відсутня низка типово-українських чергувань голосних напр. **о,е: і** типу **ніс: носа, н'іс: несла**) та приголосних (твердих і м'яких зубних, сичних) і постала низка власних чергувань (голосних — **а:е прадки: пресц; е:і мерац; мирка** — і приголосних **т/д: ц/дз, с/з: ш/ж — сушед: у сушедзе; коса: кошиц).**

жити, що вона тут виступає в українській фонетичній редакції, ближчій до фонологічної структури бачванського діялекту. Велика кількість німецьких і угорських позичень (зокрема в побутовій термінології) ще більше розхитала мовне почуття бачванців, а мовців штовхнула на шлях найменшого опору — брати обома пригорщами з тієї другої мови, яку тут кожен опановує — себто з сербської. Такі позичання вже й не завжди асимілюються до фонологічної системи бачванського діялекту, а тим втрачається пов'язаність поміж членами лексичних гнізд, а словник дедалі стає хаотичним збором відірваних від себе слів-термінів. За приклади таких вирваних із системи діялекту слів можуть правити отакі позичення — *з української літературної мови: послїднї // шлїд; свитски, просвищенє // швет; тїлесни // цело; свидомосц // прешведчиц ше; засиданє // шедзиц; священик // пошвециц; надїя // сподзивац ше; провидїнє // видзиц; смертельни //шмерц; писня, висти, город* тощо; з церковнослов. — зокрема в давніших позичаннях (до кінця 1930-их рр.) навіть наросток *-иє* замість рідного *-'є: засиданиє, спасениє; з сербохорватської мови — слика* «образ» // *шлївка* «сливка», *кркуша* «слиж, ковб (рід риби)», *шкрґа* «зяви» (із збереження сербського сонатичного р!), *всеучилище* «університет» // *шицки* «увесь», *течностанє* «рідинний стан» // *цечец* «текти».

Як здорова реакція на такий стан помітна, зокрема останньо, тенденція творити такі нові терміни вже від рідних коренів, напр., *патриц* «глядіти»; *ви-, роз-, над-, пре-патрунок* «ви-, роз-, на-, пере-гляд»; *волац* «кликати»: *поволанка* «заклик»; *лапац* «хватати»: *залапац* «захватити», *облапяц* «охоплювати»; *шор* «ряд, порядок»: *вишоровац* «назвати за чергою, вичислити», *ушориц* «впорядкувати».

Для цієї нової літературної мови Ґ. Костельник прийняв фонетичний український правопис («желехівку»: знак *ї* тут означає *йі* та *'і: їж, од нїх)* з одним відхиленням в сторону сербського: знак *и* це *і*, що не пом'якшує попереднього приголосного.

Завдання цієї літературної мови, як їх Костельник зформулював у своїй «Граматиці», мають обмежуватися до подавання народові основної освіти; середню й вищу народ повинен здобувати вже сербохорватською чи українською мовою. Його «Граматика» власне й побудована тут і там на порівнюванні бачванського діялекту з українською, польською, словацькою й сербохорватською мовами [26]). Але і сама літературна творчість автора цієї «Граматики» та його послідовників у письменстві і згодом — життя — заперечили такій тезі: із скромних початків керестурський діялект розвивався все далі в окрему літературну мову.

При тому йшлося головно про створювання власного слов-

---

26) Ґ. Костельник, Граматика, ст. 3, 9.

ництва й фразеології, що їх діялект у належній мірі мати й не міг. І тут у цій ділянці власне розгорілася боротьба, яка в бачванській літературній мові не закінчилася ще й досі. У «Граматиці» Ґ. Костельник ясно поставив тільки одну засаду: геть від угорського словництва, черпайте із слов'янських мов — української або сербської (стор. 42). Поміж цими двома стихіями: українською та сербохорватською — розгорілася боротьба, може навіть не завжди й усвідомлювана мовцями.

У головних носіїв бачванського культурного життя — грекокатолицьких священиків — львівських вихованців — виникає тенденція все далі наближувати лексику бачванської літературної мови до української, вводячи — інколи і всупереч фонетиці бачванської говірки — українські терміни *(виддїл, вражинє)*. Діялося так, мабуть, не без впливу головного редактора бачванських видань (календарів і тижневика «Руски новини») — о. М. Фірака, одночасно редактора й українсько-юґославських видань: тижневика «Рідне Слово» та щорічного «Ілюстрованого календаря». Появилися й голоси за тіснішим наближенням бачванської літературної мови до української. Молодий есеїст-богослов С. Саламон, що в мові своїх нарисів та статтей реалізував такі свої погляди, — черпав обома пригорщами з лексики й фразеології української літературної мови [27]).

1930-ті роки принесли з собою підсилення й іще однієї стихії: словництва церковнослов'янсько-російського «язичія». Закарпатські русофільські видання цим «язичієм» у Бачці мали збут віддавна; на тлі релігійно-церковних спорів цей русофільський рух прибрав на силі на початку 1930-их років. В наслідок спорів за церковні «треби» та не без впливу подібного руху в Пряшівщині — і в Бачці (Куцура) постав серед місцевих униятів підтриманий сербськими колами — православний «антиукраїнський», русофільський рух: 1933 р. засновано в Куцурі «Культурно-Національний Союз Русинов в Югославії», що від 1934 р. почав щорічно видавати свій окремий «Русски народни календарь „Заря"», а далі й тижневик «Заря». Хоч теоретично «заряші» повели проти «просвіташів» — як і проти всього українства — завзяту кампанію, хоча заведення окремої бачванської літературної мови називали просто єхидним українським підступством (щоб, мовляв, внедоступнити простому народові твори російського духа) [28]), але в своїх виданнях — поруч статтів російською мовою й «язичієм» закарпатських авторів-«фенциківців»! — послуговувалися тією самою бачванською літера-

27) Пор. С. Саламон: Прегляд творчосци Ґабра Костельника, «Руски календар 1935 р.», ст. 56.

28) П. А. Сакач: В. С. Караджич и русини, «Руски народни календарь» «Заря» 1937 р.», Нови Сад, ст. 84-6, 88; Н. Д. Олеар: Дайце нам русски школи, там таки, ст. 29; Н. А. Горняк: Кто это украинцы и украинский народ?, там таки, ст. 110.

турною мовою, з однією хіба невеличкою різницею, що місце частини українізмів у термінології абстрактних понять тут зайняли позички з «язичія» (частіш церковнослов'янського, ніж російського походження) чи то сербізми, число яких тут помітно більше, ніж у «просвіташів». Як не враховувати ще правописних дрібниць (писання: русски, спорадичне вживання знаку ѣ у коренях деяких слів — *дѣло, дѣйство),* то розходження полягали ще в допущенні у декотрих статтях і куцурських форм: *моглї, лєжец — лєжелї* (керестурські: *могли, лєжац, лєжали).* І цей рух враз із своїми виданнями протривав до 1941 р.

За час угорської окупації Бачки (1941-4) появилися тільки окремі господарські й літературні додатки для бачванців в ужгородських мадяронських календарях «Подкарпатського Общества Наук» бачванським діялектом [29]; всю видавничу діяльність у самій Бачці припинено, а запаси давніших видань знищено.

Стан істотно змінився з приходом у Бачку тітівської влади наприкінці 1944 р.: нова влада підтримує культурне життя національностей Войводіни, в тому й бачванських українців. Офіційно бачванців визнано окремим від українців народом: таким чином легко розв'язано спір «україно- й русо-філів». Усе «українське» надто нагадувало тут не популярну тепер керовану священиками культурно-освітню працю в попередньому періоді [30]. За ідею окремої від української - русинської (руснацької, *рускей)* національности схопилися головне «заряші», що немалою мірою перейняли в нових обставинах керму національно-культурною політикою бачванців. В декого з них з часом виринає думка про окрему «руснацьку» національність Шарищини - Земплинщини й «руснацьку мову» ближчу до словацької, ніж до української [31].

За традицією й далі видавано «Руски народни календар» (за 1946-9 рр., а за 1951 р. підмінку такого календаря — «Рочну кнїжку»); від 1945 р. став появлятися тижневик «Руске слово», від 1947 р. ілюстрований місячник для шкільної дітвори «Пионирска заградка», а в 1952-4 рр. квартальник культури, літератури й мистецтва «Шветлосц» (12 чисел). Крім перекладів з красного письменства й дитячої, політичної й культурно-просвітньої літератури — головне з сербської та з російської мов, — появилися шкільні підручники (переклади відповідних сербських) для народної школи та 4-ох нижчих кляс гімназії. Пожвавлене культурно-просвітнє життя, зокрема по аматорських драматичних гуртках, вимагало репертуару. Справа не спинила-

---

29) Тільки у правописі викинено знак ї: його скрізь заступлено знаком **і (іж, коні)**.

30) Пор. Ш. Чакан. Найновши часи нашого живота, «Руски народни календар 1947 р.», ст. 44.

31) Я. Сабадош: Походзенє и приход Руснацох до Бачкей, «Шветлосц» III, 3, ст. 193, 1954.

ся на давніх і нових перекладах з Котляревського («Наталка Полтавка»), Кропивницького («Дай серцю волю»), Старицького («Ой не ходи, Грицю»), Тобілевича («Безталанна»), Франка («Украдене щастя», «Учитель») — чи то з російських (Островський, Чехов) та з сербських (Нушіч, Тріфковіч, Стерія) драматургів [32]: посилено творення оригінального репертуару (М. Ковач: На швитаню, Ораче; Я. Сабадош: Огень в ноци; Й. Кочиш: Вона невиновата — друковані у «Шветлосц-і»). Етнографічно-релігійну тематику давніших оповідань замінила сьогодні головне соціяльна.

Ті зміни, що настали 1944 р., позначилися й на літературній мові бачванців: давніших бо довоєнних працівників на культурно-просвітній і літературно-мовній ниві — священиків замінили нові люди, часто висуванці з соціяльних низів, нерідко не зв'язані з попередніми літературно-мовними традиціями. Залишилися ще, правда, народні вчителі, але ж вони далеко менше були знайомі з українською мовою. Спершу на перше місце вибилися срімські українці: у Срімі «народно-визвольна боротьба проти фашизму» набрала куди різкіших форм, ніж у підугорській Бачці, і в цій боротьбі брали участь і місцеві українці-бачванці. А при тому не слід забувати, що словник срімців куди більш сповнений хорватизмів, ніж, напр., бачванський сербізмів. Тож не дивно, що перші післявоєнні бачванські видання від сербохорватизмів аж рояться (зокрема в спогадових матеріялах з війни та в політично-пропаґандивних і популярно-економічних статтях). Крім термінології нового сільсько-господарського побуту й адміністрації, ці сербізми залили всю лексику й фразеологію, враз замінюючи інші, давніш уживані позичення: з української літературної мови, з «язичія», з угорської мови. В небелетристичних текстах це інколи — просто сербська мова тільки в бачванській фонетично-граматикальній формі.

Виринула — може, не без прикладу совєтського мовознавства — навіть вимога змінити напрямні Костельникової «Граматики», очевидно, в дусі наближення до сербської мови, поставлена бачванським учителем і спортовцем-рекордистом Я. Баковим [33].

Становище почало мінятися, коли знову керма культурно-мовними справами опинилася в руках керестурців і коли остаточно викристалізувався погляд на бачванську літературну мову як на окрему серед інших слов'янських — мову літератури й

---

32) Переклади на бачванську літературну мову зроблені здебільшого довголітнім працівником аматорського театру серед бачванців П. Різничем, акліматизованим у Бачці еміґрантом-українцем зі Східнього Поділля після 1-ої світової війни.

33) Я. Баков: Дальши розвой науки о нашим язику, «Руски народни календар 1947 р.», ст. 82, 83.

публічного життя [34]. Переглядає свій попередній погляд і Я. Баков: відрікається він і попередніх прихапцем уведених у мову позичок, можна здогадуватися — з сербської мови, пропонує врешті низку напрямних для внутрішньої «мовної політики» бачванців, які в дечому нагадують пуристичну тенденцію [35].

Ролю своєрідних мовно-авторитетних установ перейняли «з'їзди просвітних працівників і учителів» — одночасно курси бачванської літературної мови, потреба в яких виявилася зокрема в випадку срімських учителів. Такі двотижневі курси-конференції відбулися в Р. Керестурі в 1950 та 1953 рр. під час літніх канікул і на них — серед інших питань — усталено зокрема термінологію з шкільних дисциплін. Як своєрідне завершення цієї лексикографічної кодифікації молодої літературної мови назріла думка і про складення окремого тримовного — сербсько-українсько-«руського» (бачванського) словника.

Від сербського впливу визволився й правопис бачванських українців: постановою конференції вчителів із 1950 р. відкинуто фонетичну засаду «пиши, як чуєш» у написаннях етимологічно дзвінких приголосних перед глухими [36].

У лексиці рішучіше перейдено до новотворів: нові терміни вже не лише позичаються з більш чи менш послідовним застосуванням фонетичних законів власної літературної мови — із сербської чи української мов; такі нові терміни створюються й від власних коренів (пор. укр. *вигляд* = *виглядати:* бачвансько-український *випатрунок* = *випатрац),* абож як контамінація сербського й українського слова (укр. *виховати* / серб. *одго́јити:* бачв.-укр. *одховац;* укр. *наслідок* / серб. *по̀следица:* бачв.-укр. *пошлї́док).* Але в спеціяльній фаховій термінології помітна й тенденція триматися якнайближче сербської термінології (напр. *шерцова хустица* «осерцевина» = серб. *срчана мара́мица* «т. с.»: *ткиво* «тканка» = серб. *тки́во).* Це, очевидно, зводить бачванську літературну мову до ролі «східця» до сербської, — як це колись був висловив Ґ. Костельник.

Чути й поміркованіші голоси, що виразно підкреслюють пов'язаність бачванців — через свою вужчу «прабатьківщину» в Карпатах — з українським народом. Таку лінію заступає головне письменник М. Ковач, що 1947 р. пропонував навіть влаштовувати українознавчі курси на Закарпатті в УССР для бачванської молоді та культурно-просвітніх робітників [37], та ет-

---

34) Заважив тут, мабуть, і упадок популярности відкритого русофільства після розриву Юґославії з країнами «інформбюрівського бльоку» в липні 1948 р.

35) Я. Баков: За красу нашого язика, «Рочна кнїжка 1951 р.», ст. 53 й далі.

36) З «Нашого правописа», «Рочна кнїжка 1951 р.», ст. 47-52.

37) М. Ковач: Зос историї и национального живота русинох у Сриме и Славониї, «Руски народни календар 1948 р.», ст. 30.

нограф-музиколог о. О. Тимко, автор повної збірки бачвансько-українських народних пісень («Наша писня» I-III, Р. Керестур 1953-4), що в музикологічній студії про бачв.-українські народні пісні недвозначно відкинув теорію про окрему «руснацьку» національність [38].

Внутрішня боротьба обох цих таборів ведеться й досі.

Перспективи на майбутнє для цієї наймолодшої серед слов'янських (крім македонської) літературної мови 30 000 мовців, розпорошених на десятках тисяч квадратних кілометрів, — не великі. З-поміж називаних 50 років тому 200 000 українців Пряшівщини немала частина пословачена, для решти ж сьогодні видається преса й книжки українською або — російською літературною мовою. Годі теж передбачати, як довго триватиме дотеперішня посилена підтримка державної влади Юґославії для розвитку окремої бачвансько-української національної культури й мови. Нині кожен інтеліґент бачванець — двомовець бачвансько-сербський, чи меншою мірою — зокрема серед старшого й середущого покоління інтеліґенції — тримовець: бачвансько-сербсько-український. Не зважаючи однак на звуження цієї другої категорії (тримовців), непомірно поширився останніми часами круг освічених людей з пошаною до своєї бачвансько-української літературної мови і для цього круга, можна гадати, ця мова залишиться першою мовою приватно-особистого та другою мовою публічного життя. Емансипантські тенденції в розбудові власної лексики свідчать і про поширене зрозуміння для справ мовної культури серед відповідальних працівників поміж бачванцями, а від того залежить і розвинення ориґінальної багатої фразеології, що характеризує розвинені літературні мови. На такий шлях бачванська літературна мова саме ступає. Вислів такому підходові дав маляр і поет М. Будински у вірші:

Велї гуторя: «Нє вредно
писац на нашим язику»;
а я им повем лєм єдно:
Пишце, нє правце розлику,
бо людзом длужносц да творя,
думи високи да даю,
и гоч як людзе гуторя,
думи свою вредносц маю.
А правдиве писане слово, знайце,
же навше остава вичне.
Нє сануйце, шицко дайце
за нашо дїло челїчне! (1948)

38) Тон (О. Тимко): Наша писня, «Шветлосц» II, 2, ст. 86 і 87, 1953.
Пор. також: М. Ковач: Ришме уж раз тот проблем отворено и темельно, «Шветлосц» III, 4 (1954), ст. 286.

Кость Кисілевський

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ НАДДНІСТРЯНСЬКОГО ГНІЗДА

I. Вступні зауваження

Ще в 1912 р. Іван Верхратський уживав для центрального говору Галичини назв «опільський» від географічної назви Опілля, «ополянський і полянський» від поля у протиставленні до «горян» від гір [1]. Натомість Іван Зілинський назвав цей центральний говір Галичини наддністрянським [2], беручи до уваги його зосередження в басейні Дністра. Цю назву принято без застережень в українській діялектології, бо вона відповідає природному розселенню давніх племен в околиці поблизу ріки або «води». На цій основі згодом виринули в діялектології такі назви, як надсянський говір (у М. Пшеп'юрської) [3], надпрутський, надбужанський, надприп'ятський, наддеснянський, наддонецький, кубанський, приморський (у моїй статті в ЕУ). [4]

Дослідження наддністрянського говору виявило його *гніздо*, в якому скупчені характеристичні ізоглоси, що надають йому притаманної одности. Слідкування за бігом цих ізоглос, їх кривинами та випустами в сусідні перехідні говірки склалося на

---

1) Іван Верхратський. Говір Батюків. Збірник Філ. Секції НТШ, т. XV. Львів 1912.

2) Іван Зілинський. Карта українських говорів. Праці Українського Наукового Інституту, т. XIV. Варшава 1933.

3) Марія Пшепюрська. Надсянський говір. Праці Українського Наукового Інституту, т. 44. Варшава 1938.

4) Кость Кисілевський. Українські говори (Діялектологія). Енциклопедія Українознавства (уривок).

Марія Пшеп'юрська-Овчаренко. На пограниччі надсянського говору. Збірник Філ. Секції НТШ, т. 25. Нью-Йорк-Париж 1954.

Ярослав Рудницький. До бойківсько-наддністрянської мовної межі. Літопис Бойківщини, т. IV. Самбір 1935.

Кость Кисілевський. Ізоглоси південносхідного Наддністров'я. Науковий Збірник УВУ, т. 5. Мюнхен 1948.

Кость Кисілевський. Надпрутський говір. Збірник Філ. Секції НТШ, т. 25. Нью-Йорк-Париж 1954.

синтезу особливостей Наддністров'я. Мені пощастило спостерігати їх під час мого трирічного перебування в Рогатині в pp. 1942-44. Моїми об'єктами були учні вчительської семінарії, їх батьки та інші мешканці Наддністров'я, що зберегли в мові притаманні його особливості, а навіть виявляли свідоме ставлення до нових, молодих форм мови, створених під впливом школи, преси, освіти. Понад двісті наддністрян подало мені свідомо й несвідомо (підслуховою методою запису) потрібний говоровий матеріял *будня*. Крім того, обслідування на місцях в часі моїх подорожей з баз: Городок (1917-18), Львів (1929-40), Миколаїв (1944), Рогатин, Потутори, Галич (1942-44) — допомогли мені оформити гніздо наддністрянського говору, що обіймає околицю Рогатина, Ходорова, Миколаєва, Бібрки, Винник, Перемишлян, Бережан, Підгаєць, Бучача, Чорткова.

Мої попередні досліди в терені надпрутського говору та південно-східнього Наддністров'я внесли до мапи українських говорів Івана Зілинського деякі поправки в межах наддністрянського говору: він іде поза долішній Серет на схід в напрямі Збруча і Смотрича. Від подільського говору в Галичині уточнив межу Карло Дейна, від надсянського й перехідних говірок Марія Пшеп'юрська-Овчаренко, від бойківського говору Ярослав Рудницький і Софія Рабій-Карпінська. Висліди цих праць, а також давня праця Івана Верхратського про наддністрянську говірку батюків стали основою визначення приблизної межі цілого Наддністров'я [5]. Власне ізоглоси згаданої говірки спонукали мене відділити від нього околицю Городка, Янова, здовж Верешиці до її джерел, майже до самих західніх воріт Львова — Жовкви — Рави, бо вона стоїть ближче до надсянських перехідних говірок і самого Надсяння, ніж до наддністрянського говору. Також околиця на північ від річки Рати має мішані особливості.

До історії діялектологічних дослідів треба тут зазначити, що в половині липня 1944 р. я читав синтетичну доповідь про «Мову Рогатинщини» в Кабінеті Мови у Львові, що заступав тоді Філологічну Секцію НТШ. На жаль, рукопис моєї праці не був мені доступний згодом. Тому я мусів поновити дослідження наддністрянського говору на матеріялі переселенців у байройтському таборі в Баварії. При цьому я побільшив працю матеріялом з різних осель на межах, у всіх напрямах, беручи до уваги живі об'єкти та записи Етнографічного Збірника НТШ. Особли-

---

5) Karol Dejna. Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe. Tarnopol 1938.

Zofia Rabiej. Dialekt Bojków. Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademji Umiejętności. Kraków 1932.

J. Janów. Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej. Lwów 1926.

J. Zilyński. Opis fonetyczny języka ukraińskiego. Prace Komisji Polskiej Akademji Umiejętności, nr. 19. Kraków 1932.

J. Rudnyćkyj. Lemberger Ukrainische Stadtmundart. Berlin 1943.

во я користав з мови ВП. ПП., що їх прізвища наводжу тут з великою вдячністю: Кулики з Вербиловець коло Рогатина, Леськови й Карасі з Бережанщини, Товпаші з Підгаєччини, Били з-над середньої Стрипи, Михаськови з-над горішньої Стрипи, А. Оленський з Перемишлянщини, А. Ратичева з Підберізців на схід від Львова, І. Цяпка з Рудок, О. Утриско з Кривенького, О. Соневицька з Копичинець, Д. Горняткевичева з Комарна, В. Воробець з Залужа, В. Ленцик з Мазурівки над Дністром, та інші.

II. Межі наддністрянського говору

Наддністрянський говір займає великий простір, що на межах виявляє суміш із сусідніми говірками та говорами. Це утруднює уточнити його всюди, напр. в околиці на захід від

Львова-Жовкви, над Бугом, на схід від долішнього Збруча. В першому випадку, тобто на захід і північний захід від Львова, а навіть у самім Львові на передмістях, панує ще надсянська ізо-

фона *у* з *о*, що дуже замітно характеризує цей перехід до наддністрянського від надсянського говору. Тут маємо також деякі західні ізолекси: *гадати* в значенні говорити, *дзісъ, юш-вже, зърідло, вйенци, бити* з давнього БЫТИ, в значенні «бути». Праця І. Верхратського про «Говор Батюків» в околиці Городка, Яворова, Жовкви, Рави, Угнова, сперта на ізолексі «батьку, батю», не відділила північної межі наддністрянського говору, як також південно-волинського та надбужанського від Наддністров'я, хоч послуговується цією основною назвою. Мені здається, що Рудки, Городок, Янів, західня Жовква та Рава Руська становлять межу *в основному* між надсянським говором та переходом до наддністрянського. Натомість північна частина «батюцької говірки» поза рікою Ратою творить перехід до надбужанського говору. В третьому й четвертому випадку, тобто над Бугом та за долішнім Збручем, я не мав змоги уточнити межу, бо зібраний мною матеріял з тих околиць пропав у воєнній завірюсі.

Та проте основні ізоглоси наддністрянського говору показують, що то *окремий говір другісної формації,* отже молодшої від сусідів на південний захід і захід, *без багатьох архаїзмів, з тенденцією до поширення серед освіченого галицького громадянства* та до засвоювання літературних форм у молодого покоління.

Межі наддністрянського говору можна так приблизно окреслити:

на *полудні* він примикає до надпрутського говору на переходах здовж Дністра від околиці при гирлах Збруча й Смотрича до Незвиськ над Дн.; а далі його межа йде кривиною на захід через Хотимир, Грабовець до Росільної в Солотвинщині;

на *південнім заході* він сусідує з бойківським говором на підгір'ї, через Небилів, на південь від Рожнітова, Лоп'янку, Велдіж, Кальну, Поляниці, вздовж східнього берега ріки Сукіль, через Волоське Село коло Болехова, через Долголуку на південний захід від Стрия, через Улични, Опаку, Підбуж, Блажів на південь і захід від Дрогобича та Самбора в напрямі Хирова й Добромиля;

на *заході* він переходить у надсянські говірки коло Билич, Райтаревич, Хлиплів, Рудок. Його межа може бути тут окреслена надсянськими ізолексами «бити», «гадати», яких нема в Комарні. Далі йде через Щирець, Оброшин, Рудно, на схід від Янова, де стрічається з «батюцькою» говіркою на лінії Вороців-Крехів коло Жовкви;

на *півночі* існує перехід між Жовквою і Бугом;

на *сході* Буг та горішня Стрипа поблизу Озірної творять його межу від південно-волинського та подільського говорів; цей останній має напрям від Озірної до Гусятина через Микулинці, Хоростків та далі за Збручем на південь, до Дністра.

III. Ізоглоси наддністрянського говору

Найчистіший тип наддністрянського говору, що творить його гніздо, зберігся в околиці Рогатина, Ходорова, Миколаєва, Бібрки, східнього Львова, Перемишлян, Бережан, Підгаєць, Бучача, Чорткова. Прикметні ізоглоси цілого наддністрянського говору такі:

1) Яркою плямою в мові гнізда, що відрізняє його від бойківського, подільського й волинського, а рівночасно лучить з надпрутським, надсянським, надбужанським — є підвищення -ьа (йа) до -ье (йе), -ьи, -и, -ы, -і:

тьешко, дьекую, льели, коньé (родов. від: кінь), мньесо, пацье, робйет, завйезуют; єйцé, є́йцы; поридок, грабари (від: грабар), дохтори, горичка, цысарьи, горьичо; сы, він сы заўзьеў; мамуны, Касы, Насьці), але: час, шапка, жаба (у Рогатинщині: в Данильчі, Пукові, Жовчеві, Бабинцях, Вербилівцях, Залужі, Загір'ї, Княгиничах); ве(и)сільé, Марисье, Ганусье, сье, віддала сье, поридок, цысари (Перемишлянщина і Бобреччина); мньесо, мйесо, коньé, полицье, пацье, батьерньé, печенье, пшеницье, садьет, ходьет, гостьет сье, здоровйе, здоровлье, мамуньцье, бапцье, Марусье, як мнье ўдариў; горичо, горичка, вечерити, мочир, кучери́вий, жи́ли (в значенні: жали); шчісьтье, шчі́сьцье, десьіть, трицьіть (Бережанщина: Волоцина, Божиків, Литвинів); дьекую, ўзьеў, житье, висьілье, сте(и)рнье, імньé, доньцье, бабунье, Ганье, Марунье, поруч: Ольдзы, сы; девіть, вони ходьіт; цьвик, сьви́та, сьвитá ни(е)дьілы, зерньіта; шипка, не(и) маю чису, але час; жити (жати) (Підгаєччина).

На східній межі з подільським говором бувають паралельні ізофони: з підвищенням і без нього: ве(и)сьілье, *але* й ве(и)сьільá; пацье й пацьа, блишчьеча, тьегни(е), конье, мньети (в значенні: м'яти), просьет, *але:* скриньа, шчасьцьа, порйадку, порйатку, дьак, тьашко, здоровльа, драньтьа, гостьат сьа (в Зарваниці й околиці над середньою Стрипою); бараболы (у називному однини) — в Хмелівці на схід від Стрипи, в напрямі на Хоростків; барабольа *побіч:* бульба у Вербові коло Підгаєць, бараболы у Винявці; житье, висьілье, дьекувати, узьеў, стернье, льуцерньe, сьімнье, вімнье, імнье, робйет, ножье, не заваджейти ми, не маю чьису, шьипка, сьвито, цьвик, приїжджьили, сье *і* сы; пітпарує сье, оре сье, *але:* пшеницьу сы сьіє, він сы сьміє, займила сы, вивчити сы; бапцы (в наз. однини), полы (в родовому однини), девіть, *але:* переганьати, зьіблььат, вигнояна (як у південноволинському в Збаражчині), приїжджали *поруч:* вижьили (від: жати), лежьило, дньe, горичка, *але:* горьичо, сьвітá нидьілье, зерньіта, памньіть, мньесо, цьоцье, бапцье, просьет, бохоньцье, пасьіка сы вела — над горішньою Стрипою, недалеко подільського мовного клина, в Таврові. У східній Львівщині, у Підберізцях, Лисиничах, Гаях, Винничках, Чижикові, Миклашеві, Гер-

манові: дьекую, житье, жиба, шипка, чису, ножи, втьемило ми сьі, конопльене сімнье, десьетий, зьеблиў, мйесо, мньесо, кньезь, кньегиньі, шчісьтье. У Цеперові на північ від Яричева: зачьели сьі годити, вижьела, ньічим сьі не жўри (журит), приходьет, вкраєла, взьеў, до хлопцьі, потрйес, привізаў; у Знесінні під Львовом: сьвітий, лишьейіму, куньé, душье, кутьé; у переході до батюцької говірки: зневажьеў, звернуў сьі і він сьа ховаў — у Крехові коло Жовкви; у Вороцові городецького повіту: той сьи зльик, зачиў, на подвіри, він сьі узьиў; в Роздолі коло Жидачева: коньи, дивит сьі, зачило, пишчити, він сьі зльик; в Іванівцях жидачівського повіту: взьеў го сьі блуд, вже сьі упамйетаў, я тье заведу, кьешкá (тяжка), зачиў сьі го питати; в Мазурівці н. Дн.: шчістье, житье; в Медині коло Войнилова: зачьела, взьила, сьвито, ти сье бойіш, шьинувати, шчистье, чьису, лижьиў, тье, хотьет, бабунье, робйет, мньикий; чісу, гритка, робило сьі, він сьі ньіц ни(е) признавоў, завйезуют, чобокьета — в селах коло Галича; гостьет сьі(е), тьегнут, конье, полицье, жикье — в південносхідньому Наддністров'ї. В Доброгостові коло Дрогобича: я сьі дивйу, взьеў, тельет. В Комарні: дьекую, порьидок, він сьі призвичайіў, горьичо, шчісьтьа, шьепка, жьеба, мньесо; в Рудках: зьеть, горьичка. В Перемишлянщині (Вовків): шиную; в Утіховичах: пйить, завйизаний, присти (прясти), *але:* сьа; в Будзанові над Серетом, поблизу подільського говору: віддавала сье, лижила, тьегнув ї, *але:* кричала, мачийе, взьеў; в Копичинцях: дьекую, *але й:* дьакую, бабунье, Ганье, мамунье, шипка, чьесу, горичо, бараболье, ніґьілье, кьешко (тяжко), весьілье *і* весьільа, просят; в Костельниках бучацького повіту, де помітний перехід до південнонаддністрянського: ходьи, бо сье бойіт, місьиць, с полудньи.

2) Лябіялізація *а* перед *ў* до *о* та його відтінка *(аў - оў),* знана в гнізді та на західній і північносхідній межі: в околиці Рогатина, в Новосільцях, Підкамені, Мелні, Псарах, Дегові, Данильчі, Жовчеві — казоў, доў, броў, оўто, проўда. У Вороцові, Роздолі: відмотоў, здрімоў сьі, в селах коло Галича: признавоў, зоўтра, моў, заброў. У Волощині над Золотою Липою та в Таврові за Стрипою коло Озірної можна ще запримітити слабий відтінок лябіялізації в такому положенні: казоў.

3) В гнізді та на межах існує ізофона *кьи, хьи, ґьи* з вимовою обниженою до *кье, хье, ґье:* гишкьи(е), льіпакьи(е) в Княгиничах, Загір'ї; рибакьи(е), женихьи(е), сокьера і сокьира, кьерницье в Бережанщині над Золотою Липою; стончкье, галункье, писанкье, вустаўкье в Перемишлянщині і Бобреччині; курткье огиркье(и), пасьішникье(и), кьеснути, гуськье(и) в Таврові; рокье, порткье в Медині; женихье(и), рибакье в Радчі, в південносхідньому Наддністров'ї; воўкье(и), жінкье(и), сокьерку в околиці Галича; кьедати, кьерницьа, грушкье в батюцькій говірці, кьерницьі (називний однини), кьерницьа, стонґье (стяжки) в Підберіз-

цях коло Львова; бикье в Доброгостові коло Дрогобича: сокьера, кьедати, хробакье, санкье, грушкье в околиці Рудок і Комарна на західній межі.

4) Звук *рь* має тенденцію до диспаляталізації в південносхідньому Наддністров'ї (поруч: порьед(т)кье в Цуцилові, Лисці, молочарье, говорьет в Радчі, дохторьі в Рошневі — також: косара, говору, горечо, в Радчі, в Надорожні). У Ходорівщині, Бобреччині, Перемишлянщині і на межі подільського говору в Таврові *р* в такому положенні тверде: поридок, горичка, горичо, грабари (від: грабар), дохтори. У Волощині, Божикові, Литвинові в околиці Бережан: вечерити, мочир, мочири, кучеривий, горичка. На півдні й заході паралельні *рь і р,* з паляталізацією і без неї; в південній Рогатинщині, в Підгайцях і околиці: горьичий, горьичка, в околиці Галича: порьидний і поридний, гритка, гризнути, я тье здуру; в повітри в Роздолі, поридок в Мазурівці; горьичка в Комарні, господарье, на подвірье, курі в Іванівцях коло Жидачева. В Костельниках Бучацького повіту: до трох, *але:* дохторье. В Раківці н. Дн.: льікарье.

5) Звук *л* виступає в гнізді й на межах в основному у двох фонаціях: *л* і *ль*. Одначе в кількох пунктах зустрічаємо острови з середнім л; частіше буває варіянт середнього л, сформований трохи відмінно, — між середнім та м'яким *л*. Особливо в мові жінок та дітей він вражає своєю фонацією у минулому часі жіночого роду дієслівних форм: брала, взьела, казали, а далі в словах: булка, більше, молоко, мелник, хлопець, молодий. Середнє л чути послідовно на лінії Бистриці, в Рибні, Лисці, Радчі, Горохолині в південносхідньому Наддністров'ї, а далі дуже помітний варіянт середнього л в Ямниці поблизу Дністра. Потім з'являється він як острів в Путятинцях, Лучинцях, Дібринові в Рогатинщині, а далі зрідка в Бобреччині і в Миклашеві на схід від Львова: льибонь.

6) В цілому гнізді та на межах вживаються тільки паляталізовані закінчення на -*сь* в словах типу: десь, колись, хтось, шось, якихось в Іваниківці, Лисці, Радчі, Ямниці, Підпечарах, Рошневі, Надорожні, Гринівцях. Також в середозвуці маємо паляталізовані *сь* в словах: *сьуди, сьуда* в Іваниківці, Радчі, Лисці, Ямниці, Забережі, Підпечарах; десь, шось в Медині коло Войнилова, якось, шось, шчось в Роздолі, Жидачівського повіту; десь, шось в Комарні; шшось у Волощині над Золотою Липою, колись, десь, кудись в Підгайцях, хтось в Копичинцях, аби-сь, сюда, хтось в Кривенькім.

7) В гнізді маємо всуміш паляталізовані та диспаляталізовані рухомі дієслівні закінчення, під час коли в надпрутському говорі вони бувають тільки диспаляталізовані, а в південносхідньому Наддністров'ї переважають диспаляталізовані с-форми: ходиў-йес, ходили-сте, ходили-смо в Цуцилові, *але:* капарили-

сьмо в Надорожні. В Рогатинщині, Бережанщині, Перемишлянщині, Бобреччині, Ходорівщині переважають форми з палятальними закінченнями: вогорили-сьмо, -сьте(и), хтыли-сьте(и), аби - сьте(и) знали, може-би-сьти(е), ходили-сьмо, -сьте в Лагодові Перемишлянського повіту; хоч зрідка в Бережанщині: вогорили - сте; може-би-сте і -сьте в Зарваниці над Стрипою, мали-сьте, аби-сь здох, ходили-сьмо в Таврові над горішньою Стрипою; мали-сьмо, ходиў-йесь, ходили-сьте в Копичинцях, ходив-іс, чи-с ходиў, ходили-смо в Кривенькім; мав-ис робити, мали-смо, мали-сте, *але:* аби-сь здох в Підгайцях, ходив-іс, чи-с ходиў, говорили-сте, аби-с здох, аби-сти(е) мали в Підберізцях на схід від Львова; -ісмо були — в Доброгостові коло Дорогобича; в батюцькій говірці: писаў-йес, писали-с(ь)мо; в Рудеччині: мав-іс, мала-с, мали-смо; аби-сь здох, ходили-сьмо — в Комарні.

8) В цілому гнізді записано тільки тверді закінчення в наростку -ец: столец, кінец, хлопец, отец, купец; палиц, хлопиц, горнец в Підгаєччині, а далі в Таврові так само, хоч об'єкт пояснював, що молоді говорять: хлопиць. В Будзанові: палиц, в Копичинцях: горнец, в Кривенькім: горнец, хлопец. В Цеперові: хлопец, ґарнец; отец, горнец, хлопец в Підберізцях; хлопиц, отец в Комарні.

9) Паляталізоване *цъ* виступає в цілому наддністрянському говорі у називному, знахідному однини та родовому множини жіночої відміни іменників: молодицы(е), спідницы(е), кошницьу, суниць в Рошневі, Милуванні, Радчі, в південносхідньому Наддністров'ї, а далі в гнізді і на межах: палицьу, в Іванівцях, Жидач. повіту, вулицьу, в Роздолі, спідницьу в Цеперові на границі батюцької говірки.

10) В гнізді та на межах вживаються тільки тверді закінчення дієслів: він ходит, вони ходьет, робйет, ходыт, вогоріт, говорут, волочит, гакуют, просьет, потрафит.

11) У прикметниках суфікси -ський, -цький з паляталізованим зубним дуже рідкі, напр., у Бережанщині та на південнозахідній межі в Медині і в південносхідньому Наддністров'ї: паньській в Підпечарах, Рошневі, Надорожні, пітпечерецькій, арданській в Радчі; руский побіч руський, льуцкий побіч льуцький в батюцькій говірці. Натомість у гнізді постійно диспаляталізовані суфікси: -ский, -цкий.

12) Шелесні в південносхідньому Наддністров'ї палятальні перед *е, і, и* з *ъа:* шьенуйут, пи(е)чьитка, жьелуваў, кашье в Рошневі, Іваниківці, нашы в Ямниці, жьити в Лисці, зачьела, чьису, шьинувати в Медині, чьир, шчьістье в Данильчі, Пукові, Жовчеві (Рогатинщина); натомість зачиў, зачиў пишчити в Роздолі, жити (жати), в Іванівцях (Жидач. пов.), чис, чісу — в селах коло Галича, жаба, шапка, час, часу в Данильчі, Пукові, Жовчеві, шьинуют у Волощині, блишчьеча, мачьоха, в Зарваниці, час-чису, шипка, жаба, *але:* жьити (жати) в Підгайцях, чьису, шьип-

ка, заваджьийти ми, приїжджьиє в Таврові, саджьели, шипка в Лагодові, чис, шипка, жити, жиба і жабка в Підберізцях, шиную у Вовкові в Перемишлянщині, шипка, чьесу в Копичинцях, чис, чьесу, жаба в Кривенькім, мачиє в Будзанові коло Теребовлі, зачьели, вижьела у Вороцові, зачьеў в Доброгостові.

13) Поглушення дзвінких перед глухими та в абсолютному визвуці — досить поширене: молотший, бапцье, гритка, дыт, тьешко, голупцы, чельеть, друшка, бльуска, ныш, застышка, Бох...

14) Сплутування палятальних зубних *ть, дь* із задньоязичними палятальними *кь, ґь* виступає *рідко* коли: кыпати, кьемити, кысто, кыўна, ўокыпати, кьешко, вкьемило сье (в Шумлянах), укыкати.

15) Сплутування *и* з *е*; вимова звука *и* як *е* буває тут усюди, дуже часто в неакцентованих положеннях: нидыільe, хлопиц, клиўцьом, цибулиў, мари(е)ц, ходили-сти(е). Сплутування ненаголошених *о* з *у* буває особливо в околиці на захід і північ від Львова: кунье́, нуго́ў.

16) Зрідка зустрічаємо тут ориґінальну вимову звука *і* як *йе* в таких словах: вйера, мйера, мньера, фйера, фйерман в околиці Галича, в Роздолі, Іванівцях, в Рошневі.

17) У відміні найпомітніша форма, що відзначає наддністрянський говір у порівнянні з надпрутським і надсянським, — то часто вживаний орудний однини у м'яких іменниках із закінченням на -ом: з коньом, з Миханцьом над Золотою Липою, *але:* коневи, хлопцеви (там же); перед весыільом, купцьом в Перемишлянщині і Бобреччині, з ковальом в Підберізцях, каміньом мече в Роздолі; з ножом, коровайом, коньом, ковальом, коньови, йідним коньом, пальцьови, пальцьом в Комарні; господарови, *але:* ножеви, коневи в Підгайцях, з коньом, коньови, *але:* хлопцеви, ножем і ножом, кливцьом в Зарваниці, ножом, ковальом, коньови і коневи в Таврові. В південносхіднім Наддністров'ї та Медині розрізняють обидві відміни, *але:* господарови, царом, ножом і ножем.

18) У жіночій відміні існують подібні умови: з молодицеў, господинеў, *але:* з вечероў в Бережанщині, з фасолеў, з вечероў в околиці Зарваниці. У південносхіднім Наддністров'ї та в Медині: з бабоў, бараболеў, з вишнеў, зі мноў̑, з такоў̑, тоў̑ травоў...

19) Помітні форми давального і місцевого множини у м'якій відміні: коньом, на коньох, в Бабинцьох, в Путьетиньцьох (Рогатинщина, Бережанщина, Підгаєччина); на схід від Винник: коным і коньом, на коньох; в Таврові: коньем, на коньох, в спідницьох; в пальцьох в Підгаєччині; дай коным йисти — в Комарні.

20) Прикметники та якісний числівник «третій» мають тільки тверду відміну: синий, сина, сине; третий, -а, -е.

21) Ступенювання прикметників відбувається тут тільки за допомогою наростка: -іший, -шший: теплыіший, те(и)пліший, бідныіший, пізныіший, давныіший — в Рогатинщині, в Бережанщині, Підгаєччині; сильныіший, файныіший, *але:* красший.

22) Занотовано такі числівники: єден, оден, штири, пйеть, девіть, девйеть, десьіть, одинайціть, двацьіть, трицьіть, шіздисьєть, шіздисье(и)т, девідесєть, в гнізді; йіден в Підгаєччині; перший, другий, третий, читвертий, пйетий, шестий, семий, восьмий, дивйетий, де(и)сьетий, одинайцьітий в Рогатинщині, Бережанщині, Перемишлянщині, Підгаєччині; восмий в Комарні, третий, шостий, сьомий, восьмий в Підберізцях, у старших людей.

23) У відміні дієслова панують у минулому часі складені форми з рухомими наростками: йам, йес, смо, сте(и); йем, йес; йім, йіс; им, ис; сьмо, сьте(и): дав-йім, дав-йіс, дали-сьмо, дали-сьте(и) в Рогатинщині, ходив-йам, ходив-йес, ходили-сьмо, -сьте(и) в Бережанщині; ходив-йам, ходили-сьмо, -сьте(и) в Бобреччині, ходив-ім, мав-ім, мав-ісь, мали-сьмо, -сьте(и) в Таврові; ходив-ім, був-ім, ходив-іс в Підберізцях; ходив-йім, ходив-ісь в Перемишлянщині; писав-йем, писав-йес, писалис(ь)мо, -с(ь)те в батюцькій говірці; дав-йім, дав-йіс коло Галича, ўзьеў-йем в Медині; ходив-йім, ходив-йісь, ходили-сьмо, -сьте в Комарні; мав-им, мав-ис, мали-смо, -сте(и) в Підгаєччині; ходив-йім, ходив-йесь, ходили-сьмо, -сьте в Копичинцях, ходив-ім, -іс, ходилисмо, -сте в Кривенькім.

24) Майбутній час твориться тут з дієслова бути та дієйменника, або старого дієприкметника минулого часу: буду ходити, буду ходив, ходила — в цілому гнізді, при чому перша форма є частіша. Не знане утворення з -му, -меш...

25) У відміні дієслів: дам, повім, знані такі форми: дась (ти даси), повісь; *є* — невідмінне.

26) Між невідмінними замітні такі приклади: подлуґ того, жи, жиби, аби, ци, гейби (ніби), тай, шо, биз, біз, без (через), тогди, тоди, як, тутечкьи.

27) В ділянці синтакси поширені тут пошанні неузгоджені присудки з підметами пошани: тато казали, мама ходили. У зверненнях до старших тільки: ви.

28) В лексиці а) найпомітніше слово це *біп, бобу* на означення картоплі: в Рогатині, Бабинцях, Пукові, Путятинцях, Уїзді, Лучинці, Жовчеві, Дібринові, Чесниках, Стратині, Вербилівцях, Бабухові, Конюшках, Липиці, Свістільниках, Залужі, Фірлієві, Янчині; *натомість бульба* в Ходорівщині, Явчі, Княгиничах; *бараболє, марикани* у Волощині, Божикові, Литвинові на лінії Золотої Липи, у Винявці, *мариканка, бульба* у Вербові коло Підгаєць, *бараболье* в Таврові;

б) помітне слово, якого не вживають деінде, то *дзьідзьо* або *дзьадзьо,* під час коли *дьіт* означає жебрака. Воно знане в Хо-

дорівщині, Бобреччині, в Перемишлянщині поруч *дыідусьо,* в Рогатинщині, в Бережанщині на лінії Золотої Липи, в Підгайцях.

в) Назви членів родини: «тато» й «мама», «родичі» в значенні «батьки», натомість «родина» в значенні «свояки», «кревні», «рідня», «фамілія» в Рогатинщині, на лінії Коропця в Підгаєччині, в Зарваниці й околиці, хоч тут вживається також «тато й мама», «батько й мати», в Таврові, «тато й мама», в Медині «тато-мама», в Бобреччині *«тато-мама»*. Мамуны, баба, бапцы, жінка, дыўка, хлопец, парубок, бахур (малий юнак), в Рогатинщині; вуйко, вуйна на лінії Золотої Липи; бапцы, тета, цьоцьа, в Підгайцях; тесть, теща, мачьоха, шваґьер, стриєчний, цьотечний брат, бахур, дыўка, панна, байстрюк, господар, господиня, в Зарваниці; тещи, тесць, вуйна, пасерб, цьоцьа, вуйко в Таврові; баба, бабунье в Медині; тато, татуньцьо, в Лагодові; баба, дыдо, тато, мама, тытка; цьутечний, стрий в Комарні.

г) У зверненні до старших людей: татусю, матусю в Кніселі, Баківцях, Стрілисках, Грусятичах; татусю, мамусю в Лагодові; цьоцю, де ідете? в Підгайцях; тето, де ідете? в околиці Підгаєць; куме, кумо! в околиці Зарваниці, також тут: цьотко, батьку! Цьоцю, де ідете; вуйку! Чуєте, ви, вуйку! Кумо! (в мові старих) вживається в Таврові. Нанашку! в Медині, паны Яны, Базилий, Міхалы! в Комарні, у шляхти.

ґ) В мові Таврова буває часто слово «багацьо», що його знають на Поділлі.

д) У назвах страв деякі дуже оригінальні: назва студенини гишкьи(е) в Княгиничах, гиршкьи(е) в Загір'ї, дриглы в Підгородді, Путятинцях, Потоці, студенец в Явчі, гиршкье в Зарваниці, де молоді вживають: студенець. Інші страви: затирка називається в Княгиничах, Загір'ї: лыпакьи(е), шчипане кысто в Конюшках, стиранка в Підберізцях; чьир, -у з житньої муки має назву в Явчі: замішка; в Княгиничах: їдять кулешу з кукурудзяної муки, як також галамбец з рідкої кукурудзянки, в Княгиничах і Вербилівцях, на лінії Золотої Липи: стиранка, кысто і затирка, в Зарваниці; пироги, голупцы, кутье(а), суш, книдлы, пиріг печений (рідко де), кулеша з кукурудзеної муки або лемішка, малай; росыў в Заварниці; куты в Підгайцях;

е) назви з господарства: господар, господины, косити косоў, ручку (частину) викосити, грапкьи, кушка, кісье, брусок, молоток, бапка, перстынь, пасклинь, прут на косы; управлєют коноплы, жінкье(и) сапают, прйадут, вишивают, жнут; пішла жати і жьити, робит валовину; тут нема вуставок, в Зарваниці; шнур, півтора морґа в шнурови, пітпаруєсье до перегону, переганяти — орати глибоко, пшенишниско, ячміниско, бараболиско, драпаторити, гакувати, олочут, олочити або боронувати, на ярину пізно зіблят; конючина, виґа, люцерне; льон (так називають старі люди), лен (у молодих), нема льону; коноплы; льняне

полотно, гребінне с конопель, чи́новат(н)е полотно в зупцы, із чиновати, кожушина на курткье(и); середний ґосподар має 15 морґів, бідака менше, огульникьи заробльеют у других; кописко, де стоят копи; на городах садиу̌ огиркьи(е), городину; пасьішникье(и), жеби пчола вилютрувала мід, щоби вода відділиласьі, в Таврові; опау̌ка в Бобреччині, баламут в Перемишлянщині; вижельникье(и) на жнивах, морґье(и) на Золотій Липі, гони в Шумлянах;

є) назви обичаїв: весьілье, забабони, застьішка, стончкье(и), галункье(и), на лінії Золотої Липи; в Зарваниці: благословлят до сьльубу, сьідає на посах, даруют ї, перетанцьовуют, букьети прирехтуют, сходьет сьі госьці; висьілья, як виходит молода с церкви, дарує цукром; пропій на другий день у молодого; першої днини забирає молоду; скриня з випраоу̌, сваха, просьет на весьілье, молода з друшкоу̌, молодий з дружбоу̌, перед весільом, післау̌ старости, не посватау̌, не погодили сьі на маєтку; христини; в гостиньі; іде на музикье, таньцюют: коломийка, вальц; на Велиґдень печут паску, пече сьі паска, баба, на сьвитий вечір, сньіп, дьідух, вінчує, кутье(а), робйет дереу̌це, дереу̌це сьі(е) убирає, застелюєт сьі, клєкают за стьіу̌, молодий, молода, дружба, друшка, просили тато і мама, і я прошу; саджьели на посаг, хлопцьі засьідают коло молодого, а діу̌чьета коло молодої; дарувати молоду, сьідати на посаг, коровай у Лагодові, гускье в Добряничах, Прибині, Коржелівцях, дереу̌це вбирали в стончькье, писанкье, галункье, в Перемишлянах; кутьі — в Підгайцях, нема тут короваю; старости ідут; печут коровай, дружба, друшка, молодий, молода, старости, свахье(и), свати, просєт когось за дружбу, блиська родина пече куровай, при дарованю дає гуску (булку); одна сваха, дружби краяли куровай, даруют молодих, весьілье два дни, в молодої вінкье(и) звечера, тодьі над досвітком приходит молодий до молодої, бо роспльітают косу, тодьі з вінкьіу̌ іде додому молодий, цалу ньіч грає музика, плетут віночок, дьіу̌чата плетут з барвінку, розмаю, мірту, гуляют, наддосьвітком косу роспльітают, рано приходит молодий і збирают сьі до сьлюбу. В вінку, на ньій шалянова, вишита спідничка, стяшкье(и), з музиками ідут, від сьлюбу ідут до молодого на о(у)біт, мама виходит в кожусьі, і впускає дьітий до хати, пйут горіу̌ку. По о(у)біды дарованье приходит над вечером, грішми, пізньіше молода вітходит, а молодий з музикоу̌ вертає сьі додому. Коло першої години іде молодий с ко(у)роваєм до молодої і тодьі друшби молодої мают гускье, а «свахье скупляйут; торгуйут сьа: купи си конье, іде торг; купуйут гускье, пускайут всьех (і всьіх), бо цале право свахіу̌; госте́(и)й приймайут. Над раном подаруйут, а молодий забирає молоду. Молодий бере собі дві сьвітилкьи з родини; вони тримают букьети». (Таврів)

ж) Лексика інших обичаїв: жінка в пологах, кушарка. Потому є христини. На Велиґдень співайут ягілкьи або гайілкьи. В

церкві в Велику Пятницю виставльеют плашчіўницьу, в Таврові. В Медині: коровай, пльесати. Кньезь, кньегины або молодий і молода, вінок, коруна, стонґье в Підберізцях.

з) Частини одягу: нагавицы, сподны, чоботи, кацабайка і куцубайка (сурдут), капельух, шипка, опаньча́, запаска, фартух з грубого полотна; вустаўкье, коралы в Лагодові (Перемишлянщина). Ґорсик, сукьенка, блюска, фартушок, хустина, шаль, жакьет, плащ, сподны, запаска (тільки у старих), ремінь, чоботи, мешти, коралы з дукатами, футро, кашкьет, шапка (шьепка) в Зарваниці; стончкье(и), рантух, хустка, ланка (ґьердан), запаска, порткье, кабат, кацабайка, сырак (мало вживаний), петек з рукавами (на Покутті: байбарак), ґорсет (без рукавів), пояс, полотно: ильчасте (гарне), зрібне — в Медині. «Полотно робило сы дома, димар бив с полотна димкьи(е), на димку запаска зрібна або тринацьитна, а на верха сьирак, хустина, ґорсик, куцубайка, чобокьета; «завивали сы у білий ру́бок (рантух), а тепер до виводу берут»; рімінь — у селах коло Галича. Запаскье, вустаўкье, чоботи, по́рткье, ремінь, толуб (кожух) в Комарні; опанча (рід жупана) в Підберізцях, кіпе(и)льух в Доброгостові.

IV. Висновки

1. В басейні середнього Дністра між Добромилем на заході й Орининим на сході, та між підгір'ям в Карпатах і Розточчям на півночі тягнеться наддністрянський говір. На межах він виявляє переходи в сусідні говори:

а) На півдні він має деякі острови надпрутських ізоглос: приросток *ві* — вікосити, в південносхідньому Наддністров'ї, в селах коло Галича, в Медині коло Войнилова; ть — кь; дь — ґь, кьісто, кьіўна, ниґьілье, там же;

б) на південному заході він сусідує на лінії Бистриць з бойківським говором, що виявляється в деяких ізоглосах на випустах: палятальне закінчення *-ць:* хлопиць, бохоне(и)ць в Радчі, Лисці, частіші: *-ській*, *-цький*: перегінській, бабіцькій, там же; час, жаба, шапка, там же; бо-й-є, в Горохолині, часто середнє *л* та його відтінок у селах над Бистрицями;

в) на заході він межує з надсянськими говірками на великому просторі від Добромиля до Жовкви та виявляє острови Надсяння: останки «укання», ду школи, пу вечери; лабіялізацію в двозвуці аў до оў; рештки: *гадати* в значенні *говорити;* дзысь, юш, вже-юш, «бити» в значенні «бути», зьрідло, вйенци (полонізми); «дитинойко» в Лаврикові на північний захід від Жовкви;

г) на півночі і сході зустрічаємо форми волинського та подільського говорів: сьа, роби (в 3. ос. одн. тепер.), багацьо, багацько, либонь...

2. За гніздо наддністрянського говору треба вважати Рогатинщину, Ходорівщину, Миколаївщину, Бобреччину, Перемишлянщину, Винниччину, східню Львівщину, Бережанщину, Під-

гаєччину, Бучаччину і Чортківщину. Інші частини Наддністров'я мають познаки перехідної стадії до сусідів та виявляють більше островів із суміжних говорів і говірок.

3. Особливості наддністрянського гнізда такі:

а) підвищення а до е, до и, до і після паляталізованих приголосних на південній межі та після диспаляталізованих р, ш, ч, ж, шч в центральній і північній його частині;

б) лябіялізація у двозвуці аў до оў на західній його межі і в центрі; натомість заник її на східній межі та в південносхідньому Наддністров'ї;

в) загальне обниження ізофони кьи, ґьи, хьи до кье, ґье, хье;

г) тенденція до диспаляталізації рь, слабка на півдні; диспаляталізація його в центрі, на півночі та на сході;

ґ) загальна паляталізація у закінченнях та в середозвуці звука с у словах: десь, хтось, якийсь, сьуда;

д) паляталізація і паралельний брак її в дієслівних наростках минулого часу сь, с: ходив-ісь, ходиў-йес...;

е) загальне закінчення -ец в іменниках;

є) загальне закінчення -цьі, -цье, -цьу, -ць в іменниках жіночого роду;

ж) диспаляталізовані приголосні в прикметникових наростках: -ський, -цький до -скій, -цкій, з виїмком півдня та частини «батюцької» говірки;

з) паляталізація шелесних після підвищеного *а* до *е* на межах гнізда; натомість диспаляталізація їх в центрі;

и) диспаляталізоване -*т* в дієслівних формах;

і) сплутування е — и в неакцентованих положеннях; сплутування в таких самих умовах о — у на західній межі передусім, як також на північній; натомість рідке в центрі та на сході, незнане в південносхідньому Наддністров'ї;

ї) обниження і до йі, йе в слові: йенший; вимова *і* як йі та йе в словах: віра, міра, фіра (після губних) на південній межі і в частині центру;

й) сплутування твердої й м'якої відміни іменників в орудному однини чоловічого й жіночого роду та частинно в давальному чоловічого роду: коньом — конем, молодицьоў — молодицеў, кoневи — коньови в центрі та на заході, сході; натомість правильні форми в південній частині говору;

к) архаїчні форми: ко́ньом, конім (в дав. множ.), коньох в місц. мн.;

л) одна тверда відміна прикметників та числівника «третий»;

м) складені дієслівні форми в минулому часі з рухомими наростками;

н) творення майбутнього часу тільки з помічним дієсловом «бути» та з дієйменником (частіше), або з давнім дієприкметником (рідше);

о) веузгодження підмета з присудком у формах пошани: тато ходили;

п) «біб», в значенні бараболі, в центрі;

р) «дзыдзьо», в значенні дід; родичі в значенні «батько й мати» — в центрі;

с) в зверненні до старших: татусьу, матусьу — в центрі; цьоцьу, тітко — на сході; паны (Базилі) в шляхетських родах на західній межі; нанашку — на півдні, вуйку — на північнім сході, батьку — на півночі;

т) молодий і молода — в центрі, кньезь і кньегины, в південній, північносхідній частині;

у) «багацьо» на східній межі;

ф) коровай, куровай, дереўце в центрі; гускье(и) в північносхідній частині, де також сьвітилкье(и) в значенні почоту молодого; пльісати в південній частині, дарувати молоду в цілому говорі;

х) ґорсет, ґорсик, кацабайка, куцубайка, опаньча, порткье(и), запаска — знані в центрі; перемітка (на півночі), рантух (на півдні);

ц) баламут, опаўка, вопаўка; льон (у старших), лен (у молодших); кутье, пшеницы — в центрі і на південній межі;

ч) затирка, шчипане тысто, стиранка, дзьема; кулешы(е), чьир, галамбец — знані в гнізді.

Справлення помилок: Після зроблення кліше мапи наддністрянського говору (стор. 285) зауважено деякі помилки, які просимо справити. Замість Ушіховичі має бути Утіховичі, замість Вердіж — Велдіж, замість Калуж — Калуш, замість Незвиска — Незвиська.

III

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО - ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

Мирослав Антонович

УКРАЇНСЬКІ СПІВАКИ НА МОСКОВЩИНІ В 17 СТ.

Сімнадцяте сторіччя позначилося в історії українського народу велетенським піднесенням, що охопило всі ділянки релігійного, національного, соціяльного та мистецького життя. Цей культурний ріст, що накреслився виразно вже в другій половині 16 ст. і досягнув своїх верхів у добу Хмельниччини, охопив також українську музичну культуру. Особливо багато уваги присвячувано в ті часи релігійно - вокальній музиці й мистецтву співу.

Українські співаки, як і представники інших фахів, їхали на студії за кордони своєї батьківщини. Згадку про виїзд українських співаків за границю маємо вже з половини 16 ст. Молдавський господар Александр писав 6 липня 1558 «Славетним панам міщанам Львівським, всім посполиті, що є в послушенстві закону греческого», між іншим таке: «... пришлите до нас чотыри дяки молоденци добрыи, а мы ихъ дамо на наученіе пѣтья греческого и сербского, и коли ся научать, а мы их зася пустимо до васъ, одно штобы мѣли голосы добрыи, бо из Перемышля також до нас посланы суть дякове на науку» [1].

Щоб по українських церквах і манастирях були добрі професійні співаки, дбала не тільки церковна влада та братства, але й окремі багаті меценати. Львов'янин Корнякт, наприклад, призначив у своєму заповіті з 1604 р. частину свого майна на Успенську церкву, а частину на Онуфріївський манастир у Львові. З ста золотих, призначених для Успенської церкви, виділяє окремо «школѣ, дяком спѣваком, чительникам и вирост-

1) Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 3. СПБ. 1863. стор. 142.

кам их золотих 10», а з ста золотих, призначених для Онуфріївського манастиря відмічено: «діяконови, четцови и спѣвакам золотих 5» [2]).

Отже не тільки парохіяльні й катедральні церкви, але й манастирі мали, крім дяків, спеціяльно оплачуваних (професійних) співаків. Наведемо ще один приклад. На посвячення Успенської церкви у Львові прибув 1630 року тодішній архимандрит Києво-Печерської Лаври, Петро Могила, разом з своїми співаками. Цікаво, що співаки архимандрита Києво-Печерської Лаври домагалися окремої плати за свої виступи. У книзі видатків 16 січня 1631 р. записано: «на приняття владики, єреїв, кухаркам і співакам владичим та архимандритовим понад 75 золотих»... а 18 січня того ж року записано «Архимандритовим спѣвакам, которые докучали о нагороду за спѣваніе, далем... зл. 4» ...[3])

Бачимо, що хоч деякі церковні кола й нарікали на докучливість співаків, але гроші давали і мистецтво співу плекали, тому що розуміли, що, як писалося у правильнику Луцької школи з 1620 року, «співаки належать до зовнішньої церковної красоти» [4]).

Музиці та співові присвячувалося багато місця в програмі навчань в Луцькій та Львівській братській школі [5]).

У Київській Академії організувалися своєрідні концертові групи, що їздили під час вакацій по різних місцевостях України і виступали в церквах, визначніших домах, а бувало навіть і на ярмарках, заробляючи таким способом гроші на науку, при чому управа школи відпускала бідніших студентів на такі подорожі ще перед закінченням шкільного курсу (року). В одній інструкції пишеться: «є старий звичай в Київській Академії щорічно в місяці травні отпускати учеників риторики, піїтики і синтаксики, бідніших, що залишилися без родичів і взагалі жодної помочі (пропитанія) ні звідкіля не одержують — для випрошення собі милостині... но так як по цій причині многі вихованці (воспитанники) без потреби просять собі білетів на такі подорожі тільки для того, щоб не учитися в Академії... треба уважно прослідити... чи дійсно ученики, що просять білетів, є вкрай бідні» [6]). Такі хори були організовані також в приютах для сиріт (захоронках). Алепський каже, що «протягом цілого року, по вечорах, починаючи з заходу сонця, ті сироти ходять по всіх до-

---

2) Науковий сборник... галицко-русской Матицы. Львів 1867, ст. 337.

3) С. Т. Голубев. Материали для истории Западно-русской Церкви. (Чтения Исторического Общества Нестора Летописца). Київ 1891.

4) А. А. Папков. Братства (Очерки истории западно-русских правосл. братств). 1900, ст. 140.

5) Акты, отн. ист. Ю. и З. России. т. 2. ст. 183.

6) М. Линчевский. Педагогия древних братских школ и преимущественно древней Киевской Академии. (Труды Кіев. Дух. Акад.) липень 1870, ст. 584.

мах просити милостині, співаючи хором гімни пресвятій Діві приємним захоплюючим душу напівом; їхній голосний спів чути на великих просторах» [7].

Так українські діти й студенти, концертуючи, заробляли на науку, а при цьому несли музичну культуру в народні маси, ширили її по містах і селах.

Зовсім відмінна картина була в першій половині 17 ст. на **Московщині.** Вокальна музика і взагалі мистецтво співу було, попри наявність деяких новгородських співаків, у великому занепаді. «Ананейки» — свавільне дочіплювання певних невластивих мелозворотів, «хомонія» [8] — штучна вставка певних голосних, наприклад, замість «спас» вимовлялося «сопас», а особливо «многогласіє», в якому для скорочення богослуження співали й читали різні співи та молитви рівночасно і яке було причиною довгої і завзятої боротьби, — це наймаркантніші прояви занепаду московського співу тих часів. «Совершается же Государ от многогласія в церквах божьих, — писалося в одній чолобитні до патріарха Іосифа, — **пѣніе образом** неистового пѣянства»... а біограф Неронова, одного з приклонників поступу і реформи, говорить: въ онаг времена... не единогласно пѣваху, но в гласы два, три и в шесть церковное совершаху пѣніе, друг друга неразумѣюще, что глаголет: и от самых священников и причетников шумъ и козлогласованіе в церквах бываше странно зѣло; клирицы бо пояху на обоих странах псалтыр и инные стихи церковные не ожидающе конца лик от лика, но купно вси кричаху; псаломник же прочитьваше стихи, не внимая поемых, начинаше иныя, и не возможно бяше слушающому разумѣти поемаго и читаемаго» [9].

Правда, вже в першій половині 17 ст., отже ще до офіційного запрошення московським царем українських учених і співаків, переселилося з України на Московщину значне число різних духовних і світських людей, шукаючи в московського царя захисту для себе і для православної віри, але до них ставилися там з дуже великим недовір'ям.

Коли, наприклад, 1632 року прибули з Києва в Москву два українські монахи і один грек, московський патріярх Іосиф наказав примістити їх «на подворѣ подлѣ «Богоявленского монастира» и приходити им к церквѣ — в Богоявленской монастир, а в церков их не пустить, **а пѣнія слушать в трапезѣ** или паперти, а святыни им никакие не давать и крестом воздвизательным не благословлять и ко образам не прикладыватись» [10].

---

7) Путешествие антиохийского патриарха в Россию в половине 17 века. Описано П. Алепским. Выпуск второй. кн. 4. Москва 1897. ст. 2.

8) Артамонов. О хомовом пении. (Труды Кієв. Дух. Акад.) січень 1876.

9) Н. Каптерев. Борьба кружка ревнителей благочестия с Патриархом Іосифом по вопросу о единогласии. (Богословский Вестник), квітень 1908.

10) Н. Каптерев. Патриарх Никон и его противники в деле исправления Церковных Обрядов. Выпуск I. Москва 1887, ст. 5.

Цікаво все ж таки, що попри вийняткове недовір'я до українського православного духовенства дозволялося слухати їхнього співу. Переселення на Московщину набрало масового характеру в 1638 році, коли поляки, здушивши повстання в Україні, жорстоко розправлялися з українським населенням. Між українськими переселенцями було велике число монахів і монахинь.

З одного Густинського манастиря прибуло в травні 1638 біля ста осіб, а між ними ігумен Василій, 5 священиків-монахів, 4 дияконів, 57 «соборних» старців монахів та 11 селян з жінками й дітьми. Привезли вони з собою велику кількість золотої й позолоченої церковної споруди, одягів, книг, пригнали велику кількість корів, волів та овець, а крім того запасу хлібного, соли та «рухляди всякой», — окрім церковних споруд, привезли ще 11 возів. Їх приміщено в Дудин манастир Нижегородського повіту [11]).

З Покровського манастиря Пречистої Богородиці, з-під Прилук, прибула в цьому ж часі ігуменя Елисавета Літинська, а з нею 50 монахинь та служок і **співаків** чоловік 15. Після довгих скитань і прохань їх приміщено в Аллатирський Никольський жіночий манастир [12]).

Цей факт свідчить виразно, що ще до переяславської угоди й до офіційного запрошення українських співаків 1652 року, про яке буде згодом мова, на Московщину переселялись українські співаки,і, може, саме вони поволі підготовляли ґрунт до пізніших реформ церковного співу на Московщині.

Про поширення культури й освіти на Московщині за допомогою заснування в Москві школи, в якій навчали б монахи з України, думав київський митрополит Петро Могила й посилав у цій справі послів до царя в 1640 році. Хоча цар дуже уважно приймав митрополичих послів, проєкту Петра Могили не зреалізовано за його життя [13]). На Московщині був все ще дуже сильний опір проти науки й освіти.

Щойно за царювання Олексія Михайловича, московський боярин Ртищев реалізував почасти думку великого київського митрополита й заснував Андріївський манастир, куди запрошено українських учених, що мали виправити московські богослужебні книги. В 1648 році почали українські учені працю в Москві, а в 1652 році були запрошені з Києва українські співаки.

У 1652 році вислано путивлівського попа Івана Курбатова до Києва, щоб там закупив потрібні книги, а також підшукав співаків, які б поїхали з ним на Московщину. Курбатов упорався з своїм завданням як слід. Дев'ятого лютого 1652 путивлівсь-

---

11) Акты Южн. и Зап. России, т. 3, ст. 16, ч. 8, 9, ст. 20.
12) Там же, ст. 24, № 15.
13) Там же, ст. 39, № 33.

кий воєвода Теодор Хилков повідомляв царя, що «поп Иван изза рубежа приехал», а з ним приїхали київського Братського манастиря архидіякон Михайло и з ним «вспѣваки» Теодор Тернопольський з товаришами одинацять чаловік». Їх побут у Москві був не довгий і не завидний. Уже в травні 1652 року писали вони до царя: «... з твоеї волі... прислав по нас постельничий священика Івана, щоб ми, співаки, приїхали до Москви... І той священик Іван заохочуючи нас (наговоруя нас) обіцяв від імени твого царського величества на заплату щоденного корму (жалованья корму поденного) мені монахові (старцу) по шість алтин на день, а мені Теодору, великому співакові (большому пѣвчому), по п'ять алтин, а всім іншим співакам по гривні на кожний день (на всякій день). До того ж і корм всякий — їду й пиття і всякий потрібний одяг. І ми, сему повіривши, ... вирушили (со великим желаніем дерзнухом без сомнѣнія на твоего царского величества велѣніе ѣхати...), ... а сьогодні всі... помираємо від голоду... помилуй нас бідних рабів своїх, вели нам свою царську нагороду (жалованые) корм дати, щоб нам ситим бути, щоби нам тут безпомічним і беззахисним з великої нужди і голоду на кінець не погибнути» [14]).

Хоч цар велів українським співакам дати заплату, в червні того ж року вони просили царя відпустити їх «во свояси» в «кіевскую страну». Їх відпущено додому. Лишився в Москві тільки архидиякон Михайло, щоб закінчити «переводити книжицу зѣло душеполезную»... В липні 1652 він просив царя додати йому напитків «поденного пиття», бо, як писав він до царя, діставав на день тільки дві «кружки» пива, дві кружки «меду цѣженого» і по дві чарочки вина боярського. Запевняв царя, що не для піянства просить давати йому більше напитків, але щоб мав чим прийняти людей, які приходять до нього.

Цар наказав додати до попередніх напитків ще по одній чарці вина, кружку меду й кружку пива [15]).

У квітні 1652 приїхала до Москви інша група українських співаків. Це був Петро Іванів Бережанський з братією усіх 8 осіб. 1) Бережанський (Иванов Петрушка), 2) Іванів Григорій (Иванов Гришко), 3) Ілїн Яків (Ильин Якушко), 4) Осипів Михайло (Мишко Осипов син Быковскій), 5) Нектарів Іван (Нектарьев Ивашко), 6) Павлів Роман (Павлов Ромашко), 7) Сильвестрів Іван (Сильвестров Ивашко) і 8) Тимотеїв Степан (Тимофеев Стенко).

Цих співаків розділено на дві групи. Яків Ільїн з 6 товаришами пішли в Андріївський манастир, а Бережанський ще з од-

14) В. Ундольский. Замечания для истории церковного пения в России. (Чтения в Император. О-ве Истории и Древностей Российских). Москва 1848. кн. 7, № 3. Приложения, ч. 1. 2.

15) Там же, прилож., ч. 8.

ним співаком мали переписувати книгу «Камінь» (Лїтос), і їх приміщено окремо. В травні того ж року Бережанський писав до царя, прохаючи підвищення заплати, тому що їм дано тільки по алтині на день і вони помирають «голодною та студеною смертю». Їм підвищено заплату. У місяці червні писали й інші співаки до царя й прохали підвищити заплату, щоб не померти їм голодною смертю. З їхнього листа довідуємося про причини, що спонукали їх їхати на Московщину. «В минулі, государ, роки» — пишеться в їхньому листі до царя, — через гріхи наші вчинилась в нашій землі «межоусобная брань» і батьків наших і матерів і рідних побрала татарва в полон, а ми, государ, осталися самі після них і поляками розбиті (від поляків разорены) і оскорблені до кінця і не бажаючи своєї християнської віри погубити від польського переслідування (не хотя своя хрестіянскія вѣры порудити от польского гоненія) виїхали на твоє царське ім'я на сталий побут (вѣчноє житіє) тільки з душею та тілом, чуючи про твою невисказану (неизреченную) милість к нам сиротам. ...Корм іде щоденно невеликий тільки майже гріш на день (толька пошти денег на день), і нам, сиротам, тим кормом прокормитися годі (нечѣм)» [16]. Цікаво, що так співаки першої групи, що виїхали тільки на тимчасовий побут до Москви, як і співаки другої групи, що прибули на постійно в Московщину, підкреслюють у кожному листі до царя по кількакратно, що вони чужинці «нововыезжіе иноземцы Кіевляня».

Крім тих двох груп українських співаків прибули в 1652 році до Москви також інші київські співаки. Про це свідчить, наприклад, лист українського співака Олександра Василіва, який в червні цього ж року прохав царя відпустити його додому. «Приїхав я, чужинець, — писав він цареві, — до Київлян до співаків, котрі писали до мене грамоту в Київ, і я, чужинець, живу ту на Москві разом з іншими четвертий тиждень... пожалуй і мене, чужинця, і вели відпустити мене з ними в Київ...»

Чи його відпущено — не знати [17]. В кожному разі, коли хто дістався до Московського царства, тому нелегко було видобутися з нього. Знало це дуже добре українське духовенство, коли в своїх «статтях» з 1654 року (Переяславська угода) зроблено окреме застереження: «щоб нікоторого з духовних наших Малої Росії насиллям до Великої Росії не затягали (не затегали); а коли прилучиться в справах і ділах яких небудь духовних наших в Великі Росії побувати, щоб від його царського Величества не були задержувані» [18].

Це стосувалося, очевидно, й українських співаків, яких ще

---

16) Там же, прилож., ч. 5.
17) Там же, прилож., ч. 7.
18) Акты Ю. Зап. России, т. 9, 1878, ст. 732.

до Переяславської угоди назбиралося у московському царстві дуже багато. Вони були в хорі патріярха Никона ще тоді, коли він був новгородським архиепископом; були вони в різних московських манастирях. Співали українські співаки перед царем і перед царськими та патріяршими гістьми, виявляючи своє мистецтво та викликаючи захоплення в патріярха і царя. Про це говориться в записках Алепського між іншим таке: «... найбільше радости (удовольствія) знаходив патріарх і цар у співі дітей козаків, яких цар привіз много з краю Ляхів [19] і віддав патріярху, котрий їх найкращим способом (найкращим образом) причислив у свої служителі, назначив заплату і потім посвятив в анагности. Вони завсігди мали першість (первенство) в співі, який цінять більше (предпочитают пѣнію) від співу співаків московських, басистому і грудному» [20].

Все ж таки співи українських співаків викликали несамовитий опір з боку найбільш заскорузлого й шовіністичного московського духовенства і були одною з причин розколу московської Церкви. «Объявленіе ересей Никоновськиx чего ради от великороссійскія церквы мы православни христіяни удаляемся...», — закидає українським співам, що вони «от своего сложенія» цебто скомпоновані, твори композиторів. Дослівно говориться там так: «Пѣніе поют новоизданное, от своего сложенія, а не от святых преданное, но латынское и римское баснословіе и партесное висканіе, святыми отцы отлученное» [21]. Про це читаємо також в записках Алепського. Він, підкреслюючи черговий раз, що українські співи кращі від московських, зауважує, що москалі українських піснів не люблять. «Спів козаків, — читаємо в Алепського, — радує душу й лікує (исцѣляет) від печалів, тому що їхній напів приемний виходить з серця і виконується немов би одними устами. Вони (українці М. А.) пристрасно люблять нотний спів, ніжні й солодкі (сладостныя) мелодії. У цих же (московітів) спів іде без науки (обученія), як попаде (случиться), все одно: вони цим не в'яжуться (не стесняются). Лутший голос у них грубий, густий, басистий, котрий не дає вдовілля слухачеві... вони насміхаються над козаками за їх напіви, кажучи, що ці напіви франків і ляхів, котрі їм відомі» [22].

Не зважаючи на опір з боку частини російського духовенства, принесений з України спів поширювався скоро в московській державі. Вже в 1653 році скаржився цареві архиепископ сибірській і Тобольський Симеон, що в Красній Слободі Тюменсь-

---

19) Треба розуміти з України.

20) Забелин. История города Москвы. Москва 1905, ст. 506.

21) М. И. Лилеев. Списание рукописей, хранящихся в Библиотеках Черниговской Духовной Семинарии. (Памятники древней письменности) 1880.

22) Путешествие Антиохийского Патриарха..., вып. II, ст. 166.

кого повіту «московський прикащик, Прокопей Протопопов священика бил до полусмерти ослопы за церковное пѣніе: велить пѣть по своему угодію во многіе голосы...», а коли Архиепископ робив йому завваження, то Протопопов відповів: «гдѣ вам — ханжам! Нынѣ не старая время!» [23]).

Хоча українська музична культура й поширювалася в московському царстві, українським переселенцям, а також і співакам доводилося переживати на Московщині важкі часи Ненависть московітів до всього, що приходило з України, внутрішня боротьба різних груп московських верхів, вельмож і духовенства, а також і Переяславська угода почали від'ємно впливати на життя українських переселенців.

Крім того, між патріярхом Никоном і царем почав зарисовуватися розкол. Патріярх Никон, який ще недавно бажав царю, щоб його царство було «од моря и до моря и от рек до конца вселенныя»... і щоб йому бути... «на вселенный царю і самодержавцу християнському...» [24]), не хотів підпорядкувати церкву світській владі [25]) і допустити до того, щоб не він, патріярх, а цар призначав єпископів, архимандритів та інших церковних достойників [26]). Никон будував свої манастирі і заселював їх українськими та білоруськими монахами. В цих манастирях плекано й переписувано принесену з України партесну музику (партесні співи), але життя українських співаків на Московщині не кращало. Українських переселенців затримували на Московщині всупереч всяким договорам. Їх перекидали з манастиря в манастир, вилучали з більших гуртів українських. Все це викликало невдоволення і опір. Не диво, що дехто намагався рятуватися втечею з московського царства. Характеристичною в цьому відношенні є пригода співака Петра Іванова Бережанського Він, як було вище сказано, приїхав до Москви в 1652 році. В 1655 році Бережанський прибув до Брянська і зупинився в тамошньому манастирі. Та «Илейка Замятин, Свинского монастира стряпчей», зробив на Бережанського донос за те, що Бережанський нібито розпитував у манастирських робітників про шлях до кордону. Бережанського взято на допит. Там Бережанський сказав, що коли він приїхав до Москви з іншими співаками, «йому веліли писати книгу Камінь на Троїцькому подворѣ». Звідтіля перевели його за Москву-ріку до «партнова мастера» Карпика Кривова, і він в його домі (подворѣ) написав книту, і ту книгу в нього забрали, і його забрали знову в Посольський Приказ. Тоді

23) Н. Н. Оглоблин. Бытовыя черты 17-18 веков. («Русская Старина»), т. 73. 1892, ст. 678.

24) Н. Каптерев. Церковно-реформационное движение во время патриаршества Іосифа и его главные представители. (Богослов. Вестник). Січень 1908, ст. 469.

25) A. M. Ammann. Ostslavische Kirchengeschichte. Wien 1950, S. 281.

26) Путешествие антиох. патриарха. Вып. III. Москва. 1898, ст. 162.

Бережанський просив царя і патріярха, щоб вони дозволили йому жити в Дудиному манастирі Нижегородського повіту, де, як знаємо, поселилися українські монахи ще в 1638 році. І на це йому не було відповіді. Бережанського не прийняли також до Андрея Стратилата, ні до Донської Пречистої Богоматері, а тільки пробув він у донському манастирі Пречистої Богородиці зо п'ять тижнів у Варнави — строїтеля київлянина, і пішов у Брянск помолитися тому, що від людей «ему смущення большоя і болѣзнь». Він ішов з Москви на Калугу сам один. Ніхто не провожав його. Бережанський казав, що дороги за границю не питав, а, помолившися, хотів повернутися до Москви...

І от брянський стольник і воєвода Г. Д. Долгорукий, описавши це все царю, при кінці листа завважує: «а тот иноземец Петрушка отдан за пристава на караул до твоего государ указу... [27])

Дальша доля українського співака невідома, але можна догадуватися, яка вона була, тим більше, що взагалі чужинці почували себе на Московщині погано. Про це говорить Алепський, описуючи свій дволітній побут (1653 - 1654) на Московщині так: «За час тих двох літ в Московії замок висів на наших серцях, а розум був до крайности здушений (стиснен) і подавлений, тому що в тій країні ніхто не може почувати себе скільки небудь вільним чи вдоволеним, крім хіба (развѣ) корінних жителів, но всякий подібно нам, хоча б він став власником всієї країни, ніколи не перестане смутитися духом і тривожитися серцем» [28]).

Особливо переконані були в цьому українці, до яких, як і до інших народів, відносилися слова Крижаніча (який в ті часи, переїхавши Україну, прибув до московського царства).

«Взяли собі в голову уважати за щиру правду (сцѣняють за истну щирую), що жити під цим преславним царством Руським — значить жити в найгіршій неволі, в полоні і в рабстві гірше турецького тиранства, гірше фараонової служби і єгипетської роботи» [29]).

Не диво, отже, що коли в 1656 році московський цар послав на Україну посланців за новими українськими співаками, це посольство закінчилося невдачею.

До Переяславської угоди московський цар запрошував українських співаків, обіцяв непогану заплату і т. п., але після Переяслава він заговорив уже інакше. Він прямо звелів приїхати до Москви славному тоді київському співакові й композиторові Йосифові Загвойському. З цією метою написав одну грамоту до свого воєводи в Києві Теодора Теодоровича Волконського та до Йосифа Тризни, архимандрита Києво-Печерського манастиря.

---

27) В. Ундольский, як вище, прил. ч. 9.
28) Пут. антиох. патриарха. Вып. 4. М. 1899, ст. 185.
29) Безсонов. Ю. Крижанич. (Правосл. обозрение, т. II, 1870), ст. 681.

Особливо бундючний характер має царська грамота до київського архимандрита Тризни:

«Божою милостию от великого государя царя і великого князя Алексія Михайловича, всієї Великої і Малої і Білої Росії самодержця, і многих держав (государств) і земель всхідніх і західніх і північних, батька (отчина) і дідича і наслідника і государя і властителя (обладателя) нашої царської величности отчизни города Києва. 1) Печерського Манастиря архимандриту Іосифу Тризні. Указали ми, великий государ, наше царське величество, печерського манастиря старця Іосифа Загвойського взяти до нас великого государя до Москви для навчання партесного співу. І як до тебе ця наша грамота прийде, і ти б того монаха (старця) Іосифа відпустив до нас до Москви без задержки (задержанія)» [30]...

Мабуть, цар не був впевнений, що цей його лист зробить відповідне враження на архимандрита і що Загвойський зразу ж таки поїде до Москви, бо в листі до воєводи Волконського з 18 січня 1656 писав:

«І як до вас ця наша грамота прийде і ви б Київського Печерського манастира до архимандрита до Йосифа Тризни послали попросити митрополита старця Йосифа Загвойського дяка Йосифа для партесного співу відпустити на час до нас великого государя, а як його монаха (старця) Йосифа архимандрит відпустить і ви б дали йому підводи... і відпустили сей час до нас в Москву» [31].

Бачимо, що коли в першому листі, до архимандрита, цар наказував, то в листі до князя Волконського велів прохати митрополита...

Але вже тоді розумів цар вагу аґітації, тому разом з двома грамотами вислав (ще таки в січні того ж року) двох українських співаків, що тоді працювали в Москві, Олексія Лешковського та Клима Кононського до Києва «для Загвойського». А щоб в цих співаків викликати гарний настрій і враження, цар наказав путивельському воєводі відправити цих київських співаків в Київ «на которые городы они ѣхать похотять» [32]. Що це був тільки тактичний «маневр» і що в дійсності цар не довіряв навіть тим українським співакам, свідчить факт, що при поворотній дорозі до Москви ці ж самі два співаки були вже, як побачимо далі, бережені двома московськими стрільцями.

Та всі ці царські заходи й хитрості не дали бажаного успіху, так що Волконський був змушений у своєму листі з 9 лютого 1656 року повідомити царя про невдачу. Коли царський посланець прийшов до Печерського манастиря, то Йосиф Тризна ска-

---

30) Ундольский; як вище, прил., ч. 10-11.
31) Там же.
32) Там же, ч. 12.

зав, що «старець Йосиф Загвойський постриженик Братського манастиря, а жив у них в манастирі з рік і тому приблизно тиждень (де нынѣ с Недѣлю) взяв у нього, архимандрита, благословення і з манастиря пішов: а куди пішов, того йому, архимандриту, не сказав»... «і ми хлопи твої, — пише далі Волконський цареві, — посилали в Братський манастир до ігумена Лазаря Барановича... а він відповів... що старець Загвойський, постриженик їхнього Братського манастиря, жив у Печерському манастирі, а де він сьогодні, того не знає, і у них у манастирі його немає» [33].

Далі довідуємося, що царські посланці шукали Загвойського в Михайлівському, Межигірському та Миколаївському манастирях, але все безуспішно. Ще й до гетьмана в Чигирин посилали, але й там нічого не довідалися.

Тоді Лешковський розказав московським посланцям, що в митрополита Сильвестра Косова є співак Василь Пікулінський, який знає начальство партесного співу і говорив Лешковському, що поїхав би до Москви, оскільки митрополит погодиться на це. Царські посланці пішли прохати митрополита, щоб той відпустив Пікулінського до Москви. Митрополит вислухав царських послів, але відмовився відпустити Пікулінського. «Такий співак Васька, — писав Волконський цареві, — у него є, і в манастирі без нього бути неможливо (нельзя) і відпустити до тебе государя не можна (не мочно)» [34]. На цьому та місія закінчилася, а Лешковського і Кононського під «опікою» двох московських стрільців вислано 9 лютого до Москви. 17 лютого вони перейшли в Путивлі границю Московщини.

В Москві допитувалися в Лешковського про політичну ситуацію і пляни гетьмана. Лешковський розказав про різні заграничні посольства, в тому числі й польське, що зверталося до гетьмана за поміччю проти шведського короля, «а что де о том Хмельницкой учинит, про то им не вѣдомо было», пишеться в одному московському документі, якого кінець десь пропав [34].

Мимоволі нагадуються слова козацької думи:
Тільки Бог святий знає,
Що Хмельницький думає-гадає!
Об том не знали ні сотники,
Ані отамани курінніі, ні полковники:
Тільки Бог святий знає, що Хмельницький думає-гадає [35].

Здається, що приплив українських співаків на Московщину на декілька років припинився, а принаймні не мав масового характеру. На Україні було крайнє невдоволення заведенням московських порядків, що за гетьмана Виговського розгорілося у

33) Там же, ч. 13.
34) Там же, ст. 31.
35) В. Закревський. Бандуристи, ст. 102.

відверту боротьбу й перемогу українсько-козацьких військ над московськими під Конотопом (1659).

В Москві розгорялася боротьба між патріярхом Никоном і царем та між «старовірами», з другого боку. При цьому перемога Виговського над царськими військами під Конотопом струснула московське царство, і цар почав робити заходи до евакуації Москви. Цар запропонував і патріярхові Никонові утікати з Москви на випадок, якщо б Виговський підступав під Москву, але патріярх, видно, вважав, що нема причин боятися українських військ, і вирішив залишитися в своєму манастирі Новий Єрусалим [36]. Тим часом Виговський не пішов на Москву, а повернувся на Україну і там впав жертвою польського підступу, наложивши за свою довірливість життям.

У Москві почали музичні справи знову актуалізуватися. Цар прислухався співові українських співаків і заводив за їхнім прикладом у себе партесний спів.

30 грудня 1661 року до другої години ночі «славили Христа воспѣваки и послѣ славленья пѣли ирмосы и псальмы с партеса» [37].

Шістдесяті роки 17 сторіччя позначилися знову величезним припливом найкращих українських співаків, композиторів і теоретиків до Москви. 1666 року прибув у Москву з України відомий композитор Йоан Календа, твори якого цитував у своїй «мусикійській грамматиці» М. Дилецький [38]. Провідником справочної комісії, яка мала провести виправлення московських церковно-музичних книг та реформу самого співу й музичної нотації «крюкового знамени», був колишній вихованець Київської Академії, монах звенигородського манастиря Мезенець. Його велетенські заслуги в ділянці реформи крюкового нотного письма відомі, і тут не будемо на них зупинятися. Щодо його походження, то є два важливі джерела. На одному з рукописів 1666 року написано між іншим таке:

«Александра монаха иноземца... Старожительством отца имуща Белоросца, сѣверскія страни бывшого новгородца», а на рукописі з 1677 року Мезенець називається прямо «Малорожцем» [39]. Гідним уваги є факт, що Мезенець називає себе, як і інші українські співаки, що перебували в Московському царстві, чужинцями «иноземцами» (московський цар, як ми бачили, один рік після Переяслава називав Київ своєю батьківщиною, а себе «дідичем» і наслідником і «обладателем» і «отчином» Киева...).

Ще за життя Олексія Михайловича прибув до Москви ви-

---

36) Леонид. Исторический очерк Иверской Св. Обители. (Русская Историческая Библиотека), т. V, СПБ. ст. 24.

37) Забелин. Домашний быт царей. Москва 1895, ст. 389.

38) Н. Финдейзен. Очерки по истории музыки в России, т. I. Москва 1929, ст. 308.

39) Там же, ст. 287.

значний тодішній український теоретик і композитор Микола Дилецький [40]. Його «Мусикійська Грамматика» обговорювалася часто й досить ґрунтовно різними історикaми [41]. Зате його композиторська творчість залишалася дотепер майже цілковито поза увагою дослідників історії музики. Тим часом в бібліотеці Печерської Лаври, як повідомляє Н. И. Петров [42], були «Концерты 4-голосные», рукопис 18 ст. in 8º, в сімох книгах, що представляють собою збірник різних духовно-музичних творів на 8 голосів. Один із 37 чч, а саме 7, містить в собі «Службу Божію» і має такий напис в партії першого баса: Творець Николай Дилецкій [42]. Також в бібліотеці Большакова на рукопису концерту «Радуйся, Пречистая» є зазначено «Твореніа Николая Дилецкого» [43] і «Херувимская» — в Тверському музею носить ім'я Дилецького [44]. Цікаво, що про твори ці не згадує ані Финдейзен, ані Ливанова, які назагал використовують дуже широку джерельну літературу.

Було в цьому часі в Московщині багато інших українських співаків, знавців свого фаху, як от незнаний нам ближче київський співак Василій. Його запрошували в дім боярина Ртищева, де був також колишній вихованець Київської Академії Симеон Полоцький, який відограв значну музичну ролю своїм віршованим Псалтирем. Перед співаком Василієм клали «многі книги, і він їх перестраївал» [45].

Черговий більший приплив українських співаків до Росії мав місце під час короткого царювання Федора Олексієвича (1676-1682). Цар цей, вихований С. Полоцьким, був під впливом української культури взагалі й музичної зокрема і вважався прихильником цієї культури. Про це дуже вимовно свідчить Літопис Самовидця. Після смерти Федора Олексієвича літописець записав: «Року 1682 місяця травня государ цар московський і всеї Росії Феодор Алексієвич помер з жалем усього християнства в молодих літах, котрий велику любов до нашого народу мав, бо і набоженство на Москві нашим напівом по церквах і по монастирях отправляти приказав і одежу московську відмінено, але по нашому носити позволив» [46].

У бібліотеці лишилося після смерти царя велике число музичних творів в тому числі 138 нотних книг-рукописів, 913 зо-

---

40) Там же, ст. 326.

41) Н. Ливанова. Очерки и материалы по истории русской музыкальной культуры. Москва 1938.

42) Н. И. Петров. Описание рукописных собраний Киево-Печерской Лавры, вып. 2. Москва 1897, ст. 17, ч. 43.

43) Г. П. Георгиевский. Рукописи Т. Ф. Большакова. 1915, ст. 312.

44) А. К. Жизневский. Описание Тверского музея. «Древности», т. 9. Москва 1881, ст. 186.

45) П. Каптерев. Церковно-реформ. движение, ст. 499.

46) Летопись Самовидца (издана Киевскою временною комиссиею для разбора древних актов). Киев 1878, ст. 152.

шитів і коло 1707 поодиноких листків [47]). Все це, а особливо «тетраді», що в великій кількості кружляли по Україні, свідчить про інтереси царя до української музики.

Після смерти царя прийшли нові зміни. Одних українських співаків забирали з України, інших відправляли на батьківщину. Літом 1682 року прохали українські співаки Гаврило Лаврентієв, Ілля Дмитріїв Грабовський і Матвій Кулик відпустити їх на час у Київ, «побачитися із батьками, матерями і родичами... і дати «жалованіє» на дорогу, та «проѣзжую грамоту». В замітці з 12 липня на проханні співаків дописано, щоб дати проїздну грамоту, «а Илю Грабовського пропустить до Москви як приїде назад». Це означало, що інші співаки були звільнені з праці без попередження [48]). Якщо б вони захотіли повернутися до Москви, їх не впустили б туди.

В цьому самому часі українські співаки Семен Любенецький і Павло Юхновський писали до царя: «По указу покійного царя Федора Олексієвича взяті ми із малоросийських городів», а далі, що їм не дають заплати. Вони просять «відпустити в малоруські городи до рідних, щоб нам, живучи тут на Москві, не померти голодною смертю». Грамотою з 12 липня 1682 їх відпущено на Україну, звільнивши їх з праці [49]).

Отже ці голодування українських співаків в Московському царстві мали два завдання: 1) примусити голодом українських співаків до рабських «чолобитень», як це ми бачили в 1652 році, або 2) змусити покинути Московське царство «добровільно» співаків, які з якихось мотивів були невигідні чи непотрібні Москві. В цьому ж саме часі, коли українських співаків відправляли без повідомлення додому, забирали з України інших найкращих українських співаків. Про це свідчить лист архиєпископа Чернігівського Лазаря Барановича, писаний 30 вересня 1682 року до «Государині Софії Алексіївної». «Звелено мені, — писав Баранович, — не зволікаючи, послати по всій моїй єпархії, шукати благопотрібних і мистецьких співаків, і я не зміг їх знайти (не возмогши их обрѣсти). Шукаючи для себе їх царського пресвітлого величества милости, котрих мав при свому боку співаків, тих до двору їх царського... величества нарочним посланцем нашим відпустив»... В свою чергу просив Баранович «білого заліза» і матеріялу на дзвін, які йому ще давніше обіцяно [50]).

Так отже вже тоді шукали за кращими співаками по Україні, щоб їх забрати до Москви, і співаки тоді, як і давніше, рятувалися утечею. Все ж таки вже в 17 ст. у багатьох манастирях

---

47) Финдейзен, як вище, ст. 326.

48) Н. Н. Оглоблин. Из киевской жизни 17 и 18 вв. (Чтения Истор. О-ва Нестора Летописца). Київ 1904, ст. 34.

49) Там же.

50) Чтения Моск. О-ва Истории и Древностей Российских, ч. 4. М. 1847, ст. 126.

Московського царства було дуже багато українських монахів, які без сумніву відограли також велику ролю як співаки, та це окрема й широка тема, і тут обговорити її годі. Царський хор, що за часів царя Івана мав 35 співаків, збільшився за царювання Олексія Михайловича до 50-60 осіб, а під кінець 17 ст. до 70 осіб, а разом з учнями нараховував 100 осіб [51]). Розуміється, українські співаки відограли тут вирішальну ролю. Петро Перший стосував у цьому відношенні інші методи. З України забирали в першу чергу молодих дітей, та це належить вже до 18 століття.

⁂

Не маючи доступу до всіх потрібних джерел, автор накреслив неповну картину, при чому докладні описи чергуються з статистичним обчисленням. Все ж таки вже на підставі цього матеріялу можна виробити собі загальне уявлення про обсяг музичних впливів українських співаків на Московщині та про ту велику місію, яку виконали сини київської землі в наближенні сходу з заходом...

---

51) Финдейзен, як вище, ст. 308.

Ілько Борщак

ПИЛИП ОРЛИК — ЛЮДИНА *

Що вражає насамперед кожного дослідника життя й діяльности Орлика, це його **релігійне почуття.** Навіть за тих часів, коли релігія мала куди більше значення в житті кожної людини, ніж тепер, постать гетьмана Орлика вражає під цим оглядом читача, що заглиблюється в його велике листування й особливо в його щоденник, писаний в 1720-1732 рр. польською мовою, що зберігається в архіві французького міністерства закордонних справ і що про нього ми не раз писали; свій щоденник сам автор назвав «Діяріушем».

Вихований в традиціях 17 віку в Київській Академії, а раніше в рідній йому Віленщині, Пилип Орлик все своє життя залишився релігійною й глибоко віруючою людиною. Він відвідував щодня свою парафіяльну церкву св. Костянтина в Солуні, де завжди молився й час од часу «приймав, хоч і недостойний того, тіло й кров Христа Господа». В день Причастя він, «шануючи таке велике таїнство, нічого не записує в свому щоденнику». Як справжній християнин, Орлик ніколи не змішує релігії з фанатизмом і в розмові з якимсь архимандритом з Яс твердить, що «ніколи не треба силувати людей міняти свою віру».

Не через якусь зовнішню силу, а з власного сумління Орлик 1721 року прийняв у Вроцлаві католицтво, за українським обрядом, але все своє життя він студіював у книгах та в сучасному йому житті питання поділу у вселенській церкві. Він міг бачити наслідки тієї — як пише — схизми в грецькій церкві в Солуні і в розмовах з грецькими духовними достойниками Орлик покли-

*) Доповідь, читана на науковій сесії в Сарселі, яка відбулася 27. III. 1955 р. з нагоди II-их Заг. Зборів НТШ у Европі. Автор передав доповідь після прочитання Редакції Збірника до використання.

кається на твори св. Василія Великого, на книгу пророка Ісаї, сперечається з ними про відоме «філіокве», щоразу відмічає в своєму щоденнику негідне поводження грецьких селян відносно церкви та невідповідне життя самих грецьких священиків. Наприклад, 11 вересня (31 серпня) 1726 р. [1]) він з сумом нотує в своєму щоденнику: «Я зідхнув з сердечним жалем за згубою стількох численних християнських (грецьких) душ. До цієї згуби цілого майже християнського народу веде нещаслива та клята схизма, що через неї не тільки найгірше неуцтво в Божеських справах, але навіть багато поганої єресі, разом з грецькою симонією, ввійшли і утвердилися в грецькій церкві». 18 день пізніше, 29/18 вересня 1726 р., Орлик нотує слова солунського дидаскала, свого приятеля, про «численні єресі, що панують в східній грецькій церкві через схизму». «Впертість, — пише Орлик, — греків така, що ані святим письмом, ані наукою отців церкви не можна їх переконати». Зрештою, як він міг інакше дивитися на грецьку Церкву, коли 6 грудня 1726 року він сам чув, що солунський митрополит мусів забороняти, під загрозою анатеми, своїм священикам не брати гроші за сповіді?.. За словами Орлика, «клята грецька схизма не тільки загубила Візантію, але привела грецьку Церкву до великих скандалів й до єресів. Тутешні християни є лише християни за своїм іменем, а в дійсності є нерозумні звірюки. Кожного дня свята церква тут занепадає й зменшується. Слушно казав мені один тутешній грек: «Греччина, що втратила, через впертість в схизмі, свою державу, втратить згодом також і свою віру, якщо Господь Бог не схоче хутко визволити цю державу від мусулманського ярма. Той грек гадає, що за сто років не буде в його краю багато християн або, не дай Боже, зовсім їх не буде».

Прийнявши сам католицьку віру, за українським обрядом, Орлик був завжди щирий католик. Він не забуває відмітити 12 лютого 1726 р. в своєму щоденнику, що померлий у Солуні перекладач англійського консула був «добрий католик і чесна людина». Він майже щодня, вислухавши Службу Божу в грецькій церкві, іде до французької католицької церкви, де завжди слухає проповіді. А на тих проповідях він знається, як справжній ритор, що мав за собою стаж Київсько-Могилянської Академії. Це відчувається, коли він з почуттям знавця відмічає в щоденнику 3 квітня 1730 р., що проповідь суперіора єзуїта Тарійона «про страсті Господа Спасителя Нашого» була «прегарна й мудра».

Як справжній християнин, гетьман Орлик допомагав всім, що потребували такої допомоги, незалежно від віри та обряду останніх: він допомагав 1726 року синові господаря свого помешкання, православного грека, що його ув'язнили турки; писав ре-

---

1) Орлик сам відзначає в своєму «Діяріуші» обидва календарні стилі.

комендаційного листа до англійського амбасадора в Царгороді на користь молодого сина померлого англійського консула в Солуні, очевидячки, протестанта, хоча ставився з певною резервою до «єретиків», вважаючи «поганою» протестантську віру. Так, під 23/12 листопада 1726 року він нотує смерть англійського консула, Стефенсона, подаючи: «Похорон він мав, як якась тварина, без усяких християнських обрядів, без ксьондзів і без попів. Яка є віра, така є й офіра».

До жидів, що їх чимало було в Солуні, він ставиться добре, але не міг простити тим жидам, що, хоча хрищені, але залишилися таємно жидівської віри. 11 травня/30 квітня 1730 р. він записує: «Помер і був похованний жид лікар Данієль, що ним, задля мого здоров'я... я користався кілька років. Той клятий і невірний жидисько вродився в Португалії від батьків хрищених жидів, але впертих у своїй жидівській невірності. Данієль був також охрищений в християнській релігії, ... брав участь у святих таїнствах, але, пізніше, виїхавши звідтіля до Ліворми, був там таємно обрізаний... Є тут інший лікар, Ісаак Веласко з Еспанії, що його також там батьки виховали зверхньо в християнській релігії, але таємно в жидівській. Хоча він з своїми батьками брав участь в усіх таїнствах християнської релігії, але потім виїхав до Голляндії, де обрізався й взяв за жінку жидівку вдову».

Так само, як він ставився до «маранів», Орлик ставився до турків. Не їх національна приналежність дратує його, а їх мусулманська релігія, що до неї гетьман ставився з гори своєї християнської величности. Мусулманське свято «Байрам», одне з головних мусулманських свят, що святкується 70 день після посту «Рамадан», в нього «кляте»!

Ми вже казали, що він перейшов на католицьку віру, за українським обрядом. Тому він так шанував свого сповідника, що його сам, очевидячки, вибрав. Тому він так любив Синайського протосинґела, що є «родом з Львова». Тому він відмічав на Великдень 1726 року, що освятив ягня, яйця й хліб, «як наш звичай це хоче, бо греки не мають такого звичаю».

Як справжній християнин, Орлик рятував «душі», і він докладно оповідає в своєму щоденнику, під 1730 роком, як з успіхом, не жалкуючи грошей, врятував від одного турка християнина-хлопчика, що йому погрожувало потурчення. Варто тут подати міркування Орлика 11 жовтня 1726 р. (ст. ст.) в день свого патрона, св. Пилипа: «Я дякував Господа Бога за Його великі й нечувані ласки та за Його милосердя. Від дня мого народження аж до цього часу Господь Бог піддержує мене в моїй путі й не перериває днів мого життя, хоча великі й несчислені є мої гріхи, бо Він не бажає загибелі грішника, але його навернення. За все це нехай вічно хвалять Його великодушність і святе милосердя». Або такі міркування в день Покрови Пречистої Діви (1730 р.):

«Сьогодні в день особливої моєї опікунки, бажаючи віддякувати Їй за великі ласки й добродійства, що їх я завжди дістаю в різних небезпеках на морі та на суходолі, я замовив в церкві Успенія три літургії, що одну із них я сам вислухав при Великому Престолі».

Зрозуміло, що в таких умовах Орлик провадив час головне з грецькими духовними достойниками: з митрополитами, з дидаскалами, з монахами з Атонської гори, але також і з католицькими священиками.

***

Інша риса, що вражає читача його щоденника та численних його листів, це його **родинне почуття,** — те, що французи називають «esprit de famille».

Пилип Орлик, — чоловік і батько, ось симпатична риса наступника Мазепи. Скільки теплих рядків він присвячує в своїх писаннях дружині, Ганні з Мировичів!.. В день її іменин він замовляє Служби, надсилає їй подарунки...

А батько? В квітні 1726 року він нотує в своєму щоденнику «радісну вістку», а саме, що його «старша дочка, генералова Штейнфліхт, дала йому нового внука Пилипа». Дві його інші доньки «Баська та Мартуся живуть в своєї сестри генералової, а Марусенька живе в Кракові з своєю мамою. А мій коханий син Григор — тепер у Саксонії з своїм полком»...

Він щороку віддавав данину Господові Богові, що хоронить його родину і додає латинську формулу: Sit nomen Domini benedictum in saecula saeculorum. Amen.

Орлик завжди згадував день народження своїх дітей: «в день народження й Патрона мого сина, наймилішого поручника Григора, вислухав за його здоров'я дві Служби Божі... Нехай він живе довгі роки на славу Господа Бога й на потіху нас, його батьків»... «В день народження Патронки моєї коханої доньки Марти, я замовив п'ять Служб Божих... за її здоров'я та відпущення гріхів». «В день іменин моєї коханої доньки Марусеньки, я дав... на три Служби. Нехай Господь Бог прийме з прихильністю цю жертву»... «Народилася моя кохана донька Марусенька, я дав... на три Служби. Нехай Господь Бог прийме з прихильністю цю жертву... «Народилася моя кохана донька на острові Рюгені 1715 року»... А як він пам'ятає свого найменшого сина Якова? 25/14 травня 1726 року Орлик нотує в своєму щоденнику: «Сьогодні — сумний день горя й болю, день плачу й смутку. Це бо день смерти мого наймилішого й невіджалуваного сина Якова, що цього дня 1720 року [2]), помер у Вроцлаві, в конвікті оо. Єзуїтів. Поховали його в костелі Св. Якова в Черниць. Цього трагічного дня я дав на три задушні Служби, щоби відправили

2) Помилка в Щоденнику Орлика.

одну сьогодні, в церкві св. Теодора, а дві — завтра в день св. Ірини, патронки св. пам'яти моєї матери. Нехай відправлять там задушну Службу за мою матір і за її внучка, мого наймилішого сина Якова...» Або 3 листопада (23 жовтня, за старим календарем) 1730 р. в день св. Апостола Якова, «патрона мого наймилішого сина Якова небіжчика, що помер у Вроцлаві в манастирі оо. Єзуїтів...»

⁂

Він цікавиться всім. Церкви й манастирі в Солуні, базиліка св. Дмитра, що «дуже є подібна до Святої Софії в Києві», солунські вали, покарання на горло, танки грецьких жінок, солунські пси, сварки між консулами різних европейських держав у Солуні, околиці Солуня, де гетьман частенько полював, етнічний характер населення сіл коло Солуня, грецьке кладовище, лазні, французькі кораблі, турецькі прізвища, Атонські манастирі... все це знаходить своє місце в щоденнику Орлика.

⁂

Він любив товариство, частенько ходив у гості й приймав їх у себе. 10 лютого 1726 року, наприклад, Орлик віддав візиту французькому комісарові, «щоби подякувати йому за ласкаву пам'ять, що її він виявив під час моєї хвороби, коли часто, майже щоденно, довідувався через свого посланця про моє здоров'я...

Це невтомний автор листів латинською, французькою, польською, руською, грецькою, турецькою мовами. Він частенько просиджував цілі дні, щоб скопіювати в своєму щоденнику листи, що їх гетьман писав або шифрами або без шифрів. Кого тільки немає поміж його кореспондентами? Королі, князі, єзуїти, папа римський, родина... Та всіх кореспондентів Орлика не перелічиш тут. Він читав акуратно французькі та голляндські французькою мовою газети... Але найбільше він шукав, очевидячки, зв'язків, чи безпосередніх чи посередніх, з Україною. Скільки в його щоденнику є вісток українських, що їх приносили гетьманові грецькі купці, що їздили на Україну, або українці, що відбували прощу на Атон! 24/13 серпня 1723 р. Орлик, наприклад, після побачення з якимсь чернігівським священиком, нотує в своєму щоденнику: «Москаль вже нині є архиепископом Києва». Орлик не знав, що 1723 року архиепископом Києва був Варлаам Вонатович, галичанин з роду, а не москаль...

5 лютого 1730 р. він нотує, що «приїхав один чернець, вельми молодий священик з Атонської гори, з Руського манастиря, Епіфаній, з походження козак з Лохвиці, Любенського полку»... А цілий уступ, що його він подає в своєму щоденнику під 1730 р.,

є про українського мандрівника Василя Барського «родом з Києва, де вчився. Потім задля продовження наук він зайшов було до Львова, де студіював риторику...»

***

Орлик мав нахил, і то глибокий, все нотувати й записувати... Він почав досить рано вести щоденник: на Україні вже він занотував у Діяріуші подробиці Мазепиної задуми. На превеликий жаль для історії, цей Щоденник, як і той, що його він вів у Бендерах, досі не знайдений. Чи ті Щоденники загинули назавжди?

В кінці березня 1726 р. він нотує з жалем, що «не міг скопіювати листа» до колишнього свого секретаря капітана де Клуара, «бо мені не вистачало досить часу через швидке надіслання тієї експедиції, зрештою до капітана де Клуара я писав без копії».

Одного дня, бачучи, що «фортуна є річ не постійна, що ніхто не може вислизнути від її несправедливих ударів», Орлик схоплює перо, що «йому хотів би передати весь свій гнів і розпач» та на сорока сторінках описує «все те, що сталося на Україні після 1706 року, яким чином Україна дійшла до революції під проводом блаженної пам'яти Івана Мазепи і яким чином новообраний, за стародавніми законами й звичаями, гетьман Пилип Орлик дійшов до нужди, а козацька нація — до пригнічення». «Кров'ю серця й залізом у раненій груді» списує Орлик свої докази, що сьогодні покриті порохом сплять в архіві замку Дентевіль, до колись жив первак Пилипа Орлика, Григор...

Він мусить зрештою писати, бо, як сам каже, «його натура прагне до високих ідей науки й освіти»... Старий учень риторики Київської Школи, Орлик до останніх днів свого життя любив гарну, оздоблену фразу, кохався в красивому виразі. Тому так важко перекладати на сучасну українську мову латинські й польські листи гетьмана, писані квітучою, риторичною мовою 17-18 вв. До того, він любив оздоблювати свої листи, навіть писані не латинською мовою, латинськими виразами. Орлик, як справжній «гуманіст», кохався в латинській мові й залюбки читав латинські книжки. Одночасно він любив французьку мову, тоді найбільш розвинену. Чи не зворушують читача його Щоденника такі рядки: «Я написав сьогодні французького листа англійському амбасадорові (в Царгороді), і отець суперіор єзуїтів у Солуні (француз) не знайшов у ньому помилок. Я є щасливий, що придбав таке знання французької мови... одною лише лектурою й ніколи не розмовляючи цією мовою». Він навіть перекладає «без труднощів» з французької мови на польську шоститомову історію грецької схизми єзуїта Maimbourg'а, тоді вельми розповсюдженого автора. 28/17 червня 1730 року гетьман нотує в

своєму Щоденнику, що «мої кохані доньки Марта та Марина... вчаться французької мови й вміють вже читати й писати по-французьки».

***

Все людське йому не є чуже, і він про все те говорить, нічого не затаюючи. 14 січня (нов. ст.) 1726 р. «лютував північний вітер» і він не зважився «виставити своє здоров'я на більшу небезпеку».

А як він боявся чуми, що була тоді частим гостем у великій турецькій імперії. Зацитую лише його запис під 10 груднем 1726 року (ст. ст.): «близько моєї господи померли дві дівки болгарки від чуми, що мене сильно стурбувало. Господи Боже, захисти нас і оборони нас од цієї Твоєї страшної кари й випровади нас якнайхутше з цього краю»... «Вчора та сьогодні, — пише Орлик 2 серпня 1730 р. (нов. ст.) ані одного померлого від чуми, ані жида, ані християнина, не несли коло моєї господи, що її ніяк не можуть минати. Особливо не минають її жиди, так що я завжди мушу мати те сумне видовище...» 21 вересня (нов. ст.) 1730 р. гетьман знову занотував з турботою в своєму Щоденнику: «Чума в Солуні не втихає, нехай же нас Всемогутній Господь зберігає своєю ласкою та своєю Святою опікою»...

Коли в листопаді 1726 р. ховали в Солуні одного грецького купця, що його провадив у останню путь «сам Митрополит в асисті двох єпископів та цілого тутешнього духовенства»... гетьман, «хоча з природи не дуже схильний до плачу, одначе цього разу не міг стриматися від сліз»... Він сумує, коли 1730 року померла його «кохана малпочка, що давала завжди мені якусь пораду й розвагу моїм змученим думкам»... Він скаржився весь час у своєму Щоденнику на поганий клімат у Солуні, де, як нотує 25 вересня 1730 р. (нов. ст.), «після довгої гарячої погоди впав дощ», де «лютує незвичайний вітер» (5 жовтня, нов. ст., 1730 р.).

Його велика втіха — це полювання, і він полював частенько.

Гумор, справжній український гумор, не залишає його. 23 листопада (нов. ст.) 1730 р. якийсь запроханий турок перекладав йому листа до капітана - паші. «В нагороду, — пише гетьман, — крім платні, я похарчував його борщем з баранячим м'ясом і солониною та напоїв його, замість сербету, сатурнійським вином, дуже делікатним і солодким. Писар (турецький) ласував борщ з великим смаком, а ще з більшим смаком пив вино, часто твердячи, що ніколи зроду не їв такої смачної чорби і не пив такого смачного сербету»... Увесь гумор цієї нотатки полягає в тому, що мусулманам заборонено пити вино...

***

Орлик є ґалантний у товаристві дам. В травні 1726 року він

охоче дав свою карету дружині французького консула в Солуні, щоб вона поїхала за місто. 23 вересня (ст. ст.) 1726 року він сам поїхав у своїй кареті до дружини французького консула, щоб поїхати з нею за місто. 13/2 червня 1726 року гетьман тримав до хреста доньку камердинера французького консула і мав за куму дружину французького консула, а другого дня Орлик послав своїй кумі в подарунок дві штуки турецького оксамиту...

Орлик був взагалі ввічливою й ґречною людиною, але вимагав такої ввічливости до себе. Досить, щоб переконатися в цьому, прочитати рядки його Щоденника за травень 1726 року, де він нотує свою візиту до французьких кораблів у Солуні: «При нашій появі дали сальву на всіх французьких кораблях з гармат. Частував нас п. капітан Шевальє на своєму кораблі досить виставно, і коли ми пили за здоров'я різних осіб, давали гучну сальву на всіх французьких кораблях»... Коли 21 червня 1726 року французький консул повіншував Орлика з листом од короля Станислава і, не знаючи таємниці того листа, що в ньому король Станислав відраджував Орликові від'їжджати з Туреччини, обіцяв випровадити гетьмана таємним способом до Марсею, Орлик ввічливо подякував французькому консулові і, замість точної відповіді, задовольнився тим, що сказав, що треба ще чекати вісток з Персії про становище Туреччини. 23/12 листопада 1726 року гетьман написав листа до французького амбасадора в Царгороді, «щоб не бути неввічливим і своєю мовчанкою не образити амбасадора».

Гетьман був, очевидячки, леґітимістом. Тому він завжди вживав у своєму Щоденнику титули московського царя чи цариці, хоч був їх політичним супротивником. Тому він з приємністю зазначає 6 лютого 1726 року (ст. ст.), що після колотнечі в Січі давній Кошовий Іванець «утвердився на уряді». Він прихильник, і то міцний прихильник, соціяльної ієрархії в людстві. Для нього Данило Апостол є завжди « infima moldavia plebe », бо останній не посідав шляхетства в Польській Державі. В понеділок Паски 1730 року Орлик довідався про смерть від чуми жида Рафаїла, що «часто вдавався до моеї протекції...», і нотує з певним задоволенням, що «його дружина була в мене в господі й прохала надалі підтримувати її моею протекцією». Типовим є з цього погляду запис у Щоденнику Орлика під 15/4 липня 1730 року: «Поганський син Ситенський, мій кухар, гультіпака й великий пияк... ідучи п'яний між ятками, зустрів хлопця християнина... вирвав з його рук ножа й без усякої причини пробив йому руку цим самим ножем... Той гультіпака Ситенський, щоб його не покарано, лякає нас, що потурчиться, як битимуть його. Таке тут є лихо в цій країні, що навіть найбільш винного слугу я не можу покарати. Одначе, якщо Бог виведе мене з цього Вавилону, тоді я винагороджу собі з відсотком. Ця безчесна бестія й безбожник, коли п'яний, то в блюзнірстві не шанує самого Бога».

Досвід, гіркий досвід, навчив гетьмана ставитися обережно до різних політичних чуток. 19/8 травня 1726 року Орлик нотує в своєму Щоденнику: «В газетах... я прочитав, що між турками та Москвою заноситься зірвання відносин, одначе час один лише покаже, скільки є в цьому правди, бо турецькі поголоски в газетах завжди брехливі»... Такі вирази, як «час покаже, що з цього всього вийде»... часто зустрічаються в Орлика. Або: «Про все це треба чекати певніших вісток»...

Він не любив ані брехні, ані брехунів. Навіть коли йде мова про ксьондзів, яких загалом він шанує, він пише: «Цьому ксьондзові я ніколи не вірю, бо він завжди бреше» (23/12 березня 1730 року про ксьондза Тарійона, суперйора французьких єзуїтів у Солуні).

***

Вкінці, не можна не згадати з симпатією про Орлика-бібліофіла. Ще як студент Києво-Могилянської Академії він відчув у собі нахил до бібілофілії, і тоді певно почалася славна батуринська книгозбірня Орлика, що від неї сьогодні нічого не залишилося: в жовтні 1708 року Меншіков «изрядно» там погосподарював. А ті бібліофільські унікуми, що їх Орлик разом з іншими дорогоцінними речами захопив з собою, загинули десь під Переволочною. Геть пізніше, 26 травня 1730 року, гетьман скаржився в листі до французького амбасадора в Царгороді, що втратив під час відступу разом з Карлом XII «старі гарні книги».

На вигнанні, блукаючи по балканських горах від Букарешту аж до Сересу в Македонії, Орлик не покидав голляндського архітвору «Телемака» Фенелона, примірник якого він придбав у Швеції.

За часів його інтернування в Солуні книги були одною з головних утіх сумного життя гетьмана. «Діярій» Орлика є повний нотаток про позичені ним книги чи то в европейських консулів, чи то в французьких єзуїтів, чи то в освічених греків. Наприклад, 15 вересня 1723 року Орлик пише: «... хотів бути в Малахія, тутешнього знатного купця, бо цікавлюся його бібліотекою, що, кажуть, є преславна, але Малахія не було дома». Нарешті 10 жовтня того таки 1723 року гетьман одвідав того Малахія й «з насолодою забарився кілька годин у бібліотеці». 3 червня 1724 року (нов. ст.) Орлик записує в своєму Щоденнику: «Одержав через французького пекаря листа від ксьондза суперйора єзуїтів, що надіслав також до мене нову латинську книжку ін октаво, що в ній знаходяться промови на різні теми европейських володарів, їх міністрів та амбасадорів...»

Орлик спричинився також до улаштування грецького відділу французької Королівської Бібліотеки, тепер Національної. Він мав приятеля, одного протосингела з Синайської гори, льво-

в'янина з походження, що раз-у-раз приїжджав до Солуня збирати пожертви й жив у господі гетьмана. Інший приятель Орлика, французький місіонер у Солуні, вчений єзуїт Сусіе, мав брата, який завідував у Парижі грецьким відділом Королівської Бібліотеки. Через солунського Сусіе та синайського протосингела в Парижі дізналися про грецькі рукописи Синайської гори, дізналися й зацікавилися; 9 жовтня 1729 року (нов. ст.) Орлик одержав од синайського протосингела повний список грецьких книжок і рукописів манастирської бібліотеки. Цей список переслали до Парижу, де пізніше, знову таки через гетьмана й французького консула в Солуні, замовили копії деяких синайських рукописів, а деякі книжки купили...

28/17 квітня 1730 року Орлик нотує в своєму Щоденнику: «Сьогодні... надійшли до мене о. Великий Економ і п. Малахій, що зажадав од мене віддати його латинські та грецькі книжки, які я свого часу позичив у нього для читання. За його словами, антіохійський патріярх, що тепер тільки приїхав до Солуня... бажає купити в п. Малахія ті та інші книжки, щоб мати в Антіохії при своїй катедрі бібліотеку. Але на цьому патріярху справдиться прислів'я: «doctior est Domino Bibliotheca sua».

6 вересня, за новим календарем, 1730 року гетьман хотів «після вигстовлення листів до Франції спочивати». Але він «не міг стриматися від читання книг»... Як бачимо, Орлик не лише бібліофіл того типу, що лиш кохається в книгах, але не читає їх. Ні, гетьман читав і перечитував свої книги. Орлик був ерудит і ніколи не забував відмітити в своїх знайомих ерудицію. Ерудиція самого гетьмана була досить широка на ті часи; він загалом любив, де тільки міг, блиснути добірною цитатою: давній ритор Київської Академії, автор панегириків відчувався в Орлику аж до останніх днів його життя.

Пам'ятаючи французьке прислів'я: «dis moi qui tu hantes, je te dirai qui tu es», можна мати справжнє культурне обличчя Орлика, зробивши каталог імен, що в їх творах гетьман черпав свою ерудицію: майже невідомий тоді ще в Европі Шекспір, Данте, Овідій, Верґілій, Декарт, Паскаль, Мольєр, Ляфонтен, Монтеск'є, Ляроппфуко, Фенелон, Геродот, Страбон, Таціт, Цицерон, Ляйбніц, Пуфендорф... Вкінці, не можна не зауважити, що Орлик любив читати та нотувати виписки з псальмів. Нотував їх він у такій кількості, що можна сміло написати розвідку: Псалтир Пилипа Орлика.

Родинний архів Дентевілів у Франції, нащадків дружини Григора Орлика, зберігає каталог бібліотеки, що її придбав гетьман уже на скитальщині. Це є рукопис, писаний рукою Григора Орлика ін фоліо під латинською назвою «Catalogus Bibliothecae Orlykinae» 1731 р. Рукопис каталога не є повний: збереглося лише 9 карток з ориґіналу, що мав 44 картки. Сам каталог ми видрукували деінде («Бібліологічні Вісті», 1929, ч. 19-20, стор. 52-53, Ки-

їв), а тут треба лише підкреслити, що Орлик був не абиякий книжник, що є, очевидячки, дуже симпатична риса в постаті гетьмана.

***

Та досить говорити про Орлика як про людину. Його постать вже досить добре, сподіваюся, висвітлена для читачів.

Це була симпатична людина без ненависти й навіть така, що забувала про лихо, яке йому колись хтось заподіяв. Це була людина, що мала безперечно талант до писання, але мало зналася на практичних справах. Була це людина свого часу з усіма якостями й хибами того часу, тобто кінця 17 й початку аж до середини 18 віку. Був це державний діяч, що мав деколи навіть талант пророкування в справі російської експансії.

Сучасники не оцінили як слід ці пророкування, але тепер на них треба інакше дивитися. З цього погляду справжня роля гетьмана Орлика тепер може початися, коли українські вчені, що вибрали свободу, висвітлять постать Орлика чужими мовами. У 17 віці Орлик був самотній, його ввічливо слухали, бо люди були тоді ввічливі взагалі, але тільки слухали, думаючи, що гетьман перебільшує, як усі скитальці, московську небезпеку...

Богдан Галайчук

ЦАРСЬКІ КОМПЕТЕНЦІЇ НА ОСНОВІ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ

У міжнародноправній літературі не раз доводиться зустрічати чималі розбіжності поглядів при кваліфікації деяких міжнародноправних об'єднань — зокрема Брітанської Імперії, СССР, колишньої дансько-ісляндської унії, колишнього відношення між Фінляндією і Росією, Хорватією-Славонією і Мадярщиною й ін. Але ні в якому випадку не зустрінемо настільки широкої скалі, як при оцінці відношення між Військом Запорозьким та Великим Князівством Московським на основі Переяславського договору. Коли усистематизуємо ті опінії, дістанемо такий образ:

1. Це не було тривке об'єднання, лиш **альянс:** Лащенко, Липинський, Іваницький.
2. Це було рівноправне об'єднання:
   - а) **Персональна унія:** Сергеєвич, опісля Липинський, Лащенко.
   - б) **Реальна унія:** Попов, Дияконов.
   - в) **Унія** без точнішого окреслення: Міхновський.
3. Це було нерівноправне об'єднання:
   - а) **Васальство:** Сокольський, Покровський, Грушевський, Слабченко, Коркунов, Юшков, Петровський, спершу Мякотін, Крип'якевич.
   - б) **Протекторат:** Окиншевич, Оглоблин, Яковлів (що не входять у відрізнення протекторату від васальства), Крупницький, частково Липинський.
4. Україна ввійшла в склад московської держави:
   - а) Як **автономна країна:** Нольде, Розенфельд («неповна інкорпорація»), або як **державноподібний організм** (Сокольський),

в) безпосередньо (**інкорпорація**): Алексєєв, Одинець, опісля Мякотін [1]).

Причини настільки широкої амплітуди опіній можна у великій мірі дошукуватися у поважних методичних недоліках багатьох праць, з другого боку, у самому таки договорі: у суперечностях, які криються у його формі та в його змісті. Той останній момент розглянемо у нашій статті, що є частиною четвертого розділу недрукованої праці, присвяченої міжнародноправній аналізі Переяславського договору [2]).

***

На думку Одинця і Мякотіна, Росія інкорпорувала 1654 року Україну, бо цар перебрав низку внутрішньоукраїнських компетенцій: він диспонував українським земельним фондом, розділюючи землі між козацькою старшиною; мав безпосередню

---

1) Р. Лащенко. Переяславський договір 1654 р. Юв. збірн. на пошану С. Дністрянського. Прага 1923. В. Липинський. Україна на переломі. Відень 1929-30. Сергеевич. Лекции и исследования из истории русского права. Ст. 814. В. Липинський. Прикликання варягів. «Хліборобська Україна», кн. 5. Ст. 313. Г. Попов. Юридична природа злучення України з Московщиною. Л.Н.В. Львів 1914. Ст. 71. М. Дяконов. Очерки гос. строя древней Руси. 1/247-8. Сокольський і М. Петровський — гл. М. Грушевський. Переяславський договір. Ст. 26, 30; Історія, т. IX/2. Ст. 868. Слабченко. Малоруський полк. Ст. 27. Л. Окиншевич. Рецензії у «Працях Ком. ВУАН для вивчення іст. зах.-русь. і укр. права». Т. VI. Ст. 519-521; Лекції з історії українського права. Державне право доби станової держави. Мюнхен 1947. Ст. 33. Коркунов. Русское госуд. право. Ст. 5. Юшков. История государства и права СССР. Т. І. Ст. 305. В. Мякотін. Очерки социальной истории Малороссии. Прага 1924-6. Т. І. Ст. 30-50. Переяславскій договор. Ст. 22. А. Яковлів. Укр.-моск. договори в 17-18 ст. Варшава 1934. Ст. 33-47. Договір Хмельницького з Москвою. Юв. збірн. на честь Багалія. Київ 1928. Ст. 615. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. Нью Йорк 1954. Ст. 67-69. Б. Нольде. Очерки гос. права. Петербурґ 1911. Розенфельд. Присоединие Малороссии к России. Петербурґ 1915. Ст. 172. D. Odinec. Pripojeni Ukrainy k Moskevskemu statu. Sbornik ved pravnich a statnich. T. 24. Прага 1926. Ст. 423. М. Петровський. Історія України. Ст. 92. Б. Крупницький. Енциклопедія українознавства, часть І, том ІІ. Ст. 448. М. Міхновський. Незалежна Україна. Видання 1948 р., стор. 19-23. Цитоване за Оглоблином, стор. 98. Іваницький С. Переяславський договір з 1654 р. Нью Йорк 1953, стор. 124-130. O. Ohloblyn. Treaty of Pereyaslav 1654. Toronto-New York 1954, стор. 60-61. На наш погляд стан, створений Переяславським договором, найбільше зближений до квазі-протекторату (відношення між ЗДА та деякими середньоамериканськими республіками у першій третині XX ст.).

2) «Міжнародноправна оцінка Переяславського договору» обіймає п'ять частин: 1) Вступ, в якім обговорено методичну проблематику, 2) Українська держава як договірна сторона — проблема існування української козацької держави до і після 1648., 3) Форма договору. 4) Постанови договору. 5) Кваліфікація українсько-російських взаємин. Праця апробована до друку Правничою Секцією Спілки Праці Українських Науковців у Львові, 7 березня 1944, на основі рецензії проф. д-ра Л. Окиншевича і проф. д-ра Я. Падоха. Принята як габілітаційна праця з міжнародного права Українським Вільним Університетом у Мюнхені в 1948 р.; доповнена новими публікаціями. Резюме у Proceedings Н.Т.Ш., Іст.-Філ. Секції, том І. 1951 та в Ucrania Libre з 1954. ч. 3. Друкується у тижневику «Вільне Слово» у Торонто, починаючи від 44 ч. з 1960 р. Появиться окремою відбиткою.

владу над усіма українськими станами; діставав фіскальні доходи з України; утримував козацьке військо; визначив його чисельний стан; висилав на Україну своїх воєвод. З того обидва російські автори роблять висновок, що цар виконував безпосередню владу на Україні, яка, мовляв, не мала власних загальнодержавних органів [3]).

Приступаючи до розгляду вищезгаданих переяславських постанов, мусимо перш за все підкреслити, що, згідно з панівним поглядом, ті компетенції цар перебрав не на основі однобічного державноправного акту, як вважає Одинець та Мякотін, а на основі міжнародного договору з Військом Запорозьким [4]). Зрештою, визнаємо, що та царська інґеренція була досить широка, коли прикласти до неї мірило сьогоднішньої держави. Вона творила гострий контраст до ефективної самостійности України за панування Хмельницького, до її військової потуги, міжнародної підметности. Це досить рідкий випадок, що сильніша держава залишає слабшій міжнародноправну дієздатність, інґеруючи досить далеко в її внутрішні справи, бо звичайно воно буває навпаки: деякі васальні та протеґовані держави мають майже повну внутрішню самостійність, а не можуть зноситися з сторонніми державами.

В першу чергу вражає факт допущення до міжнародних переговорів та міждержавного договірного уреґулювання чисто внутрішніх справ, якими є правне становище поодиноких станів. Без сумніву, було б це не до подумання в нинішній суверенній державі — але годі забувати, що держава XVII століття була далека від суцільности, яка є основним знаменем нинішньої держави, що виступає як суверен супроти атомізованого, знівельованого населення в середині і як моноліт назовні. Навпаки, державність XVII ст. в більшій частині Европи ще толерувала широку автономію станів, що мали окрему адміністрацію, фінанси, збройну силу, навіть право міжнародних взаємин через окремих послів, словом, творили державу в державі, виступали супроти володаря країни як самостійний підмет права, пактували з володарем, а то й воювали з ним, часто були сильніші від нього [5]).

На Україні стани не виломлювалися з-під загальнодержавної козацької влади. Їхні представники їхали до Москви в супроводі відпоручників гетьмана, що представляли їх цареві, немов би підкреслюючи суверенність загальнодержавної гетьманської влади. У самих статтях, отже акті, підписаному козацькою владою, з'ясоване також становище інших станів. Першою умовою, висунутою українською стороною під час переяславських переговорів, було: «Як досі у Запорозькому Війську, хто був якого стану, так і надалі нехай буде: шоб шляхтич був шляхти-

3) Д. Одинец, як вище, стор. 406, 412. Мякотін. Договор, стор. 20-23.
4) Див. частину III цієї праці.
5) W. Jellinek. Allgemeine Staatslehre, стор. 679-681.

чем, козак — козаком, міщанин — міщанином». Значить, шляхта і міщани, нарівні з козаками, входять у склад держави, що зветься «Військо Запорозьке».

Царський уряд при затвердженні привілеїв кожному станові посилався на гетьмана, який піддав край під московську зверхність, чим немов би виводив правну основу привілею та підкреслював, що той стан входить в склад держави Війська Запорозького. Царські грамоти не згадують про владу козацьких загальнодержавних органів над поодинокими станами, але нема згадки в них про компетенції московської влади, значить, в цьому напрямі переяславський договір не вводить ніяких змін, не обмежує компетенції української державности до самостійного ведення своїх внутрішніх справ. Коли поодинокі міста намагаються втягнути царя в ролю суперарбітра у їхні спори з козацькою адміністрацією [6]), царський уряд старається не встрявати занадто далеко, дарма що таке встрявання давало широкі можливості політичної гри. Вичувається, що московський уряд не почував себе компетентним, але не заявляв того, щоб не нарушувати престижу царя-самодержавця, який, згідно з московською концепцією, був всемогутній, теоретично міг інґерувати в кожну справу.

Грушевський правильно оцінює цю справу, коли закидує козацькій старшині, що вона не зуміла перейти з становища станових категорій на загальнодержавні, закріпити своє становище як загальнодержавна влада, що допустила поодинокі українські міста і стани до безпосереднього контакту з царем. Але при тій оцінці не треба тратити історичної перспективи, не треба забувати, що держава XVII ст. не була нинішнім тотальним, суцільним і всеобіймаючим поняттям, що правне становище станів та міст порушувало суцільність не лише Війська Запорозького, але й інших тогочасних держав.

Коли при розгляді акту з 1654 р. збережемо таку історичну перспективу, не зможемо погодитися з твердженням Одинця та Мякотіна, мовляв: цар мав безпосередню владу над Україною. Всі постанови про українські внутрішні справи — це лише потвердження правного становища поодиноких українських станів та потвердження посідання земельної власности, це одноразове договірне устійнення стану, що не передбачає ніяких дальших інґеренцій московської сторони, не передає на майбутнє ніяких компетенцій Московщині. Додаймо, що ті всі постанови не вводять ніяких змін, лише стверджують існуючий стан (постійне підкреслювання, що мова тут про прадавні вольності поодиноких станів), що вони мають властиво не конститутивний, а лиш декляративний характер. Договір не вводить ніяких змін у внутрішні відносини України, лише зафіксовує той стан, в якому Україна входить в об'єднання з Московщиною. В ньому можна до-

6) М. Грушевський. Історія. Т. IX/2, стор. 844-7.

бачати ґарантію «всього політичного і соціяльно-економічного надбання української революції» [6a].

**
*

Сам факт уреґулювання внутрішньоукраїнських справ Переяславським договором не є доказом інкорпорації, бо встрявання зверхньої держави у внутрішні справи підпорядкованої зустрічаємо майже при всіх формах міжнародних об'єднань, при чому зверхня держава не обмежується **уреґулюванням устрою** залежної (як було у нас 1654 року), але й **перебирає частину її внутрішніх компетенцій.**

В першу чергу зустрічаємо це при васальних державах. Конституцію надає суверен васальній державі звичайно на основі самостійного рішення, як власний державний акт [7]. Інґеренція зверхньої держави у внутрішні справи протеґованої є звичайно дуже широка; виступає вона часто і при квазіпротектораті.

Інґеренція протектора у внутрішні справи протеґованої держави сягає часто дуже далеко. Компетенції протектора в тому напрямі деколи вичислені в самому договорі, який вводить протекторат (і часто доповнюють додаткові договори); наприклад, на основі япосько-кореанського договору з 24. 7. 1907 японський ген. резидент дістав право затверджувати важливіші кореанські адміністративні розпорядки та іменувати й звільняти вищих кореанських урядовців і предкладати японських громадян до іменування на становища кореанських державних урядовців [8]. Але трапляються договори, як, наприклад, Франції з Тунісом з 1883 чи з Марокко з 1912, в яких володар протеґованої держави підписує вексель ін бянко, зобов'язуючися «à procéder aux réformes administratives, judiciaires et financières que le Gouvernement Français jugera utiles» [9].

На основі того договору Франція зреформувала Туніс так, що залишила туніському беєві справи віроісповідні, частину судейських та управу його власних дібр, перебираючи все інше у свою безпосередню адміністрацію. Подібний стан здебільша також в інших протекторатах [10].

Навіть держави під квазіпротекторатом, себто держави, які

6a) М. Грушевський. Історія. Т. IX/2, стор. 757.

7) J. Kunz. Staatenverbindungen, 529.

8) K. Strupp. Urkunden zur Geschichte des Völkerrechts. Т. II, стор. 145.

9) Протекторат над Тунісом, див. M. Fleischmann. Völkerrechtsquellen. стор. 169; договір з Марокко також передбачає реформи в ділянці шкільній, економічній, військовій. Дальші подробиці про правне становище протеґованих держав див. Галайчук Б. Нація поневолена, але державна. Мюнхен 1953, стор. 17-18. Про державний стан УССР: Галайчук Б. Декілька аналогій (Сучасна Україна, ч. 230 з 15. XII. 1959).

10) Трапляється, як у султанатах Занзібар і Бруней (підданих під брітійський протекторат), що зверхня держава перебирає всю адміністрацію підлеглої.

загально прийнято вважати суверенними, допускали поважну інґеренцію у свої внутрішні справи. ЗДА перебрали були від Гаїті технічні ділянки внутрішньої адміністрації (хліборобство, гігієна); в Кубі, Сан Домінґо, Гаїті, Гондурасі — контроль фінансів і мит, в Панамі — право інтервенції на випадок заворушень, крім того у всіх тих республіках право інтервенції «for the maintenance of a government adecnate for the protection of life, property and individual liberty» [11]).

Значить, уряди тих республік, найвища виконавча влада підлягала не законодавчій владі поодиноких республік, а ЗДА, які дістали право, інтерпретуючи довільно поняття «здібности до забезпеки ладу, власности та свободи», призначати та звільняти вільно уряди середньоамериканських держав.

ЗДА часто користувалися тим правом. Коли на Кубі вибухли заворушення, ЗДА обсадили острів і адміністрували ним в 1906-1909 рр., в Сан-Домінґо від 1916, в Нікараґуа інтервеніювали на домагання тамошнього президента в 1912 і 1926 рр. та взялися контролювати вибори президента [12]). Якшо мова про васальні держави, суверен здебільша сам дає інвеституру васалеві, деколи затверджує кандидата, вибраного місцевою законодавчою владою.

Навіть конституції брітійських доміній, отже фактично зовсім незалежних держав. є державнсправними актами, ухваленими парляментом Великої Брітанії.

***

Єдиною цариною державного життя, яку Московщина справді перебрала у великій частині, була фінансова. Українська адміністрація мала віддавати цареві всі зібрані податки, зате цар зобов'язався оплачувати козацьке військо під час походів на допомогу Росії.

Для порівняння згадаємо, що турецькі васальні держави також не мали повної фінансової самостійности, але вели власне фінансове господарство. Кримський хан був у фінансовому відношенні дуже залежний від Порти; він діставав від неї платню, яка творила важливу позицію в його прибутках. Тому що Крим ділився на мало залежні від хана февди (бейлики), хан не міг збирати податків з терену бейликів, не лише від беїв та їхніх васалів, але навіть від їхніх підданих — жидів [13])

---

11) K. Strupp. Urkunden. T. II, стор. 113. Аналогічно при інших протекторатах. Відносно квазі-протекторатів див. Barandon. Das System der politischen Verträge, стор. 84-86. Fauchille: Le droit international public. T. I, стор. 265, 271-3.

12) J. Kunz. Staatenverbindungen, стор. 529, 779-809.

13) Стаття (не підписана) в рос. енциклопедії Брокгавза-Ефрона, т. 37. стор. 40-50, де з'ясований устрій кримського ханату; крім того, Hammer -

Молдавія і Волощина мали фінансову самостійність остільки, що господарі були обов'язані платити Порті гарач з своїх доходів, якими завідували самостійно. Зрештою, як це стверджуємо на іншому місці, була та самостійність не двох васальних **держав**, лише їхніх **володарів**, яким Порта винаймала престіл з необмеженим правом експлуатації населення. Туреччина перебрала була безпосередньо доходи з мит і салін. Крім того, турецька адміністрація, мабуть, накладала на населення наддунайських князівств безпосередні обтяження, коли на основі договору в Кучук-Кайнарджі в 1774 р. Туреччина зобов'язалася, що «les Bachas ni les Gouverneurs, ni telle autre personne que ce puisse être, ne devra les (Молдавію і Волощину) onérer ni d'exiger d'autres payements ou impositions, sous quelque prétexte ou dénomination ce soit». Висота гарачу не була устійнена міждержавноправним актом — Порта підвищувала його не раз самовільно. Наприклад, гарач Волощини піднесла Туреччина постепенно з 3 000 до 120 000 дукатів, а в 1774 р. він дійшов до суми 349 500. (Крім того населення Волощини мусіло віддавати щороку по 500 дітей на яничарів). Так само Семигородові — куди більше самостійному — Порта самовільно підносила висоту податку. 1575 р. з 10 000 золотих ґульденів до 15 000, 1658 — до 40 000 зол. ґульд. Коли султан знижував або дарував на деякий час податок, він вважав це однобічним актом ласки, нагородою за вірність і послух князя. Дарунки князя султанові дорівнювали часто податкам, наприклад, 1513 року 10 000, 1584 — 15 000 зол. ґульд. До того приходили ще дарунки вищим турецьким достойникам.

Характеристичне, що дослідники правного становища Семигороду в XVI і XVII ст. говорять лише про податки, а не про гарач. Той характер турецьких фіскальних впливів з Семигороду підтверджує обставина, що складав їх представник князя з представниками трьох семигородських націй (угорців, секлерів і саксонів), що, побіч малолітнього князя, був окремий, призначений Портою безпосередньо, намісник-скарбник, який стягав податки для султана [14]), та що самого семигородського князя називали «слугою Порти, що має їй постачати податки і дарунки». Виходить, що Семигород платив Туреччині не трибут, а таки податок, як Україна Москві.

Прусія також платила Польщі трибут по 30 000 фльоренів річно, на випадок побору — дальших 30 000. Вона мала власну фінансову адміністрацію, але поважно обмежені компетенції у

Purgstall. Die Geschichte der Chane von Krim; Soyasal. Z dziejów Krymu; Kiriman. Die Geschichte der Krimturken.

14) H. Regnault. Histoire des principautés Danubiens, стор. 48. Müller. Die Geschichte des rumänischen Volkes. N. Iorga. Die Geschichte Rumäniens. Müller. Lehrbuch der Geschichte Rumäniens. Die Türkische Herrschaft in Siebenbürgen. Vaillant. La Rumanie.

фінансовій царині: до 1526 р. пруський князь не мав права бити власної монети і збирати мит [15]).

Зречення з власного фінансового господарства було дуже поважним виломом у державній самостійності, якому важко знайти аналогію в інших державах, що перебували чи перебувають у подібному правному становищі. Але, підкреслюємо, була це єдина ділянка державної адміністрації, яку Україна передала частинно Московщині.

***

Мусимо визнати, що Переяславський договір торкається низки внутрішньоукраїнських справ, які сьогодні зараховуються до зарезервованої домени держави. Але коли Одинець і Мякотін роблять з цього висновок, що в половині XVII сторіччя не існувала окрема українська держава, це значить, що вони мішають загальне поняття держави з одним конкретним типом держави — з державою першої половини XX сторіччя.

У XIX та першій половині XX сторіччя подібний договір, як Переяславський, могла підписати Куба чи Домініканська Республіка, але ніяка европейська держава не допустила б того роду інґеренції, нехай і договірної, у свої внутрішні справи, бо це порушувало б одно з її основних прав — право на внутрішню самостійність, яка вважалася невід'ємним атрибутом нормальної держави; але ті винятки не падали в око правникам, яких більше цікавлять завершені логічні конструкції, ніж аналіза складної та не завжди логічної дійсности. Квазіпротекторат трактовано як виключно фактичну залежність, якої не слід брати під увагу при оцінці правного стану. Протеґовані держави трактовано як своєрідні держави гоноріс кавза, пояснюючи правно те явище розрізненням між правоздатністю і дієздатністю або іншими не менш складними конструкціями, що мали пов'язати виняток з засадничим типом — цілком незалежною державою.

Чи той тип втримається на майбутнє, важко передбачити; певне є, що він покищо зник з поважної частини земної кулі, уступаючи місця сателітним та советським республікам [16]). Певне є

---

15) S. Kutrzeba. Historia ustroju Polski, T. I, стор. 281-318.

16) Правний характер сателітних держав аналізуємо у циклі статтей на сторінках «Сучасної України», на початку 1958 р. В. Маркусь дав докладну аналізу первісних советських сателітів у книжці: L'Ukraine Soviétique dans les relations internationales 1918-23. Paris 1959. З другого боку, слід прийняти до уваги інтеґраційні процеси у Західній Европі, які оформлюються у новому типі міждержавного об'єднання, т. зв. понаднаціональних уніях (низка «спільнот», зокрема вуглево-сталева). Це нове явище широко розглянене у міжнародноправних журналах, зокрема у німецьких та французьких.

також, що той тип не був панівний в Европі в половині XVII сторіччя — в часи, коли у Вестфальському мирі щойно починав зарисовуватися сьогоднішній міжнародний лад; що зокрема у східній половині Европи було тоді чимало держав, які далеко відбігали від европейського типу першої половини XX сторіччя. Розглядаючи ближче — у черговому розділі нашої праці — правне становище Молдавії, Волощини, Семигороду, Курляндії, Прусії і навіть такої грізної потуги, як Крим, стверджуємо, що вони мусіли допускати куди більше встрявання зверхньої великодержави, ніж Україна на основі Переяславського договору; а існування тих залежних держав ніхто не ставить під сумнів. Порівняння дає нам змогу зберегти вірну історичну перспективу.

Олександер Домбровський

ВПЛИВ РАННЬОЇ ГРЕЦЬКОЇ ДУХОВОСТИ НА РОЗВИТОК ПОНЯТТЯ АНТИЧНОЇ УКРАЇНИ

Розвиток духовости гелленського світу набрав універсального характеру й охопив чи не всі відтинки античної культури. У грецькій літературі, історіографії й мистецтві відбилися немов у дзеркалі елементи духовости інших народів античного світу, що зіткнулися ближче з синами Геллади. Але й первовзори гелленської культури знайшли свій відгомін в етнографічному матеріялі сусідуючих з греками «варварів», а ідеї й поняття античного світу кристалізувалися, проходячи крізь призму грецького світогляду.

Розвиток поняття античної України, що ввійшла в орбіту грецьких впливів ще в початкових фазах процесу духовости гелленського світу, був отже підданий впливам грецької духовости. Антична Україна представлена загально в античній літературі (науковій і белетристичній) так, як її уявляв собі гелленський світ. Процес розвитку поняття античної України йшов від міту до реалізму. Одним з чинників, що мали вплив на розвиток того поняття, були грецькі філософічні течії.

Заховані на дні гелленської душі від непам'ятних часів, вони виходили поступово на форум публічного життя, кристалізувалися і, набираючи характеру різних систем, впливали на світогляд античної людини. Приводом до розвитку найстаршої грецької філософії стали проблеми буття і постання всесвіту на тлі релігійних рефлексій, а бажання віднайти й пізнати ens causale, як прабуття, першу причину усіх творів і рівночасно абсолютну правду у сфері пізнання, стало головним нервом мудрости тієї доби. Цього роду релігійні й духові течії народили при кінці VII і на початку VI століття до нашої ери першу філосо-

фічну школу в Йонії, названу пізніше йонійською, яка видала філософів-фізиків, тобто дослідників природи. Творчість Гезіода із своєю мітологічною тематикою космогонії й теогонії випередила фізіологічний підхід йонійської школи до тих самих проблем. Але космологічні погляди найстарших грецьких філософічних течій знайшли в свою чергу свій відгомін в літературі й науці тієї доби, прикметної своїм переходом від мітології до справжньої науки. Грецька філософія залишила також свої сліди й на полі етнографічних і географічних наук античного світу, що відносно помалу звільнювалися від балясту пересудів та фантазії мітологічних концепцій. Ті сліди походу гелленського духа на височини пізнання прабуття і абсолютної правди зустрічаємо й у понятті античного світу про античну Україну.

Мініятурною відбиткою космогонії й теогонії з генеалогічним деревом божеств можна вважати між іншим і перекази про походження скитів (як грецької так і скитської редакції). З переказу про походження скитів грецької редакції довідуємося, що з подружжя Геракла з напівдівчиною і напівгадюкою були три сини: Агатірс, Гелон і Скіт (Геродот 4, 8-10). А скити розказували, що в Скитії народилася перша людина, Таргітаон, якого батьками мали бути Зевес і дочка Бористена. Таргітаон мав трьох синів: Ліпоксая, Арпоксая і наймолодшого Колаксая (Геродот 4, 5-7). Як в одному, так і в другому переказі головним мотивом є фабула, як наймолодший з братів перейняв владу у свої руки, аналогічно до мотиву змагань за владу на Олімпі, з яких переможцем вийшов Зевес. Тим часом у переказі грецької редакції є мотив грецький і праукраїнський, у переказі скитської редакції подибуємо три мотиви: праукраїнський, грецький і іранський. Коли мова про грецьку редакцію згаданого переказу, то постає питання, чи не маємо тут справи з прастарим, етнографічним реманентом якогось варіянту сексуального тотему, що полягав на ідеї сексуальної симбіози людини з звіриною в аспекті тотемістичних вірувань [1]. Це, очевидно, зовсім не перешкодило, щоб той самий мотив тотемістичного характеру в новішій редакції переказу про походження скитів символізував симбіозу двох культурних елементів — гелленського з праукраїнським. Коли ж мова про скитську редакцію того ж переказу, то постає питання, чи зв'язування ріки Бористен із Зевесом, тобто символу автохтонізму з найвищим гелленським божеством, не вказувало б найправдоподібніше на прастарий культ рік, почитання яких було загально поширене, в тому числі й у Греції [2].

Ідея теогонії й космогонії грецької духовости набирає тут

---

1) Reallexikon der Vorgeschichte herausgeg. von M. Ebert. T. XIII, стор. 356-7.

2) Scheliha Renata. Die Wassergrenze im Altertum. Breslau 1931, стор. 11; вважає, що культ рік був поширений може найбільше в Персії.

мініятюрної форми льокального, етнографічного варіянту. Замість теологічного й космологічного елементу, виступає тут етнографічно-географічна тематика, а замість філософічного підложжя — «історичне» в засаді, а мітографічне по суті. В наслідок впливів філософічних течій на розвиток географічних і історичних наук постало, як бачимо, поруч ідеї теогонії й космогонії, аналогічне поняття — «етногонія», тобто перекази про постання окремих народів, очевидно в мітологічному зафарбленні. Антична людина почала цікавитися трьома питаннями: звідки взялися боги, світ, тобто космос, і народи. Ці три різні тематики (теогонія - космогонія - етногонія) мали одначе в принципі один і той самий мотив: що було на початку, яке прабуття чи який прародич? Що є «архе» як у теологічній і космологічній, так і етнографічній площині?

Цього роду перекази, в основу яких увійшла ідея дослідження «архе» — прабуття — прародича, подибуємо не лише на ґрунті палеоетнографії України. Вони кружляли у різних варіянтах в античному світі й не лишалися без впливів і на етнографічний матеріял дальших діб в історії людства. Процес впливів теогонічного й космогонічного мотиву найстарших грецьких філософічних течій на етнографічні й географічні поняття носить тут виразно дедуктивний характер, бо з надрядного поняття універсального, космічного характеру переходить на підрядніші, льокальні поняття етногенетичного порядку, тобто в напрямі ієрархічного поділу: боги — всесвіт — народи. Правда, у переказах про походження скитів подибуємо ще виразні сліди теологізування генеалогії скитських родоначальників, бо Агатірс, Гелон і Скіт є синами Геракла, а Таргітаон сином Зевеса, але ще більше, мабуть, заакцентованим є тут момент політизування. В переказі скитської редакції підкреслене іранське походження скитів з уваги на імена, що кінчаються на ξαϊς «-ксай», а в переказі грецької редакції помітна ідея політичної супремації скитів над агатирсами й гелонами. Поетично-мітологічна теогонія й космогонія Гезіода, космологічний напрям ранньої грецької філософії і перекази етногенетичного характеру записані мітографами чи навіть такими істориками, як Геродот, із спільною усім тим тематикам принциповою ідеєю дослідів «архе» — все це є продуктом ментальности тієї самої доби, вирощеним на історично-психологічному ґрунті ранньоантичного світу. Не від речі буде підкреслити тут той факт, що як у грецькій, так і у скитській редакції згаданого переказу є грецький елемент.

Дещо пізніше від йонійської філософії розвинувся в південній Італії, тобто в так званій Великій Греції, другий філософічний осередок — італьський, що видав головно філософів-метафізиків, з яких на перше місце висунулися пітагорейці. Пітагореїзм як доктрина був гармонійно скомпонованою синтезою релігійно-етичних, філософічних і політично-суспільних ідей. Го-

ловним нервом релігійним пітагорейської доктрини було вірування в існування душі, ідея метампсихози, тобто можливості злуки душі з різними тілами, й містерії, оперті на тайних науках і релігійному ритуалі, приступних лише для втаємничених членів. Ціллю тих містерій мало бути досягнення ближчого контакту з божеством. Головна суть тих релігійних практик і наук містилася в есхатологічному ідеалі — безсмертности людської душі, шляхом до тієї цілі був етичний постулят не лише в індивідуальному, але й суспільному розумінні.

Філософічна система пітагореїзму була оперта не так на фізіологічних дослідах всесвіту, що було в йонійській школі, як радше на абстрактних поняттях законів математики й акустики, що стали згідно з поглядом Пітагора основою гармонійної будови космосу. Бо підставою космічного буття не є вода, як це говорив Талес, ні повітря, як навчав Анаксіменес, ні навіть вогонь, як думав Геракліт, лише Число, що зайняло почесне місце у світі символіки, нагадуючи може де в чому пізніший світ ідей Платона. Отже Число й «музика сфер», що випливала з закономірної акустики, як космологічне «архе», творять згідно з пітагорейською доктриною досконалу гармонію космосу. Релігійно-етичний і філософічний напрям пітагореїзму мусів мати вплив і на його політично-суспільні погляди та загальний світогляд, достосований до обставин античної епохи.

Вірування пітагорейців, що виходили поза тісні рамці національної релігії греків, олімпійського пантеону, а входили частинно на широкий шлях універсальних релігійних ідей, завершених есхатологічним ідеалом, також набирали рис універсалізму й схилялися до погляду, що кожна людина, чи то «гелленос», чи «барбарос», має право на участь у кращому, позагробовому житті. На тлі тих релігійних вірувань зникала поступово грецька варварофобія і витворювався на ґрунті мітичної географії процес ідеалізування мешканців далеких країн, генеза якого сягала ще до часів Гомерової доби. А космологічний напрям пітагорейської філософії, опертий на ідеалістичному світогляді, у зв'язку з поняттям досконалої, гармонійної системи космосу та сягаючий у сферу вже не мітологічної, а напівтеологічної метафізики, поглиблював той процес ідеалізування в географічному й етнографічному напрямі. Ідея досконалостей, космічної гармонії викликала аналогічний варіянт в мініятюрних розмірах на тлі географічної та етнографічної тематики. Решти доконувала фантазія мітологічних концепцій, йдучи назустріч релігійному й психологічному наставленню людини тієї епохи. На тому тлі діє процес розвитку поняття античної України за старшої доби античного світу. Не від речі буде пригадати, що корені того релігійно-філософічного руху сягали досить далеко перед часами пітагореїзму. Пітагорейці зформулували ті ідеї, надали їм виразнішого релігійно-політичного обличчя й уложили в певну

філософічну систему на принципі математично-астрономічних досягнень тієї доби. Генеза процесу ідеалізування географічно - етнографічних понять є очевидно старша від Пітагора. Пітагореїзм поглибив той процес і старався замінити його архаїзми примітивно-мітологічного характеру на більш проґресивну форму античної цивілізації.

Вислідом того, підсичуваного предтечами пітагореїзму й далі самим пітагореїзмом ідеалістичного напрямку, що витворювався у грецькій мітографії, логографії й увійшов відтак до історіографії, є проблема гіпербореології. Під назвою ὑπερβόρεοι розуміли старовинні греки напівмітичних мешканців країн, висунених найдалі на північ від Греції. Гіпербореологія була зв'язана з культом Аполлона, який на час зими від'їздив на північ, де тоді мав бути довший день. А коли Аполлон приїздив назад до Греції, тоді була тут весна, а в північній країні гіпербореїв наступала довга ніч. Правда, Daebritz [3] зауважує, що шостимісячний день в країні гіпербореїв не відповідає часові грецької зими, але греки не міряли цього з астрономічною точністю. Одначе здається сумнівним, чи греки взагалі знали щонебудь про це, що день на півночі триває довго. Hennig [4] вважає, що Гомер і його сучасники не мали найменшого поняття про це. Греки вважали гіпербореїв народом щасливим, ідеальним, посвяченим Аполлонові. В країні гіпербореїв, або десь близько неї, мав знаходитися, згідно з віруванням античних греків, вхід до підземелля, царства тіней. Цей есхатологічний мотив є однією ланкою з серії зв'язків Аполлонового культу з гіпербореологією [5].

Коли мова про гіперборейський мотив у культі Аполлона, то належить зазначити, що він народився радше в Дельфах, ніж на Делосі [6]. На Делосі виступає культ Аполлона на аґрарному тлі. Зв'язаний з матір'ю Лятоною, яка шукала всюди приміщення і знайшла вкінці на тому ж острові догідне місце осідку, культ на Делосі сягає, можливо, ще часів матріярхату, що в'яжеться з раннім осілим життям і початками аґрикультури. То-

---

3) Daebritz R. E. Pauly — Wissowa. T. IX, стор. 272-3.

4) Hennig R. Die Geographie des homerischen Epos. Leipzig-Berlin 1934, стор. 74.

5) Jüthner J. Hellenen und Barbaren. Leipzig 1923, стор. 55. Daenius A. Specimen litterarium de insula Delo. Lugduni - Batavorum 1851, стор. 33. «Multa in his sunt obscura, perspicua tamen haec: famam in ipsa insula servatam esse, Apollinem et Dianam non esse natos Deli, sed eos cultumque eorum eo esse translatum septentrionalibus quibusdam e regionibus.» Диви також: Nilsson M. Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen. Leipzig 1906, стор. 104.

6) Dombrovsky A. The spiritual trend of Ukraine in antiquity. Proceedings (Shevchenko Scientific Society, Historical-Philosophical Section). Vol. I, New - York - Paris 1951, стор. 53.

му гіперборейські дівчата, чи жінки, а не мужчини, є послами й приносять дари з земних плодів на Делос, (а не до ближчих їм Дельф!), де аґрарний стиль релігії розвинувся сильніше, як це виходить з Геродотового оповідання про гіпербореїв (4, 32-36). Отже, як виходить з вищеподаного, аґрарний мотив релігії праукраїнського населення, яке правдоподібно виступає в даному оповіданні під назвою гіпербореїв, має зв'язки з аґрарною релігією Делосу. В оповіданні говориться, що гіперборейські жертви принесено на Делос Артеміді, а не Аполлонові, що знову вказувало б на матріярхальний мотив. Та непевність, чому гіпербореї приносили дари сестрі, а не братові, може свідчити між іншим про те, що у первісній стадії делійського вірування обидва ті культи становили найправдоподібніше один культ з тим, що Артеміда була відповідником жіночої статі до Аполлона, маючи майже ті самі компетенції й атрибути. Бо як на підставі солярних вірувань Аполлон перебував якийсь час року, під час зими в Греції, далеко в країні гіпербореїв, так само на підставі люнарних вірувань Артеміда перебувала головно за таврійськими горами тоді, коли греки не бачили місяця, отже в день, або у темні, безмісячні ночі [7]. Тому в аспекті тотожности солярних і люнарних вірувань на тлі констеляції античних мітів Weidner [8] слушно звертає увагу на факт, що старовинні народи, в тому числі й вавилонці, не відділяли місячного бігу від соняшного. Обидва ті біги були синонімами в описі екліптики й головних ліній на небі. Був і такий погляд, що народ, який посилав так звані гіперборейські жертви на Делос, був напівварваризованим нащадком йонсько-мілетських купців, які оселилися у Південно-Середній Европі [9]. Погляд цей не витримує критики. А Picard [10] догадується, що початків міту про гіпербореїв треба дошукуватися радше на Кріті. На Делосі мали знайти кургани, що їх Picard ідентифікує з гіперборейськими гробами, про які говорить Геродот. У тих курганах знайдено кераміку кікладського, крітського й мікенського походження. Крім того, Picard звертає увагу на подібність крітських мітів з мітами на Делосі, між іншим і в культі Аполлона. Все те мало б вказувати на Кріт як колиску гіперборейських мітів. Щойно опісля «перенесено» гіпербореїв до Тракії. Очевидно, Picard висловлює свій погляд у формі гіпотези. Бож

---

7) Люнарне вірування в культі Артеміди у зв'язку з Тавридою мало свою стару традицію: Daremberg - Saglio. Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines. T. II, 1 часть, Paris 1892, стор. 135.

8) Weidner E. F. Ein babylonisches Kompendium der Himmelskunde. The American Journal of Semitic languages and literatures. T. XL (1923-24), стор. 194.

9) Nock A. D. Hyperborean offerings. The Classical Review. T. 43 (1929), стор. 126.

10) Picard Ch. La Crète et les légendes Hyperboréennes. Revue Archéologique. 1927, I, стор. 349-360.

ідентифікування курганів, знайдених на Делосі, з гробами гіперборейських дівчат є досить проблематичної вартости, а аналогія мітів Кріту й Делосу ще нічого не доводить, бож вони кружляли по всьому грецькому світу у численних варіянтах. Зрештою більшість дослідників обстоює тракійську теорію походження гіпербореології.

Що країна гіпербореїв знаходилася первісно, згідно з уявою старинних у Тракії, довів уже Schroeder [11]). Аналізуючи назву ὑπερβόρεος з лінґвістичного погляду, добачає тут Schroeder злиття двох слів на грецькому ґрунті: ὑπερ + ὄρος — за горою, за горами, з того ὑπερβόρεος — мешканець, що живе за горами. Первісну країну гіпербореїв льокалізує в Тракії також і Kazarow [12]). Mommsen [13]) каже, що було дві версії стосовно льокалізації батьківщини гіпербореїв. На підставі старшої версії первісною батьківщиною гіпербореїв уважано в античному світі північні Балкани й Східню Европу, що було ближче до Дельф. Щойно пізніше в наслідок делійських впливів появилася молодша версія, на підставі якої колискою гіпербореїв вважали старовинні народи якийсь острів Середземного моря, отже ближче до Делосу. Бачимо тут наглядно ривалізацію двох осередків Аполлонового культу, що претендували на авторства гіпербореології.

Як бачимо «гіпербореї» — це поняття чисто географічне, яке пізніше «етнографізовано» на тлі мітичної географії й ідеалістичного напрямку в логографії й історіографії. Греки «пересували» країну гіпербореїв з Тракії більш на північ, отже на північне побережжя Понту, тобто південну смугу античної України, далі до прибалтійської й вкінці скандинавської смуги одночасно з тим, як поширювався горизонт їхнього географічного знання. Це вже довів сто років тому Ukert [14]). Так антична Україна опинилася в орбіті грецької мітографії й мітології та стала предметом ідеалізації у грецькій логографії й історіографії.

Коли йде про згадану вище гіпербореологію, зв'язану з культом Аполлона, то не від речі буде підкреслити, що Lehmann [15]) звертає увагу на катарктичний елемент у містиці пітагореїзму. Той самий елемент виступає і в Аполлоновому культі. А Zeller [16]) каже, що Пітагора вважали любимцем, а навіть сином Аполло-

---

11) Schroeder Otto. Hyperboreer. Archiv für Religionswissenschaft, VIII, (1905).

12) Kazarow Gawr'l. R. E. Pauly - Wissowa. T. VI, 2 сер'я. стор. 500.

13) Mommsen A. Apollon auf Delos. Philologus. T. 66 (1907), стор. 442-3.

14) Ukert F. A. Geographie der Griechen und Römer von den frühesten Zeiten bis auf Ptolemäus. T. III, 2. Weimar 1846, стор. 398.

15) Lehmann E. Mystik im Heidentum und Christentum. Leipzig 1908, стор. 45.

16) Zeller E. Die Philosophie der Griechen. I, 1. Leipzig 1919, стор. 395.

на. Як бачимо, усі ці ідеї й мотиви зазублюються. Також і фантастична Арімаспейська поема, автором якої мав бути Арістей з Проконізу, що походить з VII століття до нашої ери й носить виразні сліди релігійно-містичного напрямку, була зв'язана своєю тематикою з східньо-европейським тереном. Ця поема збереглася в уривках у Геродота, який влучив її до свого опису Скитії. В Арімаспейській поемі подибуємо також мотив Аполлонового культу й згадку про гіпербореїв.

Та ми подибуємо впливи ранньої грецької духовости на розвиток поняття античної України в античну епоху не лише в етнографічній площині, але й у чисто географічній. Не від речі буде пригадати, що саме поняття ἡ ἀρχαίη Σκυθίη, що починалася від Істра й тягнулася на південь аж до місцевости, званої Каркінітіс, як це подає Геродот (4, 99), і далі новіше, поширене поняття так званої Геродотової Скитії, відповідає поняттю ἀρχαία Ἑλλάς, що стосувалося до території довкола Додони, й далі в пізнішому понятті Μεγάλη Ἑλλάς на означення цілої Греції [17]).

На тлі вищезгаданих течій і такої ментальности Гомерової, Гесіодової й вкінці Пітагорової доби творилася антична література, логографія як архаїчна форма історіографії, та перші проблиски наук, а з ними загальний світогляд античної людини. В такому стані античної духовости гелленський світ почав цікавитися ближче античною Україною як колонізаційним тереном і приступати до колонізаційної акції на ширшу скалю. Аналогічно до міту про аргонавтів і золоте руно Язона економічні зв'язки античної України з гелленським світом окутуються субтельним павутинням мітологічних концепцій, постають перші грецькі факторії, перші тисячі медимнів українського збіжжя пливуть до берегів Йонії. Багата українська земля манить грецьких купців, а разом з тим займає відповідне місце в тематиці античної літератури, стає географічним тлом античних мітів, предметом ідеалізування і, вкінці, на тлі гіпербореології, зв'язаної з культом Аполлона, місцем надземного евдаймонізму. Чим більше греки пізнавали праукраїнський терен, тим реальніший ставав він для них. Все ж таки перше враження не минуло безслідно й ідеалістичний мотив в описах і згадках про античну Україну тривав ще довго після Геродотової доби поруч з реальними описами. Не є виключеним, що принаймні у найстарших фазах процесу духовости гелленської людини могли існувати якісь зв'язки між космологічними ідеями філософічних течій та мітами кос-

---

17) Busolt G. Griechische Geschichte. I. Gotha 1885, стор. 43; Miller J. R. E. Pauly - Wissowa. T. VIII (1913), стор. 158-59. Про ґенезу географічного поняття Скитії диви: Dombrovsky A. The genesis of the geographical notion of Scythia in the ancient world. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. T. V. (1956), № 2, 3. (16-17).

мічного характеру, отже солярного міту на тлі культу Аполлона й люнарного з культом Артеміди. Ці два культи як відгомін ідеї «архе», прабуття і ens causale в космологічному розумінні увійшли далі до циклу гіпербореології. Так отже в мітах, пов'язаних з античною Україною, як тим більше у віруваннях ґотів, є видні, якщо вже не безпосередні, то посередні сліди пітагореїзму.

Такий стан розвитку ідеалістичного поняття про античну Україну тривав до Геродотової доби, поки греки не пізнали відносно добре цього терену. Далі приходить революція поглядів. Міт і ідеалізація зникають, а на їх місце приходить розвиток наук і реалізм. Компромітація Олімпу й заник забобону принаймні в колах інтелектуальної еліти гелленського світу стають психологічним помостом для появи нових, проґресивних ідей, які опанували з часом античну науку з філософією включно. Але навіть і тоді не вигасли зовсім реманенти мітографізовання й ідеалізовання деяких етнографічних понять. Коли ж одначе в античній літературі, головно белетристичній, а не раз і науковій, повторювалися час від часу мітичні мотиви у зв'язку з згадками про античну Україну, то радше з уваги на екзотику й романтизм Степової Геллади в очах греків та для літературної прикраси.

Ганс Кох

ПРО ПЕРЕКЛАДИ І ПЕРЕКЛАДАЧА

(Замітки до моїх перекладів української лірики з 1955 року)

«Вірю в логіку сліпого припадку...»
(Ю. Клен: Спогади про неокласиків.)

Здається, ніщо не зможе краще з'ясувати моє точніше знайомство з українською лірикою, як саме цей вислів Клена, бо чим же інакшим, як «припадком» можна назвати зустріч нашої «трійці», тобто пок. Ґеника-Березовсьокого, професора Івана Брика і мене в селі втікачів у Штірії і чим же інакшим, як «припадком» було те, що наплечник Ґеника, замість найконечніших речей особистої потреби, був навантажений мініятюрними томами української лірики. Я взявся за читання томиків, не маючи спершу ніякого пляну стосовно прочитаного матеріялу. Захоплення ним прийшло із студіями по довшому часі. Помисл, що можна з тим матеріялом зробити, прийшов щойно у висліді читання сам. Перші спроби моїх перекладів були досить прихильно сприйняті «місцевою критикою», яка не щадила мені слів захоти і різних фахових порад. Обидва мої співтовариші були добрі славісти і літературознавці, а Ґеник, може і через особисте знайомство його діда з Франком та як відомий декляматор, ще непересічний знавець української лірики. Шкода мені, що, завершивши по роках під їх батьківським оком розпочате діло, навіть не зможу простягнути їм із спеціяльною присвятою першого томика моїх перекладних поезій, бо обох їх немає вже між живими *). За час 1945-1952 я переклав, доповнивши свої джерела матеріялами Віденської Національної Бібліотеки, з близь-

*) І. Брик помер у Австрії 1947 р., Ю. Ґеник-Березовський у Торонто 1952 року.

ко 1 500 прочитаних українських поезій приблизно одну десяту; сьогодні, з погляду перспективи, вважаю, що мусіло би до того дійти ще добрих кілька десятків творів, щоб німецький читач міг мати достатнє уявлення про українську лірику 1840-1940 років.

Мотиви підбору поезій

У підборі поезій до перекладу я керувався майже виключно особистими моментами, тобто переважно витягав те, що в якийсь спосіб промовляло до мене. Очевидно, що час і обставини впливали на настрої. Зовсім що інакше промовляє до читача в нормальних часах, а що інше до втікача, що сидить на клунках в бараку і випорпує із запорошеного, лежачого на гориці наплечника, томики поезій, шоб ними забити «нудьгу» і «тугу», безвихідність положення і безнадійність завтра. Тоді «поет безсилля» (Лепкий Богдан) із своїми відлітаючими журавлями, що в «чужині умруть», із «добре знаним» — «стуком незримих рук» — своєї «давньої товаришки-нудьги», із вавилонським співом — «і в мене був колись свій рідний край», із наповненими тугою спогадами минулого, із спокійно і пасивно — майже фаталістично сприйнятими невдачами, із тихою, повною безнадії любов'ю, що не вміє нікого обвинувачувати, навіть долі, — стає не тільки близьким і рідним, але майже виразником власної душі. Тоді поет самотности — «забуті ми, забуті» (Т. Галіп) «світом і часом», «куняючі в мраці» і «дрімаючі в тінях власної темноти», вимучені днем і «ожидаючі спокою хіба аж в смерті», — віддає, як не можна краще, настрої закопаного на безпросвітнім селі у нужді інтеліґента-еміґранта, для якого є святом, коли раз на місяць відвідає такий самий «закопаний» на кінці світа і «забутий» другий інтеліґент-еміґрант, з яким можна трохи розважити душу.

Сьогодні може зблід би такий «чернець без божества і жрець без молитов» [1] і став би ближчий серцю той, хто «благословить день і час» і «посилає до чорта всіх з розпукою й сльозами» [2]; що говорить про любов «тверду», як «бронза, рубін і емалі» [3], що «триває в сліпучій грі» і «не лякається в сліпуче сяйво дивитись» [4], «крутить землю», що «аж свистіла» і «гула» і «летіла» просторами, «пливла безоднями» і, щоб «без діявола лихого» — «в сяйві сонця золотого», — «жила і цвіла» і «ніде не зупинялася» [5].

---

1) М. Рильський. Вибрані твори. 1945. стор. 14.
2) І. Багряний. Золотий Бумеранґ. Вид. «Прометей». 1946, ст. 169-170.
3) О. Ольжич. Вежі. Прага 1940, стор. 24.
4) О. Теліга. Душа на сторожі. Вибір з поезій. Вид. «Культура». 1946, стор. 18.
5) І. Багряний. Золотий Бумеранґ, ст. 19-22.

Різниця підходу

Очевидно, що є також різниця у моїм підході чи інтерпретації української поезії і в підході інших українських теоретиків і літературознаєців, і то не лише тому, що я бачу проблему з погляду чужої, тобто неукраїнської людини. Головна різниця між нами, думаю, в тому, що її підхід, як можна б сказати, ретроспективний, тоді як мій індуктивний. Для української людини, що виростає поступово з українського побуту, — родинної і шкільної атмосфери, довкілля, традицій, є кобзареві думи чи франківський каменяр само собою, без великих пояснень, зрозумілі. Вона має кожночасно перегляд через усі наверствування культури, в яких вона сама органічно росла, не говорячи вже про «колективне підсвідоме» (Юнґ) чи тяглість філогенетичного розвитку. Для мене, звідки я не починав, була це все «земля невідома». Для мене не було жадної речі самозрозумілої, доки я «не пропалив серцем похмурий ґраніт десятків безвихідних років» (О. Ольжич). Коли я нарешті розпочав Шевченка, для мене це було об'явлення; потім таким об'явленням стала кожна нова, із трудом здобута, поетична душа.

Українська лірика в дуже високій мірі обумовлена історично; чистої лірики, без якогонебудь історичного тла, майже взагалі немає. Без знання гетьманського чи царського петербурзького періоду Шевченко так само незрозумілий, як лірика 20 століття без знання російсько-польської революції і її соціяльних гасел та советської дійсности. Але історичні моменти та натяки, які є українському читачеві самозрозумілі, — вимагають від німецького читача щойно впрацьовання і ознайомлення з відповідною історичною проблематикою.

Моя праця над українською лірикою мала тому подвійний аспект: технічний, оскільки технічним можна назвати переклади, та науковий, себто спроби наукового опрацювання матеріялу, з мого, тобто з німецького погляду. В цьому другому відношенні я хотів би тільки намітити ті моменти, які відрізняють мій підхід до різних проблем від підходу українських літературознавців, бо моменти, які є тут і там такі самі, не будуть нікого цікавити.

Наукове опрацювання матеріялу. Шевченко. «Бюджет» життя

Почнім таки може від Шевченка, про якого я нещодавно написав довшу статтю [6]. Перше, що мені впало у вічі і що я зробив, це підрахував технічний бюджет життя Шевченка і витягнув сальдо: 9 літ волі (супроти 38 літ такого чи іншого «полону»), до якого зайві всі коментарі. Може мені невідомо, але якось

6) *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. N. F. 1, 1953. Ss. 303-320.*

маю враження, що такого «рахунку» не зустрічав я в підручниках літератури **). Рахунки взагалі невластиві слов'янській вдачі, а мій народ без статистики і діяграми обійтися не може— хоч знає, що «мова» чисел не належить до найцікавішої літератури.

Перевага епічно-фолкльористичних елементів над метафізичними у перекладачів та коментаторів Шевченка

Коли я вже добре перестудіював творчість Шевченка та приступних мені тоді його коментаторів і перекладачів, я зауважив, що вони займаються головно епічними й фолкльористичними його творами, а коли звертаються до ліричних, то вибирають головно сантиментальні, залишаючи на боці інтимну, метафізичну чи релігійну, лише глибинно-психологічним студіям приступну, лірику: епіку легше зрозуміти і перекласти, ніж лірику; лірику розважань і думок легше, ніж почуттєву лірику. Далі, вони схильні робити з Шевченка або бунтівничого безбожника, або дитячо-віруючого; або грізного революціонера або зрезиґнованого стоїка; або сантиментально-терплячого або волюнтариста. Мені здається, що ми будемо ближчі до правди, коли його побожність чи атеїзм, революційність, волюнтаризм, стоїцизм чи терплячість —не будемо розглядати, як «біля» і «після себе» слідуючі «настрої», а як сукупність всіх йому властивих елементів, які, пульсуючи в ньому сюди і туди, держали його в рівновазі в своїм протиріччі. І це протиріччя в нього органічне, не таке, про яке десь говорить Ц. Ф. Маєр («людина в своєму протиріччі»), як про якесь в певний спосіб зранене, неорганічне, порушене. Він, як говорити б за Ф. Крюґером, єдність в протилежності своїх почувань, людина органічного протиріччя.

Проблема зрозуміння Шевченка для чужої людини

Трудність зрозуміння Шевченка для західнього світу має свою останню причину в тому, що він був слов'янином не лише в своїй свідомості, а, як казав К. Ґірґензон, у своїй «душевній побудові». Зв'язаний ближче з грецько-візантійською, ніж з римсько-латинською традицією, не знав він самозрозумілого для заходу поділу психічних функцій на категорії думання, хотіння і чуття, точного розрізнення між пізнавальним і непізнавальним, іманентним і трансцендентним. Через це його душевна «цілість» не вміщається в реґулярну схему душі заходу: те, що ра-

**) Автор помиляється, бо подібний підрахунок зробив з українців В. Сімович, пор. «Народнє видання» Кобзаря за редакцією й з поясненнями д-ра В. Сімовича (Українське В-во; Катеринослав - Кам'янець - Ляйпціґ 1921). В життєписі, на ст. XXII, читаємо: «Умер (Шевченко) у 47 році життя, пробувши 24 роки кріпаком, 10 літ у неволі, 3½ роки під доглядом поліції, і тільки 9 років вільною людиною...»

ціональному заходові здається вже демонічним, позасвітовим, чародійним, несамовитим, для Шевченка є реальною частиною його світогляду. Три душі і три круки з його «Великого льоху», мавки, русалки, відьми, лісовики, і т. п. є для нього реальними даностями, тоді як для західнього світу такі «постаті» однозначні з «духами» або, в щонайкращому випадку, з алегоріями.

Брак «середнього мірила»

Дуже характерним для вродженої безпосередности Шевченка, як також і для інших українських ліриків та народної творчости, є брак «середнього мірила», тобто якихсь посередніх почувань, посереднього виходу чи посередніх, невтральних ситуацій, чи, щоб сказати за Кречмером: «або ангел або чорт, — третього немає».

Коли німецький поет Меріке (Mörike) прохає Боже Провидіння послати йому або щось любе, або щось боляче, то поряд з цим він виявляє готовість — коли б не було Божої Волі на одне з них — приймати щось посереднє. Шевченко просить Бога не дати йому «спати ходячому», поволі «вмірати серцем», «валятись гнилою колодою по світу», «спати на волі» — де стає однаково, чи хто живе, чи загинув, — просить дозволити йому «жити», «серцем жити», «хвалити людей», а коли ні, то проклясти долю і запалити світ. Коли нема у Бога для нього доброї долі або Він пожалів її йому, то хай йому пішле злу. Так само просять Бога в пісні бездомні сирітські діти, щоб не дав їм дармо працювати і радше послав їм смерть, коли не дасть доброї долі. Так само просить поетка О. Теліга:

> «Усе, лише не те! Не ці спокійні дні,
> Де всі слова у барвах однакових...»

А душі так хочеться «якогось вітру, сміху чи злоби», щоб їй вирватись крізь «іржаві ґрати» і

> щоб хтось крикнув: «ненавидь і люби!
> і варто буде жити і вмирати» [7].

Здається мені також, що вогненні протести Шевченка проти тоді пануючого порядку в Росії, які принесли йому в соціялістичних, а головно советських критиків назву «бунтівника», «революціонера», «здобувача барикад», мали не так свою причину у власній судьбі його і судьбі народу, не так в «політиці» чи «опозиції», як у внутрішній конечності і необхідному домаганню, щоб справедливість і право взяли верх над безправством. «Протестувати» — значить в нього менше, бути «проти чогось», але радше бути «за чимсь» (саме за правом). Звідси його нахил

---

7) Душа на сторожі. Вибір з поезій. Вид. «Культура», 1946, стор. 18.

вбирати свої протести у форми біблійних псальм і кінчати їх у релігійному та трансцендентному, звідси його охота представляти метафізичні протести як виправданий надземною вірою бунт праведних проти земного насильства.

Зокрема образ Шевченка в **«граничних ситуаціях»** буття, коли говорити за екзистенціялістами, виходить для західньої людини незвичайно, небуденно, навіть трохи несамовито. За Ясперсом визначає тип людини вже факт, чи їй в «граничних ситуаціях» життя [8] (смерть, всеобіймаючий страх, розпука, зневіра і т. п.) може щось дати опертя, підтримку, рятунок і що саме, і чи вона в таких ситуаціях стверджує чи заперечує життя; — при того роду визначенні типу людини доводиться ствердити, що не лише все життя Шевченка складалося з «граничних ситуацій», але що він був з ними у довірочно-інтимних відносинах і, попри все, в своїй неґації і готовості до жертвенного самозапереченя стверджував судьбу і життя. Смерть була йому змалечку добре відома: ще як хлоп'я заступав на похоронах свого учителя-дяка; під час десятилітнього вигнання він бачив смерть всіх можливих родів; його «власна» смерть, чи точніше сказавши «умирання», тривало: вісім місяців слідства, в якому йшлося про його голову, десять літ живого поховання в пустині і чотири роки повільного конання на шкорбут і серцеву водну пухлину. Пошесть чуми, яку він так реалістично описує, мусіла йому теж бути відома з практики, бо з прочитаного він не був би в силі створити таких потрясаючо-переконуючих образів. Але утримування цих йому добре знайомих, майже понадлюдських, стосунків із смертю не викликало в нього зневіри, наставлення лише на найближчий час: він, попри все, випрацював програму життя, довготривалу програму людини, що хоче впливати нею на свій поневолений народ. В одній з своїх останніх, майже на смертному ложі написаних поезій («Минули літа молодії»), коли вже смерть стоїть не за ним, як він це описував у «косарі», а таки прямо перед ним і дивиться йому в обличчя, він сприймає цей погляд і, зробивши обрахунок свого життя, не байдуже і зрезиґновано, а позитивно стверджуючи судьбу, — виходить їй назустріч. Інші «граничні ситуації», наприклад, безнадійна розпука чи зневіра, мали також безліч нагод стояти на сторожі його життя, чи то як підданого, чи каторжника, чи борця.

Катарзис — очищення

Але, здається, немає іншого документу світової літератури, де б так яскраво прийшла до вияву «катарзис» — очищення і переміна нестриманого бунтівника в люблячого, також ворогів і все людство, готового надолужити свої провини — покутника.

---

8) K. Jaspers. Psychologie der Weltanschauungen. Berlin 1925. S. 229.

Чотироподіл його «Царям, всесвітнім шинкарям», чи, як я дозволив собі назвати цей твір, «чотири молитви» — не здається випадковим у цій високій пісні любови. В грецькій мові є чотири різні вирази на поняття любови: філія, ерос, аґапе, сторґе. Здається, що ця грецька схема мусіла поетові, вишколеному на любовній етиці Сковороди, — якось, може, інтуїтивно снуватися в підсвідомості, бо в творі даються без труду розрізнити ерос (любов до себе самого), сторґе (приязнь), аґапе (любов до ворогів) та філія (любов до людства). Зведена до одного спільного знаменника різнопостатна любов не є чимсь у своїх різних виявах поруч чи після себе слідуючим, але елементарним, стихійним, майже первісним, сюди і туди рвучим, співіснуючим. Приблизні, хоч не такі глибокі і первісні моменти «катарзис» зустрічалися мені (відірвано) також і в інших українських поетів, як у Франка [9], в молитвах Клена [10] та Янова [11], про що можна би написати окрему розвідку.

---

9) **ерос:** «Ти не міркуй, що родивсь ти на муку,
Бо й розкошів найвищих маєш часть,
У творчій силі щастя запоруку.
Усе, чого тобі цей світ не дасть,
Знайдеш в душі своїй ясніше, краще:
Найвищу правду і найбільшу власть.» (Із книги Кааф: «Поете, тям, на шляху життєвому». Semper Tiro. Збірка поезій. 1946. стор. 33)

філія: ... «І любиш всіх, щасливий в тій любві» (там же, стор. 31).

аґапе: «А ви любіте своїх ворогів!» (Вибрані поезії. Авґсбурґ 1948, стор. 15).

10) **ерос:** «Тоді поет не звався ще халуєм
і за пайок не продавав свій хист» (Прокляті роки. Українське Видавництво. Краків-Львів 1943, стор. 5).

«Нехай же древнє полум'я не гасне,
В якому я, згоряючи, горю...» (там же, стор. 13).

сторґе: «Ще помолімося за всіх, кому
Вже не судилося узріти світла,
Що їх я думкою не обійму...» (там же, стор. 36).

філія: «Тож ревно помолімося за всіх,
Кого сувора доля не пригорне,
Хто не зазна ні радости, ні втіх
За всіх, кого нещадно давлять жорна.» (там же, стор. 37)

11) **сторґе:** «Зійди, замешкай в совісті людини,
Вселися в серце кожної істоти:
Хай прийде царство мужности й чесноти —
Вселенна радість доброї новини.» (Цикль: Отче наш! Шляхи. В-во «Молоде Життя». Мюнхен 1951, стор. 152-158).

ерос: «Прости! Вже досить жертв, невдач, отрути,
... Дай радісну, малу хвилину щастя! —
... Прости!... Дозволь на мить одну забути!» (там же)

«І сили не відмов моїй десниці»... (там же)

... «Дай силу духа, віри і любови,
Дай вічного горіння насолоду,
Щоб більше болю я не знав — розпуки,
Життя в могилі, без світел науки,

Слов'янський панкосмізм

Дуже цікавий момент, вже, правда, не в Шевченка, зустрівся в однім із апокаліптичних образів Олекси Стефановича, п. з. «Страшний Суд». Поет просить піднести серця в ім'я троїчного Бога-Отця, Сина і Святого Духа — і «великого болю», щоб Господь простив гріхи. Такого четвертого чинника св. Тройці, і це в такім контексті, наче рівнорядности, не зустрічав я в жадній поезії й літературі: це, здається, приклад східньослов'янського «панкосмізму» [12]).

Відзеркалення поступового росту української національної свідомости в українській ліриці

У зв'язку з студіями над українською лірикою прийшла мені на думку ще одна ідея, яку я свого часу з'ясовував на одній із наукових конференцій [***]), відзеркалення поступового росту української національної свідомости в українській ліриці. Перший пролісок в несвідомому пориві «цвітка дрібная» (Шашкевич) ледве пролупилась з-під снігу, а вже хоче «вкрасити» увесь луг і «згорнути до себе» цілий світ, хоч тільки що не видно бурі, яка зараз же, як застерігає її мати, «зв'ялить» її красу. Пробуджене лише щойно життя не має ще перед обличчям небезпек сили існування. — Мати, що проганяє сина «пріч від себе» (Котляревський), щоб його «орда взяла», бо він таке ледащо, що до її народу ніяк не підходить, а зате може підійти до тих «меншевартісних» — москалів, турків чи татарів, вже зовсім свідома вартости свого походження і вищости його над іншими. Вояк українських визвольних змагань (Купчинський), що в годину великого зриву мчить осяяним сонцем степом і, милуючись прекрасною країною і наставшим по ночі «великоднем», викликає на герць і двобій всіх, що відважилися б назвати цей рай невільним, — не тільки

Без вічних чинів для добра народу.» (там же)

аґапе: ... «Прости їм Боже! Я не маю права.» (там же)

А коли вороги покарані упадуть, каже поет:
«Прощу їм, хоч ніколи не забуду». (там же)

... «Прости йому! Мені ж дозволь забути
Мій біль, зневіру, сумніви й вагання.» (там же)

філія: «Пошли нам ласку, Боже, й всі чесноти,
Дарунок дай геройства і посвяти,
Щоб вміли ми горіти й не згоряти
І піт нести й життя та кров спільноті.» (там же)

12) Леся Українка: Лісова пісня; болгарський лірик Тодор Троянов: Новий день, і т. п.

***) II наукова конференція НТШ у Европі, улаштована з нагоди 80-ліття існування Т-ва; згадана доповідь була читана на пленарнім засіданні 11 жовтня 1953 р. Резюме доповіді з'явилося у «Вістях ЕНТШ», ч. 6 (на стор. 7–9).

свідомий, але стоїть вже зі зброєю в руках на сторожі своїх вартостей. Широкі і величні почуття по всіх морях плаваючого моряка і по всіх просторах літаючого літуна, так мало знані вузькій хліборобській психіці українця, що не виходить поза рамки свого села, розширюють свідомість своєї присутности на цілу діяспору. Від М. Шашкевича, через П. Куліша, Т. Шевченка, І. Франка, Р. Купчинського — до О. Влизька, М. Рильського, Ю. Клена і М. Бажана — можна спостерігати сталий ріст цієї свідомости, що кінчається в могутньому акорді цих останніх трьох наших хоч «не-наших» співців, що їх український культурний круг притягнув до себе з чужого середовища.

Дотеперішні переклади

Тепер дещо до самого перекладу. Разом переклав я вибрані твори 52 авторів. Раніші німецькі переклади, оскільки взагалі які можна було дістати, прочитав я щойно тоді, коли мої переклади були вже зроблені. Велике німецьке видання Шевченка, т. зв. «Московський Кобзар» [13], дістав я аж по скінченні мого манускрипту. Як я вже згадував, дотеперішні німецькі перекладачі займались залюбки зовсім означеними «прагматичними» текстами, залишаючи глибинно-психологічні чи метафізичні проблеми на боці. Так загальновідомий Заповіт Шевченка перекладено німцями сім разів, козацьку баляду «Іван Підкова» — п'ять, вступ до першого видання Кобзаря («Думи мої») — чотири; натомість тяжкі питомо-ліричні його поезії, як, наприклад, «Бували войни й військовії свари», чи «Чума», чи, все ще в її етичній глибині не досить добре пізнана, «катарзис» — «Царям, всесвітнім шинкарям», — або перекладено раз або і взагалі ні. Спокусу, щоб ставити старіші німецькі переклади для порівняння біля моїх власних чи подавати біля перекладу український оригінал, мусів я з технічних причин відкинути.

Речеві труднощі перекладу

Труднощі самого перекладу були речевої і технічної натури. Перші були найбільші, бо коли вже для перекладача треба було впрацювання в український побут, традиції, звичаї, психіку та історичну проблематику, — то німецькому читачеві, цілком не обізнаному в українських справах, були б такі переклади без попередньої підготовки зовсім незрозумілі. Тому я старався зарадити в такий спосіб, що подавав не лише ряд зауваг до самого тексту, але проводив в самому тексті ледве помітні, лише для фахівця пізнавальні, коректури. Так, наприклад, поему «Чернець» я мусів у другій частині (танок козака) і при

---

13) Taras Schewtschenko: Der Kobsar (deutsch). Moskau 1951. II Bände.

кінці (козак в монашій келії) не лише сильно обкроїти з фольклористичних та льокально-історичних елементів, але поширити в політичну та упростити в европейську площину. Подібно з твором Зерова про «чорну торгівлю» з душами, який твір я назвав добре всім знаним повоєнним словом «Tauschzentrale». Зате деякі поезії, як, наприклад, П. Куліша «Слов'янська ода до Москви» — не потребували ніяких втручань; представлення Росії є там гаряче актуальне і дійсне по нинішній день.

Технічні труднощі

Все ті самі і вічно неминучі труднощі всіх перекладачів — це **гра слів,** яку можна лише передати в той спосіб, що або знаходимо подібну гру слів в перекладній мові, або описуємо зміст її іншими словами. Я пробував і одного і другого способу. Так, наприклад, я перекладав «Чи то недоля та неволя» (Шевченко, 1850) — «Ob wohl mein Schicksal und die Trübsal»; «псарі з псарятами царять» (Шевченко: Якось то ідучи в ночі, 1860) — «gekrönte Drohnen auf den Thronen», — що виходить досить недосконало. Так само слова з подвійним значенням ставлять високі вимоги до відчуття мови і фантазії, як, наприклад, слово «доля», що може означати як щастя так і судьбу; або «вогонь», що є часто вживаний як символ гарячого, киплячого, жаріючого; — чи «дума», що може бути або думкою або народною піснею. «Долю» (Шевкенко) — переклав я через «Schicksal» і бачу підтвердження цього терміну в розвідці К. Н. Meyer-а про поняття судьби у Шевченка; «вогонь» (Влизько) — віддав я синонімом «Glut», а «Думи», в залежності від тексту раз через «Sinnende Gedanken», а другий раз через «Graue Lieder».

Досягнути повної однозгідности оригіналу і тексту не буде ніколи можливо. Так, наприклад, попри всі мої старання перекласти «Садок вишневий коло хати», — цей переклад ніяк не хотів вдатися. Аж я (запізно) зрозумів, що важко знайти в німецькій мові відповідну кількість рим і асонансів, які передали б необхідну цій вечірній пісні атмосферу сонности, змучення, заколисування, якими віє від все повертаючих рим довгого «а» — як «хати» — «дівчата» — «мати» — «научати» — і т. п., коли слова німецького перекладу радше короткі, бадьорі (коротке «і» — «Hütte», «Schritte» і т. д.).

Ці і подібні труднощі при перекладі відзначала й критика перекладів. До березня 1956 р. мені відомих рецензій з'явилося 12, які подаю нижче:

1. **Мірчук, Марія:** Ганс Кох: Українська лірика 1840-1940. Вісбаден, Штайнер-Ферляґ, 1955, стор. VIII+ 116. «Християнський Голос». Мюнхен 1955. ч. 28(339).

2. **Бойко, Юрій:** Цінна книга перекладів. «Українське Слово». Париж 1956, ч. 741.

3. **Костецький, Ігор:** Українська лірика 1840-1940. Вибрано і перекладено Гансом Кохом. «Україна і світ». Ганновер 1955, стор. 52-53.

4. **Ільницький, Роман:** Українська лірика за сто років в німецькому перекладі. «Український Самостійник». Мюнхен 1955, ч. 21(279).

5. *Menning, Clarence*: Die ukrainische Lyrik 1840-1940. Ed. by Hans Koch, «The Ukrainian Quarterly». New York 1955. Vol. XI. № 4, p. 374.

6. *Kothmeier, Elisabeth:* Під духовим знаком Гердера і Боденштедта, «Сучасна Україна». Мюнхен 1955, ч. 14(116).

7. **Смаль-Стоцький, Роман:** Українська лірика 1840-1940 в німецьких перекладах Ганса Коха. «Свобода». Нью-Джерзі 1955, ч. 111.

8. *Svoboda, Victor:* Die ukrainische Lyrik 1840-1940. By Hans Koch. «The Slavonic and East European Review». London 1955. N. 82.

9. **Смалько, Емілія:** Ганс Кох: Українська лірика 1840-1940. «Новий Шлях». Вінніпеґ 1955, ч. 62.

10. **С. Г.:** Hans Koch: Die ukrainische Lyrik 1840-1940. «Київ», ч. 6.

11) *Burghart, Günther:* Eingekerkert-verbannt-verschollen. Anthologie bietet ukraïnische Lyrik aus den letzten hundert Jahren. «Westdeutsche Allgemeine». 1955. N. 251.

12. «*Die grosse Fürbitte*» — ausgewähltes Gedicht aus der «Ukrainischen Lyrik» 1840-1940, ausgewählt und übertragen von Hans Koch (Mit kurzer Einleitung über das Buch). «Salzburger Nachrichten« 1956. № 8.

Всі переклади, що й підкреслюють майже всі мої критики, — є вільні, з намаганням одначе затримати «зверхню форму» та «індивідуальний тембр голосу окремих поетів» (С. Г.). Часами я зважувався «на приємні сміливі приблизні рими» (Костецький). Але одні мене хвалять, а інші ганять саме за ту «приблизність». Іноді вона обумовлена, як вже згадано, конечністю зробити німецькому читачеві приступним історичні та побутові нюанси ориґіналу, по друге, мовними труднощами. Часами мені вдавалося зберегти зміст, хоч я й міняв назву символу, наприклад, коли перекладав Лепкого: «як каплі дощові падуть, важкі, мов ртуть». — ... «Wie Blei, so schwer». Дослівне «Quecksilber» мені тут не годилось ніяк, а йшлося вкінці про символіку тяжкости і було все одно, який з тяжчих металів — чи срібло, чи золото, чи ртуть чи оливо — її представляти буде. Гірше вже вийшло з «червоною калиною», яку я собі раз дозволив охрестити «червоним бозом», і за те мені попало. Тут рація по обох сторонах: в українськім побуті має калина символічне значення майже «національного» дерева, яке ніколи не віддасть зовсім несимволічний для українців боз. Не на останньому пляні грає тут ролю червона краска як символ жертви чи посвяти. Німецька назва «калини» — «der weisse Schneeball», яка дає їй назву від цвіту, а не від овочу, зовсім того враження своїм білим елементом не передає, а окрім того не має він в німецькій поезії жадного символічного значення. А боз власне має його і буває деколи червоний. Так само лише зміненою назвою символу є мій вислів: «Vater Zar»,

який не є незрозумінням чи перекрученням Шевченка, а іронічним наподобленням російської назви «батюшки-царя».

Вибір творів і джерел

Слушні завваги критиків щодо самого вибору творів, хоч один з них вже виправдав мене, кажучи, що тут «стикаємося з мистецькими уподобаннями перекладача, а може почасти й з труднощами в здобуванні текстів» (Бойко). Це слушно, хоч я вже й давно сам помітив, що збірка вимагає конечно доповнення: не пошкодило б вставити в неї ще і таких поетів, як Д. Фальківський, О. Теліга, О. Ольжич, М. Орест, І. Багряний, Я Славутич, Т. Курпіта, Б. Кравців, О. Лятуринська, Ю. Липа, Ю. Яновський, А. Коломиєць, О. Слісаренко, В. Пачовський, П. Карманський, О. Шпитко, Л. Мосендз, В. Лесич, О. Веретенченко, Н. Лівицька-Холодна, Ю. Драган, Б. Грінченко, В. Самійленко, С. Черкасенко, Г. Чупринка та інші. Може й справді мало характеристичні речі — як твердить критика — підібрані для І. Франка (головно брак чогонебудь із «Зів'ялого листя»), М. Зерова, М. Рильського, О. Олеся, М. Бажана чи В. Сосюри; і може й справді не конче було брати вірша цього останнього про червоного партизана, що «насолоджується споминами сповненої помсти». Треба б було теж, можливо, доповнити бібліографічний показник деякими безсумнівно першорядними джерелами, як, наприклад, «Нове українське письменство» чи «До джерел» М. Зерова, «Фолкльорний елемент в поезіх Т. Шевченка» і «Студії над поетичною творчістю Шевченка» Ф. Колесси, «Начерк історії української літератури» Б. Лепкого, «Історія української літератури» М. Грушевського (п'ять томів), «Українська еміґраційна література» Л. Білецького, «Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства» В. Петрова, переклади Лесі Українки на англійську мову у виданні СФУЖО, збірки поезій, перекладені на італійську мову М. Липовецькою, переклади О. Грицая з Шевченка у віденському журналі «Ukrainische Nachrichten» у виданні СВУ тощо. Зрештою, всіх і так перечислити не можна. Супровідні нотатки біографічного і літературознавчого характеру також потрібно було б подекуди доповнити.

Але ніяк не можу погодитися з радою критиків, щоб викинути із збірки таких «давнопрогомонілих» для нашої доби поетів, як Ф. Галіп, О. Левицький, Ф. Шелудько, О. Кониський, І. Ковалів чи навіть В. Шурат. Ми не можемо міряти мірою «нашої доби», бо що для нас сьогодні «прогомоніле», малохарактерне, непомітне, те було колись (і то ще не так дуже давно) пробоєвим, поступовим чи, як каже У. Самчук, «великою літературою». У виданій Франком антології української лірики від смерти Шевченка, що вийшла 1903 року п. з. «Акорди», були майже ці всі поети наявні і у великій почесті, як духовий мистецький аван-

ґард нації в боротьбі за її існування. Тоді ще не було ні Клена, ні Тичини, ні Зерова, ні Рильського, ні видань МУР-у, чи «Арки», чи «Літаврів». Тоді всі видання виходили на дешевенькому папері в розмірі переважно кільканадцятьох сторінок. І розсилалися по селах, де «забуті» часом і світом сліпали над ними при свічках чи нафтових лямпах. Ці часи я ще запам'ятав, і було б мені жаль, коли б український народ забув тих своїх власних пророків.

Коли українська критика стверджує, що мені вдалося підмітити такі своєрідності духового обличчя української літератури, які не завжди є їй самій, призвичаєній до традиційних оцінок, помітні, то має в цьому відношенні рацію. Але якщо критика говорить про велику послугу, зроблену українській поезії, що мовляв уведено її в коло найбагатшої в світі перекладної німецької літератури, то це твердження дуже одностороннє і не узгляднює другого аспекту проблеми: німецькій поезії (чи, ширше сказавши, — культурі) зроблено не меншу послугу, коли їй удоступнено шедеври духовости української душі. В цьому щойно вся «логіка сліпого випадку».

Накінець хотів би я подякувати всім тим українцям, які мене заєдно заохочували до продовжування моєї праці над перекладами та успішно допомагали мені у виданні їх. Це спершу вже згадані близькі друзі-скитальці у діяспорі Юліян Ґеник-Березовський та Іван Брик. Далі — це розкидані по обох земних півкулях українські приятелі: Роман Смаль-Стоцький (Мільвокі, ЗДА), Микола Глобенко (Париж) і передусім невтомний помічник та дорадник Іван Мірчук (Мюнхен).

Записки НТШ т. 169
Збірник на пошану З. Кузелі
Париж - Ню Йорк - Мюнхен - Торонто - Сідней. 1962

Борис Крупницький

З МАЗЕПИНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

(Про падіння Батурина)

Два свідоцтва говорять про те, що Карл XII мав намір іти прямо на Батурин, коли операція на Стародуб (після Смоленська це був, можливо, другий прямий шлях на Москву) не повелася. А після невдачі Левенгавпта під Лісною і втрати всіх везених до короля бойових припасів, а головно артилерії, обставини взагалі примушували Карла XII завертати на Україну.

Ці свідки — секретар шведської похідної канцелярії Цедергельм і генерал-квартирмайстер шведської армії Їлленкрук. На думку Цедергельма, шведський король задумував іти безпосередньо до Макошинської переправи на Десні (біля Макошина Сейм зливається з Десною), себто найкоротшим шляхом до Батурина [1]). А Їлленкрук з свого боку свідчить, що король наказав йому виробити плян маршруту окремих полків до Батурина [2]).

Обидва свідки твердять, що Карл XII зрікся свого заміру завдяки інтервенції Мазепи. Переконати короля мав Бистрицький; з своєю місією їздив він два рази [3]). Перший раз Бистриць-

---

1) Sekretaren vid Carl XII: 5 Fältkansli Josias Cederhielms bref sin broder Germurd. Karolinska Krigares Dagbocker. Lund 1912. VI, стор. 157.

Також Крупницький: Мазепа і шведи в 1708 р. Праці Укр. Наук. Інститута. Варшава 1938, т. 47, стор. 5.

2) Axel Gylenkrooks relationer frau Karl XII: 5 Krig. Stockholm 1913, 67-68; Б. Крупницький, як вище.

3) Див. свідоцтво самого Бистрицького у А. Єнсена: Родина Войнаровських у Швеції. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 92, 1909, стор. 192.

кий появляється в шведській головній кватирі 18 жовтня ст. ст. [4]. Він тоді з'ясовував, що Мазепа — за Цедергельмом — просив шведської протекції, а заразом висловлював бажання, щоб шведський король ішов в напрямі Новгорода-Сіверського. Треба думати, що український гетьман приходу шведів в саму Україну не бажав, а хотів ужити їх для оборони кордонів України.

Те ж саме, що Цедергельм, твердить і Їлленкрук: козацький старшина, себто Бистрицький, передав прохання Мазепи, щоб Його Величність змінив свій маршрут, тобто вирушив в напрямі Новгорода-Сіверського, і там зайняв позиції [5]. Король погодився, і в цім вбачає Цедергельм, як свідок, помилку. Розвиток подій показав, що намір Карла XII був кращий і що Мазепина резиденція скоріше могла бути таким способом захищена [6].

Стоячи під впливом цих свідоцтв, і шведський історик Штілле вважає рух Карла XII на Новгород-Сіверський помилкою та висловлює жаль, що король не залишився при своїм добре обґрунтованім батуринськім пляні, піддався думці Мазепи і пішов до Новгорода-Сіверського [7].

З другого боку, в фундаментальній праці шведського генерального штабу висловлюється зовсім протилежна думка. За нею, Карл XII мав рацію, йдучи на Новгород-Сіверський. Він хотів забезпечити за собою переправу через Десну, на північ від Батурина, і для того було, безперечно, добре затримати російські головні сили під командою Шереметьєва біля Новгорода-Сіверського. Небезпека з боку Меншикова не могла бути трактована поважно, бо Батурин був добре укріплений і міг бути боронений проти його кінних полків. Основний висновок праці той, що Новгород-Сіверська операція забезпечувала шведську армію з флангу, а разом тримала й головні сили Шереметьєва на віддаленні від головного шведського напряму, а саме Батуринського [8].

Це правда, але рівночасно постає питання, чи Батурин був дійсно так добре укріплений. Деякі сучасники твердять, що в Батурині було багато зібрано поживи й амуніції (артилерії), такої потрібної для шведської армії. Так говорить, наприклад, Кайзерлінґ, пруський посол у Москві, і сам цар у своїм універсалі з 9 листопада (ст. ст.) 1708 до всього «малоросійського народа» [9]. Але чи стояв Батурин **фортіфікаційно** як фортеця на ви-

---

4) Cederhielm, як вище, стор. 156; Крупницький, як вище, стор. 5.

5) Gyllenkrook, як вище, стор. 156; Крупницький, як вище, стор. 5.

6) Cederhielm, як вище, стор. 157; Крупницький, як вище, стор. 7.

7) A. Stille. Taget mot Russland 1707-1709, Karl XII till 200-ars dagen av hans död. Stockholm 1908, стор. 305-306.

8) Generalstaben. Karl XII pa slagfältet. T. III. Stockholm 1919, стор. 631.

9) Порівняй: Чтения Московского Общества Истории и Древностей, т.

соті? Про це існують свідоцтва і неґативного характеру. Наприклад, московський піп Іван Лук'янов знайшов під час своєї подорожі по Україні і переїзду через Батурин, що «город не добре крепок» [10]. Або Генеральний Суддя Василь Кочубей в своїм доносові цареві на гетьмана на початку 1708 року зазначав, що «Батурин двадцять років стоїть без направи і тому вали навколо нього всюди пообсувалися і обвалилися; з тої причини і одного дня неприятельського наступу відсидітися не можливо» [11].

На жаль, у всіх цих справах ми здані тільки на комбінації і здогади. Щодо теорії шведського Генерального штабу, треба запитатися, чи був дійсно потрібний рух цілої шведської армії в напрямі Новгорода-Сіверського? Чи не можна було вилучити сильний шведський корпус проти Шереметьєва і рівночасно рухатися, особливо з легкими, кінними частинами, в напрямі на гетьманську столицю або на з'єднання з Мазепою? Чи король хотів тримати цілу армію в кулаці і вважав її роздвоєння небезпечним? Але все це тільки сумніви чи припущення. Можливо, справа стане яснішою після вивчення терену між Макошином, Батурином, Новгород-Сіверським і т. д. Покищо тут багато ще темного, невиясненого.

В дійсності Карл XII, хоч і погодився на прохання Мазепи, не дуже поспішав до Новгорода-Сіверського. Ґілленкрук оповідає, що король, обіцявши Бистрицькому вирушати, загаявся з своїм рішенням до вечора, коли дав таки наказ генералу Крейцу йти до Новгорода-Сіверського, а на другий день і сам виступив в тім же напрямі [12]. Через цю королівську повільність росіяни захопили Новгород-Сіверський і Карл XII не мав уже бажання брати його приступом.

Саме тоді, коли увагу звернено було на Новгород-Сіверський, де стояв Шереметьєв з головними російськими силами, на захід від шведів появився Меншиков, який після битви під Лісною наблизився до Чернігова [13]. Він перейшов Десну праворуч Чернігова, і з того постала небезпека, що відділи самого Шереметьєва могли бути послані вниз до ріки Сейму на з'єднання і допомогу Меншикову. Мазепі і його військові загрожувала перспектива бути відрізаним від шведів [14].

Мазепа і сам помітив цю небезпеку і знову послав до швед-

І, 1859, стор. 187-193. Подібно: Д. Каменскій. Источники Малорос. Истории, ч. II.

10) А. Лазаревський. Описание Старой Малороссии. Т. II. Кіев 1893, стор. 256.

11) Д. Бантыш-Каменский. Источники Малор. Истории, т. II. Чтения Москов. Общ. Истории и Древностей, 1859, стор. 106.

12) Gyllenkrook, як вище, стор. 67-68; Крупницький, як вище, стор. 5.

13) Stille, я. в., стор. 305. Adlerfeld. Histoire militaire de Charles XII Roi de Suède. III, Amsterdam 1740, стор. 359.

14) Cederhielm, стор. 158; Крупницький, стор. 7.

ського короля Бистрицького, який мав, з одного боку, висловити радість гетьмана з приводу обіцяної протекції, а з другого — просити Карла XII негайно вирушати йому назустріч з огляду на загрозу з боку росіян. Цедергельм каже: «Ми мали причини побоюватися, що в той час, коли ми зробили всі необхідні заходи для нашої переправи, Мазепа може бути відрізаний» [14].

Поява Меншикова на Десні і за Десною була, очевидно, несподіванкою для Мазепи і для шведів. Але Меншиков, хоч і поспішав, не міг ще зорієнтуватися в подіях і теж тратив час. В той час, коли Мазепа виходив з Батурина назустріч Карлові XII, він (Меншиков) стояв на Десні на захід від Сосниці і тут з'єднався з військовим відділом князя Дмитра Голіцина, що прийшов до нього з Києва. Це сталося 24 жовтня ст. ст., а вночі проти 25 жовтня ст. ст. почалося дослідження терену в напрямі Батурина, щоб дізнатися про дійсний стан речей, тобто що сталося з Мазепою [15]. Військові дії проти Батурина почалися рівно тиждень пізніше [16].

Доля Батурина залежала від спішности шведських рухів. Бувши вдруге у Карла XII, Бистрицький дістав у відповідь, що «Карл Великий буде поспішати як мога швидко» [17]. В дійсності цього не сталося. 24 жовтня ст. ст. король опинився в Горках на правім березі Десни в 9 верствах від Новгорода-Сіверського і постановив в цій місцевості переходити через Десну, а потім податися до річки Сейму, до Батурина [17].

Відомо, що Мазепа вийшов з Батурина 23 жовтня ст. ст. 1708. Того ж дня перейшов Десну та, імовірно, тоді ще (про це свідчить Їлленштієрна, Поссе, Зільтман, Норсберг [18]) натрапив на шведські сторожеві пости, на драгунські полки Їлленштієрна та Гієльма. На другий день (25 жовтня ст. ст.) Мазепа був вже поблизу головної квартири Карла XII в Горках [19]. Але він простояв тут ще два дні (26 і 27 жовтня ст. ст.), чекаючи побачення з Карлом XII. Їлленштієрн вважає саме ці дні вирішними і говорить: «На вищезазначених квартирах простояв полководець (Мазепа) з своїми людьми два дні, аж поки не дістався до коро-

---

15) W. Krupnyckyj. Hetman Mazepa und seine Zeit. Leipzig 1942, стор. 204.

16) 1 листопада ст. ст. Cederhielm, як вище, стор. 142-143. B. Krupnyckyj. Hetman Mazepa, стор. 204.

17) Cederhielm, стор. 159. Крупницький. Мазепа і Шведи, стор. 7-8.

18) Öfversten Grefve Nils Gyllenstiernas berättelse om polska och ryska Krigen 1709. Karol. Krig. Dagböcker. VIII. Lund 1913. Pag. 65; Öfversten Friherre C. M. Posses Dagbok 1707-1709. Kar. Krig. Dagböcker. I. Lund 1901. Pag. 330; Siltmanns Dagbok 1708-1609. Kar. Krig. Dagböcker. III Lund 1907. Pag. 274; Skrivaren I. M. Norsberg's Dagbok 1707-1710. Kar. Krig. Dagböcker, III. Lund 1907. Pag. 203.

19) Gyllenstierna, я. в., стор. 65-66. Крупницький, я. в., стор. 8-9.

ля, і це було для нас великим нещастям, бо ворог виграв час, атакував столицю України Батурин і взяв її штурмом [20].

Ще два дні було змарновано на авдієнцію і дипломатичні розмови. Авдієнція відбулася 28 жовтня ст. ст. в Горках; 29 жовтня ст. ст. Мазепа там же робив візити канцлерові графові Піперу і фельдмаршалу Реншильду [21].

Як бачимо, Карл XII не поспішав. Можливо він думав, що нема чого ризикувати і можна систематично підготовити переправу, яка не була легкою. Що шведи затрималися, про це говорять різні свідки. Вейє підкреслює, що король поважно зайнявся справою забезпечення Батурина і «Nahm der König sich mit allem ernst vor und gab also bald ordre die brücken zu passirung des Desna stroms zu verfertigen» [22]. Цедергельм вважає скору допомогу Батурину в тих обставинах, в яких опинився Карл XII після повороту на Новгород-Сіверський, неможливою: «В цей момент не було в нас на поготові ні артилерії, ні всього іншого потрібного для переходу через тяжкий пас в присутності ворога. Для цього треба було часу й обережности» [23]. Так Мазепа вже з'єднався з шведським королем, привівши, правда, дуже невелике, військо. Припускаємо, що Карл XII вважав, що Батурин, як добре забезпечена фортеця з сильним гарнізоном, може довший час протриматися.

Але припущення залишаються припущеннями. Факти говорять виразно, що була можливість своєчасно появитися перед Батурином, бодай самому кінному аванґардові (чотири втрачених дні після з'єднання з Мазепою!), і що шведський король чомусь цього не зробив.

Тільки 30 жовтня ст. ст. Карл XII вирушив до Мезина на Десні і пробув тут знову кілька днів, займаючись переправою [24]. Але тепер було вже пізно. Меншиков встиг зорієнтуватися і стояв перед Батурином. 31 жовтня ст. ст. він вимагав капітуляції гетьманської столиці, яку було відхилено; 1 листопада ст. ст. почав операції проти Батурина, а 2 листопада ст. ст. зайняв штурмом Мазепину столицю [25]. Здається, Мазепа не був таким певним. Адлерфельд підкреслює, що український гетьман боявся за Батурин, не вважаючи його в добрім стані оборони, хоч тут і по-

---

20) Gyllenstierna, я. в., стор. 67. Крупницький, як вище, стор. 11-12.

21) Adlerfeld. III. 363; Siltmann, 274-275; Löjtnanten Fr. Chr. von Weihes Dagbok 1708-1712. Historiska Handlingar. Bd. 18-13. Stockholm 1903; Leonard Kaggs Dagbok 1698-1722. Histor. Handlingar. Bd. 24. Stockholm. Pag. 112.

22) Weihe, ibidem, 17.

23) Cederhielm. ibid., 159; Б. Крупницький, як вище, стор. 8.

24) B. Krupnyckyj. Mazepa und seine Zeit. S. 204; Fanrik Robert Petres Dagbok 1702-1709, Karol. Krig. Dagbocker, Lund 1909, I, 191.

25) Cederhielm, ibid., 162-163. Б. Крупницький. Мазепа і Шведи в 1708 році, стор. 11.

лишено було досить війська [26]). Якось навіть дивує ця зміна, так би мовити, тактичного характеру. Король, що так майстерно володів методою несподіваного блискавичного нападу, ніби втратив певність і став поволі або з припізненням, ґрунтовно підготовлювати операції.

А тим часом Меншиков працював на легку руку, користуючись кіннотою. Він вступив в тяжкий бій з Левенгавптом під Лісною; це був експромт, але з значними наслідками, хоч і з великими жертвами для самих росіян. Незабаром він появляється на Десні і за Десною і знову ж легко наважується кинутися на таку сильну фортецю, як Батурин. Тут була й чимала доза щастя (здається, зраду Носа, який імовірно вказав москалям спосіб, як пробратися в батуринський замок, треба вважати реальною подією [27])), але й чималий риск, у якому виявила себе енергія та здібність до швидких рухів російського полководця.

Ця повільність шведської тактики — те нове, що ми маємо констатувати. Так само, як і Меншиков, Карл XII міг блискавичними ударами поставити ворога в цілком іншу ситуацію. Чи він на українськім невідомім терені не відчував певности, потрібної для такої ризиковної гри, про це знову можуть бути тільки припущення. Шведи могли попередити Меншикова, не дивлячись на те, що вони на бажання гетьмана спочатку пішли на Новгород-Сіверський. Чому цього не сталося, певної відповіді не маємо.

Як бачимо, праця наша є не вирішенням, а поставленням проблеми. Вона являється закликом до вивчення терену (чого до цього часу майже не робилося), до притягнення нових архівних джерел та ліпшого використання вже друкованого матеріялу, особливо шведською мовою. Треба вглибитися також в характер основних дієвих осіб і тут також шукати моментів, що дають можливість вияснити проблему. Вже одно питання, чому Карл XII змінив свою тактику, заслуговує великої уваги.

---

26) Adlerfeld, III, 373. Що Мазепа відчував потребу поспішати з допомогою Батуринові, видно хоч би з його листа до стародубського полковника Скоропадського з 30 жовтня ст. ст. 1708 р., де він радить Скоропадському разом з переяславським і ніжинським полковниками знищити росіян в Стародубі, а коли б цього не вдалося, то поспішати з товаришами до Батурина (Бантиш - Каменській: Источники. II. (1691 - 1722). Чтения Моск. Общ-тва истории и древностей, I. Москва 1859, стор. 173-175. А. Цедергельм пише, що Мазепа обіцяв батуринському комендантові, що до 30 жовтня ст. ст. приведе з собою шведську допомогу, а це на думку Цедергельма було цілком неможливе. Див. Цедергельм, як вище, стор. 159; Б. Крупницький, як вище, стор. 8.

27) Голиковъ. Дѣянія Петра Великого. III. 46-47; Н. Костомаровъ. Мазепа и мазепинцы. VI. Петерсбург 1906, 447-449. Н. Юнаковъ. Северная война. Кампанія 1708-1709 гг. IV. С. Петербург 1909, стор. 8.

Олександер Кульчицький

ПРОБЛЕМАТИКА «ОПЕРАТИВНОЇ СХЕМИ» У ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІҐРАЦІЇ

Поняття «оперативної схеми»

Йдеться нам у цій методологічній розвідці не про якесь хоча б найскромніше і найбільш часово і просторово обмежене *вивчення еміґрації* в розумінні синтези конкретних вислідів її досліду, але про визначення «оперативної схеми» цього вивчення. Під «оперативною схемою» розуміємо за філософічними словниками [1]) поточно «проєкт, систему, плян», точніше — «спрощену фіґуру», що представляє сутні риски предмета або руху; «загальний обрис» (dessin général) або «суцільний рух» (mouvement d'ensemble) «об'єкту чи процесу»; у нашому конкретному випадку отже сутні риски соціяльної дійсности української еміґрації у Франції та «суцільний рух» (рух як цілість) українського іміґраційного процесу. Як з поданих визначень видно, йдеться в оперативній схемі про «процедер, що його вживає наш дух, з метою оформити чи радше підготовити (якусь) концепцію», охоплюючи із статичної точки зору в «оперативних рамках» («cadres opératoires») [2]) окреслені аспекти синтези пізнаваного, — як і з точки зору динамічної, — про «форму, що поступово втілюється (s'inscrit) в матерію (пізнання) і її організує».

Основою нашої теоретичної розвідки були досвіди психосоціяльного вивчення української еміґрації у Франції з рамени «Centre National de la Recherche Scientifique»; її метою — послужити як

1) Lalande. Vocabulaire technique et critique de la philosophie. Paris. 1956. стор. 952. A. Cuvillier. Nouveau vocabulaire philosophique. Paris 1956, стор. 165, 952.

2) G. Gurvitch. La vocation actuelle de la Sociologie. Paris. 1956. стор. 55.

методологічний причинок до порівняльного психосоціяльного вивчення української діяспори, що його ініціятором повинен стати Світовий Конґрес Української Еміґрації.

В динамічному розумінні оперативна схема охоплює за нами й «методу досліду», «методу», що етимологічно означає «стеження, погоню, шукання» [3]. Розгортаючи у дальшому можливі науково-філософічні значення терміну «метода», Ляланд говорить раз про методу, «як дорогу, що нею доходиться до якогось висліду, навіть тоді, коли цей шлях не був заздалегідь визначений і продуманий» [4], та другий раз, в незгоді із попередньо сказаним, — як про «програму, що заздалегідь реґулює чергу чинностей, які мається довершити, та що визначує помилки, яких треба вистерігатися, щоб осягнути окреслений вислід» [5]. Не вникаючи покищо у вищеподані відтінки значень терміну «метода», дозволимо собі у згоді із визначеннями Ляланда, вирізнити в оперативній схемі *«методу»*, як поняття більш динамічне, що торкається якостей дослідчих чинностей та способу дослідчої дії, та поняття *«оперативної структурації»*, логічного впорядкування вивченого, як статичне поняття загалу дослідчих підходів і пов'язаних із ними точок зору, що дозволяють нам вирізнити та розрізнити сутні аспекти вивченого та їх оформити в остаточному представленні вислідів вивчення.

Щоб думку увиразнити конкретними прикладами, взятими саме з вивчення еміґрації, — те, напр., що в дальшому торкатиметься в нашій розвідці різних дослідчих користей в стосуванні не запитників, але особистих інтерв'ю з вивченні української еміґрації, — належатиме до проблематики *методи*. Коли знову ж, напр., буде мова про дослідче розрізнення в еміґраційній соціяльній дійсності різних її «шарів», «сфер», більш чи менш «конкретних», в розумінні їх доступности для назверхньої обсервації та потреби меншого чи більшого зусилля у дослідчому у них проникненні, тоді справа стосуватиметься різних аспектів структуризації, — різних точок зору, різних підходів. Як різні шари назвемо: шар морфологічний людського, демографічного субстрату, — шар організаційних суперструктур (тобто еміґраційних установ та організацій всякого роду), шар суспільних, культурних, релігійних і т. д. ставлень еміґрації, шар уназверхнень цих ставлень в збережених національних традиціях, звичкових і новаторських та від чужого середовища перейнятих поведінках, та, нарешті, найбільше внутрішній чи «увнутрішнений» шар колективних ідей і вартостей, психічних станів та процесів еміґрації, тощо. Одно потрібне вступне застереження: ані пропонованої у розвідці методи, ані оперативної синтези не тре-

---

3) G. Schischkoff. Philosophisches Wörterbuch. Stuttgart 1957. стор. 392.

4) Lalande, op. cit., стор. 623.

5) Там же, стор. 624.

ба і не можна у дальшому розглядати, як це допускав Лялянд, — як завершену і остаточно устійнену «програму, яка заздалегідь реґулює чергу операцій, що їх мається довершити, та визначує помилки, що їх треба вистерігатися, щоб осягнути окреслений вислід» [6]. Думаємо навпаки з Jeanson-ом, що методи в розумінні «припису вжитку» («mode d'emploi»), в «розумінні повного переліку чергових заходів, що дозволяють із певністю передбачати такий чи інший вислід» [7], незвичайно небезпечні. Погоджуємось із згаданим автором, що «методи в сучасному розумінні творяться все опісля» (тобто після процесу дослідження) бож «метода — це передовсім дорога, що стелиться в якомусь напрямку, це окреслений спосіб шукати, ставити проблеми, запитувати світ та запитувати себе» [8]. Природна річ, що «метода уточнюється в міру того, як виявляється плодючою...» «Первісно метода — це передовсім якесь ставлення до досліджуваного предмета» [9].

Проблематика поняття «оператвної схеми»

Визначення поняття оперативної схеми є тільки вступом до нашої розвідки, наскільки згідно із її заголовком побіч схеми і в схемі, тобто «в загальному обрисі», «що представляє сутні риски предмета» — (соціяльної дійсности української еміґрації) або «руху» (іміґраційного процесу) — повинна знайти своє місце безпосередньо або посередньо з ними пов'язана проблематика. *Загальна* проблематика невіддільна від поняття «оперативної схеми» і від поняття еміґрації, як і *особлива, спеціяльна* проблематика невіддільна від *стосування* окресленої, нами визначеної схеми до *окресленої,* тобто української еміґрації. За етимологічним значенням, проблема — це «предложене», «нерозв'язане, з метою розв'язки опрацьовуване завдання чи питання» [10], що відрізняється від «тайни» [11], наскільки проблема є чимсь, що можна «визначити стосунками до даностей» [12]. Вона супроводиться «проблемною свідомістю», тобто «знанням про незнання» [13]. Саме напрямки цієї проблемної свідомости вказують на пізнавальні змісти, що можуть виповнити попередньо тільки формальну і покищо порожню «оперативну схему».

Коли починати розгляд проблематики, що повинна знайти місце у нашій розвідці від найзагальнішої, — епістемологічної

6) Lalande, op. cit., стор. 624.
7) F. Jeanson. La Phénoménologie. Paris 1953. стор. 65.
8) Там же, стор. 67.
9) Там же, стор. 67.
10) G. Shischkoff, op. cit., стор. 476.
11) G. Gurvitch, op. cit., стор. 148 (за Ґ. Марсель).
12) G. Schischkoff, op. cit., стор. 476.
13) Там же, стор. 477.

(тієї, що належить до «філософії наук, тобто до критичного вивчання їх принципів, гіпотез і вислідів») [14]), від самого *поняття* «оперативної схеми», — зазначиться як проблема передовсім вже нами заздалегідь згадана гнучкість, змінливість, релятивність метод, як і пластичність, релятивність «оперативної синтези», як загальної форми охоплення і представлення вислідів наукового пізнання в їх оконечній впорядкованості. Про релятивність метод була вже згадка, коли, визначаючи поняття методи, ми разом з феноменологом Жансоном вказали, що метода формується щойно у сторкненні із пізнаваним конкретним предметом. Суперрелятивність і гіперемпіричність «оперативних рамок» у синтезі, структурації досліjдженого і вивченого у соціології визнав знов Ж. Ґурвіч, пропонуючи схему доглибної соціології, що мала відобразити соціяльну дійсність в десятьох аж, щораз то глибших, тобто для досліду недоступніших «площадках» («paliers» «niveaux»), «рівнях» тієї дійсности. У нами пропонованій оперативній схемі обмежуємося, за схоластичним принципом [illegible]ter necessitatem non sunt multiplicanda», — тільки п'ятьома, щораз то дальшими від доступної для назверхньої обсервації поверхні соціяльного життя, «площинами (аспектами) досліду» (див. стор. 369 розвідки). Кількість цих «площин чи аспектів досліду» може очевидно бути більша чи менша, залежно від природи досліджуваної соціяльної дійсности. *Загальна проблематика оперативної схеми виявляється отже у тому, що характер і кількість вирізнених сфер чи площин, чи аспектів досліджуваної дійсности є «у сутньому змінливі»,* «flexibles» і залежать *«від прагматичних, а навіть інструментальних* (тобто «доцільностевих») *міркувань»* [15]). «Інструментальний, як каже Ґурвіч, суперрелятивний і гіперемпіричний характер» оперативних схем, як знарядь пізнавання, творить із епістемологічної точки зору найзагальнішу проблематику оперативної схеми, проблематику, що торкається самої функції і структури наукового пізнавання взагалі — і тому залишиться поза межами наших соціологічних і психологічних міркувань. Ця проблематика не вміщається у нутрі нашої схеми, як соціологічної, навпаки, вміщує її у собі, творить для неї задній, епістемологічний плян.

Від тієї найзагальнішої, бо епістемологічної проблематики оперативних схем взагалі (не тільки соціологічних і психосоціяльних), переходимо природно у зв'язку із підміченою суперрелятивністю і гіперемпіричністю підходу Ґурвіча, до висвітлення *проблеми дібрання відповідної схеми до нашого конкретного випадку,* — тобто до відповіді на питання, чи і чому у досліді української еміґрації доцільно вибрати один із моделів схеми, властивий для доглибної соціології? — та далі, — як властивий для до-

---

14) G. Lalande, op. cit., стор. 243 (інакше, як Шішкоф).

15) G. Gurwitch, op. cit., стор. 55.

глибної соціології модель Ґурвіча пристосувати, користаючи з його суперрелятивности і гіперемпіричности, до соціяльного явища української еміґрації?

Потреба і пожиточність *одности* оперативної схеми в досліді «тотального соціяльного явища» [16] еміґрації для всіх її дослідників виникає з потреби і пожиточности *порівняння і порівняльности* вислідів вивчення української еміґрації в різних країнах, як і порівняння вислідів досліду української еміґрації із вислідом вивчення інших еміґрацій. Заздалегідь враховуючи цю необхідну потребу і велику пожиточність згаданої порівняльности, треба ще й брати до уваги *розвиткову лінію наук*, на яких дослід спирається, та залишатися в річищі їх здогадного ймовірного розвитку, якщо хочеться мати надію, що інші дослідники, які займуться пізніше цією проблемою, не матимуть потреби надто відхилятися від пропонованої схеми.

Річище здогадного розвитку гуманістичних наук, як психологія і соціологія, визначене в теперішню добу ідеєю «голізму» (від «голе» — гр. «цілість») («Ganzheitsidee»), при чому за філософічним словником [17], «цілість визначена вже Арістотелем, як щось більше за суму своїх частин». «Розглядання цілостей характеризує філософію від Альберта Великого, зазначуючись у клясицизмі і ідеалізмі 18 та початку 19 сторіччя; в сучасну добу розглядання цілости всіх даностей має перевагу» [18] та «стало сьогодні конститутивним чинником різних ділянок пізнання» [19] (цілісна медицина, цілісне навчання і т. д.). Дослідникові, що бажав би стосувати підхід розглядання цілостей до непроглядного і невичерпного комплексу психічних чи суспільних явищ, приходить при тому в допомогу друга, комплементарна до попередньої, сучасна ідея, — *розчленування цілости* у психології і соціології, розглядання її у «шаровій структурі». Цей напрямок ввів в онтологію Ніколяй Гартман, в психологію Ротгакер, Лерш, Тіле та інші. Розвиток соціології, як це доводить Ґ. Ґурвіч, визначений «прізвищами Прудона, Маркса, Берґсона та феноменологів, що з наміром або без наміру намагалися відкрити поверхи (шари) у нутрі соціяльної дійсности» [20]. Сучасну соціологію окреслив Ґурвіч, як доглибну, вказуючи на обставину, що «предметом соціології є соціяльна дійсність у всіх рівнях своєї глибини.

16) Соціяльне явище вивчається, як тотальне, наскільки виводять його із ізоляції від інших соціяльних явищ, що всі є різними виявами тієї самої дійсности, а саме — дійсности соціяльної, та розглядають його у можливо повній обумовлености іншими соціяльними явищами, без зв'язку з якими воно є незрозуміле. Durkheim за Cuvillier у «Manuel de sociologie». Paris 1958. I. стор. 246.

17) Schischkoff, op. cit., стор. 184.

18) W. Hohlmann. Wörterbuch der Psychologie. Stuttgart. 1958. стор. 146.

19) Там же, стор. 146.

20) G. Gurvitch, op. cit., стор. 50.

Від назверхньої шкаралущі, — її морфологічної бази (географічної, демографічної, екологічної, інструментальної), через щоденні звичкові практики, технічні моделі, знаки і символи аж до новаторських і вийняткових суспільних поведінок, ... аж до колективних вартостей і ідей... і, врешті, до соціяльної ментальности, одночасно колективної й індивідуальної, — існує повсякчасний рух, що тче основу соціяльної дійсности». Точніше, за схемою Ґурвіча у соціяльній дійсності треба розрізнити: 1) морфологічну поверхню. На неї складається географічна і демографічна база суспільства, будівлі, доми, майстерні, знаряди, устаткування, що всі разом творять доступну для ока, як каже Ґурвіч, «суспільну кору»; 2) соціяльні організації, тобто зорганізовані суперструктури; 3) соціяльні моделі — технічні (як національні одяги, національні страви), чи культурні (як героїчні постаті); 4) колективні поведінки приблизно уреґульовані (звички, моди, «рутини», роди побуту); 5) пов'язаність суспільних ролей (ролей, як прийняття на себе означених функцій у соціяльній дійсності, —ролі виховника, організатора, культурного діяча і т. д.); 6) колективні ставлення, «які штовхають групи реаґувати спільно, мати подібну поведінку і брати на себе окреслені соціяльні ролі». Зваживши особливе значення ставлень в психіці людини та соціяльній дійсності, а тим самим особливе значення рівня (шару) ставлень в проєктованій оперативній схемі, приходиться психологічному окресленню ставлень присвятити, навіть відбігаючи від теми, більше місця.

Соціяльна психологія визначає ставлення, як «тривкі формації (оформлення, «organisations») спонукувальних (мотивувальних), тобто тих, що спричинюють, обосновують дію і дають до неї спонуку, — емоційних, — сприймальних та пізнавальних процесів, що відносяться до якогось аспекту світу даного індивіда» [21]. «Усі ставлення охоплюють зв'язані із даним аспектом світу погляди» («croyances» — «вірування» в розумінні «переконань», «пересвідчень»), що у свою чергу уявляють собою «тривкі формації» відносних — але вже тільки — сприймальних (перцептивних) і пізнавальних (коґнітивних) процесів [22] та повнять функцію «пізнавального обрамування ставлень» (арматури ставлень) [23]. Те, на що наші ставлення напрямлені, *об'єкти* їх спрямувань, зазначаються у нашій свідомості, як *цілі*, що їх маємо осягнути. Важливою познакою («critère») ставлень є те, що вони часто виявляються як *потреба дії*, відрізняючись таким чином від переконань та поглядів. Ставлення отже, що різняться щодо свого роду, змісту, визначености, специфічности, більшої чи мен-

21) D. Krech et R. Crutchfield. Théorie et problème de la psychologie sociale. Paris 1952. стор. 199.

22) Там же, стор. 197.

23) Там же, стор. 199.

шої відокремлености чи пов'язаности із іншими ставленнями, сили, важливости, можливости бути перевіреними («vérificabilité») — залежно від потреб людини, які вони виражають, від аспекту світу, на які вони напрямлені, — визначаються як суспільні, культурні, релігійні, економічні і т. д. Вони творять основу «психологічного поля людини» (кожночасної динамічної сукупности взаємозалежностей психічних даностей свідомих і несвідомих), а одночасно із змін цього поля виникають; вони можуть бути розглядані, наскільки висловлюються в переконаннях і поглядах, як «частини будівельного матеріялу, що із них одиниця будує свій світ» [24], та одночасно запевнюють неперервність (continuité) особовостей. Поміж ставленнями, що запевнюють оцю неперервність і тяглість, треба призначити особливо важливе місце поглядам і ставленням, які торкаються власної особи [25].

За Ґурвічем, ставлення в дійсності є *все одночасно колективними і індивідуальними*, наскільки вони засновують одночасно існування «я», «нас» і «других», — груп і цілісного суспільства. Ставлення творить «соціяльну сукупність», що у ній те, що «ментальне є тільки одним із аспектів» [26], якщо воно уназверхнюється теж одночасно у *дії і матеріяльних формах соціяльного життя.* Можливість розглядати ставлення як вияви колективної і індивідуальної психіки одночасно виникає із сучасної концепції людської психіки із соціологічної точки зору. Щоб навести слова Дюркема, у «кожній із наших свідомостей є дві свідомості» — хоча і ці свідомості «не є географічними районами, різними від нас самих, але взаємно себе всосторонньо проникають»; «одна свідомість, що не є нами, але суспільством, яке живе і діє в нас», друга, «що навпаки представляє собою тільки те, що чинить нас індивідами» [27]. Із соціологічної точки зору, щоб відкликатись знов до вже раз наведеної схеми Ґурвіча, за якою «я», «ти», «ми» творять в засягу однієї свідомости нерозривно таким чином з'єднані бігуни, що наголошення психічне поміж ними одного з них визначає напрямок на індивідуальну, інтерментальну, колективну свідомість, — *індивідуальна свідомість* є скерованістю струму психічного життя в напрямку на «я», а те, що називаємо колективною свідомістю — напрямком цього струму на «ми». Колективні ставлення були б отже ставленнями індивідів, наскільки їх свідомість в значнішій мірі у цих ставленнях охоплює чи співохоплює бігун «ми» чи із ним якось пов'язана. Із схарактеризованої у нашій диґресії ролі ставлень у соціяльному житті виникає методологічна вказівка, вважати їх найважливішими для конструкції соціологічної оперативної схеми чинника-

---

24) Там же, стор. 200.

25) Там же, стор. 200.

26) Gurvitch, op. cit., стор. 73.

27) Cuvillier, op. cit., стор. 207.

ми, а одночасно основним предметом психосоціяльного досліду соціяльної психології. Про цю виїмкову важливість ставлень, яка виправдує нашу диґресію від обговорення пропонованої Ґурвічем соціологічної оперативної схеми, не слід забувати, наскільки до проблеми ставлень прийдеться неоднократно повернутися при розгляді методи психосоціяльного досліду української еміґрації.

Закінчивши таким чином часткову характеристику ставлень та продовжуючи перерваний перелік «рівнів» досліду соціяльної дійсности за схемою Ґурвіча, переходимо, за Ґурвічем, до наступних «рівнів» соціяльної дійсности, на яких за ним треба б розглядати 7) соціяльні символи, що творять, за Ґурвічем, «цемент суспільности» (напр., постать Жанни д'Арк, національний прапор і т. д.); 8) релятивно творчі «новаторські поведінки», що проломлюють встановлену ієрархію моделів, як і звичкових поведінок; 9) колективні ідеї та вартості, що виявляються в згаданих символах, ставлення в поведінках; 10) колективні ментальні стани і психічні акти, що появляються очевидно в засягах індивідуальних психік, але мають тісніше відношення до збірної «колективної ментальности» і збірного психічного життя.

Критичні зауваження до оперативної схеми Ґурвіча та проблеми її пристосування до соціяльної дійсности української еміґрації

Не можемо очевидно увійти в подробиці обговорення поодиноких «рівнів» чи «щаблів» соціяльної дійсности за концепцією Ґурвіча, все ж таки мусимо звернути увагу на багатозначність виразу «рівень», що включає в себе не тільки просторове значення глибини, але ще й відтінок більшої чи меншої «основоположности», а тим самим і вартости. «Глибінь» в соціяльній дійсності означає однак в доглибній соціології Ґурвіча на ділі тільки одиноко, як вже ми попередньо згадали, *меншу чи більшу доступність для досліду,* меншу чи більш *виразну даність* даного аспекту. Ясно, що інфраструктура соціяльного життя у формі домів і їх устаткування доступніша для досліду, як зорганізовані суперструктури, соціяльні організації, а ці знову доступніші, ніж звичкові практики і т. д. аж до найменш доступної колективної ментальности. Було б тому порадніше, що й зробимо у дальшому, після деяких критичних зауважень до оперативної схеми Ґурвіча, говорити про більш або менш заховані, більш або менш увнутрішнені, чи уназверхнені *«площини»,* чи ще краще — *«сфери»* соціяльної дійсности, ніж вживати терміну «рівні», «шари». Ця термінологічна поправка потрібна і важлива передовсім тому, що термін «рівнів» насовує на думку неіснуючу на ділі аналогію поміж «шарами», «рівнями» соціологічної і психологічної дійсности (напр., за схемою Лерша «шар» «ендотимної підвалини і персональної надбудови», чи за Тіле — соматопсихічний, тимопсихічний і пойопсихічний шар). У психологічній дійс-

ності глибші шари є еволюційно старші, первісніші, підпорядковані вищим, але для них «носійні»; вищі еволюційно молодші, досконаліше розвинені, надрядні і керуючі, але від носійних шарів, що їх «двигають», онтично узалежнені. Нічого подібного не дається твердити про «рівні» соціяльної дійсности; є вони тільки *аспектами досліду* доцільно вирізненими із методолічної точки зору самого порядку вивчання, аспектами, що себе *взаємно проникають* без можливости застосування типових для психологічної дійсности попередньо поданих розрізнень. Тому й краще заступити термін «шарів» чи «рівнів», що пов'язаний з ідеєю надрядности, загальнішим терміном «сфери», який цією ідеєю не забарвлений.

Коли переходимо від термінологічних міркувань до самої схеми Ґурвіча, набираємо враження, що «гіперемпірична» і «суперрелятивна» його оперативна схема повинна б на ділі у сторкненні із соціяльною дійсністю української еміґрації виявити свою гіперемпіричність і суперрелятивність, пристосовуючись до умовин досліджуваного соціяльного явища, та підлягти модифікаціям в напрямку, з одного боку, спрощення, з другого — в напрямку стислішого структурного зосередження довкола однієї із сфер. Коли дещо вглибитися (може бути про це мова тільки в дуже незначній мірі) у взаємовідношення Ґурвічем пропонованих щаблів соціяльної дійсности, не трудно зауважати, що, наприклад, немає причини говорити про «соціяльні моделі» як окремий щабель чи рівень, наскільки соціяльні моделі тісно пов'язані із звичковими «поведінками», наскільки звичкові поведінки найчастіше не до подумання без реґулюючого їх соціяльного зразку. Так само зглядна різниця між звичковою поведінкою, яка все ж таки підлягає відмінам, і між новаторською, яка часто відтак стає звичковою. Символи знов своїм порядком невіддільні від ідей і вартостей, що їх вони символізують, а з ідеями і вартостями інтеґрально пов'язані стани психічні, що творять ментальність, а що часто відтак переходять у транзитивні, уназверхнені акти.

Коли, з одного боку, у нашому випадку зрізничкованість схеми Ґурвіча видається надмірною, то, з другого боку, саме з причини надмірної зрізничкованости, не виділюється у ній досить виразно сфера, що могла б правити за центральну і основоположну, що зосереджувала б у своєму ядровому характері інші сфери, пов'язуючи із собою у цілість соціяльної дійсности. Згаданим недостачам схеми Ґурвіча можна зарадити, вирізнивши меншу кількість чіткіше від себе відмежованих сфер, а саме: 1) морфологічну поверхню (демографічну, географічну, як і економічну інфраструктуру); 2) організовані суперструктури соціяльних організацій; 3) звичкові і новаторські дії і поведінки, що інколи кристалізуються в поодиноких особах у їх соціяльній ролі; 4) економічні, суспільні, культурні, релігійні ставлення, що

уназверхнюються у вищезгаданих сферах, а що увнутрішнюються у 5) сфері *внутрішніх визначників*, а саме: ідей, вартостей, станів психічних і актів психічних. Таким чином сфера ставлень набрала б осередкового і зосереджуючого, центрального і основоположного значення, наскільки інші сфери можна розглядати, або як уназверхнення ставлень, їх об'єктивацію або як їх увнутрішнення, як загал внутрішніх їх психічних змістів, що їх визначують. Так, напр., можна розглядати економічну інфраструктуру, — важливий складник морфологічної поверхні соціяльної дійсности еміґрації — у відношенні до економічних ставлень, як їх уназверхнення, — а сферу організованих суперструктур, як уназверхнення культурних, суспільних, релігійних ставлень. Новаторські і звичкові поведінки своїм порядком можна вважати різними модальностями дій, що уназверхнюють ставлення. Наскільки знов ставлення за їх визначенням є, як відомо, тривкими формаціями емоціональних, коґнітивних, волюціональних психічних змістів [28]), вони, виявляючись у згаданих своїх уназверхненнях, — самі у свою чергу виявляють комплекси вартостей і ідей, станів психічних і актів психічних, коротко — сферу своїх внутрішніх визначників, що разом складаються на ментальність. Очевидно, пропоноване спрощення схеми Ґурвіча через зведення її до 5 тільки «сфер» із підкресленням особливої центральної ролі сфери ставлень, як основної, що у ній довершується перетворення внутрішніх психічних визначників на уназверхнення соціяльної дійсности, ніяк не перекреслює значення і правильности вирізнених Ґурвічем, і не тільки ним, чинників і складників соціяльної дійсности, як технічних і культурних моделів, символів, вартостей чи ідей; їх не тільки треба, але й можна однак розглядати, але у зв'язку і на фоні нами пропонованих сфер, як їхні «моменти».

Подана самим Ґурвічем характеристика ставлень цілковито виправдує наше визначення їх сфери, як основоположної; це виправдання міститься у самій дефініції ставлень за Ґурвічем, як «соціяльних конфіґурацій». Ставлення можна, за Ґурвічем, визначити, як «сукупності», «соціяльні конфіґурації» («постаті» в розумінні «Gestalt»), як чинники, що надають постать, часто більше віртуальні (приховані), як актуальні (унаявлені). Вони «містять у собі одночасно ментальність, акти давання переваги і акти відрази, предиспозиції до дії і протидії, тенденції брати на себе означені ролі, виступати в окресленому колективному характері і соціяльних рамках, що в них діють окреслені соціяльні символи та приймаються і відкидаються окреслені скалі вартостей» [29]), та в цьому розумінні стають, бувши кристалізаційними осями особовостей, теж кристалізаційними осями соціяльної дій-

28) Пор. стор. 369 цієї студії.

29) Gurvitch, op. cit., стор. 72.

сности. В рамках оперативної схеми вони є отже головним і основним предметом в однаковій мірі психосоціяльного, як і соціологічного вивчення.

Пропонована нами спрощена і зосереджена схема доглибної соціології, наскільки має стосуватися до соціяльної дійсности еміґрації, веде нас від загальної проблематики оперативної схеми до загальної проблематики соціяльного явища еміґрації, а через неї до спеціяльної *проблематики достосування* згаданої оперативної схеми до соціяльної дійсности української еміґрації.

Загальна проблематика соціяльного явища еміґрації

Соціяльне явище еміґрації, що його виїмкова важливість виникає вже із розмірів цього явища в сучасності, як і з його повсякчасности у формі «міґраційного факту» [30] у історії людства від її зарання аж до доби останньої світової війни, що за Кулішером [31] зрушила з місця 30 мільйонів людей, має свою загальну проблематику, як процес — із динамічної точки зору, якщо йдеться про його *мотивацію* і про *адаптацію* людини у його ході. Якщо йдеться про висліди, про демографічні наслідки, про створені еміґрантські групи, проблематика торкається із статичної точки зору структури цих груп і їх структурних відносин. В ширшому розумінні більш динамічний термін «міґрації» включає, за Сором [32], ідею руху, переміщення, «зміни місця перебування», — за Ізаком [33] у нерідко більш статичному терміні «еміґрація», мається на думці переміщення вільних одиниць, що мають намір здійснити тривку зміну місця побуту із однієї держави до другої.

Соціяльне явище еміґрації, що його дослід ускладнюється, наскільки у ньому перехрещуються, як підкреслює Сор, зацікавлення географа, економіста, юриста, демографа, соціолога та врешті «last not least» психолога, вивершує свою проблематику саме в психологічній аналізі антагоністичних тенденцій до «постійности» (permanence) і «рухливости» (mobilité) людини, точніше — схильности чи поштовху міґраційного і схильности до осілого життя, до «седентаризації». Аналіза структури і динаміки згаданих тенденцій може в поодиноких випадках виявляти дуже різні чинники, передовсім економічні чи демографічні, які еміґрацію спричинюють, але теж і усі потуги експансії індивіда, які до еміґрації його штовхають, як, напр., «libido dominandi», чи «auri sacra fames», що, напр., гнала за моря по закінченні еспанської «реконкісти» «конкістадорів і дескубрідорів», психічний стан яких найкраще малює їхня максима «A la espada y al compas, mas y mas, y mas, y

---

30) M. Sorre. Les migrations des Peuples. Paris 1955. стор. 6.

31) Kulisher, цитований за книжкою Сора, стор. 231.

32) Там же, стор. 7.

33) Там же, стор. 10.

mas...», «Любов свободи, реакція проти монотонії життя осілого, тяга до непередбаченого нового, пристрасть рискування» [34], заклик простору для тих, що «ніколи не прибувають на місце призначення» [35], творила авреолю довкола мандрів російського бродяги, американського «трампа», німецьких «fahrende Leute», французьких «Romanichels». Сор дуже влучно наголошує конечність у досліді еміґрації відвести обширне місце «усім пружинам людської душі» [36], які складаються на тенденцію, що нею цікавились у великій мірі психоаналітики, а що її кожний із нас віднаходить на дні власної душі, насвітливши його самою тільки інтроспекцією [37]. Вказуючи на явище в роді номадизму циганів, у яких саме навпаки, як в нас, осілі цигани репрезентують елемент відштовхнений із циганського суспільства, Сор не виключає існування «природної чи надбаної диспозиції до міґрацій» («Itching feet» «сверблячі ноги» американських трампів), міґраційного імпульсу, що його різно називано — «Wandertrieb» «Wanderlust«. Дорівняний вираз цьому міґраційному імпульсові дав Волт Вітмен своїм висловом: «What do you suppose will satisfy the soul, except to walk free and own no superior?» [38]

Можливо, що Сором гіпотетично прийнятий міґраційний імпульс діє і несамостійно, як співчинник у випадках, що в них можна прийняти вплив економічного чинника на вимандрування. «Аналіза французької еміґрації так різної від інших европейських міґраційних рухів у XIX сторіччі, добре виявляє недостатність пояснень, що їх висновують із нужди, з натиску потреб» [39], пише Сор. Приклад норвезької еміґрації в долині Отта вказує знову, що «недостатки малих власників були радше претекстом, який приховував силу притягання незнаного». Навіть отже коли у свідомості еміґранта на перше місце висовуються економічні мотиви, в дійсності можуть бути вирішними інші, несвідомі [40]. З другого боку, не треба забувати про силу тенденції до осілого життя, що протиставиться міґраційному імпульсові, бо, як влучно каже Сор, «є й такі, що схильні вибрати радше смерть, як покинути рідні обрії» [41].

Другий відмінний загальний аспект проблематики соціяльного явища еміґрації виринає, коли ми, навпаки, не заперечуючи можливости і наявности оцих складних психологічних мотивацій, про які була мова, скупчуємо увагу на демографічно-еконо-

34) Sorre. op. cit., стор. 40-42.
35) Там же, стор. 1.
36) Там же, стор. 30.
37) Там же, стор. 30.
38) Там же, стор. 19.
39) Там же, стор. 49.
40) Там же, стор. 30.
41) Там же, стор. 28.

мічних чинниках, що таки з правила залишаються найчастішими причинами міґрацій. У цьому підході насовується проблемний аспект правильностей чи навіть законностей міґраційних явищ. Тоді нам доводиться говорити про менш чи більш постійні «міґраційні струми», свобідні чи керовані, що виявляють різну структуру, визначену не тільки числом осібняків, але їх згуртованістю (cohesion) у кожній точці струму, накиненою обставинами, чи спонтанною» [42]. Струми ці є скеровані від осередків загущення людности до осередків притягання, за законностями чи принаймні правильностями «демографічного тиску». «Міґраційний струм визначається своїм віком, своїм об'ємом, своєю формою, своїм походженням і своїм напрямком, своїм складом, а врешті своїми економічними, демографічними і етнічними наслідками» [43]. У рамках щойно цих даностей про міґраційні струми виринає проблема правильностей чи, може, законностей міґраційних струмів. Ось деякі формулювання цих правильностей. «Міґраційний струм скеровується із околиць, де простір виживлення у відношенні до числа людности є зглядно менший, до тих околиць, де є він релятивно більший» (Кулішер), або інше, на нашу гадку, краще — «люди переміщуються із місць сильнішого соціяльного та економічного тиску до місць нижчого тиску по лініях найменшого відпору» (Опенгаймер) [44].

Відмінний тип міґрації, побіч еміґраційних струмів, творять еміґрації «розливні» (дифузні — diffuses), що постають під впливом «колективних страхіть і терпінь, — доволі потужних, щоб зрушити маси» (як напр., страхіття большевицької інвазії Европи); вони нагадують більше «відпливи», ніж «струми», та накидають просто в сучасну добу світові свою відмінну, бо куди більш драматичну наслідком самої потужности явища культурно-політичну проблематику, яка має, за словами Сора, «плянетарний характер» (за Кулішером, після другої війни — 30 мільйонів переміщених осіб), що її часто треба розглядати в площині феноменологічної і розуміюче-гуманістичної психології в аспекті головно утруднених процесів адаптації і асиміляції.

Загальна проблематика соціяльного явища еміґрації охоплює, як ми вже попередньо сказали, два комплекси проблем: проблематику мотивації міґраційних рухів і проблематику адаптації. Аспекти індивідуальної і колективної адаптації еміґрантів творять немов вісь їх життя і побуту. Самі, менш чи більш спробні, визначення пов'язаних між собою понять адаптація, асиміляція, інтеґрація дають вже уявлення про складність проблематики тієї ділянки. Термін «адаптація», первісно вживаний для означення «пристосування органів» (у розумінні психофізіологіч-

---

42) Там же, стор. 23.

43) Там же, стор. 67.

44) Там же, стор. 67.

ному) до подразки (Aubert, 1860, адаптація ока до темряви) набрав поширеного значення *сукупности змін, що їх зазнає живе єство, щоб увійти у гармонію із своїми життєвими умовинами* [45]. Болдвін (Baldwin) пропонує вживати терміну адаптація для *вродженого* пристосування, а зміни індивідуальні в напрямку доспособлення називати акомодаціями [46]. Пяже (Piaget) говорить про адаптацію, як стан рівноваги поміж акомодацією [47], а асиміляцією, при чому під акомодацією розуміє соціяльний процес, що веде до *припинення конфліктів поміж індивідами і групами* [48], а асиміляцією процес, що з його допомогою *група соціяльна, нація чи цивілізація вбирає у себе, не конче із собою цілковито утотожнюючи, чужинецькі елементи, групи чи індивіди, які у них входять* [49]. Складність і проблематичність самого поняття адаптації як теж її зв'язку з акомодацією і асиміляцією виразно виступають у цих вступних завваженнях. До згаданих попередньо понять приєднується часто при вивченні еміґраційних процесів вживане поняття *інтеґрації;* воно має супроти попередніх радше тільки доповнювальне значення, наскільки «інтеґрація означає чинність чи процес, що його вислідом є цілість» [50], отже «загал феноменів, завдяки яким твориться органічна цілість... суспільства» [51], «втілення нового елементу у попередньо встановлену систему» [52], «кожну чинність об'єднання пов'язання, надання однаковости» [53].

Якщо в процесі адаптації йдеться в основному, на нашу гадку, так чи інакше про встановлення відношення дорівняности поміж потребами і тенденціями, бажаннями і змаганнями людини, що всі входять у склад *«ставлень»*, і можливостями природного і соціяльного середовища їх заспокоїти, ясно, що питання наявности і ступеня адаптації можна вирішити тільки, розглядаючи і порівнюючи сукупність пов'язаних із ставленнями потреб людини у відношенні до сукупности можливостей їх у даному середовищі задоволити. Потрібне тут отже характерологічне вглянення в цілокупність особовости і цілокупність даностей для вдоволення її прагнень. Нагадуємо, що, згідно з попередньо сказаним, шляхом до цього вглянення є пізнання і вивчення *ставлень* людини, що їх центральне становище як основополож-

---

45) Cuviller, op. cit., стор. 14.
46) Lalande, op. cit., стор. 25.
47) Cuvillier, op. cit., стор. 14.
48) Там же, стор. 14.
49) Там же, стор. 23.
50) Schischkoff, op. cit., стор. 275.
51) Cuvillier, op. cit., стор. 100.
52) Lalande, op. cit., стор. 54.
53) Schischkoff, op. cit., стор. 275.

ної сфери соціяльної дійсности тим самим знаходить своє підтвердження.

Специфічна проблематика соціяльної української еміґрації у Франції в «оперативних рамках» пропонованої схеми.

Соціяльна дійсність української еміґрації у Франції, охоплена пропонованою оперативною схемою, розміщує свою специфічну проблематику в оперативних рамках вирізнених нами «сфер» у такий спосіб, що для кожної сфери стають *типовими* головно деякі проблеми, ніколи, наслідком принципу «взаємопроникання сфер соціяльної дійсности» (Ґурвіч), у даній сфері вповні не вміщаючись та сягаючи таким чином деякими своїми аспектами у інші сфери.

Для тієї морфологічної поверхні суспільства, його соціяльної шкаралущі чи кори, як висловлюється Ґурвіч, що її творить демографічний субстрат еміґрації і економічна інфраструктура її стану посідання (рухома і нерухома власність, загал матеріяльних предметів, доми, устаткування, авта, ґардероба і т. д. — власність, що, за Ґурвічем, полягає в «інтенсивному учасництві речей в суспільстві», яке «насичує речі соціяльними флюїдами»), передовою проблемою є *проблема структури демографічного субстрату.* Вона визначається аналізою міґраційніх струмів, передвоєнної іміґрації щодо їх «віку, об'єму, форми, походження і напрямку» (за Сором) та міґраційних «припливів» чи «хвиль» дифузної повоєнної еміґрації. Аналіза структури розрізнює в еміґраційній групі різні підгрупи, різні своїм походженням, своєю природою (заробітчанська, галицька передвоєнна; мілітарно-політична — «петлюрівська»; повоєнна — ідеологічна з підгрупами: галицькою і східньо-українською) та кладе основу під *проблематику мережі інтрагрупальних українських стосунків* (стосунків у нутрі української групи), проблематику, властиве місце якої щойно в четвертій сфері, «сфері ставлень» еміґрації. Вивчення економічної інфраструктури вказує у своєму продовженні і на проблематику ставлень, точніше економічних ставлень.

Перевага *проблематики структури* зазначається теж у наступній сфері, сфері *«зорганізованих суперструктур»,* тобто суспільних організацій, стоваришень різнородних гуртків, установ еміґраційної групи, які у своїх організаційних формах можна вважати статичним виявом сфери ставлень, наскільки ці культурні, політичні, релігійні, суспільні чи мистецькі організації є їхніми статичними проявами.

У сфері різних модальностей колективних дій, чинностей, поведінок, родів побуту, стилів життя і зіндивідуалізованих їх кристалізацій у соціяльних ролях, що, як динамічні (а не статичні, як попередньо згадані зорганізовані суперструктури) вияви ставлень теж з ними пов'язані, — а мають або звичковий (напр., традиція національних свят, «толоки» при будуванні домів) чи

новаторський характер, зв'язаний з еміґрантським життям, — або є від чужинного середовища перейняті, — (напр., «week-end» і «camping») зазначується природно проблема сторкнення різних національних і чужинецьких форм цивілізації і культури, *проблема асиміляції*. З нею пов'язані, як периферійні, загальні проблеми міжнаціонального розуміння і порозуміння, а також часткові, інколи драматичні, проблеми асимільованих і неасимільованих одиниць в родинних групах, особливо неасимільованих батьків і асимільованих дітей, як і проблема подвійної національної свідомости напів засимільованого нового покоління.

Розгляд четвертої сфери, сфери ставлень, дає найбільше даностей для відповіді на найважливіший запит, що його нам ставить «проблемна свідомість», вивчення еміґрації, запит про наявність та ступінь адаптації. Адаптацію можна вважати таким позитивним здійсненням ставлень, що більшість в них включених потреб і тенденцій в рамках даної цілости і особовости еміґранта находить своє задоволення в цілокупності даностей середовища. Вступним етапом для розгляду найсутнішої для еміґрації проблеми адаптації є відтворення у рамках сфери ставлень мережі інтрагрупальних (наявних у нутрі еміґраційної групи) і інтергрупальних (що торкаються осіб, чинників і установ чужого середовища) стосунків, на відтинках праці і дозвілля, у їх задовільному чи незадовільному почуттєвому забарвленні. Характерологічне вглянення у сферу ставлень еміґранта, а тим самим в цілісність його особовости з допомогою прийнятої нами «клінічної методи інтенсивного інтерв'ю», що про неї буде мова пізніше, дає, на нашу гадку, в значнішій мірі спроможність перевірити дорівняність здійснення ставлень еміґранта і даностей їх задоволити у його середовищі. Вивчення індивідуальних випадків, особливо щасливої і успішної адаптації, з одного, та випадків і форм неможливости адаптації і її неуспіху, з другого боку, дають уявлення про досягнення і ступінь збірної адаптації еміґрантської спільноти.

У п'ятій сфері, сфері внутрішніх визначників ставлень, ідеться про проблематику цілокупности внутрішніх, психічних змістів ставлень, ідей і вартостей, психічних станів, психічних актів, що разом складають ментальність групи. Тут проблематика торкається синтези найчастіше національно забарвлених віровизнаневих релігійних почуттів, почуття особливої пов'язаности з покиненою землею і посиленої ностальгії за нею (за терміном проф. Шереха, українського «антеїзму») і менш або більше свідомого (особливо в представників ідеологічної еміґрації після другої війни) відчуття політично-ідеологічного покликання еміґрації у вільному світі, — все це на фоні суто еміґрантського почуття «чужости» і «покинености».

Проблема адаптації, асиміляції і інтеґрації поглиблюється у згаданому розгляді ментальности внутрішньою, психологічною

дименсією, якщо йдеться тут про дану *своєрідність еміґраційної ментальности,* що виступає на фоні *загальної* етнопсихологічної характеристики того народу, про якого еміґрацію саме йдеться. Із сказаного виходить, що порівняльне вивчення еміґрацій одного народу, в різних країнах, у різних відхиленнях його еміґраційних ментальностей означало б важливий етап поступу у розвитку етнопсихології даного народу, наскільки давало б ці користі, яких у інших випадках можна сподіватися від експериментальної методи. Воно давало б спроможність порівняти до деякої міри психічні реакції і зв'язані із ними тривкіші психічні зміни еміґрантів в різних умовинах різних середовищ країн еміґрації, у перспективі первісної національної психіки.

Огляд розподілення загальної проблематики еміґрації у оперативних рамках різних сфер нашої схеми виявляє одночасно їх придатність, потверджує ще раз «зцентрованість», «структурну зосередженість» схеми довкола головної «сфери ставлень», а врешті дає основу як і промовисті приклади проблематики *взаємопроникання* різних сфер. Так, напр., явища сфери демографічного субстрату і економічної інфраструктури, сфери найбільш уназверхненої, — часто у досліді дослідника невіддільні від інтерпретації сфери найбільш увнутрішненої, «внутрішніх визначників ставлень», ментальности. Важливою, напр., річчю є усвідомити собі, які психічні наслідки має для ментальности української еміґрації у Франції постійне звуження демографічного субстрату, наслідком повільного вимирання і дальшої еміґрації за океан, при браку якогонебудь нового іміґраційного доплиу. Якщо йдеться знову, напр., про економічну інфраструктуру, то таке явище економічного порядку, як особливо інтенсивне будування і набування домів українськими еміґрантами після другої війни, не дозволяє дослідникові, що хоче його як слід вияснити, залишитися тільки в економічній площині, бо домагається безперечно для свого належного розуміння сягнення у найвнутрішнішу, несвідому сферу ментальности еміґранта. «Дім», його будування задоволяє не тільки одну українську потребу. Не тільки окреслену економічну потребу вартости, що не підлягає небезпеці обезцінення, але в деякому розумінні й потребу «прибіжища індивідуальної незалежности», у сенсі шевченківського «в своїй хаті своя правда і сила і воля». Дім, коли він будований самим власником, стає часто справжнім «твором життя еміґранта», його завершенням, його гордістю. А його будування це не тільки виснажлива праця, але інколи і засіб «наркотизації» для переможення почуття порожнечі еміґрантського життя. Що праця може бути потужним наркотиком, сказав уже колись Бодлер. В інших випадках може вона бути виявом життєздатности, снаги життєвого розгону, у якому людське зусилля і самовідречення підноситься до етичного героїчного рівня справжньої епопеї праці. Само вже економічне ставлення українського еміґранта

вимагає й психологічного коментаря із позиції української ментальности. Посідання, власність може мати залежно від даної національної ментальности дуже різне психологічне забарвлення. Представляючи французьке і англосаксонське відношення до посідання майна, французький психолог Зіґфрід пише: «Чим для француза є багатство? Це бачиться мені щось доторкальне у його уявленні, завершене, статичне, напр., земля, дім, золото, постійна рента. Для англосаксонця, навпаки, чимсь, що формується, чимсь динамічним, як, напр., фабрика, підприємство, кількість акцій, тобто елястичною частиною співвласности, формою діяльности, промисловою гіпотекою чи обліґацією».

В ділянці економічного життя, як пише Штецель [54]), не можна найчастіше говорити про такі чи інші окреслені потреби, які штовхають одиницю до набування такої чи іншої економічної вартости, але про ґлобальну цілісну тягу («attrait global») до того чи іншого предмета, що її складники виявляються щойно при аналізі. На фоні ось таких і тим подібних міркувань увиразнюється ідея взаємопроникання сфер оперативної схеми вивчення еміґрації і набирає переконливости, напр., інтерпретація економічного явища висилки дуже значних сум еміґрантами перед другою світовою війною до краю для купівлі ґрунтів, — як «економічного тесту» сили психологічної тенденції українського «антеїзму», української пов'язаности з рідною землею.

Проблематика методи вивчення еміґраційної соціяльної дійсности

Одним із вислідів наших міркувань про проблематику оперативної схеми в її застосуванні до соціяльної дійсности еміґрації було визнання особливої ваги ставлень і центрального їх місця в оперативній схемі доглибної соціології. Соціяльна психологія, як наука про поведінку людини в суспільстві, що розглядає «цілу людину» [55]) не в «сеґментарних і молекулярних порухах і сприйманнях», як це переважно діється у загальній психології, але в «молярних одиницях поведінки», в її «зорганізованих відтинках», що «виявляють напрямленість від потреб до мет» [56]), своєю чергою теж скерована передовсім на ставлення. Доглибна соціологія (Ґурвіч) вважає ставлення одночасно індивідуальними та колективними, — отже звеном сполуки поміж соціологією та соціяльною психологією; колективні ставлення це в доглибній соціології «конфігурації соціяльної дійсности», — «постатеві чинники», які є її кристалізаційними осями і надають їй форму.

---

54) J. Stoetzel: «Sondages français», — цитоване за книжкою: P. L. Reynaud. La psychologie économique. Paris 1954. стор. 172.

55) Krech, op. cit., стор. 7-9.

56) Там же, стор. 39-40.

Присвятивши доказові згаданих тверджень у нашій розвідці багато уваги, переходимо в дальших міркуваннях до справи методи вивчення соціяльної дійсности еміґрації, наскільки метода творила побіч *структурації* вивчення (див. 365 стор. нашої розвідки) другий із чинників, що складається на поняття оперативної схеми. Згідно із попередньо сказаним узалежнюємо *вибір* методи від вирішення питання: *яка метода чи які методи найкраще надаються для вивчення ставлень?*

Джерелами пізнання поведінки людини в суспільстві можуть за соціяльною психологією бути: 1) безпосередня обсервація поведінки людини, 2) висловлювання досліджуваної людини, викликані питаннями дослідника (метода запитників), 3) обсервація експресивних мімічних проявів (напр., виразів симпатії і антипатії супроти різних аспектів дійсности), 4) відповіді під час розмови «клінічного типу», — «клінічного» тому, що нагадує персональну розмову поміж лікарем і хворим і є скерована на схоплення цілости та подробиць реакцій в рамках ситуації, що має якесь життєве значення [57]), 5) письмові вияви психічного життя у формі листів, спогадів, автобіографій, літературних творів, 6) проєкційні тести (напр., тест Роршаха), 7) даності, що їх нам постачає інтроспекція, внутрішній досвід [58]).

Із поданого перегляду ясно, що для пізнання ставлень людини найбільше можливостей дає розгляд висловлювань людини на основі запитника або на основі особистої розмови (ч. 2, 4). Інші методи мають свою часткову вартість і можуть бути цінними допоміжними засобами. Із двох знов поданих метод, що в них джерелом пізнання є висловлювання людини, безперечну першість, якщо йдеться про дослід ставлень, треба дати методі свобідної розмови, «клінічного типу», — розмови дослідника із досліджуваною особою, що її називаємо у соціяльній психології «*методою інтенсивного інтерв'ю*». Про слушність цього твердження переконає нас найкраще представлення ходу досліду у згаданій методі.

Дослідник визначує по змозі якнайзагальніше, чи радше піддає, загальну тему свобідної (несистематизованої — що не значить некерованої) розмови із досліджуваною особою, впродовж якої намагатиметься довести становище розмовника, користаючи із природної і спонтанної структурації теми, до бажаного ступеня уточнення у відношенні до аспектів, які дослідника цікавлять. Приклад найкраще вияснить справу. Загальна тема розмови з еміґрантом: «як Вам на еміґрації живеться?», — дозволяє у великій мірі спонтанно розчленувати тему на підтеми, «як Вам живеться на місці праці, в копальні чи фабриці?, як Вам живеться на дозвіллі, в родині серед своїх і чужих?», — а в поши-

---

57) D. Lagache. Unité de psychologie. Paris 1949. стор. 10.

58) Krech, op. cit., том II, стор. 318.

ренні часової перспективи, — «як Вам жилося передше на еміґрації?, як Вам жилося ще давніше перед виїздом і безпосередньо по приїзді, як думаєте Вам і Вашим житиметься в ближчій та дальшій майбутності?» Стосуючи того чи подібного роду свобідну розмову до еміґранта, ми здійснюємо інтенсивне інтерв'ю: досліджена особа виявляє, у великій мірі спонтанно, у свобідній розмові, які аспекти еміґраційного життя для неї важливі, а часто ще й підкреслює у відношенні до різних аспектів і різних справ, *як дуже, у якому ступені інтенсивно* ними цікавиться. Прикметник «інтенсивний» вказує, отже, що метода інтенсивного інтерв'ю дозволяє часто оцінити на фоні цілости допитування (що його треба згодом, і то якнайскорше, письмово якнайвірніше відтворити) рельєфність — «опукість» (Saliency») [59] ставлення, пов'язаного із даним аспектом світу, а тим самим оцінити центральність ставлення у відношенні до цілости досліджуваної особи. Діється це на тій основі, що якийсь аспект еміґраційної дійсности появляється у свобідному ході інтерв'ю *скорше чи пізніше, частіше чи рідше,* — що дані висловлювання формульовані в *той чи інший* спосіб, що інколи вони супроводяться навіть мімічним виразом (експресивні познаки), тощо.

Якщо формулювати проблему в перспективі психічного осередку структури особовости з точки зору її «я», — у інтенсивному інтерв'ю виявляється часто те, що соціяльні психологи назвали «імплікацією» (включеністю) власного «я» в даний аспект життя чи дійсности («Ego-involument», engagement personnel). Метода інтенсивного інтерв'ю дозволяє далі не тільки виробити собі краще поняття про ставлення якоїсь особи у відношенні до даної справи, але й краще відслонити у свобідній розмові внутрішні його спонуки, часто не тільки свідомі, але й несвідомі. Вона різниться отже від методи запитників і *ступенем глибини,* якщо через нього розуміти *ступінь вникання* в психіку досліджуваного. Врешті вона корисно відрізняється від методи запитників більшою *однозначністю* відповідей досліджуваної особи, наскільки ці відповіді включені в цілість контексту розмови, є тим самим точніше визначені. Відпадають всі небезпеки, пов'язані у запитниках із багатозначністю запиту; вистачить сказати, що за Cantril-ем зміна форми запиту у запитнику може інколи обнизити процент даного типу відповідей із 88% до 8%. Таким чином однозначність відповідей, глибина досліду, врешті можливість оцінити інтенсивність ставлень, наслідком рельєфности (saliency) інтерв'ю, як теж можливість пізнати якісність ставлення, вникаючи в його спонуки, — творять безперечно виразні переваги методи інтенсивного інтерв'ю над методою запитників, наскільки краще дозволяють визначити ставлення та проникнути в їх внутрішню структуру. Очевидно немає ніякої альтернативности між обома

59) Там же, т. II., стор. 345-349.

методами; практика досліду еміґрації дозволяє їх єднати у різній пропорції, а навіть того домагається, як домагається й притягнення інших згаданих допоміжних метод, при чому саме в нашому *українському* випадку відповідність та розміри стосування однієї чи другої методи творять своєю чергою окрему проблему. Точка зору етнопсихологічних міркувань у справі добору методи досліду та оцінки її вислідів має таким чином свою безперечну виправданість.

При психосоціяльному вивченні української еміґрації треба взяти у відповідній мірі до уваги обставину, що українська людина наслідком свого історичного розвитку була і залишилася почасти людиною малих «інтимних груп» типу спільноти («Gemeinschaft», Tönnies), а не великих зраціоналізованих колективів типу спілки («Gesellschaft»). Все, що нагадує адміністраційні процедури, властиві зраціоналізованим «спілкам», — а метода запитників у великій мірі їх нагадує, — пробуджує в людині інтимних груп велику дозу насторожености, обачности, збільшеної ще в кожного еміґранта властивим «коефіцієнтом обережности» та комплексом меншецінности. З другого боку, вдале включення особи дослідника в спільноту досліджуваних методою інтенсивного інтерв'ю може стати поважним чинником збільшення сполегливости вислідів вивчення. Діється це наслідком характерологічної «полярности» людини інтимних груп, для якої конечне признання розмовника «за свого»; проломлення притаманного для спільноти недовір'я до чужого, навпаки, викликає нерідко нахил до спонтанних визнань.

Пов'язаність етнопсихології із соціяльною психологією еміґрації, на яку звертали ми увагу, проявляється отже не тільки у важливості психосоціяльних дослідів еміґрації для етнопсихології, але й навпаки, — у придатності етнопсихологічних міркувань для психосоціяльного вивчення.

Василь Маркусь

НИЩЕННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В МУКАЧІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ В 1945 - 50 рр.

Нищення і формальну ліквідацію большевиками мукачівської греко-католицької єпархії на Закарпатті — цей, мабуть, найдраматичніший епізод новітньої історії Української Католицької Церкви — ще не представлено належно і повно в літературі. Існує дуже цінна стаття - спогад очевидця і учасника подій на Закарпатті, друкована в журналі «Життя і Слово» (Інсбрук, ч. 3-4, 1949), в якій огляд подій доведено до кінця 1947 року. Її автор належав до духівництва ужгородської капітули і тому свою статтю п. з. «Голгота унії в Карпатській Україні», зважаючи на те, що в час її опублікування Греко-католицька Церква на Закарпатті ще не була ліквідована советським урядом, підписався лише кріптонімом. Окремі причинки про останній акт драми греко-католицизму на Закарпатті внесли римські єзуїти: В. де Фріз («Die Furche», Відень, 12. 8. 1950) та Й. Олшер (доповідь в Папському Східньому Інституті на цю тему, ширше зреферована в «Християнському Голосі», 25. 3. 1951). В основному цими ж матеріялами користувалися автори української «білої книги» про переслідування Української Католицької Церкви, що вийшла п. з. «Перші закуті» в кількох мовах (Рим, 1953) та А. Ґальтер (Le «Livre Rouge» de l'Eglise persécutée, Париж, 1956), що присвячують деяке місце і ситуації Церкви в мукачівській єпархії.*[1])

Ця стаття, що опирається на згаданих джерелах та інших пресових відомостях (із публікацій в СССР та на Заході), на роз-

*) Автор додав кілька ноток вже після верстки, і тому їх, винятково, даємо після закінчення статті.

повідях осіб, які прибули із Закарпаття в 1945-49 рр., як також базована на досвіді автора, має на меті дати загальну і повнішу картину. Із зрозумілих причин браку достатніх інформацій і ця стаття має багато прогалин. Написання вичерпної історії цього періоду, що є сторінкою мартирології Української Католицької Церкви, залишається майбутнім авторам на Україні чи ще може й на еміґрації.

Релігійний стан на Закарпатті до совєтської окупації

Напередодні зайняття Закарпаття совєтськими військами ні політично, ні церковно-адміністративно закарпатські українці не творили єдиної організації. Вони знаходилися в межах двох держав (Угорщина, Словаччина), були поділені на два віровизнання (католики і православні), а навіть самі греко-католики належали до кількох єпархій.

З церковно-організаційного огляду вони творили єдність до початку 19 в. в колишній Угорщині. Було це в рамках старовинної Мукачівської єпархії, довший час єдиної єпархії для всіх українців греко-католиків на території угорського королівства. Була це найбільша, після Заґребської, католицька єпархія в Угорщині, що обіймала, крім вужчого Закарпаття, також греко-католицькі парохії в Північно-східній Угорщині в комітатах Саболч і Гайду-Дороґ та греко-католицькі «руські» парохії в діяспорі, порозкидані в Трансільванії та на всім угорськім підгір'ї (Felvidék). Спочатку також греко-католицькі приходи українських переселенців в Бачці були зв'язані юрисдикцією мукачівського єпископа. В 1818 році створено Пряшівську єпархію на території комітатів Шариш, Спиш, Земплин, Аба-Уй, Ґемер і Боршод, а вкінці 1912 року нову єпархію із змадяризованих греко-католиків з осідком в Ніредьгаза (т. зв. Гайду-Дорозька єпархія). Після перевороту в 1919 році абсолютна більшість греко-католиків українців опинилася в Чехословаччині, входячи в склад Мукачівської і Пряшівської єпархій, а тільки деякі парохії цих єпархій припали Угорщині, і з них була створена Адміністратура в Мішколці, а друга частина опинилася в Румунії, творячи т. зв. Мармароський деканат Буковинської Греко-католицької Адміністратури.

На території Чехо-Словаччини в 1920-30 рр. розгорнувся рух православія, так що скоро Греко-католицька Церква втратила монопольне становище серед українців. Православіє ширилося з ініціятиви головно російських, як і буковинських та галицьких русофільських, еміґрантів та завдяки підтримці празького уряду, який бачив в новому релігійному русі реакцію на політичний курс великої частини змадяризованого греко-католицького духовенства (мукачівський еп. Антоній Пап і пряшівський Стефан Новак відмовилися скласти заяву льояльности чехословацькому

урядові). Серед бідного сільського населення, головно східнього Закарпаття, багатозначним був і соціяльний момент в православному русі. Просте православне священство проголошувало убогість, а багаті греко-католицькі приходські священики домагалися збереження за ними старих соціяльних і господарських привілеїв, а саме — т. зв. «коблини» (оплати в натураліях, головно зерном) та обов'язкових робочих днів в році від кожного двора. В умовах нового демократичного режиму Чехо-Словаччини населення бунтувалося проти цих напівфевдальних відносин, а далі, захоплене антиугорською пропаґандою проти мадярського священства, легко стало по-боці місіонерів православія. Перші роки чехо-словацького режиму були важким періодом релігійної боротьби на Закарпатті. Відносини устабілізувалися щойно з початком 30-их років, коли постав відносний релігійний мир; натомість загорілася інша внутрішня боротьба на національно - культурному відтинку — між українською і русофільською орієнтаціями.

Вислід руху за перехід на православіє був такий, що вже в 1921 році статистика відмічає 60 тис. православних, і це число в 1930 році підноситься до 112 тис. Можна думати, що фактично воно було дещо більше, бо практично не мало було таких осіб, що були включені до парохіяльного життя нової православної парохії, але ще формально були вписані як греко-католики. В дійсності число православних вже в 1930 році могло доходити до 130 тис. на території адміністративного краю «Підкарпатська Русь» і прибл. 15-20 тис. в Східній Словаччині. Статистика Сербської митрополії, до якої юрисдикційно належали закарпатські православні, творячи Мукачівсько-Пряшівську єпархію, подає, що в 1930 році на всьому Закарпатті було 170 тис. православних вірних, 120 церков, 80 молитовниць і 8 манастирів. Першим сербським єпископом на Закарпатті був Досифей, пізніше Владимир, якого мадяри після окупації в 1938 році усунули. В 1939-44 рр. угорський уряд призначив адміністратором православних в Угорщині рос. еміґранта Попова, якого після приходу совєтських військ на Закарпаття замінив ігумен Теофан Сабов місцевого походження. В загальному угорці під час другої світової війни не ставилися неприхильно до православних, а навпаки, намагалися здобути їх льояльність; в Будапешті уряд відкрив духовну семінарію для православних. Угорська статистика в 1940 році виказує на Закарпатті 110 тис. православних.

Мукачівська греко-католицька єпархія, з осідком в Ужгороді ще від кінця 18 в., з доби славного єпископа Андрея Бачинського, не зважаючи на послаблення релігійною боротьбою в 1920-их роках, зазнала гарного розвитку за володіння популярних єпископів Петра Ґебея і Олександра Стойки. Солідно було розбудовано церковне шкільництво, релігійні товариства, пресу та інші інституції.

За римськими даними,[2]) Мукачівська епархія нараховувала в 1944 році 461.555 вірних, 281 парохій, 459 церков та молитовниць, 354 священиків, 85 семінаристів, 8 манастирів оо. Василіян і сестер Василіянок, а в них 35 монахів і 50 монахинь. В 31 церковній школі вчилося понад 2 360 учнів. Діяли також дві греко-кат. учительські семінарії та одна гімназія.

До 31 травня 1943 року керував цією епархією єпископ О. Стойка. По його смерті, з уваги на те, що будапештський уряд не годився на висвячення кандидатів капітули і Риму, мукачівська катедра не була зайнята. Управляв нею капітулярний вікарій, протоієрей Олександер Ільницький, який рівночасно посідав високу урядову функцію, а саме — пост головного радника при Реґентському Комісаріяті Підкарпатського Краю. Такий стан був ненормальний так стосовно самої епархії, як і Святої Столиці, бо названий прелат був сильно заанґажований в угорську політику на Закарпатті. Однак, з уваги на систематичну опозицію з боку угорського уряду до іменування єпископом українця, Рим іменував 1 січня 1944 року адміністратором епархії гайду-дорозького єпископа Миколая Дудаша, василіянина-угорця, який добре володів українською мовою. Цей стан мав бути переходовим. Після того, як Будапешт консеквентно відкидав такі кандидатури, як крилошанина Олександра Хіри, ректора духовної семінарії о. проф. Людвика Мині, обох свідомих українців, врешті погодився на єпископську кандидатуру молодого 33 річного римського доктора богословія, професора семінарії і її духовника, Теодора Ромжі. Він ніколи не був заанґажований до політики і українського руху, хоч був добрим місцевим патріотом. Український рух для молодого кандидата був справою політичною, як і русофільський, а до політики Т. Ромжа не втручався. Це був тип відданого душпастиря з інтелектуальними зацікавленнями і місійною настановою. Він же був вихованцем римського «Руссикум».

Єпископські свячення прийняв Т. Ромжа в Ужгороді 24 вересня 1944 року, тобто тоді, коли вже перші совєтські частини здобували Карпатські вершки. Можна сподіватися, що цією номінацією Свята Столиця думала належно зустрінути нові події і новий режим на Закарпатті. Без сумніву, особа Т. Ромжі могла бути сприємлива і для чехів, і навіть для совєтської влади, з існуванням якої на Закарпатті принаймні переходово треба було рахуватися. Т. Ромжа був титулярним єпископом Аппії та помічником еп. М. Дудаша: в 1946 він став апостольським адміністратором Мукачівської епархії.

Ситуація Мукачівської епархії під час совєтської окупації

На протязі 10 днів, тобто від 18 до 28 жовтня 1944 року територія Карпатської України, теперішньої Закарпатської области була повністю звільнена від угорських і німецьких військ і оку-

пована совєтськими військами 4 Українського фронту під командуванням ген. І. Петрова. 27 жовтня зайнято столицю краю і осідок мукачівського єпископа — Ужгород. Хоч це ще була прифронтова смуга, політичне і організоване суспільне життя скоро розпочалося. Ініціятива була за комуністами, які діяли в тісному порозумінні і співпраці з політичними чинниками армії і НКВД. Тоді коли на східньому Закарпатті п'ять адміністративних округ було передано делеґатові чехословацького уряду з Лондону в його управління, згідно з совєтсько-чехословацькою умовою, в західній частині — в Мукачеві й Ужгороді, почалась організована комуністами акція за приєднання до Совєтської України, толерована і підтримана совєтськими чинниками.

Вся країна переживала ще своєрідну фазу народної демократії, при чому до співпраці в різних установах, в організації краю притягалося також позапартійний елемент. Від листопада 1944 року до червня 1945 року розвиток подій на Закарпатті проходив під знаком акції за приєднання до Совєтської України. Цій політичній цілі було все підпорядковане, в тому числі і церковна політика. [3])

Перед тим, як схарактеризувати ставлення нової, т. зв. «народної влади» до Греко-католицької Церкви, варто подати кілька досить характерних фактів з цього першого періоду.

Вже 6 листопада 1944 року відбулись по всьому Закарпатті маніфестації з нагоди 27 річниці Жовтневої революції. На цих святкуваннях вперше впали гасла за приєднання Закарпатської України до УССР. В Ужгороді на це свято запрошено єпископа Т. Ромжу, і поставлено його з боку совєтських військових чинників під тиск, щоб він виступав публічно. Єпископ відмовлявся, але далі під шантажем і боячися, що його відмова може мати прикрі наслідки для Церкви, погодився говорити і говорив загальниково, як годиться в такій ситуації католицькому архиєреєві.

Автор спомину про єп. Т. Ромжу Р. Н., людина з оточення єпископа, так передає про цей виступ:

«... він говорив коротко. Висловив подяку небесному Отцеві за те, що жах війни перейшов над нашою країною без більших жертв у людях, казав, що гуркіт гармат і вибухи бомб не викликали в нас страху, бо вони завіщали, що визволення несуть нам вояки братнього народу, мову і звичаї якого ми знаємо з літератури, і під кінець висловив подяку Сталінові за спокійний хід війни на терені Закарпаття та побажав дальших успіхів і швидкого миру» («Життя і Слово», ч. 3-4, стор. 328-329).

У висліді цієї маніфестації комуністичні часописи зреферували промову єпископа, але додаючи власні думки включно з тим, що єп. Ромжа просив Сталіна про приєднання Закарпаття до УССР. Коли єпископ інтервеніював в редакції проти такого

довільного перекручення його виступу, йому відповіли: «Ви не так говорили, але так мали говорити!» (там же).

Також підписано єпископа без його відома під петицію «громадян міста Ужгороду» до Сталіна, вислану із згаданої маніфестації. В цій петиції є така фраза: «Нашою віковічною мрією було і є — жити єдиною і дружною сім'єю з українським народом». Підпис єпископа фігурує на першому місці, а далі також підписано проф. духовної семінарії о. Качура («Известия», 11. 11. 1944). В уста останнього вкладено такі слова, виголошені на якомусь мітінґу і звернені до червоноармійців: «Благословлю вас на святу рать!» («Закарпатська Правда»).

З усього цього видно, що советські організатори життя на Закарпатті і їх місцеві допомагачі спочатку не рухали церкви, а навпаки бажали її використати для своєї пропаґанди, зважаючи на великий авторитет, який вона мала серед закарпатського населення.

Однак ставлення священства в цілому було стримане, хоч до кінця льояльне і коректне. Все ж греко-католицькі священики не брали участи в акції за приєднання. В нових органах місцевої влади, за кількома винятками, греко-католицькі священики не були, тоді коли православні були скрізь активними. На з'їзді Народних Комітетів Закарпатської України в Мукачеві 26 листопада не було ні одного греко-католицького священика, тоді як було кільканадцять православних, а один з них о. Іван Кополович увійшов до Народної Ради Закарпатської України. Закарпатське греко-католицьке духовенство на 100% було неприхильно наставлене до ідеї приєднання Закарпаття до УССР, не зважаючи на те, чи воно було української чи угрофільської орієнтації. Священство у своїй більшості прагнуло перебрання леґальної влади на Закарпатті чехословацькими урядовими чинниками.

Розвиток подій однак пішов іншим шляхом. Дійсну владу на Закарпатті мали місцеві народні комітети і ужгородська Народна Рада, підтримані військовим командуванням советської армії. Влада чехів на східньому Закарпатті була тільки символічна, і тут фактично вже від січня 1945 року повністю проводилися в життя розпорядки Народної Ради.

Ставлення нової влади до Греко-католицької Церкви, в свою чергу, спочатку могло здаватися навіть толерантним. Саме в грудні 1944 року відбула свою поїздку до Москви делеґація Галицького митрополита Йосифа Сліпого з метою одержати забезпечення існування і діяльности Греко-католицької Церкви. Хоч делеґації не дано виразних запевнень, однак, гадалося, що Церква буде толерована.

Це могло здаватися ще більш дійсним для Закарпаття. Новій комуністичній владі йшлося про те, щоб не відкривати внутрішнього релігійного фронту зокрема тоді, коли треба було здобути

населення для акції приєднання Закарпаття до УССР. Тому перші акти проти Греко-кат. Церкви ще не були в якомусь загальному пляні переслідування чи навіть керовані центрально, а скорше їх можна вважати ексцесами окупаційної армії, комуністичної міліції чи виявом протикатолицького ресентименту деяких православних громад і діячів.

На рахунок цього можна вписати грабунки в кількох церквах і спалення церковних книг в перші дні окупації (Плосково, Ужгород-Цегольня, Радванка й ін.). Ще взимку в кільканадцяти громадах православні перебирають греко-католицькі церкви за допомогою міліції, мотивуючи тим, що громада в більшості належить до православної парохії, а церкву будували також предки теперішніх православних, тому, мовляв, вона належить їм. Рівночасно або згодом арештовано 11 священиків, між ними головно таких, що експонувалися за мадярської влади. Між ними арешт о. проф. Дмитра Поповича мав інший характер, бо цей свідомий церковний і національний діяч сам був переслідований під час угорської окупації. Д. Попович в перших днях окупації мав належати до вужчого комітету українських діячів міста Хусту, створеного з відома військового команданта і прихильного до чехословацької влади.

У висліді цих перших надужить, єп. Т. Ромжа зробив кілька інтервенцій у колах Народної Ради та зокрема в політичному відділі окупаційної армії, де справами Закарпаття займалися ген.-полк. Л. Мехліс і полк. Тюльпанов, обидва пізніше відомі з своєї політичної акції в східній Німеччині. Єпископові роблено закиди, що греко-кат. священство не співпрацює з органами влади, не анґажується до акції приєднання, священики ще не підписали Маніфесту в справі возз'єднання Закарпаття з УССР тощо. Єп. Ромжа боронив свою неполітичну поставу, пообіцяв провести в єпархії збірку на вдів і сиріт по совєтських воїнах, одначе не прийняв пропозиції, щоб поїхати з делеґацією до Москви. Висліди цих інтервенцій були невеликі, але все таки звільнено кількох священиків і на якийсь час припинилася нагінка проти Греко-католицької Церкви.

Гідною уваги була візита єп. Т. Ромжі і двох крилошан до командувача 4 Українського Фронту ген. Петрова, яка відбулася в половині січня 1945 року в Михайлівцях на Словаччині. Єпископ доповів ген. Петрову, оточеному багатьма вищими старшинами, в тому числі і згаданими політичними організаторами життя на Закарпатті — ген. Мехлісом і полк. Тюльпановим, про стан Греко-кат. Церкви, про її турботи і перші неприємності в зустрічі з новою владою. Він жалівся, що арештовано кількох священиків, що припинено платню священству, відобрано греко-католикам кількадесять церков та що сконфісковано єпископські добра. Реляція єпископа знайшла прихильну поставу ген. Петрова, і цей доручив своїм відпоручникам в Ужгороді поробити

низку заходів, щоб направити заподіяні кривди греко-католикам. Чи треба таке наставлення високого совєтського старшини вважати тільки тактикою, чи може його щирим особистим наставленням і переконанням, годі ствердити. Єпископові дійсно повернено у висліді церковні добра, але незабаром знову їх сконфісковано загальним декретом Народної Ради.

Поволі стало ясним, що проти Греко-католицької Церкви заплянoвано і ведеться генеральний наступ, зокрема після того, як справа приєднання Закарпаття дипломатичним шляхом між Москвою і чехословацьким урядом вже була в принципі вирішена, а комуністи вже не потребували спеціяльно намагатися здобути популярність населення. Цю Церкву, як і в Галичині, вважали небезпечною з двох причин: поперше, з приводу її приналежности до Римської Церкви з її головою за кордоном та з її принциповим ставленням у справах взаємин до режиму і цивільної влади, та, подруге, з уваги на те, що між клиром цієї Церкви було немало свідомих українців-патріотів. Намагання дискредитувати Греко-кат. Церкву діяльністю деяких мадярофільських священиків було тільки вигідним засобом в боротьбі. Священики-мадярони не були назагал небезпечні для нового режиму; це були опортуністи, які вже не могли бути загрозливими для комуністичного режиму саме з мотивів своєї колишньої проугорської діяльности. Натомість, небезпечними були кількадесят свідомих українських молодших священиків та богословів, що вийшли з народу і були серед нього популярними.

Двома шляхами проходив наступ проти Греко-католицької Церкви: а) підтримкою і упривілейованням місцевої православної Церкви і б) прямим переслідуванням та позбавленням прав Греко-католицької Церкви. Іноді обидва засоби перехрещувалися і доповнювалися. Зрештою, послаблення позиції греко-католиків природно доводило до зміцнення становища православних. З боку заанґажованих в цю акцію комуністичних діячів, була це звичайна тактика з виключно політичними цілями, а не подиктована якоюсь прихильністю до православія.

Православна Церква і новий режим

Ідейно і політично нові умови відповідали православній Церкві на Закарпатті. Вона була від початку просякнена російськими впливами; не зважаючи на свою юрисдикційну приналежність до Беоґраду, вона завжди тяжіла до Москви. Закарпатське православіє було підпорою русофільства, чим ще більше поглибилася прірва між ним і Греко-католицькою Церквою, в якій поважно зростали українські впливи. Між усім православним священством на Закарпатті за Чехо-Словаччини (бл. 150) було всього не повний десяток таких, які себе зараховували до українського табору, але і ці належали разом з своїми кількома паро-

хіями не до сербського патріярха, а до празького архиєпископа Саватія.

З приходом совєтської армії православні почувалися переможцями і активно взяли участь в організації нового життя, як також в акції за приєднання до Совєтської України. Хоч, щоправда, важко їм було погодити своє колишнє абсолютно вороже наставлення до всього, що українське, з українським курсом нової влади, але вони своє колишнє русофільство скоро пристосували до нової совєтської концепції «єдности та дружби» російського і українського народів і «старшобратства» росіян.

Першою турботою православних було упорядкувати юрисдикційно їх церкву. Ще в грудні 1944 року виїхала до Москви делеґація православних Закарпаття, очолена ігуменом Т. Сабовом, адміністратором Мукачівсько-Пряшівської єпархії. Метою цієї поїздки було, як подає «Журнал Московской Патриархии» (ч. 1, 1945), прохати Патріяршого Містоблюстителя Алексія, щоб підтримав старання перед сербським патріярхом про передачу Мукачівсько-Пряшівської єпархії під канонічний провід і залежність Московської Патріярхії. В делеґації, між іншим, був також один недуховний, а саме гімназійний учитель Петро Лінтур, русофіл і переконаний атеїст. Він мав скласти спеціяльну доповідь про потребу боротьби проти Греко-католицької Церкви. Немає сумніву, що саме під час цієї візити не лише в Патріяршого Містоблюстителя, але і в Совєті в справах Російської Православної Церкви при совєтському уряді був акцептований гострий антикатолицький курс на Закарпатті.

В той час у Москві перебувала делеґація Сербської Церкви на помісному Соборі Рос. Православної Церкви в січні 1945 року, з якої нагоди, можна думати, були обговорені також справи передання юрисдикції над закарпатськими православними. Остаточно це проведено в життя 22 жовтня 1945 року, коли вже Закарпатська Україна була формально приєднана до УССР. Тоді також іменовано Синодом Російської Православної Церкви уманського єп. Нестора Сидорука єпископом Пряшівсько-Мукачівської єпархії. Новий єпископ осів у Мукачеві при дотеперішній православній катедрі. Автор згадуваного вже в «Житті і Слові» спогаду подає, що місцеві чинники Народної Ради всіляко сприяли діяльності нового єпископа, з яким пов'язували великі надії на протикатолицьку акцію. Однак він не втішався популярністю навіть серед православних. Він накладав великі податки на православні громади, противився тому, щоб священики навчали дітей катехизису та навіть не допускав організування релігійних процесій і публічних святкувань. Між вірними поширилася вістка, що Нестор в дійсності є офіцер НКВД...

Хоч єпископ Нестор мав повну підтримку з боку Управління в справах релігійних культів при Народній Раді, а пізніше при закарпатському облвиконкомі, та хоч натиск на Греко-кат. Цер-

кву після офіційного приєднання краю до УССР посилився, акція ліквідації Греко-кат. Церкви довго ще не мала успіху. За винятком тих церков, що їх насильно перебрали православні в селах з греко-католицькою меншістю (в 1945 році забрано 73 церкви), аж до 1949 року православні не спромоглися на жодний зріст коштом католиків. Акція Нестора натрапляла на поважний спір, і то не тільки серед греко-католиків, але і серед багатьох православних вірних, які не були захоплені того роду «місіонерською» діяльністю. Навпаки, факт переслідування греко-католиків призвів деяких православних до повороту до Греко-католицької Церкви, що мало статися в попередніх православних твердинях — селах Великі Лучки й Іза, за свідченням цитованого вже автора («Життя і Слово», ч. 3-4, 1949, стор. 343).

Коли єпископові Несторові не вдалася акція ліквідації Греко-католицької Церкви за три з половиною роки, з початком 1949 року іменовано мукачівським і ужгородським єпископом Макарія (Оксіюка), архиєпископа львівського і тернопілького, раніше архимандрита Почаївської Успенської Лаври, згодом варшавського митрополита. Він почав керувати обидвома катедрами, але, в основному, присвятився справам ліквідації Греко-католицької Церкви на Закарпатті. Скінчивши свою місію в серпні 1949 року, Макарій знову залишає мукачівсько-ужгородську катедру, а на його місце Синод Російської Православної Церкви 1950 іменував єпископом для Закарпаття Іларіона (Кочергина), якого 1956 замінив на чолі правос. Мукачівсько-Ужгородської єпархії ариєп. Варлаам (Борисевич).

Православні парохії на Пряшівщині від 1939 року творили окрему Адміністратуру, а в 1946 році перейшли до Чехословацького екзархату Рос. Православної Церкви на чолі з архиєпископом Елевферієм; в 1949 році створено з них окрему пряшівську єпархію, побільшену згодом насильною ліквідацією греко-кат. пряшівської єпархії.

Фаворизована совєтськими чинниками на Закарпатті православна Церква в боротьбі проти греко-католиків стала політичним засобом в руках режиму, що за всяку ціну хотів позбутися релігійно-церковної спільноти, яка важко дає себе опанувати і може бути завжди джерелом спротиву.

Засоби і форми боротьби проти греко-католиків

Крім того, що осередком наступу на Греко-католицьку Церкву були деякі православні манастирі і окремі священики, а пізніше православна катедра в Мукачеві, загальний плян і виконування його виходили від спеціяльних органів влади. Таким було управління в справах релігійних культів, очолене заступником голови Народної Ради Закарпатської України, П. Лінтуром. Неофіційно ці речі робили безпосередньо уповноважені Москви

для проведення акції «возз'єднання» Закарпаття з УССР та для ліквідації Греко-католицької Церкви — вже згадані Мехліс і Тюльпанов.

Між важливими заходами нової влади в релігійній політиці треба відмітити декрет Народної Ради з 5 грудня 1944 р. про відділення Церкви від держави. По тій же лінії видано 20 квітня 1945 року новий декрет про відділення школи від церкви.

«Навчання і виховання молоді на території Закарпатської України є справою держави, якій належить верховне керівництво всім вихованням і навчанням та контроль над ними», — говориться в декреті з квітня 1945 (див. «Сов. Педагогика», Москва, ч. 3, 1954). В практиці церковні школи в першому році не були ще закриті. Бракувало приміщень і вчителів, щоб нова влада зараз здійснила цей радикальний захід. В першому році навіть в державних школах ще частково проходило навчання релігії, а священики-педагоги могли це працювати. Однак поступово прийшли і тут зміни. Ще взимку 1945 року уповноважений в справах освіти при Народній Раді спеціяльним обіжником припинив звичай молитви перед і по навчанні; з кінцем грудня 1944 відбувся в Мукачеві з'їзд учителів, на якому винесено резолюції проти навчання релігії. Всі ці заходи здійснено вже остаточно в 1945-46 шкільному році, коли вже розпочалися педагогічний процес і організація школи за совєтськими зразками. Перед греко-католицькими священиками-педагогами була поставлена дилема: залишити священство або школу. Всі, без вийнятку, відмовилися від навчання. Учителям було заборонено відвідувати церкву, мовляв, це дає поганий приклад учням.

Дальшими заходами проти Греко-католицької Церкви були декрети Нар. Ради в справі переходу греко-католиків на православіє. Перший декрет про індивідуальний перехід на православіє не був нічим надзвичайним; він в засаді відповідав принципові свободи сумління. Його властивістю було хіба те, що процедуру цього переходу дуже спрощено. Але це не мало ніяких наслідків.

Ніхто, або майже ніхто, з греко-католиків не змінював своєї релігії навіть тоді, якщо був наставлений критично до попереднього тісного пов'язання частини священства з угорським режимом і політикою на Закарпатті. Тоді Народна Рада видала другий декрет,[4]) згідно з яким, перехід міг відбутися колективно. В місцевості, де дві третини вірних переходить на нову релігію, там церква з усім майном переходить у власність нової церковної громади. Практично в такій місцевості ліквідується греко - католицька громада. Однак передбачений декретом перехід на православіє майже ніде не відбувався, і тоді управління для релігійних культів, а слідом за ним місцеві комітети, тоді вже опановані комуністами, і деякі православні активісти почали інтерпретувати цей декрет так, що всі, хто перейшли на православіє

ще раніше, в 1920-их роках, в період відомої релігійної боротьби на Закарпатті, вважаються, що вони перейшли згідно з цим декретом. Тоді практично у всіх тих громадах, де число православних доходило до 2/3 вірних (а такі громади існували головно на східньому Закарпатті), передавали церкву православним, виганяли священика й формально та фактично ліквідували греко-католицьку парохію.

Але до цієї практики приєднувався ще обман сільського населення. Рівночасно з декретом про перехід на православіє видано також декрети про наділ землею малоземельних і безземельних (від 29 листопада 1944 і 28 лютого 1945). Практика була менш-більш така, як подає учасник подій греко-кат. священик Р. Н. (див. «Життя і Слово», стор. 331): до сіл приїжджали з району т. зв. «земельні комісії» і скликали віче з метою наділу бідних землею. Організатори давали зібраним підписати певний список, але без тексту. Підписуватися мали всі члени родини, бо, мовляв, від цього мала б залежати величина замельного наділу. Т. зв. «земельні комісії» далі до петиції додавали текст: «Підписані громадяни села ... дня ... одноголосно рішили виступити з Греко-кат. Церкви і просять прийняти їх у лоно Православної Церкви».

Такі зфальшовані петиції висилались до православного епархіяльного управління в Мукачеві, де їх схвалювано і відсилано до управління культів при Народній Раді в Ужгороді, яке вже здійснювало петицію за допомогою органів міліції, а нерідко і відділів Червоної Армії. Місцеві комітети в таких селах одержували доручення перебрати силою церкву, вигнати греко-католицького священика і поділити землю. Ця процедура зустріла опір вірних, при чому відбувалися криваві сутички. Знову ж більшість обурених селян відмовлялася від наділів з церковної землі.

Ця акція, яку уже згадано, дала у висліді перебрання 73 греко-католицьких церков, і такий стан залишився до повної ліквідації Греко-католицької Церкви в 1949 році. Не зважаючи на те, що ця акція велася в супроводі великої аґітації на сторінках преси і на вічах проти Греко-католицької Церкви, як протинародної, фашистської і вислужної супроти попередніх режимів, вона — поза згаданим першим вислідом — не дала бажаного успіху організаторам.

Згідно із згадуваним декретом, не лише греко-католицькі громади з менше ніж однією третиною вірних повинні були бути розв'язані, але також в інших мішаних громадах церковний маєток греко-католицької парохії мав бути розділений пропорційно між греко-католиками і православними. При здійсненні цього декрету в низці сіл доходило до бійки і стрілянини. Звичайно після таких сцен, найактивніших оборонців церкви НКВД виарештовувало. Вістка про криваві події біля церкви у великому

селі Білках скоро облетіла усе Закарпаття. У висліді також в інших місцевостях прості люди — чоловіки і жінки, як подають різні очевидці, що після 1945 прибули на захід, безстрашно ставали в обороні своїх церков.

Після невдачі «декретованого» переходу на православіє управління в справах культів і його голова П. Лінтур провели організовану кампанію, влаштовуючи віча, про перехід. Але і це не дало успіху, бо населення на цих вічах, де з'являлися представники Народної Ради, виступало не лише проти релігійного переслідування, але також взагалі проти совєтського режиму. Таким чином, Народна Рада, маючи поважні соціяльні труднощі з апровізацією краю, прохарчуванням і затрудненням населення, воліла не збільшувати своєї непопулярности. З другої половини 1945 року аж до весни 1946 року широка кампанія за перебрання церков, зустрівши опір населення, була припинена. Тим часом також треба було здобути якусь популярність у населення для організованих перших совєтських виборів на Закарпатті до Верховної Ради СССР і УССР, які відбулися 10 лютого 1946.

Ще була одна причина, чому на якийсь час злагіднено антикатолицький курс. Згідно з чехословацько-совєтським договором з 29 червня 1945, за яким Закарпаття перейшло до УССР, громадяни обох сторін, які могли довести якесь ближче відношення до території іншої сторони, могли оптувати її громадянство. В тій ситуації було понад 15 тис. українців Закарпаття, що служили в чехословацькій армії і по війні залишилися в Чехо-Словаччині. Вони були неприхильно наставлені до совєтського режиму і шукали можливостей залишитися в Чехо-Словаччині, включно із використанням можливости оптації. Однак не було в інтересі совєтів, щоб громадяни Закарпатської України лишилися поза межами СССР, а релігійне переслідування могло ще більше цих людей насторожити. Тому на якийсь час протирелігійну кампань припинено, принаймні в широких масах, хоч заходи централього характеру не вийшли з практики комуністів.

Другий етап наступу проти Греко-католицької Церкви

Після релятивного припинення нагінки проти Церкви в кінці 1945 і весною 1946 року, почався новий, ще гостріший і більш рафінований наступ. Тепер до поборювання Греко-католицької Церкви включилися не лише місцеві сили, але також спеціяльно уповноважені з Києва. Тим часом відбувся в березні 1946 року інсценізований «Собор» у Львові та процес проти греко-католицьких єпископів Галичини в Києві. Виглядало, що важко буде утриматися останній греко-католицькій єпархії в СССР проти чергового тиску.

До Ужгороду приїхав спеціяльний уповноважений з Києва для розмов з єпископом Т. Ромжою. Дві довші розмови (перший

раз в присутності двох крилошан, а пізніше тільки наодинці) мали на меті зламати єпископа Теодора. (Про ці розмови докладно інформує цитований автор Р. Н. в «Житті і Слові», стор. 338 - 339). Ішлось про те, щоб виявити всі «гріхи» Греко-католицької Церкви, схилити єпископа до вислання делеґації до Києва і до Москви в справі релігійного «возз'єднання» греко-католиків. Проти окремих діячів Греко-католицької Церкви зібрано об'ємисту «обвинувачувальну документацію», складену з статтей, єпархіяльних циркулярів, публічних виступів тощо проти комунізму і СССР з часу чехословацького і угорського режимів. Єпископ відкидав усі обвинувачення, говорячи, що тоді йшлося про ідеологічну боротьбу проти комунізму як такого, що було в умовах попередніх режимів позволено, що Церква не зрадила своєї національної істоти за чужих режимів і, вкінці, що Греко-католицька Церква підлягає Римському Престолові і тому поїздка до патріярха зайва. Тоді недвозначно заявлено єпископові, що Греко-католицька Церква не має виглядів на існування в Совєтському Союзі і що «єпископ разом із своїм священством повинен перейти на православіє, бо коли цього не зробить сам і добровільно, тоді до того дійде й так, і то вже іншими засобами, але тоді для єпископа вже не буде пощади» (цитовано з «Життя і Слова»).

Проти Греко-католицької Церкви використано також монстр-процес в Ужгороді в червні 1946, на якому суджено коляборантів попереднього угорського режиму. Цей процес, що на ньому були підсудними депутати до угорського парляменту, зокрема такі експоновані особи, як С. Фенцик, А. Бродій, М. Демко, І. Шпак й ін., а між ними і монс. О. Ільницький, був рівночасно спрямований проти Греко-католицької Церкви. Її ієрархії і священству приписувано аґентурну працю на користь Угорщини під час чехословацького режиму, фінансування ревендикаційних акцій мадярофільських кіл, зв'язки з українськими націоналістами тощо.

Якщо висувані закиди могли бути дійсними стосовно окремих одиниць з-поміж священства, то це не характеризувало всієї Церкви і мукачівської капітули, яка була так само льояльна до Чехо-Словаччини, як пізніше і до Угорщини, а зокрема особи, що в 1945-46 рр. стояли на чолі капітули, були назагал добрі патріоти і аж ніяк не фаворизовані попереднім угорським урядом.

Однак цей процес мав дати комуністам черговий козир в їх акції за знищення Греко-католицької Церкви. Становище витворилося досить напружене, одначе єпископ Ромжа і його оточення не капітулювали докінця. Навпаки, єпископ намагався використати всі можливі для нього засоби, щоб виконувати свої функції. В 1945-47 рр. Т. Ромжа відбув цілий ряд візитацій зви-

чайним сільським возом по малих селах Верховини та по більших відпустових осередках, щоби укріпити у вірі своє стадо.

Скрізь народ горнувся до свого Владики, ставлення якого стало надзвичайно популярним в найширших колах населення. На відпусти, де правив Богослуження і проповідував єпископ Теодор, з'їжджалися десятки тисяч вірних: в Бороняві біля Хусту, куди на св. Іллі сходилося річно около 3-5 тисяч прочан, в 1946 році прийшло бл. 20 тис. До Мукачева на Чернечу Гору на Успення Богоматері прибуло з усіх усюдів Закарпаття бл. 50 тис., а коли органи влади наклали на манастир за відбуття цього відпусту податок у висоті 20 тис. карбованців, то прочани протягом однієї години склали цю суму. Іншим величавим відпустом в тому ж Мукачеві був неймовірний збір народу на Успення 1947 року, коли вже манастир оо. Василіян сконфісковано та передано православним монахам і коли в ньому мала відбутися перша спроба «возз'єднання» довкруги п'ятьох православних ієрархів, що прибули тоді до Мукачева з різних міст України.

В той же день, коли на Чернечій Горі зібралося всього бл. 4-5 тис. православних із своїми владиками, в місті Мукачеві в приходській церкві, на її просторому подвір'ї і прилеглих вулицях відбулася величава греко-кат. проща, куди прибули з далеких районів Закарпаття, головно пішки, десятки тисяч греко-католицьких прочан; присутніх на цьому торжестві нараховують бл. 70-80 тис.; це такий збір людей, що його ще Закарпаття не бачило. Належить відмітити, що це було великою несподіванкою для совєтських органів. Вони, щоправда, дозволяли людям вибиратися до Мукачева, а навіть з процесіями, але думали, що всі ці маси братимуть участь у плянованому святі «возз'єднання» на Чернечій Горі. Перед обличчям такої величавої католицької маніфестації пляноване «возз'єднання» не відбулося, тільки проведено звичайний православний відпуст на Чернечій Горі, як також совєтські органи не розігнали прощі в Мукачеві, що могло довести до масового кровопролиття.

Єпископові Теодорові в останній хвилині заборонили приїзд до Мукачева, грозячи негайним арештом. Не зважаючи на те, вірні розійшлися у великому піднесенні. Це була моральна перемога безправного народу над всемогутнім державним апаратом насилля і спробами опанувати сумління людей.

Щоб досягнути своєї мети, комуністи вирішили позбутися архиєрея. Теодор Ромжа, що для народу вже став символом не лише релігійного, але і національно-політичного резистансу, в плянах большевиків мусів зникнути. І тоді придумують підступний і злочинний плян, що його виконують 27 жовтня 1948, коли єпископ виїхав на візитацію до с. Лохова біля Мукачева, де на свято Царя Христа мав висвятити нову церкву. Повертаючися після свята до Мукачева, єпископ і його супровід — два священики і два богослови — стали жертвою приготованого на них

чайним сільським возом по малих селах Верховини та по більших відпустових осередках, щоби укріпити у вірі своє стадо.

Скрізь народ горнувся до свого Владики, ставлення якого стало надзвичайно популярним в найширших колах населення. На відпусти, де правив Богослуження і проповідував єпископ Теодор, з'їжджалися десятки тисяч вірних: в Бороняві біля Хусту, куди на св. Іллі сходилося річно около 3-5 тисяч прочан, в 1946 році прийшло бл. 20 тис. До Мукачева на Чернечу Гору на Успення Богоматері прибуло з усіх усюдів Закарпаття бл. 50 тис., а коли органи влади наклали на манастир за відбуття цього відпусту податок у висоті 20 тис. карбованців, то прочани протягом однієї години склали цю суму. Іншим величавим відпустом в тому ж Мукачеві був неймовірний збір народу на Успення 1947 року, коли вже манастир оо. Василіян сконфісковано та передано православним монахам і коли в ньому мала відбутися перша спроба «возз'єднання» довкруги п'ятьох православних ієрархів, що прибули тоді до Мукачева з різних міст України.

В той же день, коли на Чернечій Горі зібралося всього бл. 4-5 тис. православних із своїми владиками, в місті Мукачеві в приходській церкві, на її просторому подвір'ї і прилеглих вулицях відбулася величава греко-кат. проща, куди прибули з далеких районів Закарпаття, головно пішки, десятки тисяч греко-католицьких прочан; присутніх на цьому торжестві нараховують бл. 70-80 тис.; це такий збір людей, що його ще Закарпаття не бачило. Належить відмітити, що це було великою несподіванкою для совєтських органів. Вони, щоправда, дозволяли людям вибиратися до Мукачева, а навіть з процесіями, але думали, що всі ці маси братимуть участь у плянованому святі «возз'єднання» на Чернечій Горі. Перед обличчям такої величавої католицької маніфестації пляноване «возз'єднання» не відбулося, тільки проведено звичайний православний відпуст на Чернечій Горі, як також совєтські органи не розігнали прощі в Мукачеві, що могло довести до масового кровопролиття.

Єпископові Теодорові в останній хвилині заборонили приїзд до Мукачева, грозячи негайним арештом. Не зважаючи на те, вірні розійшлися у великому піднесенні. Це була моральна перемога безправного народу над всемогутнім державним апаратом насилля і спробами опанувати сумління людей.

Щоб досягнути своєї мети, комуністи вирішили позбутися архиєрея. Теодор Ромжа, що для народу вже став символом не лише релігійного, але і національно-політичного резистансу, в плянах большевиків мусів зникнути. І тоді придумують підступний і злочинний плян, що його виконують 27 жовтня 1948, коли єпископ виїхав на візитацію до с. Лохова біля Мукачева, де на свято Царя Христа мав висвятити нову церкву. Повертаючися після свята до Мукачева, єпископ і його супровід — два священики і два богослови — стали жертвою приготованого на них

атентату; на єпископську підводу наїхало вантажне військове авто. Однак єпископ був тільки поранений, а пізніше його відвезено до мукачівської лікарні. Поранення єпископа не було смертельним, і йому за кілька днів покращало. Тоді вночі з 31 жовтня на 1 листопада в лікарні його, по всій правдоподібності, отруєно; деталі цього випадку, про які відомо досить точно (див. цитована стаття в «Житті і Слові») не становлять ніякого сумніву про заподіяну смерть єпископові. Вістка про смерть Т. Ромжі рознеслася по всьому Закарпаттю, і коли 2 листопада 1947 його тіло перевозили з Мукачева до Ужгороду звичайним автом, вірні стояли по обох боках дороги по всіх селах, щоб віддати останній поклін владиці-мученикові.

Підготова і проведення церковного «возз'єднання»

Цілий ряд актів великої релігійної ревности священиків і простих вірних не сприяв комуністам для проведення ліквідації Греко-католицької Церкви. Православні ентузіясти цієї справи самі зрезиґнували з своїх амбіцій, вже не говорячи про вірних православних, які від початку дивилися дуже скептично на цілу акцію. З боку багатьох православних чулися вислови співчуття і підтримки переслідуваних греко-католиків. Немало православних відкрито перестерігали своїх священиків перед протикатолицькими акціями, говорячи, що сьогодні греко-католики, а завтра православні можуть бути жертвою переслідування з боку комуністичної влади. Однак тепер вже справа «возз'єднання» не була справою православних вірних і навіть священства, а великим пляном московської політики. Вже скоро два роки, як зліквідовано Греко-католицьку Церкву в Галичині: саме ішла підготова до її ліквідації в Семигороді та на Пряшівщині, а на Закарпатті большевики натрапили на найтвердіший спротив.

Від початку совєтські чинники намагалися здобути когось із місцевих священиків для своєї ідеї. Кільком крилошанам, зокрема папському прелатові крилошанинові Олександрові Хірі пропонували єпископську мітру, навіть митрополичий престол у Львові; але ані він, ані інші не піддалися пресії і шантажові. До 1948 року не було між греко-католицькими священиками ні одного відступника. Щойно відобравши в 1948 році ужгородську катедру (як вже раніше відобрано манастирі оо. Василіян в Ужгороді, Мукачеві та ужгородський замок, де містилася духовна семінарія та інші єпархіяльні установи), під шантажем змушено до відступства старого священика о. Іренея Контратовича. Цей священик, добрий історик Закарпаття, був відомий завжди з свого опортунізму; зокрема, він сильно був заанґажований до угорської політики в 1939-44 рр. за творення окремої «рутенської» мови, літератури і народности. Мабуть, посилаючися на цю проугорську діяльність старого священика, змушено його до від-

ступства від греко-католицької віри. Його також зробив єпископ Нестор вікарієм катедрального храму в Ужгороді, переданого в 1948 р. православним.

Коли в лютому 1949 призначено ужгородським і мукачівським єпископом львівського православного архиєпископа Макарія, то в цей час І. Контратович був єдиним греко-католицьким священиком Закарпаття, який прийняв православіє. З приходом Макарія почалася кінцева фаза «возз'єднання». Уся греко-католицька капітула була заарештована. Така ж доля спіткала і цілий ряд священиків з провінції та активніших вірних. В березні 1949 всі священики, що були ще на волі, одержали заборону правити богослуження, а всі греко-католицькі церкви були закриті. Ці гострі заходи проти греко-католиків були офіційно мотивовані тим, що Греко-католицька Церква не є офіційно зареєстрована. Однак в дійсності самі совєтські органи не хотіли зареєструвати Греко-католицьку Церкву як релігійну громаду в управлінні культів, тоді як зареєстровано римо-католицьку, протестантську і ізраїльську громади, які існують досьогодні.

Всіх священиків викинено з церковних домів та заарештовано. В ужгородській лікарні над річкою Уж весною і влітку 1949 створено тюрму і рівночасно місце, де «препарували» з священиків тих, що мали возз'єднатися з Православною Церквою. Після моральної і фізичної «обробки» священиків в цій тюрмі енкаведисти відсилали їх ніччю до єпископської палати, де перебував Макарій, щоб складати йому заяву про перехід на православіє. Через цей «млин» перейшли всі греко-католицькі священики Закарпаття, які ще не були депортовані. З-поміж них, як подає о. В. Фріз в журналі «Furche» (12.8. 1950), 35 заломалося і перейшло на православіє.

Про цей «подвиг» архиепископа Макарія пише таке «Журнал Московской Патриархии» (ч. 9, 1949, стор. 5), описуючи свято офіційної ліквідації Греко-католицької Церкви: це було «вислідом шостимісячної наполегливої праці Высокопреосвященного Владики Макарія, який застав під час свого першого побуту на Закарпатті тільки одного єдиного возз'єднаного уніятського священика, коли, як здавалось декому, справа возз'єднання представлялася майже безнадійною. Але, наперекір сумнівам і тим, що сумнівалися, Високопреосвященний архиеп. Макарій, підбадьорений благословенням Святішого Патріярха Алексія, підтриманий духовною допомогою Високопреосвященного Екзарха Йоанна і, окрилений власною глибокою вірою в правдивість і своєчасність великого почину, з декількома відданими справі місіонерами сміло вступив на землю борця і первомученика за святе православіє св. Мойсея Угрина... Не був легким цей подвиг... І тільки ця любов і ця великодушність та проникливість допомогли колишнім священикам Греко-католицької Церкви, які ча-

сто приходили до Владики ніччю просити духовних настанов, — знайти правильний шлях до правдивого спасення»...

Не легко догадатися, хто були між цими «відданими місіонерами» Макарія і як виглядали ті ночі, коли приходили до нього священики з ужгородської тюрми-лікарні...

Після такої підготови відбуто 28 серпня 1949 акт «возз'єднання», два роки після невдалої першої спроби ще за життя покійного єпископа Т. Ромжі. Акт возз'єднання Греко-католицької Церкви з Російською Православною проведено на Чернечій Горі в день Успення, коли рік-річно греко-католики відбували тут свої масові прощі. Від року православні монахи залишили цей манастир і його перейняли монахині.

На торжество прибули, крім архиєп. Макарія, єпископи Антоній станиславівський і Михаїл дрогобицький. Екзарха України, Йоана заступав протоієрей Шулькевич. Всі три єпископи служили літургію в сослуженні православних архимандритів Пантелеймона і Матвія. Проповідували всі три єпископи і кілька священиків, але «Журнал Московской Патриархии» не подає їх прізвищ. Окремо була відслужена Служба Божа на угорській мові для греко-католиків угорців. Акт возз'єднання прочитав протоієрей Іреней Контратович, настоятель ужгородської катедральної церкви.

«Від нині і вовіки ми — православні чада святої Матері нашої Російської Православної Церкви» — сказав Контратович, а йому відповіли присутні «Амінь». А «ЖМП» додає від себе, коментуючи цей акт: «Унія перестає існувати, як антинародний історичний акт, як історичний документ чужоземного насильства над волею і сумлінням русько-українського закарпатського народу».

Скільки було священиків, що підлягли пресії і прийняли цей акт, невідомо. Московські публікації про це нічого не подають, як також не згадують, скільки було присутніх на цій врочистості. З поданих прізвищ трьох закарпатських священиків — о. І. Контратовича, першого «возз'єднаного», і двох угорських греко-католицьких священиків — Паппа і Беци, виходить, що це були дуже випадкові люди. Треба думати, що архиєп. Макарій таки не міг похвалитися ні одним з закарпатських прелатів, як також кимось із свідомих українських священиків, чиї імена обов'язково були б фігурували при цій нагоді. Сам Макарій тільки загальниково згадує у своєму посланні, що «подавляюча значна більшість греко-католицького духівництва... відійшли від греко-католицизму і возз'єдналися з Православною Церквою...»

Після цього акту ще багато парохій залишилося, які не прийняли православія. Тому зустрічаємо ще додатково в січневому числі «ЖМП» (1950) згадку про те, що нові парохії Закар-

патської области внесли прохання приєднати їх до Православної Церкви під владу московського партіярха.

З оповідань новіших втікачів із Закарпаття виходить, що тільки частина священства під загрозами прийняла православіє; частина ж формально відмовилася священичого стану і працюють як фізичні робітники, іноді як продавці, чи бухгальтери. Поважна частина вищого духівництва, молоді священики та монахи заарештовані. Невеликі групи головно нежонатого священства перейшли в підпілля і про такі групи були вістки ще в 1952 році. Неофіційні вістки про священиків-підпільників підтвердила й совєтська антирелігійна публікація, що з'явилася в Ужгороді в 1959 р. В ній подано прізвища чотирьох священиків — П. Орос, І. Роман, І. Ченгерій, І. Маргітич — які організували «щось подібне до ордена мандрівних лицарів, які перетворились в справжніх тунеядців і тільки й те робили, що ходили по селах, розповсюджуючи різні нісенітниці та чутки про те, що святий папа закликає молитися про 'визволення з комуністичного світу' і рекомендує створювати для цього невеликі таємні групи» (С. Беца: «Союз хреста і доляра», Закарпатське обласне видавництво, Ужгород, 1959, стор. 55).

Яке становище зайняли звичайні вірні — миряни? Хоч як великою є для віруючих трагедія позбавлення їх власної ієрархії і священства, але більшість з них ходить до своїх церков, іноді і до своїх «возз'єднаних» священиків, не акцептуючи акту «возз'єднання» й внутрішньо іґноруючи його. Частина, зокрема по містах, виконує релігійні практики в римо-католицьких парохіях (римо-католицька спільнота на Закарпатті, яка нараховує бл. 50 тис. вірних, толерується), і тільки небагато вірних мають змогу одержувати духовну опіку від священиків, що її виконують підпільно. І це властиво сьогодні є вже частішим випадком на засланні, як на українських землях.

***

Загальна оцінка п'ятирічного нищення Греко-католицької Церкви на Закарпатті (1944 - 1949), головно в мукачівській епархії, може бути зведена до таких стверджень.

1. В мукачівській епархії большевики зустріли найрішучіший спротив проти їх заходів ліквідації Греко-католицької Церкви — так з боку священства, як головно, з боку вірних. Це можна приписати на рахунок високоідейної і жертвенної постаті єпископа Теодора Ромжі і його оточення, далі тому факту, що велика частина священства мала сильну західню теологічну формацію, як також великій побожності вірних. На Закарпатті, між іншим, в релігійному спротиві виявлено також всебічне протиставлення совєтському режимові —політичне і соціяльне.

2. Формальна ліквідація Греко-католицької Церкви в Закарпатській Україні припізнилася за большевицькими плянами

найменше на два роки. Сталась вона три з половиною роки після львівського «Собору», в рік після ліквідації блажської унії в Семигороді (1. 10. 1948) і тільки за пів року перед ліквідацією ужгородської унії в Пряшівщині (28. 4. 1950). З цього випливає, що тут большевики зустріли найбільші труднощі, ніж у всіх інших єпархіях.

3. Щодо процедури, то в мукачівській єпархії ліквідовано Греко-католицьку Церкву в цілком відмінний спосіб, як в галицькій провінції, в пряшівській єпархії чи в Семигороді. У Львові відбувся «Собор греко-кат. священиків», в Пряшеві — конференція мирян і священиків, яка оформила себе в собор, а в Клужі також нарада священиків, яка вислала окрему делеґацію до румунського патріярха з проханням прийняти їх до Православної Церкви. В Мукачеві не було ніякого собору чи навіть соборчика священиків, а релігійна маніфестація православних, на якій напевно було присутніх і кількадесят зігнаних силою греко-католицьких священиків, але їх роля на цій урочистості була тільки як статистів.

4. В галицькій провінції віднайдено кандидатів і висвячено двох архиєреїв з-поміж греко-католицького духовенства (один з-поміж них згодом став архиепископом); в Альба Юлії в жовтні 1948 також висвячено православного єпископа з-поміж колишніх греко-католиків; в пряшівській єпархії висвячено з греко-католиків православного єпископа о. Віктора Михалича для новоствореної михайлівецької катедри. Рівнож трьома ген. віракіями в Східній Словаччині є колишні греко-католики. — В мукачівській єпархії не висвячено нікого з кол. греко-католиків в єпископи. Православний Мукачівський і Ужгородський єпископ, що прибув на Закарпаття в лютому 1950 після Макарія, є росіянин. Тим часом відбулися два свячення закарпатців для російських катедр, але з-поміж давніх православних, а не колишніх греко-католиків «возз'єднаних».

5. Дальшою властивістю п'ятирічного періоду нищення Греко-католицької Церкви на Закарпатській Україні є той факт, що тут спротив греко-католиків советській владі носить ще релятивно найбільш релігійний характер. В Галичині священству, а навіть ієрархії закидували співпрацю з українським визвольним підпіллям. На Закарпатті, поза малими вийнятками, цього закиду не підноситься, з одного боку, тому, що тут підпілля було значно слабше, а з другого — що фактично духівництво вистерігалося участи в підпільному політичному русі. Тому до 1948 року було також менше арештів поміж священством, за винятком тих, що їм закидували співпрацю з угорським режимом або українську політичну діяльність до 1939 року. Можна сподіватися, що початкова менш радикальна лінія советських чинників проти греко-католиків на Закарпатті ще й тому застосовувалася, щоб

не сприяти відходу в підпілля, головно до УПА, діяльність якої в 1946-47 рр. сягала і на Закарпаття.

6. Пізня ліквідація мукачівської греко-католицької єпархії і релятивно найсильніший тут спротив проти російського православія правдоподібно врятували ще одну греко-католицьку єпархію за залізною заслоною, а саме угорську Гайду-Дорозьку. Безумовно, це можна завдячувати і самій особистості єпископа Миколая Дудаша, який вибився на передову постать угорського єпископату взагалі, як також фактові ненаявности угорської правосл. церкви. Але певну ролю відограв і важкий досвід «воз-з'єднання», що його зазнали большевики на Закарпатті і тому вони, мабуть, зрезиґнували від такого експерименту.

7. Насильною ліквідацією Мукачівської єпархії, а згодом за тим і сусідньої — Пряшівської (1950) російсько-советський уряд за допомогою російського православія задумав зірвати останні вузли, що в'яжуть український народ із Заходом не лише релігійно, але і світоглядово. Греко-католицька Церква в Галичині та на Закарпатті саме і була цією поєднюючою ланкою української духової культури між Сходом і Заходом. Цей акт насилля мав би дати Москві і політичні козирі: впливи російської духовости в її найортодоксальніших виявах Православної Церкви посуваються далі на захід, зокрема на найближчих сусідів. Дальший культурний і релігійний тиск Москви відчуває західнє слов'янство. Шлях до цього відкрила собі Москва значною мірою через ліквідацію Української Католицької Церкви.

---

1) Вже коли ця стаття була в друку, автор отримав працю о. М. Лацка, опубліковану в «Slovak Studies», vol. I., Рим 1961, п. з. «The Forced Liquidation of the Union of Užhorod» (pp. 145-185), перша частина якої розглядає ситуацію Мукачівської єпархії. Стаття не вносить невідомих нових елементів і фактів до нашої проблеми; о. Лацко користувався, здебільша, тими ж джерелами, що й автор цієї статті.

2) Annuario Pontificio per l' Anno 1945. Città del Vaticano 1945, p. 217.

3) Політичний аспект акції «возз'єднання» докладно представлено в моїй праці: «L'incorporation de l'Ukraine Subcarpatique à l'Ukraine Soviétique 1944-1945». Лювен 1956.

4) Декрет з 24. березня 1945.

Кирило Митрович

ПИТАННЯ Й ПОНЯТТЯ БУТТЯ У КАРЛА ЯСПЕРСА

Наша доба, з філософічної точки зору, визначається поворотом до метафізики. На кантівське питання про можливість метафізики багато наших сучасників відповіли позитивно. Однак їхні відповіді відрізняются від вікових традицій в філософії, коли йде мова про те, **як** і в **якій мірі** є можлива метафізика.

Ясперс, між нашими сучасниками, посідає місце між тими філософами, які вважають метафізичне роздумування як основу життя людини, які вважають, що воно є можливе, і які написали метафізичні твори. Його метафізика однак дуже персональна, специфічна, хоч і спирається на довгу традицію в історії філософії.

Питання можливости метафізики у Ясперса спирається повнотою на кантівську традицію: питання про формальну структуру пізнання, про значення й вартість науки, про філософічні катеґорії думання — уся ця кантівська проблематика лежить в засновках філософії Ясперса.

Що торкається того, яким чином є можлива метафізика, то тут Ясперс шукає деякого доповнення до формальних недоліків метафізичної думки в тому, що він називає «екзистенціяльний досвід», і черпає передусім з досвіду Кіркеґора та Ніцше. Основна риса досвіду Кіркеґора та Ніцше це бажання вийти поза межі нашого буденного життя, віднайти конкретні, особисті зв'язки з чимось вищим, основним, сталe й горюче бажання чогось потойбічного.

Черпаючи з їхнього досвіду, Ясперс виходить поза них. Він виходить поза аґностицизм Канта, знаходячи в нашій обмеженій думці в діялектиці наших цьогосвітніх — іманентних понять знаки-шифри потойбічного. Він виходить поза Кіркеґора, об'ед-

нуючи в систематичну цілість потойбічні прагнення його думки. Він виходить поза Ніцше, проломлюючи межі його розуміння світу.

На цьому місці ми обмежимося студією ставлення питання про буття в Карла Ясперса та до його аналізи поняття буття. Ця студія, яка є тільки частиною нашого ширшого огляду сучасної метафізики, а в тому числі й Ясперсової, видається нам важливою для розуміння, визначення й уточнення понять, які є вирішальними в сучасній метафізиці.

Питання про буття

Що є буття? Це основне питання всього нашого знання, каже Ясперс, а втім немає на нього простої, загальнодійсної, одної відповіді. Ми ставимо його, виходячи з нашої особистої ситуації, з розуміння численних, різних змінливих істот. Однак те, що в цьому питанні кожний з нас має на меті в свойому особистому ході думки, це, хоч і неусвідомлено, основа всього буття, незмінне, досконале буття, поза змінністю, крихкістю того, що існує довкола нас і загрожує нашому буттю. Тривога перед небуттям, яке загрожує нам на всіх перехрестях нашого життя, та настирливе питання про абсолютне буття примушують нас ставити це питання [1]).

Це питання ми ставимо не як вислід якогось формального висновку і не обов'язково як завершення знання взагалі. Навпаки, це питання криється вже в початках пізнання, воно є глибшим значенням шукань думки й душею нашого пізнання. Можна навіть казати, що це якесь перед-бачення, випереджуюче знання, відповідь, яка криється вже в питанні, яка керує нашими філософічними розважаннями [2]).

Питання про буття одержує відповіді, залежні і від запитуючого, і від запитуваного, і від рівня ставлення питання. Буття, як об'єкт нашого щоденного досвіду в світі та наших наук, залишається без якоїсь основної єдности і являється нам як визначене й обмежене своїм положенням у світі. Цей рівень питання — це багаточисленність обмеженого буття. Питання про буття як таке тут виразно не поставлене. Це є ділянка загальної свідомости, об'єктивної думки, катеґорії якої не стосуються ні в який спосіб до того, що не торкалося б прикмет поодиноких еств цього світу [3]). Тільки пробудження в нас вищої свідомости, екзистенціяльної свідомости — або, як Ясперс називає це перше про-

---

1) К. Ясперс: Philosophie, 2 вид. Springer. Гайдельберґ-Берлін 1948, стор. 2; 512-513.

2) К. Я. Philosophie und Wissenschaft. Цюріх 1949. Філософія, стор. 111, 113.

3) Філософія, стор. 17.

будження свідомости, можливої екзистенції — приводить до ставлення питання про буття як таке [4]. Це пробудження можливої екзистенції настає на межах наших можливостей — можливостей пізнання, дії, прагнень і самого існування — в т. зв. межових ситуаціях, в історичних моментах і обставинах нашого особистого і міжособового життя [5]. Цей факт обумовлює те, що пізнання буття або об'явлення буття зв'язане з особистими моментами, які характеризують певність, переконання, віру й які не можуть бути передані в чисто безособових термінах, без нотки свідчення, апелю. Це не означає чистий суб'єктивізм і виключний характер «переживання» цього пізнання. Навпаки, в концепції Ясперса, це пізнання прямує до певної об'єктивної форми, хоч тільки в т. зв. шифровій або неґативній мові, як і до певного узагальнення, ствердження в т. зв. комунікації, тобто шукання спільної мови, обміну досвідом на спільному рівні між екзистенціями. Це прямування до певних загальних форм підтверджується і самим «наближенням до меж», в нашому випадку загальною аналізою поняття буття та з'ясуванням поодиноких форм буття.

Поняття буття

Поняття буття аналізує Ясперс в кантівському розумінні. В мові запримічуємо те саме роздрібнення буття, що й в нашому досвіді. Поняття, які щось висловлюють з буття, є поняттями поодиноких істот. Поняття суб'єкту і об'єкту стосуються визначених істот. Поняття буття в собі є граничним поняттям, яке визначає буття в його невловному існуванні, в протилежність до видимих явищ. Кожне з цих понять потягає за собою відповідне друге поняття. Вони взаємно пов'язані, але не можна твердити, що вони є відмінами того самого роду, бо не можемо точно визначити цей рід. Не можемо також визначити, виходячи з нашого досвіду ту цілість, якої вони були б частинами.

Поняття буття не визначає нічого точного в нашому досвіді. Воно є у великій мірі логічною функцією (його роля в різних осудах), з найширшим обсягом, тому з малим змістом, з неможливістю його аналізи. Немає безпосереднього пізнання, ні прямого визначення буття як такого.

Якщо звертаємо питання в напрямку абсолютного буття, як джерела чи основи всього буття, то це є радше непрямим ходом, намаганням вийти поза видимий світ — трансцендуючим демаршем. Цей демарш однак не є в силах загальної свідомости, яка заторкує тільки емпіричне буття (в найширшому розумінні), і то

---

4) Філософія, стор. 7, 675, 717.

5) Над значенням поодиноких термінів, властивих Ясперсові та сучасній філософії (межова ситуація, історичність), тут не зупиняємося.

в загальноважливий, об'єктивізуючий спосіб. «Я» тільки як можлива екзистенція може піднятись на вищий рівень, і тільки вона може, у власному екзистенціяльному досвіді, зрозуміти й визначити значення трансцендуючого демаршу.

Трансцендентне буття може бути визначене при допомозі інших ідей, зокрема ідеї «всеобіймаючого» (das Umgreifende). Однак Ясперс зазначає, що й «всеобіймаюче» не є однозначним поняттям. В його розумінні є «всеобіймаючі» поняття різного рівня, які відповідають біжучим поняттям об'єкту, суб'єкту й трансценденту (потойбічного). «Всеобіймаюче», яким є світ, або «всеобіймаюче», яким є «Я» як своєрідний комплексний світ, є горизонтами, які обіймають, без точного виміру, все те, що з цих двох світів нам відоме, або прямо чи непрямо для нас приявне. Але «всеобіймаюче», яким є трансцендентне буття, буття взагалі, це вже не горизонт, це вже не добачувана межа, це те, що ми маємо на увазі, обіймаючи всі горизонти [6]. Воно не стає ніколи «об'єктом» нашого знання, а тільки існує в нашому замірі, як кінцевий етап наших розважань та нашої філософічної впевнености [7].

Буття й ніщо

Буття, яке ми пізнаємо, є визначене тим або іншим, об'єктивним чи об'єктивізованим буттям. Трансцендетне буття, як невизначене, невловне, недосяжне, — це просто «ніщо». Але можна б сказати і навпаки: об'єктивне, визначене буття є «нічим» у відношенні до абсолютного буття. «Ніщо» отже може мати різні значення в Ясперса [8].

Поперше, ніщо в світі об'єктивних істот означає брак або відсутність. Це є ніщо, яке нас глибше, метафізично не заторкує.

Далі, ніщо як співвідповідник абсолютного буття, є абсурдною думкою, прямо неможливістю, яка однак спокушає нас у вирі допитування про буття.

Вкінці, ніщо це абсолютне буття саме, як таке, що є поза всіми поодинокими істотами, непізнавальне, трансцендентне, про яке у нас немає «об'єктивної» думки [9]. Про це абсолютне буття не може бути «науки», ніякого точно визначеного знання. Думка, яка стосується цього «нічого», це «не-знання», це тільки неґативна діялектика, яка намагається зловити невловне. Це думка,

---

6) Karl Jaspers. Existenzphilosophie. Berlin 1937, стор. 13, 15. Vernunft und Existenz. Giseningen 1935, стор. 29, 44. Широко обговорюється поняття «всеобіймаючого» в творі: Von der Wahrheit, Bd. I, Philosophische Logik. Мюнхен 1947.

7) Der philosophische Glaube. München 1948, стор. 27. Einführung in die Philosophie. Zürich 1949; франц. переклад Париж 1951, стор. 36.

8) Філософія, стор. 711, 876.

9) Філософія, стор. 712.

яка формальними засобами бажає вийти поза всю формальну структуру думання, до непізнавального.

Ідея не-знання однак може ввести нас в оману. Ясперс зовсім не йде в напрямку позивістичного аґностицизму. На відміну від свідомого обмеження в аґностицизмі світом відчуття, об'єктів, об'єктивної думки, Ясперс має на увазі найвище зусилля, щоб схопити в світлі думки те, що є «нічим» для об'єктивної думки [10]).

Істоти й трансцендентне буття

Розгляд ідеї буття приводить нас до аналізи трьох видів буття, якими є світ, екзистенція й трансцендентне буття.

Світ здається нам цілістю окремих істот, які уявляються нам як зовнішня об'єктивна дійсність. Світ можна розглядати як об'єктивну цілість, без суб'єктивних пов'язань. Але можна його також розглядати, як своєрідну органічну цілість, як довколишній світ певного «Я». Ясперс розрізняє ці дві аналізи, називаючи першу Weltorientierung, а другу Daseinsanalyse. Таке розрізнення й така подвійна аналіза уможливлює вичерпне розуміння поняття світу, а властиво визначення його меж, як і межі пізнання буття в світі [11]).

Світ не відкривається нам повнотою й не творить для нас якогось цілого, повного буття в собі. Ні в його основних частинах, ні в цілості ми не зустрічаємо буття як таке, повноту буття. Натомість, всі основні й доглибні питання натрапляють на непереможні антиномії.

Світ ні як об'єктивна дійсність, ні як довколишній світ, як «всеобіймаюче» світове буття, не представляє собою повноти буття. Невдача думки осягнути основну єдність буття в світі, роздрібнення світу — це один із знаків таємничости й потойбічности буття. Ідея єдности світу, гармонійного космосу є тільки напрямною ідеєю в наших шуканнях, а ніколи не є даною, наявною дійсністю. Щобільше, пізнання світу показує нам основне розчленування, непереступні перегороди між сферами світу, якими є неорганічний, органічний, психічний, духовий світ [12]).

Світ не є теж цілістю. Ніколи ця цілість не є об'єктом наших дослідів або пізнання. Це вже в світі, в світлі ідеї цілости є можлива наука й пізнання. Він не представляється нам, як основа всього буття. Світ як об'єкт загальної свідомости представляє нам тільки різні види буття.

Але при цьому світ є для нас можливістю існування й екзис-

---

10) Філософія, стор. 200. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. München 1949, стор. 40.

11) Філософія, стор. 25, 57.

12) Філософія, стор. 89.

тенції. Це єдина можливість, яка нам дана для виявлення нашого буття та для збагнення абсолютного буття через можливу екзистенцію. Це наша єдина історична нагода, щоб осягнути трансцендентне буття. Світ є місцем нашого рішення, нашого вибору в обличчі трансцендентного [13].

На межах нашого пізнання світу, нашої дії ми відчуваємо потребу йти далі, до правдивої основи, яка нам здається поза межами нашого знання.

Екзистенція є відкриттям нашого внутрішнього світу, після нашого відвороту від зовнішнього світу. Висновки нашої аналізи ідеї світу заторкують нас глибше, ніж в загальній свідомості. Розуміючи незавершеність світу, ми виходимо поза наше емпіричне «Я». Світ як знак, як шифр трансценденту збуджує в нас абсолютну свідомість, не загальне приступне «Я», яким є екзистенція. І так само як і світ — шифр не є вже більш об'єктом загального знання та емпіричних наук, екзистенція теж доступна тільки в діялектиці не-знання [14].

Екзистенція не є об'єктом психології або інтроспекції. Це абсолютна свідомість мого «Я», поза вимогами й необхідностями мого емпіричного буття, це моє вільне «Я», не готова річ, а завдання для здійснення у відношенні до трансценденту. Це є рівень, де «Я» вирішує в часі й просторі про свою вічність. Це є момент мого буття, де «Я» є найбільш самим собою, але де воно не є ні саме, ні саме через себе. Екзистенція є вільна в своїх рішеннях і діях, але відкриває рівночасно свою залежність від трансценденту [15]. Так як загальна свідомість унапрямлена на світ, екзистенція унапрямлена до трансценденту. В міру самоусвідомлення, екзистенція відкриває своє пов'язання, закорінення в трансценденті, свою відчуженість від об'єктивного світу загальної свідомости. Об'єктивна дійність стає для неї шифром правдивого, трансцендентного буття [16].

Трансцендентне буття (трансцендент), це властиве й повне буття, якого не знаходимо ні в світі, ні в екзистенції. Його відкриває не загальна свідомість, але абсолютна свідомість в глибині й певности історичного моменту. Не науковим шляхом пізнається воно, але на межах знання, після визнання незавершености світу, пізнання обмежености істот й екзистенціяльної залежности; шляхом відскоку від звичайного знання можна зазнати, відчути повноту буття. Це теж не є простий висновок з буття світу, ні причинне заключення. Причина й наслідок є світські категорії, в повному розумінні застосовані до пов'язання явищ у

13) Філософія, стор. 70, 411, 512.

14) Філософія, стор. 150, 295. Jean Wahl: Cent années de l'histoire de l'idée de l'existence. Kierkegaard - Jaspers. Paris. стор. 68.

15) Філософія, стор. 465, 515, 678.

16) Філософія, стор. 804, 819.

світі. По відношенню до трансценденту наслідок і причина, разом взяті як шифр, є показниками трансценденту, як основи всього буття [17]).

Абсолютне буття не може бути, на думку Ясперса, ні виведене, ні доведене, виходячи з емпіричного світу, категоріями загальної свідомости. Загальна свідомість щонайбільше доходить до меж, але її докази порожні. Трансцендентне буття — це не є просто інший світ, це основа всіх світів. Світ і «Я» — це тільки шифри абсолютного буття. І тільки через ці шифри, а не прямо й не поза світом може бути збагнене трансцендентне буття.

Постава й допитування про буття мають велике значення на цьому шляху. Тільки мірою того, як «Я» розуміє себе як більш, ніж емпіричне і як зв'язане з трансцендентом, воно розуміє, схоплює трансцендентне буття. В межових ситуаціях, де все емпіричне буття розпливається в антиноміях до краю доведеної думки, все стає шифром, знаком абсолютного буття. Абсолютна свідомість і абсолютна певність зроджуються з цих моментів. Ця певність є змістом того, що Ясперс називає «філософічною вірою», для якої все емпіричне буття й екзистенція є тільки скеруванням в напрямку трансценденту.

Трансцендентне буття й шифри

Для екзистенції вся дійсність, всі істоти в світі стають знаками, шифрами трансценденту. Екзистенціяльне «відчитування» шифрів це настанова, яка слухає мову трансценденту через реальність. Реальність — мається на увазі реальність цього світу — стає таким чином новою «об'єктивністю», метафізичною об'єктивністю, але неприступною категоріям загального, наукового думання [18]).

Світ шифрів — це новий світ у світі. Ясперс говорить про нього як про трансцендентне в іманентному. Цей другий світ однак існує тільки для можливої екзистенції, дійсний тільки як лучник між трансцендентним та іманентним буттям. Вся дійсність може стати шифром. Світ шифрів однак не є тим самим світом для всіх. Він не може стати об'єктом якоїсь загальної науки, якоїсь системи або якихсь висновків і доказів. Він може однак стати базою певного спільного наставлення, історичного порозуміння й обміну (комунікації) між можливими екзистенціями [19])

Без екзистенції шифр є тільки емпіричним об'єктом у світі. Для екзистенції ж це погляд у трансцендентне, невимовний об'-

17) Філософія, стор. 17, 719.

18) Філософія, стор. 588, 793.

19) Філософія, стор. 680.

єктивно, невичерпний в свідченнях, щось протилежне зовнішньому узагальненню.

Чи це означає, що маємо справу з ділянкою, де панує сваволя, каприз, повне розходження? Цього не можна сказати про вчення Ясперса. Тут маємо справу з деякими вартостями, які не піддаються повній ізоляції й замкненню. Так, наприклад, трансцендентне буття з'являється як незалежне від мене, як єдина й загальна основа всього буття. Шифр має також певні загальні моменти, оскільки йдеться про незалежну від мене дійсність. Те, що є єдиним, особистим, це абсолютна свідомість, екзистенція. Кожна екзистенція стосується в певний неповторний, виключний спосіб до трансценденту. Трансцендент є однак один і той самий для всіх. Кожна екзистенція бачить і розуміє шифри своїм, неподільним поглядом, але шифри можуть зберегти їхню проглядність і збуджуючу силу для інших. В трансценденті, в шифрах, в шифровому порозумінні кориниться можливість спільноти, єдности, певної загальности. Поєднання єдиного з загальним є суттєвим парадоксом метафізики (Einzigallgemeines) [20].

Все може стати шифром в очах екзистенції. Щобільше, тільки в світі екзистенції дано досягнути абсолютної свідомости і піднестись до трансценденту. Здійснення екзистенції в світі є історичною конечністю. В світі екзистенція ставить питання буття, і тільки вона може його повновартісно й автентично ставити. Екзистенція не може однак ставити це питання поза світом, акосмічно. Без шифрів екзистенція залишається сліпою — сліпою стосовно до себе та до трансценденту. Без шифрів немає належного розуміння трансценденту. Навпаки, в світі шифрів екзистенція знаходить поле зустрічі з повним буттям [21].

Декілька критичних зауважень

Навіть ця коротка частина з метафізики Ясперса ставить перед нами низку вирішальних питань, які торкаються метафізики взагалі.

Чи не маємо справу з новим виданням Кантових поглядів, точніше — Кантового аґностицизму? Чи це не повний суб'єктивізм, який залишає виключно особистій сфері займати становище в метафізичних питаннях? Чи це повний неґативізм в пізнанні буття, тобто який висловлюється тільки в неґативних термінах про можливість пізнання буття?

Ці питання є тим більш актуальні, що наше думання є під сталим і сильним тиском способу думання природознавчих і технічних наук, які обмежуються виключно загальними, неперсо-

20) Філософія, стор. 694, 803.

21) Філософія, стор. 512, 808, 852.

нальними нормами і категоріями. Яка вартість і значення метафізичного думання і навчання в такому разі?

Філософія Карла Ясперса передусім унагляднює той факт, що сьогодні не можна відповідати на основні філософічні питання, не проробивши разом з Кантом той великий «іспит сумління», яким є Кантова філософія для модерної доби. Йдеться очевидно не про загальне прийняття висновків та тверджень Канта, а про поставлені ним питання, які не можна обійти.

Ясперс переймає критичну термінологію та категорії думання Канта, зокрема коли ідеться про т. зв. позитивні науки та позитивний, об'єктивний образ світу. За його поглядом, позитивні науки тільки зовнішньо й кожна в своїй перспективі тобто парціяльно, частково охоплюють світ, хоч і дуже ефектовно, успішно з точки зору застосування здобутих знань. Ні поодинокі науки, ні цілість наук не дають повного образу світу, а вже зовсім не ставлять питання про буття світу й буття взагалі.

Однак Ясперс виходить поза кантизм. Для Канта питання про буття лишалося порожнім, бо не заторкувало буття як такого, й без відповіді, бо можливі відповіді не мали опору на якомунебудь досвіді буття. Кант шукав відповіді на проблеми буття посередніми шляхами, через практичну — моральну філософію. Ясперс вважає, всупереч Кантові, що наше питання про буття не є порожнє, бо воно оперте на певному рівні свідомости — на рівні «можливої екзистенції», на правдивому, хоч і невичерпному досвіді буття як такого. На межах нашого знання про світ, на межах нашої екзистенціяльної свідомости виразно ставиться нам питання загального, абсолютного, «всеобіймаючого», тобто буття як такого. Цей досвід ставить в нове світло все наше знання про світ і про екзистенцію і, підкоряючи їх цьому абсолютному, «всеобіймаючому», дозволяє на шифровані, тобто хоч і неґативні, але оперті на певному змісті відповіді на питання буття. В цьому розумінні Ясперс ставить, наприклад, питання про одність, про абсолютність трансцендетного буття, питання, які ми в цій студії не розгорнули. Йдеться отже в цьому випадку не про аґностицизм, а про стале «читання шифрів» буття, і то прямо в сфері поняття буття, а не на посередніх шляхах.

Це «читання шифрів» можливе тільки з позиції екзистенціяльної свідомости — цей факт вносить «суб'єктивний» елемент в цю метафізику. Ясперс в інших своїх студіях показав, на основі досвіду Кіркеґора та Ніцше, що питання про буття не можна ставити належно, автентично, якщо це не є нашим особистим питанням, питанням нашого буття чи небуття. Але не йдеться тут тільки про особисте драматизування цього питання, а про епістемологічний момент, тобто включення в процес допитування про буття тої постави, того рівня свідомости, який виносить це питання понад зовнішні загальні категорії думання й надає йому повноту змісту. Тим самим Ясперс не суб'єктивізує це питання,

бо буття залишається незалежним, абсолютним, «горизонтом всіх горизонтів», але вносить в це питання необхідний і підставовий суб'єктивний (в традиційному розумінні, але не екзистенціяльному!) елемент.

На додаток, екзистенціяльний досвід та розуміння шифрів, хоч і не є приступні т. зв. загальній і об'єктивізуючий свідомості, зате є «об'єктом» можливої комунікації, порозуміння, обміну. Звідси й екзистенціяльна метафізика, поза своїм змістом є теж і зверненням, апелем, свідченням, яке, виходячи з власного досвіду, чекає особистого відгуку, співучасти в досвіді, особистого причинку до «об'єктивної» (у вищому розумінні) відповіді на питання буття.

Вкінці, ця метафізика не є тільки неґативною метафізикою. Безперечно, буття як трансцендент зрозуміле нам передусім як те, чим воно не є. Засоби нашого вислову примушують нас вживати категорії загальної свідомости в переносному або неґативному розумінні, говорячи про буття або про шифри буття. Але сам екзистенціяльний досвід є позитивним, дійсним відношенням до буття, позитивною особистою нашою поставою, нашим рішенням, нашою вільною поведінкою в обличчі буття. Розрізнення може субтильне, але не тільки словесне. В одному місці Ясперс каже: ми втратили наївність, але не втратили надії. Це означає, що питання буття не можна сьогодні розв'язувати беззастережно з теоретичної аналізи самих понять, ні з спрощеної синтези осягів позитивних наук. Йдеться радше про аналізу комплексного досвіду, який вимагає повного нашого особистого включення. В цьому Ясперс перекликається з іншими сучасними філософами екзистенції, Марселем, Гайдеґґером, а історично з цілою т. зв. сократівською традицією, для якої філософування є не тільки зовнішньою наукою, а справою обміну досвідом та переконаннями, справою міжособового порозуміння.

Михайло Міллер

СЛОВ'ЯНСЬКЕ МІСТО БІЛА ВЕЖА НАД ДОНОМ

Наш Початковий Літопис, за зразком візантійських хронографів, оповідає про події та видатних людей в Україні-Русі, але в ньому майже немає географічних описів, рівнож як і відомостей про слов'янські міста та села. Останні згадуються хіба в зв'язку з якимись подіями, чимало ж міст та значних селищ не згадуються зовсім. Тому знаємо лише на ім'я такі значні міста свого часу, як от Олісся, Донець, Русія, Біла Вежа, Червень, Белз, Нижній Галич, Берлад та інші. Про багато ж містечок та сіл на Дністрі, пониззі Дніпра, Дону й Кубані взагалі нічого не знаємо. Літописець, стислий та лаконічний в своїх звідомленнях, часто дає якесь одне речення з назвою, в зв'язку з історичним фактом. Решта, очевидно, його сучасникам була досить відома і ніяких пояснень не вимагали. З тих часів минуло вже коло тисячі років, і тепер такі звідомлення для нас уявляються часто не ясними і загадковими. Так в Іпатіївському літописі під р. 1117 сказано: «Придоша біловежці в Русь». В Густинському літописі на той же час сказано: «В се літо придоша біловежці, сі есть козаре, в Русь». Що то за біловежці, відкіля саме й чому вони прийшли «в Русь» — цього літопис не пояснює.

Отже в такому разі на допомогу історії виступає археологія. Звалища будівель, залишки селищ, городища, культурні шари, поховання та речі матеріяльної культури при них, всі ці мертві пам'ятки в цілому, в світлі наукових дослідів та інтерпретацій, починають говорить. Археологічні матеріяли, разом з допомоговими палеоботанічними, зоологічними, антропологічними та ін., в зв'язку з відомостями в давніх текстах, доповнюючи одні одних, в наслідок того вирисовують цілі історичні картини. Так і загадкова раніш Біла Вежа, в світлі сучасних археологічних до-

слідів та знання, поступово висувається перед нами з мряки віків, з своїми білими мурами та баштами, як одне з давніх міст першої української держави, що відогравало ролю форпосту в пересуванні та розповсюдженні слов'яно-української культури на далекий південний схід, до Озівського моря та сточища рік Дону і Волги.

Ще до недавнього порівнюючи часу, питання не тільки характеру міст Саркелу та Білої Вежі, зв'язку між ними, їхньої історії і т. д., але й саме місце знаходження Саркелу були невідомі. У цих питаннях в 19 та на початку 20 ст. точилася дискусія, і більшість дослідників вважала, що Саркел був найбільшою хозарською твердинею з мішаним населенням, серед якого був міцно виявлений слов'янський елемент і т. д. Саркел гіпотетично приміщували десь у великому коліні Дону, де він найбільш наближається до Волги. Також висловлювалися різні погляди в питанні про те, проти кого саме була побудована ця могутня твердиня. Ще візантійський історик Кедрен писав, що Саркел був побудований проти печенігів. Але це явна помилка, бо в 9 ст. печеніги ще кочували між Яїком і Волгою. З істориків 19-20 ст. більшість вважала, що Саркел був побудований проти наддніпрянських слов'ян. Цю думку відстоювали Д. Іловайський, почасти В. Ламанський та, особливо, А. Васильїв. Археологічні розвідки, розкопи та дослідження останніх десятиріч вирішили всі ці питання. Виявилося, що фортифікації Саркелу були побудовані фронтом проти північного заходу, в напрямі Дніпра, на якому тоді починала формуватися перша українська держава. Півтораста років пізніше Саркел був захоплений та поруйнований саме київським князем Святославом. Тому історія Саркелу, як і Білої Вежі, що виникла на його місці, разом з історією Надозівської Руси, повинні зайти до історії України-Руси на рівних правах з іншими околицями та більшими містами.

Залишки великих твердинь та городищ біля станиці Цимлянської над Доном були відомі вже здавна, але довгі часи ніхто не знав, що то за звалища. В 1743 році, під час будови фортеці Св. Ганни вище міста Черкаського, за наказом Московського уряду, руїни цимлянських замків розбирали і тесаний камінь з них сплавляли барками на будову нової фортеці. І все ж таки ще в половині 19 ст. височина мурів Саркелу сягала 1,5 м. Перший загальний опис та вказівки на ці пам'ятки маємо від 1824 року. Проте лише в 1883 році археолог В. Сизов провів тут перші розкопи, зібрав значний матеріял та зняв плян одного городища (правобережного). На той час звалища Саркелу зберігалися ще далеко краще, ніж в пізніші часи, і ця пам'ятка в цілому мала високе наукове значення. Алеж розкопи В. Сизова, археолога-аматора старої школи, не відповідали тим вимогам, які становить сучасна наука до вивчення пам'яток. Він навіть не знав, що за пам'ятки він досліджує. Після розкопів В. Сизова цимлянські

руїни звернули на себе увагу: сюди приїздили всякі аматори і довбалися всякі скарбошукачі. Від розкопів В. Сизова та інших, як з усяких випадкових знахідок, значна частина діставалася до Донського музею в Новочеркаську. Директор Донського музею і знавець донської старовини Х. Попов збирав і вивчав ті матеріяли і на IX археологічному з'їзді в Вільні зробив доповідь на тему «Де знаходилася хозарська твердиня Саркел?» В цьому рефераті Х. Попов, на підставі вивчення накопиченого в Донському музеї матеріялу, в зв'язку з історичними відомостями, уперше висунув гіпотезу про те, що городище та звалища замку біля стан. Цимлянської являють собою залишки Саркелу. Як виявилося значно пізніше, Х. Попов був цілком правий, але на той час його думка ще не зустріла загального визнання, і проминуло ще над 30 років, поки тотожність цимлянських пам'яток з Саркелом-Білою Вежею була остаточно доведена, а тим самим льокалізоване і місце знаходження Саркелу.

Від 1923 року на долішньому Дону розпочалися систематичні наукові розвідки та досліди, що її вела щороку Північно-Кавказька археологічна експедиція Государственной Академии материальной культуры, під керівництвом проф. А. Міллера. В 1927 році цією експедицією було розвідано городище та залишки давніх селищ в околицях ст. Цимлянської. Тоді було остаточно фіксоване місце знаходження Саркелу і виявлено в залишках селищ наявність двох культур — тюркської (болгарської) і слов'янської. Культури ці не змішувалися і перша попереджувала другу. Виявлено було не тільки відносну хронологію культурних шарів, а й абсолютну.

З огляду на виключне значення групи цимлянських пам'яток, від 1929 року зі складу Північно-Кавказької експедиції було відокремлено Донську археологічну експедицію під керівництвом учня А. Міллера — М. Артамонова. Останній з своєю групою спеціяльно зайнявся дослідженням середньовічних пам'яток в околицях ст. Цимлянської та по долішньому Дону, і ті праці, з деякими перервами, тривали аж до 1935 року. Але М. Артамонов і після того не припинив свого зацікавлення середньовічними пам'ятками над Доном і, в наслідок вивчення зібраних матеріялів, надрукував кілька публікацій про Саркел та пов'язані з ним пам'ятки.

В 1939 році до ст. Цимлянської був надісланий учень М. Артамонова — І. Ляпушкин, який знову провів тут контрольні розкопи і досліди і, на підставі попередніх розкопів, розшуків та знахідок, займався вивченням окремих питань та спробами попереднього усуспільнення матеріялів.

В 1950-53 рр., у зв'язку з будівництвом Волго-Донського каналу та створенням «Цимлянського моря», на Середньому та Нижньому Дону знову працювала археологічна експедиція ІІМК (Інституту Історії Матеріяльної Культури). Один з загонів цієї

експедиції, під керівництвом того ж І. Ляпушкина, остаточно досліджував залишки Саркелу-Білої Вежі. Про ці остаточні дослідження Саркелу опубліковано: «Труды Волго-Донской археологической экспедиции», т. І. (Москва 1958).

Після цих останніх розкопів та закінчення будівництва біля ст. Цимлянської утворився величезний став, «Цимлянське море», і все, що залишилося від Саркелу та інших пам'яток в його сколицях, пішло навіки під воду.

Всі згадані розкопи та вивчення матеріялів, у своїх висновках, дають сьогодні таку історичну картину:

Наприкінці 4 ст. з Азії степовою Надчорноморською смугою сунули гуни. Обходячи Озівське море, вони спалили та зруйнували упень Танаїс та всі квітучі торговельно-промислові грецькі міста та факторії, як і селище алан понад долішнім Доном та Озівським морем. Алани були збиті з своїх житлових осередків над Доном і розпорошені. Такаж судьба припала і ґотам над Дніпром. В наслідок того припинилася і грецька торгівля, а Надозів'я повернулося на дике поле, по якому хіба пересувалися лише мандрівні тюркські племена. З них на довший час Надозів'я зайняли болгари. З половини 8 ст. закінчується бурхливий період великого переселення народів. На той час в степах Північного Кавказу формується тюркська Хозарська держава з осередком на долішній Волзі. Ця держава розповсюджує своє панування і на Надозів'я, що було заселене чорними болгарами. Користуючись цим затишком, Візантія знову розпочинає торгівлю понад Озівським морем та по Дону. Під впливом цієї торгівлі болгари переходять від кочового скотарства до осілого хліборобства та рибальства, і їхні селища від 8 ст. розкидаються по берегах Озівського моря та Дону. Головний Східній торговельний шлях того часу ішов з Візантії до гирла Дніпра і вгору по Дніпру, його галузь — до Корсуня в Таврії, звідти понад берегом Озівського моря до Дону, Доном до Великого коліна, тоді переволокою до Волги і Волгою вгору до Камського басейну (Біармія), а вниз через хозарську столицю Ітіль по Хвалинському морю до Табарістану у Середній Азії. Цей східній шлях набував для Візантії, а разом і для Хозарії такого значення, що виникла конечна потреба в його оформленні та забезпеченні. На той час на Дніпрі відбувалася консолідація слов'янських племен та формування першої української держави. Звідси і виникла загроза для Східнього торговельного шляху на його донському відтинку. В цій справі Хозарська держава звернулася до Візантії, і про дальші події маємо вже писемні відомості у імператора-письменника Костянтина Порфірогенета (911-959), який пише: «Від пониззя Дунаю, кроти Дістри, починається Печеніжчина, її край та поселення сягають аж до хозарської твердині Саркелу, в якій сидять військові залоги з 300 вояків, що змінюються щороку. Назва «Саркел» пояснюється у них яко «Білий Дім». Він був побудований

Спафарокандидатом Петроною на прізвище Каматір, тоді як хозари прохали імператора Теофіла побудувати їм Саркел. Погодившися на їхню прозьбу, він послав їм вищезгаданого Спафарокандидата Петрону з кораблями царської фльоти і кораблі Катапана Пафлагонського. І ось Петрона, прибувши до Херсонесу, знайшов там кораблі і, посадовивши людей на транспортові судна, вирядився до того місця на Танаїсі, де намірявся будувати фортецю. Тому що на місці не було каменю, гідного для будівництва, він, поробивши горна та обпаливши в них цеглу, побудував з неї кріпосні споруди, при чому вапно здобувалося з дрібного річкового каміння... Так відбувалася побудова твердині Саркелу». Імператор Теофіл правив у 829-842 рр., а літописець Кедрен просто вказує рік побудови Саркелу — 834. Під час побудови Саркелу тут жили болгари, а Костянтин Порфірогенет, який писав про ці події понад сто років пізніше, називає цю країну Печеніжчиною тому, що в його часи в Надозівському степу панували вже печеніги.

Археологічні розвідки, розкопи та вивчення матеріялів повністю відновлюють історію Саркелу - Білої Вежі. Так виявилося, що одноразово з Саркелом були побудовані невеличкі фортеці в кількох місцях по течії долішнього Дону та понад північним берегом Озівського моря. В такий спосіб був укріплений та охоронявся весь водяний шлях по Дону від Саркела до моря, напростець коло 250 км, і далі понад берегом Озівського моря. Біля фортець існували болгарські, а пізніше слов'янські селища, і вони правили за торговельні пункти, а разом з тим і як станції для кораблів на водяному шляху.

Замок був побудований біля болгарського селища, що існувало тут вже в 8 ст. і виникло, очевидно, завдяки сприятливим місцевим умовам. Селище складалося з напівземлянок круглої та напівовальної форми, діяметром 2-3 м., з круглою ямкою-кабицею під північною стіною. Долівка і земляні стіни були обмазані глиною. Очевидно горішня частина куреня мала форму конуса і робилася з дрючків, зв'язаних вгорі докупи і обгорнутих знадвору повстю. Такі житла звичайні для всіх кочовиків на той час, коли вони переходять від кочового життя в шатрах до осілого. Такого типу курені зберігаються досі ще у деяких племен на Сибіру і звуться там — «чуми». Цікаво, що надозівські рибалки, як виїздять на рибальство взимку на море санками і зупиняються табором нальоду, часто далеко від берега, становять такі ж конусні курені. Дрючки для куренів довозять з собою, і вони звуться «турлуки», а сам курінь називається «джулун». Слова ці в українській рибальській термінології — тюркського походження і, ймовірно, ведуть своє походження з давніших часів.

Виробничий характер болгарського селища біля замку вказує на піше скотарство, хліборобство та рибальство, при чому всі форми господарства мали товаровий характер. Життя селища,

одноразово з замком, закінчилося катастрофою, повною руйнацією та спаленням.

Зовсім іншу картину дає лівобережне городище Саркелу-міста, 6 км. від Саркелу-замка. Воно було розташоване на лівому долішньому березі Дону, де ріка робить коліно. До нашого часу русло Дону в цьому місці пересунулося на 4 км на північ, і навкруги городища залишилася тільки стариця.

Тут візантійськими іженерами також було побудовано фортецю, але зовсім іншого пляну і призначення, в характері акрополю, до якого, під час небезпеки, могли б збігатися люди й який би обороняв пристань над берегом. Під час побудови акрополю ніякого житла тут ще не було, але селище виникло негайно, в наслідок побудови твердині. Всі кріпостні споруди були побудовані з звичайної для візантійської будівельної техніки квадратової, плаской цегли, завгрубшки 4-6 см та з боком 24-29 см. Акрополь мав у пляні форму правильного простокутника 133,5х193,5 м., який був обведений муром з великими квадратовими баштами по ріжках. Башти мали кожен бік на 7,9 м. Грубінь оборонних мурів з цегли — 3,7 м. З трьох боків акрополь був оточений рікою. Очевидно, всередині північно-західнього муру, що виходив до суходолу, знаходилася брама. Площа акрополю — 3 га. В середині площі було виявлено залишки великої будівлі, очевидно, приміщення для другої частини залоги. Площа акрополю достатня для переховування тут значної кількости людей з міста. А самий акрополь являв собою могутню оборону, бо, порівнюючи грубінь стін та розмір башт з відомими кріпосними спорудами того часу, треба думати, що мури сягали височини до 8 м, а башти — до 12. Немає сумніву в тому, що Костянтин Порфірогенет, в наведеному вище ексцерпті, описує побудову саме цієї фортеці-акрополю, Саркелу-міста.

Після побудови акрополю, при ньому виникло болгарське поселення. З тією самою культурою, що й біля городища та по інших болгарських селищах над Доном. Після поразки Святославом хозарського війська, Саркел-місто, очевидно, не в силах було боронитися і було захоплене Святославом. В наслідок завданого Святославом удару Хозарській державі та забранню Саркелу, всі болгари так звідси, як і з усіх селищ нд Доном та морем раптово і безслідно зникли. Арабський письменник, що жив трохи пізніше, Ібн-Хаукаль, про ці події пише так: «До нашого часу не залишилося нічого ні від болгарів, ні від буртасів, ні від хозарів. На них усіх зробили навалу руси і одібрали їм всі ці країни, які й перейшли під їх панування (русів)».

Під час нападу Святослава болгари могли тікати лише в одному напрямкові — на південь. І залишки надозівських чорних болгарів бачать ймовірно в нинішніх балкарах на Північному Кавказі, де також знаходять залишки давньоболгарської культури, такої ж самої, як і в Надозів'ї. На всіх же місцях осель

болгарів в Надозів'ї на той же час виникають слов'янські селища.

Маємо багато історичних та археологічних доказів того, що прагнення та рух Наддніпрянських слов'ян, особливо сівери, розпочалися значно раніше походів Святослава. Отже походи Святослава не розпочали той рух, а швидше закінчили його, відібравши Хозарській державі всі її північно-західні терени та створивши тут Тмутороканське князівство.

На звалищах Саркелу-міста негайно виникло велике слов'янське місто, яке й звалося в 10-12 ст.ст. Білою Вежею. Очевидно, за військом Святослава в його походах, як колись за Олександром Македонським, пересувалися натовпи людей, насамперед купців та ремісників, які і залишалися на нових місцях. В протилежність Тмуторокані, князівському адміністративному осередкові, Біла Бежа розгорнулася як великий промисловий та торговий осередок.

Слов'янське місто розташувалося на звалищах попереднього болгарського селища, впритул до стіни акрополю, займаючи і терен колишнього акрополю. Уся площа, зайнята містом, сягала 18 га. Нове слов'янське місто не цікавилося акрополем, бо не боялося нападу від Дніпра і не звикло до кам'яних укріплень. Тому нове населення почало розбирати мури та башти на житлові будівлі, і виникло багато нових житлових споруджень з цегли. Переважали ж звичайні для того часу слов'янські землянки-курені, простокутні з глинобитною долівкою і стінами та очеретяною стріхою. В середині куреня знаходилася кабиця з черенем, викладеним пласким камінням. Очевидно, були господарські будівлі і для збереження сільсько-господарського та рибальського реманенту та для свійських тварин, що вимагали взимку закритого приміщення. В землянках, або біля них знадвору, знаходилися великі зернові ями в формі конуса, завглибшки до 2 м, звичайно обмазані всередині глиною та обпалені. Кожен курінь являв собою осередок житлового та господарського комплексу, і ці комплекси на терені міста були розташовані просторо.

Замість старих візантійських оборонних споруд, місто, за слов'янським звичаєм, було обведене валом і широким ровом, в який напускали води з Дону. На валу, очевидно, була огорожа з двох рядів тину, просторінь між якими була забита глиною. Такі були звичайні слов'янські «городки».

Основним виробництвом населення Білої Вежі було велике площею ріллі хліборобство. Знайдено великі, тяжкі плуги з залізними лемехами, залізні серпи та численні круглі ручні жорна. Чималу допомогову ролю грало також скотарство. Переважають кістки овець, волів та корів, коней та свиней. Зустрічаються кістки псів та кішок. Досить розвинене було і рибальство. Часто трапляються купи риб'ячої луски та кісток, багато кам'яних вантажків до мереж та рибальських гачків. Полювання не було

розвинутим. З доволі рідких залишків мисливських тварин зустрічаються кістки оленя та вепра.

Особливістю міста Білої Вежі є високий розвиток ремісничого виробництва. В цьому відношенні Біла Вежа посідала, очевидно, в тодішній Україні одно з перших місць, після Києва. Знайдено залишки майстерень та виробництв: ганчарного, ковальського, ливарського, скляного, обробки кости та бурштину. В останніх розкопах знайдено залишки великої кузні, в якій, очевидно, працювало кілька майстрів і вироблялися й складні речі. Знайдено багато ганчарських горнів для обпалу посуди, велику кількість металевої та скляної жужелиці, ливарські тиглі, численні форми-матриці для відливання металевих прикрас, кам'яні, кісткові та бурштинові заготівлі та півфабрикати для прикрас та всяких пороб. Колишні дослідники, що цікавилися знахідками в Білій Вежі, вважали, що всі речі золотарського виробу, прикраси, хрести тощо — корсунського виробу. Але в світлі пізніших розкопів та дослідів немає сумніву в тому, що всі ці речі місцевого виробу, і Біла Вежа була не тільки великим транзитним та імпортно-експортним «торжищем», але й не меншим виробничим осередком.

Після корінної і повної зміни населення в Надозів'ї торгівля так зі Сходом, як і з Візантією не тільки не була порушена, але, з розвитком місцевого виробництва, якого зовсім не було у болгарів, ще більш поширилася та розгорнулася. Посиленню зв'язків з Візантією, Корсунем та Україною сприяло ще й те, що нове населення Білої Вежі, як і Надозів'я, було слов'янським та християнським і в культурному відношенні стояло значно вище болгарів.

В Донському музеї в Новочеркаську, ще з давніших збірок, знаходилася ціла збірка цегли з Саркелу-Білої Вежі. На багатьох цеглинах було відтиснуто східні «тамги» — очевидно, знаки ще болгарських значних родів, що брали участь у побудові Саркелу. На одній було виображення відомого ще з передісторичних часів символу — так званого «простолінійного лябіринту». На одній цеглині відтиснуто український тризуб (двоосний), на одній — слід дівчачої босої ноги, на другій — руки, на третій — собачих лап, також грецьких літер та написів.

Там же знаходилося також коло 10 амфор візантійського типу із скам'янілою нафтою. Ця нафта довозилася до Білої Вежі з Кавказу і уживалася в каганцях та лямпіонах для освітлення.

В новому слов'янському місті головна широка вулиця через браму в старій стіні акрополю простягалася від пристані над рікою уподовж через усе місто. По боках цієї вулиці розташовано двома рядами кам'яні міського типу будинки. Посередині міста знаходився великий торговельний майдан. Саме тут колись було знайдено 3 уламки мармурових колон та капітель з вибитим на

ній хрестом. Пізнішими розкопами було виявлено й підвалини величавої церкви-базиліки, мармурові частини для якої були довезені аж з Візантії. Там же колись було знайдено кілька десятків мідних хрестів — енколпіонів та іконок, в тому числі одна з виображенням Бориса та Гліба і підписом по-слов'янському.Ця річ відноситься до пізніших знахідок у Білій Вежі і датується 12 ст. Там же знаходили гроші, так зване «Володимирове срібло» (980-1015), візантійські гроші імп. Романа II (959-963) та інші, також металеві речі іранського та середньоазійського виробу. Багато цікавого і важливого матеріялу було знайдено в останніх розкопах 1949-51 рр. Багато речей з виображенням на них родового князівського знака-тризуба, знайдено великий скарб срібних речей та грошей, уламків посуду з написами і т. д.

За те, що населення Білої Вежі було дуже численним, крім залишків самого міста, говорять також знайдені там слов'янські християнські цвинтарища. Уподовж рову, що оточує городище, було виявлено не менш 6 великих продовгастих насипів та багато окремих могил середнього та меншого розміру. В одному великому насипу, дослідженому експедицією ГАІМК, було виявлено в самому насипу та в ґрунті — 231 поховання. Насип мав височину 3 м, завширшки — 30 м і уподовж — 55 м. Насип формувався поступово, в наслідок поступових поховань та підсипок. При багатьох похованнях — рештки дерев'яних трун з колотих плах. Більше половини поховань — дитячі. Ремӓнент поховань — типово слов'янсько-християнський: натільні хрещики кам'яні та металеві, височні кільця, більш сіверянського типу, дармовіси, дзвоники, різноманітні скляні намиста, багато скляних бранзолетів, синіх та зелених, простих та кручених. При одному похованні — залізний кинджал та ремінний пас, багато цяцькований срібними набірними бляхами. Східня частина міського валу також правила за цвинтар і була насичена похованнями. Поховання датуються 11-12 ст.ст.

В окремих могилах ще й попередніми розкопами виявлялися виключно тюркські поховання. Але всі тюркські поховання кочовиків досить близькі між собою так за ритуалом, як і за інвентарем. Тому попередні дослідники не визнавали окремих культур тюркських племен і поховання біля Саркелу вважали хозарськими. Але з розвитком археології та накопиченням матеріялу тепер уже легко визнаються культури половецька, болгарська та тюрська. Отже, загадковим здається звідомлення І. Ляпушкина в попередній публікації про розкопи 1950 року, що в Білій Вежі «разом з руськими жили торки, що були союзниками Святослава в його поході на Схід». З яких матеріялів І. Ляпушкин робить такі сенсаційні висновки, покищо невідомо. Між тим походи Святослава на Схід відбувалися в 965-67 рр. А Костянтин Порфірогенет, як і Ібн-Хаукаль, свідчить, що торки (огузи) в 9 сторіччі кочували ще за Яїком, почали подаватися до

Европи в кінці 9 ст. і на Україні з'явилися лише в 10 ст. і вперше були союзниками князя Володимира в його поході на волзьких болгар.

З наведеного вище короткого переліку матеріялу видко, що Біла Вежа за часів свого розквіту протягом 11 ст. являла собою велике слов'янське місто, висунуте найдалі на схід. Біла Вежа являла собою тоді найбільший промисловий та торговельний осередок для всіх східніх околиць Київської держави. Тут перехрещувалися великі торговельні шляхи з Візантії та Корсуня понад берегами Чорного та Озівського морів, з Києва та Чернігова Дніпром та морем, а також по Десні, Сейму та Дінцю. Зі сходу ж до Середньої Азії, Ірану та Кавказу по долині Тереку, Хвалинському морю та Волзі. По Волзі ж і з півночі. Ці шляхи сутикалися в Білій Вежі з суходоловими шляхами з України на Кавказ і далі.

Але поява «триклятих і безбожних» половців, що безперервно посилювали свої грабіжницькі напади, поступово відтяли Надозівську Русь-Україну від матірньої України. Було перерізано всі шляхи сполучення так з Києвом та Черніговом, як і з Візантією та Корсунем. Торгівля, а разом з нею і промисловість та сільське господарство занепали, і Біла Вежа, разом з усім Тмутороканським князівством, позбавилася своєї економічної бази як передпокладів свого існування та розвитку. Вже в 1094 році останній князь тмутороканський Олег повернувся до Чернігова, а в 1117 році «придоша біловежці в Русь».

Справді, якщо до походів Святослава українські купці їздили до Саркелу та жили там, так і після занепаду Тмутороканського князівства якась частина слов'ян залишалася в Надозів'ї в вигляді бродників та по слов'янських оселях понад Озівським морем та нижньою Волгою, які згадуються ще протягом 13 ст. Але до 14. ст. Донщина вже знову повернулася на дике поле. Наприкінці цього сторіччя новгородський монах Пимен, подорожуючи до Святих місць, переїхав усім Доном, де бачив звалища Білої Вежі. В своєму описі подорожі він свідчить: «Беша бо пустиня зіло всюду, ні бе видіти тамо нічто же, ні града, ні села. Аще бо і биваше древле гради красни і нарочиті зіло виденіем, місто точію пустош і не населено».

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА.

Костянтин Порфірогенет. «О фемах и народах». Рос. переклад. Москва 1889.

В. Сизов. «Раскопки в двух городищах близ Цимлянской станицы». Труды VI Археолог. съезда, т. IV. Одесса 1886. Також в Отчете Имп. Арх. Комиссии за 1882-1888 гг. СПБ 1891.

В. Васильевский. «О построении крепости Саркел». Журнал Министерства Народн. Просв. СПБ 1889, № 10.
Х. Попов. «Где была хазарская крепость Саркел?» Труды IX Археолог. съезда, тт. I и II. Москва 1896-97.
А. Миллер. «Археологические работы Сев. Кав. экспед. Гос. Акад. ист. матер. культ. в 1926-27 гг.» Сообщения Гос. Акад. ист. мат. культ. II, Ленинград 1929.
Х. Попов. «Каталог Донского музея». Новоч. 1905.
М. Артамонов. «Саркел и некоторые другие укрепления в Северной Хазарии». Советская Археология. Ленинград 1940, № 6.
М. Артамонов. «Белая Вежа — русская колония в степях Подонья». Кратк. сообщ. о докладах и полев. исследованиях Ин-та ист. мат. культуры, 51. Москва 1951.
И. Ляпушкин. «Славяно-русские поселения 9-12 вв. на Дону и Тамани по археологическим памятникам». Кратк. сообщ. о докл. и пол. исслед. Ин-та ист. мат. культуры. № 6. Москва 1940.
И. Ляпушкин. «Раскопки правобережного Цимлянского городища». Кратк. сообщ. о докл. и полев. исслед. Ин-та ист. мат. культ. № 4. Москва 1940.
И. Ляпушкин. «Из полевых изысканий разведочного отряда Волго-Донской экспедиции в 1950 г.» Кратк. Сообщ. № 50. Москва 1953.
М. Міллер. «Третій центр Руси — Таніа в світлі археологічних пам'яток». Науковий Збірник УВАН, ч. I. Нью-Йорк 1952.
М. Міллер. «До історії чорних болгарів». Нові Дні, ч. 69. Торонто 1955.
Труды Волго-Донской археологической экспедиции, т. I. Москва 1958.
М. Миллер. Дон и Приозовье в Древности, часть III. Раннее средневековье. Мюнхен 1961.

Олександер Оглоблин

ЕВОЛЮЦІЯ СТАРОГО УКРАЇНСЬКОГО РУДНИЦТВА В СВІТЛІ ТОПОНІМІКИ

Термінологія старого українського рудництва досить складна й зовсім не розроблена. Це стосується й спеціяльної (технічної) термінології, й насамперед термінології загальної (топоніміки). Аджеж залізорудна промисловість залишила в географічній номенклатурі України (зокрема Правобережної) великий слід. Сотні географічних назв Правобережжя (особливо Полісся) безперечно або можливо зв'язані з колишнім існуванням тут залізорудного виробництва. Всі ці «Рудні», «Руденки», «Рудница», «Рудники», «Високі Печі», «Фрисарки», «Кованки», «Димарки» тощо — безперечно, «Рудницькі», «Руди», «Рудища», «Рудки», «Рудниці», «Желізниці», «Желізняки», «Рудські», «Заруддя», «Гвоздови» [1] тощо — можливо, — своїм походженням так чи інакше зобов'язані одній з найстарших галузей української промисловости — виробництву заліза. Вже з цього погляду географічне розміщення цих назв являє великий інтерес для історії матеріяльної культури.

1) Відповідний матеріял — див. **И. Новицкій.** Указатель къ изданіямъ Временной Комиссіи для разбора древнихъ актовъ. Т. II. Имена географическія, Київ 1882, ст. 691-694. Покажчик охоплює видання Київської Археографічної Комісії за 1845-1877 роки. Далі, див. покажчики до окремих видань Комісії; **Н. Бунге.** Изслѣдованія о желѣзной промышленности въ губерніяхъ Кіевскаго учебнаго округа, К. 1856, ст. 70-93; географічні покажчики до різних археографічних видань («Акты Южной и Западной Россіи» — АЮиЗР, «Акты Западной Россіи» — АЗР, «Archiwum Sanguszków», «Akta grodzkie i ziemskie» тощо; рукописні покажчики географічних назв в Київському Центральному Архіві Стародавніх Актів (КЦАСА) і в матеріялах Історично-Географічної Комісії ВУАН; «Списки населенныхъ мѣсть» к. Волинської й Київської губернії нарешті, величезний картографічний (друкований і рукописний) матеріял.

Ми не можемо тут спеціяльно зайнятися ні рудницькою топонімікою, ні технічною термінологією рудництва. Проте, відповідний матеріял має велике значення для історії металюрґії на Україні. Аджеж розвиток цієї металюрґії позначився й на термінології, і вивчення рудницької термінології може допомогти нам принаймні накреслити ряд важливих моментів у розвитку самої металюрґії.

Зокрема, це яскраво помітне в еволюції терміну «руда» [2]. Напротязі XV - XVI століть той самий термін «руда» не тільки послідовно змінює своє функціональне (виробниче) значення, але іноді рівнобіжно вживається з одмінним змістом. Ми не можемо подати тут докладно ґенезу цієї назви. Але немає сумніву, що найдавніше значення цього терміну — це невеличка річка, точніше — протік річки, нерідко заболочений [3]. Отже, ця назва щільно зв'язана з гідрографічною мережею і, як топографічна назва, значно старіша за виробництво заліза [4]. Зрозуміло, що географічні межі цієї назви далеко ширші, ніж географічні межі залізного виробництва: колосальна кількість відповідних географічних назв далеко перевищує всі природні й історичні можливості розвитку залізорудної промисловости на даній території.

Саме в такому значенні термін «руда» вживається в актах та документах XV століття. «З болоты, и з рудами, и с рѣ-

---

2) Ми не можемо торкатися тут філологічного питання про походження цього терміну. Деякі міркування щодо цього — див. **Шлецеръ,** Русская грамматика, ч. І. («Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ», т. XIII, СПБ. 1875, розд. VI («Происхожденіе русскаго языка»), ст. 471.

3) В одному документі 1407 року сказано: «з... ставами, с водами и с нетечами» (**В. Розов,** Українські грамоти. Том І. XIV в. і перша половина XV в. К. 1928, ст. 72). В пізніших документах термін «нетечі» зникає, але, зате, з'являються «болота» й «руди». Термін «руда» ідентичний термінові «ржавець», що зустрічається в документах XVII ст. на Лівобережній Україні й Слобожанщині. Приміром: «на Ржавцѣ» (1654 р. — с. Рождественe, Коропської сотні, Ніженського полку. — **А. Лазаревскій,** Описаніе Старой Малороссіи, т. II. Полкъ Нѣжинскій, Київ 1893, ст. 317); «по Ворсклу по обѣ стороны Карпова сторожевья пришли лѣса большіе, и ржавцы, и болота есть» (кінець XVI ст. — **Д. Багалѣй,** Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства, Харків, 1886, ст. 2); «рѣка Ольшанка идетъ съ полуночи камышомъ и ржавцами» (1637 р. — **Д. Багалѣй,** Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній въ XVI-XVIII ст., т. II, Харків 1890, ст. 6. Див. ibid., ст. 4, 5, 10). «Ржавецъ м. ржавое болото, **красножелѣзистая мочижина, родники изъ-подъ бурожелѣзной руды; желѣзистый ручеекъ изо ржавого болота,** почему мѣстами ржавцемъ зовутъ вообще ключъ, родникъ, живецъ, ручей». (**В. Даль,** Толковый словарь живого великорусскаго языка, т. IV, СПБ 1882 (передрук М. 1935), ст. 96).

4) *H. Serwacka.* O nazwach geograficznych «Ruda» i «Huta» w Polsce («Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademji Umiejętności», t. XXXV, luty 1930, № 2), str. 19-20.

ками, и с потоки, и с крыницами» [5], «и с потоки водными, и з *рудами*» (1451 р.) [6]) «и з болоты, и с криницями, и з рудами, и с потоки водными» (1452 р.) [7], «z bołotami, z *rudami*» — це звичайний перелік attinentia в грамотах XV століття [8]. Так було й пізніше, в XVI столітті [9]. Здебільшого ця назва вживається сумарно, можливо, як традиційна формула земельних актів, не завжди навіть виправдана реальним станом речей [10]. Проте, вживання її в маєткових документах може свідчити про якесь господарче значення. Найдокладніша формула, 1569 р., не залишає жодного сумніву щодо змісту цього терміну: «з рѣками, з рѣчками, с озеры и сажавками, з ставы, ставищами, з рудами и всякими водами» [11].

Нерідко документи XV - XVIII ст. ясно кажуть про це. «Поченши от устья руды певное, гдѣ впадывает в рѣчку Жерев... тою рудою мимо селце Острозское Плоскую аж до Поломитого» (др. пол. XV ст.) [12]; «w tey... wsi (Wertykijowcy) *na rudzie* groble... stawek zaioł y młynek zbudował» [13] (1593 р.); «do rudki Stawedkiey, kopcami *do wierzchu rudy*, a tą rudą y kopcami wysypanemi do rzeki Horodney, a rzeką Kodnią wniść do uścia rudki wyżey pomienioney błota Mułowisza (1593 р.) [14]; «верх руды Быстрицкое, названые Поличинцѣ» (1611 р.) [15]; «na drugą strone rzeki Rossy, *do uścia rudy* Chnorostnicy» (1620 р.) [16]; «stawek

---

5) **В. Розов**. Українські грамоти. I, ст. 150 (1445 р.). Приймаємо дату Розова (в АЮиЗР, I, ст. 11, 1430 р.).

Не наводимо тут матеріялів з попередніх часів (приміром, «у Носова на Рудѣ», 1147 р. — «Лѣтопись по Ипатскому списку», СПБ, 1871, ст. 253).

6) «Архивъ Юго-Западной Россіи — АЮЗР, частина VIII, т. IV, ст. 17.

7) АЮЗР, VIII, IV, 61.

8) **Розов**, *op. cit.*, ст. 119 (1433 р. Див. «Archiwum Sanguszków», t. I, 37. В АЮиЗР, I, 14, неправильно: 1442 р.); АЮиЗР, I, 12 (1437 р.), 12-13 (1437 - 1438 р.); **Розов**, op. cit., 138 (1438 р. Див. АЗР, I, 48), 150 (1445 р. В. АЮиЗР, I, 11, неправильно: 1430 р.); АЮиЗР, I, 17 (1445 р.), 18 (1446 р.); **Розов**, 156 (1451 р. Див. «Arch. Sang.», I, 46), 159 (1451 р. Див. «Arch. Sang.», I, 160. В АЮЗР, VII, I, 9 дата — 1460 р. — неточна), 161 (1452 р. В «Археографическомъ Сборникѣ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣв.-Зап. Руси», VII, ст. 2, дата - 1450 р. — неточна, так само, як і дата оригіналу — 1460 р.); АЮиЗР, I, 20-21 (1452 р.); АЮЗР, VII, I, 5 (1430 р.); АЗР, I, 68 (1450 р.); АЮЗР, VIII, IV, 8 (1430 р.), 17 (1451 р.), 61 (1452 р.); АЮЗР, VII, I, 9 (1450 р.); «Arch. Sang.», I, 45 (1450 р.), 46-47 (1451 р.), 57 (1465 р.).

9) АЮЗР, VIII, VI, 50 (1555 р.), 80 (1560 р.).

10) Проте, не слід думати, що згадка про «руди» має лише формальне значення. В багатьох документах XVI ст. «руд» немає.

11) АЮЗР, VIII, VI, 238.

12) АЮЗР, VIII, IV, 129.

13) АЮЗР, VI, I, 230. ««*Na rudzie* grobelką zasypał starą y młynek zbudował» (ibid., 231).

14) АЮЗР, VI, I, 232. «Sielce nowe... *na rudzie* Płoskiey» (1593 р. — АЮЗР, VI, I, 228). «Za stawem sianożęć *na rudach*» (бл. Овруча, 1598 р. — «Źródła dziejowe», XXI, 32).

15) КЦАСА, актова книга 12, арк. 48.

16) АЮЗР, VII, III, 58.

na Rudce rzece, która z błota ciecze» (1622 p.)[17]; «*od rudy Skuiru*, od gruntu y używania tak mieszczan Białocerkiewskich, jako y Antonowskich, y Rudą Skuirem na doł szedłem, aż do uścia tego Skuiru, gdzie wpada ten Skuir w rzekę Roś» (1625 p.)[18]; «niedaleko *rudy* Dobryiowa... na *tym błocie* Dobryiowie... przeszedłszy *rudę* Chwoszczaniec nad samym *błotem*» (1640 p.)[19] тощо. В такому значенні назва «руда» вживалася й пізніше[20], й — що головне — далеко за межами Полісся, поза всяким зв'язком з родовищами залізної руди[21].

В XV столітті (й пізніше) нерідко зустрічаємо «руди» (або «рудки») з власним іменням, приміром: «Swinnuiu i Ostruiu Rudu... po Rudu Swiatec» (1420 p.)[21a]; «Rudku *Turuwku y Korowiuiu*» (1421 p.)[22], «а тая земля пошла Харьковская по К о д е н с к у ю Руду за Трибѣсов... а от Тетереви В е л и к о ю Рудою к Должку... а В е л и к о ю Рудою, што идеть от Трибѣсова... В е л и к о ю Рудою на низ по Б о я р ь с к у ю Руду пошедши горѣ Б о я р ь с к о ю Рудою...» (бл. 1458 р.)[23]; «pod miasteczkiem (Слободищами — О. О.), na rzece Hujewce, zajęta grobelka na *rudzie Orodyszcza*, która ruda z pola w staw

---

17) АЮЗР, VII, I, 328. Цікаво, що й досі деякі річки мають назву «Руда». Приміром, рч. Руда, доплив Гориня («Труды Общества Изслѣдователей Волыни», «приложеніе къ тому VII», ст. 33).

18) КЦАСА, архів Мнішків, карт. 14, ч. 312.

19) КЦАСА, збірка Археографічної Комісії, ч. 627. Пор.: «к р у д ы ц и, к б о л о т у великому» (АЮЗР, VIII, IV, 30. — 1516 р.).

20) Приміром: «do Rudy Czerwoney, z *pod Nastyney Krynicy wynikającey*» (КЦАСА. акт. кн. 60, арк. 322); «Zamek Dymirski na rownym mieyscu stoi, *nad rudą*» (АЮЗР, VII, III - 2, 145 — 1765 р.).

21) «Z ... jeziorami, *rudami*, lasami ...» (Таганчський ключ, на півдні Київщини, 1765 р. — КЦАСА, арх. Мнішків, карт. 20, ч. 430).

Термін «руда» («рудка»), в значенні невеличкої заболоченої річки («обсыхающая лѣтомъ ложбина, по которой въ это время виднѣются лишь ржавыя лужи...» — **А. Лазаревскій,** Описаніе Старой Малороссіи, т. III. Полкъ Прилуцкій, Київ, 1902, ст. 74), часто зустрічається й на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. Приміром: р. 1654 згадується рч. Курень, а р. 1781 вона називається «рудою» (**А. Лазаревскій,** Описаніе Старой Малороссіи, т. II. Полкъ Нѣжинскій, Київ, 1893, ст. 178, прим. 326); рч. Руда, правий доплив рч. Удая, р. 1762 називалася «Руда Росоша» (**А. Лазаревскій**, op. cit., т. III, ст. 74); «рудка Дѣвица» (1740 р. — ibid., пр. 1); «воды чистой подъ тѣмъ селомъ не имѣется, а идеть подъ тѣмъ селомъ рудка Дѣвиця» (ibid., ст. 196, пр. 2); «козачая молница при рѣчкѣ Рудцѣ» (1740 р.), а р. 1684 тая річка називалася «руда Полонка» (ibid., ст. 152); «рудка або рѣчка Половая» (1615 р. — ibid., ст. 177); «до руди Яблоновицѣ по-пуд горою идучой» (1716 р. — ibid., ст. 184-185); «над рудкою Святогором» (1703 р. — ibid., ст. 186); «по рудку Гнилицу» (1715 р. — ibid., ст. 188); «при рудѣ, называемой Торговицѣ» (1766 р. — ibid., ст. 293); «над рудкою Ромном» (ibid., ст. 299); «от Подищ дорогою до могилы Робленое, от могилы до вершины руды Боршное» (1615 р. — ibid., ст. 414) тощо.

21a) «Arch. Sang.», I, 25.

22) Ibid. I, 27. Дата 1421 р. — дещо сумнівна. Назва «рудка» **завжди** визначала дрібну річку, протік. Приміром: **«рудки Бежовскіе** по сторонѣ рудки, **которая спадывает в рудку Слѣпецкую»** (КЦАСА, акт. кн. 8, арк. 14, 18 — 1583 р.).

23) **Розов,** op. cit., ст. 167-168.

w Hujewkę wpadła» (1593 р.) [24] тощо. Немає сумніву, що й тут назви «руда», «рудка» вжито в значенні річки. Але вже певна персоніфікація цього терміну вказує на нові моменти, пов'язані, очевидно, з новим функціональним (виробничим) значенням цього терміну. Цікаво, що того ж XV ст. маємо надання маєтків «з рудами, и з рудными лѣсы» (1445-1452 рр.)[25]. Це можна пов'язати з поширенням у XV столітті термінів «Рудники» [26], «Рудницкій»; останній термін, мабуть, безпосередньо пов'язаний з залізорудним виробництвом, визначаючи існування в даній місцевості більш-менш певних груп сільського населення, що займалися здобуванням руди й виплавкою (та переробкою) заліза [27].

В 1471 році згадується «к Житомиру... село Рудники». Останнє було, очевидно, нове поселення: «в том селѣ девять человѣка, а всѣ новые люди тяглые, ещо воли не выседѣли а как волю выседять, и они будуть подымщину давати и на толоку будуть ходити» [28]. В XVI столітті згадується два села «Рудники» в Луцькому повіті [29]. Були й інші поселення цієї назви [30].

В 1552 році згадується «Грин рудник» в Овручі [31].

24) АЮЗР, VI, I, 229. «Sieliszcze Kaszczynskie... nad *rudą Biało*» (ibid., 227. — 1593 р.).

25) АЮЗР, VIII, IV, 12.

26) А втім, у Польщі термін «рудник» іноді вживався в значенні, подібному до «руди» (як річки). Приміром, «ubi quondam riwlus Rudnyk fluebat» (Тарнов, 1426 р. — «Arch. Sang.», t. II, Львів, 1888, ст. 142).

27) Див. приміром, АЮЗР, VIII, V, 485 («do sieliszcza *Rudnickiego*», бл. с. Горбовичі, Мозирського староства, 1560 р.); КЦАСА, акт. кн. 8, арк. 134 зв. (ґрунт Рудницький, бл. Житомира, 1586).

28) АЮЗР, VII, II, 6; «Русская Историческая Библіотека», т. XXVII, СПБ, 1910, ст. 168-169. Див. АЮЗР, VI, I, 3 (дата 1501 р., вказана там, помилкова. Див. **М. Грушевський,** Історія України-Руси, т. V, 120, пр. 3 на ст. 120-121). Очевидно, це село «Рудники», яке згадується в актах та документах XVI століття (1545 р. — «Źródła dziejowe», VI, 130, 137-138; АЮЗР, VII, I, 126; 1561 р. — **П. Клепатскій,** Очерки по исторіи Кіевской земли, т. I, Одеса, 1912, ст. 251; 1584 р. — КЦАСА, акт. кн. I, арк. 1-3 зв.; 1585 р. — КЦАСА, акт кн. 8, арк. 109; 1586 р. — ibid., арк. 136 зв., 1588 р. — ibid., арк. 325-328; 1595 р. — АЮЗР, VII, I, 42) й пізніше, в XVII ст. («Źródła dziejowe», XXI, 35, 168, 444-445; КЦАСА, акт. кн. 13, арк. 513; АЮЗР, VII, I, 361; КЦАСА, акт. кн. 15, арк. 765 зв., 821 зв. - 823 зв. тощо).

Відносно с. Рудників (у 1588 році) І. Каманін зауважує, що «там могла производиться разработка желѣза» («Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», кн. VIII, відд. II, ст. 92).

29) «Памятники, изданные Временною Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ» — ПКК, т. IV (К. 1859), відд. 2, ст. 162-163; «Źródła dziejowe» VI, 76 (1545 р.). Див. КЦАСА, акт. кн. 2077, арк. 1309 (1594 р.).

30) «Рудники» — урочище коло с. Мощона (Мощана), Володимирського повіту (1571 р. — АЮЗР, VII, I, 233). «Рудники» — урочище, «z błot Rudnik zwanych», бл. Волошок, Володимирського п. (1768 р. — АЮЗР. VI, I, «Приложеніе», ст. 574). «Рудник (Руднѣк)» — в Галичині (**Новицкій,** Указатель, II, 693) тощо.

31) АЮЗР, IV, I, 43. Див. **Клепатскій,** op. cit., 201 і пр. 3.

Все це вказує на те, що на Правобережжі (зокрема на Київському Поліссі) в XV - XVI ст. вже існувала певна професійно-виробнича група населення (переважно сільського), яка спеціяльно займалася рудництвом.

У зв'язку з тим, термін «руда» набуває нового значення: місце, де здобувалася болотяна залізна руда, свого роду — копальня заліза [32]) (і звідси руда, як сировина для виплавки заліза).

Коли в 1537 році Житомирські міщани скаржилися на дворянина господарського Лозовицького, «штой забрал он руды и селища наши Житомерски, гдѣ оны уходы свои мѣвали, около рѣчки Гуйвы, почавши од межы селища Галчинского, од рудки Нетечы занял рудку (інший варіянт: руду) Молявку и руду Руйную (Гуйную?), к тому Великий и Малый Жерделев... и тыи руды, земли и селища до своих селищ Звынячих приворочает, а мѣщан Житомерских одтоль выганяет» [33]), можна думати, що суперечка точилася не просто за самі річечки, чи болота, а за місця поважного господарського значення, зокрема пов'язані зі здобуванням або й з виплавкою залізної руди [34]). В кожнім разі, обидві «руди» були селищами («шест селищ его дѣдизних и отчизних: дві Звынячи, Великий и Малый Жерделев, дві руды: Руйную (Гуйную) и Молявку») [35]).

Але між стародавнім терміном «руда» («рудка») й пізнішим (XVI ст.) терміном «рудня» (залізний завод, що діяв силою води) був і безпосередній зв'язок, який відбився й на порівнюючи дов-

32) В такому значенні («копь», «окно», «szyba», «kopalnia») термін «руда» вживався досить широко в Литовсько-Руській Держав (див. **Ф. Леонтовичъ,** Сельскіе промышленники въ Литовско-Русскомъ Государствѣ — «Варшавскія Университетскія Извѣстія», 1897, VII, 61). А втім, в одному документі (1502 р.), в переліку attinentia, згадується: «и з озеры, и з рудники, и з бобровыми гоны, и з зеремяны, и з болоты, и з рудами, ставы и ставищи, и з млыны» (АЮиЗР, I, 29-30).

З цього погляду цікавий також термін «рудище». Приміром, «błoto Rudyszcze» (бл. с. Футора, між рч. Лізницею й рч. Каменкою, допл. Уші), згадане в документі 1769 року (КЦАСА, зб. Археогр. Ком., ч. 629).

33) АЮЗР, VII, I, 73-74. Очевидно, вони існували ще в кінці XV — на початку XVI ст. (ibid., 74).

34) Це значення розкривається в одному пізнішому документі (1618 р.): «руды, гдѣ рудники руды бирали», або: «руду, знат гдѣ бирали рудники руду» (АЮЗР, VI, I, 392, 393). Див. ще КЦАСА. акт. кн. 17, арк. 429 («под руду, гдѣ руду рудници на кгрунтѣ власним Жытомирским... звыкли бират»). Саме це мав на увазі документ 1618 р., кажучи про затоплення «руд» в сл. Ушиці, на рч. Уші (КЦАСА, акт. кн. 13. арк. 974).

35) АЮЗР, VII, I, 74. Див. **Клепатскій,** op. cit., ст. 235.

Селища «Ruda Ruina» (Huina?) и «Rudka Molawska» (або Molawka) згадуються також у документах XVII ст. («Źródła dziejowe», XXI, 551. — 1609 р.; ibid., 596. — 1617 р.; ibid.. 608. — 1621 р.). Див. ibid., 202 (1613 р.). **М. Владимирский-Буданов** («Заставное владѣніе въ Литовско-Русскомъ Государствѣ XVI вѣка», АЮЗР, VIII, VI, вступна розвідка, ст. 29) вважає, що «руди», згадувані в заставних записках XVI ст., це «промысловые заведенія», хоч в іншому місці окремо згадує за «руды, рудокопные заводы... кузницы» (ibid., 28-29).

гочасному рівнобіжному уживанні цих двох термінів. Справа полягає в тому, що рудні (залізні заводи) звичайно ставилися на невеличких річках, навіть річечках. Ми наводили вже ряд прикладів будування млинів на рудах (рудках). Цілком можливо, що перші рудні будувалися також на рудах (рудках). Тим самим між термінами «руда» й «рудня» утворювався певний гідроенерґетичний зв'язок, що й визначило, мабуть, вживання терміну «руда» в розумінні залізорудного заводу й виникнення терміну «рудня» («рудний млин») у значенні залізного заводу. Найдавніші рудні, очевидно, цілковито зв'язані були з «рудами» («рудками»). «Руда» («рудка») давала все — сировину (залізна руда), енерґетичну базу («руда», «рудка») й нерідко (особливо на Поліссі) навіть паливо (звідси й термін «рудные лѣсы») 36) — для залізорудного виробництва.

Вже в середині XVI століття термін «руда» вживається скрізь на території України також у значенні залізорудного заводу (й поселення коло нього або на місці його). В 1558 - 1559 рр. згадуються «Руда Петрашевичі» в Луцькому повіті й поруч з нею «sioło *Ruda* Nosaczewiczi... z kowalniami slusarzskiemi» 37). Це дуже цікава вказівка, яка свідчить про безпосередній зв'язок цього терміну з залізним виробництвом. Тоді ж, у 1559 році, в околицях Житомира — в Троянові, Денешах тощо, маєтках Вороничів, одних з найактивніших колонізаторів Київщини, згадуються «rudy na żelazo» 38). Вказівка того ж документу про «młyn y rudę na żelazo w Trojanowcach», які Вороничі зобов'язалися між собою «po połowinie... trzymać» 39), очевидно, свідчить про те, що тут були вже рудні млини (рудні). В другій половині XVI ст. нове значення терміну «руда» стає звичайним, й згадка за неї в формулі «ставы, млины, руды, ступы и фалюш» 40) мала на увазі саме рудний млин, рудню.

Це дуже важливий момент і в історії рудницької термінолоґії, і — що важливіше — в історії самого рудництва. Зміни в значенні терміну «руда» в XV - XVI ст., вказані нами, безперечно свідчать про важливі й складні процеси, що відбувалися в

---

36) АЮЗР, VIII, IV, 12 (1445-1452 рр.).

37) «Archiwum Sanguszków», t. VI (Львів, 1910), ст. 31, 33 («na Pietraszowev Rudzie»), 41, 42. В руському тексті документу 1. II. 1559 року при Руді Носачевичі згадуються «кузницы ковальскіе» (АЮЗР, VIII, VI, 64). В 1570 році тут згадуються просто «руда, што зелѣзо робят» (Носачевичі) й «рудный млын на зелѣзо» (Петрашевичі) (АЮЗР, VIII, VI, 300). Див. ще: КЦАСА, акт. кн. 2043, арк. 287 зв. («руди» Петрашевичі й Носачевичі — 1569 р.); акт. кн. 2093, арк. 394 зв. (с. Суськ з «рудами». — 1566-1569 рр.).

Очевидно, з виробництвом заліза зв'язана назва села «Шибена **Руда**» у Кремінецькому повіті (1561 р. — КЦАСА, арх. Мнішків, карт. 19, ч. 414).

38) АЮЗР, VII, I, 57, 58, 60, 61.

39) Ibid., 61.

40) АЮЗР, VIII, VI, 350-357 (сс. Сетовичі й Підліси — 1571 р.). «З млынами, рудами, пилами, фолюшами» (АЮЗР, VIII, III, 354).

техніці й організації залізорудної промисловости. Правда, старе значення терміну «руда» (рос. «рудни́къ», «рудокопня») ще деякий час існує рівнобіжно з новим — виробничим — значенням цього терміну, не кажучи вже про те, що первісне своє значення (руда = річка) цей термін зберігає й досі. З другого боку, треба відмітити несталість рудницької термінології XVI ст. Аджеж **поруч** зустрічаються: старий термін «руда» — в значенні рудного млина, новий термін «рудня», комбіновані назви — «руда на залізо», «руда, што зелѣзо робят», «рудный млын» (бо «млын рудный»), «рудный млын на зелѣзо», «рудна кузня» [41]) тощо. Але саме це і підкреслює п е р е х о д о в и й момент у розвитку металюрґії на Україні. А втім, і термін «руда», і термін «рудня», що чимраз далі стає звичайним, точно визначають те ж саме поняття: в металюрґії Правобережної України XVI ст. з'явився в о д я н и й д в и г у н у формі р у д н о г о м л и н а. Отже, термін «руда» замкнув своє функціональне коло: руда — річка, заболочений протік; руда — місце здобування болотяної (або озерної) залізної руди; руда — місце виплавки заліза з болотяної руди, з а д о п о м о г о ю с и л и п а д а ю ч о ї в о д и.

Цей переходовий момент — середина XVI століття — відбився і в законодавстві того часу. І Литовський Статут 1 5 2 9 р о к у нічого не каже про рудні млини. І II Литовський Статут 1566 р., передбачаючи «хто бы кому озеро або став або сажавку зволочил або млын изжог», теж не згадує про р у д н и й млин [42]). Очевидно, рудні були тоді ще рідким явищем. Але вже «Устава на волоки» 1 5 5 7 р о к у відзначає: «а гдѣ пры ставѣх могут быти млыны и фолюшѣ альбо м л ы н ы н а р у д у, маеть врад казати будовати звычаем тым, яко ся заховываеть» (§ 23) [43]). Цікаво, що назви «рудня» ще немає, й відчувається, що хоч «млыны на руду» — річ в ж е відома, але, очевидно, щ е нова, бо навіть не має ще власної назви; зрештою, цей артикул має на увазі, головне, звичайні млини (й валюші), і вказівка тут про

---

41) АЮЗР, VIII, VI, 334 (1571 р.). «Kuznia dla kowania żelaza», «ruda dla robienia żelaza» (бл. 1598 р. — ПКК, III, вид. 2, ст. 142, 146).

У формулі: «з млынами, з рудами, и з рудными кузнями, и з их пожитками» (АЮЗР, VIII, VI, 334. — 1571 р.) термін «руда» визначає, очевидно, місце розробки руди (рудокопня, рос. «рудникъ»). Проте, не виключено можливости вживання тут цього терміну для визначення місця в и п л а в к и заліза (пізніше «димарка»), окремо від місця його в и к о в к и й п е р е р о б к и (кузня).

42) «Статут Великого Князьства Литовского 1566 года» (вид. «Московскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ»), ст. 146.

43) АЗР, III, ст. 78; ПКК, т. I - II (К., 1898), ст. 524. Схема опису старостів (приміром, Книшинського) в другій половині XVI ст. неодмінно включає такі прибуткові статті, як рудні (див. **М. Довнаръ - Запольскій,** Очерки по организаціи западнорусскаго крестьянства въ XVI вѣкѣ — К. 1905, ст. 232).

«млыны на руду» справляє враження вставки, зробленої в момент редаґування «Устави». Проте, форма «запису на вѣчистую продажу», додана до II Литовського Статуту 1566 року, згадує в переліку attinentia, п о р у ч з «м л ы н а м и», й «руди» [44]). Рудні («руди») стали вже з в и ч а й н и м явищем.

44) «Статут Великого Князьства Литовского 1566 года», ст. 195.

Ярослав Пастернак

ЕТНОГЕНЕЗА СЛОВ'ЯН У НОВІЙ АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Проблема походження слов'ян вже від давніх часів турбує уми дослідників, яким перш усього йшлося про територіяльне визначення правітчизни слов'ян. Сьогодні слов'янами, їхнім походженням, культурою та духовістю цікавиться весь західній світ, його не тільки наукові, але й політичні кола. Актуалізується справа нових дослідів у цьому напрямі і появляються на різних мовах праці з ділянки слов'янознавства, зокрема нові концепції про етногенезу слов'ян в археологічній літературі.

Давніші досліди цієї проблеми спиралися виключно на словах київського початкового літопису, що: «по многѣхъ же временѣхъ сѣли суть словѣни, по Дунаеви, гдѣ есть нине угорска земля и болгарьска. И отъ тѣхъ словѣнъ разидошася по землѣ и прозвашася имени своими». Це твердження розуміли дослівно давні слов'янські історики та філологи, з головніших: юґослов'янин Копітар, чех Піч, росіянин Арцибашев, поляки Бельовський й Боґуславський та їхні літописці Кадлубек, Боґухвал і Длуґош, у нас історик Д. Самоквасов. Та сьогодні ця теорія, не підперта наявними археологічними матеріялами, не має вже жадних приклонників між дослідниками слов'янської старовини.

У 19 та на поч. 20 в. виникло кілька інших теорій, за якими найдавнішою правітчизною слов'ян була то правобережна Україна (Надеждін, Філевич, Поґодін, спершу й Нідерле), то землі за Німаном і Дніпром (Розвадовський), то над Двиною і горішнім Німаном (Шахматов), то навіть Сибір (Флоринський) або взагалі Азія (С. Богуш-Сестречевіч, К. Мошинський). Автори цих теорій (філологи) доходили до своїх висновків шляхом лінґвістичних дослідів, а історики спиралися насамперед на клясичні джерела

(Геродот, Пліній, Птолемей, Tabula Peutingeriana, Йордан та Прокопій. У кожній з цих теорій правітчизна слов'ян займала досить малу територію, була спільна для предків **усіх** слов'ян і з неї вони ступнево розходилися на свої історичні місця.

Інший підхід до справи взяла група дослідників, що базувала свої висновки на поширенні в терені деяких дерев, головно **бука**, тиса та граба. Хід думок був такий: назва «бук» є в слов'янських мовах давнім запозиченням з германського, тому в слов'янській, для всіх ще спільній правітчизні буків не було. З другого боку, деякі дерева, як граб і тис, мають прастарі слов'янські назви і тому мусіли рости вже в правітчизні, що була поза межами теренів бука, тобто на схід від них. З карти поширення названих дерев заключав німецький лінґвіст М. Фасмер (1926), що правітчизною слов'ян було багнисте доріччя Прип'яті й середній біг Дніпра, але на підставі подібної карти, з включенням терену тиса, що його поминув М. Фасмер, польський антрополог Ян Чекановський (1927) доводив, що первісні оселі праслов'ян були навпаки в доріччі середньої Висли, з повним виключенням Полісся та Волині. Головна помилка обох авторів в тому, що сьогоднішні границі засягу окремих родів дерев ніяк не покриваються з їх поширенням у праісторичні часи, бо з археологічних дослідів відомо, що клімат тоді часто змінявся і це мало великий вплив на рослинність.

Змінив цю думку до деякої міри польський археолог Й. Костшевський у своїй недавній праці (1946). Спираючись на праці K. Bertsch-а: Der deutsche Wald im Wechsel der Zeiten (1936), який методою пилкової аналізи довів, що на початку бронзової доби, в першій половині II тисячоліття до Хр. бука не було ще на схід від Лаби (він з'явився там аж під кінець бронзової доби) Костшевський каже, що з ботанічного погляду ніщо не стоїть на перешкоді шукати правітчизну слов'ян на всьому просторі на схід від Лаби. Слов'яни могли ознайомитися там з назвою бука десь на початку залізної доби, тобто на початку останнього тисячоліття до Хр., коли це дерево стало поширюватися із Судетських гір на північний захід. Та й праця Костшевського, задивленого у пропаґовану ним правітчизну всіх слов'ян на заході, ніяк не вирішує ще справи. Вона обминає весь широкий простір сьогоднішніх українських земель та не бере до уваги III тисячоліття до Хр., усієї неолітичної доби з її буйно розвиненими корінними праслов'янськими культурами.

На зовсім новій основі була поставлена проблема слов'янської прабатьківщини слов'янськими археологами після першої світової війни, що виводили свої твердження з конкретних матеріяльних доказів. При цьому виникла й нова справа — проблема *етногенези* історичних слов'янських народів на базі безіменних праісторичних племен.

Річ пішла з питання, поставленого дослідниками слов'ян-

ської старовини (Грушевський, Шафарик, Нідерле, Брюкнер, Костшевський), як далеко в давнину тисячоліть сягає найглибше коріння культури сьогоднішніх слов'ян. У відповідь на це археологи стали визнавати різні праісторичні культури за праслов'янські. Звичайно, нові думки викликали дискусію, а вже запеклий спір виник між польськими та німецькими археологами про етнічну приналежність так званої лужицької культури, що дістала свою назву від прикметних тілопальних погребищ, досліджених вперше на терені лужицьких сербів, а в двох останніх тисячоліттях до Хр. займала майже всі нинішні польські і чеські землі, як рівнож частину Саксонії й Бранденбурґії аж по Берлін. Німецькі археологи, не раді бачити східню Німеччину правітчизною слов'ян, приписували лужицьку культуру по черзі тракам, кельтам, германам, а тепер іллірам. Західньо-слов'янські археологи тепер, без винятку, приписують її праслов'янам. Протаґоністами у цій справі на польському боці є познанський археолог Й. Костшевський і краківський філолог Т. Лер-Сплавінський, а на німецькому боці кол. професор археології в Кеніґсберґу Б. фон Ріхтгофен.

Й. Костшевський виховав в дусі своєї тези цілу школу молодих польських археологів і тепер один з її представників, професор університету в Лодзі, К. Яжджевский опублікував останнє слово цього вчення англійською мовою (1949). Автор ставить в основу своєї праці тезу про праслов'янськість лужицької культури і за допомогою кільканадцяти карт виявляє її ступневе поширення в терені впродовж багатьох століть.

За К. Яжджевським, за археологічними дослідами, лужицька культура витворилась приблизно в половині II тисячоліття до Хр. на долішньому Шлезьку, в Лужицях, і частково в Саксонії на базі культур шнурової кераміки та унетицької. Її носії були хліборобами і виявляли завжди велику експансивність, з чого нас, українців, цікавить передусім те, як автор представляє цю експансію у східньому напрямі. Отож у другій половині II тисячоліття до Хр., як він каже, ці праслов'яни доходять до теперішньої краківської землі, на переломі II і I тисячоліття до Хр. переправляються через Вислу, доходять до Бугу, займають західню Волинь, славізують прастаре населення Надбужанщини, далі окремими групами перекидаються на східню Волинь і на Київщину, славізують тамошнє трацьке (по думці автора) місцеве населення і таким чином дають початок усім східнім слов'янам. Свою теорію Яжджевський спирає тільки на появі тілопального обряду на землях України в часи близько народження Христа та на невеликій кількості окремих знаходів лужицького типу на Наддніпрянщині.

Зрозуміло, що таке твердження К. Яжджевського не можна вважати навіть науковим причинком до розв'язання проблеми етногенези східніх слов'ян. Воно є просто тенденційне. Археоло-

гічними знаходами доведено лише, що носії лужицької культури подалися з краківськох землі прадавнім шляхом вздовж Висли на схід, поселилися великою групою у захисному місці між Вислою та долішнім Сяном і витворили там знану в археології тарнобжеську групу лужицької культури. Далі, вони заснували ще кілька широко розкинених осель на східньому боці Бугу, на що вказують тепер їхні тілопальні погребища у Млиниськах на Володимирщині, Черську на Ковельщині та Дружкополі на Горохівщині, але на цьому й скінчилася, за сьогоднішнім станом археологічних дослідів, їхня міґрація на схід. Далі в бік Дніпра є знані досі з українських музеїв тільки окремі знаходи бронзових виробів лужицького типу — по одному з Овруччини, Житомирщини і вздовж Дніпра з Чернігівщини, Канівщини, Золотонощини, Черкащини й Полтавщини. Ні одного лужицького поховання із східньої України досі ще не знаємо, тому подані знаходи — це безперечний слід тільки торгівлі лужицькими бронзовими виробами з Придніпров'ям, і цього ніяк не можна вважати окупацією Придніпров'я носіями західньопраслов'янської лужицької культури, як це хотів би бачити К. Яжджевський, а за ним почасти також Р. Якімовіч (1935) та Т. Сулімірський (1936). Думку останнього рішучо опрокинув також В. Генсель (1948).

Не можна вважати появи тілопальних «полів поховань» в Придніпров'ї доказом слов'янізації Сходу через Захід, бож тілопалення, як це польським археологам добре відомо, було в звичаї вже у трипільців, за довгі віки до появи лужицьких торговців міняйлів на Україні, а його відродження там в століттях близько народження Христа і після нього сталося, як довів останньо В. Петров (1947), під очевидним впливом чорноморських греків, пізніше римлян, з якими сьогоднішні українські землі мали все жваві торговельні зв'язки. Ще треба додати, що за публікованими недавно дослідами сербського археолога В Мільойчіч (1952) такий прикметний для лужицької культури тілопальний похоронний обряд зародився не на її власному терені, а на Словаччині та в суміжній північній Угоршині.

У висліді вищесказаного концепцію нової польської школи археологів та її речника К. Яжджевського про етногенезу східніх слов'ян треба вважати цілком невдалою. Звичайно, вона була відома в Польщі ще до часу її появи друком у 1949 р. і в подібний до нашого спосіб зареаґував на неї колишній львівський, а тепер варшавський польський археолог К. Маєвський (1948) словами «Powstają nienaukowe koncepcje a nawet pomysły ideologiczne niepożądane».

Совєтськими археологами проблемі етногенези східніх слов'ян був присвячений у 1941 р. окремий том «Материалов и исследований по археологии СССР» (ч. 6) із статтями П. Третьякова, Я. Станкевича, П. Сухова, Н. Чернягіна, Н. Вороніна, І. Ляпушкіна і М. Тиханової, а в 1948 р. появилася окрема праця П.

Третьякова про східньослов'янські племена, що займається питанням етногенези українців, білорусів та росіян. Автор, передовий археолог та дослідник цієї проблеми в СССР, цілком відкидає індоевропейську теорію етногенези слов'ян, за якою всі західні, східні та південні слов'яни творили первісно однорідний етнічний масив, і дає свою власну, нову теорію.

Простеживши історію культури всіх праісторичних племен Східньої Европи, він виділив з-поміж них дві групи, що їх він вважає праслов'янськими: одну на півдні, тобто на Україні, більш монолітну і краще розвинену з соціяльно-економічного і культурного погляду, і другу — на півночі, на Московщині, відносно більш відсталу. В іншому місці (1939) він каже, що культура південної групи розвивалася під впливом старих середземноморських культур, а північна відзначалася більшою примітивністю та первобутністю.

В добу великого переселення народів, каже П. Третьяков тепер, границя між обома групами захитується, і тоді поступово витворюється вже цілком наглядна, безпосередня історична спільнота східнього слов'янства. Напередодні виникнення старої руської держави, анти, на думку автора, не були єдиними попередниками Київської Руси. Східні слов'яни вступили в політичну історію двома хвилями: південно-західньою антською та могучою хвилею русів, які в 7-9 вв. являли собою вже величезну масу східнього слов'янства. Важливими конкретно-історичними умовами, в яких складалося «русское государство», автор вважає переселення його північної групи східніх праслов'ян у 8 - 9 вв. на південь, далі активний виступ цих племен під назвою росів у Причорномор'ї, їх відношення до хозарів та вкінці їх об'єднання з нащадками антських племен дніпровського Правобережжя. Це, за автором, мали б бути підсумки дослідів советських археологів, істориків та етнографів, а одночасно його власна концепція у справі етногенези східніх слов'ян.

За останній час (1952, 1953) П. Третьяков додав до цієї концепції ще пояснення, як, на його думку, дійшло до створення згаданих вище двох праслов'янських етнічних груп на Сході та який був початок західніх слов'ян. Отож, каже він, на переломі III-II тисячоліття до Хр. в Повислі й на Волині жило протослов'янське пастуше плем'я із шнуровою керамікою. Впродовж II тисячоліття до Хр. воно поширило свою територію, посунулося вгору по Дніпру, на Десну, Одру і в Прибалтику. Впродовж I тисячоліття по Хр. відбувся процес консолідації через поширення культури, що розвинулася на півдні, в Придністров'ї, середньому Подніпров'ї та в Прикарпатті, й тоді витворилися три праслов'янські центри: лужицький, дністровосередньодніпровський та верхньодніпровський.

Залишаємо за нашими істориками заперечення історичної частини цієї невдалої теорії, передусім невірного твердження,

що слов'янська колонізація на Сході Европи йшла не з півдня на північ, як твердив Шахматов, а за ним Ключевський, але навпаки. Ми займаємося тут тільки археологічною частиною теорії П. Третьякова.

За археологічними знаходами є правдою, що частина мисливсько-пастуших племен із шнуровою керамікою пересунулась на переломі III-II тисячоліття до Хр. на західню Волинь, західнє Поділля та на горішнє Подністров'я, а далі менша група дісталася на Київщину (Гатне-Стретіївка) і вздовж Дніпра аж на околицю Одеси (Усатове), однак там вона скоро розплинулась в компактній масі хліборобських трипільських племен і не мала на них ніякого тривкішого культурного впливу поза окремими знаходами шнурової кераміки на кількох трипільських селищах та погребищах. «Шнуровики» увійшли, щоправда, до складу лужицьких племен, але вважати їх також прапредками східніх слов'ян ніяк не можна. Анахронізмом є також назва «лужицький центр» для другої половини I тисячоліття по Хр. Правильна назва була б «венедський центр».

Ми погоджуємося з твердженням Третьякова в тому, що виділену ним південну групу племен, тобто трипільців та їх нащадків, треба вважати праслов'янами. В цьому погоджується з ним М. Артамонов, у якого Придніпров'я — це основне і найдавніше вогнище слов'янської етногенези у Східній Европі. Та вже ніяк не відповідає правді твердження Третьякова, що група праісторичних племен на Московщині, у верхів'ях Оки, Волги й Дніпра — це також праслов'яни. Сам же автор висловився раніше (1939), що його ранньослов'янських північних племен не можна генетично в'язати з такими ж південними племенами. В археології загальновідомим є факт, що вся територія лісистої частини Східньої Европи, приблизно по лінії Прип'ять - Тамбов - Ульяновськ на Волзі, була в неолітичну та бронзову добу зайнята прафінськими племенами з так званою ямковогребінцевою керамікою. В половині останнього тисячоліття до Хр. ці племена стали будувати там городища так зв. дяківського типу (с. Дякове), і про матеріяльну культуру цих городищ каже В. Кісільов та М. Артамонов, що за археологічними матеріялами можна простежити її безперервний розвиток від найдавніших аж до історичних часів. Нема, кажуть вони, ніяких підстав думати, що населення цих городищ змінилося, або що до нього прилучився якийсь новий культурно-етнічний елемент. Виходить — прафіни лишились далі фінами і тим самим не могли бути одночасно праслов'янами. Вкінці сам П. Третьяков визнав під час обговорення його праці в Археологічному Інституті СССР, що нема ніякого сумніву, що в мисливсько-рибальських племенах лісистого північного сходу треба бачити насамперед далеких предків угро-фінських племен і народів. Просто фантастичним є твердження Третьякова, що вони згодом перетворилися самі на сло-

в'ян, натомість історичним фактом є славінізація (але тільки мовна) їх шляхом іміґрації та культурних впливів з боку Київської Держави та новгородських словінів.

Нове оформлення проблеми етногенези слов'ян у світлі советської науки знаходимо у праці Б. Рибакова п. н. «Древние русы» (1953). Спираючись на категоричне твердження Д. Бубріха (1946 — «против связи между древне-слав. онт и древне-слав. вент не говорит абсолютно ничто»), автор виходить з поставленої ним філологічної тези, що венеди-венди-венети-вяти (з вяти, з цього вятичі) = анти і твердить на цій підставі, що венеди були предками усіх слов'ян та що культура антів є частиною їхньої культури. Але, на думку М. Фасмера (1953), нині найбільшого авторитету між філологами в подібних питаннях, та Ю. Шевельова, ототожнювати назви анти — венеди немає ніяких мовних підстав.

Єдність культури антів і венедів Б. Рибаков спирає тільки на подібному похоронному обряді (тут і там тілопалення в урнах), алеж такий самий тілопальний похоронний обряд був у перші віки по Хр. і в багатьох інших народів Европи під впливом культури римської імперії та її провінцій.

Вживаючи ретроспективної методи, Б. Рибаков доводить відомий факт, що ранньоантська культура «полів поховань» 2 - 5 вв. в середньому Подніпров'ї переходить згодом в пізньоантську культуру 6-7 вв., територія якої покривається з територією його пізнішої «руской земли в узком смысле слова». Тут ми цілком погоджуємося з його археологічними доказами, але не знаходить жадної твердої підстави в археологічних матеріялах його дальше твердження, що з культурою антів можна пов'язати не тільки «поля поховань», але й «вероятно более северные памятники Верхнего Поднепровья, Подвинья и бассейна Оки». Ми вже вище відзначили, що ця лісиста частина північно-східньої Европи споконвіку була заселена не-слов'янськими племенами, тому з погляду культури ніяк не можна її єднати в одно з праукраїнськими землями антів.

Праця Б. Рибакова повна також історичних неточностей, спростування яких лежить вже в ділянці історичних дослідів.

Так польські та советські дослідники намагаються розв'язати питання правітчизни й етногенези слов'ян в археологічній літературі. Обидві тези, польська й советська, суперечать одна другій, та все ж, як виявляють знаходи, одні й другі іноді стають на правильний шлях. Сьогодні, думаємо, треба виходити з двох основних положень:

а) не було однієї, невеликої розмірами правітчизни в розумінні давніх дослідників, спільної для всіх слов'ян, з якої вони поступово розходилися на свої історичні місця,

б) в розгляді проблеми етногенези всіх слов'ян замало є сягати назад лише до бронзової доби, як це роблять поляки, або ще

менше до грецьких та римських часів, як це роблять московські вчені. Ми цілком погоджуємося з істориком Н. Державином (1946), що протослов'яни, тобто слов'яни в стадії дослов'янського етнографічного оформлення, такий самий прадавній народ в Европі, як і германи, протокельти і протофіни.

Спираючись на нові висновки українських, російських, польських та чеських археологів, які без сумніву вносять вартісні, де в чому позитивні думки, ми доходимо до таких висновків:

Як східні, так і західні слов'яни є споконвічними автохтонами на своїх історичних землях і не прийшли туди з-понад Дунаю, з Полісся чи з Азії.

Одні й другі, східні й західні слов'яни, розвивалися на **двох, окремих,** але споріднених між собою базах, початки яких сягають ще неолітичних, подекуди й давніших часів. Носії культури обох цих баз, східньої і західньої, творили за дослідами О. Менгіна, автора монументальної всесвітньої історії кам'яної доби (1931), одну велику групу найдавніших хліборобських племен Европи і вже на цій стадії їх розвитку треба, може, шукати перших початків споріднення усіх слов'янських мов, зумовленого однаковим способом фізичного й духового життя, безпосереднім сусідством та жвавими культурно-торговельними зв'язками.

Для **західніх** слов'ян такою етнічною базою були племена з культурою так званої волютової (лінійно-стрічкової за київською термінологією) кераміки, що за ранішими дослідами А. Стоцького в Чехо-Словаччині (1925), В. Бутлера в Німеччині (1938), Я. Пастернака на Україні (1948), та Й. Костшевського в Польщі (1949) під час свого найбільшого поширення під кінець III тисячоліття до Хр. сягала від Райну на заході по Вислу на сході і від теперішнього Берліну на півночі по горішній Дунай на півдні.

Західньо-слов'янські археологи, головне Й. Костшевський (1949), доводять на добутих розкопами матеріялах ступневий розвиток культури носіїв волютової кераміки з її найдавнішими компонентами (кераміка шнурова та лійкуватих пугарів) через культури унєтицьку й другої бронзової доби і згадувану вже тут лужицьку культуру і далі її поступовий перехід у місцеву культуру римської і згодом ранньослов'янської доби. Звичайно, деякі моменти цього розвитку є ще дискутовані, наприклад, часи переселень народів, але назагал місцевий розвиток культури західньо-слов'янських, в тому числі головне польських племен, є вже незаперечно доведений в археології. Бракує ще тільки пов'язання самих найдавніших дотепер, неолітичних предків західніх слов'ян з взагалі першим, ще палеолітичним населенням центральної Европи з його культурою мадленського типу.

Для **східніх** слов'ян, точніше беручи — для українців, розвоєвою етнічною базою були племена з трипільською культурою,

до чого вже дійшов В. Хвойка, який її відкрив (1910). Їхня мальована кераміка дала привід для широкої дискусії над походженням трипільської культури. Одні дослідники вважали її носіїв автохтонами на Україні (В. Хвойка 1899, 1910, М. Тальґрен 1929), праіндогерманами (А. Нерінґ 1936), другі називали її передмікенською, тобто середземноморською (Хв. Вовк 1900, Е. Штерн 1907, Г. Шмід 1924), треті виводили трипільські племена з Азії (В. Щербаківський 1926, В. Городцов 1927, Ґ. В. Чайльд 1929, Ф. Шельтема 1935, В. Щербаківський 1941, В. Петров 1947) Не привернуло уваги цих останніх дослідників трипільське скелетове погребище у підземній печері «Вертеба» у Більчу Золотім на Дністрі, яке за дослідами антрополога Б. Росінського (1924) виявило перевагу довгоголового, а не малоазійського короткоголового типу між 22 добре збереженими похованнями. Крім того, як каже французький археолог Л. Нуж'є (1950), треба вже в мезоліті рахуватися з місцевим круглоголовим расовим типом в центральній та східній Европі, так що він не мусів би прийти на Україну аж з Малої Азії в неоліті.

За останній час деякі прихильники азійського походження трипільців змінили свою думку на користь Европи та стали вважати Подунав'я вітчизною трипільських племен (Ґ. В. Чайльд 1947, В. Щербаківський 1947), але цей здогад ніяк не обґрунтований археологічними матеріялами.

За нинішнім станом археологічних дослідів ми цілком в праві вважати носіїв трипільської культури автохтонами. Тверду підставу для цього дали студії Е. Кричевського (1941) над крем'яним виробництвом трипільців, які виявили його місцевий розвиток ще від верхньопалеолітичного оріньясієну, тобто ще від доби, коли приблизно 30 000 літ тому, за дослідами українських палеолітиків П. Єфименка, Ю. Полянського та М. Рудинського, пізніша територія трипільських племен була, як на ті часи, досить густо заселена кочовими мисливськими племенами з так званою оріньякською культурою.

А від трипільських часів (III-II тисячоліття до Хр.) аж до ранньої княжої доби, дослідами головне П. Курінного, В. Петрова, В. Щербаківського, останнє й Б. Рибакова (1953), був встановлений безперервний ланцюг праісторичних та ранньоісторичних культур, через культуру білогрудівську, хліборобсько-скитську, «полів поховань» та антську, носії яких — все те саме, прив'язане до чорнозему місцеве хліборобське населення — змінювали з загальним поступом цивілізації свою матеріяльну культуру та не змінили прадавнього хліборобського способу життя, психіки і незвичайно глибоко вкорінених, ще трипільських мистецьких виявів творчої думки. Тому, як на сьогодні, можна твердити, що впродовж останніх приблизно 30 000 літ корінне населення українських земель в основному не змінилося (чужі елементи

були скоро цілком асимільовані), і ми в праві вважати себе автохтонами на своїй землі ще від верхньопалеолітичних часів.

Вкінці слід згадати теорію Д. Самоквасова (1908) про дві «руські» правітчизни, що її актуалізували тепер археологічні дослідження М. Смішка (1952), Г. Федорова (1952, 1954) та Б. Тимощука (1953) в Подністров'ї. За цією теорією одна руська правітчизна була в середньому Подніпров'ї, а друга на південь від неї, в країні ґетів та даків, звідки праслов'яни прийшли в Подніпров'я після підбоїв Траяна в Подунав'ї.

Перша з цих правітчизн — це давня територія трипільських племен, а на терені другої, зокрема на Покутті, в Буковині та Басарабії, згаданими розкопами був доведений безперервний розвиток культури впродовж цілого I тисячоліття по Хр. Носіїв цієї культури, на початковому етапі її розвитку, називають дослідники (В. Парван 1926, М. Смішко 1932) ґетами, що їх візантійський історик VI століття Теофілакт Сімокатта визнав слов'янами. Кілька століть пізніше київський літописець примістив на цьому ж терені велике плем'я тиверців, які «седяху по Днестру, приседяху бо к Дунаеви и бе множество их, седяху по Днестру оли до моря».

Коли зіставити тепер разом археологічні дані із словами літопису, то у висновку доводиться ствердити, що праісторичні культури Подністров'я відомі в археологічній літературі під назвою липицької та підкарпатських тілопальних могил (ЕУ I, стор. 390, 392), належать безпосереднім предкам літописних тиверців. Тоді теорію Д. Самоквасова слід розуміти так, що не у двох окремих правітчизнах народився український народ, а тільки дві територіяльно окремі, але культурою вже в перших століттях по Хр. споріднені групи праслов'янських племен Подніпров'я та Подністров'я злилися у ранньоісторичні часи в один український народ. Тоді третьою складовою його частиною треба вважати надбужанські праісторичні племена — неврів Геродота — що були предками західньо-українських літописних дулібів.

Висновки

Проблему прабатьківщини й етногенези слов'ян висунено нині на передові позиції археологічних дослідів, головно у східній та центральній Европі. У їх висліді появляються нові, іноді недоладні й тенденційні погляди й теорії (Й. Костшевський, К. Яжджевський, Б. Рибаков, П. Третьяков й ін.). Оцінюючи їх, об'єктивно приходимо до висновку, що:

1) не було однієї, невеликої розмірами правітчизни, спільної для всіх слов'ян, з якої вони поступово розходилися на свої історичні місця;

2) східні й західні слов'яни є споконвічними автохтонами на своїх історичних землях;

3) одні й другі розвивалися на двох окремих базах, споріднених між собою однаковим хліборобським способом фізичного й духового життя, безпосереднім сусідством та культурно-торговельними зв'язками;

4) етнічною розвоєвою базою для східніх слов'ян (українців) були праісторичні хліборобські племена Подніпров'я, Подністров'я та Побужжя і їхні нащадки анти, для західніх слов'ян такою базою були племена з культурою волютової кераміки та їх нащадки з лужицькою культурою.

ВИБРАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов М., Третьяков П. Происхождение славян. История СССР. Академия Наук СССР. Ленінград 1939;
2. Артамонов М. Спорные вопросы древнейшей истории славян и Руси. Краткие Сообщения ИИМК, VI. Ленінград 1940;
3. Быковский С. Яфетический предок восточных славян — киммерийцы. Известия ГАИМК, VI, Ленінград 1940;
4. Брайчевский М. Основные вопросы археологического изучения антов. Київ 1953;
5. Городцов В. Бронзовый век на территории СССР. Большая Советская Энциклопедия VII, 1927;
6. Грушевський М. Історія України-Руси. I, Львів 1913;
7. Державин Н. Славяне в древности. Москва 1946;
8. Етногенез восточных славян. Материалы и исследования по археологии СССР, 6, Москва 1941;
9. История Польши, I. Москва 1954;
10. Пастернак Я. До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Европі. УВАН. Авґсбурґ 1948;
11. Петров В. Походження українського народу. Реґенсбурґ 1947;
12. Рабинович М. Проблемы этногенеза восточных славян в исследованиях советских археологов. Советская Этнография, II. Москва 1948;
13. Рыбаков Б. Ранняя культура восточных славян. Исторический Журнал, чч. 11-12, Москва 1943;
14. Рыбаков Б. Древние русы. Советская Археология XVII, Москва - Ленінград 1953;
15. Рыбаков Б. О начале русского государства. Вестник Московского Государственного Университета, чч. 4-5, Москва 1955;

16) Самоквасов Д. О происхождении русских и польских славян. Труды VIII археологического съезда. III. Москва 1890;

17) Самоквасов Д. Северянская земля. Москва 1908;

18) Смишко М. Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных (Краткие Сообщения ИИМК, 44, 1952);

19) Тимощук Б. Подкарпатские курганы III-V веков н. э. (там же, 52, 1953);

20) Третьяков П. Археологические памятники восточно-славянских племен в связи с проблемой этногенеза. Краткие сообщения ИИМК, II. Москва 1939;

21) Третьяков П. Восточно-славянские племена в свете археологических исследований последних лет, там же, XIII. Москва 1946;

22) Третьяков П. Восточно-славянские племена. Москва 1953;

23) Третьяков П. О происхождении славян. Вопросы истории. Москва 1953, кн. II;

24) Трофимова Т. Краниологические данные к этногенезу западных славян. Советская Этнография II, 1948;

25) Удальцов А. Проблема происхождения славян в свете современной археологии. Вопросы Истории. Москва 1949, кн. 2;
26) Федоров Г. Тиверцы. Вестник древней истории. 1952, кн. 2;
27) Федоров Г. Славяне Поднестровья (там же);
28) Хвойко В. Каменный век среднего Приднепровья. Труды XI археологического съезда 1899;
29) Хвойко В. Древние обитатели среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. Київ 1913;
30) Холмський І. Історія України. Мюнхен 1949;
31) Штерн Е. Доисторическая греческая культура на юге России. Москва 1907;
32) Щербаківський В. Тілопальні точки і мальована кераміка. Трипільська культура на Україні. I, Київ 1926;
33) Щербаківський В. До проблеми географії праслов'ян. IV з'їзд слов'янських географів і етнографів. Софія 1936;
34) Щербаківський В. Концепція М. Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології. Труди Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, III, 1940;
35) Щербаківський В. Формація української нації. Прага 1941;
36) Щербаківський В. Кам'яна доба в Україні. Мюнхен 1947;

37) Ailio J. Fragen der russischen Steinzeit. Helsingfors 1922;
38) Bogusławski E. Historya Słowian. Kraków 1899;
39) Buttler W. Der donauländische und der westische Kulturkreis der jüngeren Steinzeit. 1938;
40) Childe V. G. The Danube in Prehistory. Oxford 1929;
41) Childe V. G. The Dawn of European Civilisation. London 1946;
42) Czekanowski J. Wstęp do historii Słowian. Lwów 1927;
43) Hensel W. Etnogeneza Słowian (реферат 1955 в Дрездені й Липську).
43a) Hensel W. 35 lat naukowej działalności Józefa Kostrzewskiego. Slavia antiqua I. Poznań 1948.
44) Hołubowicz W. Kształtowanie się i rozwój społeczeństw Słowiańskich na ziemiach polskich (реферат на I сесії Ін-ту Іст. Мат. Культури у Варшаві, 1955).
45) Jakimowicz R. Nowe dane o wschodnim zasięgu kultury łużyckiej a zagadnienie praojczyzny Słowian. II zjazd prehistoryków polskich w Krakowie 1935;
46) Jażdżewski K. Atlas to the Prehistory of the Slavs. Łódź 1949;
47) Kostrzewski J. Prakolebka Słowian w świetle badań paleobotanicznych. Przegląd Archeol. VII. Poznań 1946.
48) Kostrzewski J. Les origines de la civilisation polonaise. Paris 1949.
49) Kozłowski L. Kultura łużycka a problem pochodzenia Słowian. IV Zjazd historyków polskich w Poznaniu. 1925.
50) Lehr-Spławiński T. O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. Poznań 1946.
51) Lehr-Spławiński T. Zagadnienie pochodzenia Słowian w swietle nauki polskiej i rosyjskiej. Swiatowit XX. Warszawa 1948.
52) Majewski K. Kultura pól grzebalnych na Ukrainie a problem genezy Słowian. Archeologja II. Wrocław. 1948.
53) Milojčić V. Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südost-Europas. Berlin 1949.
54) Milojčić V. Die frühesten Ackerbauer in Mitteleuropa, Germania XXX. Berlin 1949.
55) Milojčić V. Zur Frage der «Lausitzer Wanderung« (ibidem).
56) Nehring A. Studien zur indogerm. Kultur und Urheimat. Wien 1936.

57) Niederle L. I. O původních sídlech Slovanů. II.O původu Slovanů, Slovanské Starožitnosti I. Praha 1925.
58) Parvân V. Getica o Protoistorie a Daciei. Bucarest 1926.
59) Pasternak J. Vom Werdegang der Slaven. Bonn 1949 (рукопис).
60) Rosiński B. Studia nad czaszkami neolitycznemi znalezionemi w Polsce, Wiad. Arch. IX. Warszawa 1924.
61) Rysiewicz Z. O praojczyźnie Słowian. Lud XIV. Lwów 1936.
62) Ščerbakivskyj V. Au probleme des Slaves primitives. II. Internat. Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. Oslo 1936.
63) Scheltema F. A. Die Kunst der Vorzeit. Leipzig 1935.
64) Schmidt H. Ausgrabungen von Cucuteni und Sarata-Monteoru. Jahrb. des Deutschen Archeolog. Inst. Berlin 1923-24.
65) Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów 1932.
66) Sulimirski T. Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę. Wiad. Arch. XIV. Warszawa 1936.
67) Sulimirski T. O poleskiej praojczyźnie Słowian. Z otchłani wieków XIV. Poznań 1939.
68) Sulimirski T. Z dziedziny zagadnień etnicznych. Kultura. Paryż 1951. № 4/42.
69) Theophylactus Simocatta. Historiae (ed. K. de Boor, Leipzig 1887).
70) Ułaszyn H. Praojczyzna Słowian, Łódź 1959.
71) Vznik a počatky slovanů. I-III. Praha 1960.

Наталія Полонська-Василенко

«СОРОЧИНСЬКА ТРАГЕДІЯ» та УКРАЇНСЬКА «ДУМА» КОРОЛЕНКА

1905 рік. Бурхливими хвилями пронеслась над Україною перша революція. Після ряду народних заворушень, повстань, страйків був оголошений 17 жовтня 1905 року царський маніфест, який в непевних виразах обіцяв початок нового життя: скликання Державної Ради, яка мала покласти край адміністративній сваволі, запровадити законність та свободу особи. Проте, маніфест не заспокоїв суспільности: розбурхані народні пристрасті не могли задовольнитися неясними обіцянками маніфесту; протягом віків придушений царським самодержавством народ не міг знайти межі, яка відділяла волю від анархії. Царський уряд робив заходи, щоб відтягти здійснення обіцяних в маніфесті «свобід». Адміністрація не хотіла поступатися своїми звичками і часто дратувала народні маси, серед яких знаходили охочих слухачів та виконавців численні аґітатори різних партій. Одне за одним вибухали нові народні заворушення та повстання, які, придушені військовими силами, ще більше хвилювали народ, і вістки про них широко розносилися по Україні.

В середині грудня 1905 року дійшла черга пережити страшні дні й до містечка Великі Сорочинці, Миргородського повіту Полтавщини; це ті саме Сорочинці, які увічнив Гоголь своїм веселим оповіданням про Сорочинський ярмарок. На початку XX століття Сорочинці були великим містечком: в ньому було коло 10 тисяч душ населення; серед селян було багато незаможних, малоземельних та навіть безземельних. В той же час в самих Сорочинцях жили великі пани, поміщики, що мали величезні маєтки, як, наприклад, повітовий маршалок О. О. Малинка, І. В. Чарниш; біля Сорочинець лежали володіння О. В. Горвиц; та-

ким чином життя творило різкі економічні контрасти, на тлі яких властиве українському селянинові прагнення до «власної землі» набувало ще більше ваги, сприяло поглибленню клясових протиріч і полегшувало роботу аґітаторів.

18 грудня 1905 року поліція арештувала без суду мешканця Сорочинець, Г. Безвіконного. В Сорочинцях почалося хвилювання, яке використав «оратор Микола» Пижов, що був членом Соціял-демократичної партії Півдня Росії. Він з'явився в Сорочинцях і виголошував палкі промови, закликаючи м. і. жадати звільнення Безвіконного. Під його впливом селяни спочатку вимагали видачі їм Безвіконного на поруки, а коли в цьому було їм відмовлено, арештували пристава та урядника. Настрій робився все більше аґресивним: купки селян ходили озброєні вилами, косами, дрючками. Навіть люди мирної вдачі приєднувалися до них, бо йшли чутки, що ті, хто не буде брати участи в русі, не здобудуть землі. Настрій ще більше підносив сполох, в який били зо всіх п'яти Сорочинських церков: день і ніч гули всі дзвони, перекриваючи рев хуртовини, яка засипала снігом Сорочинці. Причини сполоху були такі: революційний настрій із Сорочинець вже перекинувся на Миргород. Коли довідалися там, що викликано козаків для «усмиренія» Сорочинець, спішно повідомили по телефону Сорочинці: «козаки виступають до Сорочинець».

На другий день 19 грудня до Сорочинець вступив помічник «исправника» Миргорода Барабаш із сотнею уральських козаків; хуртовина мала затримати їх напередодні в дорозі. Під дзвони сполоху зібрався на майдан величезний натовп. Спочатку переговори йшли мирно. Селяни допустили Барабаша відвідати пристава та урядника, яких тримали під вартою, але поводилися з ними цілком коректно, проте рішуче відмовилися звільнити їх. Цілком несподівано для всіх кабанник-колій (Суховий) вдарив Барабаша люшнею, якою колють кабанів, і забив його. Тоді почалася стрілянина. Під час стрілянини якась баба вдарила в морду коня командира козацького загону; козак убив її. Під час жахливої стихійної бійки було забито 20 селян, багато поранено. Лікарня була переповнена пораненими.

Бойовий настрій, піднесений напередодні, на другий день упав. Почалася реакція. Микола Пижов зник. Люди ходили розгублені, чекали слідства, суду. Проте 21 грудня приїхав із Полтави «статский советник», радник губернського правління, Філонов, з козаками та гарматами. Без жодного опору населення, він арештував «зачинщиків»; на другий день, 22 грудня, Філонов наказав зібрати все населення Сорочинець на майдан — і поставив тисячний натовп, в тім числі старих, дітей, на коліна в сніг. Так протримав він усіх — хто каже три години, хто — чотири. Козаки били нагаями стоячих на колінах, а декого уводи-

ли в правління і там ще гірше мордували. Так закінчився другий акт Сорочинської трагедії.

Через кілька днів до Полтави поїхала депутація від селян. Там мешкав В. Г. Короленко. Його глибоко шанували в Сорочинцях; влітку він звичайно відпочивав на власній «дачі», біля с. Хатки, на віддалі 5 кілометрів від Сорочинець. Короленко брав жваву участь в житті своїх сусідів, мав багато знайомих серед Сорочинських селян, входив в їх інтереси, і вони часто відвідували Короленка. Цікавився він також роботою земства, і взагалі був на Полтавщині не випадковим гостем, а видатним громадським діячем, який відгукувався на всі місцеві події. Короленко спільно з групою місцевих поступових діячів, в тому числі з О. І. Смагіним та К. Б. Лук'яновичем, видавав газету «Полтавщина» і був фактичним редактором її. Тому цілком природно було, що селяни звернулися до В. Г. Короленка з проханням захисту й допомоги; в газеті з приводу подій друкувалися докладні кореспонденції, а здобувши від селян вичерпуючі відомості, Короленко надрукував в газеті «Відкритий лист до Філонова», в якому описував весь хід подій в Сорочинцях і плямував Філонова як правопорушника, як людину, яка зробила злочин, зрадивши маніфест. Він вимагав суду над ним. Важко сказати, які наслідки міг мати цей лист; справа різко змінилася, коли на другий день, після виходу в світ листа, Філонова було забито на вулиці терористом — ес-ером (Кириловим).

Чорносотенна преса почала цькувати Короленка. Йому закидали, що він був ідейним надхненником вбивства; проти нього почалося слідство, але воно виявило, що відомості, які подав Короленко, цілком відповідали дійсності і справа Короленка була припинена. Не всі процеси, зв'язані із Сорочинською трагедією, кінчалися так щасливо: напр., редактор газети «Кіевскіе Отклики» М. П. Василенко був засуджений на рік ув'язнення лише за те, що передрукував в газеті статті Короленка про Сорочинські події та його листа Філонову. Це взагалі була доба, коли редактори поступових газет один за одним опинялися на лаві підсудних Таким чином Короленко, підносячи свій голос проти насильства в Сорочинцях, цілком свідомо йшов на небезпеку, але це не зупиняло його. Він вмістив низку статтей в «Полтавщині», в «Русском Богатстве», часописі, який він редаґував, видав окрему брошуру «Сорочинская трагедия», утворюючи громадську опінію в цій справі.

Заарештовані в Сорочинцях чекали на суд. Влітку 1906 року справа була розглянута виїздною сесією Харківської Судової Палати в Полтаві; організацію захисту селян взяв на себе Короленко; серед захисників були — О. О. Александров, В. В. Беренштам, Є. Є. Старицький та інші. Вирок був порівнюючи м'який завдяки блискучому захисту: від одного до двох років ув'язнення з зарахуванням попереднього арешту. Лише два — Суховий

та Духовний дістали по 4 роки ув'язнення. Суховий був би дістав далеко більшу кару, якщо б йому було доведено вбивство Барабаша; але ніхто його не зрадив, хоч свідків було багато. З Духовним зв'язаний епізод, який малює настрої суду та публіки в Сорочинській трагедії. Коли оголошували вирок, Духовний, сорочинський мешканець — еврей, знайшов можливість вислизнути з будинку і десь перебував цілий день. Вечором того ж дня, до господи Короленків, де зібралися учасники оборони, прийшли за пожертвами на Духовного, який вирішив їхати до Америки; для нього зібрали значну суму.

Мешканець Сорочинець, кобзар Михайло Кравченко, скомпонував думу про події в Сорочинцях і почав її співати. Звалася вона думою про «полковника Филоненка». В цій думі було добре підкреслено контраст між настроєм селян перед святами Різдва Христового й жахливими подіями, що сталися в Сорочинцях. Успіху дума не мала: вийшла вона незграбна, не вірна в деталях. За порадою селян Кравченко звернувся до В. Г. Короленка і той склав для нього іншу думу.

Ця цілком ясна справа через кілька років після смерти Короленка була затушована. В. І. Станиславський висловив переконання, що дума мусіла належати Панасові Мирному. Арґументи його такі: «дивно, — пише Станиславський, — що в.. автографах П. Мирного нема ніякісінького відгомону на відомі Сорочинські події 1905 року»; проте — він взагалі відзивався на всі події свого часу. Далі оповідає В. І. Станиславський, що О. Ю. Сластьон передав йому для Полтавського Музею рукопис на аркуші білого паперу, досить заялозеного, на якому рукою В. Г. Короленка з невеличкими поправками написана дума під назвою «Чорна неділя у Сорочинцях (про Барабаша)». О. Ю. Сластьон розповів так про походження цієї думи: Короленко, коли був у Сорочинцях, слухав думу, складену М. Кравченком. Алеж вона йому не подобалася. Одного разу він приніс Кравченкові аркуш паперу з написаною думою і казав вивчити її і співати замість тієї, що зложив сам Кравченко. Алеж Кравченко зі свого боку не вподобав думи, що дав Короленко.

— Ні, — каже, — це не так. Чому це: «Ой, Барабаше, Барабаше! Лихо твоє й наше». Яке його лихо? Наше то вправді. Ні, — каже, — не буду її співати.

Це оповідання О. Ю. Сластьона викликає деякий сумнів: ледве чи міг Кравченко, мешканець Сорочинець, казати — «яке лихо Барабаша», — коли його забито?

«Сластьон, — пише далі п. Станиславський, — не міг з певністю сказати, чи «думу» цю скомпонував Короленко, чи тільки переписав для Кравченка». Пізніше в архіві Короленка було знайдено й передано до Полтавського Музею чернетку цієї «ду-

ми», писану рукою Короленка, з невеличкими поправками його ж рукою [1]).

Здається, тут наведено досить фактів, щоб довести авторство Короленка: участь його у висвітленні сорочинських подій в пресі; свідчення Кравченка, що він одержав від Короленка текст думи; автограф Короленка з текстом думи, що його зберіг Кравченко; чернетка думи, знайдена в архіві Короленка, — чого ж бракує, щоб визнати Короленка автором думи?

В. І. Станиславський, проте, вживав різних заходів, щоб довести, що автором думи був П. Мирний, а не Короленко, хоч немає жадних вказівок на авторство Мирного: в Сорочинцях він в той час не бував, зацікавлення в подіях не виявляв, жадна традиція не зв'язувала «думу» з його іменем; обидва рукописи писані рукою Короленка, а не Мирного. Проте п. Станиславський пише так: «Чий твір — оця дума? Чи записав її Короленко з уст якого кобзаря, чи переписав з якого іншого рукопису; чи зложив її якийсь письменник, наприклад, П. Мирний, чи сам В. Г. Короленко?» Перше своє припущення автор відкидає: дума — не народна творчість; не було в місцевості, де вона з'явилася, іншого кобзаря, крім Кравченка, якому, як свідчить п. Сластьон, дума не належить. В. І. Станиславський не припускає, що склав «думу» Короленко: обидва рукописи «не мають на собі ознак творчости, а роблять враження, наче б Короленко переписував «думу» з якогось оригіналу і потім трохи поправив. Це теж не дозволяє з певністю сказати, що належить вона Короленкові». Проте автор далі сумлінно визнає, що «ніяких нема вказівок і на П. Мирного». Взагалі «на питання про автора «думи» з тими відомостями, що тепер маємо, відповісти немає змоги».

Так В. І. Станиславський затушував питання про те, хто був автором «думи». Проте, він мав можливість з'ясувати питання: в Полтаві в ті роки мешкала родина Короленка, і там він безперечно міг здобути вичерпуючу відповідь. На жаль, він того не зробив і пустив у широкий світ «думу», вносячи сумнів у питання, хто був її автором. Тут можна зауважити, що важко уявити собі, щоб навіть не один, а два автографи Короленка були копіями думи невідомого автора, яку Короленко, не зважаючи на переобтяження літературною роботою, знаходив час переписувати в кількох примірниках, виправляти, розповсюджувати, ходити до Кравченка та умовляти співати якраз оцю думу.

Так на протязі 60-ти років після появи «думи» було цілком заплутано — хто був її автор.

Крім літературних свідоцтв, зберіглися спогади живих людей, які пам'ятають сорочинські події. Серед них можна приве-

---

1) «Дума про сорочинські події». «Україна», 1924, кн. 1-2, стор. 171-174.
О. Ю. Сластьон — відомий маляр, викладач у Керамічній Школі імени М. В. Гоголя в Миргороді.

сти спогади О. М. Моргуна. Він був постійним мешканцем с. Сорочинці, земським діячем, близьким приятелем В. Г. Короленка. Він двічі виступав свідком на суді з приводу сорочинських подій: як свідок з боку оборони на суді над селянами в Полтаві, і знову — як свідок оборони — брав участь в суді над М. П. Василенком у Києві. Другим свідком тоді був Короленко [2]). О. М. Моргун оповідає, що селяни, незадоволені думою Кравченка, порадили йому звернутися до Короленка, який тоді мешкав в Хатках, і Кравченко подався до Хаток. Від самого Короленка чув О. М. Моргун, що він склав «думу» — «Чорна неділя в Сорочинцях», яку довгий час співав Кравченко; не один раз співав він її в господі Моргунів [3]).

Таким чином, свідчення сучасника цілком стверджують те, що доводять різні документи. Залишається ще одне питання — психологічне: як міг В. Г. Короленко, який ніколи не писав українською мовою, написати українську думу. Я не буду вдаватися тут в аналізу того, як Короленко, українець з походження, віддав свої сили, як і багато інших українців, російській літературі. Я наведу лише слова С. О. Єфремова, якими характеризуван він особливості творчости Короленка: «П. Житецький оповідав мені, — писав Єфремов, — що коли з'явилися друком перші Короленкові оповідання, то він з іншими земляками... одразу вгадали в ньому українця з роду... Короленко, — писав далі Єфремов, — убрав у себе кращі української народної стихії сторони, зібрав, мов у фокусі, типові риси національної творчости й надзвичайно яскраво одбив їх у своїй особистій творчості»... Перелічуючи характерні ознаки творчости Короленка, Єфремов писав: «усе це зраджувало українця з природи і породи... Тому то з усіх наших земляків на російському ґрунті Короленко зостався найбільш українцем у своїй творчості» [4]).

Більшу частину свого життя Короленко мусів прожити далеко за межами України: студентські роки — в Москві, заслання — то в Сибіру, то на півночі Европейської Росії; праця в різних містах Росії відривала його від рідної України. Лише остан-

---

2) Про те, як ставилася до «сорочинської трагедії» реакційна, чорносотенна група населення свідчить такий факт: В. Г. Короленко не раз приїздив до Києва в справі організації захисту селян і зупинявся у М. П. Василенка. Одного разу Василенко одержав «анонімового» листа з віршем:

«Жид катюга Короленко
До злодюги Василенка
На пораду приїжджав»...

3) О. М. Моргун був, м. ін., і на вечері у Короленка після суду, коли в нього зібралися оборонці; сам він зложив 25 рублів, щоб допомогти Духовному виїхати за кордон. Н. Полонська-Василенко. «1905 рік в Україні. Сорочинська Трагедія». «Український Самостійник». Мюнхен 1960. ч. 31., стор. 21-25.

4) Великий гуманіст. Передмова до творів В. Г. Короленка. Державидав. 1923, стор. XXXVII - XXXVIII.

ні 20 років прожив він на Полтавщині. Короленко звик писати російською мовою, але радо вітав переклади своїх творів на українську мову і знаходив навіть, що деякі з них були кращі в українському перекладі; протягом останніх років життя Короленко почав сам писати оповідання по-українському, але йому бракувало звички до мови, не вистачало слів. Таким чином, психологічно, цілком можливо, що Короленко міг написати цю думу. Той факт, що вона не була включена до збірок творів В. Г. Короленка, може бути пояснено тим, що він не надавав значення своєму авторству, написавши цю думу між іншими справами, нашвидку, на що вказують — аркуш, переданий кобзареві, та чернетка з невеличкими поправками; Короленко подарував її Кравченкові.

Проте дума ця має не абиякий інтерес та вагу для характеристики творчости Короленка. В ній відбилася та «українська стихія», про яку писав С. О. Єфремов, та стихія, яка колисала його в дитячі роки, на Волині, і до якої повернувся він на схилі життя, щоб всією душею поринути в українське життя.

ЧОРНА НЕДІЛЯ У СОРОЧИНЦЯХ (ПРО БАРАБАША)

А чи то чорна хмара та синеє небо вкриває,
Та синеє небо вкриває, навкруги облягає,
Снігом-заверюхою дороженьки у полі замітає,
О-ой замітає, та ой, замітає...
А то ж з Миргорода, славного города, Барабаш виїжджає,
Донців та черкесів за собою викликає:
«А ну мо ж, черкеси й донці, славні молодці,
Ну мо у Сорочинці у гості!
Нумо у гості гостювати, пристава визволяти
Та царський маніхвест у народа одбирати...
Та ой! Одбирати...
Та маніхвест одбирати, зачинщиків у кайдани ковати,
Щоб нам, чиновникам, по вік вічний панувати,
Ніякого нового закону не знати,
Народ у вічній темноті держати».
Ой, у суботу вечір в Сорочинцях у дзвони задзвонили,
А у неділю рано козаки з Барабашем до волости приступили,
Та й народу говорили:
«А ну-те сорочане нашій силі покоряйтесь,
Та на маніхвест надій не покладайте,
Пристава відпускайте,
Зачинщиків покірно оддавайте...
Та ну-те й поспішайте,
Та о-ой, поспішайте, не гайтесь»...
«Ой, Барабаше, Барабаше! Ти й сам не пишайся,
Сам не пишайся, царському маніхвесту покоряйся...
На що ж було й вам той новий закон ламати,
Та наших людей безвинно та безсудно у тюрму забирати,
Та жінкам, та малим дітям жалю завдавати,
У народу волю одбирати!»
Ой, як крикнув той Барабаш та на козацьку силу:

«Бийте ж тих сорочан та не жалійте,
Кіньми топчіть, з рушниць стріляйте,
Рани й смерть завдавайте!..
Покажемо ж їм, вражим синам, як начальство неввважати,
Та на маніхвест надію покладати,
Та ще й пристава рештувати,
Землю й волю добувати...
Буде їм земля й воля, дітям та унукам нещасная доля...
Та о-ой, нещасная доля!»
Ой чи то ж вп'ять тая хмара яснеє сонце вкрила,
Молоньями світила, та громами загриміла?
Чи то орда набігала, що колись дідів-прадідів у неволю заганяла,
Та била й рубала, лютой смерті предавала?
А то ж не чорная хмара яснеє небо крила, та й не громом загриміла,
То й не орда набігала, що дідів-прадідів у неволю забирала...
Кинулись на сорочан донці й черкеси,
Підковами топтали, з рушниць стріляли,
Та на вулицях доганяли,
На дворах та на левадах лютой смерті предавали,
Били та й мордували,
Жалости не мали...
Ой у неділю у вечір вп'ять та заверюха закрутила,
Та й дороженьки снігом крила...
А у Сорочинцях жінки та батьки ще й малі діти
Дрібні слізоньки проливають, та мерців обмивають,
На столи покладають...
Барабаша проклинають:
«Ой, Барабаше, Барабаше! Лихо твоє й наше,
Що ти наших діток посиротів,
Та й сам свою голову положив...»
А у Миргороді, славному городі,
Та над Барабашовою хатою чорний ворон кряче,
А у хаті вдовиця Барабашиха плаче:
«Ой, Барабаше, муже-покійнику, Барабаше!
Лишенько ж наше, та ой, лишенько наше!
Було б тобі, Барабаше, з Миргорода не виїжджати,
Та донців не викликати, та у народ не стріляти,
Рани й смерть не завдавати...
Ой, Барабаше, Барабаше... Лихо твоє й наше..
Та о-ой, лишенько, лихо... Твоє й наше»...

Вячеслав Сенютович-Бережний

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛКОВНИК — ФЕДІР ЖУЧЕНКО

Постать полтавського полковника Федора Жученка є однією із найбільше цікавих і кольоритних в історії Гетьманщини. Він бере активну участь майже у всіх подіях, почавши від доби Хмельницького аж до останніх років гетьманування Івана Мазепи.

У козацьких літописців та в інших джерелах ім'я полковника Жученка зустрічається часто, а на їх підставі можемо судити, яку видатну ролю він грав у своєму довгому і бурхливому житті, яке закінчив глибоким старцем, переживши незадовго до смерти скарання на горло гетьманом Мазепою двох своїх зятів, генерального судді Василя Кочубея і бувшого полтавського полковника Івана Іскри.

На думку історика Гетьманщини Олександра Матвієвича Лазаревського, Жуки вийшли з-за Дніпра. Після поразки Якова Острянина під Жовнином у червні 1638 року Жуки, разом з ним та його козаками, перейшли московський кордон і осіли коло новозаснованого Чугуєва. По вбивстві Острянина козаками (26. 4. 1641), вони з його синами Іваном та Андрієм Іскрами [1]) та іншими «черкасами» перейшли на Полтавщину. У той час Полтава була власністю Олександра Конєцпольського, який населяв нові слободи під містом. Він дозволив Жукам, Іскрам та іншим новоприбулим козакам займати вільні ґрунти [2]).

У випадку небезпеки від татар населення слобід і хуторів збігалося в Полтаву, а проти ворога виходив з військом намісник Конєцпольського, пан Сокольський.

Деякі села під Полтавою і до наших часів носять ім'я від тих

1) Модзалевський називає Якова Острянина Іскрою - Остряницею, а Івана та Андрія Іскр його синами («Родословник» том II, стор. 250-251).
2) Акты Ю. и З. Р., III, стор. 54.

козаків, що їх заснували, наприклад, Гуджули, Пушкарівка, Жуки і т. д.

Родина Жуків складалася тоді із старого Івана Жука [3], старшого сина Тимофія, молодшого Федора, майбутнього полтавського полковника, який молоденьким хлопчиком разом з батьком «бывалъ въ хвалебныхъ противъ татаръ оказіяхъ» [4], та доньки Олександри, майбутньої ігумені жіночого манастиря у Будищах (1679).

Як вважає Лазаревський, сам Іван Жук на Полтавщину не виселився, а залишився на Слобожанщині. Про Тимофія Жученка ми знаємо, що він був одружений і жінка його звалася Любов'ю. Василь Кочубей у своїй «Записці» на П. Орлика оповідає, що Тимофій став хресним батьком уманського жида Симона Герцика, який «зашолъ до Полтавы въ часъ близкій войнѣ, и тамъ скуповалъ лисицы, тхоры, вощань, и иншіе подліе рѣчи, яко убогій...». Рятуючи своє життя, «яко всюду жидовъ бито», продовжує Кочубей, Симон Герцик охрестився. Від його пішов знаний в українській історії старшинський рід Герциків, а онука Симонова, Ганна одружилася з Пилипом Орликом 23 листопада 1698 р. [5]

Тимофій пожив не довго і помер до 1659 року, а його дружина, вже як вдова, переселилася у Вольний Город (коло міста Валки) та у 1659 році скаржилася цареві на «ограбленіе і разореніе пасѣки» [6].

Як було згадано, Федір Жученко молодим хлопцем брав участь у походах проти татар, будучи при боці свого батька, а «отъ початку войны, не оставляючи жодной службы, многіе подымовалъ працы и понеслъ на тѣлѣ своемъ раны» [7].

У списках 1649 року він значиться реєстровим козаком сотні Петрашової Полтавського полку. Жученко «бывалъ на войнахъ съ гетьманомъ Богданомъ Хмельницкимъ якъ въ Польшѣ, такъ и въ нашихъ мѣстцахъ, знаетъ Черкасскую землю, знаетъ и Крымъ, маетъ на тѣлѣ своемъ знаки раны и близны отъ стрѣлъ басурманскихъ понесенные» [8].

У 1659 році він вперше вибірається полтавським полковником на місце полковника Кирика Пушкаря, що був арештований за зносини з Каплонським, одним із старшин Івана Виговського.

В ті часи Полтавський полк ще жив своїм особливим вільним, козацьким життям, яке було багато вільнішим ніж в інших,

3) Нема жодних даних вважати, що Жуки походили з шляхти.

4) Записка Василя Кочубея на Орлика. 1708. Див. «Чтенія Московскаго Общества Исторіи и древностей Россійскихъ», том І, 1859, стор. 147.

5) «Герцики — русскій дворянській род происходящій от еврея Симона из Умани» (Энциклопед. словарь Брокгауза и Ефрона, XVI. СПБ 1893, стор. 568).

6) В. Модзалевский. Ibidem, том II, стор. 63.

7) В. Кочубей. Ibidem, стор. 147.

8) В. Кочубей. Ibidem, стор. 147.

головно північних полках. Тоді на Полтавщині майже ще не було вищої військової старшини, яку полтавські маєтності мало вабили, бо були менше доходні, ніж в інших полках. Отже полтавські козаки були самі собі панами та вільно вживали своїх стародавніх прав, особливо вільного вибору старшин.

Полтавці були в постійних і дружніх зносинах з такими же вільнолюбними козаками з Запоріжжя, як, говорячи про це, єпископ Мстиславський Мефодій висловився у 1661 році: «А Запорожцы съ полтавцы живуть совѣтно, что мужъ съ женой...» [9]) Тому і була Полтавщина тим неспокійним тлом, де Запоріжжя завжди знаходило підтримку своїм плянам і виступам, а гетьмани з повним правом підозріло дивилися на таке приятельство.

З бігом часу і в Полтаві створився свій гурток знатніших і багатших козаків, які користувалися великим впливом серед полчан.

До цього гуртка належали Мартин Пушкар з синами, Іван Іскра, Федір Жученко, Дем'ян Гуджол, Прокіп Левенець, Дем'ян Яковенко та Леонтій Черняк. Пізніше, завдяки своєму посвояченню з генеральним обозним Петром Забілою [10]) до них пристав і син згаданого Симона (во хрещенні Семена) Герцика Павло Семенович, майбутній полтавський полковник.

Федір Жученко, будучи прихильником Юрія Хмельницького, підписався під його статтями та разом з ним перейшов до поляків на правий берег Дніпра. За це полтавці скинули його з полковництва та у травні 1661 року обрали полковником Дем'яна Гуджола, який визнав московську зверхність. Незабаром Жученко повернувся до кн. Григорія Ромодановського «въ полки пріѣхалъ и билъ челомъ», щоб цар простив його провину [11]). Цар змилувався, і Жученко зажив в Полтаві без жодного уряду.

У 1669 році, коли після з'їзду старшин у Гадячі, що відбувся на свято Хрищення, сам гетьман Брюховецький вигнав московського воєводу з Гадяча, почали їх гнати (а якщо противилися, то й бити) і з інших міст; вигнали воєводу і з Полтави. Але в Полтаві було це зроблено «за порадою и совѣтомъ людей умныхъ, въ цѣлости и безъ кровопролитія» [12]). Серед цих «людей умныхъ» був безумовно і Федір Жученко, що з Гуджолом стояв на чолі прихильників Москви.

Брюховецького вбито 7. 6. 1669, а в травні 1670 року, вже за

---

9) Акты Ю. и З. Р., IV, стор. 99.

10) Пан Петро Забѣла «вдовцемъ будучи, уже по смерти Симоновой Герциковой, пріѣхалъ до Полтавы, хотячи Искрину за себе взяти и сталъ господою в Герцички...» Іскрина йому відмовила, «постановивши себе до смерти вдовою бути». «Тогда Забѣла взялъ за себе Герцичку» (В. Кочубей. Ibidem, стор. 146).

11) «Отписка цареві Олексію Михайловичу воєводы кн. Григорія Ромодановського». Акты Ю. и З. Р., V, стор. 65.

12) В. Кочубей. Ibidem, стор. 147.

гетьмана Многогрішного, Федір Жученко був знову обраний полтавським полковником. Влітку 1672 гоку, «коли Сѣрко зъ запорожцы, для запалу внутрного въ Малой Росіи огня, вышолъ было зъ низу въ городы полку полтавского, тогда он Сѣрка въ Санджарови зъ межи народа отважною взялъ рукою и черезъ всѣ городы припроводилъ до Батурина передъ п.п. Старшину енеральную» [13].

Як відомо, Сірко був прихильником гетьмана Ханенка, ставленика Польщі.

Коли Многогрішний згубив булаву, згубив своє полковництво і Жученко (1672), а полтавським полковником знову став Дем'ян Гуджол. У 1678 році Жученко, разом з тодішнім полковником Прокопом Левенцем брав участь у Чигиринському поході. Як описує Величко, одного разу козаки «сами, безъ воли гетманской внезапно и мужественно бросились на турецкіе обозы и знатную въ нихъ сдѣлавши шкоду, счастливо вернулись къ своему обозу». При тому «добрые ихъ предводители и знаменитые рыцари — Федор Жученко ранен, а полк. Левенецъ, раненый выстрѣломъ изъ янычарки съ коня свалился, но спасенъ былъ панциремъ» [14].

У червні 1679 року Жученко зайняв місце Левенця, але полковником був не довго, бо влітку 1680 року ми бачимо на цьому уряді Леонтія Черняка. У вересні 1681 року Жученко знову стає полковником полтавським, теж на короткий час.

Полтавці самостійно вибирали собі полковників, доки гетьман Іван Самойлович не взяв у свої руки роздачу важніших старшинських урядів, а пізніше, вже за гетьмана Мазепи, вільний вибір полковників взагалі припинився.

З гетьманом Самойловичем Жученко був у добрих відносинах. В універсалі, що він дістав від Самойловича у 1680 році, ми читаємо:

«Маючи мы донесеніе же Сѣчъ на рѣчкѣ Орелѣ, вище Зарщицкой найдучаяся, здавна надлежить п. Федорові Жученкови, значному товаришеви войсковому, подтверждаемъ симъ нашимъ писаніемъ онуюСѣчъ, яко никому не певную, п. Федору Жученкови у вѣчное заживание...» [15])

На цих ґрунтах Жученко «осадилъ» три слободы: Федоровку, Тагальник і Локощину.

В універсалі Самойловича Жученкові з 1682 року читаємо, що гетьман, «респектуючи въ Войску Запорожському заслуги п. Федора Жученка, который съ молодости лѣтъ своихъ до самой

---

13) Величко, II, стор. 464.

14) Ibidem.

15) А. Лазоревскій. «Люди Старой Малороссіи» (Жученки). Русскій Архивъ, т. II, 1875, стор. 407.

сивизны, во всякихъ оказіяхъ военныхъ, значныя оказывалъ праци...», ствердив йому в послушенство село Жуки [16]).

Знову полтавським полковником Жученко став аж у 1687 році, коли його на цей уряд призначив гетьман Мазепа, та був полковником коло двох років. У 1689 році полтавці, очевидно, без відома гетьмана, обрали полтавським полковником Леонтія Черняка, але той продержався на уряді короткий час, бо незабаром, ще в тому ж році, Жученко як полковник полтавський їде з Мазепою до Москви.

У нагороду за участь у двох кримських походах (1687 й 1689) Жученко дістав від Мазепи універсал на село Жуки, яке сам колись заснував, — у 1690 році і царську грамоту на це село. У 1691 році він відійшов від полковництва, на якому, маючи зятем генерального писаря Василя Кочубея, міг би, здається, перебувати й далі. Пояснювати це лише старістю не можна, були очевидно й інші причини.

Старий полковник належав до кіл старшини, яка гетьманові Мазепі не симпатизувала, а крім того, він був у родинних зв'язках з Петриком Іваненком [17]), який, як вважає О. Оглоблин [17]а), був можливим сином четвертої доньки Жученка, себто сестри Любови Кочубейової; Оглоблин каже, що є дані, згідно яких Петрик був одружений з небогою Василя Кочубея, Ганною.

Такі родинні стосунки Петрика з полковником Жученком та Кочубеями цілком імовірні, хоч ми і не маємо джерельних даних, які говорили б про існування четвертої доньки у Жученка.

У червні 1691 р. гетьман Мазепа казав московському посланцеві, дяку Олексію Нікітіну, шо «Петрушка совершенно побѣжалъ съ вѣдома Кочюбеева и полтавского полковника»... [18])

Гетьманський же посланець Юрій Хоревич, оповідаючи у Москві про утечу Петрика на Запоріжжя, також вказував на те, що він зробив це «съ вѣдома войского генерального писаря Василя Кочубея, потому што онъ былъ ему близкій сродникъ»... а з Полтави провожав його на Запоріжжя «нарочный» тестя Кочубея полтавського полковника (Ф. Жученка) «для того что онъ Петрушка напередъ сего на Запорожьи не бывалъ» [19]).

Про цю подію Б. Крупницький каже так: «Перехід Петрика на бік Криму в 1692 р. був, безперечно, висловом тих настроїв, що передовсім панували серед полтавської старшини і на Запо-

16) Ibidem.

17) Старший канцелярист Генеральної Військової Канцелярії.

17а) Див. його працю «Договір Петра Іваненка з Кримом». Ювіл. збірник на пошану академика Д. І. Багалія. Київ. 1927.

18) О. Оглоблин. Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Авґсбурґ, 1949, стор. 11.

19) О. Оглоблин. Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика). Записки Істор. Філолог. відділу, кн. XXIII. Київ, 1929, стор. 193.

ріжжі, а ширше серед чималих відповідних кіл на Гетманщині. Це була спроба створити українську незалежну державу за допомогою турецько-татарського світу...» [20])

Жученко не займав більше жадних урядів, але з пошани до його заслуг його називали в тогочасних актах не інакше, як «славне знаменитой войсковой заслуженной особой» або «значнымъ и заслуженнымъ войсковымъ товаришемъ».

Полтавське полковництво перейшло до злого ворога Жученка, Павла Семеновича Герцика, який, доки не став пасинком Петра Забіли, «сидѣлъ на рынку полтавскомъ зъ крамкомъ подлымъ , зъ голками, шпильками и банками.» — каже Василь Кочубей у своїй «Записці» [21]).

У 1696 році, після Герцика, полковником полтавським став другий зять Жученків «славетный панъ и козакъ полтавскій», Іван Іванович Іскра, колишній полтавський полковий осаул (1683).

На початку 18. ст. відносини Жученка з гетьманом Мазепою цілком зіпсувалися, бо проти його та його зятів, Іскри й Кочубея, інтриґували Павло Герцик та Пилип Орлик, одружений з донькою Герцика Ганною.

Ще за останнього полковництва Жученка Герцик «лукавымъ своимъ намѣреніемъ беручи на него и подбивши нѣкоторыхъ товаришивъ, ложно наводилъ на него напасти...»

За словами Кочубея, Герцик «великіе чинилъ пану отцеви досады и уничиженія, а тут же и пану Искри, ненавидячи его, задавалъ озлобленія, до гетьмана всякими обидами описывалъ и всякаго искалъ часу безчестія и самое смерти» [22]).

«Панъ Орликъ, — продовжує Кочубей, — зоставши зятемъ пану Герцику вступилъ въ его стремя тестевское, всяко намъ ищучи зла, заслуги пана Жученка старинныя легце важитъ и подъ ногами топчетъ, а п. Искру и меня, судью, вмѣстѣ съ Григоріемъ Герцикомъ оговариваетъ и всячески хулитъ и уничтожаетъ» [23]).

Самого Кочубея Герцик обвинувачував у зраді і що він «того Петренка въ той побѣгъ выправилъ».

Що і гетьман Мазепа був настроєний проти Жученка, найбільше свідчить його універсал з березня 1707 року (Збірка О. Лазаревського):

«Донеслося намъ вѣдати што панъ Федор Жученко значный товаришъ войсковой, одобравши наше рейментарское позволеніе на переселеніе нѣсколькихъ людей изъ маетности своей Жуковъ въ слободу Локошинскую, въ милѣ отъ города обрѣтающу-

20) Б. Крупницький. «Українська суспільна політична думка в 18 ст. «Орлик», 1947, XII, стор. 2-3.

21) Василь Кочубей. «Записка», стор. 147.

22) Ibidem, стор. 148.

23) Ibidem, стор. 149.

юся, подъ тымъ претекстомъ людей многихъ значныхъ, войсковыхъ и посполитыхъ, полтавскихъ до оной слободы обнадежованіемъ вольностей на життя зваблеетъ». Далі говориться, що і пан Іскра людей зваблює и населює «поблізу свого дворца прозиваемого Трибовський».

«Уважаючи пре то, мы тотъ ихъ п. Федора Жученка и п. Івана Іскры неслушный праву посполитому и намъ, гетманові противний, неуложный, самовольный и никогда еще в малороссійской нашей отчизни небувалый поступокъ, же чрезъ тое самовольное слободъ, мимо волю и указъ нашъ, безъ вѣдома и позволенія нашого, для своихъ приватныхъ пожитковъ и прихотей, осаживаніе, не только явный и публичный наноситъ городу Полтавѣ въ людяхъ ущербокъ и въ приходахъ мѣскихъ убытокъ, но и въ походахъ войсковыхъ окажется малолюдствіе», ... гетьман наказує п. полковнику полтавському таких людей, що на ті «слободи» виходять, переймати, бити і без пощади вішати, а тих, що вже туди раніше перейшли, «согнати на прежнія ихъ жилища».

Федір Жученко був одружений з Ганною Ясиківною (прізвище невідоме) і мав згідно джерел трьох доньок:

Одну (ім'я її до нас не дійшло) за Степаном Заліським, гадяцьким полковим писарем; другу, Любов, за Василем Кочубеєм, генеральним суддею, скараним на горло гетьманом Мазепою (за донос цареві Петрові) у Борщаговці 14. 7. 1708; третю, Прасковію, за Іваном Івановичем Іскрою, кол. полтавським полковником, скараним на горло разом з Кочубеєм. Обидва вони поховані в Києво-Печерській Лаврі.

Федір Жученко помер у 1709 році, залишивши унукам свої маєтності за тестаментом з 3. 8. 1709 року, а саме: Іван Заліський дістав слободи Тагальник і Федорівку, а Василь і Федір Кочубеї село Жуки і слободу Локощину.

Вдова Василя Кочубея, Любов Федорівна, одержала 15. 12. 1709 універсал гетьмана Скоропадського, даний у Лебедині, в якому говориться, що гетьман «респектуючи на овдовѣлую малжонку его панню Любов Жуковну Кочубеевую з позосталымъ въ сиротствѣ потомствомъ...», ствердив їй маєтності її покійного чоловіка.

Федір Жученко не мав синів, але ми зустрічаємо у 1676-1677 роках полтавським сотником і наказним полковником, а пізніше сотником Сорочинським Миргородського полку (1715-1719) Петра Жученка, який був, очевидно, сином Тимофія Жученка, старшого брата Федора.

Цей Петро Жученко мав сина Якова Петровича, який «по должности его въ Кіевской Академіи въ наукахъ переименованъ Жуковскимъ...» Він став значковим товаришем генеральної артилерії і володів хутором при річці Ольховій Голтві і при селі Сокольскому байраку. Помер у 1762 році.

Він залишив синів: Григорія Яковича Жуковського, священика, та Кирила Яковича Жученка, що народжений коло 1742 року був значковим товаришем (1762-1777) та прапорщиком (1788 - 1791). Їх нащадки існують до наших часів.

Микола Чубатий

КИЇВСЬКА РУСЬ В НОВИХ СОВЄТСЬКИХ ТА ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДАХ

З нагоди 300-ліття Переяславської умови, яку совєтська влада постановила перетворити на велике торжество «об'єднання українського народу з російським в одній державі», Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної Партії (ЦК ВКП) видав свої історичні «Тезиси о 300-летии Воссоединения Украины с Россией», які стали офіційним викладом тих історичних засад, що їх мають триматися всі історики СССР як єдино обов'язкових у справах стосунку України до Московії (Росії) впродовж тисячі літ минулого Східньої Европи [1].

ЦК ВКП вважав себе покликаним авторитетно та єдино вірно здефініювати погляди совєтської історіографії також на часи Київської Руси, себто на перший період історії українського народу. В першій Переяславській Тезі читаємо таке: «Воссоединение Украины с Россией 1654 явилось закономерным результатом всей предшествующей истории. Русский, украинский и белорусский народы ведут свое происхождение из единого корня — древнерусской народности, создавшей древне-русское государство — Киевскую Русь.

Социально-экономическое развитие Руси... и тяжелое время татаро-монгольского нашествия привело к обособлению отдельных частей древнерусской народности. Постепенно из единой древнерусской народности образовались три братских народности — русская, украинская и белорусская... Несмотря на все исторические превратности... русские, украинцы и белоруссы сохранили сознание единства происхождения, близости языка и культуры, сознание общности своей судьбы».

---

1) Правда, з 12 січня 1954.

Оце історична непомильна правда для советських істориків про найстаршу добу історії України — про Київську Русь. Відступити від того рішення ЦК ВКП не вільно нікому під загрозою відомих наслідків для кожного історичного дослідника в межах СССР. Переяславські Тези ЦК ВКП оперті на дослідах червоних російських істориків, що ведуться впродовж останніх двадцятп'ятьох літ після осудження історичної школи проф. М. Покровського, до 1934 р. незрушимого історичного авторитету для советської історіографії. В ці часи напрям російським советським історикам давав Й. Сталін своїм відомим поученням: «Як писати історію СССР», що у свій час було передруковане на перших сторінках всіх наукових історичних советських публікацій. За двадцять років студій історії за вказівками Сталіна червоні російські історики створили синтезу найстаршої історії трьох східньо-европейських слов'янських народів — синтезу триєдиної Руси, збудованої на підложжі якоїсь досі невідомої праруської народности, що вже в першій половині IX сторіччя існувала як цілком зформована народність з єдністю мови, етнографії, культури та політичної національної свідомости. Цю досі невідому синтезу східньо-европейської історії виложив Інститут Історії при Всесоюзній Академії Наук у двотомовій праці п. з. «Очерки истории СССР IX-XV веков» [2]. Ці самі погляди переложені на українську та білоруську мову в окремих однотомових публікаціях для України [3] та Білоруси [4], які цілком заперечують дотеперішні історичні синтези України та Білоруси, збудовані на історичній схемі проф. Михайла Грушевського, які були толеровані в СССР за часів домінування школи Михайла Покровського.

Та майже рівночасно вийшла з друку довго очікувана поляками на еміґрації книжка польського історика Генрика Пашкевіча про «Початки Руси», що стала немов викладником консервативної польської історичної науки на найстаршу історію свого східнього сусіда, на історію Київської Руси-України [5]. Це груба книга, що притягнула величезну історичну літературу на всіх мовах, в якій автор виповідає нові, ніде дотепер не публіковані погляди на Київську Русь. Стоять вони в багатьох справах на діяметрально протилежнім становищі до поглядів советських російських істориків, але в однім вони згідні: що одні та другі неґують існування українського народу в передтатарську добу. По думці Пашкевіча перед нападом татар не те що не було ніякої праруської народности, але не було взагалі ніякої слов'янської народности в політичнім творі, званім Київською Руссю,

2) «Очерки Истории СССР IX-XV веков». I-II, Москва 1953.
3) Історія Української РСР. Т. I. Академія Наук УРСР. Київ 1953.
4) История Белорусской ССР, Академия Наук БССР. Менск 1954.
5) The origin of Russia, by Henryk Paszkiewicz. New York - London 1954.

не було ніякої культури Київської Руси, був тільки політичний твір, створений варягами (норманами) з норманською культурою аж до заливу татарського. Поняття Русь це чисто релігійне поняття на означення визнавців східньо-християнської віри (православної), підлеглих царгородському патріярхові. Якщо ж йдеться про етнічні межі східніх слов'ян, отже й тієї Руси, то вони кінчалися на річках Стир та Бог. На захід від тієї лінії були поселені племена лехіцькі, церковно підлеглі слов'янській (кирило-методіївській) митрополії в Польщі. Щойно пізніше насилу піддано їх київській митрополії Руси.

Хто читає Очерки, видані в Москві червоними російськими істориками за вказівками ЦК ВКП, та книжку польського історика Пашкевіча, відразу запримічує, що в обох поміж рядками укриті політичні інтереси теперішньої Москви та теперішньої польської політичної еміґрації; історичні синтези тут допасовані до бажаних політичних тез, всупереч історичним фактам.

ЦК ВКП у Кремлі конечно потребує для втримання советської імперії однієї советської нації, опертої на єдність трьох східньо-слов'янських народів, що становлять бл. 75% населення СССР. Тієї єдности немає тепер, але советська історіографія намагається довести, що вона була в минулому і тільки сторонні чинники розбили ту одну праруську націю на три частини, тому вони повинні знову з'єднатися і знов одна нація мала б постати у формі советської, а на ділі російської нації.

Польській політичній еміґрації конечно треба б довести леґітимність своїх претенсій на Західню Україну, тому треба доводити, що аж по лінію річок Богу і Стира у давнину жили лехіцькі племена, коли нині не можна довести, що на тих, втрачених 1939 року територіях, немає української чи білоруської більшости. В одному й другому випадку науковий об'єктивізм відсунений набік. Тому завданням цієї праці є проаналізувати хиткі основи російської та польської тези про Київську Русь, найстаршу історичну державу Східньої Европи та рівночасно найстаршу державу українського народу.

***

В перший період советської історіографії, себто в час домінування поглядів Михайла Покровського на історію Росії (1919 - 1934), найстарша історія Східньої Европи, період Київської Руси, була цілком занедбана. Модним предметом тогочасних історичних поглядів були нові часи, зокрема 19 сторіччя. В цей час появилося ще, правда, кілька праць про Київську Русь старших істориків (Любавського [6]), Пархоменка [7]), Насонова [8]) та ще де-

6) М. Любавский. Образование основной государственной территории великорусской народности. 1929.

7) В. Пархоменко. Из древнейшей истории восточного славянства. Известия Отд. Русского Языка и Словесности. Российская Академия Наук.

яких), але це були здебільша праці, що лежали кілька років в теках авторів.

Історичні досліди неросійських істориків, в першу чергу українських, також підпали цій моді, і нова історія посідає перше місце в виданнях української Академії Наук. Річ природна, що історична схема М. Грушевського була прийнята загально не тільки українськими, але також білоруськими істориками і була толерована советською владою на Україні до 1930 р. Відносини основно змінилися ще два роки перед офіційним засудженням історичної школи Покровського (1934), коли Й. В. Сталін видав свій відомий лист: «Як писати історію СССР».

Історична інструкція Сталіна, як секретаря ЦК ВКП(б), була очевидно тільки висловом тих нових політичних поглядів, що панували тоді в Кремлі в оточенні диктатора. Історичним дослідам стали тепер надавати напрям інтереси російського націоналізму, тільки нездарно приховані за параваном інтересів неіснуючого советського народу. Його нова советська історична інструкція мала щойно помагати творити [9].

Українська історична наука тоді в межах СССР властиво перестала існувати, бо позиції ЦК ВКП(б) та Сталіна відкидали схему М. Грушевського та дотеперішні національні історії всіх неросійських народів СССР. Історичні студії відтоді відбуваються в Москві в російському центрі, під контролем російської влади, а історія України могла бути тільки льокальною частиною історії советського народу як дійсної цілости в межах рішень ЦК ВКП(б). Зрештою згодом всі історії неросійських народів мали бути переписані.

Все ж таки заперечувати саме існування українського та білоруського народів, як було за царату, навіть для ЦК ВКП(б) було ще завчасно; створення одного советського народу (з російською мовою, культурою та політичними аспіраціями) було поставлено як мета майбутности, а першим приготуванням до того, немов історичний підклад, довелося советській історичній науці створити «одну праруську народність», як уявно існуючу вже в половині IX століття — предтечу російського, українського та білоруського народу. Ця, советськими істориками створена, одна праруська народність мала існувати аж до нападу татар на Східню Европу, і вона розпалася не з власних внутрішніх причин, а в наслідок татарського та польсько-литовського володіння, отже через сторонні чинники [10].

1922. В. Пархоменко. У истоков русской государственности VIII-IX веков. 1924.

8) А. Насонов. Князь и город в Ростовско-Суздальской земле в XII и первой половине XIII века. 1924.

9) Б. Рибаков. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина. Том I. 1952.

10) Д. Лихачев. Национальное самосознание Древней Руси. 1945.

Тоді, аж в XIV-XV століттях створилася українська, а дещо пізніше й білоруська нація. В XIV столітті в наслідок тих самих причин, себто українсько-білоруського штучно створеного сепаратизму, створилася також великоруська (російська) нація, але не як дезертир від праруської нації, а як її продовження. Зрештою й сама назва «праруська нація» говорить ясно, що росіяни є її найбільше леґальним спадкоємцем. Одначе свідомість старої єдности та туга за нею мали постійно існувати серед українців та білорусів, і така нагода до реалізування тієї туги прийшла для українців в Переяславській умові (1654), а для білорусів дещо пізніше в час розборів Польщі (1772-1895) [11]. З того найприродніший висновок, що ці східньоевропейські народи штучно поділені підступами чужих, були знову з'єднані в одну націю — совєтську, тобто російську націю.

Щоб довести таку нову «історичну правду», намічену Сталіном та ЦК ВКП(б), треба було пустити в рух весь історичний апарат Совєтського Союзу — археологію, етнографію, історію, мовознавство, культуру та політичну історію Київської Руси, занедбану за часів панування школи Покровського, шкідливої тепер для інтересів російського народу та його нової імперії — СССР. Треба було перешукати всі чужоземні джерела та провести ще ґрунтовнішу критику старих літописів Київської Руси [12].

На полі археології совєтські вчені перекопали терен старого Києва, Новгороду, Смоленська та інших городів Київської Держави [13]. Вже раніше були перекопані руїни грецьких колоній на чорноморському побережжі, що дали досить ясний образ не тільки життя грецьких колоній на Україні, але також докази живої участи степового, праукраїнського населення в матері-

---

11) Н. Державин. Происхождение народа великорусского, украинского, белорусского. 1944. В. Мавродин. Формирование русской нации. 1947.

12) Совєтські джерелознавці М. Н. Тихомиров та Д. С. Лихачев відкинули старі погляди Шахматова про існування в Повісті Временних Літ окремих зводів — київського та новгородського (А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах) та дали свої нові погляди в працях: М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР. М. 1940; Д. С. Лихачев. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М. 1947; М. Д. Приселков. История русского летописания XI-XV вв. Л. 1940.

13) Б. А. Рыбаков. Ранная культура восточных славян. Истор. Журнал 1943/11-12. Б. А. Рыбаков. Древние Русы. Советская Археология. 1953. XVII. Він же: Анты и Киевская Русь. Вестник Древней Истории. 1939. А. Арциховский. Курганы вятичей. 1930. Він же: Основные вопросы археологии Москвы. Материалы и исследования по археологии СССР. 1947. Р. Третьяков. Восточнославянские племена. 1948. Він же: Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет. Краткие Сообщения... Института Материальной Культуры. 1946; він же: Восточнославянские племена накануне образования киевского государства. Известия Академии Наук СССР. Серия истории и философии. 1945.

яльнім та культурнім житті грецького клясичного світу. В останні роки багато розголосу в науковому світі зібрали відкриття проф. Арциховського на терені Новгороду В., де він відкрив кілька соток східньоевропейських папірусів, писаних на березовій корі [14].

Нова критика старих літописів Київської Руси звернула увагу на простеження передварязьких часів, дотепер звичайно уважаних за леґендарні, як часи основника Києва Кия та його братів Щека та Хорива. Проф. Рибаков, притягнувши археологічні висліди, як і чужі джерела, розгорнув цілу теорію про історичність династії Кия. На його думку Кий жив у другій половині шостого століття за наслідників візантійського цісаря Юстиніяна — Юстина, Тиберія і Маврикія (565-602). Кий, запанувавши над Полянами (називаними Русь від ріки Рось), потрапив з'єднати під своєю владою сусідні слов'янські племена сіверян, деревлян, уличів та тиверців в один племінний союз. Його володіння мали сягати по Дунай. Він був у дипломатичних зв'язках з візантійським цісарством та як більшість антських провідників того часу у приязних відносинах [15].

Кромі племінного союзу Київської Руси в цей час існували також інші племінні союзи (як волинсько-дулібський). Історично відомі антські князі Мезамир, Мусокій та інші, про яких згадує Прокопій Кесарійський, це саме такі племінні князі. Вони стояли у боротьбі з аварами, і саме це схиляло їх в'язатися у племінні союзи та спиратися на Візантію [16]. Стосовно Кия Рибаков посилається на армянську Історію Тарона, приписувану Зенобієві Ґлакові, авторові з восьмого сторіччя [17]. На думку Рибакова, найстарша частина Початкового Літопису «Начало Земли Русьтие», Київського походження, що увійшла в її склад, саме дає відповідь на перший пункт програми Початкового Літопису: «Откуду єст пошла Руськая Земля». Династія Кия ще княжила у сьомому та восьмому сторіччі і чи не останніми київськими князями з династії Кия був Аскольд та Дир, вбиті варягами, основниками нової київської династії.

Тоді як теорія Рибакова про династію Кия має деякі ознаки правдоподібности, немає ніяких доказів на те, що ще ця перед-

---

14) А. Арциховский. Археологические открытия в Новгороде. Вестник Академии Наук. Т. I. 1951.

15) Б. А. Рыбаков. Образование древнерусского государства. Академия Наук СССР. 1955. Це доповідь на X Міжнародньому конґресі істориків у Римі.

16) Прокопий из Кесарии: Война с Готами. Москва 1950. Проф. Рибакова зокрема інтересує життя антського вождя Хелбудія, що помер і був похований у Візантії.

17) Текст тієї історії видав відомий советський лінґвіст Н. Я. Марр п. з. Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси. (Известия Российской Академии Истории и Материальной Культуры, том IV).

варязька династія Кия вже опанувала територію цілої Київської Руси з половини IX століття та що в цей час вже була витворена «праруська нація» з однією мовою, однією вірою, однією культурою, етнографією та з однією національною свідомістю. Таку думку ще не відважився кинути ясно недавно померший советський історик акад. Б. Греков у своїх численних творах про Київську Русь [18]), одначе її ясно та категорично підтримують молодші советські історики як Рибаков, Мавродин, Третьяков та інші [19]). Рибаков у своїх творах та в час дискусії на X Міжнародному конґресі істориків в Римі й інші советські історики (Сидоров) посилалися на археологічні матеріяли, одначе кожен розуміє, що археологія не в силі дати відповіді на єдність мови, на етнічно-побутову єдність, на єдність поганської віри, а вже зовсім не в силі щонебудь сказати про єдність національної свідомости. Вже акад. Греков мав сумнів, чи рахуючись з науковою критикою, можна такі сміливі думки кидати тільки на основі археологічних доказів. Попри всі великі успіхи, — пише Греков, — зокрема в останні часи, все ж таки археологія є безпомічна, коли вона має відповісти на питання, які нам ставлять. Лежить це в питоменності матеріялу та способах її досліду. Лінґвістика є не тільки обмежена у своїх можливостях, але й вона часто не дає нам навіть того, що має дати. Приймання археологічних та лінґвістичних даних при притяганні фолкльору, правда, розширює наші межі історичного пізнавання, одначе в остаточнім результаті всього цього не вистачає перетворити спірні гіпотези на неоспориму очевидність» [20]).

Розпад племінного первісного ладу та поставання племінних союзів - держав советські історики в'яжуть за своїми марксистськими засадами й з упадком старого родового ладу та з встановленням февдального порядку. В XI та XII сторіччі Київська Русь звичаєм всіх февдальних держав розпадається на уділи, на дрібні держави. Чи існували також інші причини того розпаду, як етнічні, культурні, советські історики про це не згадують. Київ тратить значення, виростає новий центр Суздаль та Володимир над Клязьмою, але нація до татар лишалася одна. Поставання інших центрів, як Галич, Новгород В., Полоцьк, зав'язків окремих народів, советські історики не вважають ще за розклад одної праруської нації. Це створило, на їх думку, згідно з Переяславськими Тезами ЦК ВКП(б) тільки чуже володіння.

---

18) На заре русского государства. Исторический Журнал. 1942. Киевская Русь. 1944. Культура Киевской Руси. 1944. Образование русского государства. Известия Академии Наук СССР. Серия истории и философии. 1945.

19) Твори Рибакова та Третьякова цитовані вище. Крім них, слід згадати: Мавродин. Образование древнерусского государства, 1945; Образование единого русского государства, 1951; Древняя Русь. Происхождение русского народа и образование Киевского государства. 1951.

20) Киевская Русь, вид. 1953, стор. 12-13.

Слід врахувати в заслугу проф. Рибакова, що він використав всі місцеві та закордонні джерела на хоч частинну історизацію Кия, основника Києва та його династії. Все ж таки й Рибаков мусів визнати, що організаційним центром політичного твору Київської Руси стала антська група слов'ян, себто українська. А інші групи східніх слов'ян в організації держави Київської Руси не брали майже ніякої участі, навпаки слов'янські племена з-поза антської групи слов'ян (вятичі, радимичі) найдовше були елементом центрифуґальним, на що совєтські історики теж не звертають ніякої уваги.

Проф. Рибаков визнає, правда, що візантійські, середньоазійські та арабські джерела виділяли Київську Русь з числа слов'янських земель, одначе не старається знайти глибшу причину того факту, навіть відкидаючи норманізм; а причина саме лежала в різниці культури антської (української) групи слов'ян та в різниці етнічній. «Напомним, — додає він, — что и русский летописец включает в понятие первоначальной Руси далеко не всех славян» [21]. Та ми в силі уточнити ближче цю різницю поміж Київською Руссю і східньо-слов'янськими та неслов'янськими землями поза Руссю, себто поза Україною. Літописець не тільки не включає антських слов'ян в групи інших, але їх виразно виключає, стверджуючи, що в певному розумінні, саме в етнічному (не політичному), тільки антські слов'яни є Київською Руссю. Видно це досконало з застосування назви Русь виключно до антської, себто української, групи слов'ян. Наведемо кілька цитат зокрема з 12 століття, коли національна самосвідомість Київської Руси була найбільше розвинена. Русь — це нинішня Україна, Руссю не є територія великоруського та білоруського народу. Та нехай говорять самі літописні цитати: «Святослав (з Новгороду) послав к Юргьи у Суждаль... рече: *пойду в Рускую землю к Кієву*» (Іпат. 1146); або знов: «біжащю же Святославу из Новгороду *идящу в Русъ* к брату» (до Києва, Іпат. 1141). Суздаль, Ростов та Новгород це не Русь: «В томже літі пойде Дюрги с Ростовци и з Суждальци и с всими дітьми *в Русъ*»... (Іпат. 1154); або таке: «Тойже зими пошел бі Дюрги *в Русъ* (зі Суздаля) слишав смерть Изяславлю»... (Іпат. 1154). Переяслав на Україні називається в багатьох місцях Лаврентієвського списку літопису *«Русъким Переяславом»*, тоді як Переяслав на Суздальщині зветься *«Залісъким Переяславом»* (Лавр. 1199, 1201, 1215, 1227, 1228, 1230). Руссю в літописях є не тільки Київщина, Переяславщина, але також Сіверщина: «Святослав иде (з Новгороду) к Нерижку і перешед Оку і ста... В тоже время *прибегоша із Руси діцки* і повідаша ему Володимира в Чернигові, Изяслава в Стародубі» (Іпат. 1147). З нагоди смерти Андрія Боголюбського записано таке: «Увидівши смерть княжу Ростовци и Суздальци...

21) Образование древнерусского государства, стор. 41.

ріша... князь наш убієн а дітей у него нітут, синок его мал в Новігороді а *братя іого в Руси»* (Іпат. 1175). Його браття були в Чернігові; отже й Чернігів Русь, натомість Ростов, Суздаль, Новгород не є Руссю.

Руссю є також північне Поділля (Побоже). «И рече Изяслав Ростиславу Гюргевичу; иди в Бозскій... и *постерези землі Рускои* оттолі... В тоже время Изяслав поиде на Гюргія стрия своего а брата своего Володимера остави в Киеві... а сина остави в Переяславли» (1148). Ізяслав пізніше прогнав Ростислава з Бозька, і його батько у Суздалі нарікає: «Тако мні ту части ніту *в Руской Земли* и дітем моим». (Іпат. 1149).

Руссю є також Волинь по обох боках ріки Горині. По війні між Ізяславом київським та Володимиром галицьким останній відступає Ізяславові *«Руски городи:* Шюмеск, Тихомль, Вигощев, Гнойниця, Божськ» (Іпат. 1152), всі ці «Руски городи» були на Волині.

Русь, як нинішній український південь, виразно протиставиться півночі — землям білоруським та російським, які не є Руссю. Під 1148 Іпатський список літопису записує, що князь київський, переяславський та волинський прибуває до свого брата до Смоленська та «Изяслав дари Ростиславу **что от Рускія Земли** и от всих царских земель, а Ростислав дари Изяславу **что от верхних земель и от Варяг»** (Іпат. 1149).

На основі першого Новгородського літопису та Іпатського можна докладно усталити, що в 1147 році вважалося Руссю. В Першому Новгородському літописі під 1149 записано: «Иде архиепископ Ніфонт в Русь позван Изяславом и Климом митрополитом. Ставил бо его бяшеть Изяслав с епископи **Рускія Области** не слав Царюграду». Що це є ця Руська Область, докладно вияснює нам Іпатська літопись під 1147 роком. Єпископами «Рускія Области» були єпископи таких столиць: **Чернігівський** Онуфрій, голова, **білгородський,** (на Київщині) **переяславський, юріевський** та **володимир-волинський.** Були це самі єпископи з України. При кінці XII сторіччя Роман галицький, об'єднуючи Галичину та Волинь, приймає титул **«самодержця всея Руси»,** чим виразно зазначено, що Україна включно з усіми західніми землями, що тоді входили в склад держави Романа, це Русь.

Кілька цих прикладів дають нам змогу зорієнтуватися, що не тільки чужинці, але й літописи всієї київсько-руської держави за властиву Русь вважали тільки нинішню Україну, а всі інші землі разом з Руссю властивою як цілість називаються **Руская Земля,** себто держава Руси. Перше **поняття Руси** — це поняття культурно-етнічне, друге — політичне: Русь — це земля одного народу, Руская Земля — це імперія Руси, зложена з Руси властивої та з територій неруських, прилучених колись до імперії, хоч у XII сторіччі це вже тільки спомин минулого. На ці неруські землі йшла асиміляція з Руси через літературну мову,

Церкву, адміністрацію, одначе всі ці впливи не були в силі асимілювати неруські території Києво-Руської держави. Де причина того? Тих причин було більше: 1) етнічні та мовні різниці, 2) культурні різниці, 3) економічні різниці, 4) устроєві різниці.

Антська група слов'ян була окремою групою, що мала свої власні етнічні властивості та окрему мову в ряду інших мовних слов'янських груп. Літературна церковнослов'янська мова, принесена з письменством з Болгарії, була мовою церковною, літературною та купецькою мовою освічених верств. Це була свого роду східньоевропейська середньовічна латина. Але й ця церковнослов'янська літературна мова набирає місцевих мовних прикмет, і витворюється українська церковнослов'янщина, новгородська та інші. Що побутові звичаї були інші на українській Русі, інші на других східньослов'янських землях, немає ніякого сумніву: вони існують до наших часів. Причина цього у факті, що Київська Русь-Україна стояла під грецькими та передньоазійськими впливами, терени Білоруси та Московщини під іншими впливами.

Ці культурні грецькі впливи зазначилися в замилуванні до мистецтва і в свободолюбній психіці Київської Руси, яка зовсім подібна до психіки нинішніх українців, а не росіян. Так само за поганських часів культ слов'ян антської групи був відмінний від культу предків нинішніх росіян та білорусів. На півночі був вироблений та організований стан жерців-волхвів, на антськім полудні не було стану жерців, а обов'язки жерця виконував батько родини, звичайно не в святинях, а на вільному повітрі на святих полянах чи під святими деревами. Археологічний арґумент, що хоронення трупів було подібне на півночі та полудні, недостатній, бо тип хоронення мерців через спалення чи закопування мав ширші засяги, ніж межі народностей чи мовних груп.

Про великі впливи грецькі на антських слов'ян-українців совєтські історики могли б мати багато археологічних доказів, взятих з грецьких чорноморських міст, саме проти існування якоїсь одної праруської нації, одначе тих археологічних матеріялів вони не висувають, бо вони переконливо говорили б проти тези ЦК ВКП(б) про одну праруську націю. Різниці етнічні та культурні мають свою сильну підставу в економічних різницях поселень антських слов'ян та інших слов'ян східньої Европи.

Відомо, що антська група слов'ян жила від непам'ятних часів у смузі східньоевропейського степу та лісостепу. Головним зайняттям антських слов'ян було хліборобство, тому головно з хліборобською цивілізацією поєднане було матеріяльне та духове життя антських слов'ян. Слов'яни, предки білорусів та росіян, жили в смузі лісу, тому їх господарство, життя щоденне та побут були достосовані до економіки лісового господарства: мисливство та риболовство на першому місці, а інші господарські зайняття на другому місці. Що психіка рільника та мисливця є

різні, певне, ще й беручи під увагу, що перші стояли під грецькими впливами, а другі під впливами фінсько-тюркських племен Азії. Тому є ясним, що важко говорити про етнічну, культурну та економічну єдність слов'ян східньо-европейського полудня та слов'ян східньо-европейської півночі.

З постанням імперії Київської Руси, область Руси була правлена при допомозі місцевого елементу «старійших родів», чого не можна було повнотою здійснити на етнічно мішаній Суздальщині, де було й населення неслов'янське, що говорило неслов'янською мовою та що було дуже опірне на впливи християнства завдяки станові жерців-волхвів. На українському півдні, на білоруському заході а також в Новгороді була можлива свого роду демократія, співучасть народу в адміністрації. Така сама демократія була неможлива на Суздальщині та Ростовщині, й тому там витворюється абсолютна влада князя. І ці устроєві різниці говорять проти національної єдности населення всієї київсько-руської імперії..

Все ж таки перебування різних груп слов'ян та неслов'ян в одній державі, в державі Київської Руси витворювало з часом якесь почуття політичної солідарности супроти спільної держави, що її звали «Руськая Земля». Полоцьк, Смоленськ, Новгород, Суздаль, Ростов не були Руссю, але належали та поволі призвичаювалися до Київської імперії, вважаючи її за свою. Тими лучниками Руської Землі була пам'ять спільного політичного минулого, спільна Церква, спільна літературна мова, спільна зслов'янщена династія Рюриковичів. Все ж таки вже у XII сторіччі ці лучники були слабі, щоб зупинити розклад політичної структури Руської Землі на низку природних етнічних груп і земель, як зв'язків окремих націй: української, білоруської та московської.

Чи Новгород В. і Псков з своїм власним республіканським устроєм та вільною психікою не були зав'язком четвертої східньо-европейської нації, засимільованої насильно Москвою після зайняття Новгороду 1478, це питання не тільки історичне, але також лінґвістичне та археологічне, тому не беремося його розв'язувати.

Очевидно, що інтерес Київської Руси, творця імперії, був плекати той політичний патріотизм Руської Землі й ми його зустрічаємо, як в апелі автора «Слова о полку Ігореві», зверненім до всіх князів Руської Землі з володимирсько-клязменським князем Всеволодом Большоє Гнездо та з Ярославом Осьмомислом галицьким включно. Одначе цей апель в другій половині 12 століття лишався вже без відгомону. Той політичний патріотизм помітний також у знаменнім «Слові о погибелі Руської Землі»; воно стверджує, що існували відокремлені випадки такого полі-

тичного патріотизму до Руської Землі, одначе це були окремі випадки та це був голос жалю на руїнах тої ж Руської Землі [22]).

Це все доводить, що одна праруська нація за часів держави Київської Руси ніколи не існувала; це твір советських російських істориків з виразною політичною метою.

***

Позиція польської історичної думки на еміґрації до Київської Руси виложена в творі Генрика Пашкевіча. Вона сильно різниться від поглядів російських советських істориків та згідна з ними тільки в однім, що Київська Русь це не була стара Україна та що тоді ще не існували ані український, ані білоруський народи, обидва вони постали пізніше завдяки польським впливам. Пашкевіч так само, як російські советські історики, не бачить різниці між поняттям Русь та Руськая Земля, себто поміж етнічним поняттям Київської Руси та політичним. Одним словом, советські та польські історичні погляди звернені проти старого, доісторичного походження українців та білорусів.

Поза тими спільностями Пашкевіч різниться у всім з советськими істориками. Поперше, він цілком відкидає слов'янську теорію постання Київської Руси та приймає цілком норманістичний погляд на Київську Русь до такої міри, як ніхто дотепер. Для Пашкевіча не тільки не було одної праруської нації, але взагалі не було ніякої київсько-руської нації, ані такої ж слов'янської київсько-руської культури. Все до нападу татар було тільки норманське, навіть Іларіон був варягом для Пашкевіча. Русь була варязька держава аж до нападу татар.

Київська Русь це тільки поняття стисло релігійно-церковне, що означало визнавців східнього християнства, підлеглого Царгородові. Тому що не було ніякої національної києво-руської культури, Пашкевіч відкидає саме існування «Слова о полку Ігореві» як фальсифікат.

Межа визнавців руської віри сягала тільки по річку Бог та Стир, себто так далеко, як далеко жили східньо-европейські слов'яни. На захід від тої лінії жили племена лехіцького походження, і тому вони в давнину церковно підлягали польській слов'янській митрополії християнства кирило-методіївського, що мала свій осідок, мабуть, у Сандомирі. Щойно пізніше це населення було силою підпорядковане київській руській митрополії.

Обмежуючи західні межі Київської Руси Стиром та Богом, Пашкевіч старається довести це все відповідно підібраними цитатами з Початкового літопису, що для чужинця та ляїка в джерелознавстві Київської Руси може виглядати навіть переконливим. Одначе його пояснювання текстів літопису таке нерідко

---

22) Тихомиров М. Где и когда было написано «Слово о погибели Русской Земли». Труды Отдела Древнерусской Литературы. Академия Наук СССР. 1951.

примітивне, що польський історик сам себе побиває слабим знанням церковнослов'янської мови. Для прикладу слово «язик, руський язик» він пояснює як «руська релігія». Не диво, що відомий американський славіст проф. Якобсон з Гарвардського університету закинув Пашкевічеві незнання церковнослов'янської мови, а на саму книжку дав розторощуючу критику [23]), як на книжку крайньо тенденційно та ненауково писану [24]).

Від себе ми можемо тільки додати, шо Пашкевіч для доведення своєї тези про лехіцьке етнічне підложе Західньої України, Галичини та Волині спиняється тільки на половині XII сторіччя. Ми вже вище доводили, що етнічно національне поняття слова Русь, як назви українського народу, послідовно поширювалося з київського центру на всі українські землі та що відносно Галичини, досить довго політично відчуженої від київського центру, етнічна назва Русь приймається аж при кінці XII століття, натомість відносно Волині маємо клясичний текст про Руську Область, згаданий вище у цій праці, вже 1147 року у І Новгородському літописі. Того клясичного тексту з 1147 року, який свідчить, що в цей час Волинь також вже вважалася інтеґральною частиною київсько-руської, себто української, нації, Пашкевіч не подає невідомо з яких причин. Чи робить це тому, що цей текст з І Новгородського літопису говорить яскраво проти його теорії лехіцько-польського етнічного підложжя Волині, що найменше аж по західній Буг чи той текст Пашкевічеві невідомий, бо він знаходиться у такій виразній дефініції не в Початковому літописі (його київській частині), а в літописі неукраїнського Новгороду.

Не диво тому, що проф. Якобсон добачає у творі Пашкевіча прикрі політичні тенденції в легковаженні східнього сусіда, тому він пише так: «Проба Пашкевіча знайти лехіцький субстрат в деяких східньо-слов'янських околицях була вже переконливо спростована польськими лінґвістами, і тому поворот до тієї пережитої теорії даремний».

Пашкевіч, пише Якобсон, слушний в квестіонуванні примітивного антинорманізму советських істориків, одначе він вирівнює їх «самохвальбу» своїм власним, не менше наївним «обезцінюванням сусіда». Він недоцінює один із найбільше динамічних вибухів ранньої слов'янської культури Київської Руси та готовий позбавити національности навіть одного із найбільше репрезентативних та ориґінальних слов'янських письменників XI-го сторіччя, **«Іларіона, що живе та пише в час найбільшого прокві-**

---

23) American Historical Review, October 1955; це найбільше поважний історичний журнал ЗДА.

24) Назагал критика книжки Пашкевіча американськими істориками була неґативна, тому тим більше вражає, що аж двоє українців (правда, неісториків) — один в американському журналі, а другий в українському — висловилися позитивно.

тання норманського періоду й тому мусів бути тільки варягом». (Підкреслені слова Якобсон цитує як наївні слова Пашкевіча.)

***

Нині зібраний археологічний, палеографічний та документальний матеріяли до історії Київської Руси дають широкі можливості для українських істориків українського середньовіччя та незвичайно широке вдячне поле до створення синтези, що в силі довести існування національно свідомого українського народу, як окремого етнічного та культурного колективу вже щонайменше в XI сторіччі; його етнічний підклад існував вже кілька соток літ скорше, вже в сьомім сторіччі, як доводить проф. Рибаков, для своєї цілком неуґрунтованої концепції. Сам навіть Рибаков в своїм найновішім творі «Образование древнерусского государства» змушений ствердити (стор. 41), що найстарше організаційне ядро київсько-руської нації створилося на території України, яка вже в XII сторіччі була відокремленим етнічним тілом від інших частин східньої слов'янщини, отже це була найстарша поява української нації. Тому на українську синтезу Київської Руси жде український народ; її він потребує нині зокрема більше, ніж коли інде.

Олександер Шульгин

ПОТЕБНЯ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ *)

Українська думка дуже багато зупинялась не тільки на практичних питаннях національної політики, а йшла глибше, до самих основ національного життя, тому наша література в цій галузі багата, — може, навіть більш багата, ніж, наприклад, французька.

*) Надсилаючи до Редакції Збірника свою статтю, проф. О. Шульгин — сьогодні і Сам покійний — попередив її такою заміткою: «З приємністю беру участь у Збірникові, присвяченому пам'яті проф. Зенона Кузелі. Знав я його особисто недовго, але зберігся в мене тривкий спогад про його лагідну усмішку, про його тепле бажання зближати між собою людей, про непереможну охоту творити об'єднану родину українських вчених. Із зворушенням згадую, як Покійний — незабаром після переїзду до Сарселю — погодився прочитати доповідь в Українському Академічному Допомоговому Товаристві в Парижі (в цім Товаристві головою був проф. О. Шульгин аж до своєї смерти — Ред.). Тему своєї допов'іді вибрав проф. Кузеля з історії української етнографії, — і от перед очима присутніх стали живі образи тих великих діячів української науки, які її творили і які вже давно відійшли: П. Чубинського, В. Гнатюка, І. Франка, а між ними й мого дорогого й ціненого вчителя Хв. Вовка. Найцінніше в доповіді було те, що проф. Кузеля дав у ній доказ свого глибокого розуміння необхідности та сталости зв'язку одного покоління вчених з наступним, бо щойно цей зв'язок зумовляє єдність наукового досліду та сприяє творенню української національної культури, — головної передумови існування самої нації!» (Згадувана доповідь відбулася в Парижі, 2. XII. 1951 р.)

В дальшому проф. Шульгин у своєму листі в наступний спосіб з'ясував, чому саме ту тему вибрав для Збірника: «Темою моєї статті є «Потебня і національне питання». З іменем цього нашого великого вченого, ще як слід недооціненого українським громадянством, в'яжеться його висока репутація майже геніяльного лінґвіста та фолкльориста. Але він був також — я б сказав — «вільним філософом», що його, правда, не можна вставити в рамці існуючих філософських систем, але що був людиною глибокої та ориґінальної думки. Проф. Кузеля, як і Потебня, був і лінґвістом і етнографом, а тому згадка про Його Великого Попередника здається мені достойним ушануванням пам'яти Голови нашого Товариства.»

Макс Вебер, знаменитий німецький соціолог, на одному соціологічному конґресі сказав, що «хто хоче вивчати національне питання, той мусить читати Драгоманова». Але Драгоманов не був єдиним у нас теоретиком цього питання. Незвичайно цікаві та ориґінальні думки можна знайти в Костомарова («Дві руські народності»). Більш практичні, ніж теоретичні, думки в Михайла Грушевського, своєрідні погляди у В'ячеслава Липинського. Багато працював у цій справі, а головне багато знав Покійний Максим Славинський; великий матеріял зібрав і видав Ольґерд Бочковський; так само книжка покійного Володимира Старосольського «Теорія нації» є дуже цінним вкладом у цю галузь соціології. Д. Донцов у публіцистичній формі теж одстоював певні позиції інтеґрального націоналізму, як Микита Шаповал робив спробу обґрунтувати свої ідеї, виходячи з соціологічних поглядів. Серед цих письменників та вчених Потебня як теоретик національного питання займає зовсім виїмкове місце ориґінальністю та правдивістю своїх поглядів. З ним може конкурувати хіба Костомаров.

Критична аналіза його посмертної статті «Язик і народность» [1] і є нашим сьогоднішнім завданням.

Потебня починає свою статтю формулюванням поглядів своїх противників-інтернаціоналістів, чи, краще сказати, космополітів. Серед радикальної російської інтеліґенції свого часу, серед зрусифікованих малоросів Потебня постійно міг чути ці погляди. Це ті самі люди, з якими так влучно полемізував на сторінках своєї праці — «Историческая Польша и великорусская демократия» Драгоманов.

Основна теза космополітів, як її формулював Потебня, полягає в тому, що «рано чи пізно, можливо, через кілька тисяч літ **народи зіллються в одну загальнолюдську сім'ю»**. До цього, на їх думку, веде хід історії, це є так само їхнім ідеалом.

Чому це можливо?

1. Інтернаціоналісти думають, що їхні ідеї здійсняться завдяки наслідуванню одної людини другою, завдяки наслідуванню одним народом, слабшим, другого народу, більш сильного. Знищення окремих мов, яке, на думку інтернаціоналістів, неминуче, тільки сприятиме цьому природному процесові наслідування та злиття народів в одне ціле.

2. Інтернаціоналісти твердять, що цивілізація нищить національності. Цю їхню думку Потебня так формулює: «Ми бачимо, кажуть вони, що в наш час своєрідність характерів, звичаїв, убрання можна знайти хіба по глухих кутках Европи, між тим як у старовину це було інакше. Тепер мешканець якогонебудь німецького чи французького глухого кутка («захолустья») відби-

1) «Вестник Европы». 1895, T. V. — Ця стаття була кілька разів передрукована.

ває не стільки риси німця чи француза взагалі, а більше є характерним тільки для людини даної місцевости. Навпаки, цивілізована людина, яка багато подорожувала по Европі, уявляє з себе загальнокультурний тип, що характеризує собою не француза, не англійця, не німця, а взагалі *цивілізовану людину*. Між освіченими людьми всіх націй більше спільного не тільки в їхніх теоретичних поглядах, але і в рисах їхнього характеру, ніж між освіченими людьми даного народу та їх неосвіченими співгромадянами». Перечитайте, кажуть інтернаціоналісти, світову літературу, то герої романів Заходу будуть більші схожі на ваших освічених знайомих, ніж ці ваші знайомі на простого селянина...

3. Третім арґументом інтернаціоналістів, каже Потебня, є поліпшення комунікацій між народами, які колись були так розірвані між собою. Це не може не привести до їх зближення та злиття в одне ціле.

Всі ці арґументи інтернаціоналістів Потебня дуже влучно поборює (ми їх передаємо тільки не зовсім у тому порядкові як сам Потебня).

1. **Наслідування?..** — Так, воно існує і між окремими людьми, і між народами. Але що є процесом наслідування?

Потебня починає з індивідуального наслідування, з психологічної основи цього процесу: «Наслідування, яке викликається в людини спостереженням певного чину других людей, не може бути точним повторенням такого чину, а це тому, що той, хто наслідує, повинен бути дуже схожий (тотожній) з тими, кому він наслідує, мусить знаходитись у тих самих життьових обставинах, що й його модель. А це є неможливе, хоч би з огляду на неможливість «пенетрації» одної людини в психологію другої» (закон «непроницаемости»), не кажучи про інші складні закони думання.

Коли одна людина наслідує рухи і звуки другої, то це дає рух або звук тільки подібний, але не ідентичний.

«Люди, які хочуть зрозуміти один одного, є схожі на два різні музичні інструменти, які ми так поєднаємо, що один з тих інструментів викликає звук у другому, але звук тільки подібний, але ніяк не однорідний».

Те, що сказано про індивідуальні впливи, стосується і до відношень між народами. — «Розповсюдження культури, каже Потебня, одного народу на другий нам уявляється їх дійсним поєднанням, тільки доки ми підносимося до холодних висот абстракції, себто доки ми розглядаємо справи теоретично і поверхово». Ось приклад, який освітлює цю думку: — «Єдине і незмінне християнство розлилося по всьому цивілізованому світу, але не в цьому суть, а в тому, що християнство як основа первісного руху («возбуждения») було тільки приводом для постання цілої низки християнств (себто ідея була застосована по-різному різ-

ними народами, відмінними один від другого, коли розглядати їх конкретно).»

Існує, каже далі Потебня, «не тільки східнє та західнє християнство, але й російське, польське, німецьке християнство, а ъ німецькі **християнства**»... Не можна, думає він, конкретно розглядати християнство, не беручи під увагу того осередку, серед якого воно існує.

Потебня наводить ще більш яскравий приклад з порівняльного фолкльору, який він так багато студіював: це так звані мандрівні народні повісті та оповідання; вони безперечно наслідуються, повторюються у багатьох народів, але головне в цих мандрівних оповіданнях є те, що кожний народ той самий сюжет інтерпретує завжди своєрідно, по-свойому. Ці ідеї про наслідування звичайно зв'язані в Потебні з його лінґвістичною філософією, яку найбільш яскраво він висловив у свойому знаменитому творі «Мысль и язык» [2]. Але ми зацитуємо тут, за Чеховичем [3], думку Потебні, взяту з його другого твору: «Слова, каже він, не можна вважати за вислів і засіб передавання готової думки: воно потрібне для розумової праці кожної людини... А якщо воно, як нам здається, служить засобом для передавання думки, то тільки тому, що слово у слухача викликає процес творення думки, аналогічний до того процесу, який перед тим відбувся в того, хто говорив... Говорити, це не значить передавати свою думку другому, говорити — це тільки розбуджувати в другої людини її власну думку».

Отже, **наслідування** — і для Потебні існує, і це поважний фактор у житті народів, але повне наслідування неможливе (додамо: в нормальних умовах) і це наслідування по своїй суті є творчим процесом: один народ запозичає багато у другого, але все запозичене він пристосовує до свого життя, до свого думання. Наслідування не повинно обов'язково вести до знищення одного народу другим, а часом веде до посилення даного народу тим, що він знайшов у сусіда.

Це питання про наслідування було темою великого соціолога Франції Ґабрієля Тарда. Наслідування для останнього є такий же важливий фактор соціяльного життя як спадкоємність у біо-

---

2) Вперше була надрукована ця стаття в «Журнале Министерства Народнаго Просвещенія» в Петербурзі в 1862 р. Тоді ж ця книжка вийшла й окремо. Друге видання вийшло в Харкові, в 1892 р.; третє видання теж у Харкові в 1913 р.; 4 видання випустила Українська Академія Наук та 5 видання вийшло в Харкові в 1926 р. — В третьому й п'ятому виданнях була передрукована й стаття Потебні, яку тут аналізуємо.

3) Д-р Костянтин Чехович. «Олександер Потебня, український мислитель-лінґвіст». Варшава 1931 р. Видання Українського Наукового Інституту. Це дуже цінна праця, бо дає спробу загальної характеристики лінґвістичних ідей та цілої наукової діяльности вченого. В цій же книжці подається докладний список праць Потебні і праць про Потебню. На жаль, ця книжка не позбавлена деяких хиб і особливо щодо перекладів, не завжди влучних, російських текстів Потебні на українську мову.

логічному світі. Додамо від себе, що завдяки «внутрішньому наслідуванню», від батька до сина, тільки й може створитись певне суспільство, без цього «внутрішнього» наслідування творення національности було б неможливе.

Не можна не відмітити, що Потебня в кількох реченнях далеко глибше зрозумів явище людського наслідування, ніж знаменитий Ґабріель Тард, або принаймні зрозумів і другий бік явища. Для Тарда це інстинктивний процес, але процес виключно[4] пасивний: один має сміливість щось нове вигадати, другі пасивно, як овечки, за ним слідують, бо не мають сили думати самі. Один командує, а другі слухають, і зовсім не тому лишень, що бояться його санкцій, а з огляду на природний нахил коритися. Соціяльний стан людської маси він порівнює з станом гіпнотичним, а провідника з гіпнотизером. Головна його сила — його престиж. Йому не треба брехати або застрашувати: все, що він говорить або робить, буде наслідуватися само собою.

Що й такий рід пасивного й абсолютного наслідування існує — це не підлягає сумніву. Пасивність народу при його стикові з іншим сильнішим загрожує слабшому — це є теж факт, що його, правда, не відмітив Потебня, хоч у цьому й є сама загроза денаціоналізації, про яку, ми побачимо, він сам говорить. Але поруч існує і творче наслідування у здорового народу; це факт, який яскраво зрозумів Потебня і його відповідь космополітам дуже влучна.

2. **Чи цивілізація нищить своєрідність національностей?** — На цей арґумент космополітів Потебня теж дуже добре відповідає.

Він висловлює думку, що освічені люди краще репрезентують дух свого народу та мають більше сили, щоб піднести свою національність, ніж проста, неосвічена людина. — Неосвічена людина на чужині майже зовсім розриває свої зв'язки з батьківщиною та, хоч тяжко і зле вивчає чужу мову, з незвичайною легкістю забуває рідну. Потебня наводить приклад російських солдатів, маючи на увазі очевидно те, якою мовою починали говорити українські рекрути, коли кілька років проводили в казармах російського війська. Я міг би навести приклад українських і російських полонених у Болгарії в 1918 р. Те саме ми бачимо з ізольованими, неосвіченими еміґрантами нині.

Але в масі своїй — мусимо додати наперекір Потебні — саме простий народ, якщо він живе своєю природною тісною масою, є більш консервативний щодо своєї національности, ніж вищі верстви. У всі віки, коли починається денаціоналізація даного народу, вона проводиться згори, починаючи від аристократії чи буржуазії. Так загинуло чимало народів у часи античні. Така загроза існувала для української національности в XVI столітті, а опі-

---

4) Gabriel Tarde. «Les lois de l'imitation». Paris 1890, 85 ст. і багато ін.

сля в XIX, коли наші вищі верстви або полонізувалися, або московщилися.

Що влучно збагнув Потебня то це те, що ці ж зверхні верстви бувають завжди **творцями** національного духа та національної культури. Можемо згадати, що у Франції, де в середні віки та навіть у нові часи існувало та й нині зберігається стільки мов латинського кореня (та й не лишень латинського, як згадати бретонців і басків), витворилася клясична літературна мова в Парижі, і плекалася вона при дворі Людовика XIII, або Людовика XIV, яку ступнево стала наслідувати вся Франція [5].

Вірна і «концентрична» теорія нації Отто Бауера [6], який теж твердить, що національну культуру творять спершу вищі верстви: починається вона в аристократії, далі захоплює буржуазію і, нарешті, пролетаріят... Бауер, відомий марксист, забув, здається, за селянство, яке певне теж відограє велику ролю в творенні національної стихії, яку аристократія чи, скажемо, інтеліґенція підносить далі, на вищі ступні.

Потебня, відповідаючи космополітам, має в усякому разі цілковиту рацію, кажучи, що (при нормальних умовах) культури аж ніяк не нищать своєрідність національностей. Він цілком справедливо надає навіть великого значення, наприклад, появі вищої, вже не народної літератури у даного народу. Література, каже він, це могутній засіб для людини зберігати свою рідну національність. Отже, відповідав він космополітам, цивілізація не тільки не затирає, а дуже сприяє закріпленню національної своєрідности.

Спираючись на працю Ореста Мюллера, Потебня твердить, що чим далі народ іде вперед по шляху цивілізації, чим більше висувається на його тлі окремих творчих одиниць, тим більш яскраво виявляється загальний склад душі даного народу та загальний його тип. — Саме в первісну епоху розвитку народів, коли окремі постаті так мало виділяються серед загальної маси, народи мало різняться складом свого духового життя. Навіть живучи цілком нарізно, не зустрічаючись між собою, не маючи ніякого взаємного впливу, різні народи на первісних стадіях свого розвитку незвичайно подібні між собою. На дальших стадіях розвитку, навіть ще до появи справді індивідуальної літератури, навіть без огляду на довшу колективну працю між народами, вже з'являється більше різниць. Але тільки в вищій, індивідуальній літературі остаточно і цілковито виявляється особиста фізіономія народів. Нема сумніву, що додамо від себе, що Шекспір або Расін, Ґете або Пушкін, Міцкевич або Шевченко —

---

5) F. Brunot. «Histoire de la Langue Française». Т. III. Передмова і далі (всіх 14 томів великого формату).

6) Otto Bauer. «Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie». Wien 1924 р., стор. 34 і наступні.

кожний досконаліше передає своєрідність свого народу, ніж проста буденна людина, чи навіть таланти середньої руки. Додам також, що хоч безперечно загальна европейська цивілізація на весь світ накладає свою печатку, свої зовнішні форми, витворює багато спільних понять, але на її тлі можуть не лишень існувати, а й удосконалювати свою творчу національну силу, свою внутрішню своєрідність окремі народи.

Тард [7], цілком у дусі ідей Потебні, порівнює дві високо розвинені і закінчені в свойому рості цивілізації — візантійську та китайську. Отже, вони дуже між собою різняться. Досить подивитися на св. Софію в Царгороді та на китайську паґоду, щоб зрозуміти цю радикальну різницю. А між тим, каже Тард, коли взяти народне життя в добу занепаду Римської імперії (Bas Empire) та в Китаї, ці нижчі форми національного життя, не дивлячись на повну відсутність взаємних впливів, так подібні, що можна думати, наче б то одна форма скопійована з другої: в арійській родині, у римлян, як у семітів, як і в Китаї, ми так само бачимо культ домашнього вогнища та своїх предків, і навіть ті ж способи шанування мертвих, ті ж жертви, ті ж пахощі та гімни, складені на їх честь, хоч і різними мовами та на різні музикальні тони. Якщо б Тард або Потебня простудіювали февдальні звичаї европейського середньовіччя з февдальними звичаями в Китаї, вони б мали ще одне підтвердження їхньої теорії, що національність стає найбільш своєрідною тільки на вищих ступенях свого розвитку та розвитку цивілізації.

3. **Збільшення комунікації між народами.**

Потебня не дав у своїй статті відповіді на цей арґумент і ми самі коротко мусимо поповнити цю прогалину. В наші часи, часи аеропляні і радіо ця комунікація, здається, ще збільшилася, ніж за часів Потебні, але з досвіду знаємо, як мало західнім людям, наприклад, відомо було й є, що діється у нас на Сході. Ні радіо, ні преса, ні літаки не допомогли нічим поліпшенню взаємного зрозуміння. А що ми самі знаємо про те, як іде життя в Південній Америці, наприклад, чи в Китаї або Австралії? А коли сполука й дає відомості одному народові про другий, то чи це завжди веде до зближення між ними? Чи часом це взаємне пізнання не викриває глибоких між ними духових і побутових різниць? Нарешті, дуже цікаве спостереження знаходимо в другій книжці Тарда [8]. Беручи пресу, цей твір нових часів, Тард справедливо додає, що хоч вона може провадити до інтернаціоналізму, але перший наслідок її діяння провадить до націоналізму: коли до існування преси і самі провінції даного народу були розірвані, то преса (як нині радіо) перш за все зв'язує масу ді-

7) G. Tarde, op. cit., ст. 58.

8) G. Tarde. «L'opinion et la Foule». 1901. стор. 80.

тей одного й того самого народу. Хоч Тард мав на увазі головним чином Францію, але ці уваги, на нашу думку, вірні й для других народів.

***

Таким чином, на всі арґументи космополітів ми разом з Потебнею найшли річеву відповідь. Далі Потебня переходить у наступ і подає такі думки: «Загальна історія арійських мов, по якій ми можемо судити і про другі народи, уявляється нам, — каже Потебня, — як постійна диференціяція мов (а значить і народів. — С. Ш.) Від одного слов'янського кореня пішло десять-одинадцять чи дванадцять мов, залежно від того, що вважати за мову, а що за діялект. Навряд чи хто може довести, що колись було більше слов'янських мов, ніж ті, які нині існують, хоч крім того деякі з них, визнає Потебня, і зчезли.

На думку Потебні все йде до диференціяції, все життя базується на національному принципі. Потебня висловлює одну думку, яка є цілком вірна, але яка йде всупереч із тим, що кажуть більшість дослідників національного питання. Більшість з них говорить завжди, що національне питання є явище модерне, яке датується хіба від великої французької революції. Що це питання стало нині актуальне та політичне — сумнівів нема. Але має рацію Потебня, коли говорить, що національності — це глибоко давнє явище, яке переходить через усю історію: в наші часи це питання придбало тільки з різних причин нові яскраві форми, яких дійсно попередні віки не знали [9]). Отже, чи може зникнути те, що є основою самої історії людства?

Та одначе ми повинні заперечити або скорше доповнити Потебню: поруч з процесом диференціяції існує й протилежний процес — інтеґрації, об'єднання. — Між цими тенденціями історії відбуваються сталі сутички, стала боротьба. Це теза, яку можна розглянути окремо. Відгук на ці думки, хоч вони ніде й ніким розвинені не були, можна знайти в тих же лінґвістів (Meillet у Франції). Не одні полабські слов'яни були асимільовані в наслідок інтеґрації. Де поділися ґалли? Де ділись ті численні на-

---

9) Більш докладно мої власні думки про націю та її ознаки я розвинув у моїй книжці про Руссо (Alexandre Choulguine. «Les origines de l'esprit national moderne et J. J. Rousseau». Annales de la Société J. J. Rousseau. 1938 р. і окремо), в першій її главі та почасти в останній. Але з того часу мої дальші студії над цим питанням примушують мене трохи поширити розуміння національного питання та перш за все розрізняти **«національність»** (часом не зовсім влучно кажуть замісць того про етнічну групу) та «націю» як свідомий себе людський організм. До першого розуміння, себто національности, можна цілком прикладати думку Потебні, хоч національності теж не одвічні, а з'являються тільки на певній стадії розвитку племен і родів та їх злиття в щось єдине. На цю тему я написав статтю до збірника УВУ в Мюнхені, в якій ширше торкаюсь тих думок, що їх я нині висловлюю. («Нація» і «національність» у виданні «Науковий Збірник УВУ». Т. VI. Мюнхен 1956, стор. 280-295).

роди Ближчого Сходу, серед яких панує нині арабська мова і цивілізація? Де ділись токарі, себто один з індо-европейських народів середньої Азії? В політиці так само ми бачимо, як одна тенденція зміняється другою. Один соціолог, Штайнакер [10], якраз це підкреслює, хоч би й для европейської історії:

1) єдність римських часів;
2) розбиття в часи переселення народів;
3) спроби об'єднання в часи Меровінґів і Карла Великого;
4) повне розбиття Европи в часи февдальні;
5) створення великих монархій — Еспанії, Англії, Франції та
6) спроба Людовика XIV, а опісля Наполеона всесвітнього панування.

Отже ці дві тенденції — диференціяції та інтеґрації — борються між собою. І хоч Потебня до цієї ідеї не дійшов, він ніби внутрішньо її відчуває та присвячує яскраві сторінки наслідкам денаціоналізації, яка є результатом інтеґрації.

Не тому тільки, що він великий лінґвіст, а тому, що національне питання дійсно тепер тісно зв'язане з мовою, він найбільше говорить про шкоду від занедбування своєї мови. Для нього мова не є просто засобом вислову своїх думок, це щось більше. Мова тісно зв'язана з самим людським думанням [11]. Відірвіть

10) Harold Steinacker. «Volk, Staat, Heimat und ihr Verhältnis bei den römisch-germanischen Völkern». (В Збірнику «La Nationalité et l'Histoire». Paris 1929.)

11) Далеко не всі лінґвісти додержуються цих поглядів. Для сучасних французьких філологів мова це щось майже механічне і не зв'язане з психікою людини, а тим самим і з національністю. Ferdinand de Saussure (Cours de Linguistique Général, publié par Charles Bally et Albert Sechehaye, Lausanne 1916 (стор. 318-319) говорить: C'est une opinion assez généralement admise qu'une langue reflète le caractère psychologique d'une nation; mais une objection très grave s'oppose à cette vue; un procédé linguistique n'est pas nécessairement détérminé par causes psychologiques. В такому ж дусі висловлюється автор прекрасної книжки про мову J. Vendries («Le langage». Introduction linguistique à l'histoire, в серії «Evolution de l'Humanité», за ред. Henri Berr'a), який ставить питання — чи дух нації залежить від мови? та відповідає неґативно: дух народу і мови — це два продукти, які не залежать один від одного, а обидва залежать від обставин — цивілізації. До певної міри, звичайно, це так, але мова дуже часто якраз і є основою певної цивілізації. Не менш знаменитий, як і два цитовані автори, французький індо-германіст Antoine Meillet ще гостріше тримається подібного погляду на мову, яка для нього є щось майже механічне, але в одній з своїх численних праць («Les Langues dans l'Europe Nouvelle», 2 éd., Payot, 1928, стор. 78) він все ж визнає, що «la langue est le premier, le plus clair et le plus éfficace des caractères par lesquels se distingue une nation; là où s'effacent les differences des langues, les differences nationales tendent à s'effacer aussi.» — Може через це A. Meillet, безперечно ворожий до українства (хоч колись і видав разом з М. Грушевським доку-

людину від її мови і ви вплинете від'ємно на саме її думання, на самий процес творення культурних вартостей.

Філософ історії повинен не тільки констатувати та аналізувати факти історії: він повинен також їх судити. Це не тільки його право, а й обов'язок. І Потебня судить денаціоналізацію та рішуче її осуджує. Він явно має при тому на оці те, що загрожувало в його часи українському народові. Говорячи проти денаціоналізації, він властиво промовляє в оборону українського народу, його не називаючи:

«Для народу, який денаціоналізується, цілком природно складаються дуже погані умовини його розвитку; розум його перестає бути самостійним і чим менше народ підготований для прийняття чужої мови, тим гірше це на ньому відбивається». При такому розбитті життя народу неодмінно на місці форм цього життя, які усунені, панує те, що Потебня називає **«мерзость запустения».**

І цілком в унісон з Потебнею говорить один з найліпших дослідників національного питання Ціммерн:

— «Що є погане зі снобами та космополітами, то це не сам їх ідеал, а їх особистість... Вони порвали зв'язки з минулим, і разом з тим минулим одійшла й частина їхньої душі та сили... Кінець-кінцем коли ми захоплюємося людиною (і певно Бог у той самий спосіб має судити людей), ми захоплюємося не їх ідеалами, але їх характером, не тим, що вони обороняють, а тим, що вони являють самі з себе.

... Що з того, що космополіт має багатство чи повагу в громадянстві; що з того, що він навіть служить перед вівтарем правдивої віри, коли він втратив силу зберегти живою власну душу... Отже, проблема національности тому є так важлива, що це **єдина сила здатна** утримати для свого народу його зв'язок з минулим, яке може зберегти живим його внутрішній огонь покликання до вищого життя, яке може дати народові нічим незаміниме почуття самоповаги, без якої найкращі ідеали будуть збудовані на піску...»

***

Як бачимо, в розумінні національного питання Потебня стояв на найбільшій височині, а поза його лінґвістичною філософією, в сферу розуміння національної проблеми він вніс нові, іноді ориґінальні та яскраві думки.

А це тому, що він сам не відірвався від свого народу, ніяк не був космополітом та зберіг могутній зв'язок з усім його минулим. Він мав і моральну силу, і самоповагу, без якої неможлива

ментальну книжку про Україну), так рішуче поборює постання української літературної мови в цій же книжці: він жадав, щоб Україна й Росія злилися між собою...

ця напружена розумова праця всього його недовгого, на жаль, життя.

Потебня був у курсі всіх українських справ та в зв'язку з тодішніми українськими діячами. Не треба забувати, що Україна жила тоді під знаком указу з 1876 р. — через це проявів національних у вченого не могло бути багато, а навіть ті, що були, так ховалися, що хіба з споминів, якщо такі лишились, можна довідуватись про діяльність того або іншого з українців.

Тут ми не будемо зупинятись на доказах, що Олександер Потебня почував себе справжнім українським патріотом і відішлемо читача до вже цитованої книжки д-ра Чеховича, що з такою любов'ю передає всі ті незчисленні дані про зв'язки Потебні з тодішнім українським рухом. Досить згадати, що, студіюючи мовознавство в дуже широких маштабах, він завжди згадував, де це було потрібно, українську мову, хоч це іноді й не подобалося російським офіційним філологам. Далі, крім студій над мовою, Потебня досліджував якраз український фолкльор. Так само під його редакцією вийшли видання творів Григорія Квітки (1887-90), твори Гулака-Артемовського (1888) з його завваженнями та передмовою. Він же видав «Степові думи» Івана Манджури (1889) та інші твори. Але не в цих виданнях звичайно виявився великий учений і філософ. Його лінґвістично-філософічні думки живуть і нині, 70 літ після його смерти. І, вертаючись до теми цієї статті, можу сміливо сказати, що 32 сторінки, на яких Потебня виклав свої думки по національному питанню, варті часом багато більше, ніж численні томи, які на різних мовах написано на ці самі питання.

Роман Якемчук

УКРАЇНА ЯК ПІДМЕТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Питання міжнародно-правної суверенности України **складне**, а то й проблематичне. Воно важке і мало розроблене доктриною міжнародного права. Вбога в цьому відношенні і совєтська правна література.

Це питання є одначе **важливе** як в теоретичній, так і в практичній площинах, бо наявність України на міжнародному форумі ставить в новому світлі становище, яке вона займає в рамцях федеральної держави СССР. Між внутрішнім і зовнішнім аспектами федеральної системи є тісне співвідношення, а то й діялектичне пов'язання: внутрішня конституційна система **визначає** зовнішнє положення складових республік, і навпаки, те зовнішнє фактичне положення **впливає** на можливі далекосяжні зміни у внутрішній структурі федерації. Відомо, що la loi internationale prime la loi nationale (міжнароднє право вище державного, принцип визнаний низкою державних конституцій, як і СССР), і взявши до уваги, що конституційний закон з 1944 року визнав за союзними республіками деякі міжнародноправні атрибути (а деякі з них є практично реалізовані або відзеркалені на форумі ОН і поза ним), можна вважати, що ті атрибути повинні проявлятися не лише на міжнародному полі, але й на внутрішньому. Можна вважати, що участь України (і Білоруси) в Організації Об'єднаних Націй (і поза нею) є або буде своєрідним антидотом панівному становищу, яке займає Росія в федеральному устрої.

Цю проблему міжнародноправного положення України і її співзалежність із внутрішньо-конституційною площиною можна розглядати з двох точок зору: правного і політичного. Студія, яка перед читачем, не входить в **політичну** дискусію; вона прагне відмежити **правний** аспект питання від його яскравих полі-

тичних моментів. Бо **політично** Україна не є суверенною державою.

Наше завдання є розглянути **юридичне** питання: яке місце займає Україна в площині міжнародного права? Бо, **юридично,** українська держава є підметом міжнародного права.

Для правильного розгляду проблеми доцільно розмежувати її на три основні аспекти: історичний, конституційний і міжнародноправний; всі вони себе взаємно доповнюють. Почнім історичним вступом.

1. Історична площина

Як відомо, питання української державности стає актуальним в міжнародній політиці з нагоди революційних подій років 1917-1923. В тім відношенні особливо є важні події, які мали місце в мультинаціональній імперії, в Росії.

Хоча революція років 1917-1919 мала здебільша **соціяльне** забарвлення, вона представляла, хоча, правда, в меншій мірі, **національний** характер. Ціла низка народів імперії, в тому числі й Україна, прагнуть до створення незалежних держав.

В кінці 1917 року уконституйовується в Києві, столиці України, революційна законодавча влада de facto, **Центральна Рада,** зложена з представників політичних партій і громадських організацій. 20 листопада, саме в грізну хвилину, коли большевики захоплюють владу в Росії, Центральна Рада видає III Універсал, яким вона проклямує незалежність. В тім же універсалі говорилося, що Україна бажає залишитись в федеративному зв'язку з Росією.

Як відповіли большевики на цей акт проголошення незалежности? Їх відповідь була гнучка. 3 грудня 1917 Рада Народних Комісарів вислала Центральній Раді ноту, яка визнавала київський уряд. Одначе в той самий час нота говорила про «контрреволюційну діяльність українського уряду», вимагала введення на Україні комуністичного режиму і дозволу на вступ чи то перехід збройних одиниць Червоної Армії [1].

Київ відповів відмовно і зірвав з Москвою. 22 січня 1918 Центральна Рада проголошує новий IV Універсал, яким вона проклямує повну незалежність і зірвання федеративних зв'язків з Росією. Ось саме з тією хвилиною Україна вступає на шахівницю державної, а то й міжнародної політики.

Нова держава була визнана рядом країн: Польщею, Естонією, Литвою, Латвією, Грузією і т. д. Якщо ж мова про Антанту, Франція і Англія вислали в Київ своїх представників, які нотифікували президентові Ради міністрів симпатії двох урядів. При-

---

1) Академия Наук СССР, Институт Истории. Образование СССР. Сборник документов 1917-1924. Москва-Ленинград 1949.

хильна постава західніх держав була обумовлена хотінням загородити дорогу большевицькій загрозі; всіх тих, хто боролися проти комунізму, Антанта підтримувала.

Ось що писав у цій справі **Лойд Джордж,** прем'єр уряду Великої Брітанії:

«Ми прагнутимемо утримати контакт з Україною, з козаками, з Фінляндією, з Сибіром, з Кавказом і т. д., бо всі ті країни представляють собою велику частину російської потуги. Нам особливо важлива дружба з Україною, бо від неї залежить постачання для Румунії, а наш договір з Румунією зобов'язує нашу честь.

Незвичайно важливо, щоб території, які продукують збіжжя, як ось Україна, не впали в руки противника. Це й один з дальших арґументів, щоб ми пішли Україні з допомогою. Треба, щоб большевики зрозуміли, що є саме в їх інтересах тісно співпрацювати з Україною, а не противитись її аспіраціям» [2].

Як бачимо, це становище англійського уряду було обумовлене як німецькою, так і большевицькою загрозами.

Якщо ж мова про поставу Сполучених Штатів, вона була уточнена в коментарі до 14 точок президента Вільсона (документ, опрацьований Державним Департаментом). Ось що говорилося в тому документі:

«Мирній конференції доведеться кінець-кінцем визнати низку урядів de facto, які репрезентують Фінляндію, литовців і українців. Це перше визнання повинно бути умовне і узалежнене скликанням Національних Асамблей, які потворили б уряди de jure; слід буде теж, щоб Мирна конференція зафіксувала границі нових держав». Документ продовжував, що нові держави, які потворяться після розвалу російської і австро-мадярської імперій, повинні мати **право** федеруватись, чи то між собою, чи то з Росією [3].

---

2) *Lloyd George. Souvenirs de guerre.* Vol. I. *Les heures décisives.* Paris, Ed. de la Nouvelle Revue Critique, 1937, pp. 92-93.

Цитату взято з французького тексту, і тому не виключене, що її український переклад не відповідатиме абсолютно точно текстові англійського ориґіналу. Ця увага стосується і до декількох інших цитат, які наведені далі.

3) *Papiers intimes du Colonel House.* Publiés par Charles *Seymour.* Tome IV. *La fin de la guerre.* Paris, Payot, 1931, pp. 213-214.

А дещо пізніше, в тайних інструкціях Вашінґтону з 21 січня 1919, призначених для американської делеґації на Паризькій мирній конференції, говорилось:

«Відносно **України рекомендується:**

1. Повинна бути створена українська держава, при умові, що український націоналізм є достатньо сильний, щоб виправдати це рішення.

2. Східня Галичина повинна бути приєднана до української держави, якщо та держава є сильна; якщо ні, вона повинна бути приєднана до Польщі у формі автономної провінції, із заґарантованим правом рішити про її підлеглість пізніше.

Одначе большевики, свідомі того, що альянти готувались інтервеніювати на Сході Европи, кинули на Україну червоні збройні з'єднання, щоб чим скоріше захопити владу, поширити її якнайдалі на захід і противитись інтервенції Антанти [4]. Червона Армія маршує на Київ, і становище Центральної Ради стає критичним. Щоб рятувати положення, український уряд звертається за допомогою до Центральних Держав.

9 лютого 1918 український уряд підписує з Німеччиною, Австро-Мадярщиною, Туреччиною і Болгарією відомий і овіяний леґендою Берестейський договір. Україна зобов'язується доставити Центральним Державам збіжжя, а ті обіцяють мілітарну допомогу. Кінець-кінцем та допомога (доволі релятивної вартости) приходить, і армії союзників ідуть походом на схід. Військове положення швидко міняється на некористь большевиків, і тому, щоб рятувати те, що можна врятувати, 3 березня 1918 Радянська Росія приєднується до Берестейського договору і підписує «відокремлений мир» на східньому фронті. Більше того, цей міжнародний договір, який викликав свого часу бурю в рядах большевицької партії, визнає **суверенність** двох нових державних одиниць, України й Фінляндії; Росія зобов'язалася заключити чимскоріше з тими державами мирні трактати. Стаття 6 договору постановляла:

«Росія зобов'язується заключити з Українською Народною Республікою мир, і визнати мирний договір, який існує між цією державою і потугами Чотирьохстороннього Союзу. Українська територія буде негайно звільнена російськими частинами і червоноармійськими з'єднаннями. Росія перестане яку б то не було аґітацію чи пропаґанду проти уряду або проти публічних установ Української Народної Республіки» [5].

Це було отже чергове **об'єктивне** визнання суб'єктивного проголошення української незалежности.

Але після розвалу Центральних потуг Берестейський договір, заключений, правда, під пресією Німеччини, був зірваний большевиками і невизнаний Антантою [6]. Цей розвал Центральних держав мав наслідки не лише правні, але й політичні: він спричинився до того, що Червона Армія змогла кінець-кінцем

---

3. Крим повинен бути даний Україні».

David Hunter *Miller. My Diary of the Conference of Paris.* New York, Appeal Printing Co, 1924, Vol. 4, pp. 227-228.

4) Відносно совєтської інтерпретації тих подій, див. Борис **Штейн.** «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919-1920 гг.). Москва, Госполитиздат, 1949.

5) *Soviet Documents on Foreign Policy.* Ed. by Jane *Degras.* London, Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, 1951-1952, Vol. I, 1917-1924.

6) *Zeitschrift für Internationales Recht*, 1926, p. 408 f.; *Journal de Droit International*, 1926, p. 465.

захопити Україну. Сам же національний уряд, вибувши за кордон, продовжує дію проти Москви і, між іншим, вносить прохання про прийом до Ліґи Націй. Очевидно, це прохання було відкинуте, так як були відкинуті в той час і кандидатури Естонії, Литви, Латвії і Грузії, бо, як говорила нота Секретаріяту Ліґи Націй, «політична ситуація на Сході Европи не представляла ще ґарантій стабільности» 7). Таке було отже сумне завершення епопеї національного уряду, тут і початок трагічного тріюмфу комуністичного українського режиму. Так започатковується ситуація, яка триває до сьогодні: 18 грудня 1920 Радянська Україна вступає в мілітарний і економічний союз з радянською Росією, а 30 грудня 1922 вона підписує з іншими радянськими республіками мультилятеральний договір, який зроджує нову державу федерального типу — СССР. Кілька місяців пізніше входить в життя перша конституція Радянського Союзу.

Слід додати, що під час цього періоду від 1917 до 1923 українська держава — національна вона чи комуністична — заключає низку договорів і бере участь у міжнародніх конференціях. Так, наприклад, ризький договір з 1921 року, який встановив польсько-радянський кордон, був підписаний не лише представниками Росії, але й України (три контрактувальні сторони) 8); Україна була представлена на важливих міжнародних конференціях в Ґенуї і в Льозанні. А якщо йдеться про вступлення України в радянську федерацію, з правної точки зору, воно відбулось теж шляхом міжнародного договору.

Яке значення вищенаведених політичних подій і правних актів? Їх значення таке, що під час революційного періоду 1917-1923, себто під час і безпосередньо після першої світової війни, Україна була (хоча й в дуже короткому часі і в обмежених географічних розмірах) **відносно прямим підметом міжнародного права.** Лише з хвилиною, коли Україна стає членом СРСР, тобто з хвилиною, коли вона делеґує центральній владі в Москві (чи то насильно чи то добровільно) свої прероґативи в секторах оборони і зовнішньої політики, вона перестає фіґурувати як суверенна держава і сходить з арени зовнішньої політики.

2. Конституційний аспект

Як відомо, конституція 1936 року, яка у великій мірі є дій-

---

7) *Roman Smal-Stotski. Demande d'admission dans la Société des Nations de la République ukrainienne.* Paris, Association Ukrainienne pour la Société des Nations, 1930.

8) *Société des Nations, Recueil des Traités.* Vol. 3 — 1921, Vol. 4 — 1921, Vol. 6 — 1921, Vol. 7 — 1921-1922, Vol. 9 — 1922, Vol. 17 — 1923, Vol. 20 — 1923, Vol. 38 — 1925, Vol. 49 — 1926, Vol. 50 — 1925-1927.

сна і сьогодні, базована на федеративному принципі [9]. Це означає розподіл державних функцій між:

а) центральною владою і

б) союзними республіками.

Цей розподіл є, очевидно, лише формальної вартости і далеко не відзеркалює політичної дійсности: він іде сильно на некористь членів федерації. Практично влада міцно сконцентрована в руках всесоюзного уряду, і функції, залишені республикам, мінімальні. Так стаття 14 конституції проголошує, що всесоюзна держава має монополію дій в чотирьох секторах:

1. Все, що стосується питань безпеки й оборони [10];

2. Питання, які заторкують систему радянської економії [11];

3. Питання, які відносяться до соціяльних, культурних і юридичних справ [12];

4. Конституційно-правні питання [13].

Що слідує з цього вичислення? Висновок такий, що атрибути влади, які залишені поодиноким республікам членам федерації, **незвичайно обмежені.** Правда, стаття 15 конституції голосно

---

9) О. Юрченко. **Природа і функція совєтських федеративних форм.** Мюнхен, Інститут для вивчення СРСР. 1956.

10) — Представництво СРСР за кордоном та заключування і ратифікування міжнародних договорів;

— Питання війни і миру;

— Організація оборони і командування збройними силами;

— Внутрішня безпека СРСР;

— Прийом нових членів в склад Союзу.

11) — Оправацюння пляну державної економії;

— Затвердження бюджету федерації, як і приходів та розходів в бюджетах республик;

— Закордонна торгівля, організована на принципі державної монополії;

— Ведення банків, індустрійних, аграрних і торговельних підприємств, які заторкують інтереси СРСР як цілости;

— Надзір над транспортом, поштою, телефоном і телеграфом;

— Контроль монетарної системи і кредитної політики;

— Організація державного страхування;

— Організація державних позик;

— Встановлення законодавства щодо користування землею, експлуатація підземних дібр, лісів і вод;

— Організація єдиної центральної статистичної системи.

12) — Накреслення загальної політики в секторах навчання і охорони здоров'я;

— Опрацювання цивільного і податкового кодексів і законів судової процедури;

— Закони, які заторкують громадянство і побут чужинців;

— Проголошення актів амнестії.

13) — Контроль над введенням в життя Конституції СРСР і надзір над законністю Конституцій союзних республік у відношенні до Конституції СРСР;

— Затвердження територіяльних змін і нових кордонів між республіками;

— Апробата нових територіяльних одиниць, нових областей і нових автономних республік в кадрах союзних республік СРСР.

проголошує, що «суверенність союзних республік обмежена лише постановами статті 14 Конституції СРСР як повище, і поза тими обмеженнями кожна республіка веде незалежне державне життя». Трагедія одначе саме в тому, що так як стаття 14 охоплює **всі** важливі сектори «державного незалежного життя», членам Союзу його залишається незвичайно мало. Це тим більше, що дійсна влада в СРСР є в руках всемогутньої **Комуністичної Партії** — «бойового об'єднання однодумців - комуністів» [14], що та партія є практично одна і неподільна (немає, наприклад, окремої російської компартії), що побудована вона на різкому тоталітарному принципі і що її центр є в Москві. Визнана самою ж конституцією, партія є живчиком всього політичного життя в СРСР. Вона є понадреспубліканською.

Які ж **атрибути суверенности** залишаються все ж таки за Україною? Їх небагато і здебільша вони лише формальні:

1. Україна має свою власну **конституцію** (з 30 січня 1937), окремий державний прапор і герб;

2. Україна має свою точно окреслену **територію.** Слід одначе зазначити, що територіяльні зміни української держави підлягають попередній апробаті центральної влади. Наприклад, в 1939 році Президія Верховної Ради СРСР, заслухавши «прохання» т. зв. Народних Зборів Західньої України, вирішила «пропонувати Верховній Раді УРСР прийняти Західню Україну в склад Української Радянської Соціялістичної Республіки» (закон з 1 листопаду 1939). Подібно (тобто шляхом центральної влади), хоча й не зовсім так само (без попереднього «прохання» зацікавленого населення), відбулося приєднання Криму до України;

3. Україна має свої власні **органи влади** (законодавчу, виконавчу і судівничу);

4. Українці мають (бодай формально) не лише всесоюзне **громадянство,** але й українське;

5. Україна повинна сама встановлювати норми **законодавчої репрезентації;**

6. І накінець Україна має **право на відокремлення** (Стаття 17). Хоча під сучасну хвилину та постанова є лише формальної ваги, вона є таки без сумніву дійсна: «правові» на **вступлення** до СРСР відповідає право на **вихід з Союзу** [15].

---

14) **Устав Коммунистической Партии Советского Союза.** Москва, Госполитиздат, 1956, Стаття I.

15) В 1936 році, коли дискутовано сталінський проєкт конституції, деякі члени партійного з'їзду висловилися проти проголошення права на відокремлення, вимагаючи його викреслення з конституції. **Сталін,** який був звітодавцем проєкту, категорично висловився проти вимог опозиції. Арґументація Сталіна була наступна:

«Ось перед нами внесок до статті 17 проєкту конституції. Цей внесок пропонує цілковито скреслити ст. 17, згідно з якою союзні республіки залишають за собою право на вільний вихід з СРСР. Я вважаю, що ця про-

Якщо б отже опиратися лише на тих сухих і плитких конституційних нормах з 1936 року, не було б місця на хоча б і релятивну суверенність України, бо всі ті постанови є лише суто формальні, іншими словами, паперової ваги. Відомо одначе, що ті норми з 1936 року є вже подекуди **застарілі.** Вони були особливо доповнені в 1944 році, коли республіки члени Союзу одержали нові важливі атрибути суверенности, а особливо в 1945 році, коли, вступаючи на міжнародний форум, Україна почала реалізувати деякі з тих атрибутів. Тому що ті конституційні зміни 1944-1945 рр. були диктовані у великій мірі мотивами міжнародного порядку, ми говоритимемо про них в наступному розділі, присвяченому міжнародноправній площині.

3. Міжнародно-правна площина

Як відомо, на конференції в Москві (30 жовтня 1943), З'єднані Держави, Велика Брітанія і СРСР рішили об'єднати свої зусилля, щоб створити нову світову організацію суверенних держав — ООН, організацію, яка мала б забезпечити світовий мир і безпеку. Це й власне (бодай частинно) у функції до ООН, що СРСР, прагнучи до зміцнення свого становища на міжнародному полі, поставив вимогу прийому в організацію світу української і білоруської республік. Слід одначе зазначити, що, з другого боку, хотілося цим самим шляхом бодай частинно задовольнити національні аспірації тих двох держав, тим більше, що вони відіграли особливу, подекуди трагічну ролю в жорстокій боротьбі проти гітлерівської Німеччини.

Місяць пізніше, 10 грудня 1943, брітійське міністерство закордонних справ інформує американський державний департамент, що СРСР виступив з вимогою про представництво при *War Crimes Commission* не лише СРСР, але й України, Білоруси, Молдавії, Литви, Латвії, Естонії і Карело-Фінляндії, себто країн західнього пограниччя, які понесли особливі жертви у веденні війни проти Німеччини. Велика Брітанія відкинула цю пропозицію [16]).

Тоді, щоб підсилити акцію радянської дипломатії і заразом щоб (формально) розв'язати низку питань внутрішньо-національного порядку, 1 лютого 1944 Верховна Рада СРСР проголошує важливі конституційні зміни, згідно з якими:

позиція неправильна і що з'їзд не повинен її прийняти. СРСР є вільним об'єднанням союзних республік, які є рівні в правах. Скреслення з конституції статті відносно права вільного виступлення означало б порушення принципу свобідного вступлення в Союз. Чи вільно нам так діяти? Я вважаю, що ми не можемо і не сміємо цього робити».

J. Staline. Le Marxisme et la Question nationale et coloniale. Paris, Ed. Sociale, 1949, p. 284.

16) *Department of State. Postwar Foreign Policy Preparation.* 1939-1945. Washington, 1949, pp. 317-318.

1. Союзні республіки могтимуть входити безпосередньо в зв'язки з чужинецькими державами, заключати з ними договори і вимінювати дипломатичні та консулярні представництва;

2. Поодинокі республіки матимуть власні міністерства закордонних справ і оборони;

3. Республіки, члени СРСР, матимуть власні військові формації [17].

Так з правної точки зору конституційна реформа з лютого 1944 надала союзним республікам право на активну і пасивну дипломатичну репрезентацію, тобто право, яке деякі республіки, як наприклад, Україна мали в роках 1917-1923. Дорога до вступу на міжнародну арену була відкрита.

Декілька місяців пізніше, 28 серпня 1944, на конференції трьох великодержав в Dumbarton Oaks (конференція, яка кинула бази для створення ООН), шеф радянської делеґації, тодішній амбасадор в З'єднаних Державах, а сьогодні міністр закордонних справ СРСР, А. **Громико**, висловив вимогу свого уряду прийняти до нової організації всі шістнадцять радянських республік: практично це означало б, що СРСР диспонував би в ООН 17 голосами (!). Нічого дивного, що, як подає звіт американського державного департаменту, «голови інших приявних делеґацій висловили в їх коротких репліках застереження відносно тієї пропозиції, як і побоювання дальших великих труднощів» [18].

Було очевидним, що ні З'єднані Держави, ні Велика Брітанія не зможуть погодитися на радянську пропозицію. 21 серпня, президент **Рузвелт** телеграфує до Сталіна і прохає його відмовитися від тої несприйнятної вимоги. 7 вересня **Сталін** відповідає відмовою, підкреслюючи «політичну вагу питання»; без сумніву, совєтський диктатор хоча й був добре свідомий, що його вимога має практично лише мінімальні шанси на успіх, хотів одначе спекулювати тим питанням як дипломатичною зброєю, щоб досягти якщо не всього, так бодай дечого. Так, справа була відкритою аж до Ялтинської конференції.

Західні держави побоювалися нових совєтських вимог і відповідно готувалися до них. Коротко перед відкриттям конференції, 11 січня 1945, президент **Рузвелт** відбув засідання з підкомітетом Комісії зовнішніх справ американського сенату, яке мало за завдання накреслити напрями дії для американської делеґації в Ялті. Ось що довідуємося про це важливе засідання у вже наведеному звіті державного департаменту:

«Підсекретар Grew і Секретар-помічник Acheson, які були присутні на засіданні, звітували до Staff Committee, що президент вка-

---

17) Про тодішню (здивовану, а то й заскочену) реакцію на Заході див James *Shotwell. La grande décision.* New York. Brentanos. 1949, p. 117 s.

18) *Department of State. Postwar Foreign Policy Preparation,* 1939-1945, p. 317.

зав, що він сам не був певний буцімто советська позиція відносно одноголосности (в Раді Безпеки) була зла, і ми (американці) зможемо приєднатися до того становища; одначе, на його погляд (Рузвелта), советський уряд погодиться і на його пропозицію в справі «голосів» шістнадцяти советських республік» (Id., p. 384).

Так справу допущення радянських республік до ООН вирішено пов'язати з питанням процедури голосування в Раді Безпеки.

На конференції в Ялті, 7 лютого 1945, безпосередньо після прийняття радянською делеґацією американської компромісової пропозиції відносно вета, **Молотов**, тоді міністер закордонних справ СРСР, порушив питання допущення союзних республік до ООН. Ось як пише про це Е. **Стетініюс**, тодішній *Secretary of State USA*:

«Молотов заявив — це була перша заява в цьому відношенні, — що Радянський Союз задовольниться прийняттям в ролі членів основників трьох, а щонайменше двох радянських республік. Ті три були б Україна, Білорусь і Литва. Молотов пояснив, що советська позиція базується на конституційних змінах з лютого 1944, згідно з якими, сказав він, ті республіки здобули контроль їхньої власної зовнішньої політики. Що більше, вони є не лише сильно заселені, але, сказав він, вони понесли велетенські жертви у війні, особливо Україна. Він висловив сподівання, що панове Черчіл і Рузвелт приєднаються до радянської пропозиції...

Він заявив, що британські домінії здобули поступово важливе місце на міжнародному форумі, і висловив погляд, що було б зовсім справедливо, щоб три, а щонайменше дві радянські республіки одержали змогу зайняти відповідне місце між членами Асамблеї» [19].

Перший відповів **Рузвелт**. Він намагався виграти час:

«В своїй відповіді на ту пропозицію, Рузвелт виголосив довгу промову, в якій він вжив свою прикметну тактику, що прагнула оминути негайні рішення, маневруючи розмовами так, щоб зійти з властивої теми» [20]. Президент волів, щоб відповідальність за прийняття советської пропозиції впала на Велику Британію.

---

19) E. *Stettinius. Roosevelt and the Russians. The Yalta Conference.* London. Jonathan Cape, 1950, p. 161.

Порівняй: *Foreign Relations of the U. S.The Conference at Malta and Yalta* 1945. Washington, Department of State, Publ. 6199, Government Printing Office, 1955; *James Byrnes, Cartes sur table.* Paris-Londres-New York, Morgan, 1948; Amiral William *Leahy, J'étais là.* Paris, Plon, 1950; Winston *Churchill, Mémoires sur la deuxième guerre mondiale.* Vol. 6. Paris, Plon, 1954.

20) Robert E. *Sherwood, The White House Papers of Harry Hopkins.* Vol. 2. London, Eyre and Spottiswood, 1949, p. 848.

Так і сталося. **Черчіл** виступив після Рузвелта і висловився прихильно до проекту Молотова. «Він (Черчіл) ясно зрозумів совєтський погляд. Кінець-кінцем, Росія була представлена лише одним голосом, а Британський Коммонвелт, за винятком Індії, має менше населення. Він був щасливий, що президент висловив готовість взяти під розгляд совєтську пропозицію відносно надзвичайних голосів» [21].

Так 8 грудня три великодержави погодилися, що Україна і Білорусь повинні бути допущені до Організації Об'єднаних Націй як члени основоположники, і що З'єднані Держави і Велика Брітанія піддержуть ту формулу на Конференції ООН в Сан-Франсіско. Скоро після того президент Рузвелт помер, одначе це рішення було схвалене його наслідником, президентом **Труменом.**

27 квітня конференція Об'єднаних Націй в Сан-Франсіско одноголосно приняла Україну і Білорусь як членів-фундаторів Організації [22]. 26 червня українська делеґація підписала Хартію ООН, і 24 жовтня Україна її ратифікувала. В дипломатичній історії республіки відкрився новий етап.

Так від 1945 року Україна діє на міжнародному форумі. Очевидно, ця активність мінімальна, вона є більш репрезентативного, ніж політичного порядку. Наприклад, в Об'єднаних Націях українська делеґація діє стисло за вказівками представників СРСР, поводиться, як вони, і голосує, як вони. Практично виключене, щоб українські делеґати голосували інакше, ніж СРСР; якщо ж такі події й мали місце, це було випадково [23]. Участь України в низці органів чи то спеціялізованих інституцій ООН теж не є особливо яскрава і продуктивна; вона мізерна.

Без сумніву, більш важлива участь республіки на міжнародному форумі sensu stricto, особливо якщо мова про визнання деяких конкретних норм міжнародного права. Наприклад, Україна підписала конвенції Міжнародної Поштової Унії, Міжнародної Організації Телекомунікації, Світової Метеорологічної Унії, Світової Організації Здоров'я і т. д. Україна була представлена на Паризькій Мирній Конференції, де вона підписала 10 лютого 1947 мирний договір з Італією, Болгарією, Фінляндією, Румунією і Мадярщиною. Україна є членом ЮНЕСКО і прийняла стосовно до тієї організації ряд міжнародних зобов'язань.

---

21) E. *Stettinius. Roosevelt and the Russians*, pp. 162-163.

22) *United Nations Conference on International Organization.* Vol. I, General Doc. 20 (fr) P/6, p. 199; Doc. 42 (fr.) P/10, pp. 373-374.

23) Наприклад, під час 4 Сесії Генеральної Асамблеї, Україна, Білорусь і Чехословаччина голосували за одну резолюцію, тоді як СРСР і Польща утрималися від голосування. Див. *United Nations, General Assembly*, 4th Committee, 4th Session, pp. 240-241.

Це отже означає, що хоча в обмежених розмірах Україна все ж таки конкретно користується своїм Treaty making Power.

4. Україна як підмет Міжнародного Права

Які наслідки того визнання України Міжнародною Організацією?

Без сумніву, це **колективне** визнання України міжнародною організованою спільнотою не означає, що в даних політичних обставинах **поза ООН** поодинокі держави правно зобов'язані утримувати з українським урядом конкретні **політичні** взаємини дипломатичним шляхом, визнавши його попередньо de jure. Визнання України ООН є актом колективним, а не індивідуальним, і хоча політичне в зародку, воно є **правне** в наслідках і як таке не має точного прямого **політичного** впливу чи відношення на **політичне** становище, яке можуть займати до неї члени чи не-члени Організації [24]. Слід одначе зазначити, що те колективне визнання хоча і є в формальній площині **декляративного** порядку, в своїх наслідках, себто в практичній площині, має **конституційну** вартість. [25] «Юридично, — каже Charles De Visscher, — визнання є лише декляративним актом. Політично справа представляється інакше: визнання даної держави кладе кінець її непевному становищу; позитивні користі, які вона приносить не лиш тому, хто її одержує, але й тому, хто є її автором, утворюють нормальне положення» [26]. Подруге, спроби таких індивідуальних визнань, які доповнювали б конститутивне визнання ООН, вже були, і вони підтверджують теперішню міжнародно-правну підметовість України. Наприклад, відомо, що в 1947 році англійський уряд робив заходи, щоб нав'язати прямі дипломатичні зносини з Києвом, і що, кінець-кінцем, ті заходи закінчилися безуспішно [27]; відомі й інші подібні спроби.

Що ж отже означає участь України на міжнародному форумі? Прийняття міжнародноправних зобов'язань має за наслідок те, що Україна стала **суб'єктом** (підметом) Міжнародного Права [28]. З хвилиною, коли Україна підписує і ратифікує міжна-

---

24) Yuen *Li Liang*; in: *American Journal of International Law*, 1950, p. 689.

25) Quincy A. *Wright*; in: *American Journal of International Law*, 1950, pp. 556-557.

26) Charles *De Vissher*, *Théories et réalités en Droit International Public.* Paris, Pedone, 2e éd., 1955, p. 290.

27) *House of Commons. Parliamentary Debates.* Weekly Hansard, № 147, 10-16 mars 1950, Vol. 472, № 8, p. 28.

28) В тім же напрямі:

Дмитро **Андрієвський. Нарис української політики і тактики на міжнароднім полі.** Мюнхен, 1951; *Paul De Vissher. A propos de la personnalité ju-*

родний трактат, він її правно **зобов'язує**, і зобов'язуватиме її навіть тоді, коли б вона перестала бути членом Об'єднаних Націй. Міжнародний договір, скажім, між Україною й Італією, представляє собою правну норму, першорядне джерело міжнародного права, і кожна з контрактувальних сторін зобов'язана дотримуватися постанов договору. Між іншим, цей Treaty making Power надає не лиш привілеї чи то користі; з нього випливають теж зобов'язання — підпорядкування міжнародному праву, його нормам і його органам.

Без сумніву, це міжнародноправне становище України випливає в першу чергу з її **членства в ООН**. Це членство надає Україні деякі конкретні міжнародноправні **атрибути**. Вони ось які.

Поперше, членство в ООН означає, що Україна є не лише суб'єктом міжнароднього права, але й своєрідною **державною одиницею** міжнародної спільноти. На відміну від пакту Ліґи Націй, який дозволяв членство не лиш держав, але й домініній, а то й колоній, Статті 3 і 4 Хартії ООН вимагають, щоб члени Організації були **держави**. Якщо ж мова про Статут Міжнародної Палати Юстиції, його стаття 34 вказує, що «лише держави уповноважені репрезентуватися перед Судом». А Україна є його членом.

Слід одначе зазначити, що поняття держави-члена ООН повинно бути інтерпретоване ширше, ніж правно-формально. Відомо, наприклад, що коли в 1945 році Індія, Філіпіни, Сирія і Ліван стали членами ООН, вони ще не були «державами» у стислому значенні цього слова, і стали ними лиш згодом: Сирія і Ліван підлягали Франції, Індія Великій Британії, а Філіпіни З'єднаним Державам. З другого ж боку, Ліхтенштайн, державна су-

---

ridique de l'Ukraine, *in* *«L'Ukraine dans le cadre de l'Est Européen»*, Louvain-Paris, Nauwelaerts, 1957; Богдан **Галайчук, Нація поневолена але державна.** Мюнхен, Сучасна Україна, 1953; Всеволод **Голуб, Україна в Об'єднаних Націях.** Мюнхен, Сучасна Україна, 1953; С. **Г-ко. Позиція УРСР по відношенні Об'єднаних Націй**, у: **Вперед** (Мюнхен) листопад 1953, ч. II (60); A. *von Verdross*, *Die Völkerrechtssubjektivität der Gliedstaaten der Sowietunion*; in *Oesterreichische Zeitschrift für Oeffentliches Recht* (Wien), 1946; Jean *Huber*. *Le Droit de conclure des traités internationaux.* Lausanne, Payot, 1951; Роман **Якемчук. До питання суверенности України**, у: **Фенікс** (Мюнхен), 1952, Ч. 2, ст. 81-84; Роман **Якемчук. Проти Уряду але за Державу. «Українське Слово»** (Париж) 19 квітня 1953; Romain *Yakemtchouk*. *L'Ukraine en Droit International*. Luvain. Centre ukrainien d'études. 1954.

Contra:

О. **Данко. Питання суверенітету в зв'язку з питанням державности УРСР**, у **Фенікс** (Мюнхен), 1953. Ч. 3, стор. 4-9; В. **Леник. Сменовеховство**, у **Шлях Перемоги** (Мюнхен), 14 липня 1957; В. **Маркусь. За яку визвольну політику?** у **Фенікс** (Мюнхен), 1951, Ч. I, стор. 20-24.

веренність якого обмежена його господарською унією з Швайцарією, був прийнятий в 1949 році в члени Міжнародної Палати Юстиції.

Все ж таки, попри таку широку інтерпретацію поняття держави, вільно твердити, що з зовнішньо-правної точки зору Україну можна розглядати як своєрідну державу, і саме в наслідок її вступлення в ООН. Між іншим, цей арґумент опирається на прецеденті. Коли в 1932 році Ірак, перед тим британська мандатна територія, був прийнятий в члени Ліґи Націй, 3 жовтня того ж року Н. **Політіс**, відомий грецький правник і дипломат, а в той час президент Асамблеї, заявив: «Ми бачимо на прикладі Іраку народження нової держави, яке без посередництва Ліґи Націй могло було завершитися лише насильним шляхом» [29]. Так прийняття України в Об'єднані Нації означає, без найменшого сумніву, її визнання членами-державами ООН як **державний підмет** міжнародного права, бодай і щонайменше de facto.

Якщо ж мова про **суверенність** української державности, то ясно, що з огляду на беззаперечні політичні мотиви, якими користувався СРСР, виєднуючи для України членство в ООН, та своєрідна державність видається подекуди штучною, і при її розгляді не слід забувати про її **політичне** підложжя. Це останнє не заперечує одначе наявности **правних** державних атрибутів. Бо **позитивне** міжнародне право в своєму конкретному вислові **формальне:** воно дійсне і діюче без огляду на те, які обставини (справедливі чи несправедливі, політичні чи аполітичні) склалися на його постання. Історія знає багато прикладів, коли державні атрибути творилися дорогою міжнародноправних конструкцій, а то й політичних махінацій: міжнародне право давало і може зовсім добре давати почин і зродження конституційним державним актам і атрибутам. Це не академічна теза, але фактична історична дійсність і міжнародна практика.

Парадоксально, що державна суверенність України є **більша на зовнішньому форумі,** ніж у самому СРСР. В рамцях Союзу РСР свобода дії української республіки сильно обмежена постановами федерального пакту, і та свобода може відзеркалюватися назовні лише настільки, наскільки на це дозволяють конституційні постанови. Наприклад, Україні приписується право лиш на **заключення** договорів, коли їх **денонціяція** повинна одержати апробату центральної влади. Було б отже фальшиво говорити про абсолютну суверенність. Може бути лиш мова про «semi-souveraineté».

Правда, Україну зобов'язують всі постанови Хартії ООН, і між іншим стаття 2 §7, яка проголошує державну суверенність. Пригадаймо, що говорить ця стаття:

---

29) Herbert W. *Briggs*, *The Law of Nations.* 2nd ed. London, Stevens and Sons Ltd., 1953, pp. 74-75.

«Жадна постанова сьогоднішньої Хартії не дозволяє Об'єднаним Націям встрявати в справи, які випливають із виключно внутрішньої компетенції якоїсь держави, і не зобов'язує передавати справи цього порядку на поладнання згідно з постановами сьогоднішньої Хартії».

Справа одначе ускладнюється тим, що «виключно внутрішні компетенції» України — йдеться про підставові і життєві питання державного життя — є практично в руках центральної влади в Москві. А подруге, хоча й без сумніву стаття 2 §7 є формальною правною постановою, яка позитивно зобов'язує всіх членів ООН, **природне** міжнародне право, як і модерна еволюція держав в напрямі **угрупувань** (льокальних, реґіональних, універсального), заперечує — бодай у деякій мірі — ту нібито абсолютну вартість проголошеного в Хартії принципу «зарезервованої домени». Це одначе справа більш широкого порядку і вона не входить безпосередньо в засяг нашої студії.

І на кінець додаймо, що згідно з Хартією ООН, Україна може вести оборонну війну, коли б вона стала жертвою аґресії (ст. 51), що вона має право «ester en justice internationale», особливо перед Міжнародною Палатою Юстиції, що з формальної точки зору на форумі Об'єднаних Націй її права рівні якій-будь іншій державі-членові ООН [30]. Бо відомо, що стаття 2 §1 проголошує «суверенну рівність» всіх членів Організації.

***

5. Висновки

Які висновки з вищесказаного? Факт, що Україна є сьогодні **суб'єктом** міжнародного права, є незаперечний і не може підлягати оспоренню, бо Україну формально зобов'язує низка міжнародних норм, і в цьому відношенні вона **підлягає** міжнародному праву. Теперішня суперечність між **зовнішнім** суверенітетом (який, хоч і релятивний, все ж таки формально-правний) і **внутрішнім** суверенітетом (який, будучи лише формально-конституційним, мало реальний), не заперечує **фактичного стану**, себто **правної спроможности** діяти на міжнародному полі. Як відомо, у випадку конфлікту між правними внутрішніми і зовнішніми постановами, вирішують ці останні, тобто la loi internationale prime la loi nationale (fédérale). І щоб оминути ті можливі конфлікти (вони не лиш можливі, але й гостро наявні), теперішній нормальний стан у внутрішній площині слід би підпорядкувати більш нормальному положенню, яке існує в зовнішній площині.

---

30) Contra: Edward *Dolan*, *The Member-Republics of the U.S.S.R. as subjects of the Law of Nations*; in: *International and Comparative Law Quarterly*, october 1955, pp. 629-636.

Це було б доповнення простої **зовнішньоправної** суверенности більш реальною, **політично-державною** суверенністю.

Цей стан, в якому Україна виступає як підмет міжнародного права, триватиме так довго, як довго Україна буде **членом ООН** (або) як довго матиме вона право (і користатиме з нього) **заключувати міжнародні договори.** Бо навіть коли б Україна виступила з Об'єднаних Націй, договори, які вона заключила, її зобов'язуватимуть надалі, себто вона буде надалі підметом міжнародного права, аж доки ті договори не вигаснуть. І навпаки, заключення якого-небудь міжнародного договору ставитиме її надалі в рамці членів міжнародної спільноти.

Так, взявши під увагу, що існуюче сьогодні міжнародне право є lex imperfecta, в тому розумінні, що не охоплює воно ще цілої низки питань, які залишаються «non-reglées», і між іншим воно не визначає точного співвідношення між міжнародноправною нормою і союзним законом, Україна користає з того положення (як між іншим і деякі інші організовані політичні спільноти) і діє як правоправний член на міжнародному форумі. Тепер міжнародне право діє у відношенні до України не лиш посередньо (через союзну центральну владу), але й безпосередньо (через київський уряд).

Але це становище набрало б без сумніву чіткости, коли б Україна впорядкувала остаточно своє внутрішнє відношення до СРСР, доповнюючи **формальну міжнародноправну суверенність** реальною, себто **політичною незалежністю.** На тому виграло б і **федеративне право,** яке тоді закинуло б фікції і відзеркалювало б (бодай до певної міри) політичну дійсність, і **міжнародне право,** якому Україна підлягала б більше і тісніше. Така нова і позитивна еволюція могла б бути функцією і результантою політичної дії.

Володимир Янів

УКРАЇНСЬКА ДУХОВІСТЬ У ПОЕТИЧНІЙ ВІЗІЇ ШЕВЧЕНКА

I. Поставлення проблеми й методологічні прийоми

А. Коротка характеристика досьогочасних етнопсихологічних дослідів української духовости. У нас виправдано констатується незадовільний стан дослідження вдачі українського народу [1]. Причина явища в намаганні — зрештою, зрозумілому — дати передчасну синтезу, без належної попередньої аналітичної підбудови. У результаті маємо забагато суб'єктивних узагальнень, які — хоч і відповідають, може, дійсному станові — не дають змоги перевірки, яка є передумовою вивершеного наукового досліду.

Перша така спроба синтези це «Дві руські народності» М. Костомарова, яка появилася 1861 року в третій книзі журнала «Основа»; якщо зважити, що початки етнопсихології у зафіксованій формі [2] припадають на 1860 рік, то за Костомаровим треба визнати справді піонерську ролю. Але цей факт виправдує рівночасно методологічні недоліки праці, яка була, власне кажучи, радше блискучою робочою гіпотезою, що потребувала б щойно підтвердження у пізніших детальних аналізах. Писана публіцистичною методою, при чому автор свої суб'єктивні переконання арґументував відірваними фактами з історії чи прикладами з етнографії, праця все таки завдяки небуденній ерудиції Костомарова (зокрема в обидвох названих ділянках — історії й етнографії, які були його спеціяльністю), його загальній начитаності, знанню «двох народностей» і — незаперечно також — інтуїції принесла низку глибоких спостережень і стала вихідним моментом усіх дальших дослідів.

Проте, систематичні досліди натрапляли на поважні труднощі, бо, власне кажучи, вони вимагали б окремих дослідних інститутів чи організацій

---

1) Д-р Б. Цимбалістий. Родина і душа народу. (В монографічному Збірникові «Українська душа» журнала «Проблеми»). В-во «Ключі». Нью-Йорк-Торонто 1956. стор. 26-43.

2) За дату виникнення етнопсихології як окремої наукової ділянки приймають дату появи першого числа «Zeitschrift für Völkerpsychologie», а як її засновників — перших редакторів названого часопису (M. Lazarus і H. Steinthal).

збірної праці в університетських семінарах. При відсутності потрібних наукових установ, ми обмежилися в ділянці етнопсихології насамперед зформулюванням низки поглядів, без претенсій на науковість і їх повну обґрунтованість. Маємо на думці ідеологічні твори Д. Донцова[3а]), В. Липинського[3б]), І. Федорович-Малицької[3в]) та ін.

Поважним кроком вперед є щойно студія Я. Яреми п. н. «Українська духовість в її культурно-історичних виявах[4]). Автор — фаховий психолог, ознайомлений із модерною психологічною методою та літературою — виходить від поняття структури, розглядаючи українську духовість під кутом крайньої та однобокої інтровертивности. Продумана структура надає викладові Яреми плястичної суцільности та спричинюється до його систематичности. Послідовно й логічно виводить Ярема й похідні данності духовости, як от: втеча від світу, критика й насміх над зовнішністю, пасивність вдачі, культ духовости з нахилом до моралізму, емотивність та егоцентризм. Позитивом його студії є також факт, що він нав'язує до попередників (Костомаров, Липинський, Чижевський), зокрема якщо зважити, що за новішими поглядами (Ф. Лерш) для етнопсихологічних висновків має велику вартість саме вже зіставлення навіть найсуб'єктивніших характеристик р і з н и х авторів. Проте, сама генеза студії (доповідь на конґресі) закреслює її рамці й вказує на недоліки. Нав'язання до попередників — це не систематичне порівняння їх поглядів, а тільки їх характеристика. Ілюстративний матеріял (історіософічно-культурницький), правда, дібраний влучно й старанно, але фраґментарний, а отже суб'єктивний і в результаті — таки дещо випадковий. Тому сміливій і талановитій синтезі Яреми бракує таки арґументаційної сили, яку може запевнити тільки індукційна метода.

На дорозі систематизації йде далі О. Кульчицький, який в своїй важливій студії «Риси характерології українського народу»[5]) розглядає вдачу українця з погляду її формації шістьома різними зовнішніми чинниками: расовими, географічними, історичними, соціопсихічними, культуроморфічними та глибинно-психічними. Ця систематизація в значній мірі боронить перед суб'єктивною довільністю, уможливлюючи взаємоконтроль, але й тут обмеженість місця дала змогу радше на вказання напрямних досліду, — на поставлення проблеми, як на підсумок, і тому сам автор не називає своєї праці інакше, як пролеґоменами. Специяльна цінність студії у зверненні уваги на д і ф е р е н ц і я л ь н и й момент, отже на те, що нас р і з н и т ь між собою внутрі (у висліді наявности різних расових чинників, впливання різних географічних полос, різної історичної долі волостей, різної соціяльної формації верств, тощо). Цей момент, стаючи поштовхом до дослідів реґіональної характерології, рівночасно є пересторогою перед задалеко посуненим узагальненням, проте, — при обмежености місця — ще більше спричинюється до лаконічности остаточних висновків, — до характеру «пролеґоменів» студії. Врешті, метода Кульчицького, вносячи ориґінальний момент роблення висновків із постійно діючих чинників на формування колективної психе (якою духовість на підставі дедукції повинна б бути), рівночасно віддалюється від емпірії, від нагромаджування констатацій, якою духовість українця у найрізнорідніших виявах є.

Ця коротка й дуже схематична характеристика сама визначує завдання

[3а]) «Націоналізм», Львів 1926, та низка пізніших публіцистичних праць, зокрема: «Де шукати наших традицій» (1938), «Дух нашої давнини» (1944). [3б]) «Листи до братів хліборобів», писані в 1919-26 рр., видані окремою книгою 1926 р. [3в]) «За силу й перемогу». Львів 1938.

[4]) Студія видана у Збірнику «Перший Український Педагогічний Конґрес — 1935»; Збірник з'явився накладом Т-ва «Рідна Школа», у Львові 1938 р.

[5]) Студія написана спеціяльно для першої частини Енциклопедії Українознавства (підручникової). Див. стор. 708-718. Мюнхен-Нью-Йорк 1949.

дальшого наукового досліду. Коли дотеперішні «робочі гіпотези» чи «пролегомена» у синтетичній проєкції визначають уже шляхи, то в майбутньому прийдеться у детальній аналізі найрізнорідніших духових проявів зібрати матеріял для арґументації узагальнень, який, рівночасно, доповнив би методою індукції дедуктивну схему Кульчицького. На конечність такого доповнення вказав я вперше на 1-ій науковій Конференції НТШ у Европі (Сарсель, 1952), наголошуючи рівночасно важливість систематичної аналізи історичних процесів, як відбиття чи випромінювання духовости даної національної спільноти, і зокрема підкреслюючи важливість аналізи витворів культури, насамперед літературних творів. Постулят був — і надалі залишився — тим більше актуальний, що досьогочасні індуктивні аналізи І. Мірчука [6а]), Б. Цимбалістого [6б]), почасти В. Щербаківського [6в]) належать до рідкісних явищ і мають дуже тільки фраґментарний характер. Послідовно, отже, згідно з поставленим постулятом, я зайнявся аналізою літературних творів, присвячуючи першу аналізу «Книгам Бит я».[7]) Студії над поетичною творчістю Шевченка — це продовження збирання матеріялу, при чому накреслений плян тим більше виправданий, що студії сучасників (заінтересованих у тотожній проблематиці) повинні доповнюватися, а не перехрещуватися. В даному випадку: накреслений плян це доцільне відмежування власного досліду від праці Кульчицького.

Звичайно, при кінцевому підсумку зібраного найрізнорідніщого матеріялу треба буде узглянити ще ті вартісні праці дослідників, які етнопсихологією займаються тільки на марґінесі своїх засадничих наукових студій, як наприклад, Д. Чижевського [8а]), П. Феденка [8б],) І. Рибчина [8в]), А. Княжинського [8г]) та ін.

[6а]) «Tolstoj und Skovoroda, zwei nationale Typen». Записки УНІ в Берліні, Т. II., 1929. Стор. 24-51. «Das Dämonische bei den Russen und Ukrainern. UWAN. VII. Авґсбурґ. [6б]) пор. цитовану в примітці 1) студію. [6в]) «Стародавній праукраїнський соціяльний устрій на основі аналізи українського весілля». ЛНВ І. Мюнхен 1948.

[7]) Аналіза представлена на згаданій у тексті І-ій Науковій Конференції НТШ, друкована згодом п. н. «Українська духовість у творах Костомарова» у місячнику «Визвольний Шлях» ч. 12 (75), за грудень 1953.

[8а]) «Головні риси українського світогляду в українській культурі». Подєбради 1940. (Цієї праці, на жаль, досі я не міг отримати і цитую її тільки на підставі інших праць.) Коротко питання українського світогляду торкається Чижевський і в своїй підручниковій праці: «Нариси з історії філософії на Україні». Український Видавничий Фонд. Прага 1931. [8б]) «Вплив історії на український народний характер». Науковий Збірник УВУ, т. III. Прага 1942. [8в]) І. Рибчин написав з ділянки етнопсихології габілітаційну працю п. н.: «Соціяльно-психічна динаміка українського козацтва» (Ґрац 1949; рукопис німецькою мовою). Короткий популярний витяг з тієї праці він подав у тижневику «Українська Думка», чч. 41-42 за 1950 р. п. н. «Зв'язок характеру українця з українською землею». Саме з того винятку виразно виникає, яка небезпека грозить, якщо два дослідники рівночасно займаються дослівно тією самою темою, бо при тотожності висновків важко іноді встановити право першости. В даному випадку право авторства — незаперечно — за Кульчицьким, бо його студія часово появилася перша, але треба підкреслити, що праця І. Рибчина постала незалежно, ще тоді, як він не мав змоги ознайомитися з поглядами Кульчицького. [8г]) «Дух нації». Бібліотека Українознавства НТШ ч. 6. Нью-Йорк — Філядельфія — Мюнхен 1959. Праця поважна розміром (291 стор.), але вона тільки в малій мірі відповідає підназголовкові: Соціологічно-етнопсихологічна студія, і насправді матеріялу для характерології українського народу в ній мало.

Б. Літературний твір як джерело етнопсихологічного досліду. Зв'язок об'єктивізованих виявів культури (завершених мистецьких творів) із духовістю народу відомий, науково обґрунтований, — і він лягав не раз в основу етнопсихологічних праць. Так напр. (щоб вказати на зв'язок у р і з н и х ділянках), В. Вундт написав окрему працю п. н. «Народи і **їх** філософія»[9а]) А. Е. Брінкман займається «Духом націй»[9б]) на підставі архітектурних архитворів, а Д. Чижевський вказав на своєрідність бароккової культури для українців на підставі аналізи літературних творів[9в]). Але всі названі праці є також узагальненнями (хоч і спеціялізованими).

Щоб оберегтися перед небезпекою передчасних узагальнень з методологічного погляду найдоцільніше аналізувати за чергою спадщину поодиноких творців (мистців чи письменників), при чому з природи речі — з огляду на компетенцію — поле досліду для поодиноких етнопсихологів мусить бути обмежене тією ділянкою культури, яку вони мають за найкраще опановану: в даному випадку я обмежую поле досліду літературою.

Літературний твір це вияв і н д и в і д у а л ь н о ї духовости автора і, як такий, насамперед цікавий для індивідуального психологічного профілю; але поскільки національна вдача проявляється виключно за посередництвом конкретних одиниць, то з цього погляду літературний твір має вартість як етнопсихологічний матеріял. До того ж твір не тільки є випливом духовости автора, але він часто відбиває й конкретне оточення, а це тільки збільшує його документарну — чи матеріялову — вартість. Це зауваження банальне, але воно потрібне з двох оглядів: насамперед, противники етнопсихології закидають, що мовляв, не можна з одиничного робити висновків про загальне, забуваючи, що порівняння паралельних виявів одиничного і зіставлення спільного (чи тотожного) з одиничних прикладів найкраще свідчить про існування загального, про характерні для спільноти риси духовости. Крім того, одиничне, випливаючи з індивідуальної духовости та, евентуально, відбиваючи (в поодиноких випадках навіть «фотографуючи») оточення, рівночасно впливає на нього, — формує ближче й дальше середовище, а отже спричинюється до постання чи закріплення загальної — спільної — національної духовости. Звичайно, заувага подана з огляду на призначення студії в дуже ляпідарній формі, бо питання належить не до конкретного досліду, а до загальної методології етнопсихологічних дослідів, а на цьому місці згадую про нього тільки для підкреслення повної свідомости можливих закидів.

Але це розрізнення між індивідуальним і загальним важливе — методологічно — ще й з іншого погляду: воно примушує до обережности, бо воно дозволяє про загальне говорити на підставі одиничного т і л ь к и (і щ о й н о) тоді, коли порівняльного матеріялу є досить, — коли, отже, відповідних аналіз одиничних творів (чи пак індивідуальних творчостей) є достатня кількість. А втім це випливає з самих засад індуктивної методи, яка уповноважує до цілком наукових висновків тільки тоді, коли маємо справу з повною математичною індукцією (висновок із всіх відомих випадків на новий пізнаний випадок: з «n» на «$n+1$»). Всякий інший висновок є тільки правдоподібний, при чому ступень правдоподібности росте із кількістю пізнаних випадків.[10]) Так з'ясоване завдання вка-

---

9а) «Die Nationen und ihre Philosophie», праця написана 1915 р., — цитую за пізнішим виданням у видавництві A. Kröner (18 том малого — «кишенькового» — видання); Штутгарт 1941. 9б) Albert Erich Brinckmann. Baukunst des 17 und 18 Jahrhunderts in Italien, Frankreich und Spanien (4 вид. 1930) і Geist der Nationen (4 вид. 1948). 9в) Історія української літератури II. Прага 1943.

10) Пор. підручник логіки або філософічний словник, напр. Dr. Max Apel. Philosophisches Wörterbuch. Berlin 1948. Стор. 125-126.

зує на його величину, а одночасно на скромність причинку в постаті аналізи творчої спадщини одного письменника чи поета.

Трудність завдання комплікується ще фактом, що нація існує в часі й просторі: в часі національна духовість підпадає змінам, а простір здебільша зумовлює територіяльні відхилення. Коли, точно беручи, важко говорити про психологію одиниці (як про сталу, незмінну вартість), а говориться радше про психологічний профіль, що узгляднює розвитковий процес, то це тим більше стосується спільноти, зокрема спільноти типу нації, життя якої далеко довше, ніж життя одиниці. При тому саме треба узгляднити і «формуючі чинники», про які говорять цитовані Кульчицький чи Феденко. Ці диференціяльні моменти можна б ще доповнити формуючим чинником внутрішньонаціональних груп: родини, роду, громади, кляси тощо. Таким чином, диференціяльний момент звертає увагу на відмінність духовостей діб, територій, груп. Аналіза творчости поодиноких письменників може саме причинитися до вистудіювання того диференціяльного моменту,[11]) даючи матеріял до відповідних часткових синтез (про психологію доби, провінції чи верстви). В аспекті духовости нації, як цілости, у її триванні в часі та просторі, диференціяльний момент вказує на необхідність робити зіставлення матеріялу з різних діб, територій, кляс, якщо узагальнення має бути науково обґрунтоване. Від різнорідности та багатства матеріялу залежить ступінь вартости синтези. Останні зауваження, властне кажучи, методологічно очевидні, але подаю їх знову тільки в зв'язку із частими — до речі, доволі примітивними — «критиками», які насправді ломляться у відкриті двері. Подаю ці зауваги також, щоб виразно і в цей спосіб підкреслити, що аналіза творчости одного одинокого письменника з погляду етнопсихології до загальних висновків аж ніяк не уповноважнює. Її можна трактувати тільки як цеглину до будівлі. Натомість добутий матеріял, як засіб перевірки існуючих синтез, робочих гіпотез чи пролегоменів, — незаперечний, а його спеціяльна цінність у далекосяжному виелімінуванні суб'єктивного моменту.

Шлях, що відкривається перед етнопсихологами, дуже далекий та нелегкий. Аналіза творчости сотень письменників всіх діб та волостей, різного соціяльного походження й освіти, — і, послідовно, аналіза творчости сотень мистців усіх ділянок культури, — а далі аналіза історичних процесів, зокрема у їх тенденції до витворення певних об'єктивізованих соціяльних форм — все це узасаднює коротко вгорі висловлену думку, що до здійснення так закроєного досліду треба б праці окремих семінарів із відповідно зорганізованою працею, при співпраці катедр психології із катедрами літератури, історії, соціології, історії мистецтва тощо. І цей факт вияснює, чому досі, не зважаючи на поважний «вік» української етнопсихології, ми поза узагальнення не вийшли (до речі, на так широко закроєну програму не можуть зважитись навіть добре вивінувані семінари державних народів).

Представлена студія є першою повною і систематичною етнопсихологічною аналізою творчости українського поета.[12])

В. Поетична творчість Шевченка як предмет досліду. При рішенні збирати етнопсихологічний матеріял шляхом аналіз літературної творчости поодиноких письменників важливий сам вибір конкретного письменника.

---

[11]) Пор. мою студію: «Панські жарти у світлі етнопсихології» («Визвольний Шлях», за грудень 1956, січень та лютий 1957 р.), в якій я на підставі аналогій і протиставлень у двох поемах: «Панські жарти» та «Гайдамаки» вказую на певні своєрідності духовости галичанина.

[12]) Згадана вгорі аналіза «Книг Битія» Костомарова (пор. стор. 508 і прим. 7) зроблена лише в зарисі, — для поставлення проблеми, і щодо систематичности її не можна порівнювати із теперішньою працею.

Вибір Шевченка можна, звичайно, уважати просто механічним, мовляв, найцікавіше аналізувати творчість найбільшого поета, як ще, крім того, зважити його вийняткову ролю («національного пророка») у нашій спільноті. Таке «механічне» вияснення не є цілком позбавлене своєї рації, якщо зважити, як дуже заважив Шевченко (напевно, як ніхто інший з українців) на формуванні української національної свідомости і разом з тим української духовости взагалі. З цього погляду його поезія, як предмет досліду, має для етнопсихології першорядне значення, як «печать його духа» на духовості поколінь. Але твори поета, які визначають його величину та його формуючий вплив на майбутнє та майбутніх, свідчать рівночасно про те, що вони були близькі та сприйнятливі для сучасників, отже що вони відбивають — бодай у деякій мірі — їх власні хотіння й уподобання, які випливали з їхньої цілої духової постави.[13])

Окремо треба підкреслити факт, що ми Шевченкову творчість пов'язуємо із скресленням геніяльности, при чому в даному випадку знову не йдеться про наголошення суперлятивности, вийняткової сили, талановитости, бож про це було вже сказане вгорі. Із геніяльною творчістю в'яжеться — поруч із оціночною вартістю чогось непересічного, надзвичайного, виняткового — ще й поняття спонтанности, безпосередньости. А саме спонтанність пов'язує поета ближче з оточенням, із середовищем, ніж гострий критицизм розуму; що тісніше пов'язання поета із середовищем, то більше виправдані висновки із індивідуальної творчости у їх проєкції на ціле середовище. Це, зокрема, так у середовищах, для яких почуттєвість є спеціяльно характеристична, отже й у українському середовищі; це, зокрема, так для творців, для яких почуттєвість є спеціяльною силою, отже для поетів, насамперед для ліричних поетів.

Є ще один момент, який каже надіятися в Шевченка a priori певної спонтанности, первісности, — таких важливих при всяких етнопсихологічних дослідах: без систематичної освіти не мав він того, що — для пластичности вислову — назвемо шкільною дресурою, «дрилю», духової «муштри«, яка має свої незаперечні позитиви, привчаючи до систематичности, педантерії й критицизму, але яка рівночасно вбиває безпосередність та інстинкт. Читання Шевченкових творів цілком потверджує цей апріорний здогад: еруптивність, вулканічність є найбільшою силою поета (а втім і його незаперечною слабістю, якщо йде про мистецьке вивершення творів). Але ніщо не може бути насправді цінніше для психологічного досліду, як та стихійна спонтанність, яка випливає із настрою оточення, але яка одночасно злютовує із оточенням. Спонтанність зближує й ототожнює.

І, врешті, останній момент: Шевченко, як ніхто інший у подібній мірі, може бути виправдано названий народним поетом. Не тому (чи краще: не тільки тому), що він з народу вийшов, з народом і для народу жив і терпів, для нього писав, і то зрозуміло — бодай в значній частині — писав! У даному випадку важливіше, що він повними пригорщами черпав мотиви із народної поезії, і навіть, як на це не раз було вказане, вплітав поодинокі фрази чи рядки із народних пісень або свідомо наслідував у своїй творчості народну поезію, зближуючися до неї формою та змістом. Переймання мотивів, іноді в дослівному звучанні, як вони століттями, анонімно — при колективній творчості — поставали й наверствовувалися, має для досліду духовости народу очевидне й незаперечне значення.

Це моменти, які спричинили вибір саме Шевченкової поетичної спад-

---

[13]) Етнопсихологічній аналізі творчости Шевченка присвятив я, як про це буде мова ще далі, кілька окремих студій. Проте, ці міркування про важливість досліду саме Шевченкової творчости для етнопсихології висловив я зразу, у вступі до першої студії «Соціопсихологічна аналіза 'Москалевої Криниці'». Студія була представлена на Шевченківській Науковій Сесії НТШ, у Парижі 1956 і, згодом, вона з'явилася в «Науковому Збірнику УВУ» т. VI (і окремою відбиткою, Мюнхен 1956, стор. 21).

цини, як поля досліду; сам дослід повністю виправдав правильність вибору. Багатство добутого матеріялу було справді вийняткове; воно цінне, насамперед, — згідно із заплянсваним призначенням — для етнопсихологічних студій. Але воно рівночасно дозволяє під спеціяльним кутом глянути на Шевченкову творчість та на Шевченка, — воно виявляє таку різносторонність постаті та багатоплянсвість творчости, що справді неможливо обійтися в характеристиці без окреслення геніяльний. Щоб не обмежуватися самою фразою, наведу для підтвердження цифри: в одній недовгій поемі («Москалева Криниця») аналіза виявила у 345 рядках не менше 41 місця, що свідчать про 18 різних соціопсихічних виявів, що їх можна б припорядкувати до 7 різних основних соціяльних прямувань.[14] Звичайно, це вийнятковий випадок. Але й систематична аналіза цілої творчости виявила, що на підставі Шевченкової творчости можна зробити етнопсихологічні висновки щодо сливе кожного соціяльного прямування, і то з великим багатством нюансів, як про це буде ще мова при докладнім поданні вислідів досліду. В деяких випадках можна б цитатами поезій Шевченка ілюструвати тези модерного підручника соціології, зокрема розділи про поставання спільноти.[15])

Г. Соціяльні прямування як клясифікаційний принцип. У вступних методологічних зауваженнях необхідно наголосити конечність спеціяльної педантерії при стосуванні заплянованої аналізи. Зокрема треба відзначити, що ніколи не можна спиратися на аналізу одного тільки твору (бо в цей спосіб можна б довести діяметрально протилежні тези), а треба проаналізувати цілу творчість (яка, даючи матеріял для етнопсихологічних висновків, може бути характеристична для еволюції досліджуваного автора, чи пак для його психологічного профілю у його динамічнім ставанні). Подруге, при громадженні матеріялу треба узглядити в с і місця, що стосуються до даного соціопсихічного вияву чи даної психофізичної диспозиції, отже рівною мірою всі ті місця, що свідчать за існуванням певної соціопсихічної даности, що й проти неї. При вириванні цитат маємо радше до діла із менше чи більше дотепною ілюстрацією поглядів інтерпретатора, ніж із сумлінною інтерпретацією поглядів досліджуваного автора. Не про ілюстрацію отже йдеться, але про сумлінне порівняння й зіставлення всіх висловів, що стосуються досліджуваної проблеми, чи — як певний ідеал — про статистичне схоплення. Це тим більше, що треба пам'ятати, що нормальне к о ж н а людина посідає в с і психічні даності (за винятком людей виразно упосліджених), і вже в індивідуальній психології різниці є не так квалітативного, як квантитативного характеру. Це правило стосується у ще більшій мірі духовости спільнот. А саме для схоплення ступня насилення дуже важливі пропсновані зіставлення, які можуть мати своє завершення у статистичному підрахунку. Тому при подібній «мікроаналізі» необхідні повторення чи численні посилання, а студії об'ємово дуже розростаються.

Така педантерія можлива тільки при застосуванні заздалегідь продуманого порядкуючого принципу, щоб не пропустити ніякого вияву. При тому при виборі поодиноких психічних даностей не можна йти надто в деталізування, але не можна також задовольнятися узагальненням; для ясности приклад: в загальній психології преважливе місце посідають враження чи реакції. Проте важко для характеристики людини виходити від досліду її рецептивности чи здібности реакції. Це завело б нас в такі деталі, що ми ніколи не дійшли б до синтетичної картини. Нам треба більше ком-

---

[14]) Докладне зіставлення тих місць, із посиланням на рядки та назвами всіх прямувань і приналежних до них поодиноких виявів, в цитованій студії, стор. 5-6.

[15]) див. мою студію: «Бажання суспільного резонансу в Шевченка як людини й творця». Наукові Записки УВУ ч. 4-5. Мюнхен 1961, зокрема стор. 96, 97 та ін.

плексних виявів, щоб дійти до мети. І навпаки: незаперечно, таке комплексне явище, яким є емотивність (в рівній мірі для людини, що й для групи), є дуже важливе для психологічного профілю одиниці чи національної характерології; проте, сама емотивність (чи її брак) для характеристики була б далеко невистачальною. І, справді, емотивність («кордоцентричність») українського народу належить до підставових наших етнопсихічних властивостей, проте було б дуже невистачальним, якщо ми хотіли б виключно на підставі нашої емотивности говорити про нашу національну духовість. Подібно вгорі вказав я вже на спеціяльну заслугу Я. Яреми, що він відзначив характеристичність інтровертивности для української духової постави, але було б дуже ризиковним обмежуватися виключно ствердженням тієї постави (чого, зрештою, й Ярема не робить, послуговуючися лише сконстатованою інтровертивністю до структуризації українскої духовости). Емотивність чи інтровертивність можуть бути тільки ключем до зрозуміння духовости, але ними не вичерпується характеристика народу.

Вибираючи середню дорогу — між узагальненням і деталізацією — вийшов я при клясифікації виявів духовости від теорії соціяльних схильностей Фірдандта.[16]) Зробив я це з кількох причин: 1) людина — істота соціяльна, і вже для індивідуальної психології людини насамперед характеристичні ті її схильності, які уможливлюють її життя в спільноті. В більшій мірі стосується це твердження до духовости одиниці, як вияву колективної етнопсихології. Для життя спільноти важливі майже виключно ті психічні функції і диспозиції, які зумовлюють та уможливлюють життя в спільноті. 2) Психосоціяльні схильності Фіркандта мають доволі комплексний характер, і в кожній з них проявляються три компоненти: прямувальна, чуттєва й розумова, а отже вони настільки характеристичні для вищих духових виявів людини, що можуть стати підставою до розрізнення різних груп між собою. 3) Теорія Фіркандта доволі продумана (й використовує досліди низки попередників), і вона подає більшу кількість різних схильностей, що нас оберігає при досліді від небажаних узагальнень. До цього ж пропоновані схильності вичерпують цілість соціопсихічного життя людини (чи групи). 4) Поступ науки тільки тоді можливий, коли дослідники тримаються вже витворених схем, а не творять нових спеціяльно до власного вжитку. Я пішов за схемою, яка здобула собі в науці поважне визнання.

Проте, є й деякі небезпеки опертя досліду на теорію інстинктів чи

---

[16]) A. Vierkandt. Gesellschaftslehre. Stuttgart 1923 (2 вид. 1928), див. II частина праці (стор. 58-178) про «Соціяльне випосаження людини». Виклад його теорії по-українськи у моїм скрипті «Нарис соціології». Мюнхен 1949. Лекція III (стор. 47-68). Тому що для дальшого викладу є конечні деякі термінологічні уточнення, пригадаю, що Vierkandt розрізняє між двома поняттями (хоч і не цілком консеквентно, бо іноді таки обидва терміни уживає рівнорядно): «Instinkt» і «Trieb». Інстинкт людина має спільно із звіриною: це доцільна, хоч і неусвідомлена постава й поведінка одиниці для самозбереження й для збереження цілої породи. «Trieb» розвивається в людини на базі інстинкту, при чому в ньому, з одного боку, більше усвідомлення, а з другого — затрачується абсолютний характер примусовости прояву. Людина керує своїми інстинктами, вона може їх навіть здавлювати. Отже інстинкти в людини менше закостенілі, — вони різноманітніші у виявах, більше комплексні. Тому Vierkandt вводить поняття «Trieb», а словниковий переклад терміну: схильність, прагнення, порив, потяг, — інколи й просто інстинкт (Німецько-український словник. Державне Учбово-педагогічне в-во. Київ 1959), спонука, нахил, змагання, хіть (H. Nakonetschna. Deutsch-Ukrainisches Taschenwörterbuch. Leipzig 1939).

схильностей. Деякі дослідники (зокрема англосакської, і насамперед американської школи) оспорюють існування інстинктів, а поодиноким теоріям закидають суперечності, а зокрема відзначають, що пропоновані реєстри інстинктів є незгідні між собою (при чому кількість інстинктів у різних авторів є різна, а відхилення є поважні). Мої методологічні зауваження не мають (і не можуть мати!) завдання давати обґрунтовання для теорії інстинктів, бо це належить до окремої методологічної студії, але я хочу тільки вказати, що саме в останні часи приходить до відродження теорії інстинктів.[17] Крім того, при застосуванні теорії Фіркандта як клясифікаційного принципу важливіша її феноменологічно-дескриптивна, ніж експлікативна вартість. При етнопсихологічній характеристиці спільноти йдеться нам — бодай при теперішньому стані науки — насамперед про констатацію фактів, про опис національних властивостей і про їх структуризацію. Отримана синтеза дозволяє на порівняння з іншими спільнотами. Виянснення, яке підложжя поодинских виявів, що на їх підставі говоримо про духовість народу, можемо спокійно залишити до того часу, як нам буде ліпше відома істота тієї диспозиції чи тих диспозицій, що зумовлюють дане психічне явище чи радше певний комплекс соціопсихічних виявів, які можемо емпірично дослідити та їх докладно описати. Науковість підходу є цілком забезпечена кожночасною можністю контролю, що є передумовою виелімінування суб'єктивної довільности. І ми, незаперечно, можемо констатувати, що існують такі своєрідності людської — в даному випадку соціяльної — духовости, як, наприклад, войовничість чи смиренність, охота вивищити себе чи навпаки, шукати опори в іншім, бажання соціяльного резонансу, що веде до конечности вислову та до постання спільнот, — і то можемо те констатувати зовсім незалежно від того, чи знаємо істоту психофізичної диспозиції, як носія тих своєрідностей, чи ні. Це правда, що дослідники не заспокояться і будуть намагатися давати щораз досконаліші вияснювальні теорії, але правда також, що для науки має не меншу вартість емпіричне громадження фактів і їх клясифікація. І це є, м. ін., основним завданням всякої етнопсихології, яка досліджує духовість конкретної спільноти у її своєрідності і — автоматично — у її протиставленні іншим спільнотам («протиставленні» в розумінні окремішности, що випливає із психосоціяльних своєрідностей).

З погляду феноменологічно-дескриптивного теорія Фіркандта знаходить визнання навіть у тих авторів, які скептично ставляться до її біологічно-експлікативної ролі, — і то ще й у чверть століття після зафіксування у підручнику,[18] а це вже найкраще говорить про її вартість як схеми.

---

[17]) Так, напр., проф. д-р Peter R. Hofstätter каже: «Тоді як в тридцятих роках пошукування за людськими інстинктами зустрілося з поважним недовір'ям, зустрічаємо в новішій літературі поновне зацікавлення питанням, яке, з одного боку, спирається на переломні праці звіринних етологів (K. Lorenz, N. Tinbergen), з другого боку на відкриття множникової аналізи, які, напр., призвели Р. Б. Кастелла (R. B. Castell. Personality. New York 1950) до відновлення теми Мек Дуґела. Я сам того переконання, що насправді не можна буде обійтися без припущення певних загальнолюдських та вроджених (евент. потребуючих визрівання) тенденцій до окресленої поведінки (див. Sozialpsychologie. Berlin 1956).

Подібно G. Matetzke у своїм творі з 1954 р. присвячує окремий розділ «соціяльним схильностям, тенденціям, прагненням, почуванням» (див. Prof. Dr. Rene König. Soziologie. Frankfurt am Main 1958. Стор. 279).

[18]) Див. R. Aron. La sociologie allemande contemporaine. Presses Universitaires de France. Paris 1950. (2-е видання). На стор. 38 кажеться: «Це неди-

Щоб ще виразніше підкреслити, що зовсім не йдеться в праці про вияснювально-біологічний момент, вводжу при окреслюванні аналізованих і порядкованих психо-соціяльних явищ термін «соціяльні прямування», де ще більше підкреслений комплексний характер явищ і, насамперед, унапрямлююча роля самої людини (в етнопсихологічних студ ях: роля людини, як виразника спільноти), яка то роля звільнює саму людину від закостенілої невідхильности гіпотетичного інстинкту чи схильности.

Звичайно, феноменологічне нагромадження матеріялу, що стосується певної групи психічних виявів, рівночасно скріплює здогад про існування зумовлюючої їх диспозиції (інстинкту чи схильности), хоч і без вникнення в істоту тієї диспозиції. І в цьому розумінні при достатній кількості емпірично нагромаджених фактів можна говорити про соціяльні прямування, як про певну «константу» — сталу національну властивість, і на підставі припущення такої константи можна «вияснювати» наступно стверджувані факти, тобто точніше: припорядковувати їх до вже попередньо ствердженої групи явищ.

Після з'ясування методологічних засад пора прийти до накреслення результатів самого досліду.

II. Соціяльні прямування українця в світлі аналізи поетичної творчости Шевченка

А. Поділ праці виникає — логічно — із поданої Фіркандтом схеми соціяльних схильностей (чи — як у нашому випадку будемо вже послідовно вживати — прямувань). Фіркандт розрізняє дві пари протиставних і доповнювальних прямувань, а саме: прямування до боротьби й до несення допомоги, як і прямування до самопіднесення й до підпорядкування. Крім цих 4 прямувань, маємо ще наступні: 5) прямування до життя в спільноті, яке сполучається з 6) прямуванням до вислову, а далі 7) прямування до наслідування, 8) переношення почувань та переконань і — окремо, як спеціяльна здібність — 9) потреба пристосування. Більшість

скусійна заслуга книжки Фіркандта та його методи, якою він послуговується. що він змагає до чистих описів. В цьому сенсі ми визнаємо вартість функції, названої вгорі під т. 3 (в якій кажеться, що завданням феноменології є м. ін.: «Розрізнити різні значення постави, зовнішньо подібної. Послух у результаті любови, утилітарности, страху, — може маніфестуватися в просторі подібними жестами» — стор. 37). Попросту годиться відзначити, що йдеться тут про феноменологічну психологію (а не про трансцедентальну феноменологію), — і то в широкому розумінні, коли вона зближається (або майже зближається) до інтерпретації, що дозволяє зрозуміння». До речі, Р. Арон, хоч і висловлює критичні зауваження щодо експлікативної вартости теорії соціяльних схильностей Фіркандта, проте виразно підкреслює і її позитиви: «...ці зауваження мають на меті менше критикувати, як радше вказати на важкі моменти. Вони не мають зменшити вартости психологічних аналіз, — дуже витончених, а тільки вказати на віддаленість між феноменологічною філософією спільноти й тією соціологією, що послуговується методами психології, менше чи більше інспірованої концепціями Гуссерля» (стор. 40).

тих соціяльних прямувань проаналізовано в низці окремих студій, які в більшості були вже друковані, а саме:

I. Вступна студія **«Соціопсихологічна аналіза 'Москалевої Криниці'»**[19а]) має радше методологічне значення, вказуючи на спеціяльну придатність Шевченкової поезії для етнопсихологічних аналіз.

Дальші студії присвячені вже докладній аналізі під аспектом поодиноких прямувань:

II. **«Шевченків 'Кобзар' під аспектом інстинкту самопіднесення».** Студія виявляє підставовість того прямування для нашої психіки.[19б])

III. **«До питання українського духового анархізму».**[19в]) В цій студії подано матеріял, що стосується прямування до підпорядкування, але — разом з тим — проаналізовано питання, наскільки у нашім спільнотнім житті проявляється прямування до наслідування, як і вказано на похідні вияви обидвох прямувань, як традиціоналізм та пошана авторитету.

IV. **«До проблеми інстинкту боротьби в Шевченка».**[19г])

V. **«Альтруїзм у Шевченковій ліриці».** [19ґ])

VI. **«Бажання суспільного резонансу в Шевченка, як людини й творця».** Ця студія — в основному — присвячена прямуванню до життя в спільноті, але вона також має чимало матеріялу, що стосується прямування до вислову.[19д]) Студія тісно сполучається тематично з наступною:

VII.**«Українська родина в поетичній творчості Шевченка».** [19е]) Коли попередня студія писана під аспектом прямування до життя в спільноті, ця радше з'ясовує вже результат того прямування у його об'єктивізованих звичаєвих формах.

VIII. З тієї самої ділянки аналізи соціяльних прямувань на матеріялі Шевченкової поезії є ще студія **«'Панські жарти' у світлі етнопсихології».** Порівняння Шевченкових «Гайдамаків» із Франковими «Панськими жартами» під аспектом соціяльних прямувань дозволяє на деякі висновки щодо диференціяльної психології групи (конкретно галичанина у порівнянні із мешканцем центральних земель).[19є]) Але саме різниці ще більше упластичнюють спільні риси духовости, і ця студія є доповненням всіх попередніх.

Нижче резюме поодиноких студій у виді підсумків того, що можна сказати на підставі добутого матеріялу про поодинокі прямування. Тоді як в самих студіях ішлося про якнайширшу арґументацію, так, навпаки, у підсумках арґументації не буде, і вони можуть бути розглядані тільки у зв'язку із попередніми працями, зокрема при бажанні наукової верифікації результатів. Зви-

---

[19а]) Студія писана в березні 1956. Друк — див. прим. 13. [19б]) Писана: 3-10. IV. 1956, друк: «Визвольний Шлях», чч. 7-9 за 1956 р. (сторін. 35). [19в]) Студія писана: впродовж другого кварталу 1962 р. Досі недрукована (друкується рівночасно у місячнику «Визвольний Шлях»). Стор. машинопису 91. [19г]) Писана: 22-27. III. 1956. Друкована: «Розбудова Держави» чч. 20-22 (1957/58). Стор. 26. [19ґ]) Писана: 29. III - 3. IV. 1956. Друкована: «Визвольний Шлях», чч. 10-11 за 1956 р. Стор. 21. [19д]) Писана: в березні 1961 р. (закінчена в червні 1961 р.) і читана на Науковій Сесії НТШ у Парижі, улаштованій у Шевченкове століття. Друкована: Наукові Записки УВУ чч. 4-5. Мюнхен 1961. Стор. 71-124. [19е]) Писана: 19-24. II. 1961 р. й читана у винятках на Науковому Конґресі НТШ у Нью-Йорку у Шевченкове століття. Досі недрукована, друкується в томі Записок НТШ, в якому будуть вміщені праці Конґресу. Сторінок машинопису: 42. [19є]) Писана: в серпні 1956 р. Друкована: «Визвольний Шлях» за грудень 1956, січень і лютий 1957. Стор. 37.

чайно, підсумки затирають, може, нюансування думки, але вони у своїй лаконічності спричинюються до чіткости остаточних висновків і уможливлюють порівняння із ранішими працями інших авторів чи евентуально ведуть до статистичних зіставлень.

Б. Прямування до самовияву.[20]) Аналіза Шевченкової творчости підтверджує попередні досліди про центральне значення прямування до самовияву в українців, яке зумовлює загально в нас підкреслюваний український індивідуалізм. Сам Шевченко має велике відчуття особистої гідности, яке виявляється м. ін. і в національній гордості, і він гостро реаґує на послаблення тієї прикмети в земляків у результаті історичних умов та неволі. Проте й серед Шевченкових сучасників траплялися випадки, коли зневажена гідність людини веліла жертвувати всім, до життя включно, в обороні загроженої чести («Марина»), а туга за природним правом людини на повне життя й самовияв були загальні (постать Яреми на загальному тлі «Гайдамаків»). Бажання самовияву — при несприятливих зовнішніх умовах — виявляється часто у доволі примітивних формах, але саме ті примітивні форми вказують на поширеність прямування. Коли на найнижчім ступні бажання відрізнитися від оточення узмістовлюється в імпонуванні зовнішнім виглядом («синім жупаном») чи грошем, а в спеціяльно примітивних виявах у простій задиркуватості «борців» чи навіть розбишацтві, тоді у вартісніших одиниць вона призводить до бажання залишити по собі добру пам'ять («Москалева Криниця») чи породжує тугу за особистою славою, але спеціяльно гострою стає туга за минулою славою нації. Невдача є завжди причиною сорому, а найгіршою мукою є «впасти у кайдани, умирать в неволі».

Свободолюбність, як передумова самовияву, висловлюється у рельєфнім вислові: «Вони вже убогі, вже голі, та на волі», при чому «воля» ідентифікується з можливістю робити, що завгодно. Ця свободолюбність проявляється у індивідуальному житті у бажанні знесення всіляких обмежень, отже, м. ін., у знесенні вся-

---

[20]) В попередніх студіях я вживав термін «самопіднесення», але в цьому терміні є певний оцінювальний компонент, і то в пежоративному сенсі. Самопіднесення понад інших логічно приводить до принижування інших; якщо ж прямування в одиниці дуже сильне, то можна заздалегідь припустити, що воно буде виявлятися за всяку ціну — незалежно від особистої вартости того, що бажає вивищити себе, й тих, понад яких бажає він себе вивищити. Тим часом — не виключаючи зовсім можливости такого випадку — треба зазначити, що не про таке виключно вузьке розуміння йдеться. Тому я вирішив термін заступити словом, що відповідає ширшому поняттю: прямування до самовияву може мати в рівній мірі позитивні й неґативні види. Самовияв людини у виді творчости може призвести, правда, до її вивищення, але це вивищення повинно бути зовнішнім (і об'єктивним) визнанням заслуг, що випливають із самовияву. «Самопіднесення» надто нагадує бажання самовияву із рівночасним суб'єктивним підкреслюванням власних здогадних заслуг.

ких соціяльних перегород, у зрівнянні всіх людей і в запевненні їм можности повного самовияву та рівного старту. Про значення людини не сміє вирішувати походження, але виявлена особиста вартість: творчість, зроблене комусь добро, принесене в офірі для спільноти терпіння. До розуміння правдивої вартости призводить спільноту м. ін. важке історичне минуле, яке є випливом «межової ситуації» в географічному розумінні й яке зумовлює «межові ситуації» в розумінні екзистенціяльної філософії. Постійне терпіння й боротьба у тривалій зустрічі із смертю, бажання кари за дізнані кривди й почуття вини, що випливає із спонтанної мести, мусять призвести до питання, яка є суть життя і призначення людини, і тому для Шевченка животіння без справжнього життя є найбільшою мукою. А справжнє життя для нього — у творчості, у вияві, у пророчім слові, у бажанні визнання. А бажання залишити слід по собі, що був би джерелом майбутнього визнання, виконує ролю дисциплінуючої функції: хто бажає чужого визнання за самовияв, за творчість, за виявлену вартість, — той і іншим віддає належне: Шевченко в полум'яних словах відзначає ролю «батька» Котляревського, «отамана» Основ'яненка, «бандуриста» Маркевича, «кроткого пророка» Марка Вовчка та ін.

В загальному важка історична доля, спричинюється до сублімування прямування, але спинення можности самовияву у наслідку неволі чи самоволі панів, фаворизованих чужим режимом, породжує бажання помсти, яка — не зважаючи на миролюбність українців — буває жорстока, і у певних випадках загострюється довго здавлюваним бажанням самовияву («Гайдамаки», «Варнак»). Помсту викликає також пониження особистої гідности («Титарівна»), що тільки підтверджує поширеність її загостреного відчуття, і то навіть на найнижчім щаблі суспільної драбини (у байстрюка). Проте, навіть при найбільше спонтанній помсті є бажання її етичного виправдання. Коли ж помста, із зростаючим щораз більше контролем централізованого апарату чужого режиму, стає виключена (чи дуже утруднена), тоді здавлюване прямування до самовияву проявляється на примітивному ступні у хвалькуватості, у вищій формі сприяє розвиткові памфлету та їдкої сатири, що має на меті понизити ворога й дати своєрідну сатисфакцію.

В. Підпорядкування. Підпорядкування, як прямування, протиставне, але й комплементарне до бажання самовияву: в спільнотах, серед яких обидва прямування виступають приблизно в однаковім насиленні, панує гармонія. У нас однак ця гармонія захитана: при скріпленім бажанні самовияву є недостача справжнього підпорядкування.

Шевченкова поезія запевнює таке багатство ілюстративного матеріялу, що на ньому можна з великою точністю прослідити всі нюанси підпорядкування чи анархічности у нашій спільноті,

і то за логічною схемою: а) від наявности виявів позитивного підпорядкування через б) вияви неґативного підпорядкування (льокайства у внутрішньому житті чи вислужництва чужому окупантові) і в) творчого спротиву (позитивного непідпорядкування) до г) повного анархізму (неґативного непідпорядкування у найвищій формі).

Місць, що свідчать про наявність позитивного підпорядкування — порівняно мало, і це вже має свою вимову. До цього ж, ніколи нема т. зв. сліпого підпорядкування для самої засади послуху. Нема також «функційного» підпорядкування, тобто послуху комусь конкретному завдяки сповнюваній функції. Натомість вияви (рідкого) послуху випливають радше із визнання вартости (Гамалія, Підкова, Залізняк), при чому послух випливає із зрозуміння цілої ситуації. Він радше «консензус» цілої громади на спільну дію, як беззастережне визнання провідника. Цей консензус сильно забарвлений почуваннями, він залежний від настрою, а тому провідник мусить постійно дбати про утримання відповідної чуттєвої атмосфери.

«Неґативне підпорядкування» — це своєрідність українців чи пак поневолених народів. Звичайно, і в державних народів виявляється іноді підпорядкування у небажаних пересадних формах «льокайства», проте це нікого не хвилює. Гірше, як льокайство у випадку поневоленої нації перемінюється у вислужництво окупантові, бо це загрожує існуванню спільноти. Таке вислужництво опановує часто одиниці, що нормально були б зразковими громадянами, «сірими людьми», які в послусі визначним індивідуальностям сповнювали б свою позитивну функцію «реґулятора». З етнопсихологічного погляду, — на підставі Шевченкової поезії — нема підстав до твердження, що у нас тих вислужників спеціяльно багато, що вони захитують рівновагу між «юродивими» і «гречкосіями», але вони є. Це ті «каламарі» з циновими ґудзиками, яких однак треба поборювати, що сам Шевченко нещадно робить. З погляду державницького — це необхідність, але в площині індивідуальній це веде до послаблення одного з прямувань, — а рівночасно з погляду етнопсихології до зміни характерологічної структури.

Коли за даних історичних умов підпорядкування може стати злочином, тоді творчий спротив набирає сили чесноти, і у Шевченка чимало прикладів геройського спротиву і апотеози бунту. Зачинається від індивідуального бунту проти соціяльного поневолення, геніяльно схопленого у постаті Яреми, який стає символом узагальнення цих індивідуальних «бунтів» у гайдамаччині. Звичайно, узагальнення бунту веде не тільки до народження соціяльних рухів, але й до національних повстань (Тарас Трясило), бож соціяльна несправедливість випливала із національного поневолення.

Спротив проявляється не тільки у збройнім повстанні, але й у висміянні, у скарикатуризованні противника («Сон»). Іронія Шевченкова в рівній мірі для нього характеристична, що й патос із оспіванням слави «лицарям великим». Завершенням є ціла філософія непослуху, яка веде до молитви, щоб дано нам було в ім'я любови проклинати й «світ запалити» для знищення несправедливости.

І знову ж: цей творчий спротив із його прославленням веде до переміни національної вдачі: коли нормальною є апотеоза сильних, то в нас картина обертається: замість послуху «убогих-нижчих» у стосунку до тих, що несуть функціональну відповідальність за долю спільноти, в нас є радше тенденція апотеози саме тих нижчих, яких Шевченко у постаті «малих рабів німих» — возвеличує!

Послідовне ширення ідеології бунту — хоч у випадку поневоленої нації виправдане — логічно мусить призвести до неґативного непідпорядкування, до бунту для бунту, до анархізму, і у Шевченка чимало місць, які виразно свідчать про ту нашу національну хибу, яка мала свої засновки у первісній вдачі (незгідливість у княжих часах, «військові свари» і «шашелі» за козачих часів), але яка скріпилася у результаті історичних умов. Складається доволі понуре враження із пластичних ілюстрацій виразного легковаження старшини, критикантства, стихійного самосуду (Варнак), — із удару по всякій інституції, в якій проявилася якась недосконалість (навіть по Церкві, як це виразно видно у поемі «Гус»). Таким чином доходимо до ідеології неґації «панів», «царів», навіть «святих», — до валення цілої системи (з антиклерикалізмом і підточуванням засад суспільної моралі включно). З такої анархістичної постави в суспільному житті випливає крайній неґативізм у особистій ментальності, який можна прослідити на «пісенному» матеріялі («думках»), коли нормальним являється, що людина не має ніякого конкретного бажання, але знає тільки, що вона нічого не хоче. Неґація всякого примусу призводить до неґації всякого обов'язку: подружнього зв'язку, виховування дітей, заробіткової праці. Приходить до повного босяцтва із бажанням неокресленої волі, але й з рівночасною заздрістю до всякого, хто щось має, чогось хоче, до чогось змагає («Москалева Криниця»!).

Багатий ілюстративний матеріял дозволив дійти до поданої схеми, але схема у дуже виразний спосіб вказала на причину переміни духовости й на всі небезпеки, зв'язані із тією неґативною тенденцією.

Спеціяльна аналіза родинного життя вказує, що підпорядкування в українській родині більше, ніж у суспільному житті, що в певному сенсі зрозуміле, бож родинне життя (бодай до большевицької революції) зберегло в нас нормальну атмосферу, тоді як

суспільне укладалося під зовнішнім чужим тиском. Проте й у родинному житті є ознаки, що прямування у нас випливає менше з неусвідомленого, інстинктового, а радше із цілої атмосфери. Послух в родині (подруг між собою, дітей батькам) випливає із взаємної пошани, із любови, із зрозуміння, а не з обов'язку. Як батьки порушують свободу дитини і, наприклад, силують її одружитися із нелюбом, тоді в дитини народжується бунт, а заборона одружитися з убогим веде до прокльонів. А втім любов взагалі сильніша від послуху («Катерина», «Не кидай матері»). Іншими словами, підпорядкування в українській родині здебільша не послаблює індивідуалізму одиниці.

Слабе прямування до підпорядкування можна прослідити у Шевченковій творчості навіть у відношенні до Абсолюту, яке відношення навіть в обличчі Бога має характер не інстинктовий, але дуже індивідуалізований. Воно допускає навіть бунт проти Абсолюту (як це у самого Шевченка трапляється), коли стверджена несправедливість родить сумніви у існування Божества, як ідеалу Добра й Любови. Шевченкова поезія дуже часто стоїть на пограниччі хули, зокрема як він почуває себе в обов'язку станути в обороні покривджених. Звичайно, з Шевченкової постави не можна ще робити етнопсихологічних висновків, — тим більше що у багатьох Шевченкових сюжетних віршованих розповідях є малюнки найбільшої смиренности у відношенні до Бога, але цей рід бунту (у його крайній формі) є вельми характеристичний, і він вкладається повністю у загальну констатацію, що в українців підпорядкування залежне не тільки від почувань, але й від пізнавальної функції і, насамперед, від системи усталених вартостей.

Г. Наслідування. Прямування до наслідування й до підпорядкування дуже споріднені між собою, а можна навіть сказати, що підпорядкування випливає із наслідування, як це можна сконстатувати вже у забаві дітей. Наслідування має більше первісний («прімерний») характер, — і тоді як у поезії багато ілюстративного матеріялу для такого комплексного соціяльного вияву, як підпорядкування, його далеко менше для наслідування. Щоправда у Шевченковій поезії доволі місць, які вказують на вияви того прямування серед української спільноти, але цей матеріял не має диференціяльного характеру, — він свідчить про наявність прямування, але не свідчить про різниці, які можна було б констатувати між українцями й іншими народами на підставі прямування до наслідування.

Наслідування зазначується у грах дітей, у намаганні робити приємність дітям («обнови» на Великдень), у автоматизмі вишивки, у розвазі (інші танцюють — потанцюю й я; інші мають червоні черевички, треба й мені їх купити тощо). Наслідування веде й до переношення почувань, і воно в елегійному загальному шуканні зорі на вечірньому небі.

Взагалі єдність почувань скріплює бажання наслідувати. Дія боготвореного отамана є наслідувана (Залізняк). До наслідування скоро доходить між залюбленими. Наслідування зокрема часте в родині. Наслідування, що переходить у звичай, витворює своєрідний стиль родини, а далі маємо стиль малої громади, стану, а навіть нації. Так, наприклад, у час війни чи небезпеки — зокрема у невойовничої нації — прямування до необхідного наслідування сповняє дисциплінуючу функцію, коли в похід збираються дослівно всі (єдиний син вдови, безталанний суджений бідної сиротини).

Іноді, наслідування має свої неґативні вияви, коли воно неконтрольоване розумом: мавпяче наслідування стає підставою часто безглуздої моди, переймання поглядів, захоплювання чужим. Це останнє зокрема небезпечне для бездержавної нації, коли таке захоплення послаблює відчуття власної гідности.

Дисциплінуюча функція наслідування (щоб всі робили одне) може мати й фатальні наслідки, як, наприклад, у випадку Ґонти, який вбиває дітей тільки тому, що так велить йому загальний настрій убивання католиків.

В родинному житті наслідування у своїй дисциплінуючій функції скріплює непорушність родини і стає на сторожі статевої моралі. Взагалі воно стає підставою публічної опінії, яка реаґує на все, що «не годиться» (як у випадку «Сотника», що залицявся до своєї прибраної дочки).

Навіть у так індивідуалізованої спільноти, як українська, прямування до наслідування призводить до затирання індивідуальности, бо загал не любить ніякої екстраваґантности («Перебендя»), а навіть сам Шевченко іноді почуває себе зле у своїй ролі «юродивого». Але це залежить від настрою, бо рівно сильним є в нього протилежне бажання, коли Шевченко ставить вище терпіння й одчай від гнилої буденшини простого наслідування. Але сама та контрастова настроєвість є нам спільна із іншими індивідуалістичними народами, на всякий випадок із народами европейського циклу.

Ґ. Авторитет в українців. На спорідненість обидвох прямувань — підпорядкування й наслідування — вказують ще два соціопсихічні вияви: визнавання авторитету й традиціоналізм; коли визнання авторитету не до подумання без підпорядкування і коли воно змушує до подиву й наслідування, тоді традиціоналізм радше є похідним явищем від наслідування, але стає по закріпленні дисциплінуючою функцією, що змушує до послуху. Тому в методологічних працях нема однозгідности щодо припорядкування тих функцій до конкретного прямування. Але в нашім випадку ідеться тільки про феноменологічний момент, у пов'язанні його з українською духовістю. Тому нам неконечно сполучувати ці вияви з конкретними прямуваннями. До цього ж в соціяльнім

житті роля зарівно авторитету, що й традиціоналізму є настільки важлива, що ці вияви духовости можна розглядати самостійно, незалежно від прямувань, які їх зумовлюють чи — евентуально, навпаки — з них випливають.

Аналіза Шевченкової творчости призводить до сумних висновків щодо визнавання авторитетів серед нашої спільноти: в нього ні одної позитивно змальованої постаті з княжої доби. Також до всіх гетьманів, за винятком Полуботка, ставиться Шевченко критично, іноді насмішливо. Найбільший гетьман Хмельницький стрічається в багатьох місцях із докором. Дещо інакше відношення Шевченка до письменників, отже до сучасників, але його відношення до них скоро міняється: після початкового захоплення й палких слів визнання скоро приходить до розчарувань та до обвинувачень. Це так у відношенні до самого Шевченка, а в зображенні минулого він вірно малює картину вибору гетьмана, коли виразно громада стоїть перед одиницею і коли виглядає, що радше вибираний гетьман старається про визнання, а не випливає воно спонтанно із його попереднього авторитету.

Дивним дивом, авторитетом втішаються радше другорядні історичні постаті: Гамалія, Підкова, Трясило, Залізняк, Гонта, Швачка. Це частково у наслідку нашої анархічности коли важко визнати нам справді заслужену величину, — почасти у наслідку почуттєвости вдачі, коли ми захоплюємося настроєм хвилини: тому один успіх важливіший ніж твір цілого життя (в якому, поруч із успіхами, були також і невдачі). Принагідні герої звичайно виступають на історичну сцену без минулого, ніхто не знає про їхні слабі сторінки, і тому їм легше блистіти хвилинним успіхом, зокрема як він кінчається чи то повним тріюмфом, чи то драматичним терпінням.

Зрештою, ці постаті це не так індивідуальності, як ідеальні виразники загальних прагнень, а в результаті історичних умов вони були радше рушіями нищення й заперечення, отже йшли по лінії виобразуваної вдачі із її схильністю до анархізму

Д. Традиціоналізм. Не зважаючи на тісний зв'язок поміж визнаванням авторитетів та традиціоналізмом, в Україні — при дуже незадовільній пошані авторитетів — маємо доволі розвинений традиціоналізм. Правда, Шевченко боліє над заником традиціоналізму в земляків (і, незаперечно, неволя спричинилася до його послаблення, зокрема якщо ідеться про традицію безпосередньої континуації збройної боротьби!) і вважає своїм основним обов'язком бути лучником між поколіннями та картинами минулої слави спричинитися до відродження національної гордости. Проте, саме його поезії, будучи розпачливим алярмом, знайшли завдяки пластичній візії минулого такий відгук в оточенні, що це найкраще свідчить про існування традиціоналізму.

В окремій нотці зіставлені всі історичні поеми Шевченка: їх

9, — три дальші мають в переважаючій частині історичний елемент. Отже в сумі їх не багато, але їхня функція в відродженні національної свідомости є найкращим арґументом за український традиціоналізм. Щоправда, цілий «Кобзар» насичений історизмом, — в дальших 12 поемах є ще історичне тло, а певні нотки звучать майже скрізь. Так, наприклад, улюбленим у Шевченка мотивом, що випливає із його традиціоналізму, є мотив могили, так характеристичної для українського краєвиду. Це могили, як німі свідки минулого, породжують повторне питання: з а щ о ?[21]) Це невідповіджене питання призводить до ознайомлення з історією, яка пригадує, як то минула «слава здорово кричить», а самі могили з своїми леґендами та повір'ями стають в колективнім підсвідомім архетипом містичного таїнства відродження[22]).

Другим частим мотивом у Шевченка, що вказує на традиціоналізм, є мотив кобзаря, з яким, зрештою, сам Шевченко utotожнюється у своїй функції посередника між минулим та сучасним[23]). Обидва мотиви — могили й кобзаря — сплітаються, коли кобзарі, з одного боку, саме з могил черпають свою містичну силу, а з другого боку, їх оспівують у своїй творчості. Кобзарі — свідомі своєї ролі, — вони завжди відповідно достосовуються до настрою оточення, щоб потрапити у тон, бажаючи тим успішніше звернути увагу на істотне — на історичне минуле. Мірою їх популярности може бути факт, що вони завжди оточені громадою цікавих, а їхня розповідь призводить до глибокого порушення почувань. Безпосередніми переємниками кобзарів є модерні письменники, і тому ставлення Шевченка до ролі письменника незвичайно тепле, а вимоги до нього винятково великі: поет має бути пророком, а його слово має щось із споконвічного Логосу.

Традиціоналізм степенує протиставлення минулої слави й сучасної недолі, коли контраст діє з великою силою на уяву. Минуле — це краса, і тому його малюнок завжди у піднесеному й поетичному тоні. Консеквентно зразками ладу й обов'язку для сучасних стають традиційні ідеали: ідеал «вольностей», братерства «без холопа і без пана», козацькі походи в обороні віри, готовість на найвищу офіру «за край, за церкву Божую, за люди».

Коли мирне хуторянство заступило войовничий динамізм ко-

---

[21]) «За що боролись ми з ляхами?
За що ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра?... Засівали
І рудою поливали,
І рудою поливали
І шаблями скородили («Чигирин»).

[22]) Мотив «могили» у «Кобзарі» приходить не менше 20 разів, пор. прим. 80 студії «До питання українського духового анархізму».

[23]) В прим. 81-ій цитованої щойно студії зіставлені місця з мотивом кобзаря у Шевченка; їх найменше 7.

зацької вольовости, у Шевченка, як в «одного козака із мільйона свинопасів», — за його таки власним окресленням, ужитим правильно Донцовим таки у відношенні до самого автора, — вимоги до земляків були спеціяльно загострені, але можність сповнити свою історичну місію вказує, як тісно Шевченко був зв'язаний з оточенням та його ментальністю, в якій жевріла іскра великої любови.

Кілька зауваг годиться сказати ще про традиціоналізм української родини, який є спеціяльно сильний. Тому пильно зберігаються традиційні форми родинного життя, як: моногамія; засада подружньої вірности, заснована на любові; взаємна пошана; рівнорядність подружніх партнерів при великім впливі жінки (вірніше: матері) на внутрішнє життя родини. Ці форми ідеалізовані в житті, в народній творчості, в письменників, навіть у науці. Як окрему — дуже істотну — форму спільного життя в родині треба вважати приватну власність, при чому власна хата стає центром родинного життя, а хутір набирає своїх індивідуалізованих рис, що відбивають уподобання господарів. Як моралі родинного життя, з одного боку, береже традиційна внутрішня гармонія (позитивний стимул), так, з другого боку, цю саму функцію виконувала за часів Шевченка прилюдна опінія із жорстокими традиційними карами для порушників ладу («стрига»; неґативний стимул). Традиції оберігання дівочої гідности були такі сильні, що часто смерть уважалася єдиним виходом із ситуації, щоб оберегти себе від насилля. Знову ж саме насилля призводило нерідко до помсти, яка в поодиноких випадках виявлялася у справді жорстоких формах.

Е. Войовничість. Шевченкова поезія підтверджує в загальному констатацію про невойовничість українського народу, не зважаючи на те, що сам Шевченко на тлі пасивности своїх земляків відрізняється вольовістю й непокірливим динамізмом. При тому треба сказати, що коли вказується на певні хитання у національній духовості напротязі століть (еволюцію чи реґрес), то у відношенні до українців треба констатувати найбільші зміни саме у послабленні войовничости. І змагання до збудження традиціоналізму в'яжеться у Шевченка із проблемою перевиховання народу, саме в напрямі відродження давнього лицарського духа.

Проте, навіть при різкій контрастовості Шевченкової постави до духовости сучасного йому покоління, навіть у самого Шевченка можна констатувати незадовільний розвиток прямування, що він і сам відчуває, зокрема в заранні своєї національної місії, коли він сповнений сумнівів, чи в нього досить мужности й моці, щоб повести земляків на прю. Він відчуває в собі більше ліричного смутку, ніж бадьорої вольовости чину. Щойно усвідомлення, що мовляв «журбою не накличу собі долі», веде до переродження. Отже навіть у Шевченка його бойовий динамізм

менше має інстинктового підкладу, ніж раціонального пізнання, що без відповіді насиллям на насилля нема виходу.

А втім, є ще й інші моменти, які вказують на неаґресивність Шевченкової вдачі: в нього мало малюнків у «Кобзарі» чистої спонтанної аґресивности, пригодництва. Війна не є для самої війни; війна у Шевченка це боротьба за загрожені вартості. Отже оборонна війна — священна, але завойовницька — злочинна. Така постава — етично цілком виправдана — далека від неусвідомленого гону в простір конкістадорів. Тому відчування боротьби й у Шевченка трагічне: це не надмір внутрішньої енерґії неминуче пхає нас в обійми боротьби, як великої пригоди, як справжньої насолоди, як щастя, а тільки відчуття війни, як драматичної конечности, як морального імперативу, велить нам жертвувати справжнім щастям для обов'язку. Цей обов'язок здебільша приходиться окупити болючими жертвами, а жаль за тими жертвами завжди спричинює, що тло є темне, безрадісне, без щастя боротьби, без насолоди риску.

Тому й постава Шевченка у неволі — це насамперед постава ніжної людини. Інша річ, що, відчувши необхідність боротьби, Шевченко залишається вірним собі до останку. Він у своїм спротиві послідовний, і в тому його героїзм, що він перемагає в собі свою ніжність та слабість. Він послідовний у власнім терпінні, як і в закликах до боротьби за справедливість, спрямованих до земляків. Згідність слів і діл є повна.

При дуже слабім вияві прямування у нашого загалу, сильніше проявилися деякі похідні чинники, зв'язані із войовничістю. Так, наприклад, у Шевченка виразно зарисовані в рівній мірі вибухи ненависти до ворогів, як і ксенофобії, і то у відношенні в рівній мірі до поляків, що й до москалів. Ненависть, спричинена дізнаними історичними кривдами, затіснює поле зору й обмежує об'єктивну оцінку: звідси генералізування. Польські пани, що знущалися над українським селянством, без винятку злочинні. Це генералізування переноситься на католицьке духовенство, часто співвинне поруч із шляхтою за злочини, потім взагалі на католиків, у результаті чого Ґонта зарізує своїх синів за те, що вони католики.

Поруч із ненавистю, як похідною тенденцією прямування до боротьби, із схильністю до генералізування хиб ворога, маємо ще другу похідну диспозицію войовничости, що проявляється у відчутті необхідности кари (й у охоті карати за зло чи кривди). Ідея кари у Шевченка виразно зарисована, і то вже кари навіть за індивідуально заподіяне зло у приватному житті, але насамперед кари за зло, що випливає із несправедливости суспільного чи політичного ладу. І коли певну сатисфакцію відчувається у констатації, що «козаки шляхту тяжко покарали за те, що не вміла

в добрі панувати», тоді ідея кари є проголошена й у відношенні до тих українців, що ворогам помагали.

Спонтанна, неконтрольована кара з виявами спеціяльної жорстокости це помста. Малюнки помсти у Шевченка часті, від індивідуальної через родинну й станову до загальнонаціональної. При тому описи жорстокости бувають іноді детальні, а кольоритність малюнку виняткова. Приходить питання, звідки береться та стихійна сила помсти в українців, з природи маловойовничих та добрячих. Питання, як це так, шо і сам Шевченко, який засадничо завжди стоїть на становищі справжньої справедливости й шукає ідеалу чистої гуманности, дається захопити картинами жорстокости до тієї міри, що навіть засуджуючи їх, малює їх з таким патосом гніву, наче б він їх апробував. Звичайно, можна шукати вияснення у винятковій ситуації, коли нагромаджена століттями сума терпінь була того роду, що викликала пристрасну й неопановану реакцію навіть смиренних людей. Але вияснення може йти по лінії надкомпенсації, коли українці, як спільнота, хотіли «вирівняти» зауважений брак своєї невойовничости, що часто призводила до катастроф. Жорстокість, якщо вона не проявляється в перманенції, може таким чином потверджувати брак войовничости, і це так, мабуть, є у випадку українців.

Є. Несення допомоги. Подібно, як прямування до самовияву носить в українців у відношенні до підпорядковання виразно протиставний характер (а не має комплементарної функції, що призвела б до певного згармонізування вдачі), так аналогічно й друга пара протиставних прямувань: войовничість та подавання допомоги не мають другого, комплементарного компоненту. При слабій войовничості українець повний зрозуміння ближнього. Рідко коли трапляється повніше змальовання українського альтруїзму, як у поезії Шевченка. Враховуючи навіть момент певного генералізування чи ідеалізування, можна сказати, шо саме в поезії Шевченка проявилася характеристичність прямування для українського народу, і це, мабуть, надто глибоке відчуття конечности подавання допомоги спричинилося до послаблення протиставного прямування войовничости. Коли ж у самого Шевченка — при його глибокім розумінні допомоги, офірности, солідарности — не заниділо протиставне прямування, окреслюване войовничістю, то це тільки тому, що це його любов для власного народу, відчуття кривд та співчуття із кривдженими веліли йому стати апостолом соціяльного та національного визволення, яке не може прийти без війни, без кровопролиття й терпіння.

Як у всіх інших спільнотах, так і в українців несення допомоги помітне насамперед у родині, де воно сильно розвинуте. В центрі стоїть матір, офірність якої у плеканні дитини є того роду, що вона вимагає справжньої апотеози. В Шевченка часте порів-

няння матері із Мадонною, — до матері можна молитися. Дитина, якій — зрозуміло — насамперед несеться допомогу, не має того виключного становища, що в германських (а останньо щораз більше й у романських) народів. Дитина без матері — ніщо, і вдячність до матері, а через неї взагалі до старших, зокрема до діда є загальна. Невдячні діти засуджені публічною опінією.

При пошані старших у родині, легко зрозумілою є допомога старшим поза родиною. Зокрема допомога сильна в громаді. У Шевченка чимало картин справді зворушливого альтруїзму («Наймичка»), при чому спеціяльною опікою втішаються «старці божі» — кобзарі. Але навіть покритка — після спокутування свого гріха — стрічається із зрозумінням та зичливою допомогою оточення («Осика»). Так отже, загальне є переконання, — що «любов — господня благодать», а роблення добра стає джерелом справжньої радости.

Виразним виявом прямування є загальна гостинність, яка велить приймати й годувати старців чи запрошувати подорожніх. Зворушлива картина зустрічі весільних гостей, що стрічаються із тюряжниками, яких ведуть на Сибір. В'язнів гостять і загал бажає спричинитися до полегшення їх сумної долі.

Як подавання допомоги поширюється із життя родини на громаду, так солідарність слідно також у становому житті (рятування чумаків у дорозі), зокрема у вояцькому житті. (Гамалія звільнює «братів» із неволі). На спеціяльну рису характеру українців вказує факт, що найбільше розвинуте прямування у відношенні до нижчих (що насправді співчуття й допомоги потребують), що так виразно підкреслене у переспіві псальми:

«Вдові убогій поможіте,
Не осудіте сироти,
І виведіть із тісноти
На волю тихих, заступіте
Од рук неситих!»...

Босе, голе дитя, — хлопчина, що «мов одірвався від гіллі» — викликає насамперед співчуття, а кожному постійно в уяві заповіт Посланія про необхідність обняти найменшого брата.

Дуже характеристично, що так, як помста й жорстокість (як вершинні вияви прямування до боротьби) знайшли у Шевченка своє найяскравіше відбиття, подібно з великою силою змальована в нього ідея прощення, як завершення любови до ближнього, — альтруїзму. Між тими двома екстремами: чи не найбільшою й найтруднішою християнською чеснотою (прощення) й виразно християнською вірою засудженого гріха (помстою) ціла амплітуда пристрасної душі поета, що вказує на його велику почуттєвість, але що цілком відповідає нашій національній вдачі. Але треба сказати, що картини всепрощення є в Шевченка виняткової

сили, і він після присуду послідовно взиває у поезії «братчиків», щоб простили і тому, хто був спричинником їх терпіння і їх важкої долі без перспектив покращання.

Ж. Бажання соціяльного резонансу як підстава виникання спільнот. Якщо б про українську націю судити на підставі Шевченкової поетичної творчости, то треба б констатувати, що ми є наскрізь усуспільненою групою, з надзвичайно сильно розвиненим прямуванням до викликання соціяльного резонансу. Шевченко, як людина й творець, є людиною наскрізь громадською, а його бажання соціяльного резонансу (вирішального для поставання всіх спільнот) є просто виняткове, і в його поезії можна віднайти всі нюанси того бажання, підсвідомою тугою «сірої людини» за зрозумінням у найближчих починаючи та активною волею творця добитися відгомону й визнання в спільноти кінчаючи. Проте, етнопсихологічні висновки із творчости Шевченка є настільки утруднені, що на виняткове його бажання соціяльного відгомону мала незаперечний вплив його виняткова особиста доля, що позначила його ціле життя самотністю (що й відбилося в поезії): його раннє сирітство; кріпацька доля талановитої дитини, що бунтувалася проти насилля; скорий виїзд самотнього юнака на чужину, де він не міг знайти товариства; певна відмінність від людей («юродивість» творця, — «Перебенді», що ховається від людей на могилах); неволя; брак подружнього життя. Але й навпаки, можна сказати, що це саме етнопсихологічно зумовлена його вражливість спричинила, що він свою самотність переносив специяльно важко, — у стані специяльного збудження, яке виясеює не одно гірке слово на адресу невдячности нашої спільноти. Винятковість ситуації у сирітстві, еміґрації та в'язниці із загостреним бажанням відгомону змальовані в Шевченка незвичайно пластично, і саме його творчість може чимало спричинитися до вивчення вказаних душевних станів.

Шевченковому винятковому бажанню резонансу в оточення — вужчого й дальшого — цілком відповідає його особиста здібність в ч у в а т и с я в чужі душевні стани й відповідно на них реаґувати, зокрема на стани покривджених та принижених, як також борців за справедливість на землі. Його співвідчування із ближніми та його спочутливість до них проявилися в «Кобзарі» з такою силою, що його життьовий твір ще й тому може бути порівняний з другою настільною книгою українця — біблією (а не тільки з погляду поширености).

Виходячи від потреби зрозуміння, співчуття, відповіді, «поради», Шевченко малює прямування до резонансу на тлі спільноти, а тим самим доходить до зображування винику спільноти, насамперед до винику характеристичного для постання спільнотного життя почуття «ми» (у протиставленні до відокремлених «я» і «ти»). В цей спосіб Шевченко дає ілюстративний матеріял, як ви-

никають поодинокі конкретні спільноти: родина (найширше) на тлі рідної хати; дружні гурти «соузників»; громада на тлі рідної природи; нація. Його нюансування є того роду, що картинами Шевченкової поезії можна б прекрасно ілюструвати відповідні розділи наукового підручника соціології.

Будучи навіть дуже обережним при узагальненнях, треба сказати, як мінімум, що для українця характеристичне бодай прямування жити у родині, зумовлене винятковим бажанням соціяльного резонансу. Про це говорить загальна поширеність, як ідеалу, бажання сублімованої любови, як підстави родинного життя, — бажання любови, відбите в такій самій мірі у народній творчості, що й у Шевченковій ліриці, яка є саме з цього погляду насамперед прямим продовженням народньої поезії. Але можна сказати більше: це саме, мабуть, співчутливість Шевченка до долі ближнього спричинилася до такого великого поширення «Кобзаря», а це уповноважує до висновку, що співчутливість та бажання співчутливости дуже відповідає духовості українця, який дуже добре почуває себе на тлі тих спільнот, які найбільше задовольняють те саме його бажання (отже на тлі «малих спільнот»: родини, дружнього гурта, громади).

**
*

У підрозділах Б-Ж вичерпано проблематику (у коротких резюме) готових (і в більшості друкованих) аналіз Шевченкової творчости. Проте залишається ще декілька соціяльних прямувань без окремого деталізованого розгляду. Це тому, що 1) замало було відповідного ілюстративного матеріялу і тому тільки мало можна було про дане прямування сказати (це, зокрема, так у відношенні до прямування до вислову й спеціяльної здібности пристосовуватися) і що 2) подекуди ілюстративний матеріял може стосуватися (як це ще коротко побачимо) рівночасно двох прямувань (як це має місце при прямуванні до перенесення почувань). Для повноти картини у наступних трьох підрозділах (З-І) буде коротко з'ясована проблематика тих прямувань, хоч їм передше не присвячено окремих студій.

З. **Прямування до вислову** тісно сполучується, як було вже зазначене у заувагах про поділ праці, із потребою соціяльного резонансу. Це ж очевидне, що людина, яка бажає знайти відгук у інших, мусить із тими іншими увійти у контакт, — мусить уміти висловитися, при чому її «вислів» може набирати різних форм: від постави й рухів тіла — через жестикуляцію, міміку, голос — аж до мови, чи пак навіть до складніших — об'єктивізованих від людини і триваліших — її висловів у виді рисунку чи малюнку, поезії, музики, наукової систематизації, які разом складаються на культуру.

У студії про потребу соціяльного резонансу у Шевченка спеціяльно відзначено, що в нього, поруч підсвідомого прямування до шукання відгуку у людей, було ще усвідомлене й доцільне намагання добитися того відгуку, яке, однак, насамперед вказує на виразне змагання поета до вислову, при чому — в дальшому —

це намагання стає джерелом творчости. Змагання до вислову у Шевченка це народження його поезії й його малярства. Тому в нього, при відомій тузі до життя в спільноті, найважливіша функція припадає с л о в у, яке є святим, яке має бути оживлене та просвічене, яке має полум'ям взятися, людям серця розтопити, по Україні рознестися й в Україні святитись. Тому Шевченко спеціяльну ролю приписує письменникам-поетам, які — насправді — є пророками. Тому він повний пошани до сучасних поетів, що, зрештою, цілковито відповідає традиції пошановання до кобзарів, які в дошевченкову добу були символом прямування до вислову, при чому рівночасно виконували вони безліч важливих функцій, пов'язаних із прямуванням до вислову: інформативну, розвагову, пропаґандистичну, педагогічну, повчальну тощо.

Про це саме прямування свідчить роля усної словесности в українців із їх приповідковою співучістю, при чому сполука двох засобів вислову — слова й музики — скріплює завдяки рівночасній дії на інтелект та почування ефект, що підкреслює тільки інтенсивність самого прямування до вислову і стоїть, зрештою, незаперечно у зв'язку із бажанням самовияву.

И. Здібність пристосування. Коли потреба вислову структурно пов'язана із прямуванням до самовияву, а функційно із бажанням соціяльного резонансу і коли — в результаті — про наявність цього прямування і про його характеристичність для української спільноти можна говорити без окремої детальної аналізи, а тільки на підставі зібраного вже в інших студіях матеріялу, тоді важче цю саму методу застосувати при констатаціях, що стосуються потреби пристосовництва, для якого прямування матеріялу таки дуже мало. Можливо, що воно спеціяльно для українців не характеристичне (що, зрештою, дедуктивно можна б підтвердити згаданим поглядом Я. Яреми про інтровертивність українця). Цей здогад підтверджує анархізм вдачі, яка важко достосовується до оточення. Проте, деякі місця велять думати, що коли прямування для українця не є характеристичне в тому сенсі, що можна б на підставі його насилення робити деякі висновки етнопсихологічного характеру, то все таки не можна говорити про його брак. Коли, наприклад, говорилося про гармонію родини, що була похідним виявом доволі первісного прямування до наслідування, то при поставанні тієї гармонії мусіла у якийсь спосіб співдіяти — поруч із механічним наслідуванням — здібність пристосуватися, коли, врешті, затрачуються індивідуальні реакції, а подруги реаґують спонтанно однаково (Трохим і Настя у «Наймичці»).

Кобзарі свідомо достосовуються до оточення, щоб відповідно до чужих уподобань впливати на почування та переконання.

Врешті, пристосовництво у льокайстві «землячків», на яке

так дуже обурювався Шевченко, чи в легкім перейманні чужих ідей («слов'янофільства», моди).

Для самого Шевченка, як конкретної одиниці, характерна повна нездібність до адаптації, і цим вияснюється — поруч із його неповторним впливом на оточення — його конфлікти з найближчими, а в ще більшій мірі його незавидна доля на засланні, коли він постійно повторює своє «ceterum censeo», включно до «а я без вірші не улежу!» Цим теж вияснюється, що іронія великого «Сну» (що за нього насамперед довелося Шевченкові ціле десятиліття покутувати) дослівно та сама, що «Юродивого» після заслання. Це найкраща ілюстрація до його відомого «не каюсь», але одночасно й психологічне тло стійкости.

І. Перенсшення почувань і українська почуттєвість. Подібно, як у випадку вислову й адаптації, у Шевченка небагато місць, що могли б свідчити безпосередньо про прямування переносити почування й переконання. Звичайно, щойно згадувана співучість українців, при прямуванні до повноти вислову, є одночасно виявом прямування й переносити почування, бо ж це мелодія більше діє на почування, ніж саме слово. Хотячи впливати на когось чи навіть переконати когось, українець насамперед намагається порушити почування. Ця сама манера у вищій формі усної словесности, — у кобзарів, спеціяльним завданням яких було не раз переконувати і які свою функцію виконували через попереднє зрушення почувань. В них також сполука мелодії з словом, — але в них і спеціяльне студіювання середовища, до кого в який спеціяльний спосіб підійти, щоб його насамперед зворушити, а потім уже й приєднати до співдії. Тому українські улюблені провідники це ті, які вміють вчутися в ситуацію і впливати на оточення не діялектикою, але цілим настроєм. «Батько» Максим (Залізняк) завжди серед своїх «орлят», щоб могти з ними випити й пожартувати, заспівати й затанцювати. Впливаючи постійно на настрій, він легко може зрушити їх до боротьби й переконати в її справедливості. І зовсім аналогічно Гамалія, чий заклик до бою падає в момент, як настрій піднесений. Його плян «яничара бити, а курені килимами, оксамитом крити» вливається в радісні звуки могутньої пісні. Проте тих (до речі, доволі кольоритних) картин мало для висновків. Але в зв'язку із почуванням можна сказати, що інше: почування сполучаються в українця сливе з кожним прямуванням, і вже з цього можна багато сказати про переношення почувань, а ще більше про почуттєвість українця, як про одну із основних наших властивостей.

Що прямування до самовияву, яке є часто нелогічним (не маючи об'єктивного виправдання в даностях людини чи протиставлячися її життєвим інтересам), має сильний компонент почувань, не потребує відзначення; але в українців — при їх пасивності, отже при слабому вольовому компоненті — саме почутте-

вість, а не інстинктовий динамізм є головним рушієм нашого підставового прямування.

Але при сильнім бажанні самовияву, отже при спрямуванні уваги на себе, при нашім інтровертизмі, українець рівночасно не любить самотности, — і в нього бажання контакту, соціяльного резонансу; в своїм егоцентризмі він не замикається в собі, що вияснюється тільки почуттєвістю. Тому при незаспокоєнім прямуванні стан спеціяльного пригнічення, безнадії. Коли бажання резонансу в оточенні може бути ще вияснюване охотою заблистіти на фоні спільноти (отже було б таки похідним явищем прямування до самовияву), то характеристичне, що до справжньої спільноти в українців доходить тільки там, де можуть проявитися повністю почування: роля любови при поставанні української родини — приповідкова. Поза тим в українськім середовищі найсильніша та спільнота, що заснована на безпосереднім відношенні, отже на почуванні, а українець — це типова людина «малого гурту». Спільнота інтересів, заснована на розумовій калькуляції, для нього невідома (і це знову, так пластично проявляється у Шевченка у його «думках» дівчат, що не хочуть віддаватися тільки для багатства).

Український егоцентризм веде, правда, до незгідливости й насамперед до браку підпорядкування, але ніколи до мізантропії. Навпаки, українець сповнений альтруїзму, іноді справді євангельської любови до ближнього, при чому в нього не тільки потреба несення допомоги (як щось вирозумоване), але й справжнє співвідчування у нещасті й співчуття в трагічній ситуації. Це знову вказує на виняткове значення почувань, тим більше що в українців допомога йде засадничо «згори вниз», — для меншого брата, отже допомога не є визнанням авторитету (як це буває, наприклад, у здисциплінованих німців), але виключно потребою серця.

Авторитет українець знову схильний визнати не на підставі розумової калькуляції (холодного зваження вартостей визнаваного авторитету), але під впливом хвилини, настрою, — часто під впливом випадкового захоплення. Тому авторитетом втішаються радше люди навіть меншого формату, але ті, дія яких накидається, які з оточенням пов'язані чуттєво (що творить підложжя для сприймання демагогічних виступів тих, що вміють відповідно достосуватися до оточення).

Почуттєвість теж у спонтанних вибухах всенародного гніву у невойовничих і неаґресивних українців, — гніву, що степенується до помсти з виявами виняткової жорстокости. Знову ж при сильно розвинутій «харітас» українців одним із наймаркантніших її проявів є посунена до крайніх меж ідея всепрощення. Ця полярність української душі між помстою й всепрощенням випливає із пристрасної почуттєвости, нереґульованої компонентом розуму чи свідомим прямуванням до заздалегідь визначеної цілі.

Врешті, можна пригадати, що з природи мало здібний до адаптації, українець у відповіднім оточенні легко пристосовується, якщо знайде відповідне «чуттєве підсоння». Тому з українцем можна далі зайти «по доброму», ніж примусом, залякуванням чи терором.

Накресливши цю схему соціяльних прямувань українця, треба пригадати, що вона стосується — хоч і подана для скороту в узагальненій формі — тільки аналізи Шевченкової поезії, при чому для повноти картини треба сягнути до детальних аналіз, на яких оперта схема.

III. Висновки й спроба підсумовуючої загальної схеми

А. Аналіза Шевченкової творчости, як верифікаційний засіб етнопсихологічних гіпотез. Згідно з вихідною посилкою, аналіза Шевченкової творчости мала дати порівняльний матеріял для (пізнішої) синтези етнопсихології українського народу, за точно визначеним порядкуючим принципом. Вже короткі резюме, вміщені у цій підсумовуючій студії, вказують на багатство матеріялу, хоч і не дають повної картини про пластичність ілюстрацій для поодиноких прямувань (яку плястичність можемо пізнати тільки при читанні складових студій). Все таки, з цього погляду представлена аналіза — це тільки мала цеглина, яка до висновків уповноважує тільки у зіставленні із десятками (краще: із сотнями!) аналогічних дослідів (згідно із засадами індуктивної методи).

Проте, аналіза має ще одно значення: верифікації дотеперішніх дослідів, чи пак краще дотеперішніх робочих гіпотез. Найкраще порівняння провадити при затриманні тої самої порядкуючої схеми, отже порівнювати результати із першою спробою синтези соціяльних прямувань українців. Таку спробу дав я 1951 року. [24]) Порівняння було б найкраще, якщо б точно поруч зіставляти поодинокі вияви всіх прямувань за чергою. Це було б можливо однак тільки в окремій студії, бо вимагало б надто багато місця, і вело б до частих повторень, що в свою чергу затемнює картину. Тут можна коротко відзначити, що сучасний детальний дослід повністю підтверджує попередні констатації, при чому треба знову підкреслити багатство новоздобутого матеріялу, яке дозволяє на нюансування проблематики, а подекуди її поширює. В попередній робочій гіпотезі, наприклад, взагалі нічого не говорилося про такі прямування, як переношення почувань, наслідування, здібність пристосування.

Може, в сучасній деталізованій аналізі не так центрально з'я-

---

[24]) «Соціяльні інстинкти українців», студія писана 1951 р., друкована у місячнику «Визвольний Шлях», чч. V-VI за 1954 р. стор. 35-42 і 36-42. Таким чином, між спробою початкової синтези і цею деталізованою студією лягло 11 літ часу, що має те значення, що час був достатній для можливо якнайбільшої взаємної незалежности студій.

соване прямування до самовияву, як підстави українського індивідуалізму, що його — здебільша — у структуризації української духовости уважають основним, центральним прямуванням, з яким пов'язані всі інші прямування, як похідні; проте цього навіть не можна було й очікувати: структуризація це вже схема, яка є завданням науки, тоді як поезія (а тим самим і її аналіза) є тільки відбиттям дії (а не її схематизацією). Але всі властиві маніфестації самовияву у Шевченка наявні. Інша заувага потрібна до усунення можливого непорозуміння (і споводного протиріччя): в ранішій синтетичній студії говориться, що помста в Україні невідома, але з цілого контексту виходить, що ідеться про звичай родової помсти (вендети), що утримався досі в деяких країнах Европи (Сардінія, Корсіка), а в Україні — як кажеться у студії — був скасований законом у XI ст. Коли ж аналіза Шевченкової творчости вказує, що помста вибухає за деяких умов з великою жорстокістю, то тут не йдеться про цей спеціяльний рід помсти, але про стихійний вибух народного гніву за дізнані кривди, наявність якого відзначено виразно й в попередній студії. Таким чином, в загальному аналіза як верифікаційний засіб виправдала себе повністю, даючи багатий порівняльний матеріял.

Врешті, вона є причинком до пізнання психології самого поета, і то на тлі духовости народу. Цей аспект важливий щонайменше з двох поглядів: насамперед, з погляду вивчення духовости самого Шеченка; в дальшому, як верифікація твердження про його «народність» в розумінні безпосереднього вислову загальнонаціональної духовости.

Б. Структура української духовости в світлі проведеного досліду. Як представлена в оцім Збірнику ціла студія є, власне кажучи, кінцевим розділом більшої праці, тобто підсумком і резюме детальних дослідів, так у останнім підрозділі хочу ще дати кінцевий — якнайкоротший — підсумок (в роді резюме) для підкреслення взаємопов'язання (цілісної структури) поодиноких духових виявів української людини, як їх можна було виінтерпретувати із творчости найбільшого українського поета. Звичайно, на поодинокі структурні пов'язання були вже короткі натяки (зокрема при згадці про почуттєвість українця), але тут ідеться про замкнену картину цілости: структурне резюме попередніх резюме.

Українець — це інтровертивна людина, з сильним відчуттям свого «я» і бажанням самовияву назовні, яке прямування вирішує про приналежність українського народу до індивідуалістичного культурного циклу. Заглиблений у собі і маючи відчуття гідности, він прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціяльних перегород. Неохота коритися волі іншого йде так далеко, що комплементарне прямування до самовияву — нахил підпорядкуватися — в українця з природи слабо розвинений. Ця остання властивість характеру ще більше поглибилася у результаті століть неволі, коли творчий спротив

набирав прикмет чесноти. При ідеалізованні бунту поглиблювалася й внутрішня незгідливість українців: у результаті часта в них анархічність, в крайнім випадку навіть нігілізм.

Бажання самовияву, випливаючи — зрештою, як кожне прямування — з ендотимної підвалини, але більше з нею пов'язане, як чи не всі інші прямування, не маючи змоги у результаті зовнішніх умов повнотою здійснитися, скріплює у висліді незаспокоєну — вже з природи дуже сильну — українську почуттєвість, яка є — поруч із прямуванням до самовияву — другою основною властивістю нашої духовости, що призвело багатьох наших етнопсихологів чи мислителів до вислову про «кордоцентричність» українського народу. [25]) Брак зовнішнього успіху скріплює інтровертивність українця, але рівночасно й пасивізм (знеохоту), спричинюючися рівночасно до своєрідної утечі від дійсности, до ілюзіонізму, який у Шевченка виявляється такою картинністю його описів. Так, отже, українець настроєвий, але без сили волі в прямуваннях.

Інтровертизм, зовнішні невдачі, утеча від дійсности, розвинені почування ведуть в сумі до застанови над істотою правдивої вартости. Це зумовлює ушляхетнення вдачі. Українська людина співчутлива до долі ближнього, вона — альтруїстична з бажанням нести допомогу, при чому насамперед допомагає вона нижчим, і тому що «нижчі» тої допомоги насамперед потребують і тому що українець нерадо спричинюється до успіху сильнішого, авторитет якого мав би визнати. При розвиненім «братолюбії» в українця заникає аґресивність, войовничість (незгідні, зрештою, з ідеалом справедливости, одним із найважливіших постулятів якої є свобода). При неаґресивності однак в українця залишається дух бунту проти несправедливости, який зокрема скріплюється ще й тенденцією до анархізму, але який є ушляхетнений ідеалом визвольної боротьби. Глибоке відчуття кривд і взагалі почуттєвість степенують бунт до охоти помсти, а народний гнів у своїй жорстокості є страшний. Проте, в даному випадку, відоме є й контрастове явище: ідея всепрощення, як досконалий вияв правдивої шляхетности, так само близька українській духовості, як бажання помсти. Саме та контрастовість (між двома крайностями) найкраще вказує на амплітуду почувань, на пристрасність вдачі.

Друга контрастовість у тому, що український інтровертизм не є замкненням у собі, — він радше є тільки спрямуванням на себе. Велика почуттєвість навіть при інтровертизмі потребує контакту (українець не переносить самотности!), а до шукання контакту

---

[25]) Див.: «Сердце и его значение в душевной жизни человека» українського філософа Памфила Юркевича. Статті Є. Онацького («Українська емоційність») та О. Кульчицького («Світовідчування українця»), за якими цитую працю Юркевича, вміщені у Збірнику «Українська душа». В-во «Ключі». Нью-Йорк-Торонто 1956. Подібно: В. Липинський та Д. Чижевський.

спонукує також охота самовияву (самовияв має зміст тоді, як є визнаний, отже самовияв мусить мати спрямування на якийсь зовнішній об'єкт). Коротко, українець шукає соціяльного резонансу, тому в нього є потреба вислову. Цей вислів, з одного боку, з огляду на бажану довершеність самовияву, з другого боку, з огляду на бажання якнайскорше вплинути на соціяльного партнера, змагає до завершення, а отже до рівночасного звернення до кількох сфер. Звідси сполука слова й музики у відомій пісенності українців, звідси бажання естетичного вислову, а отже уподобання мистецтва. Одночасно, однак, інтровертизм, що не заперечує шукання контакту з оточенням, ослабив в українців здібність адаптації.

Егоцентричне спрямування уваги на нутро противиться також визнаванню авторитетів при чому ще раз проявляється українська почуттєвість: до визнання авторитету приходить радше під впливом настрою, — хвилевого захоплення, як у результаті холодної аналізи заслуг цілого життя людини. Звідси часта пошана авторитетів малого формату, при рідкості справжніх історичних авторитетів великого маштабу.

Також поставання спільнот виникає під впливом почувань, а не в результаті зрозуміння необхідности чи інтересу. Тому українець це людина «малих гуртів», в які він безпосередньо вростає. Всі ті малі спільноти — родина, братство, громада — сильно злютовані почуваннями. Далеко менше зрозуміння до великих спільнот, до яких поставання потреба певного абстракційного процесу. Все таки, під впливом ідеалістичної постави є пошана традиції, як суми витворених століттями ідеалів, і традиція виконує важливу дисциплінуючу функцію, зокрема важливу при відомій анархічності вдачі. Авторитет ідеалу є багато сильніший від авторитету конкретної одиниці, а протиставлення колишньої свободи, що уможливлювала самовияв і своєрідні форми життя («вольності»), сучасній неволі є чинником, скріплюючим традиціоналізм. Цей традиціоналізм став підставою національного відродження за Шевченка і завдяки Шевченкові.

Подана схема має небезпеку кожної схеми: через узагальнення вона надто спрощує проблему, але одночасно вона може бути провідною ниткою через детальний дослід, в якому деталі затемнюють зариси цілости.

Схема, яка є найкоротшою синтезою детального досліду і завданням якої є бути верифікуючим чинником дотеперішніх робочих гіпотез (про що була мова в попередньому підрозділі), [26]) стає автоматично по своїм заіснуванню новою робочою гіпотезою, яка домагається своїх доповнень і верифікацій у чергових аналогічних дослідах.

---

[26]) В якій мірі схема підтверджує дотеперішні гіпотези і наш нормальний погляд на духовість українця в тій формі, як я її оце представив, про те найкраще може судити кожний компетентний читач.

Володимир Кубійович

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В СВІТЛІ СОВЄТСЬКИХ ПЕРЕПИСІВ З 17. 12. 1926 і 15. 1. 1959 *)

Вступні зауваження

Метою нашої статті є представити національний склад людности УРСР за совєтським переписом з 15. 1. 1959 й порівняти його з результатами перепису з 17. 12. 1926, якщо ідеться про УРСР у кордонах до 1938 р., та іншими переписами, там, де мова про Західню Україну. Дальшою метою є представити географічне розміщення національностей за обома переписами та зміни в їх розміщенні, які тим часом наступили.

Якщо ідеться про перепис з 1959 року, то досі опубліковано лише скупі відомості про національний склад населення УРСР, а саме: 1) числа поодиноких національностей для всієї людности УРСР з розподілом на міську й сільську; 2) розподіл всього населення УРСР за національністю і рідною мовою та 3) національний склад населення поодиноких областей і міста Києва (лише в процентах) [1]). Попри обіцянки (ще перед проведенням перепису), що вже в 1960 році будуть подані докладні результати перепису по районам і містам, досі цього пляну не зреалізовано. Таким чином, ми можемо мати лише зовсім загальну картину географічного розміщення національностей України — тільки по обла-

---

* Статтю ВП. Автора отримано після закінчення редакційних праць, і тому вона вміщена не в абетковому поряку, а на самому кінці збірника.

[1]) Ці дані опубліковано в посібнику «Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник» (Київ 1960), в якому вони займають всього 4 сторінки. Найновіший статистичний щорічник УРСР за 1960 рік не подає вже ніяких даних про національні відносини.

стях [2]). Додаймо тут, що національний склад населення УРСР за переписом з 1926 докладно розроблено й опубліковано у трьох томах, виданих Центральним Статистичним Управлінням в Москві та в публікаціях Центрального Статистичного Управління УРСР у Харкові і подано його для поодиноких районів, міст і селищ міського типу, а навіть для сільрад [3]). Загальникове представлення розміщення національностей за переписом з 1959 року не дозволяє на контроль опублікованих даних, тим більше, що перепис з 1959 (на відміну від перепису з 1926 року) не реєстрував місця народження людности, а цим самим не можна пізнати міґраційних процесів між різними частинами СССР — у нашому випадкові — іміґрацію на Україну з інших частин СССР (в основному росіян) і еміґрацію з України (зокрема до азійської частини СССР). Попри це, дані про національний склад населення УРСР, мабуть, вірні, бо вони відповідають всьому тому, що нам відомо про еволюцію національних відносин на Україні за останні 30 років [4]).

Національні відносини УРСР за переписом з 1926 року представлені назагал вірно за винятком Криму, де частину українців зареєстровано як росіян (за переписом 77 000, в дійсності, мабуть, 180 000) і на північній Чернігівщині, де в Глухівщині записано бл. 80 000 українців як росіян. До речі, також за переписом з 1959 число українців в Криму подано надто низько. Якщо мова про Західню Україну, то тут проведено переписи населення в 1930-31 роках — в Польщі 1931 року, в Румунії й Чехо-Словаччині в 1930. Національний склад населення в них часто поданий невірно, але в них можна внести поправки, при чому допоміжною є нам статистика за віровизнанням (це не стосується до українських земель в Румунії). Не входячи в подробиці [5]), згадаємо, що корекку національних відносин на Волині й Поліссі ми провели на підставі віросповідної статистики, в Галичині ми ґрунтувалися

---

[2]) Опрацьована на підставі перепису населення 1959 року «Карта народов СССР» (Москва 1962) — мірило 1 : 10 000 000 представляє національні відносини УРСР лише схематично.

[3]) Центральне Статистичне Управління УРСР опублікувало дані по округах і для сільрад («Національний склад сільського населення України». «Статистика України», том 96, Харків 1927). Цінне зіставлення національних відносин на українських землях в СССР опублікував Український Науковий Інститут у Варшаві: Тиміш Олесевич. «Статистичні таблиці українського населення СССР». Варшава 1930.

[4]) Натомість національний склад населення на українських пограничних землях (Кубань, Слобожанщина тощо), які не входять до складу Радянської України, земель українського поселення в азійській частині СССР і число українців, розкинених в СССР, є представлені переписом з 1959 року зовсім фальшиво. Див. про це моя стаття «Національний склад населення УРСР і число українців в світлі перепису 15. I. 1959» в «Літературна Газета » ч. 3 (57) за 1960 (Мюнхен).

[5]) Аналізу джерел до пізнання національної статистики українських земель я подав між іншим у статичному довіднику: Українське Економічне Бюро. Другий Річник. Варшава 1934. Див. також «Енциклопедія Українознавства» том I (Розділ III Людність).

на наші досліди про її етнічні групи [6]), на Буковині на австрійському переписові з 1910 року, в Басарабії — на точному обліковї населення, проведеному за останні роки перед першою світовою війною і опрацьованому проф. Л. Берґом [7]). Національні відносини в тій частині Закарпаття, яка тепер входить до складу УРСР (Закарпатська область) представлені вірно чехо-словацьким переписом з 1930 року.

Порівняння результатів совєтського перепису з 1959 року з переписами з 1926-31 років утруднює те, що їх опубліковано для різних адміністративних одиниць. Це вимагає перечислень даних за адміністративно-територіяльними одиницями з 1926, 1930 і 1931 на сучасні одиниці — області. Для Буковини й Басарабії, себто нинішніх областей Чернівецької і частково Одеської наші перечислення є лише оцінками. Крім того, числа для Західньої України треба було перечислити з 1930 і 1931 на 1926 рік, в якому проведено перепис 78% населення УРСР в сучасних межах.

Після внесення поданих вище поправок і перечислень, можна було представити національний склад населення на 1959 і 1926 роки за допомогою карт [8]) і таблиць, опрацьованих на базі таких самих адміністративно-територіяльних одиниць — областей (карти) чи історично-географічних країв (таблиці).

Національний склад населення Української РСР в цілому

За переписами з 15. 1. 1959 і 17. 12. 1926 національний склад людности Радянської України такий:

Національності	15. 1. 1959 року у 1 000	у %%	17. 12. 1926 року у 1 000	у %%
українці	32 158	76,8	28 550	75,4
росіяни	7 091	16,9	3 055	8,1
жиди	840	2,0	2 440	6,5
поляки	363	0,9	1 900	5,0
румуни й молдавани [9])	343	0,9	405	1,1
білоруси	291	0,7	85	0,2
болгари	219	0,5	205	0,5
угорці	149	0,36	125	0,3
греки	104	0,25	125	0,3
татари й тюрки	62	0,15	205	0,5
вірмени	28	0,07	25	0,07
німці	23	0,05	565	1,5
інші	198	0,4	185 [10])	0,5
разом	41 869	100,0	37 870	100,0

[6]) Див. В. Кубійович. «Етнічні групи Південнозахідньої України (Галичини) на 1. 1. 1939 рік.» Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, том CLX, Лондон-Мюнхен-Нью-Йорк-Париж 1953.

[7]) Берґ П. С. «Населения Бессарабии, этнографический состав и численность». Петроград 1923.

[8]) За виготовлення карт сердечно дякую інж. А. Жуковському в Парижі.

[9]) В совєтській статистиці румунів і молдаван подають як дві різні національності.

[10]) В тому числі 79 чехів і словаків.

В світлі офіційної статистики на Радянській Україні на основну націю українців припадає 76,8% всього населення, інших 23,2% на національні меншини, в тому числі на самих росіян 16,9% на всіх інших лише 6,3%. Порівняно з іншими совєтськими республіками участь національних меншин у складі людности Української РСР є досить високою. Так, за офіційними даними, національні меншини в Російській СФСР становлять тільки 16,7% (при чому на найчисленнішу — татар — припадає лише 3,5%), в Білорусії — 18,9%, Литві — 20,7%, Вірменії — 12,0%. Якщо ідеться про участь росіян серед всього населення поодиноких республік, то вона вища на Україні, ніж у всіх інших національних республіках на території Европи за винятком двох надбалтицьких — Латвії (26,6% росіян) і Естонії (20,7%), що на них спрямований особливий русифікаційний наступ (доступ російського елементу на широкій лінії до моря).

З порівняння національного складу населення України 1926 і 1959 років виникають три важливі факти: число українців збільшилося на 12,6%, але їх відсоток серед всього населення залишився майже без змін (75,4% — 1926 року, 76,8% — 1959 року); число росіян збільшилося на 132%, а відсоток їх зріс з 8,1 на 16,9; число інших національностей упало з 6 265 000 на 2 620 000, себто на 58,0%, а їхня участь порівняно з усім населенням знизилася з 16,5% на 6,3%. Як бачимо, все зменшення національних меншин в УРСР, за винятком росіян, пішло на користь цих останніх, себто на Україні ми маємо тепер замість кількох більших національних меншин тільки одну, але потужну — російську.

Сильне пересунення в числових взаємовідносинах українців щодо росіян на некористь перших є дуже виразне. Коли в 1926 році на 1 000 українців припадало 106 росіян, то 1959 вже 220. Якщо б приріст українців і росіян на території Української РСР був такий самий, то число українців повинно б становити на 15. 1. 1959 року не 32 160 000, але 35 450 000, а число росіян не 7 090 000, але лише 3 790 000; якщо б знову приріст української людности на совєтській Україні був такий самий, як російської й української разом взятих в усьому СССР (в кордонах до 1939 року), то число українців повинно становити 36,4 мільйонів. Ці числа ще раз доводять загально відому нам демографічну катастрофу, що її зазнали українці під окупацією російських большевиків: втрату якихсь 5 мільйонів українців в наслідок голоду і фізичного знищення (абсолютні втрати) та виселення українців поза межі України, головне до азійської частини СССР, при одночасному припливі понад 3 мільйонів росіян на Україну [11]). Наведені чис-

---

11) Про це пишу докладніше в «Енциклопедії Українознавства», том I і в статті «Зміни в стані населення Совєтської України в 1927-1958 рр.». Інститут для вивчення СССР. Український Збірник, книга 16. Мюнхен 1959.

ла підтверджують лише відомий збільшений наступ росіян на Україну. Ще сильнішою є мовна русифікація України, що видно з таблиці, яка показує розміщення населення УРСР за національністю і мовою (в тисячах — тільки важливіші національності):

	Всього	з них вважають рідною мовою		
		мову своєї національности	українську	російську
Все населення	41 869	38 136	490	3 213
в тому числі:				
українці	32 158	30 072	—	2 075
росіяни	7 091	6 959	131	—
жиди	840	142	23	672
поляки	363	68	249	45
молдавани й румуни	343	286	29	25
білоруси	291	107	27	157

Як бачимо, 2 075 000 українців (себто 6,5% усіх) перейшло на вживання російської мови, а також 1 138 000 осіб, приналежних до інших національностей; разом 9,2% неросіян вживало рос. мови. Проте, 490 000 або 5% неукраїнців (головне поляків) вважало українську мову за свою рідну. Таким чином, число українців за мовою становило 30 562 000 або 73% всього населення, число росіян — 10 172 000 або 24,3%, інші мови вживало тільки 1 135 000, або 2,7%. Порівняно з 1926 роком процес мовної русифікації мав би поступати вперед; за переписом з 1926 року російську мову в УРСР вживало 6,2% неросіян, в тому числі 5,5% українців і 22,6% жидів (1959 року вже 79%). На ділі процес мовної русифікації поступив значно далі, бо в числах з 1926 року не взято до уваги Західньої України, що в ній російська мова до часу її окупації большевиками була взагалі невідома. Разом з Західньою Україною, себто в сучасних межах УРСР російською мовою користувалося в 1926 році ледве 5,2% неросіян, в тому числі 4,5% українців; іншими словами число українців. які вживають російської мови збільшилося з 1 289 000 в 1926 році до 2 086 000 в 1959 році.

Відсоток українців в усій УРСР не зазнав зменшення лише тому, що дві великі національні меншини — жиди й поляки в 1941-46 роках здебільша втратили свій стан посідання (не згадуючи вже про 770 000 німців та кримських татар, яких тепер залишилося ледве 85 000), поляки в наслідок виїзду з Західньої України, жиди через знищення більшости їх німцями в 1941-44 роках. Стан посідання цих обох націй зменшився насамперед на Західній Україні, на якій жило 1926 року 75% поляків всієї УРСР і 34% жидів, і тому автоматично тут зріс відсоток україн-

Див. також Дмитро Соловій. Людність України за сорок років. «Вільна Україна» чч. 24-27. Дітройт 1961.

ців з 66,2% в 1926 році до 91,8% в 1959. Зате в середній і східній частині сучасної Радянської України, тобто в УРСР в межах до 1938 року [12]), відсоток українців зазнав вже поважного зменшення, як це видно з таблиці:

Національності	17. 12. 1926 року		15. 1. 1959 року	
	у 1 000	у %	у 1 000	у %
українці	23 150	80,6	24 823	77,0
росіяни	2 640	9,2	5 745	17,7
жиди	1 555	5,4	715	2,2
поляки	475	1,6	271	0,9
інші	930	3,2	715	2,2
разом	28 750	100,0	32 269	100,0

Як на початку 1930-их років, так і тепер, національний склад міського й сільського населення України є відмінний, але ця різниця в значно меншою, ніж тоді. Ось числа для УРСР на 1959 (в дужках відсотки на 1926 рік для чотирьох найчисленніших національних груп):

	міське населення		сільське населення	
	тисяч чоловік	в % до підсумку	тисяч чоловік	в % до підсумку
Всього	19 147	100,0	22 722	100,0
в тому числі:				
українці	11 782	61,5 (41,3)	20 376	89,7 (82,2)
росіяни	5 726	29,9 (22,2)	1 365	6,0 (5,2)
жиди	810	4,2 (24,4)	30	0,1 (2,9)
поляки	163	0,9 (6,5)	200	0,9 (4,8)
молдавани й румуни	69	0,4	274	1,2
білоруси	213	1,1	78	0,3
болгари	58	0,3	161	0,7
інші	326	1,7	238	1,1

В наслідок поступаючого процесу урбанізації України, українці становлять тепер в містах більшість, а село є майже чисто українське. Нині кожний третій українець живе в місті (1959 року — 36,8% всіх українців, 1926 року лише кожний десятий), росіяни живуть переважно (81% усіх, 1926 — 46%) по містах, жиди майже виключно по містах (96%). Додаймо ще, що в столиці України, українці становлять 60,1% всього населення, росіяни 23,0%, жиди 13,9% а 3,0% припадає на інших.

[12]) Без тієї частини колишньої Молдавської Автономної РСР, яка відійшла до сучасної Молдавської РСР.

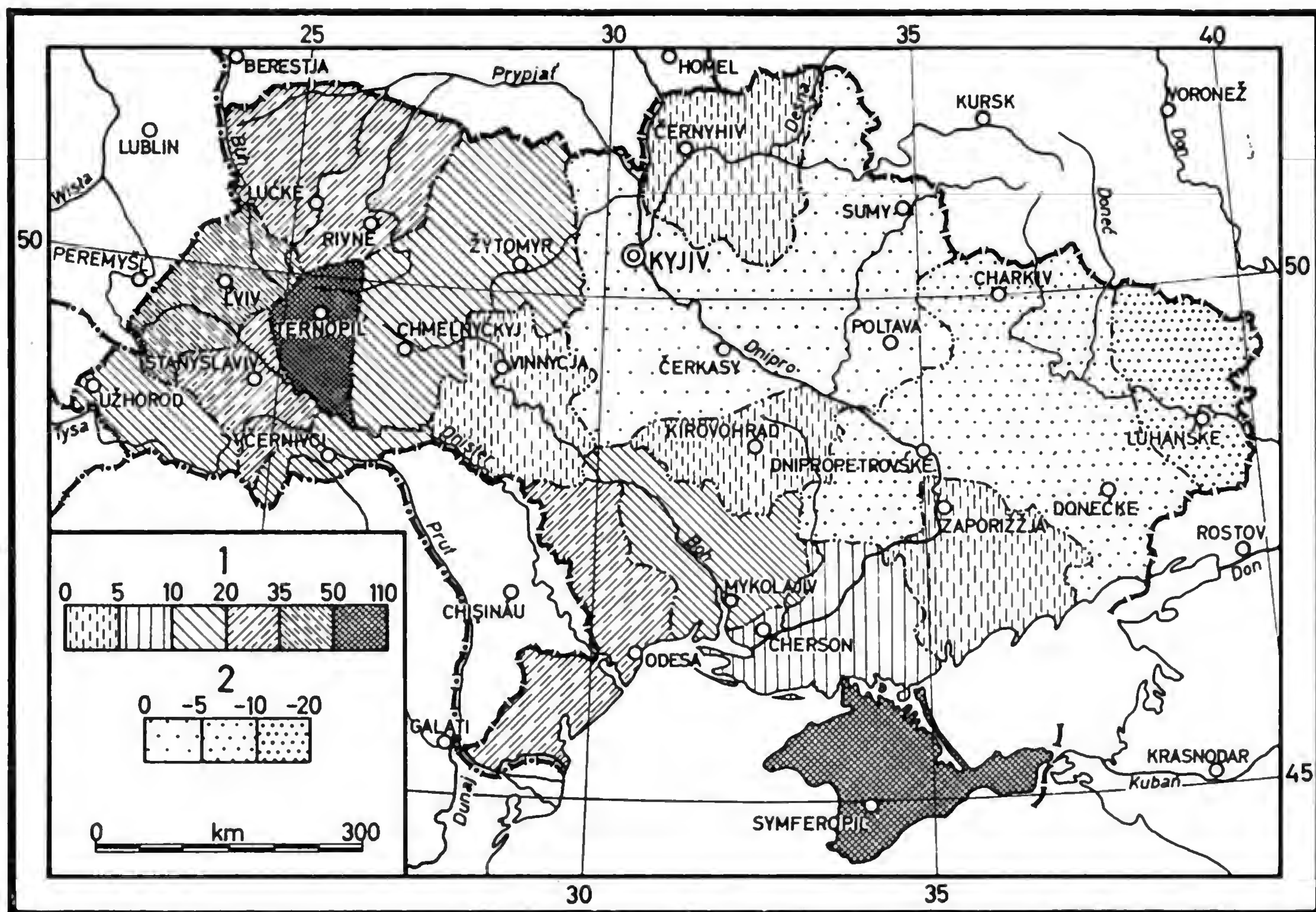
Географічне розміщення національностей і змін в їхньому стані посідання

Якщо ідеться про географічне розміщення національностей в УРСР — його видно з карт і таблиць, то воно тепер більш одноманітне, ніж 1926 року в наслідок вже вищезгаданого зменшення участи національних меншин, за вийнятком росіян (з 16,5% на 6,3%).

Нині у к р а ї н ц і становлять на 25 областей УРСР в дев'ятьох з них 90-95% всього населення (найвищий відсоток в Тернопільській області — 94,9%), а в чотирьох — 84-89%. В усіх цих областях домішку становлять росіяни (2,5 до 11,1% всього населення) і жиди (0,2 до 1,4%). Всі ці області займають північну і середню (Лісостеп) смугу України (за винятком Харківщини). Високий відсоток українці становлять також в південно-західній частині Степу (за винятком Одеської области). Як в 1926 році, так і тепер маємо найбільшу домішку неукраїнців у Донбасі (1926 року — 35,0%, 1959 — 43,7%, Дніпровському промисловому районі (23,6% і 25,7%) і в тих пограничних областях, які охоплюють окрайки сусідніх етнічних територій (Закарпаття: в 1930 році — 29,6%, 1959 — 25,4%, Чернівецька область — 39,7 і 33,1%) або великі неукраїнські острови (Одеська область — 1959 року — 44,5%). Єдиною областю, в якій українці мали б бути в меншості — це Кримська область (22,3% українців, 71,4% росіян, 6,3% інших); число росіян тут подано надто високе.

Цікаво простежити зміну в стані посідання українців за 1927-58 роки, себто збільшення чи зменшення їх відсотка порівняно з усією людністю (див. карту). Як уже згадано, відсоток українців зріс коштом жидів, поляків і німців, а в Криму — татар. Автоматично стан посідання українців збільшився в тих частинах України, в яких подані вище національні меншини становили 1926 року поважніший відсоток. Зрозуміле, що найбільше зросла участь українців на Західній Волині (1931 року — 69,4%, 1959 — 94,0% всього населення) та в Галичині 65,1 і 90,6%), де поляки й жиди, разом взяті, становили 1931 року аж 25,3% чи 33,9% населення, менше в Закарпатській (60,4 і 74,6%) і в Чернівецькій (60,3 і 66,9%) областях, в яких жили жиди, але не було поляків, в західній частині Правобережжя, де поважніший відсоток становили жиди, та в західній частині Степу (1926 року — 67,4%, 1959 року — 72,7% українців), де жило чимало жидів і німців. Зрозуміле, що найбільший ріст українці виявили в Криму (в світлі переписів: 1926 року — 10,8%, 1959 — 22,3%; правдоподібно 25 і 45%), з якого, крім татар, виїхали також німці і більшість греків. Зате скрізь там, де основною національною меншиною були росіяни, відсоток українців залишився без змін, або й зменшився. Це зменшення було найбільше в промислових районах України — Дніпровському промисло-

вому (1926 року — 76,2%, 1959 — 74,3% українців) і в Донбасі (65,0 і 56,3%), менше на Харківщині (75,6 і 68,8%); характеристичне, що з 5 областей, які входять в цю південно-східню промислову частину України, відсоток українців збільшився лише в Запорізькій області (з 65,1% в 1926 році на 68,3% в 1959), а це тому, що тут жило 1926 року більше німців (7% всього населення).

Зміни в стані відсотка українців за роки 1927-1958
1 — збільшення відсотка українців
2 — зменшення відсотка українців

Про приріст р о с і я н як також про поширення російської мови вже була згадка. Росіяни на Україні це — насамперед міський елемент (див. стор. 543); ледве 2% їх вважало своєю рідною мовою українську — звичайно по селах. До 1945 року росіян не було майже на Західній Україні, а в основному масиві України вони становили 2-5% всього населення. Тепер є поширені скрізь, при чому найбільше їх є — як і давніше — на Слобожанщині, зокрема Харківщині (1926 року — 19,3% всього населення, 1959 — 26,4%), в степовій Україні (передусім в Донбасі й Дніпропетровському промисловому районі), в Криму та всюди по містам. Найвищі відсотки серед загалу населення росіяни становлять в областях: Кримській, Луганській — 38,7% (1926 року — 24,5%; на території Луганської области є російський етнографічний пів-

острів вздовж Дінця), Донецькій — 37,6% (1926 року — 26,2%), Харківській — 26,4 (19,3)%, Запорізькій — 25,9 (17,7)%, Одеській — 21,7 (15,5)%, Дніпропетровській — 17,2 (8,5)%. Порівняно з 1926 роком, росіяни виявляють приріст в усіх без винятку областях УРСР, при чому — не рахуючи Криму — їхній приріст є завжди вищий, ніж приріст українців. Назагал географічне розміщення росіян і їх приріст являє собою протилежну картину, ніж розміщення й приріст українців.

Як до 1941 року, так і тепер, другу після росіян національну меншину України становлять жиди, хоч їхне число впало з 2,440 000 в 1926 році до 840 000 в 1959 або з 6,5 на 2,0% всього населення. З жидів, які під час війни не евакуювалися в глибину СССР, залишилася частина тих, що жили на Буковині, Басарабії і в так званій Трансністрії, зайнятих румунами. Тому жиди становлять тепер більший відсоток лише в Одеській (6,0%) і Чернівецькій (5,4%) областях та в столиці України — Києві (13,9%), до якого вони наплинули після війни (139 000 або 16,6% всіх жидів в УРСР). Київ є нині одним з найбільших скупчень жидів в Европі, Одеса і Чернівці одними з більших.

Число поляків (разом з латинниками, себто римо-католиками, які вживають українську мову, як розмовну) зменшилося з 1,9 млн. (5% всього населення) до 363 000 (0,9%). За переписом з 1959 року ледве 68 000 (19%) поляків вживало польську мову, інші українську (69%; це є властиво латинники) або російську (звичайно по містах). Спадок числа поляків наступив не лише в наслідок виїзду бл. 700 000 поляків з Західньої України до Польщі (на підставі договору про обопільний обмін населення між УРСР і Польщею), але й в результаті українізації латинників. Доказом цього є факт, що з 1,6 млн. поляків і латиників, які жили 1939 року на Західній Україні (числа приблизні), залишилося їх в світлі перепису з 1959 року лише 100 000 (треба також взяти до уваги, що в 1940-41 роках большевики депортували з Західньої України поляків бл. 300 000). Також на Центральній і Східній Україні, з якої польське населення не репатріювалося до Польщі, залишилося з 476 000 в 1926 році лише 260 000 в 1959 році. Найбільше поляків тепер живе в Житомирській (103 000 або 6,4% всього населення) і Хмельницькій (69 000 або 4,3%) областях.

Майже зовсім зникли з України німці, яких жило 1926 року на території сучасної УРСР 565 000, або 1,5% всього населення, так що вони становили четверту по величині національну меншину України. Найбільше німців жило в Степу — 175 000 в Зах. Степу (зокрема на Одещині), 86 000 в Дніпровському промисловому районі, 81 000 в Донбасі, а також на Волині разом з сусідньою частиною Полісся — 108 000. Частину німців не раз депортували большевики, більшість (між іншим, майже всі з Захід̆-

ньої України) під час другої світової війни виїхала до Німеччини. Перепис з 1959 року нараховує ледве 23 000 німців.

Четверту по черзі національну меншину України нині становлять румуни-молдавани — 343 000 або 0,8% всього населення (1926 року 405 000 або 1,1%). Вони живуть переважно на українсько-румунському пограниччі — на Буковині, на територію якої входить румунський етнографічний півострів, в північній і південній Басарабії та на лівому березі Дністра і на Закарпатті; невеликі острови румунів розсіяні по всій степовій Україні. За переписом з 1959 року, 80% румунів живе по селах; 83% зберегло вживання своєї рідної мови (8,5% вживало українську, 7,5% — російську). Найбільше румунів живе в Чернівецькій (152 000 або 19,6% всього населення) і Одеській (125 000 або 6,2%), менше в Закарпатській (18 000 або 2,0%) областях; в усіх інших лише 48 000. Порівняно з 1926 роком мало б досить сильно зменшитися число румунів, розсіяних в Степовій Україні (за винятком Одеської области).

Білоруси становлять 1959 року 291 000 або 0,7% всього населення УРСР. Вони напливають на Україну до промислових районів і тому їх число швидко зросло порівняно з 1926 роком (85 000 або 0,2%). Білоруси живуть переважно в містах (73% всіх); 91 000 їх живе в Донбасі, 45 000 в Дніпровському промисловому районі, найбільший відсоток серед загалу населення вони становлять у Криму — 1,8% (в абсолютних числах — 22 000). У зв'язку з тим, білоруси підпадають мовній русифікації (54% їх за переписом з 1959 року вживає російську мову), рідко українізації (9%).

Ні число, ні розміщення болгар на Україні не зазнало в 20 столітті більших змін. За переписом з 1959 року їх було в УРСР 219 000, себто 0,5% всього населення (1926 року — 195 000), в тому числі 73% по селах. Великий суцільний острів болгари творять в південній Басарабії, менші на Мелітопільщині, і тому перепис з 1959 року нараховує 154 000 (70% всіх) болгар в Одеській області, 32 000 (17%) в Запорізькій.

Угорці (1959 року — 149 000 або 0,34% всього населення) живуть майже виключно на Закарпатті (146 000 або 15,9% населення), де заселюють майже суцільно вузьку смугу в його південно-західній частині на пограниччі з Угорщиною.

Число греків зменшилося (1926 року — 125 000, 1959 — 104 000 або 0,25% всього населення УРСР), головне завдяки частковому виїзду до Греції. Вони живуть переважно в Донецькій області (околиці Маріюполя) — 94 000. Греки підпали майже повній русифікації (за переписом з 1959 року 89% з них вживало російську мову як рідну).

Татари до 1946 року жили в Криму (1926 року — 179 000 на 205 000 в усій УРСР в сучасних межах). Після примусового вивозу татар з Криму большевиками, число їх впало до 62 000

(1959 рік) і 90% їх живе в містах, переважно в промислових районах. Друга група тюркського походження — ґаґаузи (1959 року — 24 000) творять острів в південній Басарабії.

Чехи (1926 року — 80 000) жили на Волині (40 000) й на Закарпатті (30 000, напливовий елемент з часів приналежности Закарпаття до Чехо-Словаччини). Тепер їх майже немає — вони повернулися до Чехо-Словаччини.

Вірмени — 1959 року — 28 000, живуть майже виключно в містах (25 000), половина в Криму.

Національний склад людности за історично-географічними краями

Національний склад населення в 11 історично-географічних краях України представляють дві таблиці: одна — відносини на 1926 рік, друга — на 1959. Див. також карти.

Національний склад людности УРСР в 1926 році

Край		Людність в тисячах і відсотках					
		вся	українці	росіяни	жиди	поляки	інші
Зах. Волинь	1 000	1 800	1 250	25	175	280	70[2]
і Полісся[1])	%	100,0	69,4	1,4	9,7	15,6	3,9
Галичина[3])	1 000	4 620	3 005	5	455	1 115	40
	%	100,0	65,1	0,1	9,8	24,1	0,9
Буковина[4])	1 000	730	440	10	90	25	165[5]
	%	100,0	60,3	1,4	12,3	3,4	22,6
Закарпаття	1 000	705	425	—	100	—	180[6]
	%	100,0	60,4	—	14,0	—	25,6
Правобережжя[7])	1 000	10 250	8 640	260	790	410	150
	%	100,0	84,3	2,5	7,7	4,0	1,5
Лівобережжя[8])	1 000	4 185	3 945	95	120	5	20
	%	100,0	94,2	2,3	2,9	0,1	0,5
Слобожанщина[9])	1 000	4 120	3 340	630	105	10	35
	%	100,0	81,0	15,3	2,6	0,2	0,9
Зах. Степ[10])	1 000	4 910	3 310	605	380	30	585[11]
	%	100,0	67,4	12,3	7,8	0,6	11,9
Дніпровський	1 000	2 895	2 205	365	125	10	190[13]
промисл. район[12])	%	100,0	76,2	12,6	4,3	0,3	6,6
Донецький	1 000	2 940	1 910	760	50	10	210[15]
басейн[14])	%	100,0	65,0	25,8	1,7	0,3	7,2
	1 000	714	77	301	50	5	281[16]
Крим	%	100,0	10,8	42,2	7,0	0,6	39,4
Радянська	1 000	37 869	28 547	3 056	2 440	1 900	1 926[17]
Україна	%	100,0	75,4	8,1	6,5	5,0	5,1

Пояснення до табелі:

[1]) Сучасні області: Волинська, Рівенська. [2]) В тому числі: 32 німців, 30 чехів. [3]) Області: Львівська, Станиславівська, Тернопільська. [4]) Разом з північною Басарабією (Хотинщиною) тобто в межах сучасної Чернівецької області. [5]) В тому числі: 145 румунів. [6]) В тому числі: 121 угорців, 31 чехів і словаків, 13 румунів, 10 німців. [7]) Області: Вінницька, Житомирська, Київська, Хмельницька, Черкаська. [8]) Області: Полтавська, Чернігів-

ська. 9) Області: Сумська, Харківська. 10) Області: Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Херсонська. 11) В тому числі: 225 (4,6%) румунів, 175 (3,6%) німців, 123 (2,5%) болгар. 12) Області: Дніпропетровська, Запорізька. 13) В тому числі: 86 (3%) німців, 51 (1,8% болгар). 14) Області: Донецька, Луганська. 15) В тому числі: 98 (3,3%) греків, 81 (2,8%) німців. 16) В тому числі: 179 (25,1%) татар, 44 (6,1%) німців. 17) Розподіл інших див. таблицю на сторінці 540.

Національний склад людности УРСР в 1959 році

Край		вся	українці	росіяни	жиди	поляки	інші
		Людність в тисячах і відсотках					
Зах. Волинь	1 000	1 817	1 709	75	5	7	21
і Полісся	%	100,0	94,0	4,2	0,3	0,4	1,1
Галичина	1 000	4 288	3 888	247	35	93	25
	%	100,0	90,6	5,8	0,8	2,2	0,6
Чернівецька обл.	1 000	774	518	51	42	6	157[1]
	%	100,0	66,9	6,6	5,4	0,8	20,3
Закарпаття	1 000	920	686	29	12	1	192[2]
	%	100,0	74,6	3,2	1,3	0,1	20,8
Правобережжя	1 000	9 654	8 430	643	291	209	81
	%	100,0	87,3	6,7	3,0	2,2	0,8
Лівобережжя	1 000	3 191	2 998	143	26	3	21
	%	100,0	94,0	4,5	0,8	0,1	0,6
Слобожанщина	1 000	4 028	3 060	833	88	6	41
	%	100,0	75,9	20,7	2,2	0,2	1,0
Зах. Степ	1 000	5 112	3 719	813	163	15	402[3]
	%	100,0	72,7	15,9	3,2	0,3	7,9
Дніпровський	1 000	4 169	3 099	846	94	6	124[4]
промисловий р-н	%	100,0	74,3	20,3	2,3	0,1	3,0
Донецький	1 000	6 714	3 783	2 552	58	14	307[5]
басейн	%	100,0	56,3	38,0	0,9	0,2	4,6
Крим	1 000	1 202	268	859	26	3	46
	%	100,0	22,3	71,4	2,2	0,3	3,8
Радянська	1 000	41 869	32 158	7 091	840	363	1 417[6]
Україна	%	100,0	76,8	16,9	2,0	0,9	3,4

Пояснення до табелі:

1) В тому числі: 152 (19,6%) румунів. 2) В тому ч.: 141 (15,9%) угорців. 3) В тому ч.: бл. 160 (3,1%) румунів, бл. 160 (3,1%) болгар, 39 (0,6%) білорусів. 4) В тому числі: 45 (1,1%) білорусів, 40 (1,0%) болгар. 5) В тому числі: бл. 95 (1,4%) греків, 91 (1,3%) білорусів. 6) Розподіл інших див. таблицю на сторінці 540.

Додаємо короткі коментарі до вищенаведених статистичних таблиць та до карт (частково вони вже зроблені в попередніх розділах).

Західня Волинь з прилеглим до неї Поліссям виявляє тепер, після відходу поляків, жидів, німців та чехів, вищий відсоток українців і (після Закарпаття) нижчий росіян, ніж будь-який інший край України. Однак, через невисоку густоту всього населення, опанування західньої Волині українцями є лише

середнє: на 1 км² живе 42,5 українців, їхня надвишка над неукраїнцями на 1 км² (так звана релятивна, відносна) є 40.

Національні відносини в Галичині змінилися в 1940-их роках більше, ніж в інших частинах України, а участь українців серед загалу населення піднеслася найбільше. Хоч відсоток українців дещо менший порівняно з західньою Волинню, але завдяки вищій густоті населення, опанування Галичини українським елементом сильніше — воно нині найзначніше на Україні: на 1 км² живе 78,5 українців, їх надвишка над неукраїнцями 70,5.

На Буковині разом з Хотинщиною збільшився відсоток українців вже не так сильно, бо стан посідання тутешньої основної національної меншини — румунів залишився майже без змін, відсоток жидів тут найвищий з усієї України і наплинуло чимало росіян. Додамо, що на території Буковини не проведено між Україною і Румунією й Молдавською ССР стисло кордону за етнічними засадами і тому, з одного боку, частина української Буковини входить до складу Румунії, з другого, до складу Чернівецької области входять частини румунської етнічної території (на південь і схід — Герцанський район — від Чернівців). На 1 км² живе 65 українців, їхня надвишка — 33.

На Закарпатті збільшився український стан посідання через відплив жидів, чехів, німців і невеликої частини угорців. Як знаємо, вузька смуга південно-західнього Закарпаття є суцільно заселена угорцями. Без неї відсоток українців підноситься до 90. На 1 км² всього Закарпаття живе 54 українців, їхня надвишка — 35,5.

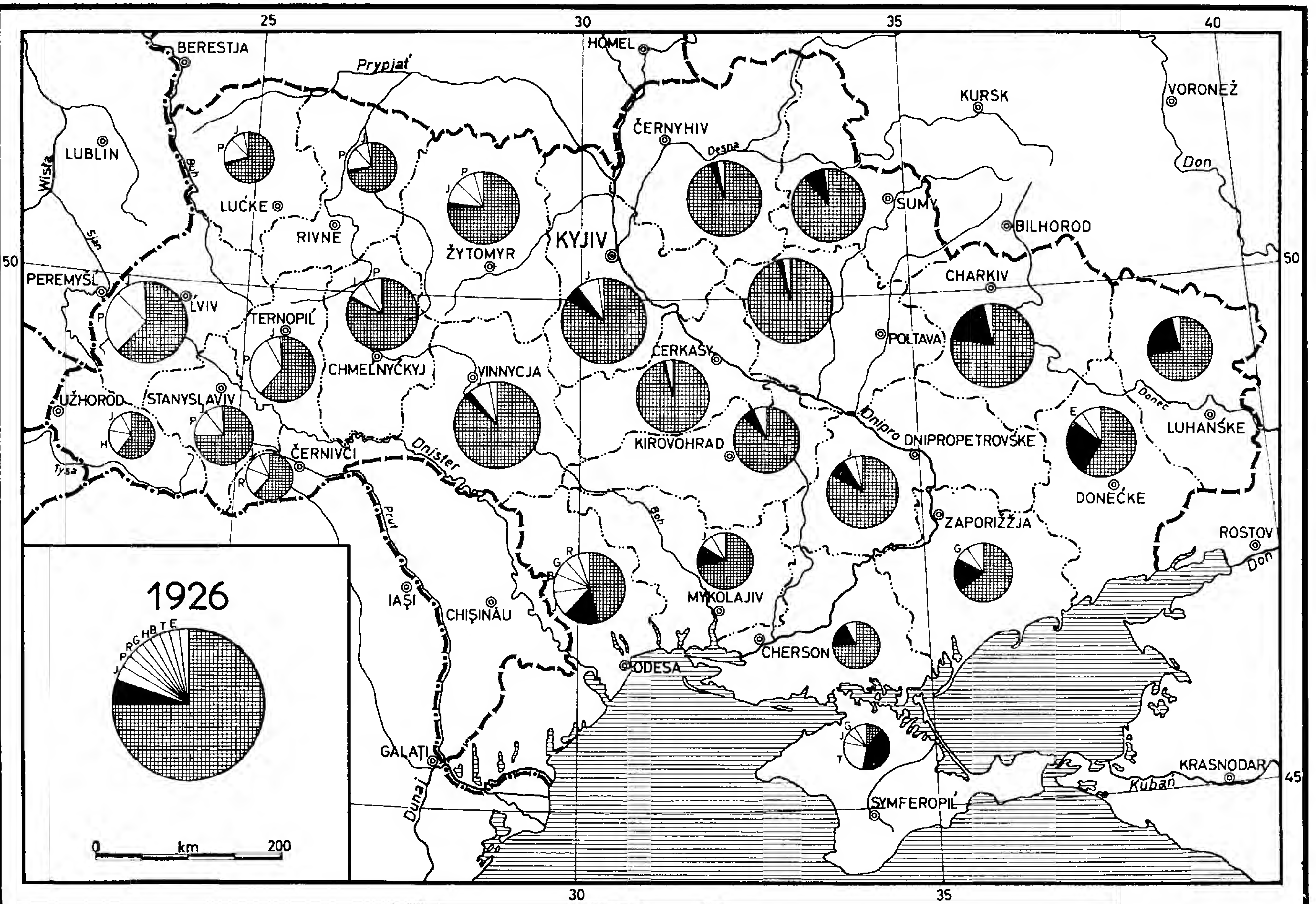
На Правобережжі жило 1926 року в його західній частині чимало жидів і поляків. Тепер перших майже немає, число других впало й тому зріс відсоток українців. Неукраїнці скупчені на Правобережжі головне в Києві (40% росіян і 53% жидів всього Правобережжя); без м. Києва українці становлять 92,5%. Завдяки високій густоті всього населення і високому відсотку українців, Правобережжя є сильно опановане українським елементом: на 1 км² тут живе 66,5 українців, їхня надвишка — 57.

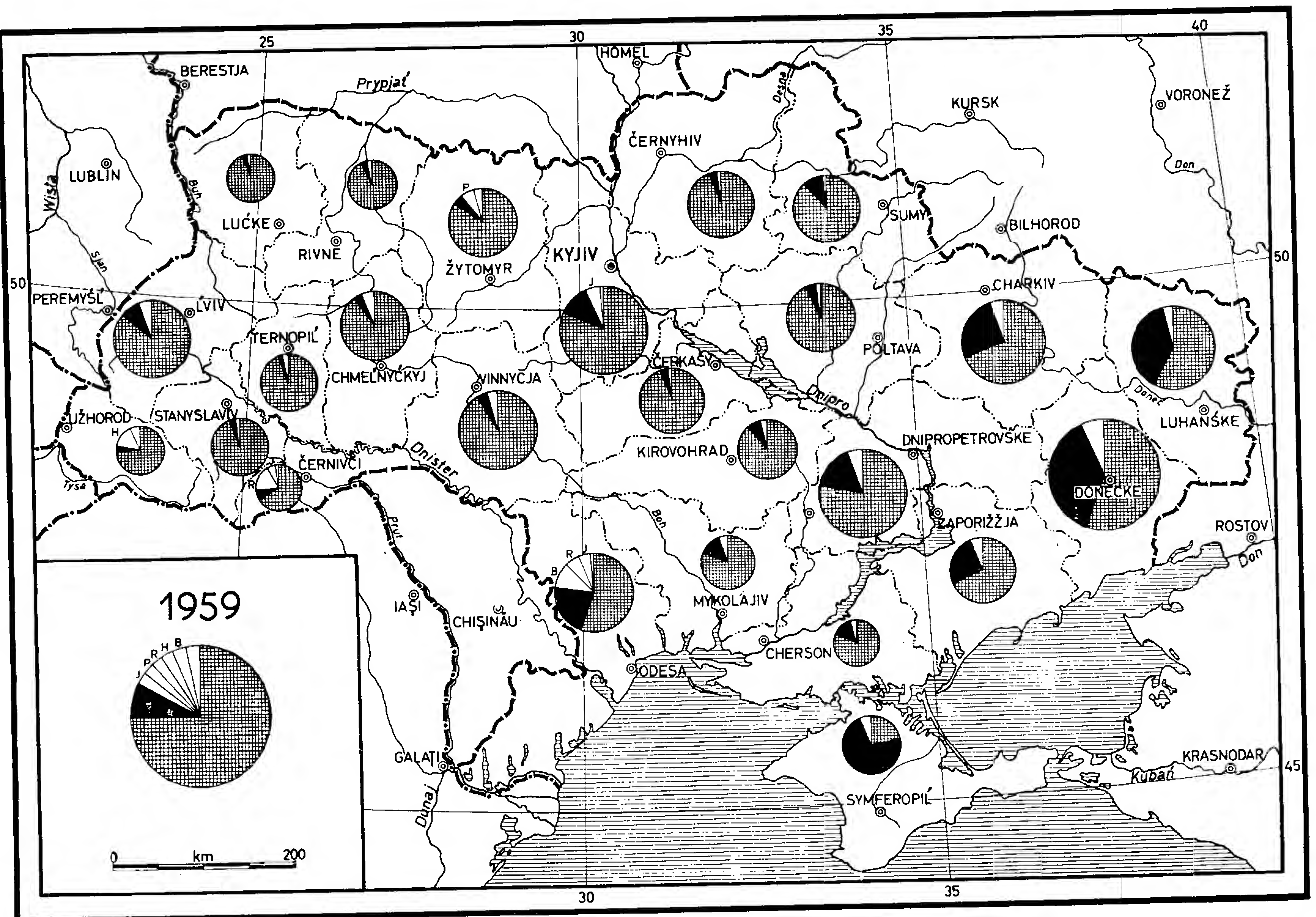
Подібні ж відносини панують тепер на Лівобережжі,

Пояснення до карт на сторінках 551-552

Національний склад населення Радянської України на 17. 12. 1926 року (стор. 551) і на 15. 1. 1959 року (стор. 552).

Населення поодиноких областей представлено у вигляді кола, величина якого є пропорційна до числа мешканців (1 мм² = 25 000 мешканців). Українці зазначені градчасто, росіяни чорним кольором, всі інші білим з тим, що національності, які становлять в даній області понад 5% всього населення позначені за допомогою літер: J — жиди, P — поляки, R — румуни, G — німці, H — угорці, B — болгари, T — татари, E — греки.

1926
0
km
200
25
30
35
40
50
45
BERESTJA
HOMEL
VORONEŽ
KURSK
ČERNYHIV
LUBLIN
LUĆKE
RIVNE
ŽYTOMYR
KYJIV
SUMY
BILHOROD
CHARKIV
PEREMYŠL
ĽVIV
TERNOPIĽ
CHMELNYĆKYJ
VINNYCJA
ČERKASY
POLTAVA
UŽHOROD
STANYSLAVIV
ČERNIVCI
KIROVOHRAD
DNIPROPETROVŚKE
LUHANŚKE
DONEĆKE
ZAPORIŽŽJA
ROSTOV
IAŞI
CHIŞINAU
MYKOLAJIV
CHERSON
ODESA
GALAŢI
SYMFEROPIĽ
KRASNODAR
Prypjať
Wisła
Sjan
Buh
Desna
Don
Donec
Dnipro
Dnister
Prut
Boh
Tysa
Dunaj
Kuban
J
P
H
R
G
B
E
T

1959
0 km 200
LUBLIN
BERESTJA
LUĆKE
RIVNE
ŽYTOMYR
KYJIV
HOMEL
ČERNYHIV
SUMY
KURSK
BILHOROD
VORONEŽ
PEREMYŠL
LVIV
TERNOPIL
CHMELNYĆKYJ
VINNYCJA
ČERKASY
POLTAVA
CHARKIV
LUHANŚKE
UŽHOROD
STANYSLAVIV
ČERNIVCI
KIROVOHRAD
DNIPROPETROVŚKE
DONEĆKE
ZAPORIŽŽJA
ROSTOV
IAŞI
CHIŞINAU
MYKOLAJIV
CHERSON
ODESA
GALAŢI
SYMFEROPIL
KRASNODAR
Prypjať
Dnister
Dnipro
Desna
Buh
Boh
Prut
Dunaj
Don
Donec
Kubań
Wisła
Sjan
Tysa

хоч тут відсоток українців визначно обнизився на користь росіян, а через меншу густоту всього населення, число українців на 1 км² (49,5) і їх надвишка (46,5) є нижчі, ніж на Правобережжі.

Північна частина Слобожанщини (Сумська область) виявляє такі самі відносини, як Лівобережжя; росіяни (11,1%) скупчені тут біля м. Путивля. Натомість Харківщина виявляє високий відсоток росіян (26,4%), скупчених головне в Харкові й в низці островів. Як знаємо, стан посідання росіян, єдиної національної меншини Слобожанщини, на Харківщині значно міцнішає (1926 року — 15,5%). Слобожанщина в цілому є середнє опанована українцями: на 1 км² їх живе — 55, їхня надвишка — 38.

Слабше є опанована українцями південна — степова — Україна, яку, від самого початку її заселення (кінець 18 століття) колонізовано не лише українцями, але й численними чужинцями; крім того, до східньої частини Степу від часу його індустріялізації (кінець 18 століття) став напливати російський елемент. Як до 1926 року, так і пізніше, український стан посідання збільшувався в Західньому Степу, що має здебільша рільничий характер. В 1927-58 роках тут зріс відсоток українців коштом жидів і німців. Головними скупченнями неукраїнської людности є Одеса (росіяни, жиди) й південна Басарабія, що має мішаний характер (крім українців — болгари, румуни, росіяни, ґаґаузи). Якщо ще взяти до уваги, що густота населення тут незначна (47), то стане зрозуміле, що й число українців на 1 км² — 34 і їхня надвишка — 21 є невеликі.

Найслабше з усієї України є опанована українським елементом її найбагатша й найбільш промислова частина — Донецький басейн і Дніпровський промисловий район. Відсоток українців тут зменшується на користь росіян як через їх постійний наплив, так і (мабуть, навіть більше) через русифікацію. Звертаємо увагу на подвоєння російського стану посідання в Дніпропетровській області (число росіян в 1959 році збільшилося порівняно з 1926 роком на 202%, а їх відсоток на 103%). Хоч завдяки високій густоті всього населення (126) також густота українців у Донбасі є висока — 71 на 1 км², однак їхня надвишка над неукраїнцями, практично над росіянами, невелика — 16. В Дніпровському промисловому районі на 1 км² — 52,5 українців, їх надвишка — 34,5.

Про національні відносини в Криму була вже згадка.

БІОГРАФІЧНІ НОТКИ АВТОРІВ *)

АНТОНОВИЧ Мирослав, * 1. III. 1917 у Долині (Галичина); музичні студії (головне: сольо-співу) у консерваторіях Львова та Відня, музикологічні у Львівському та Утрехтському Ун-тах, закінчені докторатом (Утрехт, 1951) та поглиблені в Гарвардському Ун-ті у ЗДА (1953). Старший науковий робітник в Утрехтському Ун-ті. Основоположник (1951) і диригент «Утрехтського Візантійського хору», зложеного з голляндців, які плекають український церковний та світський спів, заслуженого для поширення української пісні у Західній Европі (концерти м. ін. в Амстердамі, Лондоні, Люксембурзі, Мюнхені, Парижі, Римі; радієві передачі в різних країнах). Доповіді на міжнародних музикологічних конґресах в Утрехті (1952), Оксфорді (1955), Нью-Йорку (1961). Важливіші праці: «Die Mottete Benedicta es von Josquin des Prèz», Utrecht 1951; Die Mehrstimmigkeit in den ukrainischen Volksliedern», Kongress-Bericht I.G.M., Utrecht 1952; «Die Byzantinischen Elemente in den Antiphonen der ukrainischen Kirche» in: Kirchenmusikalisches Jahrbuch, 1959; «Die Josquin-Ausgabe» (Tijdschrift van de Verenigung voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, XIX), 1960-61. Статті про

---

*) Біографічні нотки опрацьовано на підставі відповідей Авторів на спеціяльну анкету, ЕУ/II і архіву ЕУ, Архіву Історично-філософічної та Філологічної Секції НТШ, випусків Хроніки НТШ, Архіву преси НТШ та книжки: « Kleine Slavische Biographie », Verlag Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1958.

В нотках ужито деяких скоротів при назвах, що частіше повторялися, а саме: AILSL — Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres (Paris) ; в-во — видавництво; д. — дійсний; ЕУ — Енциклопедія Українознавства; ЗНТШ — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка; Ін-т — Інститут; ІФС — Історично-Філософічна Секція; Л. — Львів; проф. — професор; т-во — товариство; УБНТ — Українське Богословське Наукове Товариство; УНІн-т — Український Науковий Інститут (з доданням: у Берліні, чи: у Варшаві); ун-т — університет; ФС — Філологічна Секц'я; ф-т — факультет; чл. — член.

В біографічних нотках, в основному, ограничуємося до інформацій, що стосуються наукової діяльности Авторів.

українську музику та музик у: «Encyklopedie van de Muziek», Amsterdam 1957; «Algemene Muziekencyklopedie», Antwerpen 1957 і наст.; «Die Musik in Geschichte und Gegenwart», Kassel-Basel.

БЕРЕСТ Осип, * 21. IX. 1900 у Львові; студії в українському тайному ун-ті й Празькому, Віденському та Львівському Ун-тах (1920-28), закінчені докторатом; лікар внутрішніх недуг у Львові; з 1945 на еміґрації в Австрії, з 1955 у ЗДА, спеціялізований як лікар-психіятр. Популярно-наукові статті на медичні теми у пресі; студії у фаховій пресі; брошура «Туберкольоза дитячого віку», Л. 1931.

БОРЩАК Ілько, * 19. VII. 1895 у Херсоні, † 11. X. 1959 у Парижі; студії з міжнародного права в Київському й Одеському Ун-тах, закінчені ступенем маґістра. Викладач української мови, літератури й цивілізації в «Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes» у Парижі (з 1938); д. чл. НТШ (з 25. II. 1949), УВАН та Французького Товариства Новітньої Історії; поч. д-р УВУ (1951); член Дирекції паризького Інституту Слов'янознавства (з 1955). Визначний дослідник української старовини в західньо-европейських архівах, зокрема взаємовідносин України з Францією. Учасник міжнародних історичних конґресів. Редаґував журнал «Соборна Україна» (1947) та збірники «українознавства та французького культурного життя» — «Україна» (1949-53). Бл. 400 студій та причинків. З праць важливіші: «Vie de Mazeppa» (спільно із Рене Мартелем), Париж 1931, і український переклад, Л. 1935; «Григор Орлик — Великий Мазепинець», Л. 1932; «L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale», Париж 1935; «L'Ukraine à la conférence de la paix», Париж 1938; «Карпатська Україна в міжнародній грі», Л. 1938; «Войнаровський сестрінок гетьмана Івана Мазепи», Л. 1939; «La légende historique de l'Ukraine „Istoria Rusov"» Париж 1949) (видане в «Collection historique de l'Institut Slave»). Співробітник численних українських та чужинецьких (зокрема французьких) наукових та науково-популярних журналів. Б. віднайшов в архівах французького міністерства закордонних справ рукопис «Діяріуш Пилипа Орлика» (8 томів); переклад зберігається в посмертних паперах.

ВИТАНОВИЧ Ілля, * 9. VIII. 1899 в Бурштині (Галичина); студії суспільно-економічної історії, соціології та політичної економії в Львівському Ун-ті; докторат суспільно-економічної історії у проф. Ф. Буяка (1929); науковий співробітник Ін-ту суспільно-економічної історії при Львівському Ун-ті

та його видань (1926-39). Учитель Торг. Школи Т-ва «Рідна Школа» (1927-37) та директор Кооперативного Ліцею (1937-39) у Львові, головний референт вишколу кооперативних працівників при Ревізійному Союзі Українських Кооператив (1941-44). Д. чл. НТШ (з 28. IX. 1933), голова його Комісії Нової Історії України та секретар Комісії Економіки, Соціології й Статистики (1935-39), чл. Виділу НТШ (1937-39). Співробітник УТҐІ з 1934. З 1945 на еміґрації; проф. УТҐІ та УВЕШ, проф.-гість УВУ (1946-49). З 1949 у Чікаґо. Чл. The American Sociological Society, American Economic Association (з 1951) і AILSL. Співробітник ЕУ. Важливіші праці: «Polityka agrarna Sejmu Galicyjskiego w cyfrach budżetów krajowych 1861-1914, Л. 1930; «М. І. Туган Барановський — життя й наукова діяльність», в українській та польській мовах, Л. 1930; «Володимир Навроцький, перший український статистик в Галичині на тлі своєї доби», Л. 1934; «Історія західньо-українського села й його сучасний стан», Подєбради 1934; «О. Русов у взаєминах Галичини з Наддніпрянщиною», видання НТШ, Л. 1938; «З методології й історіософії М. Грушевського», Л. 1939; «Історія українського кооперативного руху» (в друку).

ГАЛАЙЧУК Богдан Тадей, * 21. VII. 1911 в Угерську (Галичина). Ліценціят політичних та дипломатичних наук (Лювен, 1935), д-р політичних наук (Інсбрук, 1946), габілітований д-р права (УВУ, Мюнхен, 1948). З 1949 у Арґентіні; з 1959 надзвичайний, а з 1963 звичайний проф. міжнародного публічного права у Pontificia Universidad Católica Argentina (Buenos Aires). Низка університетських гостинних курсів та викладів в Католицькому Ін-ті Культури в Буенос Айрес, на правничих ф-тах державних ун-тів у Буенос Айрес, Сальвадорі, Лімі, Каракас Кіто, як теж в арґентінському міністерстві закордонних справ. Д. чл. НТШ (з 22. XII. 1954), Instituto Argentino de Derecho Internacional i International Law Association. Важливіші праці: «Los estados conquistados ante el derecho internacional», Buenos Aires 1950; «El estado ucranio del siglo 20», Buenos Aires 1953; «Нація поневолена але державна» (Українська справа з погляду міжнарод. права), Мюнхен 1953; «El orden internacional en un mundo desunido», Buenos Aires 1958. Міжнародно-правні статті у фахових журналах «Revista Española de Derecho Internacional» (Madrid), «Revue de Droit International (Genève), «Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht» (Wien), «Jurisprudencia Argentina» (Buenos Aires), «La Ley» (Buenos Aires); публіцистичні статті й студії.

ГОРБАЧ Анна Галина, нар. Луцяк, * 2. III. 1924 в Бродині (Буковина); студії слов'янської та румунської філології та східньо-европейської історії в ун-тах у Ґеттінґені та Мюнхені (1946-50); д-р філософії (27. V. 1950); лектор румунської мови в ун-ті у Ґеттінґені (1953-56); низка рецензій у фахових органах. Переклади української прози на німецьку мову: «Blauer November», Heidelberg 1959 (антологія української прози 20 ст.); M. Kozjubynskyj: «Fata Morgana und andere Erzählungen», Zürich 1962; W. Karchut: «Zähes Leben», Wuppertal 1963.

ГОРБАЧ Олекса, * 5. II. 1918 у Романові (область Львів); студії слов'янської та німецької філології у Львівському Ун-ті (1936-40), закінчені державним іспитом; ст. ляборант (асистент) при катедрі української мови ун-ту ім. І. Франка (у проф. В. Сімовича); д-р філософії (УВУ, 8. IV. 1948), габілітований в УВУ (18. V. 1951), доцент слов'янської філології УВУ; д. чл. НТШ, а в рр. 1938-39 секретар його Комісії для нової української літератури, в рр. 1948-51 діловий секретар Президії НТШ; лектор української та польської мов в ун-тах у Ґеттінґені (1952-56), Марбурзі (1956-58) та Франкфурті (з 1958). Важливіші друковані праці: Курс української діялектології, Скрипт Інституту Заочного Навчання при УВУ, Париж 1954; «Памво Беринда як етимолог», Науковий Збірник УВУ т. VI., Мюнхен 1956; «Арґо українських лірників», Наукові Записки УВУ ч. 1, Мюнхен 1957; «Zur Geschichte der ukr. Lexikographie im 16.-17. Jh.», in: Die Welt der Slaven, IV, 4, München 1959; «Ivan Maksymovyč, ein verkannter ukr. Lexikograph des 18. Jh-s und sein Wörterbuch» in: The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US, VIII, 1-2, New York 1960; «Українські глоси в поліглотних словниках А. Калепіна і Г. Меґісера» та «Українсько-румунський список рослин з початку 18 в.» у Наукових Записках УВУ ч. 4-5, Мюнхен 1961. «Die poln. Sprache im polyglotten Wörterbuch von A. Calepino», in: Die Welt der Slaven, VI, 2, München 1962.

ДОМБРОВСЬКИЙ Олександер * 8. IX. 1914 у Львові, студії у Львівському Ун-ті, закінчені маґістерським іспитом (1939), старший асистент при катедрі античної історії ун-ту І. Франка у Львові (1939-41), перший бібліотекар Міського Архіву у Львові (1941-42); д-р філософії УВУ (Прага, 1943); д. чл. НТШ і чл.-кореспондент УВАН у ЗДА, секретар (1955-59), а з 1960 голова Секції Античної Історії при УВАН. Доцент Українського Технічного Інституту у Нью Йорку. Бл. 50 студій з ділянки античної історії, ранньої історії Східньої

Европи та, головне, античної України, в хронологічних рямцях від Гомерової доби до часу мандрівки народів.

ДОРОШЕНКО Володимир, * 3. X. 1879 у Петербурзі; студії у Москві (1898-1905, спочатку правничий, згодом історико-філологічний ф-т). Чл. РУП, переслідуваний російською поліцією, виїхав 1908 до Львова, де постійно працював у бібліотеці НТШ, останньо (1937-44) на становищі директора. Чл. Українського Наукового Т-ва у Києві (з 1913) д. чл. НТШ (з 31. X. 1925), згодом УНІн-тів у Берліні та Варшаві, УВАН та AILSL. З 1944 на еміґрації, з 1949 у ЗДА, де очолює бібліологічні комісії НТШ та УВАН. Важливіші праці: бібліографії творів І. Франка, Т. Шевченка (2-ге поповнене й поширене видання вийшло у Чікаґо 1961), О. Кобилянської, П. Куліша, українських перекладів з Гоголя, Толстого, Ґете; «Українство в Росії», Відень 1917; «Революційна Українська Партія» (Р.У.П.), Л. 1921; Збірка статтей на літературознавчі теми «Життя і Слово», Л. 1918, і низка літературознавчих праць про Стефаника (1921), Франка (1926), Чупринку та б. ін. Праці про НТШ та про бібліотеку НТШ, м. ін. «Огнище української науки», Філядельфія 1951; «Бібліотека НТШ» у ЗНТШ т. 171, Нью-Йорк-Париж 1961; «Великий Каменяр», Вінніпеґ 1956; «Страдницький шлях І. Франка» у ЗНТШ т. 171, 1957; «Великий Митрополит» у в-ві «Логос-у», Йорктон 1958; «Просвіта у Львові, її заснування і праця», Філядельфія 1959; «Горе і радість у Шевченковому житті», Філядельфія 1962; «Іван Франко і Михайло Грушевський», Мюнхен 1962. Наукові та публіцистичні статті у журналах «Українська Жизнь», «Київська Старина», «ЛНВ», «Рада», «Вісник» і ін. Спогади у «Свободі» про О. Грицая, Д. Дорошенка, А. Кримського, С. Петлюру, В. Стефаника, І. Франка.

ЗВАРИЧ Петро, * 24. III. 1877 у Тулові (пов. Снятин, Галичина). Після іспиту зрілости переселився з 20-ти родинами снятинського повіту до Канади (1900) й видатно спричинився згодом до постання української колонії в Альберті. З 1906 р. публічний нотар у Веґревіл; організатор народного шкільництва, м. ін. основник українсько-англійської учительської семінарії. Один із засновників та діячів Української Греко-православної Церкви Канади. Радник міста Веґревіл. Промисловець-філянтроп, заслужений для розбудови громадського життя, м. ін. організатор шпиталю. Звичайний чл. НТШ і УВАН в Канаді, чл. Історичного Т-ва провінції Альберти. Статті в українській та англомовній пресі.

КИЛИМНИК Степан, * 5. І. 1890 в Якушинцях (Вінницька область); після закінчення Вищого Педагогічного Ін-ту у Вінниці студіював на історико-філологічному ф-ті Харківського Ун-ту (1920-21), де захистив габілітаційну дисертацію. З 1922 педагогічна праця. З 1945 на еміґрації, спочатку в Австрії, з 1949 у Канаді. Д. чл. НТШ, чл.-кореспондент УВАН, чл. Ін-ту Дослідів Волині. Праці з ділянки історії України (м. ін. про Володимира Великого та Мазепину добу) та етнографії, зокрема «Український рік в народніх звичаях в історичному насвітленні», I-V, 1955-62; в III-ому томі подана бібліографія праць Автора.

КИСІЛЕВСЬКИЙ Кость, * 23. II. 1890 в Рошневі (пов. Товмач, Галичина); студії індоевропейської філології, слов'янського порівняльного літературознавства й філософії у Віденському й Ляйпціґському Ун-тах (1908-12), закінчені докторатом (Відень, 6. VII. 1912). З 1914 педагогічна праця в гімназіях (Станиславів, Городок, Львів) та учительських семінаріях (Станиславів, Львів та Рогатин). З 1938 проф. у державному педагогіюмі у Львові; під большевицькою окупацією проф. Педагогічного Ін-ту та Ун-ту ім. І. Франка, як теж старший співробітник та завідуючий лексикографічною групою Філіялу АН. 1941-44 директор учительської семінарії у Рогатині. Д. чл. НТШ (з 14. XII. 1932), голова його «Язикової Комісії»). З 1944 на еміґрації, спочатку у Німеччині, а від 1949 у ЗДА. Директор української таборової гімназії у Байройті (1945-49), з 18. X. 1945 надзвичайний, з 18. IV. 1959 звичайний проф. УВУ; педагогічна праця в школах українознавства Нью-Йорку та Неварку, в цій останній директор з 1950. Проф. Університету Українознавства (з 1954) і УТІ (з 1958) в Нью-Йорку. З 1951 в обов'язках Директора, а в рр. 1952-56 Директор ФС НТШ. Чл. УВАН (з 1948) та AILSL. Важливіші праці: «Українсько-польський і польсько-український словник» (разом з Є. Грицаком), I-II, Л. 1930-31; «Українська мова», скрипт УВУ, Мюнхен 1948; «Ізоглоси південно-східнього Наддністров'я» в Науковім Збірнику УВУ, т. V, Мюнхен 1948; «Українські говори» в ЕУ/І; низка праць у ЗНТШ, а саме: «Надпрутський говір» (т. 160), «Кодекс Ганкенштайна — староукраїнська пам'ятка» (Т.161), «Історія українського правописного питання» (165), «Наукові праці І. Франка» (166), «Українознавчі праці акад. Ст. Смаль-Стоцького» (172); у серії УВАН-у «Українські вчені»:«Іван Панькевич» та «Іван Зілинський»; «Ізоглоси Ізогородщини й Шевченкова мова» в Наукових Записках УВУ, ч. 4-5. Крім того, низка праць і підручників з ділянки дидактики й методики навчання української мови, як: «Методичні вказів-

ки до навчання граматичних знань у вселюдних школах», Л. 1938; «Правописний словник для школи», Л. 1938; «Українська мова для середніх шкіл», Байройт 1948; «Граматика української мови для школи», Нью-Йорк 1955 (5 видань); читанки для школи (з українознавчим матеріялом) та хрестоматія української літератури, видані у Нью-Йорку.

КОВАЛІВ Пантелеймон, * 9. VIII. 1898 в Браїлові (Жмеринський район Вінницької области); після закінчення філологічного ф-ту (1922) та семінарської праці на катедрах українського й слов'янського мовознавства (1930) в Київському ун-ті оборонив дисертацію на кандидата філологічних наук (1939). Асистент, згодом доцент Київського У-ту й Педагогічного Ін-ту (1929-43), проф. УВУ (з 1944), проф. та ректор Богословської Академії УАПЦ у Мюнхені (1946-51), проф. Українського Технічного Інституту в Нью-Йорку (з 1958). Д. чл. НТШ (з 29. IX. 1949) та голова його мовознавчої комісії у ЗДА (з 1953) та Вашінґтонського осередку праці НТШ (з 1957). Важливіші праці: «Історія форм української мови», Київ 1931; «Нариси з історії української мови», Л. 1941; «Історія української мови», скрипт УВУ, Мюнхен 1949; «Наголос в українській літературній мові», Нью-Йорк 1952; «Основи формування української мови в порівнянні з іншими східньо-слов'янськими мовами», Нью-Йорк 1958 (як том 168 ЗНТШ); «Молитовник-служебник, пам'ятка XIV ст.», Нью-Йорк 1960; «Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X-XIV ст.» т. I., Нью-Йорк 1962. Праці й статті на теологічні теми.

КОЛЕССА Філарет, * 17. VII. 1871 у Ходовичах (повіт Стрий, Галичина) † 3. III. 1947 у Львові. Студії слов'янської та клясичної філології, літератури й етнографії у Львівському (1889-91) та Віденському Ун-тах, докторат у Відні (1918); учитель у гімназіях Галичини (Стрий, Самбір, Львів; 1898-1929), проф. Ун-ту ім. І. Франка у Львові (з 1939); д. чл. НТШ (з 22. XII. 1909) та ВУАН (з 1929); керівник львівського відділу Інституту Мистецтвознавства, Фолкльору і Етнографії Академії Наук УРСР (з 1940) і директор Музею Етнографії. Учасник міжнародних конґресів фолкльористів, музикознавців і філологів (Прага, Варшава, Відень, Антверпен). Праці (здебільша видані у Львові): «Огляд українсько-руської народної поезії» (1905); «Ритміка українських народних пісень» (1906-07); «Мелодії українських народних дум» (1910-13); «Наверствування і характеристичні признаки українських народних мелодій» (1913-14); «Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і походження

голосінь» (1920-21); «Про генезу українських народних дум» (1921); «Народні пісні з південного Підкарпаття» (1923); «Речитативні форми в українській народній поезії» (1925); «Українські народні пісні на переломі 17-18 вв.» (1928); «Народні пісні з галицької Лемківщини» (1929); «Українська усна словесність» (1938); «Народні пісенні мелодії українського Закарпаття» (1946). Автор хорових творів і обробок українських народних пісень («Вулиця», «Обжинки», «Гагілки»; «Шкільний співаник» — 1925). Залишив у рукописі «Історію української етнографії».

КОХ Ганс, * 7. VII. 1894 у Львові † 9. IV. 1959 у Мюнхені; закінчивши середню школу у Львові, студіював у Віденському Ун-ті; д-р філософії 1924, д-р евангелицької теології 1927, з 1929 доцент церковної історії у Віденському Ун-ті, згодом проф. історії Сходу Европи у Кенігсберзькому (1934-37), Бреславському (1937-40), Віденському (1940-45) і Мюнхенському (1953-59) Ун-тах і директор Східньо-Европейських Ін-тів у Бреславі (1937-40) і Мюнхені (1952-59). Кох — дослідник історії Сходу Европи, зокрема історії Церкви й протестантизму; як уроженець українських земель і сотник ген. штабу УГА (1918-20), добре зорієнтований у українських відносинах і добрий знавець українського минулого. Впродовж другої світової війни старшина-експерт причетний до німецько-українських взаємин; 1939-40 член німецької репатріяційної комісії, що допоміг багатьом українцям, загроженим большевиками, виїхати з Зах. України. Д. чл. НТШ (з 25. II. 1949). Голова Українсько-німецького Т-ва ім. Гердера у Мюнхені (1952-54), з 1954 його почесний голова. Серед численних праць чимало присвячених українській проблематиці, і всі вони визначаються об'єктивністю. Важливіші з них: «Die orthodox-autokephale Kirche der Ukraine» (в «Osteuropa» 1927); «Byzanz, Ochrid und Kiev 987-1037» (в «Kyrios», 1938); «Теорія 'Третього Риму' в історії відновлення Московського Патріярхату — 1917-52», Мюнхен 1953; «Ukraine und Protestantismus» (1954); спомини «Договір з Денікіном», Л. 1931; вибір з української лірики з коментарем «Die ukrainische Lyrik 1840-1940», Wiesbaden 1955. Біографія й повний список праць в «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» VII, 2, 1959.

КОШМІДЕР ЕРВІН (KOSCHMIEDER Erwin), *31. VIII. 1895 у Легніци на Шлеську; студії слов'янської та клясичної філології й санскриту у Вроцлавському Ун-ті, закінчені докторатом (1922); бібліотекар в держаній та університетській бібліотеках у Вроцлаві; габілітований 1926; проф. слов'янської фі-

лології в Віленському Ун-ті (1931-39), а з 1939 проф. слов'янської та балтійської філології в Мюнхенському Ун-ті. Д. чл. Баварської Академії, НТШ (з 30. XII. 1947) та Finno-ugrischen Gesellschaft. Важливіші праці: «Zeitbezug und Sprache», Leipzig 1929; «Przyczynki do zagadnienia chomonji w hirmosach rosyjskich», Wilno 1932; «Nauka o aspektach czasownika polskiego», Wilno 1934; «Zur Bestimmung der Funktionen grammatischer Kategorien», München 1945; «Die ältesten Novgoroder Hirmologienfragmente», I-III, München 1952-58; «Die Palatalitätskorrelation im Slavischen», Heidelberg 1958.

КРУПНИЦЬКИЙ Борис, * 24. VII. 1894 в Медведівці (Черкаської області) † 5. VI. 1956 у Himmelspforten (Німеччина); студії у Київському та Берлінському (з 1920) Ун-тах, закінчені докторатом (у професора: Otto Hoetzsch). З 1932 доцент, з 1941 проф. історії України УВУ; проф. УНІн-ту в Берліні (1933-45), закордонний співробітник УНІн-ту у Варшаві (1936-39); д. чл. НТШ (з 9. VI. 1938); в рр. 1947-49 голова його Історичної Комісії, чл. УВАН та AILSL. Бл. 100 монографій, студій та статтей, з яких важливіші: «Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine», Берлін 1931; «Deutsch-ukrainische politische Beziehungen X-XVIII Jh.» in: «Kulturberichte des UWI» Nr. 6, 7-8; Berlin 1933; «Гетьман Пилип Орлик, 1672-1742», як 42 т. праць УНІ у Варшаві, 1938; підручник: «Geschichte der Ukraine», Ляйпціґ 1939, 1943, третє видання в друку; «Hetman Mazeppa und seine Zeit, 1687-1709», Ляйпціґ 1942; «Гетьман Данило Апостол і його доба», у виданнях УВАН, 1948; «Теорія III Риму і шляхи російської історіографії», Мюнхен 1952; «Основні проблеми історії України», у виданнях УВУ 1955; «Die historischen Grundlagen des Europäertums der Ukrainer» in: «Die Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart», Bd. I, 1955; «Українська історична наука під советами», окреме видання (Institut zur Erforschung der UdSSR), Мюнхен 1957; там же у вступі бібліографія наукових праць К. (стор. XXXVII-XLVI); «Історіознавчі проблеми історії України», видання УВУ 1959.

КУБІЙОВИЧ Володимир, * 23. IX. 1900 в Новім Санчі (Західня Лемківщина), студії географії, історії й геології у Ягайлонському Ун-ті (Краків, 1919-23), закінчені докторатом (28. VI. 1923). Доцент Краківського Ун-ту (1928-39), а з 1940 проф. УВУ і декан його Філософічного ф-ту в рр. 1947-49 і 1952-53; д. чл. НТШ (з 8. V. 1931), відновив його діяльність на еміґрації та став Ген. Секретарем (з 30. III. 1947); голова НТШ в Европі (з 1952); член словацького т-ва «Včena Společnost im.

Šafażika» (з 1930), УВАН та AILSL. Бл. 80 праць з антропогеографії й демографії України, — важливіші: з антропогеографії Карпат, насамперед досліди над пастушим життям: «Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich», 1926; «Rozšiřeni kultur a obyvatelstva v Severních Karpatech», 1932; «Pastoritul in Maramures», 1935; «Пастушство Буковини», 1935; «Pastýřský zivot v Podkarpatské Rusi», I-II, 1935-37; з демографії: «Територія і людність українських земель», 1935; «Етнічні групи Півд.-Західньої України (Галичини)», I, 1953; синтетичні праці з географії України (при співпраці із іншими фахівцями) «Атляс України й суміжних країв», 1937; «Географія України й суміжних земель», 1938 і 1943; стінні й підручні карти України й Галичини (разом з М. Кулицьким); статистичні огляди в «Українському Статистичному Річнику» II, III, IV, 1934-37; редактор «Енциклопедії Українознавства» й автор численних статтей у ній. Під час другої світової війни К. очолював Український Центральний Комітет і в 1943 брав участь у створенні Дивізії «Галичина». Список праць К. по 1943 в «Бібліографії наукових праць проф. В. Кубійовича», Краків 1943.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Олександер, * 8. II. 1895 у Скалаті (Галичина); студії романістики й філософічних наук у львівському й паризькому ун-тах, завершені докторатом (Л., 1930). Вчитель середніх шкіл у Галичині (1925-39; Коросно, Золочів, Коломия, Львів), з 1940 на еміґрації. З 1945 професор УВУ (зразу надзвичайний, з 1955 звичайний), а в акад. році 1962/63 його ректор. Д. чл. НТШ (з 13. XII. 1947), в о. голови його Філософічно-педагогічної Комісії (1947-50), а з 1952 заст. Голови НТШ у Европі (Сарсель). Чл. AILSL та з 1959 її другий вчений Секретар, чл. УБНТ. Низка праць в дусі цілісно-структурної психології з ділянки педагогічної характерології (напр. «Charakterologia F. Künkla», Л. 1937; «Egocentryczne typy», Л. 1938 і ін.) та народів (Риси характерології українського народу» в ЕУ/I; «Les aspects de la formation de l'âme ukrainienne» in «Responsabilitá del Sapere», 1953; «Die marxistisch-sowjetische Konzeption des Menschen im Lichte der westlichen Psychologie», München, 1956). Психосоціяльні досліди над українською еміґрацією у Франції з доручення Centre Nationale de la Recherche Scientifique. К. активний на полі наукової інформації чужинецького світу; організатор зустрічей з чужинецькими науковцями: в Лювені в 1955 р. (Збірник: «L'Ukraine dans le Cadre de l'Est Européen», Louvain-Paris 1957), «Шевченківський тиждень» у Парижі (1961).

ЛЕВ Василь, * 7. II. 1903 у Старому Яжеві (повіт Яворів, Галичина); студії зразу в українському тайному у-ті (Л. 1922-23), згодом у Львівському Ун-ті (славістика й германістика, 1923-28), закінчені вчительським іспитом та докторатом (18. I. 1930). 1927-39 учитель українських приватних середніх шкіл у Львові, 1937-39 лектор української мови у Львівському Ун-ті, з 1940 доцент української мови й порівняльного мовознавства в ун-ті ім. І. Франка. З 1945 на еміґрації, зразу в Німеччині, з 1949 у ЗДА. 1946-48 проф. церковно-слов'янської мови в Духовній Семінарії у Гіршберґу, з 1946 доцент, з 1948 проф. слов'янської філології УВУ, з 1949 проф. каледжів у ЗДА, з 1958 проф. ун-ту й каледжу у Стемфорді. Д. чл. НТШ (з 26. VII. 1947), секретар (1948-56), а з 1961 директор його ФС, а також голова комісій: бібліографічної, термінологічної та реґіональних дослідів. Чл. УВАН, Modern Language Association, American Association of Teachers of Slavic and East European Languages, American Association of Teachers of German». Важливіші праці: «Apostoł Krechowski» in: Prace Filologiczne, Warszawa 1929; «Український переклад Хроніки Мартина Бельського» в серії праць УНІн-ту у Варшаві, 1935; «Іван Франко і польські позитивісти» в ЗНТШ т. 155, Л. 1937; «Крехівська Палея» в Публікаціях III-го з'їзду славістів в Београді, 1939; «Мова галицького духовенства в рр. 1780-1848», Богословія, т. XVIII, Л. 1943; «Англійсько-український і українсько-англійський словник» (разом із І. Вербяним), I-II, Нюрнберґ-Байройт 1947; «Мова Руської Трійці» в ЗНТШ т. 159, 1954; «Поетична мова св. Письма», Логос т. IV, Торонто 1953; «Шевченкові твори в редакції Б. Лепкого» (друкується). Статті й студії на мовознавчі, літературознавчі й фольклорні теми, зокрема про Шевченка, Франка, Галицьке відродження й Б. Лепкого.

о. ЛЕВЕНЕЦЬ Михайло, * 26. IX. 1911 у Бродах (Галичина); студії в Українській Богословській Академії у Львові (1933-38); свячення 12. VI. 1938. Катехит і учитель латинської мови в Малій Семінарії у Львові (1941-43), духовник у дивізії «Галичина», віце-ректор Української Богословської Семінарії у Гіршберґу (1945-48), канцлер в Мюнхені (1948-52) і Парижі (1952-61) Апостольського Візитатора українців-католиків у Зах. Европі, а з 1961 канцлер Апост. Екзарха українців-католиків у Франції. Звичайний чл. НТШ, чл. його Контрольної комісії у Европі (1955-59), а з 1959 скарбник Виділу НТШ у Европі та голова його фінансової комісії.

МАРКУСЬ Василь, * 27. XII. 1922 в Бедевлі (Закарпаття); студії славістики в Будапешті й Мюнхені (1943-48, д-р УВУ),

політичних наук в Фрібурґу (Швайцарія) та Парижі (1950-56, закінчені докторатом). Співробітник ЕУ та Центру Східньо-европейських студій у Мадріді. З 1959 викладач російської мови та культури в ун-тах Нотр Дам та Пердю (ЗДА), а з 1962 доцент політичних наук в ун-ті Лойоли в Чікаґо. Важливіші праці: «L'Incorporation de l'Ukraine Subcarpathique à l'Ukraine Soviétique, 1944-45», Louvain 1956; «L'Ukraine Soviétique dans les Relations Internationales et son Statut en Droit International, 1918-1923», Paris 1959; «Питання національної політики СРСР» (разом з Я. З. Пеленським), в-во Пролог, Нью-Йорк 1960; «Дві українські енциклопедії» (разом з В. Кубійовичем), в-во Пролог, Нью-Йорк 1961. Статті, рецензії, огляди й некрологи в українських, англійських, еспанських та французьких періодиках.

МИТРОВИЧ Кирило, * 21. X. 1926 у Хусті; студії в УВУ й Католицькому Університеті у Лювені (1948-52), закінчені ліценціятом (1952) та докторатом (1956). Чл. AILSL. Опубліковані статті: «La philosophie de l'existence et la finitude de la philosophie» in «Revue philosophique de Louvain» (novembre 1957); «Problèmes de l'être dans la phénoménologie transcendantale» in «Archives de Philosophie» (janvier-mars 1959).

МІЛЛЕР Михайло, * 26. XI. 1883 в родовому маєтку в слободі Міллерово-Кам'янській на Донщині. Студії: Кандидат історичних наук Московського Ун-ту (1908) та кандидат юридичних наук Харківського Ун-ту (1911). Насамперед, працював суддею (з 1913), згодом на педагогічній праці: 1920-31 у середній школі, пізніше проф. давньої історії в Північно-Кавказькому Ін-ті Марксизму-Ленінізму в Ростові (1934-37), проф. історії та археології в Ростовськім Державнім Педагогічнім Ін-ті (1935-43) і завідуючий катедрою давньої історії та археології в Ростовськім Державнім Ун-ті (1939-43). В 1902-42 рр. майже кожного року переводив археологічні досліди та розкопки в Україні й на Донщині, — в тому був головою Дніпрельстанівської, Волго-донської та Північно-кавказької археологічних експедицій. З 1935 член кореспондент Государственної Академії Матеріяльної Культури СССР, а з 1940 її д-р історичних наук. З 1943 на еміґрації, з 1949 проф. УВУ. Д. чл. НТШ (з 14. XI. 1950), УВАН та Ін-ту для вивчення СССР; в рр. 1951-62 його учений секретар та член Дирекції. Бл. 150 праць та студій, друкованих в мовах українській, російській, англійській, турецькій та німецькій. З більших праць останнього періоду видав: «Археологія в СССР» у в-ві Ін-ту для вивчення СССР, Мюнхен 1954, а друге видання в англійській мові, у в-ві Ф. Преґера, Нью-Йорк 1956; «Нариси з перед та ранньої історії

Донщини — Надозів'я», I-III, у в-ві Ін-ту для вивчення СССР, Мюнхен 1959, 1960, 1961.

МІРЧУК Іван, * 18. VI. 1891 в Стрию (Галичина) † 2. V. 1961 у Мюнхені; студії філософічних наук у Віденському Ун-ті (1909-14), закінчені докторатом (1914). Доцент (з 1921), надзвичайний проф. (з 1926) і проф. (з 1930) УВУ у Празі; декан його філософічного ф-ту та багатолітній ректор і проректор УВУ у Мюнхені (1945-61). Проф. (з 1926), згодом директор (1930-45) і заступник куратора (1942-45) УНІн-ту у Берліні; Д. чл. НТШ (з 28. III. 1938) і директор його ІФС (1949-61), чл. AILSL (з 1952), УВАН (1953), Academia del Mediterraneo (1954), Institute of Ethnic Studies — Georgetown University (Washington), почесний чл. Об'єднання Українських Педагогів Канади (1958). М. зокрема заслужений у нав'язуванні українсько-німецьких зв'язків, чл. Т-ва ім. Канта, Німецького Філософічного Т-ва, а з 1949 чл.-кореспондент Баварської Академії Наук; заступник предсідника кураторії Східньо-европейського Ін-ту у Мюнхені (з 1952). Член Ін-ту для вивчення СССР (з 1954) та редактор журналу Ін-ту «Sovjetstudien». Праці з обсягу філософії та історії української культури в українській, польській, чеській, німецькій, англійській, французькій та італійській мовах, з яких найважливіші: «Tolstoj und Skovoroda, zwei nationale Typen» in: Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts, Bd. 2, 1929; «Пролегомена до кожної майбутньої метафізики, яка виступатиме як наука», 1930; «Handbuch der Ukraine», Ляйпціґ 1941 (враз із співробітниками) і, згодом, англійська переробка: «Ukraine and its People», Мюнхен 1949; «Das Dämonische bei den Russen und Ukrainern», видання УВАН, Авґсбурґ; «Історично-ідеологічні основи теорії III Риму», Мюнхен 1954; «Geschichte der ukrainischen Kultur», München 1957.

ОГЛОБЛИН Олександер, * 6. XII. 1899 в Києві; студії в Київському Ун-ті св. Володимира, закінчені 1919 р. Проф. на катедрі історії України в Київському Ун-ті (1921-43), а рівночасно проф. Київського Археологічного Ін-ту на катедрі історії економічного побуту України (1921-22), Київського Ін-ту Народного Господарства на катедрі народного господарства України (1927-30) та Одеського Ун-ту на катедрі історії України (1938-40). В 1926-43 О. був старшим науковим співробітником УАН і керівником комісії соціяльно-економічної історії України (1929-32), д. чл. Харківського Ін-ту історії української культури ім. Д. Багалія (1926-31), заступником директора Всеукраїнського Історичного Музею в Києві (1931-32), директором Всеукраїнського Центрального

Архіву Стародавніх Актів в Києві (1932-33) і д. чл. Українського Науково-Дослідного Ін-ту Педагогіки в Києві (1938-41). З 1944 на еміґрації, з 1951 у ЗДА; проф. УВУ у Празі (з 1944) і Мюнхені (з 1945) і чл. його Сенату (1949-50); проф. Богословської Академії УАПЦ та чл. її Сенату (1946-51). Д. чл. НТШ (з 13. VI. 1947), УВАН (з 1948) та AILSL (з 1953). Голова Історичної Секції УВАН у ЗДА (з 1951), директор філософічного Відділу Делеґатури УВУ у ЗДА (1957-62), проф. УТІ в Нью-Йорку (з 1958). Автор бл. 250 опублікованих наукових праць, з яких важливіші: «Очерки истории украинской фабрики», I-II, Київ 1925; «Транзитний торг України в першій половині 19 ст.», Київ 1927; «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», Київ 1929; «Нариси з історії капіталізму на Україні», Харків-Київ 1931; «Московська теорія III Риму в 16-17 ст.», Мюнхен 1951; «Українсько-московська угода 1654» і англійською мовою: «Treaty of Pereyaslav 1654», Нью-Йорк-Торонто 1954; «Ukrainian Historiography 1917-1956», New York 1957; «Люди старої України», Мюнхен 1959; «Гетьман Іван Мазепа та його доба», ЗНТШ т. 170, Нью-Йорк-Париж-Торонто 1960. Член Редакційної Колеґії ЕУ. Біо-бібліографічний матеріял про О. у студії Л. Винара: «Олександер Оглоблин», Рим 1958, відбитка із «Записок ЧСВВ» т. III, вип. 1-2.

ОДАРЧЕНКО Петро, * 20. VIII. 1903 у Римарівці (Гадяцького повіту); студії: ІНО в Ніжені (1923-26), аспірантура при Ніженській Науково-Дослідчій Катедрі історії культури й мови (1926-29). З 1943 на еміґрації, з 1949 у ЗДА. Чл.-кореспондент УВАН (з 1949), секретар її Секції Літературознавства (з 1950), секретар Вашінґтонської Групи УВАН (з 1956), д. чл. УВАН (з 1962). «'Ткачі' Г. Гайне в перекладі Л. Українки», 1927; «Недрукований твір Л. Українки 'Прощання'», Література — Збірник УАН, Київ 1928; «До генези 'Блакитної Троянди' Л. Українки», 1929; «Переклади Л. Українки з Біблії», 1951; «Поетична майстерність Т. Шевченка», 1954; «Л. Українка і А. Міцкевич», 1956; «Т. Шевченко і Л. Українка», 1962; статті з українського фолкльору для ЕУ. Англійською мовою: «Soviet interpretation of Ukrainian Classic», 1951; «Drahomanov as Folklorist», 1952; «Shevchenko in History of Literature and in Criticizm — 1917-61», 1962.

ОНАЦЬКИЙ Євген, * 1. I. 1894 у Глухові; студії на Історико-філософічному ф-ті Київського Ун-ту (1912-17). З 1919 в Римі, проф. Вищого Східнього Ін-ту в Неаполі (1936-40) і лектор Римського Ун-ту (1940-43); з 1946 у Арґентіні. Д. чл. НТШ (з 13. VI. 1947) та УВАН (з 1949), голова Спілки Українських Науковців, Літераторів і Мистців в Арґентіні. Важливіші

праці: В збірниках «Україна» (Київ) вийшли студії: «Походження Полетик» (1917, кн. I-II) і «Справа за с. Яксютинці» (1918, кн. III-IV), в журналі «Наше Минуле» (Київ): «Ще про автора «Історії Русов» (1918, кн. I), «Сторінка з історії Ген. Суду та прокуратури в Україні» (1918, кн. II), «До питання про монети в Україні в XVI ст.» (1918, кн. II); «Russia e Ucraina», Roma 1929; «Дещо про наші етнологічні студії та деякі ритуальні символи» (ЛНВ, Л., 1931, кн. VII-VIII); «Residui di cosmogonie antiche nel folclore ucraino», Roma 1932; «Terminologia etnica dell' Europa Orientale», Napoli 1936; «Grammatica ucraina teorico-pratica», Publicazioni del Centro di Studi di Slavistica, Napoli 1937; «Чарівне коло та ритуальне оголення», Париж 1938, відбитка з «Українського Слова»; «Studi di Storia e di Cultura Ucraina», Roma 1939; «Vocabolario Ucraino-Italiano», Roma 1941; «Основи суспільного ладу», Прага 1941, друге видання: Буенос-Айрес 1949; «Записки українського журналіста», т. I (за р. 1930), Буенос-Айрес 1954 (дальших 8 тт. у рукописі в НТШ у ЗДА).

ПАСТЕРНАК Ярослав, * 2. I. 1892 у Хирові (повіт Самбір у Галичині); студії археології, клясичної філології та антропології у Львівському (1910-14) та Празькому Карловому (1922-26) Ун-тах, закінчені докторатом з археології (1926) у проф. L. Niederle. Асистент Державного Археологічного Ін-ту у Празі (1923-28); викладач (1932-34), доцент (1935-39) та проф. (1942-44) Греко-Католицької Богословської Академії у Львові, доцент (1935-46), згодом проф. УВУ, професор Державного Ун-ту ім. І. Франка (1939-41). Член чеського археологічного Т-ва у Празі (з 1925). Д. чл. НТШ (з 25. IX. 1929), директор його Культурно-історичного Музею (1928-39), секретар ІФС НТШ (1929-39) та Етнографічної Комісії (1930-38); член львівського археологічного т-ва (з 1929) та дійсний член Греко-католицького Богословського Т-ва (з 1935). З 1944 на еміґрації, з 1950 в Канаді. В рр. 1947-49 проф.-гість Ун-ту Фрідріха-Вільгельма у Бонн; чл. австрійського археологічного т-ва (з 1944); «The Archeological Institute of America« (з 1950); «The Society for American Archeology» та AILSL (з 1956). Розкопи на «Градчанах» в Празі (1925-28), в княжому Галичі-Крилосі (1932-41) та в 60 інших місцевостях Чехії, Карпатської України та Галичини. Доповіді на археологічних конґресах у Варшаві (1932), Києві (1940), Ленінграді (1941) та Торонто (1950). Наукові студійні подорожі по університетах Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Карпатської України (1936) та Німеччини з доповідями про відкриття в Крилосі (1938, Берлін, Бресляв). Важливіші друковані праці: «Ruské Karpaty v archeologii»,

Прага 1928; «Коротка археологія Західньо-українських Земель, Л. 1932; «Перша бронзова доба в Галичині», Л. 1933 (в «Записках НТШ», т. 152; габілітаційна праця); «Старий Галич», Л. 1944; «Археологія України», Торонто 1961 (видання НТШ) та бл. 150 дрібніших наукових праць, студій та статтей в українській, чеській, польській, німецькій та англійській мовах.

ПЕЛЕНСЬКИЙ Євген Юлій, * 3. І. 1908 в Конюхові (повіт Стрий у Галичині) † 29. IX. 1956 у Сіднею (Австралія); студії слов'янознавства у Львівському Ун-ті (1926-30), закінчені дипломом маґістра (1930) та докторатом з історії української літератури й слов'янської етнології (1930). Співробітник Національного Музею у Львові (1927-38), учитель купецької гімназії «Рідної Школи» (1929-39) та Ліцею Ревізійного Союзу Українських Кооператив (1938-39). Д. чл. НТШ (з 17. II. 1938). З 1939 на еміґрації, управитель торговельних курсів у Ярославі (1939-40) і Кракові (1940-41); директор спілки «Українське В-во» (1939-40) і спілки «Бистриця» у Кракові. З 15. IX. 1943 доцент УВУ. Важливіші праці: «Богдан Лепкий», Л. 1932 і Краків 1943; «Бібліографія української бібліографії», Л. 1932-34; «Забутий жанр — нарис розвитку української літературної пародії», Л. 1935; «Райнер Марія Рільке і Україна», Л. 1935; «Сучасне західньо-українське письменство», Л. 1935; «Овідій в українській літературі», Л. 1937 і Краків 1943; «З доби 'Русалки Дністрової'», Л. 1938; «Марко Черемшина», Л. 1938; «Шевченко-клясик», Краків 1942; «Україніка в Західньо-европейських мовах», Мюнхен 1948 (в ЗНТШ, т. 158). П. склав кільканадцять підручників для навчання українскої мови в народних і середніх школах та видав багато текстів українських клясиків з науковим апаратом, зокрема: «Антологія сучасної української поезії», Л. 1936.

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО Наталія, * 31. І. 1884 в Харкові; студії на історично-філософічному ф-ті Київського Ун-ту ім. св. Володимира, закінчені 1913; наукові ступені маґістранта (1916) і д-ра історичних наук (1940). Приват-доцент Київського Ун-ту (з 1916), проф. Археологічного Ін-ту в Києві (1918-25), співробітник УАН у Києві (1924-41), проф. Київського Державного Ун-ту у Києві (з 1940). З 1944 на еміґрації, проф. УВУ (1944-45 у Празі, з 1945 у Мюнхені). Членство в наукових товариствах: Историческое Об-во Нестора-Летописца (Київ, з 1912), Об-во соц.-економ. історії (з 1912), УВАН (з 1946), д. чл. НТШ (з 13. VI. 1947), AILSL (1952). Чл. Редакційної Колеґії ЕУ. Важливіші праці: «К вопросу о християнстве на Руси до Владимира» в Журналі Минист.

Народн. Просвєщ., IX, Петербург 1917; «З історії останніх часів Запоріжжя» в Записках Іст.-Філ. Відділу ВУАН, VIII, Київ 1926; «Маніфест 1775 р.», там же, кн. XII, Київ 1927; «Південна Україна 1787 р.», там же, т. XXIV, Київ 1929; «Майно запорозької старшини, як джерело для соц.-економ. історії України» в Працях для виучування соц.-економічної історії України, I, Київ 1932; «До истории заселения Новороссийской губернии» в Исторические записки Института Истории Всесоюзн. Академии Наук, XII, Москва 1941; «Теорія III Риму в Росії протягом XVIII і XIX ст.», Мюнхен 1952; «The Settlement of the Southern Ukraine (1750-75)» in: The Annals of the Ucr. Acad., Vol. IV-V, New York 1955; «Українська Академія Наук», т. I (рр. 1918-30), т. II (рр. 1931-41) у виданнях Ін-ту для вивчення СССР, Мюнхен 1955 і 1958; «Процес 'Центра дій'» у виданнях УВАН, 1956; «Проф. Б. Д. Крупницький, його життя та наукова праця», вступна стаття до його посмертно виданої праці: «Українська історична наука під советами», Мюнхен 1957; «До історії Новоросійської губернії» у Науковому Збірнику УВУ, т. VI, Мюнхен 1956; «Особливості Української Православної Церкви» в Українському Збірнику ч. 14, у в-ві Ін-ту для вивчення СССР, Мюнхен 1958 (також в голляндській та англійській мовах); «Заселення Південної України в середині XVIII ст.», Мюнхен 1960.

РУДНИЦЬКИЙ Ярослав Богдан, * 28. XI. 1910 у Перемишлі; студії слов'янської філології у Львівському Ун-ті (1929-37), закінчені маґістерським дипломом (1934) і докторатом (1937), поширені в ун-тах в Берліні, Мюнхені, Римі та Парижі (порівняльне індо-европейське мовознавство, експериментальна фонетика, ономастика й етнографія); габілітація в УВУ (1940, проф. О. Колесса) і в Карловому Ун-ті у Празі (1943, проф. О. Буркгардт). Доцент, а з 1945 проф. УВУ, проф.-гість у Гайдельберзькому Ун-ті (1945-48), з січня 1949 у Канаді, з вересня 1949 надзв. проф. і керівник департаменту славістичних студій Манітобського Ун-ту (Вінніпеґ), з 1959 звичайний проф. Учасник бл. 25 міжнародних конґресів. Д. чл. НТШ (з 26. VII. 1947), д. член УВАН, її ген. Секретар (1948-53), а з 1955 президент УВАН у Канаді; член AILSL, American Name Society (1959 President, 1960 life member), American Folklore Society, Canadian Linguistic Association (1958-60 President), Canadian Association of Slavists (1958-59 President), Linguistic Society of America, Humanities Association of Canada, Indogermanische Gesellschaft (Bern, Schweiz), Modern Language Association of America, Centre International de Dialectologie Générale (Louvain), Société de Linguistique de Paris. 750 друкованих позицій, пор.

S. Pop: «J. B. Rudnyckyj, notice biografique et bibliografique», Louvain 1958; M. I. Mandryka: «Bio-bibliography of J. B. Rudnyckyj», Winnipeg 1961 (у виданнях УВАН-у в серії «Українські вчені» ч. 10). Важливіші праці: «Наростки -ище, -исько, -сько в українській мові» в Працях УНІ у Варшаві, 1935, том 31; «Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny», Л. 1939, і УВАН 1962; «Lehrbuch der ukrainischen Sprache», Ляйпціґ 1940, 1942, 1943; «Ukrainische Mundarten, Südkarpato-Ukrainisch», у співпраці з Г. Наконечною, Ляйпціґ 1940; «Українсько-німецький словник», у співпраці з З. Кузелею, Ляйпціґ 1943; «Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnia)», Ляйпціґ 1943; «Канадійські місцеві назви українського походження», видання УВАН, Вінніпеґ 1951; «Bibliographia onomastica, Canada, Ukraine», Onoma, vol. 3, Лювен, 1952; «Ivan Velyhorskyj (1889-1955)», Onoma, vol. 6, Лювен, 1952; «Матеріяли до українсько-канадійської фолкльористики й діялектології», 4 томи видання УВАН, «Ucrainica canadiana», Вінніпеґ 1953-62; «Етимологічний Словник», з 1962. Р. — видавець «Slavistica» (понад 40 публікацій) та «Onomastica» (понад 20 публікацій). Голова Культурно-освітньої Ради Комітету Українців Канади (1954-59) і президент Української Наукової Ради Канади (1959-60).

СЕНЮТОВИЧ-БЕРЕЖНИЙ Вячеслав, * 15. VI. 1902 у Полтаві; студії на філософічному ф-ті Білгородського Ун-ту у Юґославії (1921-25); докторат в УВУ (проф. Н. Полонська; 12. VI. 1947); старший асистент УВУ при катедрі історії України (1947-48) і викладач геральдики. Д. чл. НТШ (з 18. XII. 1952). З 1952 у ЗДА. Бл. 50 студій та статтей на історичні, геральдичні та родознавчі теми, а серед них родоводи гетьманів Виговського, Мазепи, Орлика та Апостола. Важливіші студії: «Рід Гоголів на Волині», в журналі: Літопис Волині, ч. 1, Вінніпеґ 1954; «До джерел староруської геральдики», там же, ч. 2, 1955; «Історичне місце кн. Федора Несвіцького», там же, ч. 4, 1958.

СИДОРУК Іван П., * 28. IV. 1916 у Павлополі (повіт Кобринь на Поліссі). Студії слов'янської філології у Варшаві (1935-39), закінчені маґістерським дипломом, продовжені у Віденському Ун-ті (1943-45), УВУ й Ун-ті у Мюнхені (1946-47), докторат в УВУ (12. VI. 1947); асистент УВУ (1947-50). З 1950 у ЗДА, з 1959 надзв. проф. слов'янських мов і літератур в ун-ті у Цінціннаті. Зв. чл. НТШ і секретар його Етнологічної Комісії (1947-49), співробітник УВАН, член: Modern Language Association of America, American Association of Teachers of Slavic and East European Languages. Важливіші пра-

ці: «Проблема українсько-білоруської мовної межі» у «Славістика», III (УВАН), Авґсбурґ 1948; «Ideology of Cyrillo-Metodians and its Origin»; in: «Slavistica» XIX (UVAN), Chicago 1954; «Herder and the Slavs», in «The AATSEEL-Journal» XIII/3; «Slavic Names» in: Dictionary of American Names by E. C. Smiths (Harper and Bros), New York 1957; «Мазепа в чужій літературі», в альманахові «Свободи», 1959; «Soviet Celebrities», Names, VIII, 1960; «Historicity of Pushkin's 'Poltava'», Ukrainian Quarterly, XVII, 3, 4, 1961; «Names for Characters in Russian Literature», Names, XI, 1962; «Pushkin's 'Poltava'», New York 1962.

СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ Роман, * 8. I. 1893 у Чернівцях; студії слов'янської філології й української історії у Віденському, Липському й Мюнхенському Ун-тах, закінчені докторатом (Мюнхен, 1914). Викладач в Орієнтальній Академії в Берліні (1917), надзв. проф. славістики в УВУ в Празі (1922-24), проф.-гість у Лондоні (King's college Slavonic Institute, 1924-25), звич. проф. Варшавського Ун-ту (1925-39) та ген. Секретар УНІн-ту у Варшаві (1929-39), з 1947 на еміґрації, проф. слов'янської історії та директор Слов'янського Ін-ту Marquette University (Milwaukee, Wisc.); видавець: «Marquette Slavic Studies» і «Papers of the Slavic Institute». Д. чл. НТШ (з 3. I. 1934), з 1952 Голова НТШ у ЗДА, а з 1955 Президент НТШ; чл. AILSL, American Historical Association, American Association of Teachers of Slavic and East European Languages, Polish Institute of Arts and Sciences. Важливіші праці: «Abriss der ukrainischen Substantivbildung», Відень 1914; «Нарис словотвору українських прикметників», Прага 1922; «Значіння українських прикметників», Варшава 1923; «Примітивний словотвір», 1927; «Українська мова в Совєтській Україні», Варшава 1936; «Germanisch-Deutsche Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache», 1942; «The Origin of the Word 'Rus'», «Slavistica» 6, 1949; «Slavs and Teutons, the oldest Germanic Slavic Relations», Milwaukee 1950; «The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism», Milwaukee 1952; «The History of Modern Bulgarian Literature», New York 1960 (разом з проф. Кл. Менінґом); «The Captive Nations of the Soviet Union», New York 1960.

ЧЕРНЕЦЬКИЙ Антін, * 8. IV. 1887 в Бережанах (Галичина), журналіст, громадсько-політичний та профспілковий діяч. Активний член «Молодої України». Студії у Вільній Робітничій Академії у Відні (1910-1916). Член Екзекутиви Української Соціял-Демократичної Партії (1909-24), секретар орг-

ції українських залізничників (1910) і редактор їх органу «Залізничник» (1910-18), член Конституанти й Української Національної Ради та державний секретар праці й суспільної опіки ЗУНР; згодом голова Союзу Українських Приватних Службовців (1924) і директор Пенсійного Ін-ту Українських Приватних Службовців (1925-28); редактор і співробітник низки соціялістичних, профспілкових і кооперативних органів (м. ін. «Вперед-у» у 1919-23). З 1944 на еміґрації, у Швайцарії; член Центрального Комітету Української Соціялістичної Партії, член Національної Ради і віцепрезидент Управи Міжнародних Профспілок на еміґрації. Публіцистичні праці; «Становисько українських робітників у професійних організаціях », Львів 1911; «До історії українського професійного руху», «Вперед», Львів 1920 і, поширене, Мюнхен 1949; «На шляху Маркіяна», — у століття появи «Русалки Дністрової», Львів 1937; Альманах «Молода Україна», у 50-ліття тайних кружків у Бережанській гімназії, Мюнхен 1954.

ЧУБАТИЙ Микола, * 11 грудня 1889 у Тернополі; закінчив у Львівському Ун-ті богословські студії (1909-13); з 1911 паралельні студії історії у Львівському, згодом у Віденському (1914-16) Ун-тах; після докторату (1917) спеціялізується на правничому ф-ті в історії українського права. Доцент історії українського права Кам'янецького Ун-ту (1919), проф. Українського Тайного Університету (1920-24); проф. історії Української Церкви в Богословській Семінарії у Львові (1925-28), згодом надзвичайний (1928-32) і звичайний (1932-39) проф. Греко-католицької Богословської Академії. З 1939 на еміґрації у ЗДА. Д. чл. НТШ (з 24. IX. 1928), член його Виділу (1932-35), заступник Директора ІФС (1937-39), основник та перший голова НТШ у ЗДА (1948-52), а після смерти З. Кузелі в обов'язках Президента НТШ (1952-55). Член УБНТ (з 1926), American Historical Association (1946), Academy of Political Science — Collumbia University (1949) та AILSL (1952). Учасник міжнародних конґресів істориків у Варшаві (1933), Римі (1955) та Стокгольмі (1960). Головні праці: «Західня Україна та Рим в 13 ст.» у ЗНТШ, т. 123-124; «Огляд історії українського права; Державне Право», випуск I-II, Л. 1921-1922, 2-ий наклад Мюнхен 1947; «Державно-правне становище Українських Земель Литовської Держави під кінець XIV ст.» у ЗНТШ т. 134-135 і 144-145, Л. 1926; «Literatur der ukrainischen Rechtsgeschichte 1919-29» у: Przewodnik Historyczno-prawny, Л., 1930/II, III, IV; «Історія Католицької Церкви в Україні», УЗЕ 1934; «Історія уніонних змагань в Українській Церкві», Л. 1937, 2-е видання у

Римі; «The Problem of Modern Ukrainian Historiography», Нью-Йорк 1944. Ч. автор статтей і гасел про Україну в англомовних енциклопедіях: «Slavonic Encyclopaedia», New York 1949, «Catholic Encyclopaedia of America», New York 1953 і ін. Основник і 1-ий редактор «The Ukrainian Quarterly» (1944-57). Почесний доктор УВУ (1949).

ШЕВЕЛЬОВ Юрій, псевдонім Юрій Шерех, Гр. Шевчук, * 17. XII. 1908 в Ломжі (Польща); студії слов'янської філології у Харківському Ун-ті. Доцент в Ін-ті Журналістики (Харків, 1933-41) та в Харківському Ун-ті (1938-43); проф. УВУ (з 1945), лектор в ун-ті в Люнді (1950-52), лектор-гість в Гарвардськім Ун-ті у ЗДА (1952-54), надзвичайний (з 1954), згодом (з 1958) звичайний проф. слов'янської філології в Колюмбійському Ун-ті у Нью-Йорку. Д. чл. НТШ (з 29. IX. 1949), УВАН і її Президент в 1959-60, Modern Language Association of America і Linguistic Society of America. Чл. Редакційної Колеґії ЕУ. Важливіші праці: «Із спостережень над мовою сучасної поезії», I-II, Харків 1940; «До генези називного речення», Мюнхен 1947; «Галичина в формуванні нової української літературної мови», Мюнхен 1949; «Нарис сучасної української літературної мови» (Бібліотека Українознавства НТШ, ч. 3), Мюнхен 1951; «Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter I» in: The Slavonic and East European Review, XXX, 74, London 1951; «Probleme der Bildung des Zahlwortes als Redeteil in den Slavischen Sprachen», Lund 1952; «Кость Михальчук» у виданнях УВАН «Українські вчені», ч. 3, Вінніпеґ 1952; «The Problem of Ukrainian-Polish Linguistic Relations from the Tenth to the Fourteenth Century» in Word 8, 4, New York 1952; «Participium Universale im Slavischen», Slavistica 16, Winnipeg 1953; «Problems in the Formation of Belorussian», New York 1953; «Всеволод Ганцов — Олена Курило», УВАН, серія «Українські вчені», ч. 5, Вінніпеґ 1954; «Ukrainisches vantaz und das Problem der Argot-Suffixe», in, Zeitschrift für slavische Philologie», 23, 1954; «Die Grammatik der kleinrussischen Mundart von Pavlovskij und ihr Autor», Ibidem, 27, 1958; «Die kirchenslavischen Elemente in der modernen russischen Literatursprache», Wiesbaden 1960. Ш. видатний літературний та театральний критик, відомий із своїх аналіз, з яких важливіші: «Стилі сучасної української літератури на еміґрації», Збірник МУР-у I, Мюнхен-Карльсфельд 1946; «Поезія М. Зерова», у збірнику «Хорс», Реґенсбурґ 1946; «В обороні великих», Збірник МУР-у III, Реґенсбурґ 1947; «Ein neues Theater», Мюнхен 1948. Есеї про українську духовість: «Думки проти течії», Новий Ульм 1948; «Про-

щання з учора — Коли ж прийде справжній день», Мюнхен 1952.

ШУЛЬГИН Олександер, * 30. VII. 1889 у селі Сохниве (на Полтавщині) † 4. III. 1960 у Парижі; студії історії в Петербурзькому Ун-ті (1908-15); асистент там же (1915-17), з 1923 проф. УВУ. Ш. політичний діяч і державний муж: чл. Центральної Ради, міністер закордонних справ (1917-18), за гетьманату амбасадор у Софії, чл. української делеґації на мирову конференцію в Парижі (1919), з 1921 шеф дипломатичної місії українського екзильного уряду в Парижі і кількакратний міністер закордонних справ у цьому ж уряді (1926-36, 1939-40, 1945-46). В останні роки життя репрезентант українців при Міжнародній Організації Біженців (IPO, 1948-52) і в французькім уряді опіки над біженцями (при французькім міністерстві закордонних справ, 1952-60). Д. чл. НТШ (з 15. X. 1948) та заст. голови НТШ у Европі (1952-60), чл. УВАН та AILSL, якої був головним основником і віце-президентом (з хвилини основання 1952 до смерти). Ш. основник і голова Українського Академічного Т-ва у Парижі (1946-60). Важливіші праці: «Політика» (статті, документи, промови), Київ 1918; «L'Ukraine, la Russie et les puissances de l'Entente», Bern 1918; «Les Problèmes de l'Ukraine», Paris 1919, і переклади на англійську (Лондон 1919), голляндську (Гаґа 1919) і угорську (Будапешт 1920) мови; «Нариси з нової історії Европи», Прага 1925; «Без території», Париж 1934; «L'Ukraine contre Moscou (1917)», Paris 1935; «Le statut international de l'Ukraine» in: Le Dictionnaire diplomatique, vol. II; «Les origines de l'esprit national moderne et J.-J. Rousseau», Annales de la Société de J.-J. Rousseau, Genève 1937; «L'histoire et la vie», Paris 1957; «L'Ukraine à travers les siècles» in: L'Ukraine dans le cadre de l'Est Européen, Louvain-Paris 1957; Статті в ЕУ; спогади: «Мої дитячі роки» в Українській Літературній Газеті, Мюнхен, річники 1957, 1958 і 1959.

ЯКЕМЧУК Роман, * 1927; студії політичних та дипломатичних наук в католицькому Ун-ті у Лювені (з 1948), закінчені ліценціятом (1953) і докторатом (1955). Проф. у Institut Catholique des Hautes Etudes Commerciales в Брюсселю. Головні праці: «La place du droit international général»; «La légitime défense de l'art. 51 de la charte de l'O.N.U.» in: Annales de Droit et des Sciences Politiques, XIV/3, Bruxelles 1954; три студії у revue «Rayonne et Fibres Synthetiques» за рік 1955: «Quel est, exactement, le rôle du G.A.T.T.», «L'Integration économique européenne» і «Les pays économiquement sous-développés»; «L'organisation du commerce extérieur de

l'URSS», in: Annales de Sciences Economiques Appliquées, Louvain; «La technique de revision des traités multilateraux», Extrait des Annales de Droit et des Sciences Politiques, XVI/2, Bruxelles 1956; «Doctrines Sociales», скрипт викладів у Ун-ті.

ЯНІВ Володимир, * 21. XI. 1908 у Львові; студії психології, соціології та історії у Львівському (1927-34) і Берлінському (1940-44) Ун-тах, закінчені докторатом (у проф. О. Kroh, 4. VIII. 1944). Старший асистент (1946-49), доцент (1949-55) та надзвичайний проф. психології й соціології в УВУ, в рр. 1961-63 продекан його філософічного ф-ту; викладач психології в богословській семінарії у Гіршберґу (1947-48). Д. чл. НТШ (з 14. XI. 1950), секретар його філософічно-педагогічної комісії (1947-50), чл. Головного Виділу (1949-55) і Головної Ради НТШ (з 1960), ген. Секретар НТШ у Европі (з 1952) та секретар ІФС (з 1955), організатор трьох наукових конференцій НТШ (1952, 1953, 1956), д. чл. AILSL (з 1952), Deutsche Gesellschaft für Psychologie (з 1953) та УБНТ (з 1960). Учасник 12 міжнародних психологічних конґресів (доповіді: Стокгольм 1951, Марбурґ 1951 та Кельн 1953) і організатор спільної конференції німецьких та українських психологів (Мюнхен 1953, пор. Proceedings: «East-West Tension in the Light of Psychology», München 1954). Праці з ділянки психології в'язня (результати й бібліографія у: «Les expériences vécues du détenu», Париж 1957), порівняльної етнопсихології та соціології («Соціяльна проблематика у творчості Папи Пія XII» у Збірнику УВУ: Папа Пій XII, Мюнхен 1956). Статті в ЕУ. Популяризаторські праці м. ін. «Нарис української культури», Мюнхен 1953 і 2-е видання: Нью-Йорк 1961. Підручник: «Нарис соціології», Мюнхен 1950.

о. ЯЦКІВ Іван, * 24. III. 1910 у Верхні (пов. Калуш у Галичині); теологічні студії в Греко-католицькій Богословській Академії у Львові (1928-33), свячення 27. V. 1934, душпастир і катехит на Західньо-українських Землях (1934-43), з 1944 на еміґрації. Катедральний сотрудник (з 1946) у Парижі і парох Сарсельського Наукового Осередку (з 1950), Екзархальний Економ і цензор релігійних видань (з 1961). Звичайний чл. НТШ й чл. УБНТ (з 1960). Праці: «Наука віри і праведного християнського життя», Інсбрук 1946; «Добрий Пастир і Великий Громадянин», Париж 1946; «Основні правди християнської віри», Париж-Рим 1950.

СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ, ЩО УМОЖЛИВИЛИ ПОЯВУ ЦЬОГО ЗБІРНИКА *)

(з поданням висоти внеску)

1. д-р Роман і Лідія СМИКИ 300 дол.
2. д-р Орест ҐАРБОВСЬКИЙ 100 дол.
3. Тарас ЧУЖАК 55 дол.

По 50 дол.

4. Степан БОВАНКО
5. Теодосія БРИКОВИЧ
6. д-р Теофіль ДЕМУС
7. д-р Володимир КОКОРУДЗ
8. д-р Ярослав КОКОРУДЗ
9. Н. Н. із Філядельфії
10. Наукове Т-во ім. Шевченка в Европі
11. Наукове Т-во ім. Шевченка у ЗДА
12. Осип САВИЦЬКИЙ
13. о. Петро і Ростислава з Кузелів СМИКИ
14. Андрій ТАРАНЕВИЧ
15. інж. Євген ЧАЙКОВСЬКИЙ
16. Анастасія ЧУЖАК
17. Юрій ЧУЖАК
18. інж. Теодор ЯЦУРА
19. Яким ДАНИЛІВ 30 дол.

По 25 дол.

20. Петро ЗВАРИЧ
21. д-р Володимир КАССАРАБА
22. Анастасія і Осип КОЧАН
23. д-р Тома ЛАПИЧАК
24. інж. Роман БІЛИНСЬКИЙ 20 дол.

По 15 дол.

25. проф. д-р Кость КИСІЛЕВСЬКИЙ
26. «Самопоміч» — Чікаґо
27. «Самопоміч» — Кооператива у Чікаґо

По 10 дол.

28. д-р Петро ГЛІБОВИЧ
29. мґр. Орест ГОРОДИСЬКИЙ
30. д-р Матей ГУТА
31. Емілія ҐУДЗ
32. Степан КОВАЛИШИН
33. ред. Микола КОЛЯНКІВСЬКИЙ
34. д-р Роман та Анна КОСИ
35. проф. д-р Іван ОЛЕКСИШИН
36. мец. Богдан ПЕЛЕХОВИЧ

---

*) Вичислені громадяни, давши змогу Науковому Т-ву ім. Шевченка сплатити довг вдячности у віднесенні до свого Голови й Великого Громадянина, засвідчили одночасно у тривалій формі свої найкращі почування до Покійного. Цей список ПТ. Жертводавців уміщуємо наприкінці Збірника замість окремих подяк.

37. Петро ПЕТРУШЕВСЬКИЙ
38. о. Микола ПРИТУЛЯК
39. д-р Петро САЙКЕВИЧ
40. о. Богдан СМИК
41. Михайло ХОМЯК

42. Петро НОВАК 7 дол.

По 6 дол.

43. Степан БОБИЛЯК
44. Павло ГАРАСИМІВ
45. Степан МАКАР
46. Осип МЕЛЬНИК
47. Осип НАКОНЕЧНИЙ
48. Гриць НОСКЕВИЧ
49. «Провидіння« у Пассейк

По 5 дол.

50. Петро БЛАГІТКА
51. Адам ВЕРБОВИЙ
52. Володимир ВИТВИЦЬКИЙ
53. Ярослав ВОЙНАРОВСЬКИЙ
54. Володимир ГОЛІЯН
55. Євген ГРАБАРЧУК
56. Ігор ГУМЕНЮК
57. д-р Роман ҐАВАНСЬКИЙ
58. Михайло ҐОНЧИЦЬКИЙ
59. Тарас ДАНИЛОВИЧ
60. д-р Богдан ДЗЮБАНОВСЬКИЙ
61. д-р Я. ДОБРЯНСЬКИЙ
62. д-р О. ДУДАС
63. д-р Антін ЖУКОВСЬКИЙ
64. Гриць ЗАЛІЗНЯК
65. Гриць КОВАЛЬ
66. Микола КОРНИЛЯК
67. Іван КРУПА
68. Петро КУЛИК
69. д-р Теофан КУНИЦЬКИЙ
70. В. НАГІРНЯК
71. Юліян ОРАНСЬКИЙ
72. Володимир ПРИЙМАК
73. д-р Мирослав СІМЕНОВИЧ
74. проф. д-р Роман СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ
75. Теодор СОБОЛЬ
76. Іван ТУКАЛО
77. Лука УРУСЬКИЙ
78. Павло ФЕДЬКІВ
79. інж. Ярослав ХИПАК
80. Данило ХОДОВСЬКИЙ
81. Осип ЦИМБАЛІСТИЙ
82. д-р Тетяна ЦІСИК
83. Іван ЯРЕМЕНКО

По 4 дол.

84. Михайло БАБЯК
85. Анна БІЛОВУС
86. Олена БОБИЛЯК
86а. Орест БОГОНОС
87. інж. М. БОЙКО
88. Орест БОЙКО
89. Данило ВАРЕХА
90. д-р Никифор ГІРНЯК
91. Теодор ҐЕЛЕМЕЙ
92. Степан ҐОРЧИНСЬКИЙ
93. д-р А. ДАНІЄЛЬ
94. Іван ІВАСИК
95. д-р Петро ІГНАТ
96. о. Степан КЛЕПАРЧУК
97. Павло КОБЗАР
98. Олекса КОНДРАТЧУК
99. Матвій КУЧЕР
100. Марко МИРОШ
101. Володимир ПЕЛЕНСЬКИЙ
102. Ярослав ПЕТЕШ
103. Микола ПЕТРІВ
104. Володимир ПОЗНАХІВСЬКИЙ
105. Микола ПРИСТАШ
106. Максим ПРОНЬ
107. Іван РУДАКЕВИЧ
108. Теофіль РУДНИЦЬКИЙ
109. Любомир САВЧИН
110. Зиновій СЕМЕНЮК
111. Пилип СЕМЕНЮК
112. Олександер СОРОКОВСЬКИЙ
113. о. Микола СТАРУХ
114. Степанія ТАРНАВСЬКА
115. Володимир ТИМЦЮРАК
116. Михайло ТРАЧ
117. Іван ЦАП
118. Антін ЧЕКОТИЛО
119. Н. ШРАМЕНКО

По 3 дол.

120. Мирон АЛЕКСЕВИЧ

121. Володимир БАРАБАШ
122. Володимир БАРАНОВСЬКИЙ
123. Осип ГАПІЙ
124. Дем'ян ГАРМАШ
125. Андрій ГОЛОД
126. д-р Роман ЗАЛУЦЬКИЙ
127. Іван ЗАРИЦЬКИЙ
128. Роман КРАВЕЦЬ
129. д-р Володимир КУЧЕРЕПА
130. Юрій ЛИЧКОВСЬКИЙ
131. Антін ЛОБОДА
132. Ольга МАРИНОВИЧ
133. Ілля МУЛА
134. Софія НАКОНЕЧНА
135. Степан ПАНЬКІВ
136. Борис ПРИЙМА
137. Анастасія СМЕРЕЧИНСЬКА
138. Павло ХАРАМБУРА
139. Роман ЦЕГЕЛИК
140. Іван ЧЕРЕПА
141. Марко ШАРАНЕВИЧ

По 2 дол.

142. АРТИМОВИЧ
143. Бернадин БАК-БОЙЧУК
144. д-р Ярослав БЕРНАДИН
145. о. Роман БОДНАР
146. Корнель ВАНЧИЦЬКИЙ
147. Остап ВАТАМАНЮК
148. Роман ГОЛОД
149. «ЕКО», — крамниця з меблями
150. «ЕЛЬДОРАДО«, крамниця
151. Осип ЗАЛЕСЬКИЙ
152. Б. ЗАПЛІТНИЙ
153. М. КОВАЛЬЧИН
154. КОС
155. Зиновій КРАВЕЦЬ
156. Іван КРАМАР
157. Мирон КУЗЬМА
158. Іван КУЩ
159. Юстин ЛЕВКОВИЧ
160. О. ЛУКАСЕВИЧ
161. Мирослав МАК
162. Павло МАНУЛЯК
163. МАРТИНОВИЧ
164. С. НОВАКІВСЬКИЙ
165. «ОДЕСА», споживча крамниця
166. Яків ОЛІЙНИК
167. М. ПАНЧИШИН
168. Микола ПАСІКА
169. В. ПОПАДЮК
170. д-р Дмитро РОДИНЮК
171. Лідія СОРОБЕЙ
172. Степан СПРИНСЬКИЙ
173. М. СУХОВЕРСЬКИЙ
174. М. ТКАЧУК
175. Т. ФЕДОРІВ
176. Лука ФЕДОРЦІВ
177. Богдан ФЛЬОРЧУК
178. «ФОРТУНА», крамниця з взуттям
179. Микола ЦЕНКО
180. Іван ЧОРНИЙ

По 1 дол.

181. Пелагія БАЙРАК
182. М. БЕРЛАД
183. Гнат БІЛИНСЬКИЙ
184. Іван БОРУХ
185. І. ГАЙДУК
186. Адам ГОРДИНСЬКИЙ
187. М. ҐРУШЕЦЬКИЙ
188. ЖМУРКО
189. Степан КІКТА
190. Іван КЛИМ
191. Софія КЛИМКОВИЧ
192. КОМАРИНСЬКИЙ
193. Дмитро КРУГЛЯК
194. Дмитро КУЛЬЧИЦЬКИЙ
195. д-р Степан МАНАСТИРСЬКИЙ
196. НН із Чікаґо
197. Р. ОСТАШЕВСЬКИЙ
198. Микола ПАВЛІВ
199. Андрій ПИЛИП
200. Євгенія САВКА
201. СВІТЕНКО
202. Іван СЛОНСЬКИЙ
203. Степанія СЛЮЗАР
204. Андрій СОРОБЕЙ
205. Василь ЦИГАН

3 Жертводавців склали суми нижчі від 1 дол.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

КАРТИ

ЗМІСТ

Всі нотки, зазначені зірками (*), походять від Редакції Збірника; нотки ПТ. Авторів — нумеровані арабськими числами.

Imprimerie P.I.U.F. - 3, rue du Sabot - Paris (6e)

Ч. 7. Б. Берест: «Історія українського кіна». Нью Йорк 1962. Стор. 272.
Ч. 8. о. Т. Войнаровський — о. І. Сохоцький: «Історичні постаті Галичини XIX і XX. стол.» Нью Йорк 1962. Стор. 247.

В. Чужомовні резюме прочитаних доповідей:

а. Історично-Філософічна Секція:
«Proceedings of Historical-Philosofical Section»
Vol. I. За редакцією М. Чубатого. New York — Paris 1951. стор. 119.
Vol. II. За редакцією В. Янева. Paris — New York — Toronto 1957. стор. 64.

б. Філологічна Секція:
«Proceedings of Philological Section»
Vol. I. New York — Paris 1952. стор. 80.
Vol. II. New York — Paris 1955. Стор. 68.

в. Математично-природописно-лікарська Секція:
«Proceedings of Section of Mathematics. Natural Sciences and Medicine»
Vol. I. За редакцією О. Андрушкова. New York 1953. стор. 42.
Vol. II. За редакцією М. Зайцева та О. Андрушкова. New York 1954. стор. 66.
Vol. III. За редакцією М. Зайцева та О. Андрушкова. New York 1955. стор. 72.
Vol. IV. За редакцією М. Зайцева та О.Андрушкова. New York 1956-58. стор. 96.
Vol. V. Том на пошану І. Раковського за редакцією М. Зайцева та О. Андрушкова. New York 1959-61. Стор. 133.

г. Інші резюме:
«Résumé de la Confèrence Scientifique à Sarcelles» за редакцією В. Янева. Rome O Paris 1952. стор. 64.

Г. Інші різні видання

«Історія Наукового Товариства ім. Шевченка». Нью Йорк — Мюнхен 1949. стор. 51.

«Сьогочасне й Минуле»
Том за 1948 р. (Мюнхен — Нью Йорк) за редакцією З. Кузелі. стор. 130.
Том за 1949 р. (Мюнхен — Нью Йорк) за редакцією О. Кульчицького. Стор. 151.

«Хроніка НТШ»
Випуск ч. 75 за час 25. VI. 1939 — 15. III 1949. Склав В. Кубійович. Мюнхен 1949. Стор. 39.
Випуск ч. 76. Резюме доповідей. Мюнхен 1949. Стор. 19.
Випуск ч. 77. за час 9. IV. 1949 — 31. XII 1953. Склав В. Янів. Париж — Нью Йорк — Торонто — Сідней 1954. Стор. 60.

Бюлетень НТШ у Канаді із Матеріялами IV-тої Наукової Конференції НТШ в Торонто. Торонто 1953. Стор. 164.
Збірник матеріялів V-ої Наукової Конференції НТШ — Торонто. Торонто 1954. Стор. 192.

Е. Маланюк: Поезії (в одному томі). Спільне видання НТШ в Америці і УВАН у США. Нью Йорк 1954. Стор. 316.
Збірка українських новель, зі вступною статтею М. Глобенка. Спільне видання НТШ в Америці і УВАН у США. Нью Йорк 1955. Стор. 354.

Обірвані Струни — Антологія поезії полягли́х, розстріляних, замучених і засланих (1920-1945), за редакцією й з передмовою Б. Кравцева. Спільне видання НТШ в Америці і УВАН у США. Нью Йорк 1955. Стор. 431.

Вибір із творів Івана Франка за редакцією К. Кисілевського. Вступна стаття В. Радзикевича. Нью Йорк — Париж 1956. Стор. 395.

Західня Україна під большевиками. Збірник за редакцією М. Рудницької (виданий спільно із УВАН) Нью Йорк 1958. Стор. 494.

Alexandre Choulguine — 1889-1960. Збірник на пошану О. Шульгина. виданий спільно із Académie International Libre des Sciences et des Lettres (по французьки). Paris 1961. Стор.
D. Buchynskyi: Pasado y presente del libro ucraniano (еспанське видання НТШ в Канаді). Toronto — Madrid 1962. Стор. 60.
45.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА ВИДАЛО В РОКАХ 1949-1952

за редакцією

проф. д-ра Володимира КУБІЙОВИЧА та проф. д-ра Зенона КУЗЕЛІ

І-шу — систематичну (підручникову) — частину

ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА

у трьох томах (400 + 400 + 430 стор.)

Склад Редакційної Колеґії: проф. М. Глобенко, проф. інж. Р. Димінський(†), проф. д-р Н. Полонська-Василенко, проф. д-р Ю. Шерех. Секретар Редакційної Колеґії: Софія Янів. Карти й діяґрами роботи д-ра М. Кулицького. Як редактори поодиноких відділів співпрацювало 21, а як автори статтей дальших 120 науковців.

З серпня 1955 р. з'являється II-а — гаслова — частина **Енциклопедії Українознавства** за редакцією проф. д-ра В. Кубійовича. Редакційна Колеґія: проф. М. Глобенко(†), проф. інж. Є. Ґловінський, І. Кошелівець (літературний редактор). д-р В. Маркусь, проф. д-р О. Оглоблин, проф. д-р Н. Полонська-Василенко, проф. д-р М. Стахів, д-р А. Фіґоль, д-р М. Чубатий, проф. д-р Ю. Шевельов, Софія Янів (секретар). Дальших 38 учених принимає участь, як редактори поодиноких відділів, а бл. 250, як автори. Із запланованих шости томів з'явилося досі три (400 + 400 + 400 стор.) до гасла «Крушельницький Антін». Всіх гасел передбачено бл. 25000 (студій, статтей, довідок). Енциклопедія є багато ілюстрована портретами, фотознімками краєвидів, міст, архітектурних пам'яток, мистецьких творів, української фавни й фльори, тощо. Бл. 100 стор. занимають географічні та історичні карти, діяграми, синхронізовані таблиці, тощо.